

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΕΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 26 (1971)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1973

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 26 (1971)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1973

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). Ἀθῆναι, 1962 (2 τεύχη).
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθῆναι, 1963 (2 τεύχη).
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). Ἀθῆναι, 1964 - 65 (3 τεύχη).
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). Ἀθῆναι, 1966 - 67 (4 τεύχη).
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965). Ἀθῆναι, 1966 - 68 (4 τεύχη).
6. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 21 (1966). Ἀθῆναι, 1967 - 68 (3 τεύχη).
7. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967). Ἀθῆναι, 1967 - 68 (3 τεύχη).
8. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 23 (1968). Ἀθῆναι, 1968 - 69 (3 τεύχη).
9. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 24 (1969). Ἀθῆναι, 1970 - 71 (3 τεύχη).
10. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25 (1970). Ἀθῆναι, 1971 - 72 (3 τεύχη).
11. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971). Ἀθῆναι, 1973 (Μελέται) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν τὰ δύο τεύχη τῶν Χρονικῶν).
12. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
13. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), » »
14. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), » »
15. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), » »
16. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), » »
17. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), » »
18. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921/22), » »
19. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 8 (1922/23), » »
20. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 9 (1924/25), » »
21. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), » »
22. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 11 (1927/28), » »
23. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (1929), » »
24. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 13 (1930/31), » »
25. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 14 (1931/32), » »
26. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 15 (1933/35), » »

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου — Χ. Μακαρόνα — Ν. Μουτσοπούλου — Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθῆναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθῆναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les « Loutéria » Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἀθῆναι, 1965.
8. Ἀγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. Ἀθῆναι, 1968.
9. Ἐπιγραφὴ τῆς Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὴ Ἰ. Μονῆς Ἁγ. Ἰ. Θεολόγου, Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ Ἰ. Μονῆς Ἁγ. Ἰ. Θεολόγου. Ἀθῆναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures, Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ της προβλήματα. Ἀθῆναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (ἐξηνητλήθη).
13. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἀθῆναι, 1964.
14. L'art Byzantin-Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art-An European Art, Catalogue. 1st edition. Athens, 1964.

16. Byzantine Art-An European Art, Catalogue. 2nd edition. Athens, 1965.
17. Κ. Η. Μπίρη, Αί τοπωνυμίας της πόλεως και των περιχώρων των Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφρασις Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1967 (2α ἔκδοσις).
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Α. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α'. Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθήναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archäologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. A. Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. I. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964.
6. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1965 (ἐξηντηλήθη).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elisabeth Wace - French) Athens, 1965.
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁδηγός τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφρασις Σ. Πλάτωνος). Ἀθήναι, 1965.
9. A. Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Musée Archéologique National: A'. Collections Préhistoriques. Guide sommaire. Athènes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (ἐξηντηλήθη).
11. A. Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archäologisches Nationalmuseum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen. Ein Kurzer Führer (übersetzt von Maria Hermann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος. Ἀθήναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musée Archéologique National. Collection des Sculptures. Catalogue descriptif (traduit par X. Lefcoparides). Athènes, 1968.
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture. A catalogue (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγός τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀθήναι, 1968.
18. Κατάλογος Ἐκθέσεως Ἐκμαγείων τοῦ Τ.Α.Π. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1968.
20. P. Auberson - K. Schefold, Ἐρέτρια (μετάφρασις εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπὸ Π. Θέμελη) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musée Archéologique d'Héraclion (traduit par Cl. Paparavlou). Athènes, 1969.
22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archäologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969.
23. S. Karusu, Archäologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. Ἴ. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
25. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1967 (2α ἔκδοσις) (ἐξηντηλήθη).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (2α ἔκδοσις).
27. A. Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. I. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1970 (3η ἔκδοσις).
28. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1970 (3η ἔκδοσις).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφρασις Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1970 (3η ἔκδοσις).

30. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθῆναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγὸς Προσωρινῆς Ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Ἀθῆναι, 1971.
32. Sp. Marinatos, A Brief Guide to the Temporary Exhibition of the Antiquities of Thera (translated by Elly Arditis). Athens, 1971 (reprinted).
33. G. Dontas, A Guide to the Archaeological Museum of Corfou (translated by Helen Tzigada). Athens, 1972.
34. G. Dontas, Guide du Musée Archéologique de Corfou (traduit par Christiane Zoulas) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

- Σπυρίδων Μαρινᾶτος* : Πρόεδρος τῆς Ε.Ε. τοῦ Α.Δ., Γεν. Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων, Ἀκαδημαϊκός, Ὁμότιμος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστηρίου Ἀθηνῶν
- Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος* : Ἀκαδημαϊκός, Ὁμότιμος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Σπυρίδων Ἰακωβίδης* : Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
- Γεώργιος Δοντᾶς* : Ἐφορος Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, Διευθυντῆς Μουσείου Ἀκροπόλεως
- Βαρβάρα Φιλιππάκη* : Ἐφορος Ἀγγείων καὶ Μικροτεχνίας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου
- Κάντω Φατούρου* : Ἐφορος Νεωτέρων Μνημείων
- Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου* : τ. Ἐφορος Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.
- Αἰκατερίνη Νίνου* : Ἐφορος Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

	Σελίς
P. HÉDÉRVARI, An Attempt to correlate some Archaeological and Volcanological Data regarding the Minoan Eruption of Santorin (F i g s. 1 - 5)	1 - 15
Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Εικονιστικά Β΄ (Π ί ν. 1 - 8)	16 - 33
ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Ἀγωνιστικός κατάλογος ἐκ Λεβαδείας (Π ί ν. 9)	34 - 40
INGR. METZGER, I. Piraeus - Zisterne (A b b. 1 - 7; T a f. 10 - 20)	41 - 94
II. Dioskurenbecher (T a f. 17, 20)	95 - 103
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μυκηναϊκά τοιχογραφήματα ἐκ Θηβῶν (Π ί ν. 21 - 25)	104 - 119
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή ἐξ Ἀμφιπόλεως (Σ χ έ δ. 1 - 2· Π ί ν. 26 - 27)	120 - 127
Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Νέος κατάλογος ἐφήβων ἐκ Βεροίας (Π ί ν. 28 - 29)	128 - 132
Η. ΤΣΟΥΡΤΗ - ΚΟΥΛΗ, Συλλογὴ Βασιλείου Παπαβλασσοπούλου (Π ί ν. 30 - 34)	133 - 176
ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἀνασκαφὴ οἰκοδομήματος παρὰ τὴν Παραλίαν Διστόμου (Σ χ έ δ. 1 - 2· Π ί ν. 35 - 40)	177 - 188
Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, A Contribution to the Lily-Type Issues of Michael VIII Palaeologus (P l. 41)	189 - 193
Χ. ΣΙΓΑΛΑΣ, Περὶ τοῦ ἐν Θήρα βάθρου τῆς Χαίροπολείας (Σ χ έ δ. 1 - 3· Π ί ν. 42 - 43)	194 - 200
Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγὴ (Σ χ έ δ. 1 - 3· Π ί ν. 44 - 55)	201 - 224
Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον (Π ί ν. 56 - 59)	225 - 238
Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ ζωγραφικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν Ἄλωση (Π ί ν. 60 - 68)	239 - 263
ΕΛ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ, Κεφαλὴ ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους (Π ί ν. 69 - 75)	264 - 275
ΕΛ. ΚΑΡΕΤΑΝΟΡΟΥΛΟΣ, A Phalerian Family and its Relations (P l. 76)	276 - 316
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΟΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ	319 - 331
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	333
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 76

AN ATTEMPT TO CORRELATE SOME ARCHAEOLOGICAL AND VOLCANOLOGICAL DATA REGARDING THE MINOAN ERUPTION OF SANTORIN*

(Fig. 1 - 5)

In the course of the excavations at Thera (Greece), during the 1969 Season, it appeared as very probable, on archaeological basis, that in the case of the mighty eruption of the Stronghyle volcano (the actual Santorin) in the Bronze Age, only a relatively short time, about two to three years, had elapsed from the occurrence of first earthquakes, which were felt strongly on the island itself, till the awakening of the volcano which manifested itself by the fall of pumice of great quantity. It is also supposed that the southern shore of the island of the present Thera sank during the terminal phase of the series of volcanic events or somewhat later. Both suggestions are here verified by using volcanological considerations.

INTRODUCTION

Summarising the results of the excavations at Thera during the 1969 Season, Professor Marinatos (1970) came to the following interesting conclusions :

« There is now ample evidence that after the seismic catastrophe, which was most serious, the inhabitants did not disappear completely. Some of them remained or came back again and inhabited the ruins, though not for long... The squatters do not seem to have sojourned for a long time among the ruins... They did not repair any of the buildings. Their only activity, the effects of which are perceptible even at present, was the collection of the contents of the destroyed buildings and possibly their dead... the pumice pervaded everywhere, even beneath fallen walls and roofs. The standing jars of Store Room A 1 - 3 have been found full of pumice. This means that gaps and fissures of the buildings were still open, when the volcano, possibly awakened by the quakes, began its first action and ejected the first pumice... Thus, at least according to the hitherto attained results of the excavations, *not much time elapsed between the quake and the awakening of the volcano. Possibly two to three years, possibly one year or some months only.* If several winters had passed over the ruins, a crust would have been formed upon them, which would not

* The author is very grateful to Professor Spyridon Marinatos, who had the kindness to send his publications on the excavations at Thera to the author. Also many thanks are due to Dr. Claude Blot, who kindly provided many of his still unpublished data regarding the tectono-volcanic effect. Last but not least the author is very indebted to Professor Angelos G. Galanopoulos and Dr. Dragoslav Ninkovich for their valuable written and personal informations regarding the tectonics and seismology of the Mediterranean region.

have permitted the pumice to reach the floors and fill the jars». (Pages 7 and 8, italics mine, P. H.).

And:

« The excavated buildings extend along the bed of the torrent from North to South, where, the actual shoreline lies at a distance of about 300 m. I believe, that the ancient shoreline was at least one mile further down to the South, so that the settlement was not so near the sea as it is to-day. This conclusion of mine is based on the fact, that *a part of the Southern shore of the island sank lightly either during the last phase of the eruption or later* ». (Pages 8 and 9, italics mine, P. H.).

Finally:

« The catastrophe here is great, almost all the walls are no longer perpendicular and there is deformation of the doors. Even before the excavations it was evident to us that the Southern part of Thera in the district of Akrotiri *had suffered a sinking during the last phase of the huge eruption or even later*. A part of the land is now submerged and the pumice layer is partly under the sea-level on the shore ». (Page 18, italics mine, P. H.).

These two suppositions will be verified in the present paper on the base of tectono-volcanological considerations.

THE TECTONO - VOLCANIC EFFECT

Blot (1963, 1965 and 1971) has discovered a very interesting relationship between *tectonic* earthquakes and *volcanic* outbursts. According to the opinion of the present author, the discovered relationship is one of the most important ones in the field of volcanophysics in the present century. The essence of Blot's rule is as follows:

There is a correlation between deep, intermediate, and shallow earthquakes of tectonic origin and volcanic eruptions. The intervals between deep and intermediate earthquakes and shallow phenomena (shallow earthquakes and volcanic outbursts), are of the order of several years or some months. There are also the function of the depth of the hypocentre of the « triggering » shock, furthermore of its magnitude which is characteristic to its energy, and of the distance between the epicentre of the respective shock and the volcano. The most important is the first mentioned correlation, that is, the relationship between hypocentral depth and the length of time-interval between the occurrence of the respective shock and the awakening of the volcano. On this basis *a forecast of the coming eruption is possible*. In this respect it is interesting to quote a letter, of Dr. Mallick of Geological Survey of New Hebrides to Dr. Blot which, with Dr. Blot's permission, is reproduced hereafter:

« Ref. : CS/9/D. 113/70

GEOLOGICAL SURVEY
 BRITISH RESIDENCY
 V I L A
 NEW HEBRIDES
 29th June, 1970

Dr. C. Blot
 Directeur du Centre Géophysique de M'Bour
 S é n é g a l.

Dear Dr. Blot,

you are to be congratulated on the successful prediction of eruptions of Ambrym and Lopevi during May 1970. The eruptions were of low intensity of activity (as might be predicted from your earlier paper on the subject in *Bulletin Volcanologique*, since the magnitude of the precursor earthquakes was less than 6). . . . ».

Blot investigated at first the respective relationship in the case of the volcanoes of New Hebrides. Later on he followed his researches taking into account the volcanoes of Japan and its proximity, including the Kurili and Ryukyu islands as well. Lastly he found a very similar relationship between triggering earthquakes and volcanic eruptions in the case of Mediterranean volcanoes, too. At present I have altogether 143 data in this respect (Table IV).

In my comments to Mrs and Professor Vitaliano's paper (1971) I elaborated 113 data of Pacific volcanoes (Hédervári, 1970^a) and found the following, *rough* correlation:

TABLE I

Depth of hypocenter, kms	Time between the triggering shock and the eruption of the volcano, months	
100	about	3,0
200	about	6,0
300	about	10,0
400	about	14,5
500	about	20,5
600	about	25,5
700	more than	27,0

In an other paper, that is, in my complementary remarks to Professor Galanopoulos' paper (1971) I gave the following estimations:

TABLE II

Depth	Months	
305	about	10,1
172	about	5,3
108	about	3,1

These data (Table II) were also first approximations, based again on the 113

data of Pacific volcanoes. Last year I suggested to Dr. Blot to use the term « tectono-volcanic effect » for the respective phenomenon, the true physical nature of which is unknown as yet. The new name, however, seems to be reasonable since a *tectonic* process (deep or intermediate earthquake) affects the *volcanic* activity.

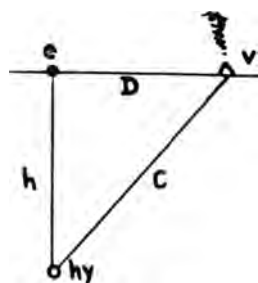

Fig. 1. Notions concerning the tectono-volcano effect. Legend: *e*: epicenter of triggering shock, *hy*: depth of hypocenter, *V*: volcano, *C*: distance between the hypocenter and the volcano

This suggestion of mine had been accepted by Blot. As the deep and intermediate earthquakes are the direct consequences of the phenomenon of *ocean-floor* spreading (more exactly : of the consummation of lithosphere-plates in the depth), it is reasonable to assume that the tectono-volcanic effect also is a consequence of the spreading-phenomenon.

As regards the *speed* of the respective effect, I made some calculations in a special case, that is, in the case of volcano Me-akan-dake of Hokkaido, using the data compiled by Blot. I calculated the speed along the line « *C* » (Fig. 1). The results were as follows:

TABLE III

Date of shock	Focal depth 100 kms	Starting of eruption	Length of « C » 100 kms	Speed km/day
1926. 01. 15.	3,6	1927. 05.	4,44	0,915
1950. 02. 28.	3,4	1951. 07. 31.	4,53	0,874
1951. 02. 10.	1,0	1951. 07. 31.	1,80	1,052
1950. 07. 18.	2,8	1951. 07. 31.	3,82	1,010
1950. 02. 21.	4,2	1951. 07. 31.	5,81	1,106
1951. 04. 06.	2,8	1952. 03. 05.	4,64	1,393
1951. 07. 25.	2,0	1952. 03. 05.	2,02	0,905
1952. 11. 05.	3,5	1954. 01.	6,52	1,495
1953. 08. 17.	1,4	1954. 01.	2,05	1,356
1953. 10. 14.	1,0	1954. 01.	1,12	1,204
1954. 01. 03.	1,0	1954. 04. 08.	1,28	1,347
1954. 06. 15.	5,0	1955. 11. 19.	7,28	1,394
1955. 08. 10.	1,2	1955. 11. 19.	1,39	1,376
1956. 01. 14.	0,6	1956. 03.	1,08	1,830
1956. 01. 09.	1,3	1956. 05. 19.	1,84	1,415
1956. 04. 28.	0,6	1956. 06. 15.	1,17	2,387

The average value for the speed is 1,3286 km/day. Similar values can be experienced in the case of other volcanoes in the circumpacific area. In the case of Mediterranean volcanoes, however, the speed is much smaller (Blot, 1971). The

average value, calculated from altogether 20 data, is 0,6105 km/day, that is roughly the half of the value, obtained in the case of circumpacific volcanoes.

Taking into account all the data, compiled and discussed by Blot, I made a graph (Fig. 2), by which one can see the relationship between the focal depth of triggering shocks (h , given in hundreds of kilometres) and the time elapsed between the occurrence of the triggering shock and the beginning of the volcanic

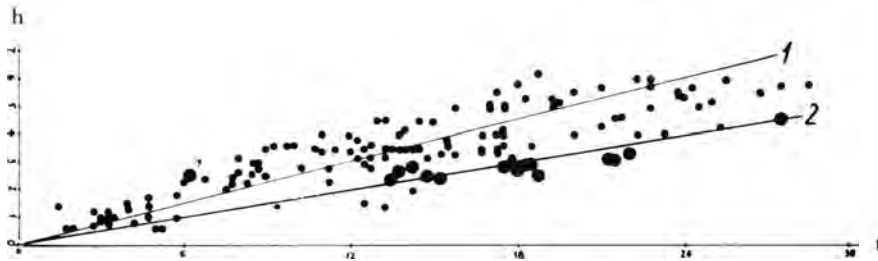

Fig. 2. The time hypocentral depth relation, made by the author, using the data compiled by Blot. Large circles: Mediterranean volcanoes. t is given in months and h in hundred kilometres

eruption (t , expressed in months). Here 143 data were altogether used. The small black circles represent data valid for circumpacific volcanoes while the large circles correspond to the data of Mediterranean volcanoes. The relationship under consideration seems to be a linear one, at least as a first approximation. Line 1 corresponds roughly to the circumpacific data while line 2 corresponds to the Mediterranean ones. Only one circle — belonging to the Mediterranean data — stands far from line 2. The volcanoes, the data of which have been elaborated here, were as follows:

TABLE IV

1. Circumpacific group		2. Mediterranean group	
Name	Number of data used	Name	Number of data used
Me-akan-dake	16	Stromboli	5
Tokati-dake	5	Etna and	
Tarumai	14	Pozzuoli	
Komogatake	14	(activity	
Akita-yake-yama,		in 1970)	11
Iwate, Akita-Komogatake	5		
Kusatu-Sirane	5		
Yake-dake	2		
Hakone	6		
Omuro-yama, Osima	3		
Osima, Miyake-zima,			
Tori-sima	6		

Bayonnaise	16
Chikuratchki, Zavaritzky	9
Severin, Alaid, Ebeko	6
Sarychev, Pallas, Raikoke	8
Kuntomintar, Krénitzyn,	
Karpinsky, Berg	7
Kirishima	1
Ambrym, Lopevi	4

At the present moment it is not quite clear whether, in the case of the Santorin volcano, line 1 or line 2 represents the better approximation, since data of Santorin have not been included into the «Mediterranean group» of Table IV. However, I prefer line 2 instead of line 1 owing to the geographical position of Santorin, on the basis of which we must take into account this volcano as a Mediterranean one.

ON THE SEISMICITY AROUND THE SANTORIN VOLCANO

Professor Galanopoulos (1968) has compiled a list of all earthquakes of magnitude 4,5 or higher, occurred in the Mediterranean region between the meridians of 24° E and 36° E and parallels of 31° N and 36° N during the period 1908 - 1967. There are many shocks, the focal depth of which was indicated by letter «n», the meaning of which is «normal», that is smaller than 70 kms. There are furthermore 6 shocks the focal depth of which is indicated by letter «i» which means «intermediate», that is a focal depth between 70 and 300 kms. However, two of these six shocks might have been normal, instead of intermediate (Kárník, 1968). Since the exact focal depth of these shocks is not known as yet, I omitted all the six. The number of the other shocks, the focal depth is at least 100 kms, is 31. Calculating on this basis I found so that the average focal depth is about 127 kms. The number of shocks, the focal depth of which is greater than 70 kms, is 43. The corresponding average value is about 114 kms.

In the paper, presented by Drs. Ninkovich and Hays for the Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera, one can find a chart (see p. 115, Fig. 2) which shows the distribution of epicentres and focal depths as well, in the Cretan Sea - Aegean Sea area, although the time, during which these stronger shocks occurred, is not indicated (Ninkovich and Hays, 1970). On the respective map 32 epicentres are altogether to be found. These are shocks the hypocentral depth of which exceeds 100 kms. Here the average value for the focal depth is 137 kms.

As regards the *maximal* depth, Galanopoulos has indicated in his above mentioned list, a shock (occurred on the 18th, November, 1960, 35,2° N, 28,1° E), the focal depth of which was 246 kms. On the other hand, the deepest earthshock to be found on the map of Ninkovich and Hays had its origin in a depth of 179 kms. Its epicenter is situated near Athens.

According to these data one can suppose that *the focal depth of the triggering earthquake in the case of the Minoan eruption of Santorin may have been greater than 100 kms*

and smaller than 300. The corresponding t times, expressed in months, taking into account the above-mentioned data and using line 2 (see on Fig. 2), are as follows¹:

TABLE V

Focal depth of triggering shock, km	t time, expressed in months, elapsed between the occurrence of triggering shock and the awakening of Santorin (approximately)
114	6,75
127	7,50
137	8,25
179	10,50
246	14,75

As regards the *place* of the epicenter of the respective triggering shock, we can make an estimation again, although we do not know the exact coordinates. I elaborated Blot's data for the circumpacific area and found that there is a rather great scattering of the points, when one indicates the distance « D » as the function of hypocentral depth « h ». Here D means the distance between the epicenter of the triggering shock and the volcano, measured along a great circle of the Earth's surface. The results of the respective investigation of mine are to be found on Fig. 3. It is certain, however, that in the case of a hypocentral depth, smaller or equal to 250 kms at the utmost, the value of D is usually not greater than 300 kms. Accordingly *the triggering shock in the case of the gigantic Minoan outburst of Santorin might have had a place inside a circle with a radius of a maximum of 300 kms; the center of this circle was Santorin itself.*

CONCLUSION

The presented data indicate that a very short time indeed (some months, about 15 months at the utmost) elapsed between the first (triggering) tectonic earthquake and the awakening of the Santorin volcano, exactly as it was suggested by Professor Marinatos (1970). The epicentre of the respective triggering earthshock of tectonic origin may not have been farther than about 300 kms, measured from the Santorin.

This is a fine example of the archaeological and volcanophysical researches helping each-other in the solution of an important problem.

Crustal deformations due to the collapse of the volcanic edifice

I have expressed both in the final version of my paper for the *Thera Acta* and in my article about the Bronze Age eruption of Santorin (Hédervári, 1970^c and 1970^d) that a mighty energy was released when the volcanic edifice of Santorin collapsed,

1. Further data can be found in the Appendix.

due to the emptying process of the magma-chamber. In the course of my calculations I accepted the value of 210 metres for the height of the Minoan *tsunami*, as this value had been suggested by Professors Galanopoulos and Marinou. I have considered as a probable height of the tsunami 30 metres, 60, 90, 120, etc., as well (Hédevári, 1970^d). In these causes I found that the so called *free tectonic energy* (the no-

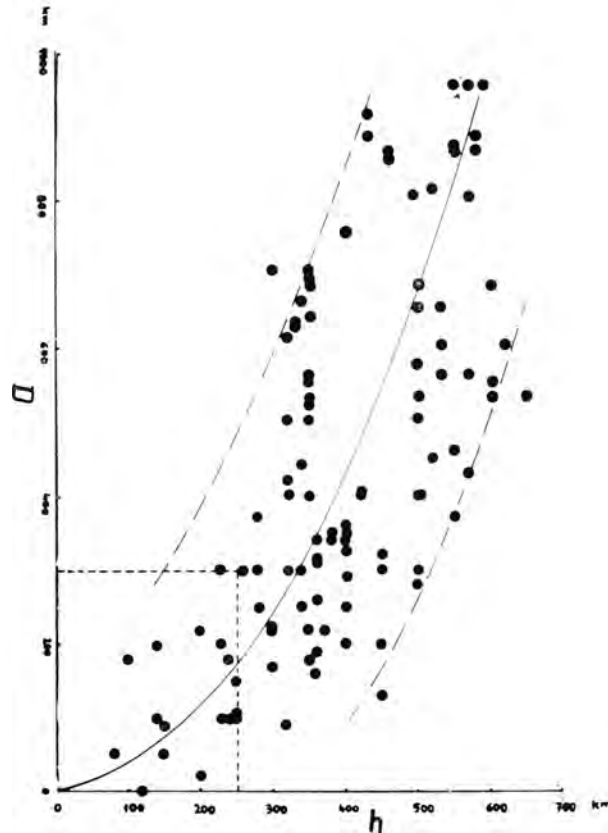

Fig. 3. The $D-h$ relation, made by the author, using the data compiled by Blot

tion of which had been introduced by me) would be modified only in a small degree. In whichever case (that is in the case of 30 metres, 60 metres, . . . 210 metres) the value of the free tectonic energy remains *very high*.

I am convinced that, at least a part of this free tectonic energy had to be released as a long series of rather strong earthquakes. These shocks occurred *during* and/or *after* the collapse and are, therefore, not to be confused with the *triggering* shock or shocks! However, it is probable that only a relatively small percentage of free tectonic energy was used for generating such a sequence of shocks. I may suggest that the remaining part of free tectonic energy was used partly for generating heat and *partly to cause certain changes in the level of the bottom of the sea around the Santorin volcano*. Naturally, at present — that is about 3400 years (or more) after the event —,

we are not able to measure the dimensions of the crustal deformations, which happened as a direct consequence of the collapse-phenomenon of the volcanic edifice. Such a kind of crustal deformations manifests itself both by the simultaneous emergence and subsidence of the surface: here is an emergence, there is a subsidence, farther an emergence again, etc., and not only on the bottom of the sea but on the surface of the volcanic island itself as well. For instance, Flemming has mentioned in one of his papers that a sudden subsidence occurred near the Peloponnese and a small island was inundated by the water of the sea at the time of the collapse of Santorin. On the other hand Professor Marinatos has found many evidences that a subsidence-process had taken place in the area of Akrotiri. Such a subsidence is extremely probable on the basis of my energetical calculations as well. Thus, it is again an example where the results of archaeological and volcano-physical investigations justify each other.

Earthquake or earthquake-swarm as a consequence of the collapse

I emphasized above that — at least a small — part of the free tectonic energy had been used by generating earthquakes, as it happened some years ago at the Galapagos-islands when a *partial* collapse had taken place in the Fernandina caldera. The respective earthquakes in the case of Santorin, in Minoan times, were the direct consequence of the collapse, because the collapse shooked the ground. Therefore, these shocks had to occur during and after the collapse itself and *not* earlier.

Needless to say that during the strong tephra-fall, earthquakes of *volcanic* origin may have occurred. But in our present case the above mentioned shocks were not of a volcanic origin in the original meaning; instead, they were *of collapse origin*, due to *mechanical* effects rather than deep-seated tectonic or volcanic ones. Therefore, we must make a distinction among the common volcanic quakes, which are not too strong, the tectonic shocks in the original meaning, which may be extremely strong, and the collapse-quakes, the strongness of which is not known. Their energy, as it was mentioned earlier, has originated from the free tectonic energy and they are the direct consequence of the mechanical and dynamical processes due to the collapse. Their character might have been somewhat different from that of the common volcanic and tectonic quakes. Consequently, they represent a third kind of earthquakes, perhaps similar to those which are the consequence of landslides of great extent. Such kind of earthquakes are rare, it is true, but we have some examples of them, however. Professor Réthly has mentioned an earthquake occurred in the Carpathian Basin, which — according to him — was the consequence (and not the cause!) of a great landslide (Réthly, 1952). It is very interesting to note that according to the results of the first measurements made by the seismic equipment, carried to the *Moon* by the Apollo - 11 astronauts, some natural moonquakes may be the consequence of landslides *on the Moon!* (At least this had been suggested by American experts. See the reports of the Center for Short-lived Phenomena of the Smithsonian Institution).

Concerning this point, I should like to refer again to Marinatos. According to him :

« It is clear that pumice, already stratified upon the ruins of the buildings, found the possibility to penetrate deeper through gaps and slits, possibly opened by *further earthquakes* ». (Marinatos, 1970, p. 50, italics mine, P. H.).

Consequently there are archaeological indications about the occurrence of further shocks, *after* the pumice-fall. It is possible, that the respective earthquakes might have been of *collapse-origin*, in the meaning that was discussed above.

APPENDIX

In his paper, written for the Acta, Professor Galanopoulos expressed the followings (see the original version of his lecture on the Congress, Galanopoulos, 1970, pages 1 and 2) :

« Radio-carbon measurements corroborated by archaeological findings on Santorin indicate that the Bronze Age eruption started *in about 1500 B.C.* There is archaeological evidence that *about 50 years later* many localities on the north and south coast of central and eastern Crete suffered from severe earthquakes. Considering that volcanic earthquakes are not strong enough to produce any damage at a distance of over 100 km from the focus, we are allowed to believe that the widespread destruction of the palaces and many sites of central and eastern Crete and possibly of Rhodes (Trianda), Kythera and Keos (Ayia Irini) is the work of a severe earthquake, like that of 1926 (*at the end* of the 1925 - 26 eruption-cycle of Santorin — remarks by me, P. H.), centered somewhere in the southern Aegean Sea. *As in 1925, an earthquake, probably of intermediate focal depth, may have triggered of Santorin eruption* » (in Minoan times namely — remarks and italics mine, P.H.).

Now, there are two possibilities. According to the *first*: the mentioned shock around 1450 B.C. (or about 1470 B. C., as Luce suggested the data of the collapse of Santorin, — on historical base) corresponds in time to the *collapse* of the gigantic edifice of the volcano. In this case the respective shock was the number of the series of shocks of *collapse-origin*. However, there are some problems. It is highly improbable that the eruption of Santorin would have lasted during such a long time, namely from 1500 B.C. till 1470 or even 1450. According to Rittmann (1960) the great eruptions of Tambora, Coseguina and Krakatoa lasted only some *days*, or — maximally — some *months*. Coseguina reached the paroxysm of its activity during only 3 days, while 50 km³ of pumice and ash have been ejected. In the case of Tambora, the quantity of pumice and ash may have been 30 km³ (Neumann van Padang, personal communication) and the activity reached its maximum only after 7 months, and lasted 15 months in all, while in the Krakatoa case (where the quantity of tephra is estimated to have been 18 km³) the eruption reached the maximal intensity during 3 months. I may also mention that the very strong eruption of Santa Maria of Guatemala in 1902 lasted only two days, and the ejected material is estimated at 5,5 km³ only. In the case of Tambora, Coseguina and Krakatoa mighty calderas were formed as a consequence of the eruption; the respective

calderas were of collapse origin. In the Santa Maria case a crater with a diameter of 1 km and a depth of 600 m was left, but — probably — it is not a true caldera of collapse origin.

Considering these data we can believe that the Bronze Age eruption of Santorin may have lasted only some months at the utmost, beginning with the first fall of pumice up to the collapse of the volcanic mount. According to the opinion of many experts, guests of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera, the Minoan eruption *was a single one*, that is, *not* a long series of eruptions. But — in that case — there are some unsolved contradictions concerning the point of time of the eruption among the data, given by geology, seismology, archaeology and history.

On the other hand the catalogue of shocks for the years prior to 1800 A. D. (Galanopoulos, 1961) did *not* mention any shocks between the years of 1500 and 1450 B. C. Instead, the respective list mentioned a very strong earthquake with an intensity of 9 degrees (in accordance with the 12° scale of Mercalli and Sieberg), the occurrence of which was the year of 1500 B.C. ! This gives us the *second* possibility.

According to my *supposition* (I must emphasize that it is really a supposition only) the shock of the year 1500 and the earthquake, which — according to Galanopoulos (1970) — occurred « about 50 years later », that is, in or around 1450, *had to be the same*. Consequently it corresponds *not* to the final phase, that is, to the collapse of the volcanic edifice, but to the monitoring phenomena which predict the awakening of the volcano. Perhaps the earthquakes of collapse origin were not strong enough to cause great destruction on Crete, in spite of their great number. In this case the strong shock in or around the year 1500 was the *triggering* one and not the number of the *terminal* series of shocks.

Summarising this supposition: The destructions on central and eastern Crete, on Rhodes, Kythera and Keos *were the direct consequence of the triggering shock, occurred in or very near to the year 1500 B. C.*

Let us now accept *temporarily*, as a working-hypothesis, that the destruction over the mentioned areas really was the consequence of the *triggering* earthquake. In this case we shall have an opportunity to made an interesting calculation as regards the probable depth of the hypocenter of the respective shock (Hédervári, 1970^b). From the point of view of our fundamental archaeological problem this calculation will be an important one.

Let us now connect the mentioned places (central and eastern Crete, furthermore Rhodes, Kythera and Keos as well) by a continuous line. We can regard this line — as a *first approximation* — to be an *isoseismal curve* the value of which must be equal — at least — to 6 degrees on the 12° scale, since in the case of such a scale of earthquake-intensity there is no extensive damage below the intensity of 6 degrees. If the respective line is taken to be a *circle* with a radius of 250 kms, its center lies somewhere between Crete and Santorin. More exactly speaking: the respective point is lying roughly only about 80 kms south of Santorin, at about 35,6° N and 25,4° E. It is the *theoretical* center, of course. The *real* center (see the

data of the shock, occurred in 1500 B.C., Galanopoulos, 1961) can be found at the southern shore of Crete: $35^{\circ} N$ and $26^{\circ} E$. The distance between this point and the place of Santorin is about 160 kms. This value for the triggering shock is acceptable (see in our chapter, *On the seismicity around the Santorin volcano*, p. 6) (F i g. 4).

Furthermore: the distance between the real epicenter, mentioned above, and the most distant point of Kythera is 320 kms. The distance between the epicenter

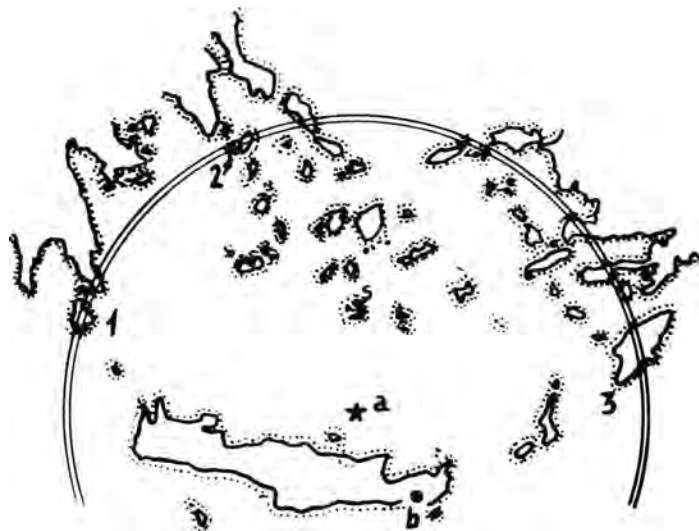

Fig. 4. The theoretical epicentre (*a*) and the real epicenter (*b*) of the triggering shock.
Legend: *S*: Santorini, 1: Kythera, 2: Keos, 3: Rhodes

and the farthest point of Keos is as great as 325 kms. The distance between the epicenter and the farthest point of Rhodes is only 260 kms. Accordingly we have now a new isoseismal line, as a *second approximation*, and its value is *at least* 6 degrees, or perhaps 7 or maximally 8, respectively, — since the intensity in the epicenter might have been 9 degrees (Galanopoulos, 1961).

Now we can estimate the depth of the hypocenter of the respective triggering shock on the basis of the following considerations. The method was used by Hungarian seismologists, when they calculated the depth of hypocentres of Hungarian earthquakes, using macroseismic data.

$$\log \frac{R^2 + h^2}{h^2} = \frac{1}{3} \left(I_0 - I_R \right) = \log X. \quad [1]$$

Here R denotes the distance between the epicenter and the most distant point of the isoseismal line, the value of intensity of which is I_R , furthermore I_0 is the intensity of earthquake in the epicenter and lastly h the depth of hypocenter. From expr. [1] it follows:

$$\frac{R^2 + h^2}{h^2} = X, \tag{ 2 }$$

$$R^2 = X h^2 - h^2 = h^2 (X - 1), \tag{ 3 }$$

$$h^2 = \frac{R^2}{X - 1} , \tag{ 4 }$$

$$h = \frac{R}{\sqrt{X - 1}} . \tag{ 5 }$$

In the case of $R = 325$ kms, let

$$I_0 - I_R = 1^0, 2^0 \text{ and } 3^0,$$

respectively. Then:

TABLE VI

$I_0 - I_R$	h , kms
1 ^o	305
2 ^o	172
3 ^o	108

We know from the catalogue of Professor Galanopoulos, that the epicenter of the respective earthquake was situated on Crete itself, more exactly: on the south-eastern shore of Crete, rather near to Zakro and to Knossos as well. Let us accept a value of intensity of 9 degrees *for the epicenter itself*. This means that the destructions in Zakro and in Knossos might correspond to an intensity of at least 8,5 degrees or 9. *At Santorin the intensity of the shock might have reached a value of 8 degrees.* Accordingly the value of the isoseismal curve, which touched Rhodes, Kythera and Keos, may have been 7 degrees rather than 6, since in the case of 6 degrees only minor and not too important damages can occur (Fig. 5). Some characteristics of the intensities between 6 and 9 degrees are as follows:

6°: narrow gaps, slits on the walls of the houses, movement of the ground is felt by all.

7°: smaller landslides on river-banks, fall of plaster, loose bricks, broader cracks in the walls, hanging objects quiver, difficult to stand.

8°: partial collapse of buildings, cracks in wet ground and on steep slopes, long and broad gaps in the walls of houses. Panic.

9°: general panic. Many houses collapse. In alluviated areas sand and mud ejected, earthquake fountains and sand craters (partly after Richter, 1958).

Galanopoulos has mentioned that on Rhodes, Kythera and Keos the respective earthquake was « severe ». This means that the intensity there reached 7 degrees at least. Accordingly :

$$I_0 = 9^0$$

and

$$I_R = 7^0.$$

Thus

$$I_0 - I_R = 2^0$$

and the corresponding value of h (see in Table VI):

$$h = 172 \text{ kms.}$$

This value seems to be the most reasonable one among the three values (305, 172, and 108 kms, respectively). The value of 305 kms is too high, since the over-

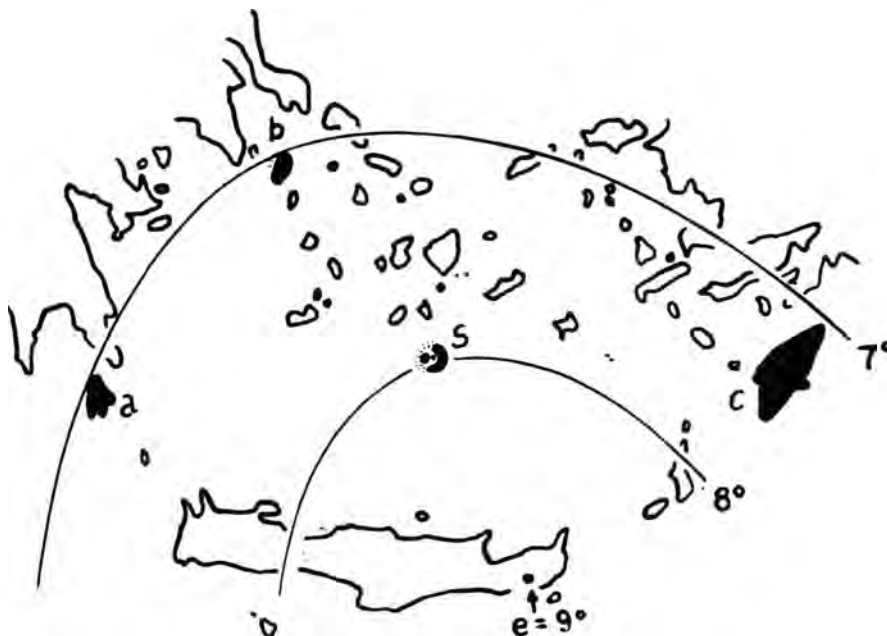

Fig. 5. Theoretical isoseismals of the triggering earthquake, on the supposition according to which the epicentral intensity was 9^0 and the damage on the islands Kythera (a), Keos (b) and Rhodes (c) corresponds to an intensity of 7^0 on the 12^0 scale of intensity. Accordingly the damage on Santorin (S) itself might correspond to an intensity of 8^0

whelming majority of shocks in the area investigated come from a much smaller depth (for details see our earlier chapter, *On the seismicity around the Santorin volcano*).

Let us accept for h the value of 172 kms. In this case we can calculate the magnitude and the energy of the triggering shock.

According to Kárník (1965) the following expression was adopted as a final average relation valid for Europe as well as for the Mediterranean region :

$$M = 0,5 I_0 \log R + 0,35. \quad [6]$$

Here M is the *Richterian* magnitude. Substituting 9^0 for I^0 and 172 for h , we obtain:

$$M \cong 7,1. \quad [7]$$

If

$$\log E = 11,8 + 1,5 M, \quad [8]$$

where E is the energy, expressed in ergs, then :

$$E = 2,8 \cdot 10^{22}. \quad [9]$$

Returning now to the rule, discovered by Blot, that is, to the tectono-volcanic effect, and using the line 2 instead of line 1 on the adequate drawing, we come to the conclusion that *the time elapsed between the triggering shock and the awakening of the volcano Santorin may have been only about 10 months, in excellent agreement with the supposition, made on archaeological evidence by Professor Marinatos.*

REFERENCES

- Blot, C. (1963) : *Origine profonde des séismes superficiels et des éruptions volcaniques* (Communication présentée à l'Assemblée Générale de l'U.G.G.I., Berkeley).
- Blot, C. : Relations entre les séismes profonds et les éruptions volcaniques au Japon. *Bulletin volcanologique*, Tome XXVIII, 1965.
- Blot, C. : *Volcanisme et Séismes du Manteau Supérieur en Mer Tyrrhenienne*. Manuscript, 1971.
- Galanopoulos, A. G. : *Greece. A Catalogue of Shocks with $I_0 \geq VII$ for the Years prior to 1800*. Athens, 1961.
- Galanopoulos, A. G. : The Earthquake Activity in the Physiographic Provinces of the Eastern Mediterranean Sea. *Annales Géologiques des Pays Helléniques*. Athens, 1968.
- Galanopoulos, A. G. : *The Eastern Mediterranean Trilogy in the Bronze Age*. Original version of Galanopoulos' lecture on the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera, Athens, 1971.
- Hédervári, P. : New Calculations Concerning the Minoan Eruption of Santorini (Greece). *Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera*, Athens, 1971.
- Hédervári, P. : Recent Investigations of a Bronze Age Eruption. *Annali di Geofisica*, Vol. XXIII, No. 2 - 3, 1970d.
- Ninkovich, D. and Hays, J. D. : Tectonic Setting of Mediterranean Volcanoes. *Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera*, Athens, 1971.
- Kárník, V. : Magnitude - Intensity Relations for the European and Mediterranean Seismic Regions. *Studia Geophysica et Geodaetica*, Vol. 9, No. 3, 1965.
- Kárník, V. : *Seismicity of the European Area*. Part. 1. Praha, 1968.
- Marinatos, Sp. : *Excavations at Thera, III (1969 Season)*. Athens, 1970.
- Réthly, A. : *A Kárpátmedencék földrendései* (Earthquakes of the Carpathian Basins). Budapest, 1952.
- Richter, C. F. : *Elementary Seismology*. San Francisco, 1958.
- Rittmann, A. : *Volcanoes and their Activity*. New York, 1962.

Dr. P. HÉDERVARI

31st, July, 1971, Budapest

ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ Β΄

(Πίν. 1-8)

Στὸ βιβλίο, πὸν μὲ τὸν τίτλο *Gallerien von Griechischen Philosophen - und Dichterbildnissen bei den Römern*, ἐδημοσίευε στὰ 1965 ὁ Thuri Lorenz, ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος δὲν ἀντιπροσωπευόταν ἀπὸ καμμιά Gallerie πορτραίτων πὸν νὰ εἶναι τόσο ἐπιβλητικὴ σὲ περιεχόμενον ὅσο ἦσαν μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς πὸν ἤρθαν στὸ φῶς μὲ τίς ἀνασκαφὲς τῶν ἐπαύλεων τῶν πλουσίων τῆς Ἰταλίας¹, ὅπως λ.χ. τῆς Villa Adriana στὸ Tivoli ἢ τῆς ἐπαύλεως τῶν Πισῶνων στὸ Herculanium, ὅπως οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν « ἑλλαδικῶν » Gallerien μποροῦσε νὰ παραβληθῆ μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἰταλικῶν. "Ὅλες κι' ὅλες δυὸ μικρὲς σειρὲς ἀντιπροσώπευαν τὸν ἑλλαδικὸ χῶρον: Τὴν πρώτη τὴν ἀποτελοῦσαν τέσσερις προτομὲς ἀπὸ ἓνα ταφικὸ κτίσμα τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος πὸν πιστεύεται πὸς ἦταν τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ², τὴν δὲ δεύτερη τὴν ἀποτελοῦσαν καὶ πάλι τέσσερις, ἀλλὰ πολὺ μικρότερες προτομὲς πὸν βρέθηκαν τὸ 1961 στὴν ὁδὸν Ἐρμοῦ στὴν Ἀθήνα καὶ ἔκτοτε φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη ἀρχαίων τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτή-

1. Γιά τίς ἰταλικὲς ἐπαύλεις, βλ. βασικὰ στὸν Maiuri, *La villa dei Misteri*, ἐπίσης τοῦ Drexler τὸ ἄρθρον *Die römische Villa* στὸ *Marburger Winkelmann Programm* τοῦ 1959 καὶ στοὺς Boethius καὶ Ward - Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, σ. 79 κ.έ., 159 κ.έ., 312 κ.έ. καὶ βιβλιογραφία στὴν σ. 560, σημ. 64. Ἐντελῶς πρόσφατα: *La Villa Romana* στὴν *Giornata di Studi Russi* (Società di Studi Romagnoli) Faenza, 1971. Γιά τὴν πολυτέλειά των στὸν Drexler, *Zum Ausstattungsluxus in der römischen Architektur*. Ἐπίσης βλ. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, σ. 30. 58 καὶ σ. 60 - 2 (ὅπου ἀπεικονίζονται ἀρκετὲς πομπηϊανὲς τοιχογραφίες πὸν παριστάνουν τέτοιες ἐκκλησιαστικὲς σὲ διαστάσεις καὶ πολυτέλεια ἐμφανίσεως ἐπαύλεις). Ὁλοζώντανες εἰκόνες τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς χλιδῆς τῆς ζωῆς σὲ τέτοιες ἐπαύλεις περιέχονται στὴν περιγραφή τοῦ συμποσίου τοῦ Τριμαλχίωνος ἀπὸ τὸν Πετρώνιο. Γιά τίς ἐπαύλεις τῆς ὑστερας αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς στὴν Ἰταλία καὶ στὶς ἐπαρχίες βλ. σποραδικὰ Perkins κ.ἄ.

Οἱ ἀνασκαφὲς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρον ἔδειξαν ὅτι οἱ ἐπαύλεις καὶ τὰ σπίτια ἦσαν ἐδῶ, στὶς πῶς πολλὲς τουλάχιστον περιπτώσεις, πολὺ μικρότερον διαστάσεων καὶ ἀξιώσεων. Ἐπιβλητικώτερα τὰ σπίτια τῆς ὑστάτης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Γιά τὰ σπίτια τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν πὸν ἐκτείνονται Α. τῆς πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ, βλ. Graindor, *Athènes sous Hadrien*, σ. 227 - 8 καὶ Kahrstedt, *AM* 1950, σ. 61.

Τὴν τάση πὸν εἶχαν οἱ Ρωμαῖοι νὰ στολιζοῦν τὰ σπίτια καὶ τίς ἐπαύλεις των μὲ πορτραῖτα Ἑλλήνων, ἀναφέρουν καὶ τὰ φιλολογικὰ κείμενα, λ.χ. ὁ Κικέρων *Brut.* VI, 24 (ἀγαλμα Πλάτωνος), *Ad Att.* IV, 10, 1 (Ἀριστοτέλους), *Or.* 110 (Δημοσθένους), ὁ Juvenalis II, 4 κ.έ., ὁ Λουκιανός, *Νιγρίνος*, 2, ὁ Φιλόστρατος, *B. Σοφιστ.* 520 - 1 κ.έ. (βλ. παρακάτω), κ.ἄ.

2. Thuri Lorenz, *Gallerien* κλπ., σ. 30 - 1: XXV: Οἱ δύο εἶναι σήμερον στὸ Λούβρον (Ἡρώδης καὶ Μάρκος Αὐρήλιος), μία εἶναι στὴν συλλογὴ Cook τοῦ Richmond (Λούκιος Βῆρος) καὶ μία θεωρεῖται χαμένη (Σωκράτης). Γιά τὸν Ἡρώδη βλ. Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode et sa famille*, *Le Caire* 1930 καὶ Neugebauer, *Herodes, ein antiker Kunstmäzen*, *Antike*, 1934, σ. 92 κ.έ.

Ὁ Tenney Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome* IV, σ. 465 καὶ σημ. I, ἀναφέρει καὶ ἄλλους βαθυπλότους τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἔκτος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Ἡρώδου (ὁ πάππος τοῦ Ἡρώδου εἶχε περιουσία 100.000.000 σηστερτίων, ὁ πατέρας τοῦ Ἀττικὸς 12.000.000). Τοὺς Εὐρυκλείδης τῆς Σπάρτης, τὸν Σάτυρον τῆς Τήνου (πὸν εἶναι πάντως ἄγνωστο ἂν ἔκανε τὴν περιουσία του ἐπιτοπίως κλπ.), Ὁ Rostovtzeff, *ἔ.ἄ.*, σ. 149 ὑπογραμμίζει ὅτι: « it is amazing to see what enormous sums were given by

των³. Ἀπὸ τότε εἶν' ἀλήθεια ὅτι προσετέθησαν σπαράγματα ἄλλων δύο σειρῶν: Μιάς πού ἀνήκεν ἄλλοτε στήν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στήν Κηφισιά⁴ (δύο προτομές καί τμήμα ἑνὸς εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντος) καί μιᾶς δεύτερης (ἐντελῶς πρόσφατο εὑρημα) πού ἀνήκεν ἄλλοτε σὲ μιὰν ἔπαυλη τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν. Στὸ σύνολο πάντως ἡ εἰκόνα εἶναι πολὺ φτωχικὴ, ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς ὅτι ὁ τόπος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν ὅπου εἶχε βλαστήσει καί ἀνθίσει παλαιότερα τόσο πλούσια καί θαυμαστά τὸ πορτραῖτο τῶν ἀνθρώπων τῆς δράσεως καί τοῦ πνεύματος. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ὑπάρχουν κάποιοι σοβαροὶ λόγοι πού σπανίζουν ἐδῶ οἱ σειρὲς πορτραῖτων ἀντιγράφων στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊοκρατίας καί τὰ μέλη τους εἶναι τόσο ἀραιά, καί τὸ ζήτημα ἀξίζει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κάπως, μολονότι δὲν εἶναι τὸ κύριο θέμα τούτου τοῦ ἄρθρου, πού εἶναι ἡ ἀνακοίνωση καί ὁ σχολιασμός ἑνὸς εὑρήματος.

Χωρὶς ἄλλο ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους λόγους ἦσαν οἱ καταστροφές πού ἐπὶ μακροῦς αἰῶνες καί ἕως πρὶν ἑκατὸ χρόνια ἀκόμη προξενούσαν τὰ χέρια ποικιλωνύμων ἐχθρῶν ἢ φανατικῶν, συχνὰ δὲ καί τῶν ἰδίων ἀκόμη τῶν κατοίκων. Ὅχι ὅτι δὲν τίς ἐγνώρισαν τὰ ἀρχαῖα τῆς ἀντίπερα ὄχθης τῆς Ἀδριατικῆς. Μόνο πού ἐκεῖνα εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἀπαλλαγοῦν αἰῶνες πρὶν ἀπ' αὐτές, καί ἐπὶ πλέον ἐξασφάλιζαν ἀπὸ πολὺ νωρὶς μιὰν εὐεργετικὴ προστασία χάρις στήν ἀδιάκοπη συλλεκτικὴ μανία τῶν Ἰταλῶν Grandi. Ἔτσι στὸν τόπο μας εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν φθάσει παρὰ μόνον λείψανα τέτοιων σειρῶν.

Κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν λόγο καί ἕνας ἄλλος. Φυσικὲς «συμφορὲς» σὰν τὴν ἔκρηξη λ.χ. τοῦ Βεζουβίου, ἢ ὁποῖα προσέφεραν ἀνεκτίμητη «βοήθεια» στὴ διατήρηση ἔργων ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη μισαλλοδοξία ἢ τὴν ἀπληστία, μὲ τὸ νὰ τὰ ἀποκρύψῃ κάτω ἀπὸ τὴν τέφρα ἢ τὴ λάβα μονομιᾶς καί γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους, καί ἀκριβῶς τοὺς πιὸ ἐπικίνδυνους, δὲν ἐσημειώθηκαν ἐδῶ στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊοκρατίας. Διότι ἡ ἐξαφάνιση τῆς Ἑλικῆς κάτω ἀπὸ τὰ νερά τοῦ Κορινθιακοῦ σημαίνει τὴν ἴδια μὲν προστασία ἔργων τέχνης, ἀλλὰ προγενεστέρον τοῦ 373 π.Χ. καί ἡ Θήρα εἶναι μιὰ ἀνάλογη περίπτωση, πολὺ ἐντυπωσιακὴ βέβαια, ἀλλὰ τοῦ ἀπωτέρου, τοῦ προϊστορικοῦ παρελθόντος.

Ἔνας τελευταῖος λόγος πού σπανίζουν σχετικὰ οἱ σειρὲς πορτραῖτων στὸν τόπο μας ἔχω τὴ γνώμη πὼς ἦταν ψυχολογικός. Καθὼς τὰ παλιὰ ἔργα ἀφθονοῦσαν ὀλόγυρα τὸ ἐρέθισμα δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὸ γιὰ τὴν παραγωγή ἀντιγράφων πού προορίζονταν γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα⁵. Ὅχι ἡ συνεχὴς παρουσία πού ἔφερνε τὴ συνήθεια, ἂν μὴ καί κάποιαν ἀδιαφορία, ἀλλ' ἡ ἀπόσταση εἶναι αὐτὴ πού εἶχε σὰν ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο τὴν ἐπιθυμία τῆς παραγγελίας ἀντιγράφων πού θὰ ἀνεπλήρωναν τὰ μακρινὰ πρωτότυπα, ὅπως στήν Ἰταλία καί ἀλλοῦ.

wealthy citizens, especially in the Greek East» καί ὅτι: «We know of hundreds of such donors all over Greece and Asia Minor» ἐπίσης ὅτι (σ. 148): «We may say that most of the beautiful public buildings in the cities of East and West were their gifts», βλ. καί σ. 151.

3. Lorenz, *ἑ.ἀ.*, σ. 31 - 2, XXVI. Ἀπὸ τοὺς δύο «ἀνωνύμους» μόνον ὁ πρῶτος εἶναι πραγματικὰ «ἀνώνυμος», ἕνας griechischer Gelehrter der Kaiserzeit, ὁ ἄλλος εἶναι ὁ Δημοσθένης, καί ἡ πέμπτη προτομὴ πού βρέθηκε μαζί παριστάνει τὸν Καρακάλλα (βλ. Γ. Δοντᾶ *ΑΑΑ* II (1969), σ. 73 - 4).

4. Πετράκος, *ΑΔ* 17 (1961/62): Χρονικά, Πίν. 32 καί σ. 29 - 30: α) Προτομὴ Ἡρώδου, β) Προτομὴ Πολυδευκίωνος, γ) Τμήμα ἀγάλματος τοῦ Αἰθίοπος Μέμνονος: χέρι ἀπὸ μαῦρο μάρμαρο πού κρατεῖ ξίφος. Γιὰ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδου στήν Κηφισιά Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 1, 2, 1 - 2.

5. Φυσικὰ ἡ καλλιτεχνικὴ παραγωγή τῶν Ἀθηνῶν στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια μὲ προορισμὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν τεραστία, βλ. Lippold, *Kopien und Umbildungen*, σ. 60 κ.έ. Graindor, *Athènes sous Auguste*, σ. 198 κ.έ. Τοῦ ἰδίου, *Athènes de Tibère à Trajan*, σ. 172 κ.έ. Τοῦ ἰδίου, *Athènes sous Hadrien*, σ. 254 κ.έ.

Ἐπομένως, ὅταν ἐδῶ ἀνευρίσκονται «σειρές» πορτραίτων, τοῦτο θὰ πρέπει νὰ σημαίνει εἴτε ὅτι προέρχονται ἀπὸ δημόσιο ἢ παρεμφερές κτήριο, λ.χ. βιβλιοθήκη, ὠδεῖο, γυμνάσιο κλπ., εἴτε ὅτι κοσμοῦσαν μιὰν ἰδιωτικὴ οἰκία ἐντελῶς ἀσυνήθιστης γιὰ τὰ μέτρα τοῦ τόπου σημασίας, ὅπως ἦταν λ.χ. τὸ σπίτι τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ πατέρα τοῦ Ἡρώδου, ποῦ μαθαίνομε ὅτι ἦταν στολισμένο μὲ πορτραῖτα παλαιῶν ρητόρων⁶, ἢ πολὺ ἀργότερα, ἢ *μικρὰ καὶ εὐτελής* οἰκία τοῦ Ἰουλιανοῦ, ποῦ περιελάμβανε εἰκόνες *τῶν ὀπ' αὐτοῦ θαυμασθέντων ἐταίρων*⁷.

Ἔτσι λοιπόν, ὅταν ἡ τύχη τὸ ἔφερε πρὶν μερικὰ χρόνια νὰ βρεθοῦν ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ Μεταξουργεῖο τέσσερις φυσικοῦ μεγέθους εἰκονιστικοὶ ἀνδριάντες τῆς Ρωμαιοκρατίας καὶ τμήματα ἑνὸς πέμπτου (δυστυχῶς ὄλοι ἀκέφαλοι), ἡ σκέψη πολὺ γρήγορα προσανατολίσθηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς τέτοιου κτίσματος.

Ἔνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε βρεθῆ στὰ 1963 κιόλας ἀπὸ τὸν Ἰ. Θρεψιάδη στὸ οἰκόπεδο Ν. Τζουμάνη, ὁδὸς Ἀχιλλέως 54, καὶ ἀπεικονισθῆ στὸ *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 61 β καὶ σ. 64. Ἦταν καὶ μόνος τοῦ ἑνα εὕρημα ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὸ, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ὄχι ἀρκετὸ νὰ κινήσῃ τίς σκέψεις στὸ μονοπάτι ποῦ πῆραν ὕστερα μὲ τὴ μελέτη τοῦ δευτέρου εὕρηματος. Στὰ 1968 ὅμως βρέθηκαν σ' ἕνα γειτονικὸ οἰκόπεδο (Π. Κάμαρη, ὁδὸς Μαραθῶνος 61) οἱ ἄλλοι ἀνδριάντες. Ἦσαν ἐντοιχισμένοι σὲ ἕνα τοῖχο τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος, μὲ γυρισμένη πρὸς τὰ ἔξω τὴ ράχη τοῦ θρόνου ὅπου ἐκάθονταν, ἔτσι ποῦ νὰ παρουσιάζουν χρήσιμη, λεῖα ἐπιφάνεια. Ἀπὸ τὴ μικρὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ οἰκόπεδα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ μεγέθους τῶν ἀνδριάντων μὲ τοῦ προηγούμενου ἦταν φανερὸ ὅτι ὄλοι οἱ ἀνδριάντες εἶχαν κάποια σχέση μεταξύ τους. Τὸ νέο εὕρημα ἔθετε τώρα τὰ σωστὰ ἐρωτήματα: Ποιὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ προέλευση τῶν ἀνδριάντων, ἀφοῦ βέβαια τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ κτίσμα ἦταν τὸ τέλος τους; Καὶ ποιοὶ ἄραγε νὰ ἦσαν οἱ στοχασταὶ ποῦ εἰκονίζονταν, ἀφοῦ ἄνδρες «φιλόσοφοι» καὶ «μουσικοὶ» πρέπει κατὰ τὰ φαινόμενα νὰ ἦσαν;

Στὴν συνάδελφο δ. Ἀλεξανδρῆ ὀφείλω τὴν ἄδεια τῆς μελέτης καὶ δημοσιεύσεως αὐτοῦ τοῦ πολυτίμου εὕρηματος καὶ τίς κάθε εἰδους εὐκολίες ποῦ μοῦ παρέσχε ἀπὸ τότε. Νὰ πρῶτα-πρῶτα ἡ περιγραφή τῶν ἀνδριάντων μας, ποῦ γιὰ εὐκολία διακρίθηκαν μὲ τὰ γράμματα (Α) ἕως (Ε) (δίπλα ἀναγράφεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ καθενὸς στὸ εὐρετήριο τῶν μαρμαρίνων τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀθηνῶν), καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση τῆς διατηρήσεώς των:

(Α) (Μ 481) (Πίν. 2-3). (Ὁ ἀνδριάς τοῦ οἰκοπέδου Τζουμάνη). Συνολικὸ ὕψος 1.30, ὕψος πλίνθου 0.08, μέγ. πλάτος 0.79, μέγ. βάθος 1.02 μ. Διαστάσεις λαιμοῦ 0.15 × 0.14 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλι λείπει τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν καρπὸ, καθὼς καὶ ὀλόκληρος σχεδὸν ὁ δεξιὸς βραχίονας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λείψανα δύο δακτύλων ποῦ κρατοῦν, ξετυλιγμένο ἐπάνω στοὺς μηρούς, ἕνα βιβλίον. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ξεφλουδισμένη, κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ πῆχεως. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀριστεροῦ λεοντογρυπὸς ἦταν ἀπὸ ξεχωριστὸ κομμάτι μαρμάρου ποῦ σήμερα λείπει. Μεγάλῃ κάθετῃ ρωγμῇ στὸ ροῦχο ἀνάμεσα στὶς κνήμες. Μάρμαρο λευκὸ χονδρόκοκκο, ὄχι ἄττικό.

6. Φιλίστρατος, *Βίοι Σοφιστῶν*, 520-1: *Τῶν πάλαι ρητόρων ἐρμαῖ... ἐν τοῖς τῆς οἰκίας δρόμοις*. Βλ. καὶ Graindor, ἔ.ἀ., σ. 48.

7. Εὐνάπιος, *Βίος Ἰουλιανοῦ*, ἔκδ. Didot, 1849, σ. 483, 5.

(Β) (Μ 886) (Πί ν. 4). Συνολικό ύψος 1.355, ύψος πλίνθου 0.10, μέγ. πλάτος στο κάθισμα 0.735, στην πλίνθο 0.765, μέγ. βάθος στην πλίνθο 0.98 μ. Διαστάσεις λαιμού 0.15×0.18 μ. Έκτός από το κεφάλι λείπει από τον καρπό το αριστερό χέρι, καθώς και το δεξί με μέρος του πήχεως. Κτυπημένο το δεξί γόνατο. Λείπει το εμπρός του αριστερού ποδιού. Λείπει και ολόκληρο το κεφάλι του δεξιού λεοντογρυπός. Μάρμαρο πεντελικό.

(Γ) (Μ 887) (Πί ν. 5). Συνολικό ύψος 1.38, ύψος πλίνθου 0.10, μέγ. πλάτος στο κάθισμα 0.77, μέγ. βάθος 1.08 μ. Διαστάσεις λαιμού 0.15×0.145 μ. Έκτός από το κεφάλι λείπουν: Το αριστερό χέρι εκτός από τον καρπό και πτυχές του ρούχου που κατεβαίνει από τον αριστερόν ώμο, επίσης ολόκληρος ο δεξιός βραχίον, το δεξί πόδι με μέρος της κνήμης, το εμπρός του αριστερού ποδιού, τα πρόσωπα και των δύο λεοντογρυπών καθώς και τα πόδια τους, επίσης όλο το πρόσθιο της πλίνθου. Μάρμαρο πεντελικό.

(Δ) (Μ 888) (Πί ν. 6). Συνολικό ύψος 1.36, ύψος πλίνθου 0.06, μέγ. πλάτος στο κάθισμα 0.77, μέγ. βάθος 1.01 μ. Διαστάσεις λαιμού 0.15×0.12 μ. Έκτός από το κεφάλι λείπει ολόκληρος σχεδόν ο δεξιός βραχίον. Άμυχές στο αριστερό χέρι (που κολλήθηκε) και στο βιβλίο που κρατεί τυλιγμένο. Λείπει και το δεξί πόδι με μέρος του ρούχου. Το αριστερό κολλήθηκε ύστερα. Κτυπήματα εδώ και εκεί. Η πλίνθος λείπει μπροστά. Μάρμαρο πεντελικό.

(Ε) (Πί ν. 7-8). Το αριστερό τμήμα του κορμού ενός πέμπτου ανδριάντος, που περιλαμβάνει τον βραχίονα λυγισμένο και τυλιγμένο στο ρούχο. Κολλημένο από τέσσερα κομμάτια (ύψ. 0.55, πλ. 0.38 μ.). Στόν ίδιο κορμό ανήκει και ένα κομμάτι με πτυχές δεξιού ισχίου (διαστ. 0.26×0.27 μ.) που δέν εφάπτεται όμως με τα άλλα. Ένα αριστερό ντυμένο γόνατο (ύψ. 0.33, πλ. 0.25 μ.) ίσως να προέρχεται από τον ίδιο πάντα ανδριάντα.

Μαζί με τους (Β) - (Ε) βρέθηκαν ακόμη και κομμάτια από μία σαρκοφάγο του τύπου των *Klinensarkophage* με ανάγλυφη Σφίγγα.

Είπα πρωτίτερα ότι οι ανδριάντες ανήκαν αρχικά σε ένα σύνολο, από το οποίο αποσάσθηκαν σε κάποιαν εποχή έρημώσεως, για να καταλήξουν εκεί όπου βρέθηκαν. Και επειδή βρέθηκαν έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλεως και είναι πολύ βαρείς για να έχουν μεταφερθῆ από πολύ μακριά, ή αρχική τους θέση θα ήταν κάπου εκεί κοντά. Άσφαλώς δὲ ὄχι σε κάποιο μαρμαρογλυφεῖο που δὲν φαίνεται πιθανὸν νὰ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη⁸, ἀλλὰ σ' ἓνα κτίσμα παρόμοιο με ἔπαυλη. Εἶναι τόσο φρέσκη ἢ ἐπιφάνειά τους πὺ ἀποκλείεται τὸ ὑπαιθρο νὰ ἐγνώρισε τοὺς ἀνδριάντες μας γιὰ πολὺ χρονικὸ διάστημα. Στὴν ἐπιδερμίδα των μπορεῖ νὰ « διαβάση » κανεὶς ὅλα τὰ ἐργαλεῖα πὺ εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ τεχνῖτες. Ἔτσι καὶ στὰ πέντε ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἐχρησιμοποιήθηκαν ὅλα τὰ ἐργαλεῖα τῆς μαρμαρογλυφίας, ἀπὸ τὸ ψιλὸ βελόνι ἕως τὸ τρέχον τρύπανο. Σὲ τόσο πολλὰ σημεῖα βλέπομε τὴ διέλευση τοῦ τρέχοντος τρυπάνου πὺ δὲν

8. Πλουτ. *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, 10: *Πορευομένοις δ' αὐτοῖς διὰ τῶν ἐργογλῶφων παρὰ τὰ δικαστήρια*. Ἐργαστήρια βρέθηκαν κατὰ τὴς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸ ΝΑ. ἄκρο τῆς Ἀγορᾶς κοντὰ στὸν Ἄρειο Πάγο, Young, *Hesperia* 1951, σ. 271 - 2 καὶ 284 (καὶ 113 - 4) καὶ L. Shear Jr., *Hesperia* 1969, σ. 383. Ἐπίσης κοντὰ στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Πανταίνου, Harrison, *The Athenian Agora*, I, *Portrait Sculpture*, σ. 6 καὶ 48 - 9.

μένει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀνδριάντες μας εἶναι μεταγενέστεροι ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ καμπὴ τῶν χρόνων τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Πίου. Στὸ ἄγαλμα (Δ) ἢ ἡ χρήση τοῦ τρυπάνου εἶναι τόσο ἀφθονη πού ἡ ἐποχὴ του εἶναι ἴσως ἀκόμη ὑστερώτερη ἀπὸ τῶν ἄλλων. Ἡ ἐντύπωση ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἀρκετὰ τμήματα τοῦ (Δ) εἶναι κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο « ρασπαρισμένα »⁹. Ἔτσι λοιπὸν ἂν ἐκεῖνα εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἢ κάτι τέτοιο.

Τὸ (Α) καὶ τὸ (Γ) μοιάζουν κατὰ τὴ δουλειὰ μεταξύ τους, οἱ πτυχές τους βυθίζονται σὰν ἐγκοπές στὴ μάζα τοῦ μαρμάρου — στὸν (Γ) περισσότερο κτυπητὰ παρὰ στὸν (Α) — καὶ μολονότι εἶναι ἀπίθανο πὼς εἶναι ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη, εἶναι ἔργα συγγενικῶν τεχνιτῶν ἢ τῆς ἴδιας πάντως ἐποχῆς. Ὁ (Β) πάλι εἶναι συγγενικό τους ἄγαλμα, ἀλλ' ἄλλου τεχνίτη, πού ἀποδίδει τὶς πτυχές κάπως πλαστικώτερα.

Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας στιγμή ἔγινε φανερό ὅτι τὸ (Γ) καὶ τὸ (Δ) εἶναι νέα ἀντίγραφα ἐνὸς διασήμου ἀνδριάντος τοῦ Ἐπικούρου τῶν χρόνων 280 - 270 π.Χ., συγκεκριμένα δὲ τὸ 6ο καὶ τὸ 7ο. Σὲ ποιότητα τὸ (Γ) εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ (Δ), οἱ πτυχές του ἔχουν πλαστικότητα καὶ δείχνουν ὅτι ὁ τεχνίτης τους κατανοεῖ τὸν ρόλο τους στὸ ἔργο πού ἀντιγράφει, ἐνῶ τοῦ (Δ) οἱ πτυχές εἶναι « ἱμπρεσιονιστικά » δοσμένες καὶ τὸ ὄλο ἄγαλμα εἶναι στενότερο καὶ κακοφτιαγμένο, ἀλλ' ἔχει πάντως δύο προσόντα, πρῶτον ὅτι δείχνει τὸ γυμνὸ κορμὸ τοῦ Ἐπικούρου ρεαλιστικὰ μαραμένον, ὅπως τὸν περιμένει κανεὶς στὴν ἐποχὴ τοῦ πρωτοτύπου (ἂν καὶ ἴσως ὄχι σὲ τέτοιο βαθμὸ) καὶ ὅπως ἐξ ἄλλου παρουσιάζεται (καὶ πολὺ καλύτερα) στὸ ἀντίγραφο τῆς Φλωρεντίας, καὶ δευτερον ὅτι αὐτὸ μόνον ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντίγραφα σώζει καὶ ὀλόκληρο τὸ ἀριστερὸ του χέρι. Τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ ὑπόλειμμα στὸ ἄλλο ἀντίγραφο, βεβαιώνουν ὅτι τὸ χέρι πού ἐκρατοῦσε τὸν κύλινδρο ἦταν τὸ δεξιὸ καὶ ὄχι τὸ ἀριστερὸ ὅπως ἐνόμιζεν ἡ Richter (*Portraits of the Greeks II*, σ. 200).

Τῶν ἄλλων δύο οἱ τύποι εἶναι νέοι, ἀλλὰ μ' αὐτοὺς θὰ ἀσχοληθῶ ἀργότερα, ἀφοῦ πρῶτα πῶ δυὸ λόγια γιὰ τὰ κομμάτια. Εἶπαμε ὅτι τὰ περισσότερα συντίθενται σὲ ἕναν κορμὸν ἀγάλματος (Ε), τοῦ ὁποῦ ὁ βραχίον εἶναι κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Ἐπικούρου λυγισμένος καὶ τυλιγμένος στὸ ἱμάτιο. Ἡ θέση τοῦ βραχίονος καὶ ἡ τακτοποίηση τῶν πτυχῶν μοιάζουν τόσο πολὺ μὲ ἀντίστοιχα στὸν Ἐπίκουρο, ὥστε τὴν πρώτη στιγμή νομίζει κανεὶς ὅτι κι ἐδῶ ἔχομε ἕνα ἀντίγραφο του. Ὡστόσο μὲ λίγη προσοχὴ ἀνακαλύπτουμε μερικὲς οὐσιώδεις διαφορές: οἱ πτυχές τους δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα καὶ ὁ πηγυρὸς σχηματίζει ἐδῶ μὲ τὸν ἄνω βραχίονα μιὰ γωνία πού εἶναι πολὺ πιὸ ἀμβλεῖα παρὰ στὸν Ἐπίκουρο. Καὶ ἐπειδὴ ὁ κορμὸς ἀνήκει σὲ ἕνα ἄγαλμα πού δὲν ἦταν διόλου « συντομευμένο », ὥστε νὰ παραγνωρίσωμε τὴ σημασία τέτοιων μικροδιαφορῶν, πρέπει θετικὰ νὰ συμπεράνωμε ὅτι ἦταν ἀντίγραφο ἐνὸς τύπου πολὺ συγγενικό πού παρίστανε ἐπομένως κάποιον ἄλλον Ἐπικουρείο. Τοὺς τύπους ὅμως τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτας τοῦ Ἐπικουρισμοῦ τοὺς ξέρουμε κιόλας. Πάλι νὰ κατέβωμε χρονικὰ ὡς τὸν Πολύστρατο, πού διαδέχθηκε τὸν Ἐρμαρχο στὴν ἡγεσία τῆς σχολῆς τὸ 240 π.Χ., ἐμποδίζει ἢ δυνατὴ τυπολογικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἐπίκουρο πού σημαίνει τουλάχιστον χρονικὴ γειτνίαση. Ὁ ἀνδριάς (Ε) παρίστανε λοιπὸν κάποιον ἀπὸ τὸ στενὸ περιβάλλ-

9. Harrison, *The Athenian Agora*, I, Portrait Sculpture, σ. 53 (ἡ συνήθεια ἀρχίζει τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.), κ.ἄ.

λον του δασκάλου, του οποίου έως τώρα δεν έγνωρίζαμε τον τύπο του σώματος. Αναπόφευκτο λοιπόν το συμπέρασμα ότι παρίστανε τον Κολώτη.

Κατά τον Schefold ένας τύπος κεφαλιού (γνωστός από οκτώ αντίγραφα), που κατά τη γνώμη του ανήκει στις αρχές του 3ου π.Χ. αϊ., παριστάνει τον Κολώτη¹⁰. Δεν νομίζω όμως ότι στέκει ό όνοματισμός. Πρώτον διότι τίποτε δεν πείθει ότι το άγαλμα του Κολώτη εστήθηκε πριν από τα άγάλματα των άλλων Έπικουρείων, πριν ακόμη και από τον Μητροδώρο. Ήπειτα διότι το κεφάλι του « Κολώτη » στυλιστικά δεν ξεπερνά το τέλος του 4ου αϊ. Το πλάσιμο αναπτύσσεται ακόμη άβίαστα από τον πυρήνα της μορφής, όπως έλευθερα αναβλύζει το καθαρό νερό της πνευματικής του έκφρασεως, άνυποψίαστης από τον ιδανικό κύκλο όπου μέσα του κρατείται ό « Κολώτης », ίδια με κάθε άλλη κλασική δημιουργία. Ό Δίφιλος και ό Μένανδρος, με τους οποίους συγκρίθηκε ό « Κολώτης », έχουν κάνει το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση ενός νοουμένου θεατού, το βλέμμα τους δείχνει τη « γνώση » του, ενώ παράλληλα το πλάσιμό τους γλυστρά κιόλας προς την περιφέρεια, ή όποία από εδώ και εμπρός θα παίξει πια τον κύριο ρόλο στην παράσταση της μορφής. Για χρονολογικούς λοιπόν λόγους ό « Κολώτης » πρέπει να άπαλλαγή από την έτικέττα του. Ποιά είναι ή πραγματική του ταυτότης είναι ένα άλλο θέμα που ξεφεύγει φυσικά τα όρια τούτης της εργασίας. Παράλληλα όμως και του πραγματικού Κολώτη πρέπει τώρα να άναζητηθί ό τύπος του κεφαλιού. Ήσως αυτός να κρύβεται στον πρώιμο έλληνιστικό τύπο κεφαλιού μις έρμαϊκής στήλης της Galleria Geografica του Βατικανού (Lippold, *Vat. Mus.* III, 2, Πίν. 204, άριθ. 31 και σ. 468 - 69), που μολονότι παριστάνει ένα πρόσωπο νεαρότερης ήλικίας δείχνει τέτοια συγγένεια με τον Έπίκουρο, ώστε να δεχθούμε εκτός από ταυτότητα καλλιτέχνου και δυνατή ιδεολογική προσέγγιση των παριστανόμενων. Και για να περιορισθώ σε μερικά μόνον από τα γνωρίσματα που είναι κοινά σ' αυτόν και στον Έπίκουρο: Το επίμηκες σχήμα της προσθίας όψεως, ή μορφή και φορά των μαλλιών που κινούνται προς τα εμπρός, ό τρόπος που τα αυτιά μισοσκεπάζονται στο επάνω μέρος τους, ή περιοχή του ματιού και της μύτης όπως φαίνονται στις πλαϊνές όψεις. Τέλος ή κάπως παθιασμένη έκφραση του άγνωστού του Βατικανού φανερώνει κάποιον που είναι ρομαντικά άφωσιωμένος σε μιάν ιδέα ή σε ένα πρόσωπο και άριστα ταιριάζει με αυτά που ξέρομε για τον Κολώτη — κάποτε έπεσε από ύπέρμετρο θαυμασμό στα πόδια του δασκάλου του για να τον προσκυνήση. Αυτός λοιπόν φαίνεται να είναι ό τύπος του κεφαλιού του Κολώτη, και ό κορμός (Ε) θα είναι αντίγραφο του σώματός του. Το έργο ήταν του ίδιου καλλιτέχνη, όπως είπα, που έκαμε τον Έπίκουρο. Άλλος βέβαια από τον άδύνατο, κλασικίζοντα καλλιτέχνη του Μητροδώρου και άλλος από τον καλλιτέχνη του Έρμάρχου, τον μιμητή του καλλιτέχνη του Έπικούρου και του Κολώτη.

Συνοψίζω: Από ένα σύνολο πέντε εικονιστικών άνδριάντων οί δύο παριστάνουν τον Έπίκουρο και ένας τρίτος κάποιον άλλον Έπικούρειο, με πολύ μεγάλες πιθανότητες τον Κολώτη. Αναλογία που δεν μπορεί, μου φαίνεται, να είναι τυχαία, και άν συσχετισθί με το αρχικό περιβάλλον των άνδριάντων, θα ιδούμε ότι άποκτά μιάν έντελώς ξεχωριστή σημασία.

Ποιό ήταν πρώτα-πρώτα αυτό το περιβάλλον μπορούμε, νομίζω, να πιθανολογήσωμε. Σε άνασκαφές που διεξήγαγεν ή Άρχαιολογική Έταιρεία το 1871 δεξιά του τότε έξο-

10. *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, σ. 116 - 17 και σ. 209.

χικού δρόμου, πού ὄδηγοῦσε στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος (ὁδοῦ τῶν Ἐλαιοτριβείων, ὅπως τὸν ἔλεγαν τότε ἐξ αἰτίας τῶν ἐλαιοτριβείων πού ἀφθονοῦσαν στὴν περιοχὴ¹¹) βρέθηκαν «οἰκοδομήματος... τινός, ἱκανῶς εὐρυχώρου, ἀλλ' ὄχι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς... τὰ θεμέλια ἐμφαίνοντα διάθεσιν τῶν χωρισμάτων ἀξίαν περιεργείας, τὰ ὅποια ὅμως δὲν ἠδυνήθημεν νὰ παρακολουθήσωμεν καθ' ὄλοκληρίαν, ἄτε εἰσχωροῦντα ὑπογείως εἰς ἰδιωτικόν πού ἐκεῖ περιβόλιον» κατὰ τὸν τότε Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἐταιρείας Στ. Κουμανοῦδη. Τὸ σχεδιάγραμμα πού συνοδεύει τὸ κείμενο στὸ τέλος τοῦ τομιδίου τῆς Ἐταιρείας ἀποκαλύπτει τμῆμα ἐνὸς κτηρίου, τοῦ ὁποίου διακρίνονται δύο στοιχεῖα, μία «αὐλὴ» (περίστυλη;) μὲ ὀρθογώνιες ἐσοχὲς στὶς γωνίες καθὼς καὶ στὴ μέση τῆς κάθε πλευρᾶς (στὸ σύνολο θὰ ἦσαν ἔξη, οἱ δύο γωνιαῖες δὲν ἔχουν σωθῆ) καὶ μία ἐπιμήκης κατασκευὴ πού φαίνεται πὼς ἦταν στοῖα. Ἡ διάταξη τῆς «αὐλῆς» (;) καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὸν Κουμανοῦδη σάν ὄχι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, ὑποδηλώνουν χρονολογία στὴ ρωμαϊκὴ μᾶλλον περίοδο. Ἡ ἀπόσταση τῶν ἐρειπίων αὐτῶν (πού δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν παρὰ τμῆμα μόνον ἐνὸς ἀρχικοῦ συγκροτήματος - ἐπαύλεως) ἀπὸ τὴ θέση ὅπου βρέθηκαν τὰ ἀγάλματα δὲν εἶναι παραπάνω ἀπὸ 200 μέτρα. Ἔτσι μοῦ φαίνεται περισσότερο ἀπὸ πιθανὸν ὅτι οἱ ἀνδριάντες μας ἦσαν στημένοι ἀρχικὰ σ' αὐτὴ τὴν ἔπαυλη.

Ἡ θέση τῶν λειψάνων αὐτῶν μέσα στὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα τῆς περιοχῆς, πού ἀπὸ τότε ἄλλαξε φυσικὰ ὄψη, κατορθώθηκε νὰ προσδιορισθῆ ἀπὸ τὸν φίλον ἀρχιτέκτονα καὶ ἀρχαιολόγο Γιάννη Τραυλό, στὸν ὅποιο καὶ χρωστῶ τὴν πολὺτιμη πληροφορία γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκεῖνῆς τῆς Ἐταιρείας. Εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποδῶ μεριὰ τῆς διεθνoῦς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, στὴν ὁδὸ Ζωγράφου, δεξιὰ πάροδο τῆς ὁδοῦ Πλαταιῶν.

Ἀλλὰ νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ προχωρήσωμε ἀκόμη περισσότερο. Τὸ ρωμαϊκὸ τοῦτο κτήριο βρίσκεται στὴν ἴδια περιοχὴ ὅπου στὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ ἦσαν οἱ περίφημοι «Κῆποι» τοῦ Ἐπικούρου¹². Πρὶν λίγα χρόνια ὁ Wycherley ὑπεστήριζεν¹³ ὅτι ὁ κῆπος καὶ τὸ σπίτι τοῦ Ἐπικούρου, πού ἀπὸ τὴ διαθήκη του γνωρίζομε ὅτι βρισκόταν στὸ δῆμο τῆς Μελίτης¹⁴ «may be thought of as near to one another, possibly adjacent, forming a close unit, like the master's residence closely linked to a college court».

Ἀλλὰ σαφέστατα ἡ διαθήκη τοῦ Ἐπικούρου διακρίνει τὸν μὲν κῆπον καὶ τὰ προσόντα αὐτῶ ἀπὸ τὴν οἰκίαν τὴν ἐν Μελίτη, παρὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Wycherley νὰ ὑπερπηδήσῃ τὴ δυσκολία. Γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ξαναπιάσωμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ θέμα.

Στὸ βιβλίον του γιὰ τὴν τοπογραφία τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν (σ. 364) ὁ Judeich τοποθετοῦσε τὸν «κῆπον» «in der inneren Umgebung des Dipylon auf dem Weg zur Akademie, innerhalb der Stadt».

Ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς περιέχει μιὰν ἀντίφαση. Πὼς γίνεται ὁ κῆπος νὰ βρισκόταν καὶ μέσα στὴν πόλη καὶ ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἀφοῦ ὁ δρόμος πρὸς τὴν Ἀκαδημία, «τὸ Δημό-

11. ΠΑΕ 1871 - 72, σ. 7.

12. Γι' αὐτοὺς μιλοῦν τὰ ἔξῃς ἀρχαῖα χωρία: Ὁ Πλίνιος, *Nat. Hist.* XIX, 4, 51, ὁ Κικέρων στὸ *De finibus* I, 20, 65 καὶ V, 1, 3, στίς *Epist. ad familiares*, XIII, 1, ὁ Σενέκας στὴν *Epist.* 21, 10 καὶ ὁ Διογένης Λαέρτιος X, 17 κ.έ.

13. *The Phoenix* 13 (1959), σ. 73 - 7 (The Garden of Epicurus).

14. Διογ. Λαέρτ. X, 1, 17.

σιον Σῆμα» τῶν ἀρχαίων, ἐκτείνονταν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη; Νομίζω ὅτι ἂν ὁ Judeich εἶναι ἀσαφής εἶναι διότι ἐσυγχώνευσε τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες ποῦ μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴ θέση τοῦ κήπου τοῦ Ἐπικούρου, καὶ παρερμήνευσε ταυτόχρονα τὴ μιὰν ἀπ' αὐτές, τὸ χωρίο XIX, 50 - 51 τοῦ Πλινίου. Ἄς ἀνατρέξωμε λοιπὸν πρῶτα σ' αὐτὸ γιὰ νὰ ξεκαθαρίσωμε μιὰ πλάνη. Πρῶτος ἀπὸ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους ὁ Ἐπίκουρος, μᾶς λέει ὁ Πλίνιος, ἀπέκτησε κήπο σὲ πόλη, ἐνῶ ὡς τὴν ἐποχὴ του συνηθιζόταν ἡ κτήση κήπων μόνον ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις: *Iam quidem hortorum nomine in ipsa urbe delicias agros villasque possident. Primus hoc instituit Athenis Epicurus uti magister, usque ad eum moris non fuerat in oppidis habitari rura.* Ἄλλ' ἡ ἐρμηνεία ποῦ δίνει ὁ Judeich τοῦ «*in ipsa urbe*» τοῦ Πλινίου εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ στενὴ. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀνεξάρτητα ἂν ἀναφέρεται στὴν παλιά, περιτειχισμένη πόλη ἢ ἂν ἐννοεῖ τὴν σύγχρονή του Ἀθήνα, ὅπου τὰ τεῖχη εἶχαν χάσει πιά τὴν παλιά τους σημασία, ὅπως καὶ στὰ περισσότερα μέρη τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου (ἐδῶ μάλιστα εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχαν πιά¹⁵), βεβαίως δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἄμεση γειτονιὰ τῆς παλαιᾶς περιτειχισμένης πόλεως. Καὶ ἔπειτα στὰ χρόνια τουλάχιστον τοῦ Ἐπικούρου εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον ὅτι *intra muros* ὑπῆρχεν ἰδιωτικὸς κήπος κατάλληλος γιὰ τὴν ἐγκατάσταση φιλοσοφικῆς σχολῆς¹⁶, ἔστω καὶ τῶν μικρῶν σχετικὰ διαστάσεων ποῦ ἔλενε πῶς εἶχεν ὁ κήπος τοῦ Ἐπικούρου¹⁷. Κάποιες ἐπιγραφικὲς καὶ φιλολογικὲς πηγές, εἶναι ἀλήθεια, μᾶς μιλοῦν γιὰ κήπους, ποῦ ἦσαν ἢ ποῦ συμπεραίνομε πῶς ἦσαν μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη¹⁸. Ὡστόσο ἡ εἰκόνα τῆς πόλεως, ὅπως μᾶς τὴν παρουσίασαν οἱ ἀνασκαφῆς τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Ἀμερικανῶν στὴν δυτικὴ κυρίως περιοχὴ τῆς, ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον οἱ κήποι αὐτοὶ νὰ ἦσαν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀσήμαντα περιβολᾶκια γύρω ἀπὸ κάποιο πηγᾶδι, ὅπου καλλιεργοῦνταν λιγιστὰ λαχανικά, ἴσως καὶ λουλούδια¹⁹. Ἐξ ἄλλου, πολὺ πιὸ σύμφωνος μὲ τὸ ἀγαθὸ τῆς μονώσεως τοῦ ἀτόμου ποῦ ἐκήρυσσεν ὁ Ἐπίκουρος εἶναι ἕνας κήπος βυθισμένος στὴν ἡρεμία τῆς ὑπαίθρου παρά ἀναπόφευκτα βουερός ἀπὸ τὸν ἀντίλαλο μιᾶς πόλεως, ποῦ θὰ τὸν ἐτύλιγεν ἀπὸ ὄλες τὶς μεριές.

Ὅμως τὴ θέση τῶν Κήπων τοῦ Ἐπικούρου τὴν προσδιορίζει ὀλοκάθαρα ἕνα ἄλλο χωρίο στὸν Κικέρωνα, *De finibus* V, 1 - 3, καὶ μάταια ὁ Wycherley προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τὴ σημασία του ἀντιπαρατάσσοντας τὰ *in ipsa urbe* καὶ *in oppidis*²⁰ τοῦ Πλινίου. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Κικέρωνος περιέχεται σὲ μιὰν ἐπιστολὴ ποῦ ὁ Κικέρων ἔστειλε στὸν Βροῦτο μὲ περιεχόμενον ἕνα φιλοσοφικὸ διάλογο, στὸν ὅποιον εἶχε μετᾶσχει ὁ ἴδιος

15. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Τραυλός, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, 1971, σ. 159.

16. Καὶ γενικὰ ἦσαν λιγιστοὶ οἱ κήποι μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη. Ἐλιές λ.χ. εἶχε τὸ τέμενος τοῦ Νηλέως καὶ τῆς Βασίλης στὰ νότια τῆς Ἀκροπόλεως (γιὰ τὴν θέση του βλ. Τραυλός, ἔ.ἀ., σ. 332 - 34, εἰκ. 435). Ἐνα «*πάρκο*» σχηματίστηκε γύρω ἀπὸ τὸ Ἡφαιστεῖον τὸν 3ον αἰ. π.Χ. *Hesperia* 1937, σ. 140 κ.ἐ. καὶ Τραυλός, ἔ.ἀ., σ. 261. Τὸ Λύκειον τῶν Περιπατητικῶν ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη στὰ ἀνατολικά τῆς. Βλ. Τραυλός, ἔ.ἀ., σ. 345 - 47.

17. Σενέκας, ἔ.ἀ. «*cum adieris ejus hortulos*» κλπ.

18. Dittenberger, *Syll.*³ 1005 καὶ *IG* II² (τοῦ 350 περίπου π.Χ.) ὁ Θεὸς ἔχοησεν τῶι δήμωι τῶν Ἀθηναίων ἀναθεῖναι] τὴν οἰκίαν τὴν Δήμωνος καὶ τὸν κήπον τὸν προσόντα τῶι Ἀσκληπιῶι. . . . Τὸ σπιτί τοῦ Δήμωνος ἦταν στὸν Κολωνό, βλ. καὶ σημ. Ἐπίσης Ἰσαῖος 5, 11 (*Περὶ τοῦ Αἰκατιογένους κλήρου*): *Τὴν οἰκίαν αὐτῶν τὴν πατροφάν. . . πριάμενος καὶ κατασκάψας τὸν κήπον ἐποίησατο πρός τῇ ἑαυτοῦ οἰκίᾳ τῇ ἐν ἄστει.* Σχετικὰ βλ. καὶ Martin, *L'urbanisme dans la Grèce Antique*, σ. 249.

19. Martin, ἔ.ἀ.

20. *N. H.* 19, 50 - 1.

ὄταν χρόνια πρὶν, τὸ 79 π.Χ., νέος ἀκόμη, παρακολουθοῦσε στὴν Ἀθήνα μαθήματα φιλοσοφίας. Μὲ συντροφιά λίγους συγγενεῖς καὶ φίλους ἐσυνήθιζε τότε ὁ Κικέρων νὰ κάνη ἀπογευματινοὺς περιπάτους ὡς τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, τὸ «κάλλιστον προάστιον» μὲ τὰ πυκνὰ δέντρα, πού ἐπειδὴ τὶς ὥρες ἐκεῖνες τῆς ἡμέρας ἦταν ἔρημη, ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ κατάλληλο περιβάλλον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη φιλοσοφικῶν θεμάτων. Ἐπὶ τὸ σπῆμα τοῦ ἐνὸς ἀπ' αὐτούς, τοῦ Πίσωνος, πού ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν λόγων τοῦ Κικέρωνος συμπεραίνεται πὼς ἔμενε κοντὰ στὸ Δίπυλον, ἡ λόγια συντροφιά ἔκανε μὲ τὰ πόδια κουβεντιάζοντας τὰ ἔξι στάδια πού ἐχώριζαν τὸ Δίπυλον ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία²¹.

Κατὰ τὴ διαδρομὴ ἢ κουβέντα τους περιστρεφόταν σὲ ἄλλα διάφορα θέματα καὶ μόνον φτάνοντας ἐκεῖ στοχάζονταν τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα, γιατί ἡ Ἀκαδημία, τὰ «*non sine causa nobilitata spatia*», πρόσφερε τὴν ἔρημιὰ πού ἦταν ἀπαραίτητη. Ὁ διάλογος πού ἀποδίδεται εἶχε σὰν ἀφορμὴ τὴν παρατήρηση τοῦ Πίσωνος ὅτι οἱ τόποι ὅπου ἔζησαν οἱ μεγάλοι ἄνδρες μιλοῦν στὴν ψυχὴ τῶν μεταγενεστέρων περισσότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ ἄκουσμα τῶν πράξεών τους ἢ ἀπὸ τὸ διάβασμα τῶν ἔργων τους, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἐνιωθε δυνατὴ τὴν ὑποβολὴ αὐτὴ μέσα στὸν χῶρο ὅπου εἶχαν διδάξει ὁ θεῖος Πλάτων καὶ οἱ διάδοχοί του. Ὁ Κόϊντος, ἀδελφὸς τοῦ Κικέρωνος, προσθέτει στὴν συνέχεια, ὅτι κι' αὐτὸς ἐνίωσε τὸ ἴδιο αἶσθημα τώρα δὲ στὸ ἀντίκρουσμα τοῦ Κολωνοῦ. Ἦρθε στὸ νοῦ του ὁ Σοφοκλῆς πού ἔμενεν ἐκεῖ, μάλιστα τοῦ φάνηκε γιὰ μιὰ στιγμή πὼς ἔβλεπε μὲ τὰ μάτια του τὸν Οἰδίποδα. Καὶ ἀκολουθεῖ τὸ χωρίο πού ἀναφέρεται στοὺς Κήπους. Παίρνοντας τὸν λόγο ὁ Πομπώνιος, ὁ μετέπειτα Ἀττικὸς, τονίζει στοὺς φίλους του πόσο ἀφοσιωμένος ἦταν στὸν Ἐπίκουρο καὶ στὸ σύγχρονό τους ἡγέτη τῆς σχολῆς Φαῖδρο²² καὶ τοὺς πληροφορεῖ συνάμα ὅτι ἐσύχναζε στοὺς «Κήπους» τοῦ Ἐπικούρου «*quos modo praeteribamus*», τοὺς ὁποίους μόλις προσπεράσαμε, προσθέτει πολὺ σημαντικὰ²³. Χρειάζεται ἄλλος ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς; Οἱ «Κῆποι» ἦσαν πλῆι στὸν δρόμο τῆς Ἀκαδημίας, δηλαδὴ στὸ «Δημόσιον Σῆμα», καὶ πολὺ κοντὰ στὴν Ἀκαδημία, δηλαδὴ στὴν ἴδια τὴν περιοχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποῖου ἓνα μέρος βρέθηκε τὸ 1871 καὶ ἀπὸ ὅπου παραπάνω ὑποθέσαμε ὅτι προέρχονται τὰ ἀγάλματά μας: τὰ δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶδαμε ὅτι εἶναι Ἐπίκουροι καὶ ἓνα τρίτο ὑποθέσαμε ὅτι εἶναι Κολώτης.

Νὰ εἶναι τώρα τὰ νήματα αὐτὰ πού βλέπω νὰ ἀπλώνονται γιὰ νὰ ἐνώσουν τοὺς ἀνδριάντες μας μὲ τοὺς «Κήπους» τοῦ Ἐπικούρου φανταστικὰ δὲν τὸ νομίζω. Πρῶτα-πρῶτα διότι τὸ κτίσμα πού ἐστέγαζε τοὺς ἀνδριάντες μας πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερας σημασίας, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει ὄχι μόνον ὁ ἀριθμὸς, μὰ καὶ τὸ εἶδος τῶν πορτραίτων μας πού δὲν εἶναι δηλαδὴ προτομὲς ἢ ἐρμαϊκὲς στήλες, ἀλλὰ ὀλόσωμοι ἀνδριάντες, καὶ μάλιστα φυσικοῦ μεγέθους²⁴. Ὁ Kahrstedt ὑποστήριξε πρὶν χρόνια²⁵ ὅτι ἡ περιοχὴ δυτικὰ ἀπὸ τὸ

21. Κικέρων, *De fin.* V, 1, πού ὁ Judeich, *Topographie*, σ. 412 ὑπολογίζει σὲ πάνω ἀπὸ 1100 μέτρα. Ὁ Λίβιος XXXI, 24, 10 ὀρίζει τὴν ἀπόσταση σὲ ἓνα περίπου ρωμαϊκὸ μίλι, δηλαδὴ σὲ 1 1/2 χιλιόμετρο περίπου.

22. Γιὰ τὸν Φαῖδρο καὶ τοὺς Ρωμαίους μαθητὰς του βλ. Raubitschek, *Hesperia* 1949, σ. 96 κ.έ.

23. *De fin.* V, 1, 3.

24. Φυσικὰ ἢ ἀντιγραφὴ ὀλόσωμων πορτραίτων στὴν Ἀθήνα γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἀνάγκες τοῦ τόπου ἦταν, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Lippold, *Kopien und Umbildungen*, σ. 68, συνηθέστερη ἀπὸ ὅ,τι γιὰ ἄλλους τόπους, οἱ ὁποῖοι λόγω τῆς ἀποστάσεώς των ἀπὸ τὰ πρότυπα, δηλαδὴ τῆς ἐπιβαρύνσεως πού θὰ εἶχεν ἡ παραγγελία ὀλοσώμου ἀντιγράφου στὴν τιμὴ, περιορίζονταν τὶς πιὸ πολλές φορές στὴν παραγγελία ἀντιγράφων μόνον τῶν κεφαλιῶν τῶν πορτραίτων.

25. *AM* 1950, σ. 66.

Δίπυλον ἕως τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος εἶχε δεχθῆ στ' αὐτοκρατορικά χρόνια ἕνα ἀπὸ τὰ κύματα τῆς μεγάλης οἰκιστικῆς ἐξαπλώσεως πού ἄλλαξε τότε τὴν ὄψη τῶν ἀμέσων περιχώρων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Στὶς ἀνασκαφές ὅμως τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἀπεδείχθη, ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ εὐρήματα, καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀκόμη ἐποχῆς, ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι, ὅπως πρὶν, ταφές. Καὶ τὸ κτήριο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐγινε παραπάνω λόγος εἶναι, ὡς τὴν ὥρα, τὸ μοναδικὸ τῆς περιοχῆς, εἶχε μάλιστα πατήσει λιγάκι στὸ Δημόσιον Σῆμα, τοῦ ὁποῖου τὰ ὄρια δὲν ἐπολυσέβονταν πιά στὰ χρόνια τοῦτα πού διαλύονταν τὰ πάντα. Ἐπομένως ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ μνημεῖωδες κτίσμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1871 ἀποτελοῦσε μέρος τῶν « Κήπων » τοῦ Ἐπικούρου ἔχει μεγάλη δόση πιθανότητος, πού ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μαζὶ μὲ τοὺς πολυσήμαντους ἀνδριάντες μας βρέθηκαν καὶ κομμάτια πού προέρχονται ἀπὸ ταφικά μνημεῖα, σὲ μιὰ θέση πού δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ Δημόσιον Σῆμα. Ἔτσι καὶ ἀντίστροφα μπορεῖ κανεὶς τώρα νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ ἀνδριάντες μας προέρχονται πραγματικά ἀπὸ τοὺς « Κήπους ». Ἐννοεῖται ὅτι ἂν θέλωμε νὰ υἱοθετήσωμε στὸ πρόβλημα μιὰ στάση ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικὴ θὰ περιμεινώμε τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιβεβαίωση, δηλαδὴ τὴ διενέργεια νέων ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ τοῦ κτίσματος, πού βρέθηκε πρὶν ἑκατὸ ἀκριβῶς χρόνια καὶ πού εὐτυχῶς δὲν ἔχει σκεπαστῆ ἀκόμη ἀπὸ πολυκατοικίες, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ μικρὰ σπιτάκια. Ὅπως δὴποτε οἱ ἐνδείξεις εἶναι τόσο ἰσχυρές πού νομίζω ὅτι εἶναι ἐλάχιστα τὰ περιθώρια τῆς ἀμφιβολίας.

Στὸ μεταξὺ ἂς ἰδοῦμε τί ἀκόμη μπορεῖ νὰ μᾶς « εἰπῆ » τὸ εὐρημα στὴν περίπτωσι πού, ὅπως ὑποστηρίζω, προέρχεται πραγματικά ἀπὸ τοὺς « Κήπους ».

Πρῶτα-πρῶτα μὴ φαντασθοῦμε ὅτι τὸν 2ον αἰῶνα μ.Χ. οἱ « Κῆποι » παρέμεναν ὅ,τι ἦσαν στὰ χρόνια τοῦ δασκάλου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ αὐτοὶ εἶχαν πάθει σοβαρὲς ζημιές κατὰ τὶς ἐχθρικές ἐπιδρομές τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τοῦ Σύλλα²⁶ πού εἶχαν ἐρημώσει καὶ τὸ Λύκειον καὶ ἄλλους χώρους ἔξω ἀπὸ τὸ ἄστυ. Ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ κύλισμα τῶν πέντε αἰῶνων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐπικούρου ἔφτανε γιὰ νὰ προκαλέσει σοβαρὲς ζημιές στὰ παλαιὰ κτίσματα. Εἶναι ἔτσι νοητὸν ὅτι θὰ ἐγιναν ἀλλεπάλληλες ἐπισκευές τους, καὶ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀκόμη ὅτι μιὰ ριζικὴ ἀνανέωση τοῦ χώρου ἀνελήφθη τὸν 2ον αἰῶνα μ.Χ. Ὁ Ἐπικουρισμὸς ἐγνώριζε τότε μιὰ νέαν ἀνθησι χάρις σὲ πολὺ ὑψηλὴν εὐνοια. Ἐνα ἐπιγραφικὸ κείμενο πού βρέθηκε στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορά²⁷ περιέχει: α) μιὰν ἐπιστολὴ (στὰ λατινικά) τῆς Πλωτίνας, χήρας τοῦ Τραϊανοῦ, πρὸς τὸν γιό της αὐτοκράτορα Ἀδριανό, πού ἐνώνει τὴν παράκλησί της μὲ ἕνα αἴτημα τοῦ τότε ἡγέτη τῆς σχολῆς Ποπιλίου Θεοτίμου²⁸ ὁ ἐκάστοτε ἡγέτης τῆς σχολῆς νὰ ἐκλέγεται σύμφωνα μὲ τὸ ἑλληνικὸ κληρονομικὸ δίκαιο καὶ ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν Ρωμαίων πολιτῶν ὅπως μέχρι τότε, παρὰ καὶ μεταξὺ Ἑλλήνων, β) μιὰν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν Ποπίλιο Θεότιμο (ἐπίσης στὰ λατινικά) πού ἐγκρίνει τὸ αἴτημα, τέλος, γ) μιὰν ἐπιστολὴ τῆς Πλωτίνας στὰ ἑλληνικά, *πᾶσι τοῖς φίλοις*, ὅπου ἀναγγέλλεται θριαμβευτικὰ ἡ

26. Ἐρήμωση τοῦ Λυκείου ἀπὸ τὸν Φίλιππο τὸν Ε', Πολύβ. 16, 27, 1 καὶ Διόδ. 28, 7, καὶ ἀπὸ τὸν Σύλλα, Πλουτ. Β. Σύλλα, 12, 3 καὶ Ἀππιαν. Μισθ. 30, 38. Βλ. Judeich, ἔ.ἀ., σ. 415. Γιὰ τὴν ἐρήμωση τοῦ Κυνοσάργου ἀπὸ τὸν Φίλιππο τὸν Ε' βλ. Διόδ. 28, 7 καὶ Liv. 31, 24, 17 - 8. Βλ. καὶ Judeich, ἔ.ἀ., 93.

27. IG II² 1099 (τοῦ ἔτους 121 μ.Χ.). Βρίσκεται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο μὲ τὸν ἀριθμὸ EM 10404. Βλ. σχετικὰ Graindor, *Athènes sous Hadrien*, σ. 203 κ.έ. καὶ *Athènes de Tibère à Trajan*, σ. 153, καὶ πρὸς πρόσωπα M. Tod, *JHS* 1957, σ. 136 - 37.

28. Βλ. καὶ SEG III, ἀριθ. 226 (τοῦ ἔτους 125 μ.Χ.).

αυτοκρατορική έγκριση. Ἄκόμη μεγαλύτερη σημασία ἔχει γιὰ μᾶς ἡ πληροφορία τοῦ Λουκιανού²⁹ ὅτι ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος ἴδρυσε στήν Ἀθήνα μισθωτὲς ἔδρες γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα φιλοσοφικά συστήματα, στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονταν καὶ τὸ Ἐπικούρειο. Ἀκριβῶς δὲ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια εἶναι ποὺ ἀνήκουν καὶ οἱ ἀνδριάντες μας, καὶ ὄχι μόνον αὐτοί, παρὰ καὶ τὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἐπικούρου τῆς Ἀγορᾶς.

Ἐάν ἡ ὑπόθεσή μου γιὰ τὴν προέλευση τῶν εἰκονιστικῶν ἀνδριάντων ἀπὸ τοὺς « Κήπους » τοῦ Ἐπικούρου εἶναι σωστή, τότε μοῦ φαίνεται λογικὴ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἀγνώστου τύπου ἀνδριάντες παριστάνουν φιλοσόφους ποὺ εἶχαν μὲ τὸν Ἐπίκουρο ἢ τὴν Ἐπικούρειο φιλοσοφία μιὰ σχέση πρὸς αὐτὴν ἀπὸ αὐτὴν ποὺ εἶχαν στὶς συνηθισμένες ρωμαϊκὲς ἐπαύλεις τὰ πορτραῖτα μεταξὺ τῶν καθὼς καὶ μὲ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἐπαύλεων, καὶ ἡ προσπάθεια ποὺ κατέβαλα γιὰ τὸν ὀνοματισμὸς τοὺς ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο ξεκίνησε. Κι' ἀκόμα στηρίχθηκε στήν χρονολόγηση τῶν τύπων τους, ποὺ θὰ ἀναπτυχθῆ παρακάτω μὲ βάση τὴν συλλογιστικὴ σύγκριση μὲ τὸν Ἐπίκουρο ποὺ εἶναι καλὰ χρονολογημένος. Ἄς ἰδοῦμε λοιπὸν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τί εἶναι σὰν μορφή ὁ Ἐπίκουρος.

Μιὰ τυπικὴ λοιπὸν « κλειστὴ » μορφή εἶναι ὁ Ἐπίκουρος, ἔτσι σφιχτὰ ποὺ τυλίγεται στὸ ρούχο του καὶ κλείνει ἔμπρὸς στὸ στήθος τοὺς βραχίονες, ξεκόβοντας ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν γύρω χῶρο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κάθισμά του (στὸ πρωτότυπο θρόνος φαίνεται πὼς δὲν ὑπῆρχε, στήν θέση του ἦταν ἓνα πολὺ ἀπλό, δίχως ἐρεισίνωτο κάθισμα). Κι' ὥστόσο εἶναι σημαντικό ὅτι ἡ « κλειστὴ » αὐτὴ μορφή χάρις στὴ δυνατὴ προβολὴ τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ καὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος ποὺ στηρίζεται στὸ ἀριστερό του χέρι, « ἀνοίγεται » πρὸς τὰ ἔμπρὸς, ἔρχεται σὲ ἓνα ἐκφραστικὸ πλησίασμα πρὸς τὸ νοούμενο θεατῆ, ποὺ ἦταν ἄγνωστο στήν κλασσικὴ περίοδο. Μορφικὸ « κλείσιμο » καὶ ἐκφραστικὸ « ἀνοίγμα » εἶναι μιὰ γνωστὴ ἀντινομία τῶν ἔργων τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς τέχνης (ἓνα ἄλλο κτυπητὸ παράδειγμα εἶναι ὁ Δημοσθένης). Ἐνα τρίτο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἐπικούρου εἶναι ὅτι οἱ πτυχὲς τοῦ ρούχου του δὲν ἔχουν τὴν ἁρμονικὴ ἐκείνη σχέση μὲ τὸ σῶμα ποὺ γνωρίζομε ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἀλλὰ μοιάζουν νὰ περιορίζονται στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὑφάσματος.

Ἀντίθετος ὁ νέος τύπος (Β). Μορφή « ἀνοικτὴ », ἀπλώνεται στὸν χῶρο τῆς μὲ ρέοντα περιγράμματα καὶ πολλοὺς ἐσωτερικοὺς ἄξονες, ποὺ φέρνουν στὸ νοῦ τὴν εὐκίνητη ἀνησυχία λυσιπείων δημιουργιῶν ὅπως τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Νεαπόλεως, τοῦ Ἐπιτραπέζιου Ἡρακλέους καὶ ἄλλων. Ὅμως ὁ « ἀνοικτὸς » (Β) δὲν μιλεῖ ἀκόμη στὸν θεατῆ τόσο ἄμεσα ὅσο ὁ « κλειστὸς » Ἐπίκουρος. Φαίνεται νὰ ζῆ σ' ἓνα κόσμον ποὺ ὁ ἴδιος ἔχει φτιάξει γύρω του καὶ ὅπου ἀπουσιάζει ὁ θεατῆς. Ἡ πτυχολογία του εἶναι πλούσια καὶ ρυθμικὴ, ἡ σχέση τοῦ ρούχου καὶ τοῦ σώματος ἰσόρροπη, ἡ σχέση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ θρόνου ἄνετη. Οἱ πτυχὲς ποὺ κυκλώνουν τὸ σῶμα μὲ ρυθμικὴ, ἐλαστικὴ φορὰ καὶ τὸ παίξιμο τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ φωτὸς σ' αὐτὲς θυμίζουν, παρ' ὅλη τὴν σκληρότητά του ποὺ ὀφείλεται στήν ἐποχὴ τοῦ ἀντιγραφῆως, τὸν Ἄλεξο τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἀριθ. 2574 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, καὶ βεβαιώνουν ὅτι ἡ χρονικὴ θέση τοῦ πρωτοτύπου τοῦ (Β) εἶναι ἀκόμη στὸν κλασσικὸ 4ον αἰῶνα, πιθανώτατα στὸ γ' τέταρτό του, ἂν ὄχι μάλιστα καὶ στὸ στενὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς δεκαετίας 330 - 320 π.Χ. Ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ δεξιοῦ τοῦ μηροῦ βγαίνει ὅτι δὲν ἐκρατοῦσε κύλινδρο ὅπως ὁ Ἐπίκουρος

29. Λουκιαν. *Ἐθνολόγος*, 3. Φιλόστρ. *Β. Σοφιστ.* II, 2. Βλ. καὶ Zeller, *Philosophie der Griechen*, III, I⁴, σ. 685, σημ. 2. Τὸ ἔτος 176 μ.Χ. καθὼς περνοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα βλ. Δίων Κάσσιος. 71, 31.

καί ὅτι ὁ δεξιὸς κάτω βραχίον του ἦταν ἀπεσπασμένος ἀπὸ τὸ μηρό. Μάλιστα ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὑπόλειμμα τοῦ κάτω βραχίονος προκύπτει ὅτι τὸ χέρι του ἦταν στραμμένο πρὸς τὰ ἐπάνω, σὲ μιὰ κίνηση ποῦ θὰ ἦταν παραπλησία μὲ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τοῦ χάλκινου «Σοφοκλέους» τοῦ Cabinet des Médailles³⁰, ἐπομένως τὸ χέρι δυνατὸν νὰ κρατοῦσε ὅπως σ' αὐτὸν ἓνα κλειστὸ εἰλητάριο. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι φαίνεται ὅτι προέβαινε σὲ μιὰ χειρονομία παραπλησία μὲ τοῦ «Σοφοκλέους», χαρακτηριστικὴ τοῦ φιλοσόφου ποῦ ἀναπτύσσει κάποιον θέμα. Ὅσο γιὰ τὸ κεφάλι του φαίνεται πὼς ἔστρεφε ἑλαφρὰ πρὸς τὴν μεριά τοῦ δεξιοῦ, πίσω τραβηγμένου, ποδιοῦ, ἐξισορροπῶντας τὸ γενικώτερο ἄνοιγμα τοῦ σώματος πρὸς τὴν ἀντίθετη πλευρά.

Ἄς ἔρθωμε τώρα στὸ ἄγαλμα (Α). Ἡ πτυχολογία του καὶ ἡ στάση του εἶναι τόσο συγγενικὲς μὲ τοῦ (Β) ποῦ σχηματίζει κανεὶς ἀρχικὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν εἶναι παρὰ μιὰ κλασικιστικὴ παραλλαγή τοῦ (Β).

Τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ ἐπικουροῦσαν καὶ ὀρισμένοι χαρακτήρες τοῦ κάτω κυρίως μέρους τοῦ σώματός του. Πραγματικὰ τὸ ροῦχο του παρουσιάζεται ἐκεῖ σὰν ἓνα βαρὺ ἀνοργανικὸ στρῶμα μὲ πτυχὲς ποῦ εἶναι σὲ μερικὲς περιπτώσεις τόσο σκληρὲς καὶ ἀδέξιες, ὥστε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἴτε ὁ τεχνίτης τους ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸν ρόλο τῶν πτυχῶν σ' ἓνα ἔργο εἴτε ἀκόμη τίς ἀγνοοῦσε (βλ. λ.χ. τίς δυὸ ἴσιες, δυνατὲς πτυχὲς ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ κατευθύνονται λοξὰ πρὸς τὰ κάτω χωρὶς νὰ καταλήγουν πουθενά), ἔπειτα ἡ κάτω ἀπόληξη τοῦ ρούχου εἶναι δίχως παλμὸ καὶ παράλληλη μὲ τὸ ἔδαφος, τέλος τὸ ἀριστερὸ πόδι προβάλλεται σὰν συρτὸ καὶ κουρασμένο θὰ ἔλεγε κανεὶς. Ἄλλες ὅμως παρατηρήσεις κάνουν πιθανώτερο πὼς στὸν (Α) ὑπόκειται ἓνα ἔργο τοῦ 4ου αἰ. Γιατὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν νομίζω ὅτι ἓνας μεταγενέστερος Neuschörfner θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ «βρῆ» τίς ὠραίες πλαστικὲς πτυχὲς ποῦ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ κυλοῦν ἡρεμὲς ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν ὤμο ἢ ἀκουμποῦν μαλακὰ στὴ μέση.

Ἐπειτα οἱ καλλιτέχνες τοῦ (Α) καὶ τοῦ (Β) ἔχουν συλλάβει καὶ ἀποδώσει τίς πτυχὲς οὐσιωδῶς διαφορετικὰ, οἱ δὲ διαφορὲς τους ἐπεκτείνονται καὶ στὴν γενικώτερη διάθεση τῶν ἔργων στὸν χῶρο. Ἐτσι, ἐνῶ ὁ (Β) ταράζεται ἀνήσυχος πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις, ὁ (Α) εἶναι ἀπλός, ἡρεμὸς καὶ μεγαλοπρεπής, ἐνῶ οἱ πτυχὲς τοῦ (Β) δείχνουν τάσεις ἀνεξαρτησίας (δίχως πάντως νὰ διαταράσσουν ἀκόμη τὴν ἰσορροπημένη σχέση τους μὲ τὸ σῶμα), οἱ πτυχὲς τοῦ (Α) κυλοῦν βαριὲς στὸ σῶμα, ἐνῶ ὁ χαρακτήρας τῶν πτυχῶν τοῦ (Β) εἶναι χρωματικὸς, τοῦ (Α) εἶναι πλαστικὸς.

Ὁ ἄγνωστός μας ἀντέχει, πιστεύω, στὴ σύγκριση μὲ κλασσικὲς μορφὲς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου αἰῶνος σὰν τὸν καθιστὸ Δῆμο τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 375/4 (συμμαχία μὲ τὴν Κέρκυρα)³¹ ἢ τὸν θεόμορφο καθιστὸ Δημοτέλη τοῦ ἀναγλύφου τῆς Νέας Ὑόρκης μὲ τίς ρέουσες πτυχὲς (γύρω στὰ 360 π.Χ.)³², εἶναι παλαιότερος ὅμως ἀπὸ

30. Σὲ διεξοδικὴ ἀνάλυση καὶ ἀξιόλογη κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ τύπου του ἔχει προβῆ ὁ Beschi στὸ *Memorie Ist. Veneto Scienze, Lettere ed Arti*, XXXIII, fasc. II, 1962, σ. 13 κ.έ. (πίν. I - V), ὅπου προτείνει τὸ ὄνομα τοῦ Σταϊκοῦ Κλεάνθους καὶ χρονολογεῖ τὸ πρωτότυπὸ του γύρω στὸ 230 π.Χ.

31. Λ.χ. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jhdts v. Chr.*, πίν. 3, ἀριθ. 2, βλ. σ. 47 κ.έ.

32. Diepolder, *Attische Grabreliefs*, σ. 35, πίν. 30 (στὴν χρονικὴ περιοχὴ τῶν ἀναγλύφων τῆς Μνησαρέτης καὶ τοῦ Τυννία). Συμφωνεῖ ὁ Lippold, *Kopien und Umbildungen*, σ. 36, σημ. 1. Ὁ Dohrn ὅμως *Attische Plastik*, σ. 176 - 77 (πίν. XXVIIa) καὶ σ. 172, ἀριθ. 92 συγκρίνει σωστότερα μὲ τὸν Δία τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 355/4 καὶ βλέπει μιὰ « neue Menschenwürde ». Himmelmann-Wildschütz, *Studien zum Ilissos Relief*, εἰκ. 1 - 5, σ. 21 - 2. K. Braun, *Untersuchung zur Stilgeschichte bärtiger Köpfe auf attischen Grabreliefs*, σ. 30 (360 π.Χ.), σ. 33 - 6 (Κηφισόδοτος;).

τους καθιστούς Βοσπορηνούς ήγεμόνες του ψηφισματικού αναγλύφου του 345 π.Χ.³³, του λείπει ακόμη το θορυβώδες φούσκωμα του ύφασματος με τις αυθαίρετες πτυχές που μαζί με τις πομπώδεις κινήσεις δίνει στις μορφές των ήγεμόνων κάτι το θεατρικό.

Ο άγνωστός μας (A) αποδίδει λοιπόν ένα έργο που έγινε μετά τον Δῆμο του 375/4 και πριν από τους Βοσπορηνούς ήγεμόνες του 345, κάπου στην είκοσαετία ανάμεσα στο 370 και στο 350 π.Χ.

Τότε πώς εξηγούνται οι κλασικιστικοί χαρακτήρες που έσημείωσα παραπάνω; Οι δυνατότητες είναι δύο. Ή τις όφειλομε στον ίδιο τον αντιγράφεα, ή είναι αποτέλεσμα κάποιας μεταπάσεως που υπέστη ο αρχικός τύπος στα χέρια ενός καλλιτέχνη ενδιάμεσης κλασικιστικής εποχής, ως είπαμε του Ιου π.Χ. ή του Ιου μ.Χ. αιώνας. Ή ως ιδούμε αν βοηθεῖ ή διακόσμησης του θρόνου με λεοντογρύπες. Η κερασφόρος λεοντοκεφαλή είναι γνωστή από τα τέλη κιάλας του 4ου αιώνας, λ.χ. την σαρκοφάγο του Άλεξάνδρου³⁴. Άλλ' ή προτομή του κερασφόρου λιονταριού (« χίμαιρα ») συναντιέται από τον Ιον αιώνα π.Χ. σε κιονόκρανα των λεγόμενων Μικρών Προπυλαίων τῆς Ἐλευσίνο³⁵ και σε μορφή στυλιζαρισμένη, με τα φτερά ξεχωριστά σαν κόσμημα, σε κιονόκρανα πάλιν από τον Ιον αιώνα π.Χ. και έξῆς (λ.χ. τα κιονόκρανα του ναυαγίου τῆς Μαηδία³⁶, τῆς scenae frons του Διονυσιακού θεάτρου³⁷ κλπ.³⁸). Ἐτσι νομίζω ἀπίθανο ὅτι τὸ κάθισμα εἶχεν ἀρχικά τὴν μορφή που ἔχει στὸ ἀντίγραφο τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς³⁹, ἀλλ' ὅμως δὲν φωτίζεται και πάρα πολὺ ἡ ἀπορία μας ἀν ὁ (A) ἀντίγραφε μιὰ κλασικιστικὴ μεταποίησις ἐνὸς ἀρχετύπου τοῦ 4ου αἰῶνος ἢ ἀν μεταποιῆ ἀπ' εὐθείας τὸ ἀρχετύπο ἐκεῖνο. Ἐτσι τὸ ζήτημα ἄς μείνη ἀνοικτό.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀρχετύπου τοῦ (A) στὸ α' μισὸ ἀκόμη τοῦ 4ου αἰῶνος εἶναι

33. A.χ. Süsserott, *ἔ.ἀ.*, πίν. 4, ἀριθ. 3, βλ. σ. 58 κ.έ.

34. Schefold - Seidel, *Der Alexander-Sarkophag*, εἰκ. 78 - 80.

35. V. Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, ἀριθ. 609 A - D, εἰκ. 1171 - 76.

36. V. Mercklin, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 592, εἰκ. 1136 - 37, 1139, 1140.

37. *Ἐ.ἀ.*, ἀριθ. 593, εἰκ. 1141 - 46.

38. *Ἐ.ἀ.*, ἀριθ. 1147 κ.έ.

39. Καὶ γενικά μου φαίνεται ἀπίθανο οἱ θρόνοι τῶν ἀνδριάντων νὰ ἀντιγράφουν πιστὰ τὰ καθίσματα τῶν πρωτοτύπων. Πρῶτα - πρῶτα ἐπειδὴ διαφέρουν στίς λεπτομέρειες: Στὸν ἕνα Ἐπίκουρο (Γ) ὑπάρχει και χαίτη γύρω - γύρω, στὸν ἄλλον ὄχι, στὸν (A) και στὸν Ἐπίκουρο (Δ) τὰ στόματα τῶν λιονταριῶν εἶναι κλειστά, ἐνῶ στὸν (B) εἶναι ἀνοικτά. Ἀκόμα διαφέρουν και τὰ σκέλη. Ἄλλοῦ εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο ρεαλιστικὰ διαμορφωμένα, ἄλλοῦ δηλώνεται ἀπλῶς σχηματικὰ ἢ καμπύλη τῶν σκελῶν, κι' ἄλλοῦ τέλος (ὅπως στὸν B) τὸ ἕνα σκέλος εἶναι τοῦ ἐνὸς τύπου και τὸ ἄλλο τοῦ ἄλλου. Προπάντων χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο, ὅπως και σὲ ἕνα ἄλλο που εἶδαμε τώρα δά, διαφέρουν μεταξὺ τῶν οἱ θρόνοι τῶν δύο ἀντιγράφων τοῦ Ἐπικούρου, ἀκόμη και τοῦ καλὰ παραδεδομένου ἀντιγράφου τῆς Φλωρεντίας. Διότι ἀπὸ τὸ λεοντοπόδαρο τοῦ Ἐπικούρου φυτρῶνουν φτεροῦγες σὲ τρεῖς ζῶνες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία ἀποτελεῖται ἀπὸ μακρουλὲς φτεροῦγες που παρακολουθοῦν τὴν γραμμὴ τοῦ καθίσματος, ἐνῶ στὸ ἀντίγραφο τῆς Φλωρεντίας μόλις που εἰκονίζεται μιὰ σειρὰ μικρότατων φτερῶν, και τὸ ἀντίγραφο (Γ) ἔχει, ὅπως εἶπα, σχηματοποιημένα σκέλη και ἔλικες στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τμήματος τούτου. Ἐτσι ἀνάμεσα στὰ ἀντίγραφα τοῦ Ἐπικούρου δὲν ὑπάρχει καμμία συμφωνία ὡς πρὸς τὴν μορφή τοῦ πρόσθιου τμήματος τοῦ θρόνου, ὅπως ἀσυμφωνία ὑπάρχει και ὡς πρὸς τὸ πίσω μέρος τοῦ θρόνου. Ἐξ ἄλλου ἢ « ἀπομόνωσις » τοῦ Ἐπικούρου ἀπὸ τὸν θρόνο του δὲν νομίζω ὅτι ὀφείλεται μοναχὰ στὴν κλειστότητα τῆς φόρμας που χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος, ἀλλὰ και στὴν ὀλότελα διαφορετικὴ σχέση που θὰ εἶχε ὁ Ἐπίκουρος με τὸ ἀρχικὸ του κάθισμα, που ἦταν πιθανῶτα πολὺ μικρότερο και ἀπλούστερο ἀπὸ θρόνο, ἕνας ἀπλὸς σκίμπος (;). Τὰ ἴδια ἰσχύουν και γιὰ τοὺς ἄλλους δύο τύπους που εἶναι παλαιότεροι.

ίσχυρὸ βοήθημα — μὰ καὶ παρακίνηση — νὰ τὸν ὀνοματίσωμε, δεδομένου ὅτι τὴν ἐποχή τούτη ἢ παράταξη τῶν στοχαστῶν εἶναι σχετικὰ ἀραιὴ ἀκόμη.

Ἐπαναλαμβάνω ὅ,τι εἶπα παραπάνω, ὅτι ἐφ' ὅσον εὐσταθεῖ ἢ ὑπόθεσή μου ὅτι οἱ ἀνδριάντες προέρχονται ἀπὸ τοὺς Κήπους τοῦ Ἐπικούρου, τότε ἡ ἀναζήτηση περιορίζεται ἀναγκαστικὰ σὲ ἀκόμη στενότερο κύκλο, ἐφ' ὅσον θέλομε νὰ δεχθοῦμε ὅτι μόνον πρόσωπα πού εἶχαν μίαν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἔστω σχέση μετὰ τὸν Ἐπικουρισμὸ εἶχαν τὴ θέση τους μέσα στὸν ἴδιο τὸ χῶρο τῆς διδασκαλίας τοῦ συστήματος. Ἐκεῖνο πού κάνει ἀκόμη ἐντύπωση εἶναι ὅτι τὸ μάρμαρο τοῦ ἐνὸς ἀνδριάντος, τοῦ (Α), εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τ' ἄλλα. Δυστυχῶς ὅμως στάθηκε ἀδύνατο νὰ καθορισθῇ ἢ προέλευσή του, καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀττικό δὲν εἶναι παρὰ μιά πολὺ μικρὴ βοήθεια. Ἀποκλείσθηκαν ἐπίσης Θάσος καὶ Νάξος ὕστερα ἀπὸ μικροσκοπικὴ ἐξέταση μικρῶν ἀπολεπισμάτων πού ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸ μάρμαρο τῆς πλίνθου τοῦ (Α) καὶ παραβολὴ μετὰ κομμάτια μαρμάρου πού με βεβαίωσαν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Θάσο καὶ τὴν Νάξο, ἀλλ' οἱ δυνατότητες εἶναι ἀκόμη πάμπολλες καὶ ὁμολογῶ ὅτι δὲν εἶχα τὴν ὑπομονὴ νὰ συνεχίσω. Ὅπως δὲν ἔστι εἰκόμη εἶναι ἀκόμη ἀττικό μὲν φαίνεται ὅτι δὲν ἐπιτρέπονται παρὰ οἱ ἐξῆς γενικὲς ἐρμηνεῖες: Εἴτε ὁ ἀναθέτης τοῦ (Α) ἦταν κάποιος ξένος προερχόμενος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ μαρμάρου τοῦ (Α), ὁ ὅποιος μαζί μετὰ τὴν παραγγελίαν ἔστειλε εἰς τὴν Ἀθήναν καὶ τὸ μάρμαρο τὸ ἀπαιτούμενον γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ ἀντιγράφου, εἴτε ὅτι καὶ τὸ ἀρχικὸ ἄγαλμα πού ἀντεγράφη βρισκόταν κάπου ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀθήναν, ὅπου ἦταν πιὸ εὐκόλο νὰ ἀντιγραφῆ σὲ μάρμαρο τῆς περιοχῆς του παρὰ στὸ πεντελικό. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείονται καὶ οἱ δύο δυνατότητες μαζί. Δυστυχῶς, ὅπως εἶπα, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ μαρμάρου εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατος καὶ ἔτσι τὸν ὀνοματισμὸ τοῦ (Α) ἐπεχείρησα τελικὰ μόνον μετὰ τὶς κλασσικὲς μεθόδους τῶν πιθανοτήτων καὶ τῶν ἀπαγωγικῶν συλλογισμῶν.

Αὐτὸς πού συγκεντρώνει τὶς περισσότερες πιθανότητες εἶναι χωρὶς ἄλλο ὁ Ἀβδηρίτης Δημόκριτος, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀτομικὴ θεωρία εἶχε βαθιὰ ἐπηρεάσει τὴ φυσικὴ τοῦ Ἐπικούρου. Κατηγοροῦσαν τὸν Ἐπίκουρο ὅτι ἀπέρριπτε τὴν σχέση του μετὰ τὴ φιλοσοφίαν τοῦ Δημοκρίτου (μολοντί δὲν ἀρνιόταν ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς του) καὶ ὅτι μιλοῦσε μετὰ περιφρονητικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ τὸν Ἀβδηρίτη, ὅπως καὶ γιὰ ὄλους σχεδὸν τοὺς παλαιότερους φιλοσόφους⁴⁰ (πράγματα διόλου σίγουρα ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὴν γενικώτερη μετριοπάθεια τοῦ Ἐπικούρου, τὴν πρὸς πάντας αὐτοῦ φιλανθρωπίαν⁴¹ συκοφαντήθηκε τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του), πάντως κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους δὲν ἀμφισβητοῦσεν ὅτι ἡ φυσικὴ του εἶχε παραληφθῆ ἀπὸ τὸν Δημόκριτο μέσῳ τοῦ Ναυσιφάνους πού ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Ἐπικούρου⁴². Καὶ μολοντί τὸ Ἐπικουρεῖο

40. Κικ. *De natura deorum*, 1, 93 καὶ Διογ. Λαέρτ. Χ, 8: Τὸν δάσκαλό του Ναυσιφάνη ἀποκαλοῦσε πλεῦμονα (μεθυστακα), τὸν Πλάτωνα χρυσοῦν, τοὺς Πλατωνικοὺς Διονυσοκόλακας, τὸν Ἀριστοτέλη ἄσωτον, τὸν Πρωταγόρα φορομοφόρον καὶ γραφέα Δημοκρίτον καὶ ἐν κόμαις γράμματα διδάσκειν, τὸν Ἡράκλειτο κνητήν, τὸν Δημόκριτο Ἀηρόκριτον, τὸν Ἀντίδωρο Σαννίδωρον, τοὺς Κυνικοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος, τοὺς Διαλεκτικοὺς πολυφθόρους, τὸν Πύρρωνα ἀμαθῆ καὶ ἀπαιδευτον. Βλ. Schmid-Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur* 1, 5, σ. 336.

41. Διογ. Λαέρτ. Χ, 10. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποδόθησαν στὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκουρο λόγια μαθητῶν του, λ.χ. τοῦ Κολώτη, τοῦ ὁποῦ ἦταν γνωστὴ ἢ ὀξύτης, βλ. Zeller, *ἔ.ἀ.* III, 1, σ. 365, σημ. 3.

42. *RE* VI, στ. 133, Schmid-Stählin, *ἔ.ἀ.*, παρὰ τὶς κάποιες ἀλλαγὰς πού ἐπέφερε, κατὰ τὸν Κικέρωνα *De fin.* I, 17 πρὸς τὸ χειρότερο: Gödekenseyer, *Epikur's Verhältnis zu Demokrit*, Strassburg, 1897. Ὁ Σενέκας, *Epist.*, 33, 4, ἀντιπαραβάλλει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως τῶν Στωϊκῶν στὴ

σύστημα διετήρησε στην διαδρομή τῶν αἰώνων μιά μοναδικήν ἀκαμψία συγκριτικά μὲ τ' ἄλλα συστήματα, ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ 2ος μ.Χ. αἰὼν ὅπου ἀνήκουν οἱ ἀνδριάντες μας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπέιχε ἀπὸ τὸν Ἐπικούρο μισή σχεδὸν χιλιετία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀντίκρυζε τὰ πράγματα μὲ τὴν συνδιαλλακτικὴν ἡρεμία ποῦ χαρίζει πάντοτε ὁ χρόνος⁴³ καὶ ἀσφαλῶς δὲν πολυσκοτίζονταν πιά γιὰ τὰ διαφημισμένα inferiority complexes τοῦ Ἐπικούρου. Ὡστε δὲν εἶναι διόλου παράτολμο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι οἱ τότε ἡγέτες τῆς σχολῆς ἔστησαν στοὺς « Κήπους » καὶ ἕναν Δημόκριτο ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνδριάντες τῶν « δικῶν τους ». Τὸ ἄγαλμα τοῦτο ἦταν βέβαια ἀντίγραφο καὶ εἶδαμε ὅτι τὸ πρωτότυπο μᾶλλον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἦταν παρὰ τοῦ Ιου.

Ὅτι ὑπῆρχαν ἀνδριάντες τοῦ Δημοκρίτου ρητὰ μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο⁴⁴. Γέρος πιά ὁ Ἀβδηρίτης εἶχε σπαταλήσει τὴν περιουσία του σὲ ταξίδια καὶ συντηροῦνταν ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του. Ἐπειδὴ ὅμως κάποιος νόμος τῶν Ἀβδήρων ἀπαγόρευεν αὐτοὶ ποῦ εἶχαν σπαταλήσει τὴν πατρικὴ τους περιουσία νὰ θάβωνται στὴν πατρίδα, σοφίστηκε νὰ συγκινήσῃ τοὺς συμπολίτες του διαβάζοντάς τους τὸ κυριώτερο σύγγραμμά του, τὸν « Μέγαν Διάκοσμον » καὶ μ' αὐτὸ ἐπέτυχε νὰ τὸν ἀνταμείψῃ ἢ πόλη μὲ 500 τάλαντα, καὶ ὄχι μόνον μὲ αὐτά, ἀλλὰ καὶ χαλκαῖς εἰκόσι. Καὶ ὅταν πέθανε ἐτάφη μὲ δημόσια δαπάνη, ἀφοῦ εἶχε ζήσει, λέγει ὁ Διογένης, ἐπάνω ἀπὸ 100 χρόνια.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ μῆκος τῆς ζωῆς τοῦ Δημοκρίτου κυμαίνονται ἀπὸ 90 σὲ πάνω ἀπὸ 100 χρόνια, ὅπως καὶ τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του τοποθετεῖται μεταξὺ τοῦ 470 καὶ τοῦ 460 π.Χ.⁴⁵. Ἀπὸ τὴν διατύπωση πάντως τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Διογένης Λαερτίου νομίζω ὅτι βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ στήσιμο τῶν ἀνδριάντων του ἔγινε λίγο πρὶν πεθάνῃ, ἐπομένως πιθανότατα ἀνάμεσα στὰ 370 καὶ στὰ 360 π.Χ., δηλαδὴ ἀκριβῶς στὸ χρονικὸ πλαίσιο ὅπου στυλιστικὰ ἀνήκει ὁ (Α). Καὶ τὸ βιβλίον ποῦ ὁ στοχαστὴς κρατεῖ στὰ χέρια του σὰν νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ τὸ διαβάσῃ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ « Μέγας Διάκοσμος » μὲ τὸν ὅποιον συνήρπασε τοὺς συμπολίτες του ὁ Δημόκριτος. Ἰσχυρὲς λοιπὸν εἶναι οἱ πιθανότητες ὁ (Α) νὰ εἶναι ἀντίγραφο κάποιου ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀνδριάντες ἢ κάποιου ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τους.

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες δυνατότητες. Λ.χ. ὁ Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος⁴⁶ (ποῦ ἔζησε ἀπὸ τὸ 435 περίπου ἕως μετὰ τὰ 366 π.Χ.) καὶ τοῦ ὁποίου ὁ εὐδαιμονισμὸς δὲν

δουλικὴ ἐξάρτηση ποῦ εἶχαν οἱ Ἐπικούρειοι ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ συστήματος. Ἐπαινετικά ἐκφράζεται ἀντίθετα γι' αὐτὴ τὴν ὀρθοδοξία ὁ Νουμήγιος, Εὐσέβ. *Pr. ev.* XIV, 5, 3 κ.έ. Ὁ Zeller, *ἔ.ἀ.* III¹, σ. 380, σημ., παραβάλλει τὴν σχολὴν τοῦ Ἐπικούρου μὲ κράτος ὁμοιοῦν, ποῦ δὲν ταράζεται ἀπὸ διχόνοιας.

43. Πολὺ χαρακτηριστικὰ π.χ. τὰ λόγια τοῦ σοφιστοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ποῦ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Λουκιανό, *Δημόνακτος βίος* 14: Ἐὰν Ἀριστοτέλης με καλῆ ἐπὶ τὸ Λύκειον, ἔφομαι ἂν Πλάτων ἐπὶ τὴν Ἀκαδημίαν, ἀφίξομαι ἂν Ζήνων, ἐν τῇ Πονικῇ διατρίψω ἂν Πυθαγόρας καλῆ, σιωπήσομαι. Ἐπίσης τὰ λόγια τοῦ ἰδίου τοῦ Δημόνακτος (*ἔ.ἀ.*, 62): Ἐρωτηθεὶς δὲ ποτε, τίς αὐτῶ ἀρέσκοι τῶν φιλοσόφων, ἔφη, Πάντες μὲν θαυμάστοι ἐγὼ δὲ Σωκράτη μὲν σέβω, θαυμάζω δὲ Διογένη καὶ φιλῶ Ἀρίστιππον. Ἀκόμη (*ἔ.ἀ.* 5): Φιλοσοφίας δὲ εἶδος οὐχ ἓν ἀποτεμνόμενος, ἀλλὰ πολλὰ ἐς ταῦτο καταμίξας, οὐδὲν πάντι ἐξέφαυε, τίτι αὐτῶν ἔχαιρεν. . . Φυσικὰ ὁ παλαιοπαράδοτος ἐχθρικός κλοιὸς τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν συστημάτων γύρω ἀπὸ τὸν Ἐπικουρισμὸ ἀριθμοῦσεν ἀκόμη κάποιους ἀντιπροσώπους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸν Πλούταρχο γιὰ τὴν βιαία πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ Κολώτη.

44. IX, 39.

45. Βλ. *RE V*, στ. 135 καὶ Zeller, *ἔ.ἀ.*, I⁴ σ. 762, σημ., ὅπου σημειώνονται καὶ σχολιάζονται ὅλα τὰ σχετικὰ χωρία.

46. *RE II*, I, στ. 902 κ.έ. Zeller, *ἔ.ἀ.*, II, I⁴ σ. 336 κ.έ. Νεώτερη βιβλιογραφία βλ. στὸν Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (ἑλληνικὴ ἔκδ. Θεσσαλονίκη, 1964), σ. 703.

είναι άσχετος με το ύψιστο αγαθό του Έπικουρείου ανθρώπου, παρ' όλο το διαφορετικό χρώμα που έδιναν στην έννοιαν αυτήν ό Άριστιππος και ό Έπίκουρος (ό πρώτος θεωρούσε την ήδονή σαν απόλαυση των αισθήσεων, έτούτος την ήθελε *καταστηματική*, την ένιωθε δηλαδή σαν άπαλλαγή από κάθε ενόχληση, σαν ήρεμία και ίσορροπία σώματος, ψυχής και πνεύματος)⁴⁷. Το άγαλμα του Palazzo Spada⁴⁸ χάρη στην έπιγραφή της πλίνθου του, που άν και δυσανάγνωστη είναι, νομίζω, σίγουρη, μάς άποκαλύπτει τον τύπο του σώματος ενός άνδριάντος του Άριστίππου. Το πρότυπο εκείνο ήταν βέβαια του 3ου π.Χ. αιώνας, αλλά δεν άποκλείεται φυσικά και ή περίπτωση και άλλος άνδριάς του Άριστίππου να είχε στηθί (στην πατρίδα του;) σε χρόνους πιο κοντινούς προς την εποχή του θανάτου του. Τουτο όμως δεν είναι, έννοείται, παρά μιá άπλή υπόθεση.

Μιά τρίτη δυνατότης ξεκινά από την συγγένεια άλλου τμήματος της διδαχής του Έπικούρου, τη φυσική του. Η φυσική του Άναξαγόρα από τις Κλαζομενές (άρχές του 5ου αι. έως το 428 π.Χ.)⁴⁹ είναι στο βάθος επίσης άτομική, όπως είναι και του Δημοκρίτου, ένω έξ άλλου ό Άναξαγόρας είναι ό μόνος σχεδόν φιλόσοφος, τον όποιον κατά πληροφορίες του Διογένη Λαερτίου άνεγνώριζεν ό Έπίκουρος⁵⁰. Άρα και αυτός συγκεντρώνει πιθανότητες, άν και το άρχέτυπο του (Α) απέχει σημαντικά από την εποχή του θανάτου του.

Φυσικά και άλλα όνόματα είναι δυνατό, μολονότι ό αριθμός τρία για τα έπικρατέστερα είναι ήδη άρκετός για να μάς κάνη να σηκώσωμε ψηλά τα χέρια (και άκόμη πιο χαώδης είναι ή κατάσταση άν έπιχειρήσωμε να ταιριάξωμε στο σώμα τύπους κεφαλιών του ρεπερτορίου μας). Έτσι ως γυρίσωμε το βλέμμα μας στον (Β) μήπως έδω έχωμε καλύτερη τύχη.

Έφ' όσον το άρχέτυπο του (Β) είναι είκοσι περίπου χρόνια παλαιότερο από την ίδρυση των « Κήπων » άποκλείεται και αυτός να παρίστανε κάποιον από τους Έπικουρείους. Στοχαστήν όμως είπαμε πιθανώτατα. Άλλά ποιόν; Το πρωτότυπό του ήταν σύγχρονο του Άριστοτέλους, δυστυχώς όμως και ή περίπτωση του Σταγειρίτη παραμερίστηκε όχι μόνον διότι ή σχέση του με το Έπικουρείο σύστημα ήταν μηδαμινή, αλλά και διότι μιá δοκιμή που έγινε με ένα έκμαγειό του κεφαλιού του Άριστοτέλους που βρίσκεται στο Μουσείο της Βιέννης δεν βγήκε ίκανοποιητική.

Φυσικά ούτε κάποιος από τους Κυνικούς ή τους Άκαδημαϊκούς είναι πιθανός, ούτε και ό Ναυσιφάνης, ό άσήμαντος δάσκαλος του Έπικούρου και Δημοκρίτειος φιλόσοφος⁵¹ που λέγεται μάλιστα ότι άπεκαλείτο από τον Έπίκουρο ύβριστικά *πλεύμων*⁵².

47. Με σωστό σκεπτικισμό παρατηρεί ό Lesky, *έ.ά.* 701: « Την Κυρηναϊκή σχολή δύσκολα μπορούμε να την συλλάβουμε και δεν είναι σωστό να την θεωρούμε άπλώς σαν πρόδρομον του έπικουρισμού, έστω κι' άν υπάρχουν σχέσεις στα θέματα της σκέψης ».

48. Το πρωτότυπο χρονολογήθηκε στα 350, στα τέλη του 4ου αι., τέλος γύρω στα 230 π.Χ. Η βιβλιογραφία στον Helbig³ 1966, II, άριθ. 2016 (H. V. Heintze).

49. *RE* I, στ. 2076 - 77 (Wellmann). Βλ. Lesky, *έ.ά.*, σ. 474 κ.έ. Βιβλιογραφία στην σ. 486. Για την σχέση του με τους άτομικούς βλ. Bloch, Anaxagoras und die Atomistik, *Class. et Mediaev.* 20 (1959), 1. 50. X, 12.

51. Διογ. Λαέρτ. X, 8.

52. *Έ.ά.* Άπρεπή θεωρεί την συμπεριφορά του Έπικούρου προς τον δάσκαλό του και ό Κικέρων, *Nat. deorum*, 1, 93.

Μιά δυνατότης θά ἦταν ὁ Κνίδιος μαθηματικός και φιλόσοφος Εὐδοξος⁵³, ἂν ἐννοεῖται παραδεχθῶμε μὲ τὸν Susemihl ὅτι ἐζησε ἀπὸ τὸ 391 ὡς τὸ 338, διότι ἂν δεχθῶμε μιάν ἄλλην ἄποψη (λ.χ. Hultsch στὴ *RE* VI, στ. 931) ὅτι ἐζησε ἀπὸ τὸ 408 ἕως τὸ 358 π.Χ. (Schadewaldt, *Hellas und Hesperia*, σ. 451 - 71 : 408 - 355 π.Χ.) τότε και αὐτὸς ὑποβάλλει ὑποψηφιότητα γιὰ τὸν τύπο (Α). Και ὁ Εὐδοξος ὄχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρον ἐδίδαξεν ὅτι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἡδονή, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἄλλωστε τείνει ὁ ἄνθρωπος. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἐδίδαξε τιμημένος στὴν ἰδιαίτερὴ του πατρίδα, και τὸ στήσιμο ἑνὸς ἀνδριάντος του σ' αὐτὴν, μολοντί ἀμάρτυρο, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀκολούθησε ἀμέσως τὸν θάνατό του, ἐνῶ τὸ γνωστὸ ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο τῆς Βουδαπέστης⁵⁴ φαίνεται ὅτι ἀνάγεται σὲ μιὰ πλαστικὴ ἢ ζωγραφικὴ παράσταση πολὺ νεώτερη, τῶν μέσων τουλάχιστον τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἔτσι οὔτε ἐδῶ εἴχαμε καλύτερη τύχη.

Ἄκαρπες ἦσαν και οἱ ἐρευνες ποὺ ἔκανα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως και τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν κεφαλιῶν τῶν νέων ἀνδριάντων μας, ποὺ θά ἔλυναν ἔτσι μονομιᾶς τὸ ζήτημα τῆς ταυτότητός των ἢ ὅπωςδὴποτε θά διευκόλυναν τὸν ὀνοματισμὸ τους, ὅπως ἀπέτυχαν και οἱ συνδυασμοὶ μὲ τύπους κεφαλιῶν, τῶν ὁποῖων τὰ ὀνόματα εἶναι βεβαιωμένα ἢ γιὰ τοὺς ὁποῖους ἔχουν ἀπλῶς προταθῆ κάποια ὀνόματα⁵⁵. Ἔτσι μ' αὐτὴ τὴν ἀπογοητευτικὴ κατάληξη κλείνω τὸ κεφάλαιο τοῦτο και ἀφίνω τὸ ζήτημα ἀνοικτὸ γιὰ μιὰ καλύτερη ἰδέα ἢ γιὰ μιάν εὐνοϊκώτερη τύχη.

Ποιὰ ἦταν τώρα ἡ διάταξη τῶν ἀνδριάντων μέσα στοὺς «Κήπους» οὔτε και σ' αὐτὸ φυσικὰ μπορεῖ νὰ δοθῆ μιὰ βέβαιη ἀπάντηση. Ἔχομε μερικὰ παραδείγματα ἀνδριάντων «μουσικῶν ἀνδρῶν» τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, τακτοποιημένων σὲ σύνολα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ σημαντικό εἶναι ἡ «ἐξέδρα» τοῦ Σεραπείου τῆς Μέμφιδος⁵⁶ ὅπου μιὰ συντροφιά ἀπὸ ποιητὰς, σοφοὺς και φιλοσόφους, ἄλλους καθιστοὺς και ἄλλους ὀρθοῖους, εἶναι συγκεντρωμένη σὲ ἡμικύκλιο και φαίνεται ὅτι μετέχει σὲ κάποια συζήτηση, κατὰ τὸν ἴδιο δὲ τρόπο ἀπεικονίζονται και οἱ Ἑπτὰ Σοφοὶ στὰ μωσαϊκὰ τῆς Νεαπόλεως ἀπὸ τὴν Torre Annunziata⁵⁷, τῆς Villa Albani⁵⁸ κ.ἄ. Ἡ διάταξη αὐτὴ μετέφερε στὸ μάρμαρο, στὸ χαλκὸ, στὸν πηλὸ, στὸ χρῶμα, τέτοιες πραγματικὲς συγκεντρώσεις, ποὺ ἀποτελοῦσαν τυπικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴν ζωὴ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἀρχαιότητος⁵⁹.

Ἐδῶ ὅμως ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ἐπικούρου μαρτυρεῖ μιάν ἀλλιῶτικὴν διάταξη, πιὸ σύμφωνη μὲ τὸν διακοσμῆτικὸ τρόπο ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἐπαύλεις τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βέβαια και τὸ ἀρχέτυπο τοῦ Ἐπικούρου ἦταν παρὸν κάπου μέσα στοὺς «Κήπους»⁶⁰. Τὸ ὅτι ἐπαναλαμβάνεται ὁ τύπος του μέσα στὸ ἴδιο συνολικὸ

53. *RE* VI, 930, κ.έ. (Hultsch). Ἡ ἀκμὴ τοῦ Εὐδοξοῦ κατὰ τὰ Χρονικὰ τοῦ Ἀπολλοδώρου παρὰ Διογ. Λαερτ. VII, 90 συμπίπτει μὲ τὴν 103ῃ Ὀλυμπιάδα (δηλαδὴ 368 - 365 π.Χ.). Ὁ Lesky, ἔ.ἄ., σ. 753 συγχρο-νίζει τὴν «ἀκμὴ» του μὲ τὴ διαμονὴ του στὴν Ἀθήνα. Βιβλιογραφία νεώτερη δίνει στὴν σημ. 2. Βλ. και Schadewaldt, ἔ.ἄ.

54. Hekler, *Sammlung antiker Skulpturen*, σ. 60 κ.έ., εἰκ. 49. Scheffold, ἔ.ἄ., σ. 156 - 57.

55. Ἀ.χ. ὁ συνδυασμὸς τοῦ (Α) μὲ τὸν τύπο τοῦ «Σοφοκλῆ III» ποὺ πιστεύεται ἀπὸ μερικοὺς ὅτι παριστάνει ἀκριβῶς τὸν Δημόκριτο, ὁ συνδυασμὸς τοῦ (Β) μὲ τὸν τύπο Studniczka τοῦ κεφαλοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους κλπ.

56. Picard, *Les statues ptolémaïques du Sérapéion de Memphis*, Paris, 1955.

57. Βλ. λ.χ. Richter, *Portraits* I, εἰκ. 316.

58. Ἐπίσης στὴν Richter, ἔ.ἄ., εἰκ. 319.

59. Vitruv. V, II: *exhedrae spatiosae, habentes sedes in quibus philosophi, rhetores reliquique qui studiis delectantur, sedentes disputare possint*. Βλ. ἐπίσης Cic. *De fin.* V, I. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐξέδρες Daremberg - Saglio II, I, σ. 881.

60. Richter II, σ. 200. Δὲν ἀποκλείει και τὴν πιθανότητα τὸ πρωτότυπο τοῦ γνωστοῦ τύπου τοῦ Ἐπι-

πλαίσιο δὲν εἶναι κάτι τὸ παράλογο. Οἱ «Κήποι» εἶχαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μιὰ σύνθετη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, καὶ οἱ ἰδιωτικὲς παραγγελίες ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ διακοσμήσουν κάθε γωνιά του, ἐνῶ ρητὰ μᾶς μαρτυρεῖται ἐξ ἄλλου ὅτι τὶς εἰκόνες τοῦ Ἐπικούρου τὶς συναντοῦσε κανεὶς παντοῦ⁶¹. Ἐπειτα ἔχομε κι' ἄλλοῦ παραδείγματα ἐπαναλήψεως πορτραίτων τῶν ἰδίων προσώπων μέσα στὴν ἴδια ἐπαυλῆ. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῶν ρωμαϊκῶν «Κήπων» εἶναι ἡ «αὐλὴ» ποὺ βρέθηκε τὸ 1871. Οἱ κόγχες τῆς δέχονταν ἀσφαλῶς ἀγάλματα. Εἶναι ὅμως μᾶλλον ἀπίθανο ὅτι τὸ ἀγαλμα τοῦ Ἐπικούρου ἐπαναλαμβάνονταν στὸν ἴδιο χῶρο, ἀφοῦ ἡ διακόσμησή του πρέπει νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι ἔγινε ὅλη μαζί (ἐνῶ οἱ ἀνδριάντες μας παρουσιάζουν ὅπως εἶδαμε κάποιες χρονολογικὲς διαφορές). Ἔτσι τὸ συμπέρασμα ποὺ βγαίνει εἶναι ὅτι οἱ ἀνδριάντες μας (ἢ μερικοὶ τουλάχιστον ἀπὸ αὐτοὺς) κατεῖχαν ἄλλες διακοσμητικὲς θέσεις στὸ εὐρὸ καὶ σύνθετο ὅπως εἶπαμε ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῶν «Κήπων». Ἐπομένως καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν 5 ἢ 6 ἀνδριάντων ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν σχεδὸν ὀλόκληροι ἢ σὲ κομμάτια δὲν εἶναι παρά μέρος μόνον τοῦ ἀρχικοῦ.

Αὐτὴ τὴν ποικίλη εἰκόνα πρέπει νὰ παρουσίαζαν οἱ «Κήποι» στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων καὶ τῶν Σεβήρων. Ἕνα πλῆθος μαρμαρίνων ἀγαλμάτων ποὺ στρογγυλοκάθονταν σὲ κόγχες ἢ κάτω ἀπὸ περιστύλια μὲ φόντο τὶς φυλλωσιὲς τῶν δένδρων⁶², καὶ προσπαθοῦσε νὰ γεμίσει κάπως τὸ κενὸ ποὺ εἶχαν ἀφήσει οἱ παλιοὶ ἐκεῖνοι δάσκαλοι τοῦ Ἐπικουρισμοῦ, ξυπνῶντας τὴν μνήμη καὶ τὰ ἔργα τους στοὺς κουρασμένους καὶ ἄδειους, ἀλλ' ὅπωςδήποτε φιλομαθεῖς ἀκόμη ἐπιγόνους τους, ποικίλλοντες ταυτόχρονα τὸν χῶρο, ξεκουράζοντας καὶ ἠρεμῶντας τὴν ψυχὴ, χαϊδεύοντας τὸ μάτι.

Ποιὸς τώρα δαίμων τὰ συνέτριψε κάποτε καὶ τὰ σάρωσε μὲ τὴν βαριά παλάμη του, ἀδιάφορος στὸ κήρυγμα τῆς ἠρεμίας, ἀνέγγιχτος ἀπὸ τὴν ὑποβλητικὴν ἀσφαλῶς γαλήνη καὶ γραφικότητα τοῦ τόπου, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ υποθέσει κανεὶς. Καθὼς τὰ ἀγάλματά μας ἔχουν ἀκόμη πολὺ φρέσκη τὴν ἐπιδερμίδα, δηλαδὴ ἐλάχιστα ὑπέστησαν τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου (ἀκόμη καὶ σὲ στεγασμένο χῶρο ἂν βρίσκονταν πάλι θὰ παρουσίαζαν μὲ τὸν χρόνο κάποιες φθορὲς) ποιὸς ἄλλος πρέπει νὰ ἦταν αὐτὸς ἀπὸ τοὺς Ἐρούλους ποὺ τὸ ἔτος 267 μ.Χ. παραμόρφωσαν ὀριστικὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχαίου ἄστεως; Κι' ἐδῶ σὲ μιὰ στιγμή τὰ πάντα μετεβλήθησαν σὲ συντρίμματα, σὲ καπνίζοντα ἐρείπια. Ἴσως-ἴσως τὰ πρόσωπα νὰ δέχθηκαν ἰδιαίτερα σφοδρὴ τὴν λύσσα τῶν ἐπιδρομῶν καὶ γι' αὐτὸ νὰ χάθηκαν γιὰ πάντα. Ὅσο γιὰ τὸ κτίσμα ποὺ ἐδέχθηκε ἀργότερα τὰ σώματα σὰν οἰκοδομικὸ ὑλικὸ δὲν γνωρίζομε τί ἦταν — τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν διάγνωσή του —, οὔτε ἐξ ἄλλου τοῦτο παρουσίαζε γιὰ τὸ θέμα μας κάποιον ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Γιὰ μᾶς ἡ ἱστορία τῶν ἀνδριάντων τελειώνει μὲ τὸν τελικὸν ἀφανισμό τῶν «Κήπων» πάνω ἀπὸ μισὴ χιλιετία ἀπὸ τότε ποὺ ἰδρύθηκαν. Ἴσως γι' αὐτοὺς νὰ ἀνοίξῃ νέο κεφάλαιο ἂν ἀποκαλυφθῆ ἡ ταυτότης τῶν ἀνωνύμων ἀνδριάντων, ἀλλ' ἡ αὐλαία θὰ σηκωθῆ γιὰ καλὰ μόνον ὅταν μιὰν ἡμέρα ἐπαναληφθοῦν οἱ ἀνασκαφῆς στὸν χῶρο ποὺ πρὶν ἑκατὸ ἀκριβῶς χρόνια εἶχε σκάψει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

κούρου νὰ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς χάλκινες «εἰκόνες» μὲ τὶς ὁποῖες κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο (X, 9) τὸν ἐτίμησε ἡ πατρίδα του.

61. Cic. *De fin.* V, 1, 3. Plin. 35, 5.

62. Γιὰ τὴν σχέση κτίσματος καὶ κήπου στὶς ἐπαύλεις τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ τὴν αὐξησὴ τῆς σημασίας ποὺ πῆρε σιγά-σιγά ὁ κήπος βλ. Grimal, *Les jardins romains*, ἰδίως σ. 216 κ.έ.

ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

(Πί ν. 9)

Μέρος στήλης λευκοφαίου λίθου ἑλλιποῦς ἄνω, κάτω καὶ ἀριστερά, ὕψους (σωζ.) 0.45, πλάτους (σωζ.) 0.35 καὶ πάχους 0.17 μ. Ἐπὶ ταύτης φέρεται διὰ γραμμάτων ὕψους: α) ± 0.018 μ. (οἱ στίχοι 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26), β) ± 0.012 μ. (οἱ λοιποὶ στίχοι), ὁ κατωτέρω παρεχόμενος κατάλογος νικησάντων εἰς ἀγῶνα γυμνικόν.

Ἡ ἐπιγραφή εὑρίσκεται ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῶν Θηβῶν καὶ δὲν ἔχει ἐγγραφῆ εἰς οὐδένα κατάλογον ἢ βιβλίον εἰσερχομένων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἢ προέλευσίς της ἦτο ἄδηλος.

Τὴν 28ην Ἰουλίου 1971 εἶδον χειρόγραφον σημεῖωμα τοῦ μακαρίτου Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Θηβῶν Ἰωάννου Θρεψιάδου, συμφώνως πρὸς τὸ ὅποιον ἡ ἐπιγραφή εὑρέθη ἐν Λεβαδεῖα κατὰ τὸ 1956, ἐντὸς τοίχου κατεδαφισθείσης οἰκίας. Ὡς ἐκ τοῦ τόπου εὑρέσεως, δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κατάλογος ἀφορᾷ εἰς νικῆσαντας τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδεῖα.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπιγραφῆς ἐκαλύπτετο ὑπὸ λεπτοῦ στρώματος κονιάματος, ὅπερ ἀπέξεσα καταλλήλως χωρὶς νὰ ἐπιφέρω φθορὰν εἰς τὸν λίθον.

- [παῖδας δόλιχον]

[ἄνδρ]ας δ[ό]λ[ι]χον
--]τος Σκύνου Τύριος
6 [παῖ]δας στάδιον
--]ης Κόσμον Ὀπούντιος
[ἄν]δρας στάδιον
9 ---- Ἀπολλωνίου τοῦ Ἀπολλωνίου Σελευκεὺς ἀπὸ Τίγρεως
[παῖδ]ας διάυλον
---- --]οδώρου Σελευκεὺς ἀπὸ Τίγρεως
12 [ἄνδ]ρας διάυλον
---- --]ου Σελευκεὺς ἀπὸ Τίγρεως
[πέ]νταθλος
15 ---- Ἀρ]τεμιδώρου Σελευκεὺς ἀπὸ Τίγρεως

		[παῖ]δας πάλην
	---	-Π]υθία ἼΑργεῖος
18		ἄνδ]ρας πάλην
	----	-σ]τράτου Βιθυνός ἀπό Νικαίας
		[παῖδα]ς πανκράτιον
21	---]ς Βάκχωνος Θεσπιεύς
		[ἄνδρας] πανκράτιον
	----	---]νος Νικαιεύς ἀπό Βιθυνίας
24		[παῖδας] πυγμῆν
	----	ἼΕπαγ ?]άθου Πα]---
		[ἄνδρας πυ]γ[μῆν
27	----	-----

Παρατηρήσεις :

Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν σωζομένων ἢ ἀσφαλῶς συμπληρουμένων, ἡ ἐπιγραφή ἀπετέλει μέρος καταλόγου νικησάντων εἰς ἀγῶνα γυμνικόν, εἰς ὃν μετείχον ἄνδρες καὶ παῖδες εἰς τὰ ἐξῆς ἀγωνίσματα: δόλιχον, δίαυλον, πάλην, παγκράτιον, πυγμῆν. Ἐν τῷ 14ῳ στίχῳ ἀναφέρεται εἰς μόνον νικητῆς πέ]νταθλος καὶ οὐχὶ δύο, εἰς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν παίδων καὶ ἕτερος εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνδρῶν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν τῇ στήλῃ τὸ τελευταῖον γράμμα τῶν ἀγωνισμάτων εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς αὐτῆς καθέτου, εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνωμεν εὐκολώτατα ὅτι καὶ αἱ ἀρχαὶ ἔκειντο ἐπὶ τῆς αὐτῆς καθέτου. Τὰ γράμματα τῆς λέξεως πέ]νταθλος ἔχουν γραφῆν λίαν ἀραιά, ὥστε καταλαμβάνουν τὸν ἴδιον ἀκριβῶς χῶρον πρὸς τὰς ἀναγραφὰς ἄνδ]ρας δίαυλον (στίχ. 12), καὶ παῖ]δας πάλην (στίχ. 16) καὶ ἐν γένει πρὸς ὅλας τὰς ἀναγραφὰς ἀγωνισμάτων τῆς στήλης.

Ἄξιοπαρατήρητος εἶναι ὁ τύπος πέ]νταθλοΣ ἀντὶ τοῦ ἀναμενομένου πέ]νταθλοΝ. Εἰς οὐδεμίαν διόρθωσιν πρέπει νὰ προβῶμεν· ἡ λέξις πένταθλος ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀθλητὴν τὸν ἔχοντα τὴν εἰδικότητα τοῦ ἀγωνίζεσθαι εἰς τὸ πένταθλον, ὡς π.χ. ἐν IG IV, I², 99, στίχ. 18 - 19 (1ος αἰ. π.Χ.): Φίλιστος Καλλιस्थένους ἼΑργεῖος ἀπ' ἸΑχαΐας, ἀνὴρ πένταθλος, κ.ἄ.

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

I. ἼΑργεῖος, στίχ. 17.

---- Π]υθία (παῖδας πάλην)· οὗτος δὲν εἶναι γνωστός ἐξ ἄλλων πηγῶν καὶ δὲν φέρεται ἐν τῇ ὑπὸ Μ. Μιτσοῦ συνταχθείσῃ ἸΑργολικῇ Προσωπογραφίᾳ.

II. Βιθυνός ἀπὸ Νικαίας, στίχ. 19.

---- -σ]τράτου (ἄνδρας πάλην)·

Νικαιεύς ἀπὸ Βιθυνίας, στίχ. 23.

---- - - - -νος (ἄνδρας παγκράτιον).

III. Θεσπιεύς, στίχ. 21.

---/ς Βάχωνος (παῖδας παγκράτιον).

Δὲν μοὶ εἶναι γνωστὸς ἄλλοθεν ὁ Θεσπιεύς οὗτος.

IV. Ὀπούντιος, στίχ. 7.

---/ης Κόσμον (παῖδας στάδιον).

V. Σελευκεῖς ἀπὸ Τίγρεως.

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγράφονται τετράκις νικηταὶ Σελευκεῖς ἀπὸ Τίγρεως:

α) ---' Ἀπολλῶνίου τοῦ Ἀπολλωνίου, στίχ. 9 (ἄνδρας στάδιον).

β) ---' Ἀρῆτεμιδώρου (πένταθλος), στίχ. 15.

γ) ----- Ἰοδώρου (παῖδας δίαυλον), στίχ. 11.

δ) ----- Ἰου (ἄνδρας δίαυλον), στίχ. 13.

Ἐὰν ὁ τελευταῖος εἶναι διάφορος τοῦ ἐν στίχῳ 15 συμπατριώτου του, τότε φέρονται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τέσσαρες νικηταὶ Σελευκεῖς ἀπὸ Τίγρεως. Διερωτώμεθα, ἂν ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς τῶν νικητῶν ὀφείλεται εἰς τὴν τύχην ἢ ἄλλως εἰς τὸ πολυμελὲς τῆς ἀντιπροσωπείας τῶν Σελευκέων, ἐκ λόγων τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐπακριβῶς.

VI. Τύριος, στίχ. 5.

---/τος Σκύμνον (ἄνδρας δόλιχον).

Ἐν *BCH* 25 (1901), σ. 365, ἀριθ. 19, Α στίχ. 13: *BCH* 30 (1906), σ. 469 - 481 ἀναφέρεται νικήσας

συνωρίδι τελείαι
----- -κύμνον Τύριος

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συμπληρώσωμεν ----- Σῆ/κύμνον¹ καὶ νὰ ταυτίσωμεν τοὺς δύο Σκύμνους: ἐνδέχεται νὰ πρόκειται ἢ περὶ ἐνὸς προσώπου ἢ περὶ δύο ἀδελφῶν. Ἡ πιθανωτάτη αὕτη ταύτισις ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσωμεν καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν κατὰ τρόπον ἀκριβῆ, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν *BCH* 25 (1901) κλπ. ἐπιγραφὴ ἀνήκει εἰς τοὺς μεταξὺ 80 - 51 π.Χ. χρόνους.

Εἰς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν οὐδόλως ἀντίκειται τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς.

VII. Λα---, στίχ. 25.

----- Ἐπαγ?/άθον (παῖδας πυγμῆν).

Τὸ ἐθνικὸν εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθῇ κατὰ πολλοὺς τρόπους, ὡς Λα/κεδαιμόνιος, Λα/ρουμνὲς καὶ εἰς τι ἄλλο.

Ἐκτὸς τῆς νῦν δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς, οἱ γνωστοὶ εἰς ἐμὲ κατάλογοι νικητῶν εἰς τὰ Βασίλεια εἶναι οἱ ἐξῆς:

1. *SEG* III, 367 (2ος αἰ. π.Χ.).

1. Τὸ ὄνομα Σκύμνος ἦτο γνωστὸν, πρέπει δὲ νὰ συμπληρωθῇ καὶ ἄνευ προσωπογραφικοῦ συσχετισμοῦ.

2. *SEG III*, 368 (2ος αἰ. π.Χ.).

3. *BCH* 25 (1901), σ. 365, ἀριθ. 19: *BCH* 30 (1906), σ. 469 - 481.

Εἰς τοὺς καταλόγους τούτους, οἱ ὅποιοι ἀσφαλῶς παρέχουν νικητὰς ἐν τοῖς Βασιλείοις, ὁ Feysel, *Contribution à l'épigraphie béotienne*, σ. 58 - 63, κατόπιν σειρᾶς συλλογισμῶν ἠθέλησε νὰ προσθέσῃ καὶ τὰς ἐν *IG VII*, 1764 καὶ 2871 ἐπιγραφάς. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, εὑρεθεῖσα ἐν Θεσπιαῖς, ἀπεδίδοτο εἰς τὰ αὐτόθι τελούμενα Ἐρωτίδεια, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὰ Παμβοιώτια.

Ἐκ τῶν παρατηρήσεών του προκύπτει ὅτι ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὸν αὐτὸν ἀγῶνα καὶ ὅτι ἡ ἐν *IG VII*, 1764 δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται εἰς τὰ Ἐρωτίδεια τὰ ἐν Θεσπιαῖς. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον πρέπει νὰ ἐξετασθῇ, εἶναι κατὰ πόσον ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὰ Βασίλεια, ὡς ἐπίστευσεν ὁ Feysel.

Γνωρίζομεν ἰκανὸν ἀριθμὸν ἐκ τῶν ἀγωνισμάτων τῶν τελουμένων κατὰ τὰ Βασίλεια καὶ δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν αὐτὰ πρὸς τὰ ἀγωνίσματα τῶν δύο ἐπιγραφῶν *IG VII*, 2871 καὶ 1764, ἃς ὁ Feysel ἀπέδωκεν ὡσαύτως εἰς τὰ Βασίλεια. Ἴνα ἡ σύγκρισις καταστῇ σαφεστέρα πρέπει νὰ διευκρινήσωμεν τὴν χρονολόγησιν ἐνίων ἐκ τῶν κειμένων, διότι αὕτη δὲν συμφωνεῖ πρὸς ὅσα ἐπίστευσεν ὁ Feysel. Συγκεκριμένως πρόκειται διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 3 ἐν Λεβαδεῖα εὑρεθείσης ἐπιγραφῆς: ὁ Feysel, ἔ.ἀ., σ. 62, στηριζόμενος εἰς τὰ συμπεράσματα τοῦ Holleaux, *BCH* 30 (1906), σ. 469 - 481, θέτει τὴν ἐπιγραφὴν εἰς ἐποχὴν παλαιότεραν τοῦ πολέμου τοῦ Μιθριδάτου. Πρέπει νὰ λεχθῇ ὅμως ὅτι ἤδη ὁ Holleaux διεῖδεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἀπεκλείετο νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 80 π.Χ. χρόνους.

Κατόπιν ὁ Moretti, *Iscr. Agon. Gr.*, σ. 106, στηριζόμενος εἰς τὸ ὅτι ὁ ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος Πτολεμαῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Πτολεμαῖος ὁ 12ος συνήγαγε, συμφώνως πρὸς τὰ πιστευόμενα σήμερον, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ τεθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 80 - 51 π.Χ. ὀπωσδήποτε.

Οὕτως ἡ ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφὴ εἶναι ἀπολύτως σύγχρονος πρὸς τὰς ἐν *IG VII*, 2871 καὶ 1764 ἐπιγραφάς.

Εἰς τὰς δύο ἐπιγραφάς *IG VII*, 1764 καὶ 2871, αἰτίνες δυστυχῶς δὲν σώζονται πλήρως, μαρτυροῦνται τὰ ἑξῆς ἀγωνίσματα:

Σαλπιστής, κήρυξ, ἵππῳ πώλῳ τὸν ἀπὸ τοῦ Ἄρεως, ἵππῳ τελέῳ τὸν ἀπὸ τοῦ Ἄρεως, ἵππῳ πώλῳ διάυλον, ἵππῳ τελέῳ διάυλον, τὴν ἱερὰν λαμπάδα, στάδιον ἐκ πάντων, παῖδας δόλιχον, πάμπαιδας, παῖδας στάδιον.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐν *IG VII*, 2871 ἐπιγραφῆς, ἡ σώζεται ἡ ἀρχή, πρόκειται περὶ ἀγῶνος γυμνικοῦ: κατόπιν τῶν ἀπαραιτήτων σαλπιστοῦ καὶ κήρυκος ἀναγράφονται τέσσαρα ἵππικὰ ἀγωνίσματα, ἡ ἱερὰ λαμπὰς καὶ ἀτομικὰ ἀγωνίσματα ἀθλητῶν.

Δύο ἐκ τῶν ἀσφαλῶς ἀνηκουσῶν εἰς τὰ Βασίλεια ἐπιγραφῶν, ἡ ἐν *SEG III* ἀριθ. 367 (2ος αἰ. π.Χ.) καὶ ἡ ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 3 (80 - 51 π.Χ.), σώζουσι πλήρως τὸ μέρος τῶν ἵππικῶν ἀγωνισμάτων εὐθὺς μετὰ τὰ ἀτομικὰ ἀγωνίσματα. Ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐν *IG VII*, 2871 ἐπιγραφὴ σώζει πλήρως τὰ ἵππικὰ ἀγωνίσματα, παραβολὴ μεταξὺ τῶν συγχρόνων τούτων ἐπιγραφῶν θὰ εἶναι λίαν κατατοπιστικὴ.

IG VII, 2871

ἵππῳ πώλῳ τὸν ἀπὸ τοῦ Ἄρεως
ἵππῳ τελέῳ τὸν ἀπὸ τοῦ Ἄρεως

Ἐπιγραφαὶ Βασιλείων

Ἀπόβασιν
Ζεύγει ἐν τῷ σταδίῳ

Ἰππῶ πάλῳ δίαυλον
Ἰππῶ τελέῳ δίαυλον

Συνωρίδι πωλικῆ
Κέλητι πωλικῶ
Συνωρίδι τελεία
Κέλητι τελείῳ
Ἄρματι πωλικῶ
Ἄρματι τελείῳ

Παρατηροῦμεν ὅτι αἱ διαφοραὶ εἶναι ὄντως πολὺ μεγάλαι εἰς τὰ Βασίλεια ἔχομεν ὀκτὼ ἱππικὰ ἀγωνίσματα ἀντὶ τῶν τεσσάρων τῶν ἐν *IG VII*, 2871 καὶ 1764 ἐπιγραφῶν, ἃς ὁ Feysel ἀπέδωκεν εἰς τὰ Βασίλεια. Ὁ Feysel προσεπάθησε νὰ ἄρῃ τὴν δυσκολίαν, ἢ ὅποια προήρχετο ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν ἀγωνισμάτων, στηριχθεὶς εἰς τὴν δῆθεν χρονολογικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν ἐπιγραφῶν *IG VII*, 2871 καὶ 1764 ἀφ' ἐνὸς καὶ *SEG III*, ἀριθ. 367 καὶ τῆς ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. 3, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν παρατήρησιν τοῦ Holleaux, ὅτι ἡ τελευταία ἦτο δυνατόν νὰ τεθῆ εἰς τοὺς μετὰ τὸ 80 π.Χ. χρόνους. Τώρα εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή τίθεται εἰς τοὺς μετὰ 80 π.Χ. καὶ 51 π.Χ. χρόνους. Οὕτως ἡ ἄποψις τοῦ Feysel καταρρέει ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων.

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἡ ἐν *SEG III*, ἀριθ. 367, ἥτις ἀνήκει εἰς τὸν 2ον αἰ. π.Χ., καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 3, ἥτις ἀνήκει εἰς τοὺς μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ Μιθριδάτου χρόνους, ἐμφανίζουσι ἀπόλυτον ταυτότητα ὡς πρὸς τὰ τελούμενα ἀγωνίσματα, ἂν καὶ ὁ προρρηθεὶς πόλεμος διέκοπεν ἀναμφισβητήτως² τὴν ἀγωνιστικὴν δραστηριότητα τῶν Βοιωτικῶν πόλεων. Ὅταν οἱ ἀγῶνες ἐπανελήφθησαν, φαίνεται ὅτι ἠκολούθησαν τὸν παλαιὸν τύπον καὶ δὲν ὑπέστησαν μεταβολὰς ἐπαναστατικὰς, ὡς ἐπίστευσεν ὁ Feysel ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ ἀποδώσῃ τὰς ἐν *IG VII*, 1764 καὶ 2871 ἐπιγραφὰς εἰς τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδείᾳ.

Ἐν συμπεράσματι νομίζω ὅτι αἱ ἐν *IG VII*, 1764 καὶ 2871 ἐπιγραφαὶ ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδείᾳ, οὐ μόνον δι' οὓς λόγους ἐξέθηκα, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον τινά. Ὁ ἐν *IG VII*, 2871 ἀγὼν εἶναι ἀπολύτως γυμνικός· ἡ παρουσία τοῦ σαλπιστοῦ καὶ τοῦ κήρυκος οὐδόλως μειώνει τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν, διότι καὶ ἄλλων³ γυμνικῶν ἀγώνων οἱ κατάλογοι τῶν νικητῶν ἀρχίζουσι διὰ σαλπιστῶν καὶ κηρῦκων. Ἀντιθέτως τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδείᾳ συμφώνως πρὸς τὴν ἐν *SEG III*, ἀριθ. 368 ἐπιγραφήν περιλαμβάνουσι καὶ μικρὸν μουσικὸν μέρος.

Πλὴν τοῦ σαλπιστοῦ καὶ τοῦ κήρυκος ἠγωνίσθησαν ποιητῆς προσοδίου, ἐπῶν ποιητῆς πιθανῶς, ῥαψωδός. Εὐθὺς κατόπιν ἔπεται ἡ ἀναγραφή τῶν νικητῶν τοῦ γυμνικοῦ ἀγῶνος, ὅστις ἀρχίζει διὰ τοῦ *δολίχου παιδων*, ὡς καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ.

Κατόπιν τῆς δημοσιεύσεως καὶ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πιθανῶς ἐν τῷ συνόλῳ τὰ ἀγωνίσματα τὰ τελούμενα εἰς τὰ Βασίλεια τὰ ἐν Λεβαδείᾳ ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων, τὰ ὅποια ἀλληλοσυμπληροῦνται.

[Σαλπιστ]ῆς
κῆρυξ
[ἐπῶν ποιητ]ῆς
[ῥαψωδ]ός

2. Πρβλ. *IG VII*, 2727 (Ἄκραϊφια) . . . ἀγωνοθετοῦντος τῶν τριετήρων Σωτηρίων πρῶτον ἀπὸ τοῦ πολέμου . . .

3. Πρβλ. *IG VII*, 1667 καὶ Ν. Γ. Παπαδάκη *ΑΔ* 8 (1923), σ. 244, Feysel, *Contribution*, σ. 61.

Παῖδας δόλιχον
 ἄνδρας δόλιχον
 Παῖδας στάδιον
 ἄνδρας στάδιον
 Παῖδας δίαυλον
 ἄνδρας δίαυλον
 Πένταθλος ἢ ἄνδρας πένταθλον
 Παῖδας πάλην
 ἄνδρας πάλην
 Παῖδας παγκράτιον
 ἄνδρας παγκράτιον
 Παῖδας πυγμῆν
 ἄνδρας πυγμῆν
 Ὀπλίτην
 Ἀπόβασιν
 Ζεύγει ἐν τῷ σταδίῳ
 Συνωρίδι τελείᾳ
 Κέλητι τελείῳ
 Ἄρματι πωλικῷ
 Ἄρματι τελείῳ

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἢ προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τῶν ἐν *IG VII*, 1764 καὶ 2871 ἐπιγραφῶν εἰς τινὰ γυμνικὸν ἀγῶνα τελούμενον ἐν Βοιωτίᾳ διάφορον τῶν Παμβοιωτίων, νομίζω ὅτι δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ. Ὁ Feyer ἀντὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὰς ὀρθὰς ἀντιλήψεις τοῦ Foucart, πρώτου ἐκδότη τοῦ ἐπιγραφῆς, καὶ τοῦ Dittenberger ὑπεχρέωσεν εἰς μεγάλην περιπλάνησιν τὴν ἐν *IG VII*, 2871 ἐπιγραφὴν. Ὁ τίτλος « γραμματεῦντος τῶν ναοποιῶν »⁴ ὀδηγεῖ ἡμᾶς ἐκόντας ἄκοντας εἰς ἀγῶνα τελούμενον ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν.

Ὁ Roesch, *Thespies et la confédération béotienne*, σ. 200 - 201, ἔδειξεν ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ναοποιοῦ ἐν Βοιωτίᾳ εἶναι τίτλος ἀνήκων εἰς ἐκπροσώπους τῶν πόλεων παρὰ τῷ κοινῷ τῶν Βοιωτῶν καὶ δὲν εἶναι ἀξίωμα ἐν ἐνεργείᾳ ἐν ἐκάστη τῶν πόλεων. Ἐν *IG VII*, 2481 ὅμως παρέχεται ὑπὸ τοῦ Dittenberger ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ:

[-----] Λί(ο)λίων
 [τοῖς θεοῖς καὶ τῇ] πόλει
 [ἐπὶ Ἄριστογε]ίτον[ο]ς ναο[ποιοῦ]

Ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται ἐξ ἀπογράφου τοῦ Ροσοκ καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ ἀναγνώσεις αὐτοῦ εἶναι λίαν ἐπισηφαεῖς. Ὁ Ν. Γ. Παπαδάκης, *ΑΔ* 8 (1923), σ. 212, ἀναφέρει ὅτι ἀνεῦρε τὸν λίθον καὶ ἐπιβεβαίωσεν τὴν διόρθωσιν ἀπὸ *ΑΙΩΝΙΩΝ* εἰς *ΑΙΟΛΙΩΝ*, ἢν

4. *IG VII*, 2871, στίχ. 2.

εἶχε προτείνει ὁ Dittenberger, ἀλλ' οὐδὲν λέγει περὶ τῶν ἄλλων δύο στίχων. Ἄνεζη-
τησα ματαίως τὴν ἐπιγραφὴν ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῶν Θηβῶν. Πάντως μέχρι νέας ἐξετάσεως
τοῦ λίθου δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν παρουσίαν τοῦ τίτλου τούτου ἐν Θήβαις, ἔχον-
τος χαρακτῆρα τοπικόν. Κατὰ συνέπειαν ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν αἶρει τὴν ἀξίαν τοῦ
συμπεράσματος τοῦ Roesch καὶ οὕτω πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὀρθὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἐν
IG VII, 2871 ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται εἰς ἀγῶνας τελουμένους ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν.

Ὁ Feysel ἐπικαλούμενος τὴν γνώμην τοῦ Plassart, *BCH* 50 (1926), σ. 397, κατέληξεν
εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὰ Παμβοιώτια δὲν ὑπῆρχον ἀτομικὰ ἀγωνίσματα. Ὁ Plassart
ἐστηρίχθη εἰς ἐπιγραφὰς δημοσιευθείσας ὑπὸ Ν. Γ. Παπαδάκη ἐν *ΑΔ* 8 (1923), σ. 228 -
238, ἔνθα ἀναφέρονται Κορωνεῖς καὶ Θεσπιεῖς νικήσαντες τὰ Παμβοιώτια, ἀλλ' ὅμως
περιέργως, ἐν ᾧ διαβεβαιοῖ ὅτι ἐν τοῖς Παμβοιωτίοις δὲν ἐτελοῦντο ἀγωνίσματα κατ'
ἄνδρας, ἀλλὰ μόνον ὁμαδικὰ, ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων τῶν Παμβοιω-
τίων καὶ τὸν ἐν *IG VII, 2871* κατάλογον νικητῶν, ἔνθα περιλαμβάνονται οὐκ ὀλίγα ἀτο-
μικὰ ἀγωνίσματα.

Νομίζομεν ὅτι ἀμφότερα συνέβαινον· τὰ Παμβοιώτια περιελάμβανον καὶ ἀτομικὰ
καὶ ὁμαδικὰ ἀγωνίσματα, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Ν. Γ. Παπαδάκης, ἔ.ἀ., σ. 230 κ.έ.
Πρέπει κατὰ συνέπειαν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ ἐν *IG VII, 2871* ἐπιγραφὴ, ἐπειδὴ εἶναι
ἀδύνατον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ Βασίλεια, ἀποτελεῖ μέρος καταλόγου νικησάντων τὰ Παμ-
βοιώτια, ὡς ὀρθότατα εἶχον εἰκάσει ὁ Foucart καὶ ὁ Dittenberger. Ἐκ τῶν συμπερα-
σμάτων τοῦ Feysel φρονοῦμεν ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μόνον ἡ ἀπόδοσις τῆς ἐν *IG VII,*
1764 ἐπιγραφῆς εἰς τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν ἐν *IG VII, 2871* ἐπιγραφὴν ἀγῶνα, δηλαδὴ καὶ
κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην εἰς τὰ Παμβοιώτια.

Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὸν διδάσκαλόν μου Louis Robert διὰ
τὰς ὑποδείξεις του σχετικῶς πρὸς τὰ προβλήματα τῶν Βασιλείων τῶν ἐν Λεβαδείᾳ.

I. PIRAEUS - ZISTERNE

(Abb. 1-7; Taf. 10-20)

Im Frühling 1965 stiess man bei Strassenarbeiten im Piräus, an der Strassenkreuzung Karaiskou-Georgiou A, auf eine Zisterne¹. Diese Zisterne hatte nach den mündlichen Angaben des Wächters des Piräus-Museums eine Mündung von 1 m Durchmesser. In einer Tiefe von 1 m erweiterte sie sich zu circa 5 m. Die Gesamthöhe soll ungefähr 8 m betragen haben. Auf zwei Seiten der Zisterne führten Gänge weg, die eine Höhe von 1 m und eine Breite von 50 - 60 cm erreichten. Die Wände der Zisterne waren von der Mündung bis auf den Grund mit einem wasserdichten Mörtel bekleidet.

Die Piräus-Zisterne gleicht in ihrer kolbenförmigen Anlage den Zisternen B, C und E auf dem Markte in Athen². In den Massen aber übertrifft sie jene, sowohl in der Höhe als auch in der Bodenweite. Nur die Westkammer der Zisterne C wird ähnliche Dimensionen gehabt haben.

Beim Ausräumen des Zisterneninhaltes wurden keine Schichten- oder Lageabfolgen beobachtet. So sind wir bei der Datierung der Keramik auf die einzelnen Gefässformen und auf die zum Vergleich herangezogenen Gefässe anderer hellenistischer Fundorte angewiesen. Der Inhalt der Piräus-Zisterne ist sehr ungleichmässig auf die einzelnen hellenistischen Gattungen verteilt. Während es ausserordentlich viele schwarzgefirnisste Teller mit und ohne Rädchenmuster und Palmetten gibt, sind die Fischteller merkwürdigerweise selten. Das gleiche gilt auch für die Näpfe. Unter diesen überwiegen zahlenmässig diejenigen mit nach aussen gebogener Mündung, was vielleicht auf einen zeitlichen Faktor zurückzuführen ist. Unter den unter I 4 angeführten schwarzgefirnissten Gefässen sind auf die Tassen mit Schlaufenhenkeln und auf den Askos hinzuweisen. Diese Formen fehlen in den Gruppen A, B, C, D und E auf der Agora in Athen. Eine ungleiche quantitative Verteilung ist auch bei der Westabhangkeramik und den Reliefbechern festzustellen. Die Fragmente der Westabhangkeramik sind von früheren Funden her bereits mehr oder weniger bekannt. Zu den bisher publizierten Reliefbechern

1. Die Ausgrabungen wurden von Frl. H. Koumroglou geleitet. Das Material dieser Zisterne übergab mir der damalige Ephoros N. Verdellis † zur Bearbeitung. Seinem Andenken möchte ich die Studie widmen. Den Nachfolgern, den Herren Ephoren D. Lazaridis und A. Vavritsas bin ich für ihre Hilfe sehr zu Dank verpflichtet. Weiteren Dank schulde ich der Schweizerischen Geisteswissenschaftlichen Gesellschaft für ihre Unterstützung, ohne die ich diese Arbeit nicht hätte ausführen können.

2. H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), 331 Abb. 12 ; 346 Abb. 27 ; 393 Abb. 81.

können einige neue hinzugefügt werden, deren Stempel noch unbekannt sein dürften.

Ferner gibt es in der Zisterne viele Unguentaria und Lampen sowie einige Webgewichte. Seltsamerweise fehlt dagegen die ungefirnisste Küchenkeramik. Es sind nur zwei reliefgeschmückte Henkel von Kohlenbecken zu nennen, was vermuten lässt, dass die Fragmente der Küchenkeramik ausgeschieden wurden. Diese Vermutung wird durch das Vorhandensein vieler gestempelter Amphorenhenkel noch bestärkt. Von den Amphoren selbst fehlen sämtliche Fragmente. Die Bearbeitung dieser Amphorenhenkel übernahm liebenswürdigerweise Miss Virginia Grace.

Neben den hellenistischen Funden sind einige wenige keramische Fragmente und ein Spinnwirtel des späteren 5./4. Jahrhunderts zu erwähnen, die in der Zisterne gefunden wurden (vgl. Taf. 19 A und B). Bei diesen Funden handelt es sich um ein Deckelfragment und ein kleines rotfiguriges Fragment einer Chus, auf dem die Schulter einer weiblichen bekleideten Figur und ein Arm mit einem Thyrsosstab sichtbar sind. Ferner ein kleines Wandfragment mit einer Spirale, das bereits in die 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts gehört. Zwei Fragmente von Tellern sind im Innern mit Palmetten, die durch einen Bogen miteinander verbunden sind, verziert. Sie stammen, wie auch eine Bodenscherbe einer Kotyle vom korinthischen Typus, aus dem späteren 5. Jahrhundert v. Chr. Daneben gibt es zwei Wandfragmente einer schwarzfigurigen Amphora des 4. Jahrhunderts, auf denen der Hals eines Schimmels zu erkennen ist und die Brust einer mit einem gegürteten Chiton bekleideten Figur (Taf. 19 A). Der Torso dieser Figur lässt sich mit dem Dexileos des Grabmales im Kerameikos vergleichen, wodurch die Amphora in das erste Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts datiert werden kann. Für die Datierung des Gefäßes in das 4. Jahrhundert spricht auch die auf den Ton direkt aufgetragene weiße Farbe des Pferdes.

Diese wenigen klassischen Fragmente sind wohl zufällig in die Zisterne gelangt. Die Zisterne wird kaum in klassischer Zeit verwendet und dann im Laufe des 3. Jahrhunderts gereinigt und von neuem benützt worden sein.

I. SCHWARZFIRNISWARE

1. Teller

1. Abb. 1. Abgesetzter Fuss. Fussring in der Mitte wulstig betont. Flacher Standring. Gefässaussenseite mit Horizontalwulst und breiter, gefirnisster Horizontalrille. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen wulstig abgesetzt. Im Innern Rädchenmuster.

Abkürzungen :

BS	Bodenscherbe
RS	Randscherbe
WS	Wandscherbe
H	Höhe
∅	Fussdurchmesser
M∅	Aeusserer Mündungsdurchmesser
D	Dicke

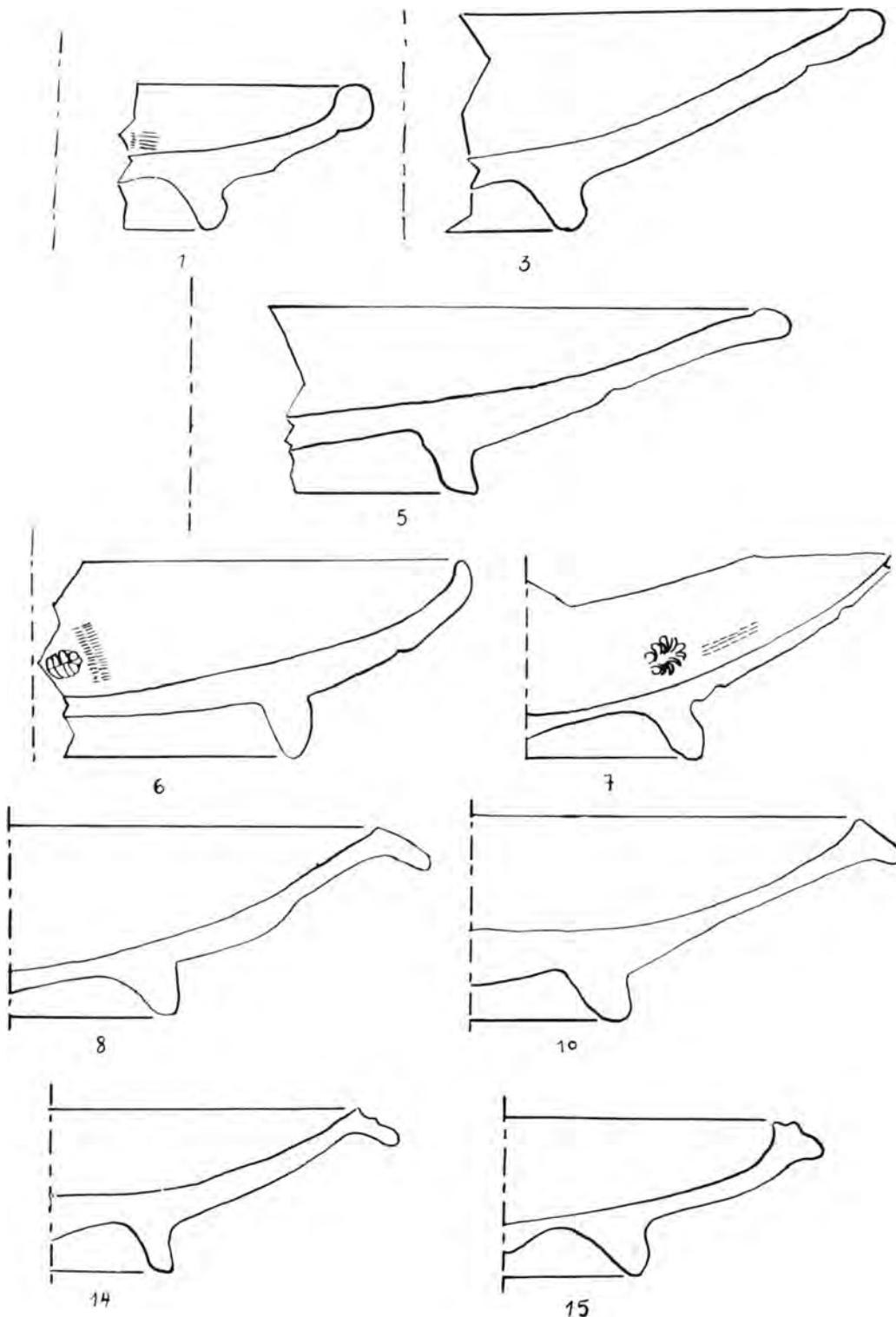

Abb. 1

H 2,6 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

Vom gleichen Typus noch 1 Fragment vorhanden.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 70, Abb. 116. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen* 2 (1968), Taf. 1, C 1.

2. Abgesetzter Fuss. Rundlicher Standring. Um Gefässaussenseite Horizontalrille. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen abgesetzt.

H 2,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 70, Abb. 116. Profil A b b. 1,1.

3. A b b. 1. Fussring im unteren Teil mit wulstiger Ausbuchtung. Breiter, leicht abgerundeter Standring. Gefirnisste Horizontalrille um Gefässkörper. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen wulstig abgesetzt.

H 5,1 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. früher als Thomson, *a.O.*, C 1, Abb. 116. Schäfer, *a.O.*, Taf. 1, C 2.

4. Abgesetzter Fuss. Flacher Standring. Um Aussenseite des Tellers gefirnisste Horizontalrille. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen wulstig aufstehend. Im Innern Rädchenmuster.

H ca. 4 cm.

Ton graubeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. Profil A b b. 1, 5.

5. A b b 1. Abgesetzter Fuss. Breiter, flacher nach innen oben abgeschrägter Standring. Um den äusseren Gefässkörper breite, gefirnisste Horizontalrille. Nach aussen gebogene Mündung. Nach innen abgesetzte Lippe.

H 4,1 cm. FØ 12,3 cm. MØ ca. 25 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig, glänzend.

6. A b b. 1. Abgesetzter Fuss. Schmäler, flacher Standring. Schmale Horizontalrille um Gefässbasis und -bauch. Nach innen gebogene Mündung. Im Innern Rädchenmuster und Palmetten sowie Ring eines während des Brandes in den Teller hineingestellten Gefässes.

H 4,5 cm. FØ ca. 16 cm. MØ ca. 23,5 cm.

Ton hellbeige-gelb, hart. Firnis innen und aussen silbrig-oliv, metallisch.

7. BS, A b b. 1. Abgesetzter Fuss. Um Gefässbasis und -bauch gefirnisste Horizontalrille. Breiter, nach innen oben abgeflachter Standring. Konvexer äusserer Mittelpunkt. Im Innern Rädchenmuster und drei Palmetten.

FØ 7,5 cm.

Ton dunkelbeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit metallischem Glanz.

8. A b b. 1. Abgesetzter Fuss. Flacher Standring. Konvexer äusserer Mittel-

punkt. Leicht geknickte Gefässwand. Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung. Lippe innen kantig betont.

H 4,0 cm. FØ 7,0 cm. MØ ca. 17,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, matt.

Vgl. E. Vanderpool - J. R. McCredie - A. Steinberg, J. Koroni, A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica, *Hesperia* 31 (1962), 26 - 61; 40, Abb. 8, 24 (Rand nicht so stark gesenkt).

9. Leicht abgesetzter Fuss. Breiter, flacher Standring. Horizontalrillen auf Gefässaussenseite. Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung. Kantige Innenlippe.

H 4,7 cm. FØ 6,8 cm. MØ ca. 19 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz-metallisch, stark abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 1, 8.

10. A b b. 1, T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil mit leichter Ausbuchtung. Schmäler Standring. Aeussere Mitte leicht konvex. Nach aussen gebogene Mündung. Breite, flache Lippe, innen kantig abgesetzt. Im Innern geritzter Ring, innerhalb brauner Firnis.

H 4,2 - 4,7 cm. FØ 6,6 cm. MØ ca. 18 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, matt.

11. Abgesetzter Fuss. Kantige Betonung im unteren Teil des Fussringes. Schmäler Standring. Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung. Lippe im Innern wulstig abgesetzt.

H 4,8 cm. FØ ca. 8 cm. MØ ca. 20 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter metallischer Glanz, stark abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 1,10.

12. Fussring mit schwacher Betonung im unteren Teil. Flacher Standring. Nach aussen gebogene, gesenkte Mündung.

H 4,1 cm. MØ ca. 20 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. Profil A b b 1,10.

13. RS. Nach aussen gebogene, gesenkte Mündung. Im Innern Lippe wulstig überhängend.

MØ ca. 17 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen metallisch glänzend.

Vgl. Profil A b b. 1,10.

14. A b b. 1. Gerader Fussring. Flacher Standring. Aeusserer Mittelpunkt konvex. Nach aussen gebogener, gesenkter Rand. Lippenoberfläche gerippt.

H 3,7 cm. FØ 5,4 cm. MØ ca. 16 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen pastellfarbig rot. Aussen tongrundig.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 3, Abb. 117.

15. A b b. 1. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil kantig betont. Flacher Standring. Aeusserer Mittelpunkt konvex. Nach aussen gebogene Mündung. Stark gerippte Lippenoberfläche.

H 3,4 cm. FØ 5,9 cm. MØ 13,5 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen braun, fleckig, pastellfarbig. Aussen tongrundig.

16. BS. A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Hohe kantige Betonung des Fussringes. Breiter, flacher tongrundiger Standring mit schmalem gefirnisstem Streifen entlang der Innenseite der Standfläche. Boden gefirnisst. Im Innern vier Palmetten (Einzelstempel).

FØ 6,1 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

Vgl. J. K. Anderson, *Excavation on the Kofinà Ridge, Chios, BSA 49 (1954), 128 - 182; 179, 190, Abb. 16.*

17. BS. Abgesetzter Fuss. Fussring mit Ausbuchtung. Breiter, flacher Standring. Ton dunkelbeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter metallischer Glanz.

Vgl. Profil A b b. 2,16.

18. BS. Fuss nicht abgesetzt. Breiter Standring. Aeusserer Mittelpunkt leicht konvex.

FØ 5,2 cm.

Ton beige, hell, hart. Firnis innen und aussen schwarz, stark abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 2,16.

19. BS. Abgesetzter Fuss. Dünne Horizontalrille im untersten Teil des Fussringes und tongrundige Rille mit Milto um Gefässbasis. Breiter Standring. Abgestufter Boden. Aeusserer Mittelpunkt konvex. Geritzte Bogen um Tellerbasis.

FØ 6,9 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz-silbrig.

20. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Schmalere Standring. Im Innern flüchtiges Rädchenmuster.

FØ 12 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbriger Glanz.

Vom gleichen Typus gibt es noch 19 weitere Bodenscherben, die z.T. im Innern Palmetten haben.

21. BS. Abgesetzter Fuss. Schmalere, flacher Standring. Innere Fusschräge höher als äussere. Um Gefässbasis und-körper gefirnisste Horizontalrille. Im Innern grobes Rädchenmuster.

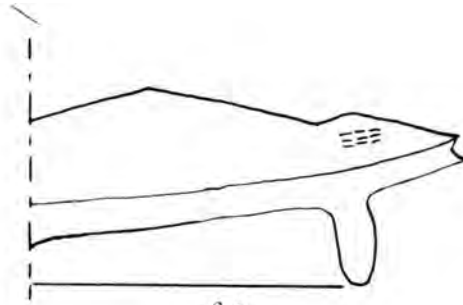
Ton beigebraun, hart. Firnis innen schwarz-silbrig. Aussen schwarz, matt.

22. BS. Abgesetzter Fuss. Kantige Betonung im obersten Teil des Fussringes. Schmalere, flacher Standring. Aeussere Mitte konvex.

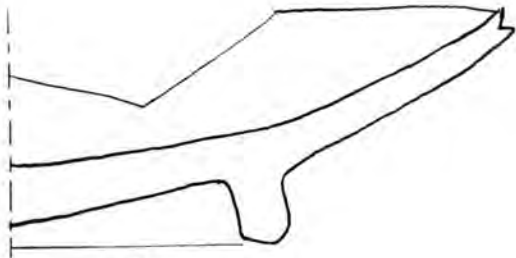
FØ 6,4 cm.

16

20

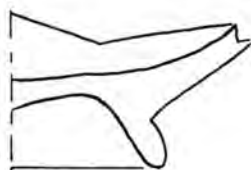
23

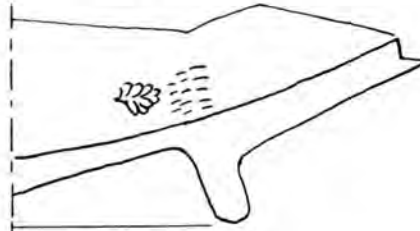
25

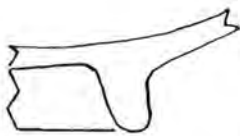
26

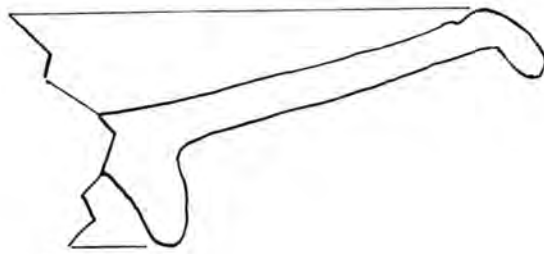
27

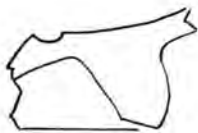
28

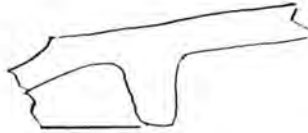
29

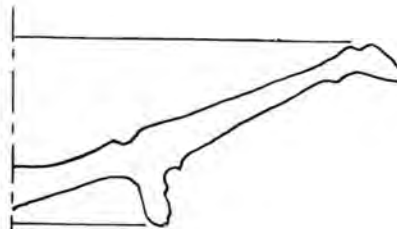
31

35

36

37

Abb. 2

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit silbrigem Glanz.

23. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Fussring im untersten Teil mit kantiger Ausbuchtung. Breiter, flacher Standring. Aeusserer Mittelpunkt leicht konvex.

FØ 10,5 cm.

Ton braun, hart. Firnis innen und aussen braun-rötlich-schwarz, glänzend.

Vom gleichen Typus weitere 45 Bodenscherben vorhanden.

24. BS. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil mit kleiner Ausbuchtung. Flacher Standring. Innere Fusschräge höher als äussere. Im Innern Rädchenmuster und Palmetten.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen silbrig.

Vgl. Profil A b b. 2, 23.

25. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Fussring mit tiefer tongrundiger Horizontalrille. Breiter, nach innen leicht abgeschrägter Standring.

Ton dunkelbeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vom gleichen Typus 3 weitere Bodenscherben vorhanden.

26. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Schmalere Standring. Im Innern Rädchenmuster.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig.

Vom gleichen Typus 2 Bodenscherben mit Rädchenmuster vorhanden, wovon 1 mit Palmetten.

27. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Runder Fussring. Schmalere Standring. Aeusserer Mittelpunkt konvex. Um Gefässbasis geritzte Horizontallinie.

FØ 5,7 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braun-schwarz, glänzend. Vom gleichen Typus 1 weiteres Fragment vorhanden.

28. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Nach aussen gestellter Fussring. Breiter Standring. Aeusserer Mittelpunkt konvex. Im Innern Rädchenmuster und vier Palmetten.

FØ 9,1 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen braunrot, glänzend.

Vom gleichen Typus noch 3 Bodenscherben mit Rädchenmuster und schematischen, oval eingefassten Palmetten vorhanden.

29. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Leichte Schwellung im Fussring. Flacher Standring.

FØ 7,9 cm.

Ton dunkelbeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-silbrig mit Brandflecken.

Vom gleichen Typus 39 weitere Bodenscherben vorhanden.

30. BS. Abgesetzter Fuss. Fussring fast gerade, schräg nach aussen gestellt. Flacher Standring. Innere Fusschräge höher als äussere.

FØ 6,9 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen braunschwarz, stark abgeschabt. Aussen schwarzbraun, glänzend.

Vom gleichen Typus noch 8 Bodenscherben vorhanden.

Vgl. Profil A b b. 2, 29 (innere Fusschräge jedoch bedeutend höher als I 1, 29).

31. A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Hoher Fussring. Schmalere Standring. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe nach unten gelappt. Entlang des inneren Lippenrandes gefirnisste Rille.

H 4,3 cm. MØ ca. 25 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-silbrig, glänzend.

2. Fischteller

32. BS. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil leicht betont. Schmalere Standring. Innere Mitte vertieft. Ringwulst und gefirnisste Rille.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. Profil A b b. 2, 35.

33. BS. Abgesetzter Fuss. Wulstige Ausbuchtung des Fussringes im unteren Teil. Schmalere Standring. Um Gefässbasis tongrundige Ringstreifen. Inneres vertieft mit tongrundiger Kreisrille.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbriger Glanz.

Vgl. Profil A b b. 2, 36.

34. BS. Abgesetzter Fuss. Schmalere Standring. Inneres vertieft. Gefirnisste Kreisrille um innere Mitte.

FØ ca. 12 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen: Zentrum rotbraun, darum schwarz. Aussen Boden und innerer Fussring rotbraun, aussen schwarz.

Vom gleichen Typus 1 Fragment vorhanden.

Vgl. Profil A b b. 2, 35.

35. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Schwache Mittenbetonung des Fussringes. Standring mit Rille und Milto. Inneres vertieft. Kreisrille mit Milto.

Ton beigerosa, hart. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

36. BS, A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Flacher, tongrundiger Standring. Um Gefässbasis schmaler, tongrundiger Streifen. Inneres vertieft, darum breiter, tongrundiger Ring.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

37. A b b. 2. Abgesetzter Fuss. Gerillter Fussring. Schmalere, flacher Standring. Aeussere Mitte stark konvex. Auf Telleraussenseite, unterhalb der Mündung, Horizontalwulst. Nach aussen gebogene, gesenkte Mündung. Entlang der Innenlippe gefirnisste Horizontalrille. Inneres Zentrum konkav mit gefirnisster Rille umgeben.

H 3,6 cm. FØ 5,8 cm. MØ ca. 14 cm.

Ton dunkelbeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit silbrigem Glanz, aussen braune Brandflecken.

3a. N ä p f e m i t n a c h i n n e n g e b o g e n e r M ü n d u n g

38. A b b. 3, T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Fussring im oberen Teil kantig betont. Breiter, flacher Standring mit gefirnisster Rille. Aeussere Mitte konvex.

H 4,7 cm. FØ 4,3 cm. MØ 7,9 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen braun, schwarze Flecken, matt.

39. BS, A b b. 3. Starke Einbuchtung zwischen Fuss und Napfbasis. Fussring im unteren Teil mit wulstiger Ausbuchtung. Leicht rundlicher Standring.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vom gleichen Typus 4 weitere Bodenscherben vorhanden.

40. A b b. 3, T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Zwischen Gefässbasis und Fuss tongrundiger Streifen. Rundlicher Fussring. Breiter, tongrundiger, flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Aussen auf Boden Graffito A.

H 5,4 cm. FØ 7,7 cm.

Ton beige, weich. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 20, Abb. 117. Schäfer, *a.O.* Taf. 4, C 16 (um 300).

3b. N ä p f e m i t n a c h a u s s e n g e b o g e n e r M ü n d u n g

41. A b b. 3. Abgesetzter Fuss. Fussring mit dünnem Wulstring. Schmäler Standring. Aeussere und innere Gefässmitte konvex. Geknickte Gefässwand.

H 4,7 cm. FØ 5,0 cm. MØ 12,5 cm.

Ton hellbeige. Firnis innen und aussen schwarz, matt, zum grössten Teil abgeschabt.

42. T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Fussring mit Mittenbetonung. Schmäler, flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Geknickte Gefässwand.

H 4,8 cm. FØ 5,4 cm. MØ 12,7 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen orangebraun. Rand innen schwarzoliv, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Vgl. Profil A b b. 3, 41.

43. T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Leicht nach aussen gespreizter Fussring. Flacher Standring. Aeussere Mitte stark konvex. Geknickte Gefässwand.

H 4,8 - 5,0 cm. FØ 5,5 cm. MØ 12,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen orange und schwarz, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Profil A b b. 3, 48.

44. T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Dünner Horizontalwulst um Fussring. Flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Geknickte Gefässwand.

H 4,1 - 4,2 cm. FØ 4,6 cm. MØ 11,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117.

44a. RS, T a f. 10. Gleicher Rand wie 41. Auf Aussenseite Graffito MAAΘA. MØ ca. 12,5 cm.

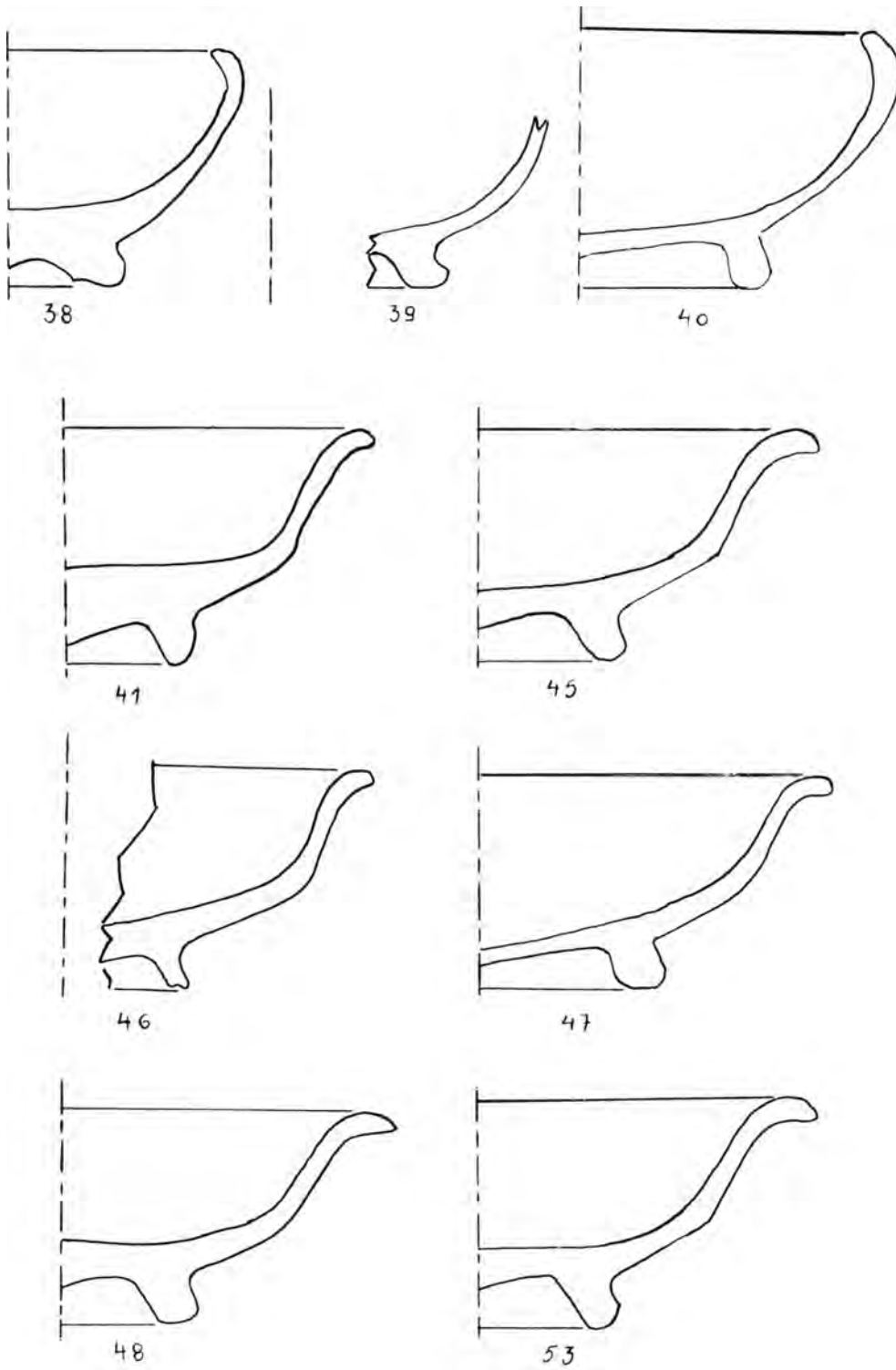

Abb. 3

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarzbräunlich, matt.

Zum Namen vgl. C. Blümel, Die klassisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin, 1966, 36 Nr. 30 Grabrelief der Malthake (K 38) Abb. 48, attisch, Mitte 4. Jh. und 54 Grabvase des Demoteles mit Demokrateia und Malthake, Abb. 90 - 94, attisch, 4. Jh.

45. A b b. 3. Abgesetzter Fuss. Kantige Betonung im unteren Teil des Fussringes. Leicht rundlicher Standring. Geknickte Gefässwand.

H 4,6 - 4,8 cm. FØ 5,8 cm. MØ ca. 13 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-silbrig, leicht glänzend, z.T. stark abgeschabt.

46. A b b. 3. Abgesetzter Fuss. Standring mit schmaler gefirnisster Rille. Geknickte Gefässwand.

H 4,3 - 4,5 cm. FØ ca. 5 cm. MØ 12,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter silbriger Glanz.

47. A b b. 3. Abgesetzter Fuss. Fussring mit kantiger Betonung im unteren Teil. Breiter, flacher Standring. Geknickte Gefässwand.

H 4,4 cm. FØ 7,5 cm. MØ ca. 14 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-silbrig, glänzend, z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117.

48. A b b. 3, T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil leicht betont. Flacher Standring. Geknickte Gefässwand.

H 4,5 cm. FØ 5,7 cm. MØ ca. 13,5 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen schwarzoliv, aussen braun-orange-oliv-schwarz, matt.

Vgl. Schäfer, *a.O.*, Taf. 3, C 5 (3. Jh.).

49. Abgesetzter Fuss. Leichte kantige Betonung im unteren Teil des Fussringes. Flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Leicht geknickte Gefässwand.

H 4,4 cm. FØ 5,3 cm. MØ ca. 12 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braun, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Profil A b b. 3, 48.

50. Abgesetzter Fuss. Fussring nach aussen gespreizt. Flacher Standring. Geknickte Gefässwand.

H 4,2 cm. MØ ca. 12,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen schwarzrötlich, matt. Aussen braun, matt, fleckig.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Profil A b b. 3, 48.

51. Abgesetzter Fuss. Gerader Fussring. Nach innen oben abgeschrägter Standring. Leicht geknickte Gefässwand.

H 4 cm. FØ ca. 6 cm. MØ ca. 12,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen braun und schwarz, matt. Aussen schwarz, stark abgeschabt.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Profil A b b. 3, 48.

52. Abgesetzter Fuss. Flacher Standring. Leicht geknickte Gefässwand.
H 4,2 cm. FØ 5,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbrig glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 5, Abb. 117. Profil A b b. 3, 48.

53. A b b. 3. Abgesetzter Fuss. Kantige Betonung im unteren Teil des Fussringes. Flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Leicht geknickte Gefässwand.

H 4,5 - 4,6 cm. FØ 5,2 cm. MØ ca. 12 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig, glänzend.

Vgl. Anderson, *a.O.* BSA 49 (1954), 179, 125, Abb. 16.

54. Abgesetzter Fuss. Flacher Standring. Aeussere Mitte stark konvex. Geknickte Gefässwand.

H 4 cm. FØ 5,2 cm. MØ ca. 13 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braun und schwarz, leicht glänzend.

Vgl. Profil A b b. 3, 48.

4. Chytren, Olpen, Oinochoen, Tassen, Amphoriskoi, Skyphoi, Askos, Lekanen

55. Chytra, A b b. 4, T a f. 10. Flacher Boden, von Rille eingefasst. Abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung. Bandhenkel mit Vertiefung.

H 5,9 cm. FØ 5,0 cm. MØ 4,8 cm. Ø 7,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, silbrig.

Firnis z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Thompson *a.O.*, C 8, Abb. 29. *Hesperia* 17 (1948), 166, Taf. 46, 3 (früher). *Corinth* XIII (1964), Taf. 78, 495. 6 (früher).

56. Chytra, A b b. 4, T a f. 10. Flacher Boden. Abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung. Innere Mitte konvex. Zweiteiliger Henkel, der auf der Lippe getrennt ansetzt.

H 5,6 cm. FØ 3,4 cm. MØ 4,4 cm. Ø 6,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunrot-schwarzsilbrig, leicht glänzend.

Vgl. Thompson *a.O.*, D 19, Abb. 58, jedoch kugeliger und mit kleinerem Henkel.

57. Chytra, A b b. 4. Zwischen Gefässbasis und Fuss gefirnisste Rille. Konkaver Boden. Abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung. Vertikaler Bandhenkel.

H 5,5 cm. FØ 3,7 cm. Ø 6,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, braune Brandflecken, matt.

58. BS Chytra. Leicht konkaver Boden.

FØ 4,7 cm.

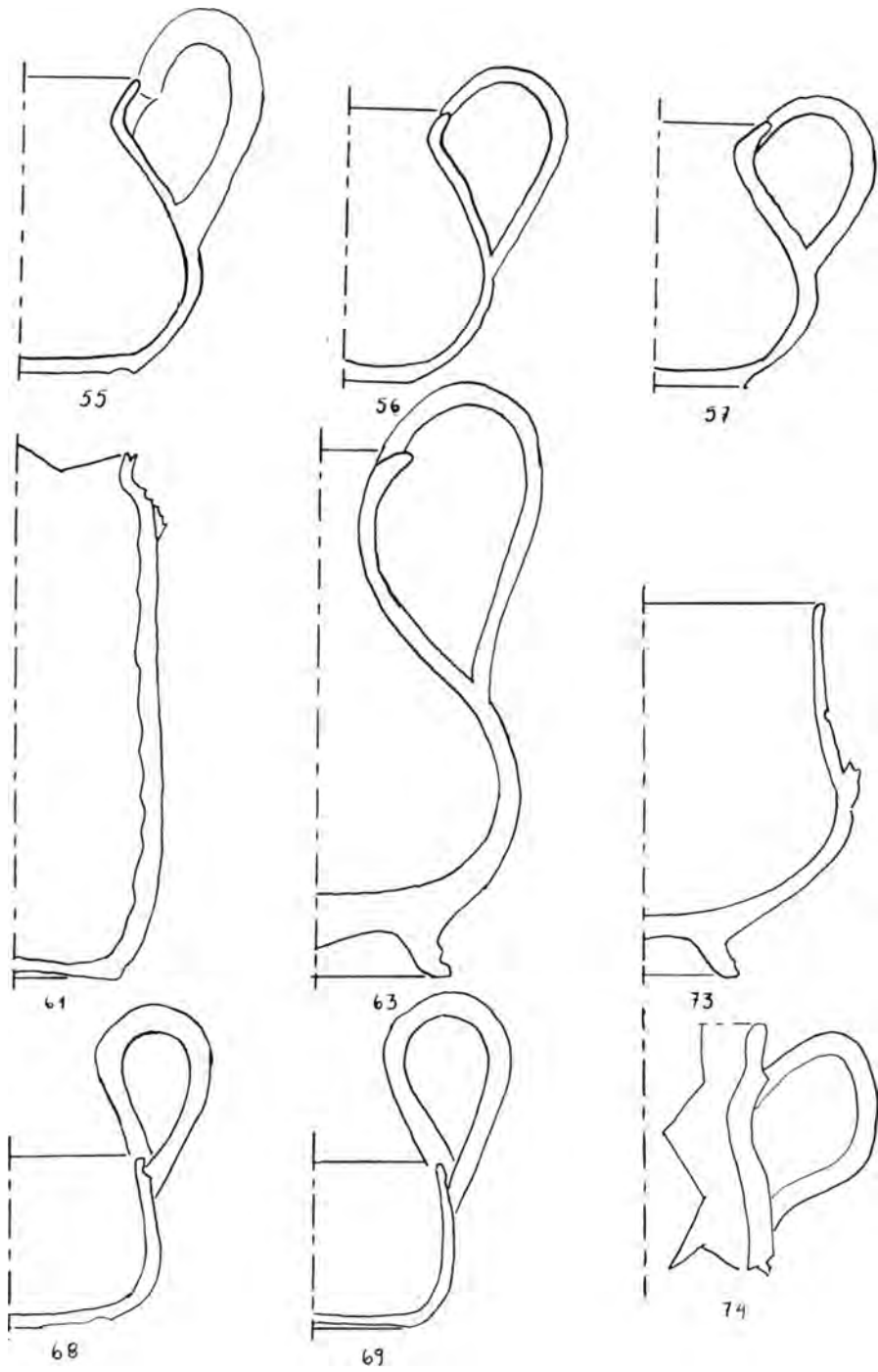

Abb. 4

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, leicht glänzend. Aussen Firnis stark abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 4, 56.

59. BS Chytra. Innerhalb des flachen Bodens Kreisrille. Ansatz zu vertikalem Bandhenkel.

FØ 3,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarzbräunlich, fleckig.

Vgl. Profil A b b. 4, 55.

60. BS Chytra. Flacher Boden. Inneres Zentrum schneckenartig konvex. Ansatz zu Henkel.

FØ 4,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter silbriger Glanz.

Vgl. Profil A b b. 4, 57.

61. BS Olpe, A b b. 4, T a f. 10. Flacher Boden. Um Gefässbasis gefirnisste Horizontallinie. Langgezogener, schlauchförmiger Gefässkörper. Um Schulterknick gefirnisste Horizontalrille. Nach aussen gebogene Mündung (?). Unterhalb der Schulterrille Ansatz zu vertikalem Bandhenkel.

H (frag) 10,9 cm. FØ 4,7 cm. Ø 6,1 cm.

Ton beige, hart. Firnis aussen und Mündung innen schwarz-silbrig.

62. WS Olpe. Schlauchförmiger, langer Gefässkörper. Aussenfläche leicht horizontal gerippt.

Ton beige, hart. Firnis innen orangebraun-schwarz, aussen schwarzsilbrig, z.T. abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 4, 61.

63. Oinochoe, A b b. 4, T a f. 10. Abgesetzter Fuss. Fussring mit horizontaler Mittelrille. Flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Kleeblattmündung. Vertikaler Bandhenkel. Auf Gefässbauch Graffito: AΠΙ.

H 11,8 cm. (H Henkel 12,1 cm.). FØ 5,7 cm. Ø 8,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innere Mündung und aussen silbrig, glänzend.

Vgl. Thompson *a. O.*, C 10, Abb. 29, schlanker in den Proportionen. Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene* (1904), 422, No. 59, Abb. 544, 5.

64. RS Oinochoe. Kleeblattmündung. Ansatz zu vertikalem Bandhenkel.

Ton beige, hart. Firnis innen schwarzbraun, flecking. Aussen schwarzbraun, matt.

Vgl. Profil A b b. 4, 63.

65. BS Oinochoe. Abgesetzter, schräg nach aussen gestellter Fuss. Flacher Standring. Im Boden runde Oeffnung.

FØ 5,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis aussen silbrig mit braunroten Flecken, glänzend. Innen tongrundig.

66. BS Oinochoe. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil kantig betont. Flacher Standring.

Ton beige, hart. Firnis aussen schwarz, braune Brandflecken. Innen tongrundig, Firnisflecken.

67. BS Oinochoe. Abgesetzter Fuss. Fussring im unteren Teil kantig betont. Standring nach innen oben abgeschragt.

FØ 5,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis aussen braunschwarz, matt. Innen tongrundig.

68. Tasse, A b b. 4, T a f. 10. Leicht abgesetzter Fuss. Gerade Wand. Unterhalb der Mündung gefirnisste Horizontalrille. Vertikaler Schlaufenhenkel.

H 3,5 cm. FØ 3,4 cm. MØ 5,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig, glänzend.

69. Tasse, A b b. 4, T a f. 10. Flacher Boden. Gerade Wand. Unterhalb der Mündung gefirnisste Horizontalrille. Vertikaler Schlaufenhenkel.

H 3,5 cm. FØ 4,1 cm. MØ 5,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, braune Brandflecken, leicht glänzend.

70. Tasse, T a f. 10. Flacher Boden. Gerade Wand. Ansatz zu vertikalem Schlaufenhenkel.

H 3,7 cm. FØ 3,6 cm. MØ 5,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-bräunlich, glänzend, z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Profil A b b. 4, 69.

71. Tasse. Boden leicht konkav. Gerade Wand. Unterhalb der Mündung gefirnisste Horizontalrille.

H 3,3 cm. FØ 3,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit silbrigem Glanz.

Vgl. Profil A b b. 4, 69.

72. Tasse. Boden leicht konkav. Gerade Wand. Unterhalb der Mündung gefirnisste Horizontalrille.

H 3,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig, glänzend. Vgl. Profil A b b. 4, 69.

73. Becher, A b b. 4, T a f. 10. Abgesetzter, nach aussen gespreizter Fuss mit schwacher kantiger Betonung im untersten Teil. Nach innen oben abgeschragter Standring. Aeusserer Mittelpunkt knopfartig konvex. Geknickte Gefässwand. Horizontale, gefirnisste Rille. Gerade Mündung mit leicht nach aussen gebogener Lippe. Ansatz zu vertikalem Bandhenkel.

H 8,0 cm. FØ 3,9 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen orange-orangebraun, glänzend.

Vgl. ähnliche Becher der hellenistischen Zeit wurden in Olympia gefunden,

Mündung jedoch abgesetzt und nach aussen gebogen, *Ol. Ber.* III. Die Südhalle: R. Eilmann, *Der keramische Befund*, Winter 1938/39, 37 - 66; 49 Abb. 43; VI. Das Gebiet südlich der Bäder am Kladeos: H. Walter, *Der archäologische Befund*, 41 - 73, 1958; 44 Abb. 22. Becher im Piräus zwischen den Bechern Abb. 22 a und b.

74. RS Amphoriskos, A b b. 4. Mündung durch Knick von Gefässbauch abgesetzt. Unterhalb der Henkelzone gefirnisste Horizontalrille. Breiter Ohrenhenkel. MØ ca. 8,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-bräunlich, silbriger Glanz. Vgl. Thompson, *a.O.*, A 33, Abb. 5.

75. RS Amphoriskos. Abgesetzte Mündung. In der Henkelzone gefirnisste Horizontalrille. Breiter vertikaler Ohrenhenkel.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen orange, braunorange, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 33, Abb. 5. Profil A b b. 4, 74.

76. RS Amphoriskos. Abgesetzte Mündung und Lippe. Ansatz zu vertikalem Ohrenhenkel.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbrig, glänzend. Aussen stark abgeschabt.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 33, Abb. 5. Profil A b b. 4, 74.

77. BS Skyphos, A b b. 5. Abgesetzter Fuss. Wulstring im oberen Teil des Fussringes. Flacher Standring.

FØ 6 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen braun, aussen schwarz, leicht glänzend.

78. BS Skyphos, A b b. 5. Abgesetzter Fuss. Fussring mit breiter, horizontaler Mittelrille. Flacher Standring.

FØ 5,2 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braun, glänzend.

79. Askos, T a f. 11. Abgesetzter Fuss. Fussring mit Mittenbetonung. Flacher Standring. Eiförmiger Bauch. Oben Ansatz zu Kragenrand. Auf Kuppe drei Öffnungen um eine Mittelöffnung. Seitlicher Ausguss (Schnabel fehlt). Ansatz zu vertikalem Bandhenkel.

H 10,1 cm. FØ 7,5 cm. Ø 9,8 cm. Kragenrand Ø 4,8 cm.

Ton graubeige, hart. Firnis aussen schwarz, leicht glänzend, z.T. stark abgeschabt.

80. Lekanis, A b b. 5. T a f. 11. Abgesetzter Fuss. Breiter Standring. Aeussere Mitte leicht konvex. Boden tongrundig. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen kantig abgesetzt. Unterhalb der Mündung schmaler Horizontalwulst. Im Innern Kreisrille.

H 15,8 cm. FØ 10,6 cm. MØ ca. 33 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen (ausser Boden) schwärzsilbrig, glänzend.

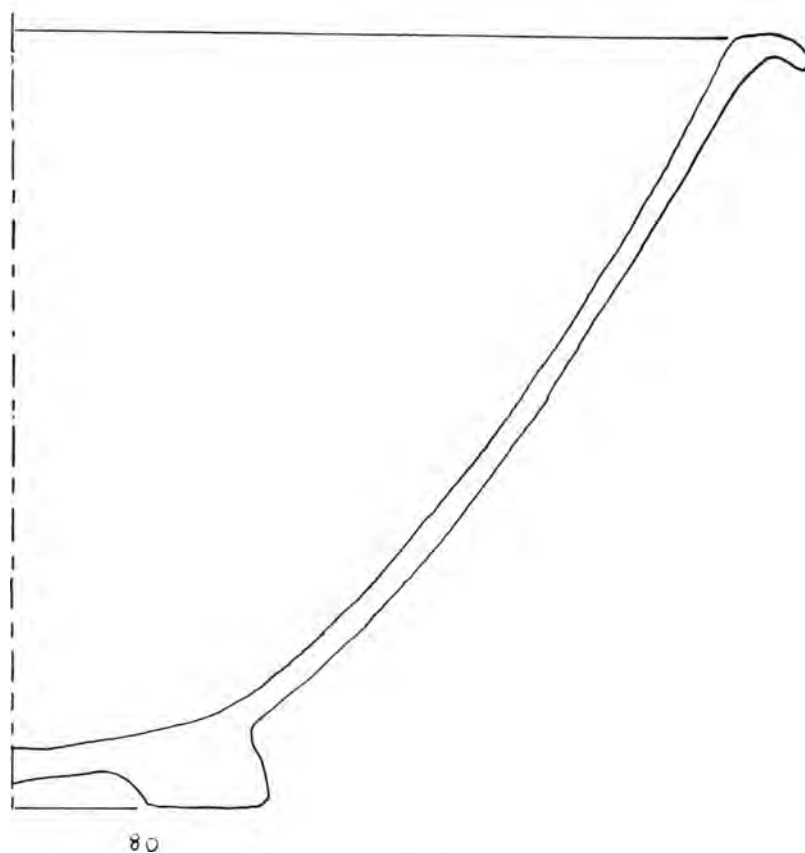
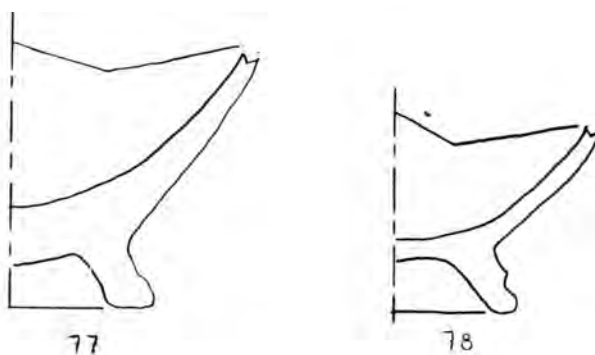

Abb. 5

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 6, Abb. 28 (Fuss verschieden); E 50, Abb. 85 (Fuss jünger).

81. RS Lekanis. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen kantig abgesetzt. Ton braunbeige, hart. Firnis innen und aussen braun-schwarz, matt. Profil A b b. 5, 80.

II. WESTABHANGKERAMIK

82. Teller, A b b. 6, T a f. 11. Fuss stark profiliert. Um Gefässbasis zwei Horizontalrillen. Um Gefässbauch drei Horizontalringe. Nach aussen gebogene Mündung. Lippe nach innen abgesetzt. Dekor innen zwischen geritzten Rillen mit Miltos: im Zentrum weisses Kreuz, darum gelbweisser Punktring, Rädchenmuster, gelbe und weisse Girlanden, darüber Rädchenmuster.

H 6,8 cm. FØ 5,4 cm. MØ ca. 19 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen schwarzbräunlich, matt. Aussen untere Hälfte rotbraun, obere schwarzbraun.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 12, Abb. 31 ähnliche Form; D 28, Abb. 62. 118 ähnliche Form und Dekor. Aehnlicher Teller (Teano) auf der Agora sowie von der Akropolis in Athen, C. Watzinger, Vasenfunde aus Athen, *AM* 26 (1901), 50 - 102; 70. 7 c (Wiedergabe des Tellers im Heidelberger Archäologischen Institut) und 80, 29.

83. RS Teller, T a f. 11. Leicht nach aussen gebogene Mündung. Lippe innen abgeschrägt. Dem inneren Rande entlang Horizontalrille mit Miltos. Dekor im Innern: Aehre mit weissen Körnern und langen geritzten Haaren.

MØ ca. 15 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart, feinkörnig. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch.

84. RS Teller, A b b. 6, T a f. 11. Nach aussen gebogene Mündung. Lippenrand mit geritzter Rille. Der Innenlippe entlang zwei geritzte Horizontalrillen. Dekor im Innern: Netz mit schrägen Maschen mit dicker gelber Farbe aufgetragen. Entlang des oberen und unteren Randes weisse Horizontalbänder. Im Nebenfeld Kreuz (?). Unter Netz breite und schmale geritzte Horizontallinie.

MØ ca. 28 cm. D 0,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch.

85. Strickhenkelamphora, T a f. 11. Fuss abgesetzt. Fussring mit geritzter Horizontallinie und Miltos. Breiter, flacher Standring. Aeussere Mitte konvex. Nach aussen gebogene Mündung. Unregelmässig geritzte Horizontallinie mit Miltos unterhalb der Mündung sowie gefirnisste Horizontallinie. Halsdekor: Gemaltes, weisses Wellenband, gelbe Efeublätter und weisse Punktrossetten. Schulterdekoration zwischen geritzten Horizontallinien mit Miltos: Schachbrettmuster und ineinandergestellte Rechtecke in Gelb. Gedrehte Henkel. Um Henkelansatz auf Schulter gelber Ring und weisse (?) Schlaufen.

H 20,2 cm. Ø 13,8 cm. Bauch Ø 18,3 cm. MØ 13,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch. Standring tongrundig mit dünnem Firnisbelag. Amphora mit zahlreichen Ergänzungen.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 39, Abb. 6. Amphora ist wegen der Halsdekoration später zu datieren als der Kantharos; C 11, Abb. 30; Form B 3, Abb. 15. 16 und D 25, Abb. 59 Henkelform und Schulterbetonung. In der gleichen Gruppe D 26, Abb. 60 mit bauchigerer, gedrungener Form und verschiedenen Henkeln. Aehnlich in der Form E 59, Abb. 87. 88, wegen des gekreuzten Netzmusters

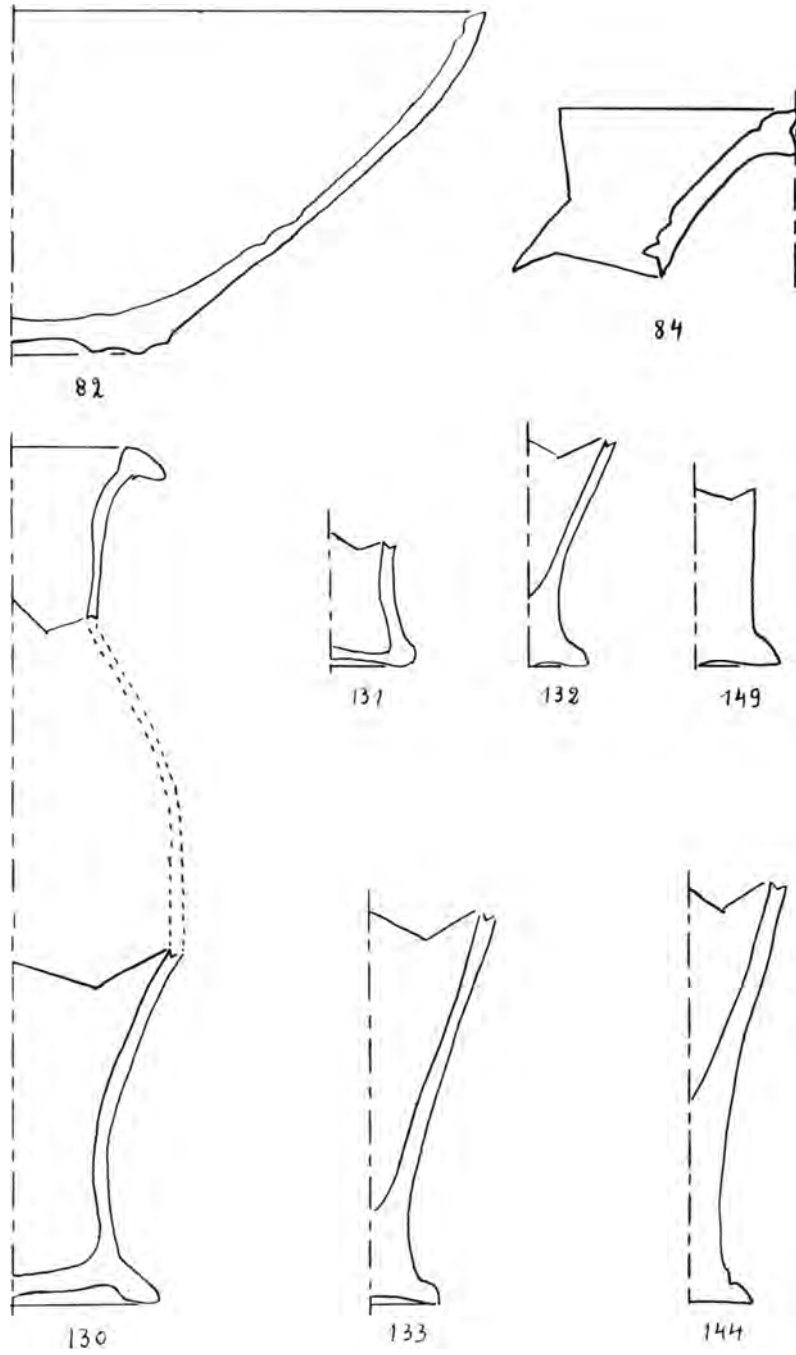

Abb. 6

jedoch jünger. *Fouilles des Delphes*: V, P. Perdrizet, *Monuments figurés, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses* (1908), 171 - 174 (NO Apollonheiligtum, 1. H. 3. Jh.). Die geometrischen Verzierungen sind in Athen besonders beliebt. Schulter mit starrem Dekor, Hals mit bewegtem.

86. WS Amphora, T a f. 11. Hals-, Schulter- und Henkelfragment. Auf beiden Seiten gleicher Dekor. Halsdekor: weisse Bommelkette an geritzter Zickzacklinie, darüber weisser Streifen zwischen gelben Linien. Dekor gegen Henkel mit weissen und gelben Bändern abgeschlossen. Schulterdekor: Schachbrettmuster und ineinandergestellte Rechtecke zwischen geritzten Horizontallinien. Gedrehte Henkel.

Ton beige. Firnis innen und aussen schwarz, leicht metallisch glänzend, stark abgeschabt.

Vgl. Thompson, *a.O.*, A 39, Abb. 6 Schulterdekor entspricht der Kantharosverzierung. Halsdekor: leichte Erstarrung der Bommelkette; C 11, Abb. 30; D 25, Abb. 59 Hals- und Schulterdekor.

87. WS Amphora (?), T a f. 11. Im Innern Horizontalrillen. Auf Aussenseite zwischen zwei geritzten Horizontalrillen mit Miltos weisser waagrechter Strich. Unterhalb der Rillen gelbe Efeublätter an geritzten Stielen und weisse Blüten.

D 0,45 - 0,75 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch.

88. RS Kantharos (?), T a f. 11. Gerader Rand. Leicht nach aussen gestellte Lippe. Weisse und gelbe Wellenranken, Blatt, Punktrosette.

MØ ca. 9,5 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz.

89. WS Oinochoe, T a f. 11. Um Halsansatz unregelmässige, geritzte Horizontallinie. Oberhalb gelbe Schrägstriche an gemaltem, weissem Wellenband. Bauchdekor: weisses Wellenband, gelbe unförmige Blätter mit weissen Flecken, weisse Punktrosetten.

D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, matt.

III. RELIEFBECHE

90. T a f. 12. Um Bodenmedaillon geritzter Ring. Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Randdekor (?) undeutliche und unregelmässige Einbuchtungen. Zungen.

H 6,0 cm. MØ ca. 10,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen braun und schwarz, metallisch. Aussen schwarz, metallisch.

Vgl. Thompson, *a.O.*, Gruppe D: D 39, Abb. 70; W. Schwabacher, *Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos*, *AJA* 45 (1941), 182 - 228, Taf. VII A, 1.

91. WS, T a f. 12. Randdekor: zwei horizontale Wülste. Runde Zungen mit klei-

nem senkrechtem Stift in den Zwickeln. Zungenrundung oft doppelt gestempelt.
D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, wenig metallisch.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 44, Abb. 73 a - b. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VII A, 1.

92. RS + WS, T a f. 12. Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Randdekor: herzförmige und liegende S-Spiralen. Runde Zungen.

MØ ca. 13 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter metallischer Glanz.

93. RS, T a f. 12. Gerader hoher Rand mit nach aussen gebogener Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Zwei Horizontalstege, darunter runde Zungen in weitem Abstand. Zwischen den Zungen Punktreihe mit Blütenaufsatz.

MØ ca. 13,5 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, metallischer Glanz.

Vgl. Punktreihen zwischen den Zungen in der Agora von Athen in den Gruppen D und E, vgl. Thompson, *a.O.*

94. RS, T a f. 12. Nach aussen gebogene Mündung. Hoher Rand. Zwischen zwei Horizontalstegen Punktreihe. Runde Zungen in weitem Abstand. Zwischen den Zungen senkrechte Punktreihe.

MØ ca. 13 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter metallischer Glanz.

95. RS, T a f. 12. Nach aussen gebogene Mündung. Schräg abfallende Lippenoberfläche. Rand wulstig abgesetzt. Runde Zungen mit Füllung. Zwischen den Zungen Punktreihe (?). Rand und Lippenoberfläche tongrundig.

D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz.

96. BS + WS, T a f. 12. Bodenmedaillon mit zwei Wulstringen eingefasst, um den inneren tongrundige Rille mit Milten. Im Medaillon mehrblättrige Blüte mit kleinen, zapfenähnlichen Aussenblüten. Lanzettförmige, schlanke Lotusblätter mit Mittelrippen. Dazwischen lange, dünne Ranken mit Spiralen.

D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz.

Vgl. 96 - 99 entsprechen den beiden Randfragmenten Thompson, *a.O.*, C 16. C 17, Abb. 34. 35. Sehr ähnlicher Dekor A 74, Abb. 11 a - b.

97. BS + WS, T a f. 12. Medaillon mit breitem Wulstring eingefasst. Randdekor: liegende S-Spiralen. Lanzettförmige, schmale Lotusblätter mit Mittelrippen. Dazwischen feine Aestchen mit Blättern, Spiralen und Blüten.

D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig-schwarz, glänzend.

Vgl. No 96.

98. RS, T a f. 13. Gerader Rand mit nach aussen gebogener Mündung. Unterhalb der Lippe horizontal geritzte Linie mit Miltos. Randdekor: liegende S-Spiralen und herzförmiges Flechtband zwischen Horizontalstegen. Abgerundete, lanzettförmige Lotusblätter mit Mittelrippen, dazwischen Blütenzweige.

D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch.

Vgl. 96. F. Courby, *Les vases grecs à reliefs* (1922), 334. 335 Fig. 64. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VIII B und S. 221.

99. BS + WS, T a f. 12. Um Bodenmedaillon Wulstringe und geritzte Rillen. Im Medaillon Blüte. Randdekor: liegende S-Spiralen (?). Um den äusseren Medaillonring kleine Blätter. Lanzettförmige Lotusblätter mit Mittelrippen, dazwischen Ranke mit Spiralen.

D 0,4 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen dunkelbraun, metallischer Glanz.

Vgl. 96. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VIII B.

100. WS, T a f. 13. Akanthusblatt mit eingebogener Spitze. Blütendolde mit langem Stiel. Fleischiges Lotusblatt mit Innenrippen. Ueber Dekor horizontaler Wulststeg.

D 0,2 - 0,45 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz.

Vgl. Thompson, *a.O.*, E 79, Abb. 96 a - b. Lotusblatt stärker gegliedert. F. Benoît, *L'archéologie sous-marine en Provence, Rivista di Studi Liguri*, XVIII-N. 3/4 (1952), 252, Fig. 15 (um 200?). R. Zahn, *Hellenistische Reliefgefässe aus Südrussland, JdI* 23 (1908), 45 - 77; 51, Nr. 5. A. Conze, *Stadt und Landschaft I*, 2, 1913, 274, Abb. 10, Beiblatt 40₁, 42₉₊₁₄. R. Pagenstecher, *Expedition Ernst von Sieglin, Ausgrabungen in Alexandria II*, 3, Die Gefässe in Stein und Ton, Knochenschnitzereien (1913), Abb. 79 a. E. Pernice - F. Winter, *Der Hildesheimer Silberfund* (1901), 28, Taf. VI, VII. Courby, *a.O.*, 374, Abb. 75 b. Zum Agorabecher E 79 nun auch Schäfer, *a.O.*, Abb. 12, 2 (2. Hälfte 2. Jh.).

101. BS + WS, T a f. 13. Bodenmedaillon umgeben von zwei konzentrischen Wulstringen, im Medaillon mehrblättrige Rosette. Randdekor: herzförmiges Flechtband zwischen zwei horizontalen Wulststegen, darüber Rosettenfolge. Um Medaillon Kranz kleiner gefiederter Blätter. Folge von unten nach oben grösser werdenden spitzen Lotusblättern mit Mittelrippen. Lotusspitze leicht nach aussen gelappt.

D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz.

Vgl. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VIII A.

102. T a f. 13. Um Bodenmedaillon dicker Wulst und geritzte Rille mit Miltos. Innerhalb des Medaillons Gorgoneion. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe horizontal geritzte Rille. Randdekor: drei Horizontalwülste. Ge-

fässbauch mit kleinen, gefiederten Blättern bedeckt, die gegen den Rand hin in eine wirbelförmige Bewegung geraten.

H 7,8 cm. MØ ca. 12,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunrot, glänzend, gegen den Rand hin schwarz-silbrig, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.* C 28, Abb. 46. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VII B.

103. T a f. 13. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe, dazwischen geritzter Ring. Innerhalb des Medaillons zweireihige, mehrblättrige Blüte. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe horizontale geritzte Rille. Randdekor: zwischen Horizontalstegen herzförmiges Flechtband, darüber liegende S-Spiralen mit darüber eingesteckten Blättern. Gefässbauch mit spitzen Lotusblättern mit Rippen bedeckt. Lotusspitzen lappen leicht nach aussen. Wellenförmiger Abschluss der Lotusblätter. Nach links schwimmende Delphine und fliegende Eroten; nach rechts schwimmende kleine Delphine mit Eroten.

H 8,7 cm. MØ ca. 13 cm. D 0,3 - 0,6 cm.

Ton beigeorange, hart. Firnis innen und aussen braunrot, glänzend. Rand innen und aussen schwarz, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 27, Abb. 45 a - b, Reitender Eros auf Delphin. Schwabacher, *a.O.*, Taf. VI A, 11 und S. 213. A. Rumpf, *Die Meerwesen auf den antiken Sarkophagreliefs* (1939), 76, Abb. 114, Rom, Museo Torlonia alla Lungara, drei Delphine nach links mit geflügelten Eroten auf dem Rücken, mittleres Drittel 2. Jh.

104. BS, T a f. 13. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe. Um den äusseren geritzte Kreisrille. Im Medaillon Blüte (?) mit Ringwulst. Zweireihiger Ring mit kleinen, gefiederten Blättern. Nach rechts schwimmender Triton und Fische.

D 0,45 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, glänzend.

Vgl. Courby, *a.O.*, 345, Fig. 70, 24 b. Meergöttin. Schwabacher, *a.O.* 204, antithetische weibliche Tritone, Taf. IV A, 12 und 14 - 17. A. Rumpf, *a.O.*, Taf. 1, Sarkophag Galleria Borghese, vgl. S. 1, Abb. 1 Tritonin, dazu S. 101 ff.

105. RS, T a f. 13. Nach aussen gebogene Mündung. Tongrundiger Horizontalstreifen unterhalb der Lippe. Randdekor: liegende S-Spiralen und dazwischengesteckte Blätter. Herzförmiges Flechtband zwischen zwei Horizontalstegen. Kranz von kleinen gefiederten Blättern um Medaillon. Nach rechts schwimmendes Ketos, kleine Fische.

MØ ca. 13 cm. D 0,45 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis schwarzbräunlich, leicht glänzend.

Vgl. A. Rumpf, *a.O.*, Taf. 5 (42 Borghese) Meergreif, mittleres Drittel 2. Jh. Zum Ketos S. 112 ff. bes. 115, Abb. 159, Mosaik in Olynth. P. Jacobsthal, *Die Melischen Reliefs* (1931), Nr. 21, Taf. 11, Ketos mit Nereide. Ketos mit Zackenkamm im Nacken, gegabelte Rückenflosse.

106. BS + WS, T a f. 13. Achtblättrige Rosette im Bodenmedaillon. Darum

zwei breite und ein schmaler Wulstring. Dem innersten Wulstring entlang geritzte Rille. Gefiederte, grosse Blätter, die an die Wulstringe anstossen. Zwischen diesen Blättern gelappte Blätter und Delphine. Ueber den gefiederten Blättern Kantharos und antithetische Böcke.

D 0,5 cm.

Ton beigeorange, hart. Firnis innen und aussen braunorange, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 26, Abb. 44, ähnliches Motiv.

107. BS, T a f. 13. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe. Innerhalb des Medaillons mehrblättrige Rosette. Um äussersten Wulst kleiner Blätterkranz. Horizontaler Randwulst, darüber Eierstab. Hinterteile von Böcken, dazwischen zwei undeutlich sichtbare menschliche Figuren.

D 0,4 - 0,6 cm.

Ton beigeorange, hart. Firnis innen und aussen braunorange-schwärzlich, glänzend.

Vgl. Courby, *a.O.*, 345, Fig. 70, 26 c Entführung Zeus und Auge oder Thalia? Schwabacher, *a.O.*, Taf. II B, 5 Herakles und Auge. Gruppe sehr beliebt. Fragmente Taf. II B. Watzinger, *a.O.*, 64 d, 2, Erotisch-idyllische Szenen.

108. BS, T a f. 16. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe. Zwischen den Ringen geritzte Rille. Aeusserer Wulstring gekerbt. Innerhalb des Medaillons Gorgoneion, leicht nach rechts geneigt. Um Bodenmedaillon Kranz von Akanthusblättern und gelappten Blättern. Mittelrippen der Blätter und Seitenblätter des Akanthus punktiert.

D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz.

109. BS, T a f. 14. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe, dazwischen geritzte Rille. Innerhalb des Medaillons mehrblättrige Blüte. Um Wulstring Kranz gefiederter Blätter. Es folgt ein Ring von nach links schwebenden Enoten. Fragmente von Menschenbeinen.

D 0,6 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz.

110. BS, T a f. 16. Um Bodenmedaillon Wulstring, innerhalb des Medaillons achtblättrige Rosette, eingefasst von Kreisring, darum Blätterkranz. Um den Wulstring zwei Reihen spitzer Lotusblätter mit Mittelrippen. Dazwischen lange, gefiederte Blätter, die sich z.T. überschneiden. Fragmente von Beinen.

D 0,5 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit metallischem Glanz.

111. WS. Kranz von gefiederten, langen Blättern, dazwischen kleinere, gefiederte Blätter mit punktierten Mittelrippen. Darüber Resten von Figuren(?).

D 0,4 cm.

Ton beigeorange, hart. Firnis innen silbrig, aussen silbrig-rot, glänzend.

112. BS. Um Bodenmedaillon Wulstring und geritzte Rille. Innerhalb des Medaillons sechsblättrige Rosette. Um Medaillon zweireihiger Kranz gefiederter Blätter.

D 0,55 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen braun, aussen schwarz, glänzend.

113. BS. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe. Im Medaillon mehrblättrige Blüte. Um den äussersten Wulstring kleiner, gefiederter Blätterkranz. Resten von Pflanzen, Figuren(?).

D 0,45 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen schwarz, aussen braunorange, glänzend.

114. RS, T a f. 14. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe horizontale, geritzte Rille. Randdekor: kleine, dreieckige, aufrechtstehende Blätter. Zwischen zwei Horizontalstegen Eierstab. Antithetische Hähne, über deren Rücken sich eine Rosette befindet. Kantharos mit hohem Fuss. Zwischen den Beinen der Hähne springendes Tier(?).

MØ ca. 14 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-braun, glänzend.

Vgl. verwandte Motive Thompson, *a.O.*, C 22, Abb. 40.

115. RS, T a f. 14. Gerader Rand. Lippe nach aussen leicht kantig abgesetzt. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie. Randdekor: liegende S-Spiralen und kleine Blätter. Darunter zwei Horizontalstege mit breitem horizontalem Mittelwulst. Kantharos und antithetische Böcke. Ueber Kantharos gefiedertes Blatt. Vogel, Pansmaske, darum antithetische Eroten, gefiedertes Blatt. Vogel.

MØ ca. 13,5 cm. D 0,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen silbrig, glänzend.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 35, Abb. 66 a-b. Auf dem Piräusbecher kleine Füllmotive eingefügt. C 26, Abb. 44. Watzinger, *a.O.* 59, 7.

116. T a f. 14. Um Bodenmedaillon Ringwulst und geritzter Ring. Innerhalb des Medaillons Blüte(?), eingefasst von Kreisring. Mündung nach aussen gebogen. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie. Randdekor: kleine, nach unten gerichtete Blätter, über denen sich zwei Horizontalstege mit breitem Mittelwulst befinden, darüber aufgerichtete, gefiederte Blättchen. Lange, gefiederte Blätter in einer vorderen und hinteren Linie. Maske, nach rechts schwebender Eros, Maske etc.

H ca. 7,8 cm. MØ ca. 13 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz. Firnis z.T. stark abgeschabt.

Vgl. gleiche Blätterart, Thompson, *a.O.*, D 37, Abb. 68.

117. RS, T a f. 14. Nach aussen gebogene Mündung. Randdekor: liegende S-Spiralen mit Blättchen und antithetischen Vögeln. Darunter zwischen Horizontalstegen liegende S-Spiralen mit hängendem Blatt, jedoch aufrechtstehenden Vögeln in antithetischer Stellung. Nach links und rechts fliegende Eroten, Vögel und Masken.

MØ ca. 13 cm. D 0,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leichter metallischer Glanz.

118. T a f. 14. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe und geritzter Ring. Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Randdekor: zwei Horizontalstege und zwei Reihen Rosetten. Um Medaillon Kranz gefiederter Blätter, nach zwei Blättern Rosette. Masken und nach rechts springende Hasen.

H 6,5 cm. FØ 4,1 cm. MØ ca. 12,5 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, braune Brandflecken, leichter Glanz.

Vgl. Schwabacher, *a.O.*, 211, Hasenjagd. Jäger und Treibtier fehlen auf dem Piräusbecher.

119. T a f. 14. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe und geritzter Ring. Innerhalb des Medaillons zehnbältrige Blüte. Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Randdekor: zwischen Horizontalstegen Eierstab mit Doppelbogen und "Träne", liegende S-Spiralen und kleine Blätter. Um Medaillon zehn kleine Blätter und grosse sowie gefiederte Blätter, deren unterste sich zu Spiralen einrollen. Darüber schmale, längliche Blätter mit punktierten Mittelrippen. Antithetische Böcke.

H 7,6 - 7,7 cm. FØ 3,8 cm. MØ 14,1 cm. D 0,3 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallischer Glanz. Ergänzungen.

120. T a f. 15. Um Bodenmedaillon Ringwulst. Innerhalb des Medaillons zehnbältrige Rosette. Nach aussen gebogene Mündung mit abgesetzter Lippe. Randdekor: zwei schmale und ein breiter Horizontalwulst, darüber Punktreihe. Um Medaillon Kranz von 12 grösseren, gelappten und 12 kleineren, gefiederten Blättern. Kantharos und antithetische Böcke. Vogel mit Kranz in den Krallen.

H 7,2 - 8,0 cm. FØ 3,1 cm. MØ 13,9 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunrot-schwarz, glänzend. Ergänzungen.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 26, Abb. 44 (Kantharos und antithetische Böcke), C 45, Abb. 49.

121. T a f. 15. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe und geritzter Kreis. Im Medaillon Gorgoneion. Leicht nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe. Randdekor: zwischen Horizontalstegen stehender Eierstab mit "Träne" und kurzen, senkrechten Strichen. Darüber liegende S-Spiralen mit Blättern. Um Medaillon unregelmässig hoher Blätterkranz. In weitem Abstand vier gefiederte, lange Blätter. Vier Kampfszenen: ein nach rechts ausgerichteter Krieger im Waffenrock, Schuhen und Helm hält in der rechten Hand gezücktes Schwert und in der linken den Schild. In der Mitte der Gruppe Kantharos. Ein nach links schreitender Kentaur mit Pfeil und Bogen (?), über seinem Rücken fliegender Vogel.

H 7,5 - 8,3 cm., FØ 3,9 cm. MØ 12,9 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, braun-metallischer Glanz. Inneres Zentrum braun. Ergänzungen.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 20 Abb. 38. Kampf zwischen zwei Hoplitern. Für den Hopliten des Piräusbechers liegt der gleiche Stempel vor, wie für denjenigen des Agorabechers.

122. Taf. 15. Um Bodenmedaillon Wulstring und geritzter Ring. Innerhalb des Medaillons Gorgoneion. Nach aussen gebogene Mündung. Tongrundige Rille unterhalb der Lippe. Randdekor: herzförmiges Flechtband zwischen zwei Horizontalstegen, darüber kleine Blüten. Um Medaillon kleine, gefiederte Blätter, vier grosse Blätterbündel mit einzelnen gekerbten Blättern. Auf der Spitze des Blattbündels Schwan. Springende Tiere, gehörnte Pansmaske, Pflanzen. Grosse Figuren zwischen den Blattbündeln: nackte Männerfigur, die den linken Arm auf einen Pfeiler stützt, über dem Kleider liegen. Auf der rechten Seite der Figur drei Füsse, die zu einem Dreifuss zu ergänzen sind. Nach links gewandte, weibliche Figur im Peplos, linker Arm eingestützt, in der rechten Hand Speer. Resten einer weiteren Figur.

H 7,5 cm. FØ 3,2 cm. MØ ca. 14,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit braunen Brandflecken, glänzend. Im Innern brauner Ring.

Vgl. Thompson, *a.O.*, C 18, Abb. 36 a-b, Bodenmedaillon gleich, ebenso Jünglingsgestalt (Apollon) und Randmotiv. In der Peplogestalt wird Athena zu sehen sein. Bei beiden Bechern sind die Figurenabfolgen verloren. Auf dem Piräusbecher wird in den Resten wahrscheinlich Artemis zu ergänzen sein, die sich auf einen, sich links befindenden Hirsch stützt. Courby, *a.O.*, 387, Fig. 80, 10. Schwabacher, *a.O.*, 197 Apollon am Dreifuss, Taf. III A, 7, scheint auf ein grossplastisches Vorbild zurückzugehen. *Perachora* II, Taf. 152, 3921: Die Unterteile der Figuren lassen sich eher mit Apollon und Athena des Piräusbechers vergleichen, als mit den Figuren des dort als Vergleich herangezogenen Bechers der Sammlung Sabouloff, A. Furtwängler, *Die Sammlung Sabouloff* (1883 - 1887), Taf. 74, 2.

123. RS, Taf. 16. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie mit Miltos. Randdekor: liegende S-Spiralen, darunter Perle-reihe, Eierstab und Horizontalsteg. Figurenfragmente: lang geflügelte Nike. Keulenschwinger Herakles nach links, Nike, Herakles nach rechts mit Keule, Fell über dem Arm. Nike. Resten der Hydra. Herakles mit Doppelaxt gegen Kentaur, der Arme ausgestreckt hat. Nike.

MØ ca. 15 cm. D 0,45 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbrig glänzend. Firnis z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Schwabacher, *a.O.*, Taf. IV B, 25 Nike, jedoch mit enger zusammengefalteten, nach aufwärts gerichteten Flügeln. Taf. VI B, 21.

124. RS, T a f. 16. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie. Randdekor: zwei Horizontalwülste, darüber herzförmige Blätter. Geflügelte Nike in langem, luftigem Gewand. An jeder Hand führt sie einen kleinen Eros. Dickbauchiger, geflügelter Eros mit Fackel, der sich nach rechts wendet. Unterhalb der Figuren kleine gefiederte Blätter. Figuren z.T. doppelt gestempelt.

MØ ca. 16 cm. D 0,45 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, silbriger Glanz. Firnis z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Nike mit grossen Flügeln und ausgebreiteten Armen im Peplos mit Ueberfall, Schwabacher, *a.O.*, Taf. IV B, 25.

125. WS, T a f. 16. Nach links gewandter tanzender Silen mit Flöte in der rechten Hand. Eros mit Stab in der linken Hand. Dreifigurengruppe: bekleidete Frau auf linker Seite umfasst den Kopf des in der Mitte, von vorn gesehenen Mannes. Männliche Figur auf der rechten Seite.

D 0,5 cm.

Ton beigeorange, hart. Firnis innen und aussen silbrig glänzend.

Vgl. Courby, *a.O.*, 342, Fig. 69, 3 Dionysos zwischen Bacchantin und Satyr. 342, 5 e Silen mit Flöte und Cimbäl. 342, 12 h Eros mit Stab. Jugendlicher Dionysos mit schräg umgelegter Nebris und Laschenstiefeln. Bacchantin in Chiton und Himation. Schwabacher, *a.O.*, Taf. I A, 1-2 und S. 185 ff. II A, 1 Dionysos-Ariadne-Satyr. Gleiche Gruppe auch auf einem in Russland gefundenen Tonaltärchen AA (1909), 170, Abb. 32. Tarentiner Altärchen: P. Wuilleumier, *Tarente* (1939), 435, Taf. 41, 1-4. U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten*, 1959, 26.

126. RS, T a f. 16. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie mit Milten. Randdekor: zwischen zwei Horizontalstegen bärtige Masken und nach rechts fliegende Vögel. Fragmente einer eilenden, bekleideten Figur. Gruppe mit zwei männlichen Gestalten: ein leicht zurückgelehnt sitzender Jüngling hält in der linken Hand Kithara und in der rechten Plektron(?), evt. Apollon. Vor ihm ein bocksbeiniger, bärtiger Pan, der in der rechten Hand eine Flöte(?) hält und mit der linken seinen Schwanz fasst. Nach rechts und links fliegende Erosen um Dreiergruppe.

MØ ca. 14,5 cm. D 0,4 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen schwarz, fast völlig abgeblättert.

Vgl. Dreiergruppe Nr. 125. *AJA* 45 (1941), Taf. 13, 196.

127. T a f. 18. Um Bodenmedaillon Wulstring. Innerhalb des Medaillons Gorgoneion. Nach aussen gebogene Mündung. Unterhalb der Lippe geritzte Horizontallinie. Randdekor: zwischen zwei Horizontalstegen weibliche Masken und nach links fliegende Erosen, darunter zwischen zwei Horizontalstegen mächtiger Eierstab mit "Träne". Um Medaillon zwei Reihen kleiner, gefiederter Blätter.

Dekor undeutlich. Vier langbekleidete geflügelte Niken. Nach links springender Bock, nach rechts springender Eber, Nike, Bock nach links, kleines, nach rechts springendes Tier, Eber (?), Nike, Pansmaske, Triton (?), Nike, gelagertes Tier(?), Nike.

H 8,0 cm. FØ 3,9 cm. MØ 16,1 cm. D 0,7 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen schwarz-braun, glänzend. Firnis z.T. stark abgeschabt.

128. T a f. 18. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe, dazwischen geritzte Rille mit Milto. Innerhalb des Medaillons zehnbältrige Rosette. Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Horizontallinie unterhalb der Lippe mit Milto. Randdekor: liegende S-Spiralen mit Blättchen und Blüten. Zwischen zwei Horizontalstegen herzförmiges Flechtband. Um Medaillon zweireihiger Kranz kleiner, gefiederter Blätter. Zweige und Traubendolden, Blätter und Ranken. Menschliche Figuren: Zweikämpfe (?).

MØ ca. 15 cm. D 0,5 cm.

Ton beigebräunlich, hart. Firnis innen und aussen schwarz, wenig glänzend.

Vgl. Courby, *a.O.*, 349, Fig. 72, 45 a Traubenstock und Grappen.

129. T a f. 17 und 20. Um Bodenmedaillon zwei konzentrische Wulstringe. Innerhalb des leicht konkaven Medaillons 16-bältrige Rosette. Nach aussen gebogene Mündung. Randdekor: längliche, gerippte Blätter. Zwischen zwei Horizontalstegen Reihe von Rosetten. Um Medaillon unregelmässig hoher Kranz von kleinen Schuppenblättern. Dreiergruppe: Krieger im Waffenrock mit Helm und Rundschild am linken Arm schreitet nach rechts, blickt jedoch zurück. Mit der rechten Hand führt er eine mit einem Peplos bekleidete weibliche Figur, die von vorn gesehen wird. Neben ihr schreitet ein weiterer Krieger nach rechts. Zwischen den vorderen Krieger und die weibliche Gestalt schiebt sich ein dritter Krieger, der jedoch nur bis zu seinem Waffenrock in Relief wiedergegeben ist (Fehlstempel). Zwei nach rechts schreitende Stiere, hinter denen zwei männliche Gestalten sichtbar sind, die in den erhobenen Händen gebogene Stangen tragen. Mächtiger, von hinten gesehener Krieger. Pferd, das mit den Vorderbeinen zusammenbricht. Auf seinem Rücken ein Reiter. Baum mit mächtiger Krone. Zwei kämpfende Figuren.

H 9,5 cm. FØ 4,8 cm. MØ 15,2 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend.

Vgl. landschaftliches Element, Hausmann, *a.O.*, Taf. 67, 2.

IV. UNGUENTARIA

130. BS + RS, A b b. 6. Abgesetzter Fussring. Breiter, nach innen leicht ab-geschrägter Standring. Nach aussen gebogene Mündung. Weisse und rote Horizontalstreifen am Hals.

H ca. 8,0 cm. FØ 5,9 cm.

Ton graubraun, hart. Aussenfläche grau.

131. BS, A b b. 6. Abgesetzter, gestufter Fussring. Boden leicht konkav. Breiter Stiel.

FØ 3,3 cm.

Ton graubräunlich, hart. Aussenfläche grau.

Vgl. P. Hellström, *Labraunda II: I, Pottery of Classical and Later Date, Terra-cotta Lamps and Glass* (*Skrifter utg. av Svenska Institutet i Athen*, 4°, V, II:I) (1965), Taf. 12. 35, 181.

132. BS, A b b. 6. Zwischen Basis und Fuss Rille. Flacher Boden. Kurzer Stiel. FØ 2,3 cm.

Ton grau, hart. Kern braun. Aussenfläche grau.

Vgl. M. Almagro, *Las Necrópolis de Ampurias I, Introducci3n y Necrópolis Griegas* (1953), Inc. Mateu 3, 231, Abb. 195.

133. BS, A b b. 6. Abgesetzter Fussring. Leicht konkaver Boden. Kurzer Stiel. FØ 2,8 cm.

Ton braunrot, hart. Aussenfläche grau.

134. BS. Abgesetzter Fussring. Leicht konkaver Boden. Kurzer Stiel.

FØ 2,7 cm. Ton braunrot, hart. Aussenfläche grau.

135. BS. Abgesetzter Fussring. Flacher Boden. Kurzer Stiel.

FØ 2,3 cm.

Ton grau, hart. Kern braunrot. Aussenfläche grau.

Vgl. Almagro, *a.O.*, Inc. Mateu 3, 231, Abb. 195.

136. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Weisser Horizontalstreifen um Bauch.

FØ 2,6 cm.

Ton grau, hart. Kern braunrot. Mica. Aussenfläche grau.

Vgl. in den Proportionen ähnlich zu Thompson, *a.O.*, A 64, Abb. 9. Almagro, *a.O.*, Inh. Bonjoan 7, 2; 155.

137. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Weisse Horizontalstreifen um Bauch und Schulter.

FØ 1,9 cm. Ø 2,9 cm.

Ton grau, hart. Kern braun. Mica. Aussenfläche grau.

138. T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Nach aussen gebogene Mündung. Drei weisse Horizontalstreifen um Bauch, Schulter und Hals.

H 21,4 cm. FØ 2,8 cm. MØ 3,0 cm. Ø 4,7 cm.

Ton graubraun, hart. Aussenfläche grau.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191 mit weissem Ueberzug.

139. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Nach aussen gebogene Mündung. Drei weisse Horizontalstreifen um Bauch, Schulter und Hals.

H 13,8 - 14,0 cm. FØ 2,3 cm. MØ 2,6 cm. Ø 3,7 cm.

Ton grau, hart. Ueberzug grau.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 34, 173.

140. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Zwei weisse Horizontalstreifen um Bauch und Schulter. Rund gebohrtes Loch zwischen dem Bauch- und Schulterstreifen.

FØ 2,8 cm. Ø 4,7 cm.

Ton grau, hart. Kern braun. Mica. Ueberzug grau.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191 mit weissem Ueberzug.

141. BS. Zwischen Basis und Fussring Rille. Glockenförmiger Fussring. Drei weisse Horizontalstreifen um Bauch, Schulter und Hals.

FØ 2,1 cm. Ø 2,8 cm.

Ton grau, hart. Ueberzug grau.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 34, 173.

142. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Weisser Horizontalstreifen um Bauch.

FØ 2,7 cm. Ø 4,6 cm.

Ton grau, hart. Kern braun. Mica. Ueberzug grau.

143. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Zwei weisse Horizontalstreifen um Bauch und Schulter.

FØ 1,9 cm. Ø 2,7 cm.

Ton grau, hart. Mica. Aussenfläche grau.

Vgl. Thompson, *a.O.*, D 78, Abb. 78. Hellström, *a.O.*, 12. 34, 173.

144. BS, A b b. 6. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel. Weisser Horizontalstreifen um Bauch.

FØ 2,5 cm.

Ton braunrot. Mica. Aussenfläche grau.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 34, 173.

145. BS. Abgesetzter Fuss, darüber Rille. Schwach konkaver Boden. Kurzer Stiel. Weisser Horizontalstreifen um Bauch.

FØ 1,8 cm.

Ton grau, hart. Aussenfläche grau.

146. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.

FØ 2,8 cm.

Ton, Kern braunrot, dick. Graue Innen- und Aussenfläche.

Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191.

147. BS, T a f. 19. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.

FØ 2,7 cm.

Ton grau, hart. Aussenfläche grau.

- 148.** BS. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.
FØ 2,7 cm.
Ton graubraun, hart. Kern braunrot. Mica. Ueberzug grau.
Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191.
- 149.** BS, A b b. 6. Abgesetzter Fussring, darüber Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.
FØ 3,3 cm.
Ton beigebraun. Kern braunrot, hart. Aussenfläche braunbeige.
- 150.** BS. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.
FØ 2,8 cm.
Ton grau, hart. Kern braun. Wenig Mica. Aussenfläche hellbraun.
Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191.
- 151.** BS. Zwischen Basis und Fussring Rille. Flacher Boden. Langer Stiel.
FØ 2,8 cm.
Ton braungrau, hart. Aussenfläche grau.
Vgl. Hellström, *a.O.*, Taf. 12. 35, 191.
- 152.** Leicht abgesetzter Fussring. Flacher Boden. Runde, nach aussen gebogene, wulstige Mündung. Drei weisse Horizontalstreifen um Bauch, Schulter und Hals.
H 11,6 cm. FØ 1,7 cm. MØ 2,0 cm. Ø 3,2 cm.
Ton grau, hart. Ueberzug dunkelgrau.
- 153.** WS. Weisse Horizontalstreifen um Bauch, Schulter und Hals.
Ø 2,8 cm.
Ton grau, hart. Kern braunrot. Aussenfläche grau.
- 154.** WS. Weisse Horizontalstreifen um Bauch und Schulter.
Ø 3,2 cm.
Ton graubraun, hart. Kern braunrot. Aussenfläche grau.
- 155.** WS. Weisse Horizontalstreifen um Bauch und Schulter.
Ø 3,4 cm.
Ton braunrot, hart. Aussenfläche grau.
- 156.** RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals. Weisse Horizontalstreifen um Hals und Schulter.
MØ 3,1 cm.
Ton braun, hart. Aussenfläche grau.
- 157.** RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals mit weissen Horizontalstreifen.
MØ 3,0 cm.
Ton grau, hart. Mica. Aussenfläche grau.
- 158.** RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals mit weissen Horizontalstreifen.

MØ 3,3 cm.

Ton grau, hart. Kern braun. Aussenfläche grau.

159. RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals mit weissen Horizontalstreifen.

MØ 2,8 cm.

Ton graubraun, hart. Aussenfläche grau.

160. RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals mit weissen Horizontalstreifen.

MØ 2,6 cm.

Ton braungrau, hart. Aussenfläche braunbeige.

161. RS. Nach aussen gebogene, runde Mündung. Langer Hals mit weissen Horizontalstreifen.

MØ 2,0 cm.

Ton graubräunlich, hart. Aussenfläche grau.

162. RS. Nach aussen gebogene Mündung. Hals mit weissen Horizontalstreifen. MØ 2,4 cm.

Ton grau, hart. Aussenfläche grau.

163. RS. Nach aussen gebogene Mündung. Langer Hals.

MØ 3,1 cm.

Ton grau, hart. Aussenfläche grau.

164. RS. Nach aussen gebogene, rundliche Mündung.

MØ 2,1 cm.

Ton grau, hart. Aussenfläche grau.

V. LAMPEN

165. A b b. 7, T a f. 18. Fussring schwach eingebuchtet. Bodenfläche konkav. Spiegel mit Wulst eingefasst. Um Spiegelöffnung kleiner, kantiger Wulst. Senkrechter, breiter Bandhenkel. Auf der rechten Seite nicht durchbohrte Noppe. Zwei Schnauzen, die leicht eckig betont sind.

H 3,9 cm. L 10,5 cm. FØ 4,6 cm. MØ 1,9 cm. Ø 7,8 cm.

Ton beige, hart. Firnis schwarz-silbrig, glänzend. Z.T. stark abgeschabt.

Vgl. R. H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals* (1958), *Agora IV*, 439, Taf. 15. 42 Typ 33 A (O. Broneer, *Terracotta Lamps*, IV, 2 (1930), Typ XII). 439 nur mit einer Schnauze. Sehr verwandt zu 458, Taf. 16. 42, Typ 34 B. Lampe mit 3 - 15 Schnauzen, jedoch nie 2. Noppe und Vertikalhenkel (4. Viertel 3. Jh. - 3. Viertel 2. Jh.).

166. A b b. 7, T a f. 18. Abgesetzter Fussring. Flacher Boden. Wulstige Spiegeleinfassung. Um Spiegelöffnung kleine, wulstige Einfassung. Senkrechter, breiter Bandhenkel. Schnauze mit ovaler Öffnung. Schnauzenspitzen eckig ausgezogen.

H 3,8 cm. L 9,8 cm. FØ 4,7 cm. MØ 1,4 cm. Ø 6,1 cm.

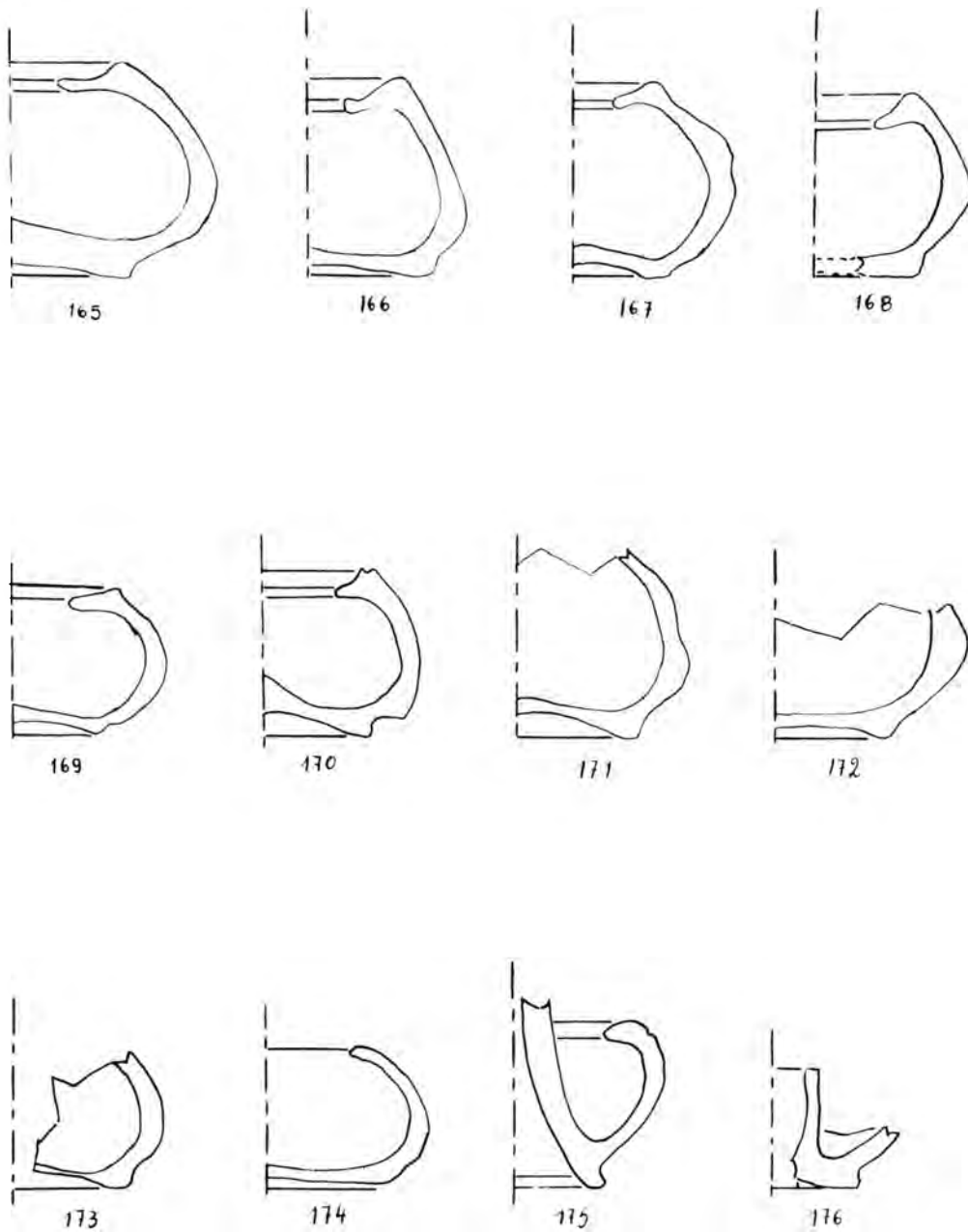

Abb. 7

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend. Boden tongrundig.

Vgl. Broneer, *a.O.*, sehr ähnlich zur Piräuslampe ist eine Lampe des sog. Knidos-Typus. Vgl. 148, Abb. 75 (191). Typus XIII. Es entsprechen sich die ausgezogene Schnauze, der Lampenkörper, Henkel und Kragen, wobei die Spiegel-

öffnung bei der Piräuslampe etwas enger ist als bei der Korintherlampe. Gebräuchlicher Typus in der 1. Hälfte des 2. Jh. Howland, *a.O.*, 439, Taf. 15. 42, Typ 33 A (vor ca. 150).

167. A b b. 7, T a f. 18. Leicht abgesetzter Fussring. Boden konkav. Obere Hälfte des Lampenkörpers geriefelt. Auf der rechten Seite Füllhorn. Wulstring um Spiegel.

H 3 - 3,6 cm. L ca. 7,1 cm. FØ 3,7 cm. Ø 6,1 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, glänzend.

Vgl. Howland, *a.O.*, 609, 610, Taf. 48 Typ 46 E (spätes 3. Viertel - 4. Viertel 3. Jh.). Stilistische Ähnlichkeit mit den Typen 43 C und D. Typ 46 E gehört zur Uebergangsgruppe von Typ 46 D zu Typ 48 A. Fundstellen beweisen nur, dass 46 E vor 150 v. Chr. vorkommt. Die geformte und die gedrehte Lampe haben das gleiche Profil.

168. A b b. 7, T a f. 18. Abgesetzter Fussring. Flacher Boden, vielleicht mit runder Oeffnung. Weite Spiegelöffnung mit Kante. Senkrechter, breiter Bandhenkel. Seitliche, nicht durchbohrte Noppe.

H 3,4 cm. L ca. 7,3 cm. FØ 3,8 cm. Ø 5,7 cm.

Ton braungrau, hart. Firnis innen und aussen schwarz mit silbrigem Glanz.

Vgl. Howland, *a.O.*, 439, Taf. 15. 42 Baufüllung vor ca. 150 v. Chr.

169. A b b. 7. Kleiner Fussring, durch gefirnisste Rille von Basis abgesetzt. Leicht konkaver Boden. Abfallende Spiegelöffnung. Senkrechter, breiter Bandhenkel.

H 2,8 cm. FØ 3,6 cm. MØ 1,8 cm. Ø 5,6 cm.

Ton graubeige, hart. Firnis innen und aussen schwarz, matt.

Vgl. Nr. 166.

170. A b b. 7, T a f. 18. Abgesetzter Fussring. Konkaver Boden. Um Spiegel gefirnisste Rille. Kleiner Wulst um Spiegelöffnung. Innen im Zentrum starke Erhöhung. Auf der Seite delphinartige Noppe. Langer, schlanker Schnabel mit ovaler Oeffnung. Schnauzenende leicht eckig betont.

H 3,1 cm. L 9,3 cm. FØ 4,1 cm. Ø 5,9 cm.

Ton braungrau, hart. Firnis aussen schwarz-metallisch. Boden und Inneres tongrundig.

Vgl. Howland, *a.O.*, 555, Taf. 21. 46 Typ 43 D (durchbohrte Noppe) (4. Viertel 3. Jh. - 1. Hälfte 2. Jh.).

171. A b b. 7. Abgesetzter Fussring. Stark konkave Bodenfläche. Mächtige, aber kurze runde Schnauze.

H 3,6 cm. FØ 4,7 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, metallisch glänzend.

172. A b b. 7. Leicht abgesetzter Fuss. Vertiefte Bodenfläche.

FØ 4,4 cm.

Ton braungrau, hart. Firnis innen und aussen braunschwarz, matt.

173. A b b. 7. Abgesetzter Fussring. Konkaver Boden.

D 0,35 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen silbrig glänzend.

174. A b b. 7, T a f. 18. Nicht abgesetzter Fuss, flacher Boden. Weite Spiegelöffnung. Kleiner, senkrechter, sich kaum abhebender Henkel.

H 2,6 - 2,8 cm. FØ 4,6 cm. MØ 3,4 cm. Ø 6,2 cm.

Ton beigebraun, hart. Ungefirnisst.

Vgl. Aehnliche Lampe, jedoch mit zwei Schnauzen wurde im Thesmophorion (Pnyx) gefunden, H. A. Thompson, Pnyx and Thesmophorion, *Hesperia* 5 (1936), 179, Abb. 23 e. Broneer, *a.O.*, 32, Abb. 14, 53 (Profil), Typ XVII ohne Henkel. Rötlicher oder graubrauner Ton. Alle unglasiert. Gleichzeitig der 3. Gruppe des Typus XVI (Mitte 2. Jh.).

175. A b b. 7, T a f. 18. Stocklampe. Abgesetzter, leicht nach aussen geschwungener Fuss. Kleiner, runder Standring. Flach abfallende Spiegelöffnung. Kleine Kanalöffnung. Schwach angedeutete Rille um Spiegelrand. Kleine seitliche Noppe; die zweite Noppe wahrscheinlich abgebrochen. Zwei Schnauzen mit eckiger Betonung.

H 3,2 cm. (3,8). L 10,8 cm. FØ 3,5 cm. MØ ca. 3 cm. Ø 5,5 cm.

Ton beigebraun, hart. Firnis innen und aussen schwarz, leicht glänzend, z.T. stark abgeschabt.

Vgl. Howland, *a.O.*, 388, Taf. 14. 40 Typ 27 D. Pithosfüllung ca. 150 v. Chr. 388 ist in den Proportionen grösser. Die innere Schräge des Kanals ist höher als bei der Piräuslampe. Profil von Nr. 175 lässt sich mit 385 (Typ 27 C) der Agora vergleichen. Dieser Typus hat jedoch keine Noppe und nur eine Schnauze.

176. A b b 7. Stocklampe. Kleiner, abgesetzter Fussring. Flache, breite Standfläche. Weite Kanalöffnung.

H (Zentralkanal) 2,3 cm. Ø (Zentralkanal) 1,7 cm. FØ 3,4 cm.

Ton beige, hart. Firnis innen und aussen braunrot, matt.

Vgl. Nr. 175.

VI. KÜCHENKERAMIK

177. Kohlenbecken, Henkel, T a f. 19. Viereckige, profilierte Platte mit seitlichen Auswüchsen. Maske mit steilem, geradem Bart. Schnauz. Tief liegende Augen. Symmetrisch angeordnetes " Fächerhaar ", eingefasst von einem wulstigen Bogen.

Ton braunrot, hart. Mica. Ungefirnisst.

Vgl. A. Conze, Griechische Kohlenbecken, *JdI* 5 (1890), 127, 324. Pagenstecher, *a.O.*, 154, Abb. 166. *Hesperia* 2 (1933), 190, Abb. 6, 1.

178. Kohlenbecken, Henkel, T a f. 19. Viereckige Platte. Um Maske Wulst. Maske mit langem, steilem Bart, der sich gegen aussen leicht verbreitert. Schnurrbart, Ohren. Tief in die Stirn gezogene phrygische Mütze.

Platte 178, kleiner in den Dimensionen als 177, stammt nicht vom gleichen Becken.

Ton braunrot, hart. Mica. Ungefirnisst.

Vgl. Wiegand-Schrader, *a.O.*, 463, Abb. 569, 221. Conze, *a.O.*, 121, 3 vgl. Taf. 1. Bart jedoch verschieden. Pagenstecher, *a.O.* 152, Abb. 163 (mit A Θ). *Hesperia* 2 (1933), 190, Abb. 6, 2.

VII. LAGYNOI

179. Hals und Mündung, T a f. 19. Runde Mündung. Bandhenkelansatz. Unterhalb der Mündung und um unteren Halsteil rotbraune, breite Horizontalstreifen. Gelbweisser Engobe.

MØ 3,2 cm.

Ton beige, hart.

180. Hals. Sich nach oben verjüngendes Fragment mit zwei breiten braunschwarzen Horizontalstreifen.

Ton beigebraun, hart.

VIII. WEBGEWICHTE

181. T a f. 19. Konische Form.

H 8,5 cm.

Ton braunbeige, hart. Ungefirnisst.

182. T a f. 19. Konische Form.

H 8,2 cm.

Ton beige, hart. Ungefirnisst.

183. T a f. 19. Konische Form. Flacher Boden.

H 8,1 cm.

Ton gelbbeige, Mica. Ungefirnisst.

Vgl. *EAD* 18, Taf. 55, 440.

Evt. korinthisch.

184. Konische Form.

Ton braunschwarz, hart. Ungefirnisst.

IX. ARCHITEKTURFRAGMENT

185. Fragment eines Stirnziegels (?), T a f. 19. Langseite verziert mit mäanderähnlichen Stegen, dazwischen Kreuzplatten. Ober- und unterhalb der Verzierung Randwulst. Randwülste blau. Dekor und Hintergrund weinrot (evt. durch Brand). Ziegeloberfläche flach, schwarz. Unterseite Hohlkehle.

Länge, frag. 24,2 cm. Breite, frag. 12,8 cm.

Ton rotbraun, hart. Mica. Ungefirnisst.

I. SCHWARZFIRNISWARE

Alle Gefässe und Gefässfragmente der Schwarzfirnisware, die in der Piräus-Zisterne gefunden wurden, stammen aus attischen Werkstätten. Der Ton dieser Gefässe ist beige bis beigebraun, fein geschlämmt und hart gebrannt. Der Firnis der früheren hellenistischen Gefässe ist meist leuchtend schwarz und kompakt, derjenige der späteren aufgelockert und ins matte Braun übergehend; oft nimmt der Firnis auch eine metallisch glänzende Farbe an, der dadurch an Metallgeschirr erinnert.

I 1 a

Die Entwicklung der Teller und Napfformen in der hellenistischen Zeit wurde bereits an anderer Stelle aufgezeichnet, so dass wir hier nur auf die typischen Merkmale der Gefässe hinweisen, um sie zeitlich einordnen zu können³.

Die Teller 1 (A b b. 1) und 2 gehören zu den frühesten Gefässen der Zisterne. Der Fussring dieser Teller ist in seiner oberen Hälfte kantig betont. Die innere Fusschräge ist höher als die äussere. Die Mündung ist auf der Aussenseite durch eine Rille getrennt. Die Lippe ist wulstig und nach innen gebogen. Nach der Form des Fusses sind diese Teller in die 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr., wohl in das letzte Viertel zu datieren. In die gleiche Zeit gehören auch die Teller 3 (A b b. 1) und 4, deren Mündung nicht so wulstig, deren Fussring aber gleich gebaut ist. Ebenfalls aus dem 3. Jahrhundert v. Chr. stammt der Teller 7 (A b b. 1). Seine Aussenseite ist stark gegliedert und das Innere mit drei schönen Palmetten und einem Rädchenmuster verziert. Etwas jünger sind die Teller 5 und 6 (A b b. 1). Die innere Fusschräge ist überhöht, die Mündung ausladend und leicht gesenkt, wodurch eine innere Spannung dem Gefässe fehlt. Die Palmetten im Innern von 6 sind schematisch gebildet und mit einem Bogen umgeben. Sie sind deutlich von den Palmetten des Tellers 7 zu trennen. Bei den nächstfolgenden Tellern genügt es, auf die gesenkte Mündung hinzuweisen. Die Lippe kann flach sein, wie bei 8 - 13 (A b b. 1, Taf. 10), oder gerippt, wie bei 14 und 15 (A b b. 1). Auch diesen Tellern fehlt die innere Gefässspannung, die den Gefässen des 4. und 3. Jahrhunderts v. Chr. üblich ist. Der Fussring der Teller 8 - 15 ist kaum mehr kantig betont, die innere Fusschräge übersteigt meist die äussere. Diese Teller sind in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren.

Die Teller 16 - 19 (A b b. 2) sind hauptsächlich durch ihren breiten Standring gekennzeichnet, der Teller 20 (A b b. 2) durch seinen hohen Fussring. Von diesem Typus wurden in der Piräus-Zisterne noch zahlreiche gleiche Fragmente gefunden. Oft sind sie innen mit Palmetten verziert, die aber immer schematisch gezeichnet und mit einem Bogen oder Kreis eingefasst sind, wie im Teller 6 (A b b. 1). Häufig ist unter den Tellern der Zisterne auch die Form 23 (A b b. 2). Ihr sind 45 Fragmente beizufügen. Die Aussenseite des hohen Fussringes ist fast gerade, nur im untersten Teil kantig betont. Die innere Schräge ist höher als die

3. I. R. Metzger, Die hellenistische Keramik in Eretria, *Eretria* II (1969).

äussere. Gleiche Merkmale weisen auch die Bodenscherben 26 - 29 (A b b. 2) auf. Der stark nach aussen gezogene Fussring 25 (A b b. 2) mit seiner tongrundigen Horizontalrille gehört ebenfalls in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. Der Teller 31 (A b b. 2) ist den Tellern 8 - 15 ähnlich, nur ist der Fussring etwas höher. Dem Innenrand entlang läuft eine gefirnisste Rille.

I 2

Es ist interessant festzustellen, dass in der Piräus-Zisterne nicht mehr Fischteller als 32 - 37 (A b b. 2) gefunden wurden. Unter ihnen haben 32 - 34 hohe Standringe. Ihre innere Fusschräge ist niedriger als die äussere. Der Fussring des Fischtellers 37 (A b b. 2) kann mit seiner gegliederten Teilung mit dem Teller 25 (A b b. 2) verglichen werden. Diese Aufteilung sowie die Horizontalwülste an der Gefässaussenseite und ebenso die gefirnisste Rille entlang des Innenrandes muten fast "barock" an, wie wir es oft an Gefässen des 2. Jahrhunderts v. Chr. finden.

I 3 a

In der Zisterne wurden nur drei Näpfe mit nach innen gebogener Mündung 38 - 40 (A b b. 3, T a f. 10) gefunden. Sie sind von frühhellenistischen Näpfen mit der straff gewölbten Gefässwand und der inneren Spannung weit entfernt. Die Gefässe 38 - 40 scheinen fast "auseinanderzufallen". Die Fussringe sind untereinander verschieden, finden aber Parallelen unter Gefässfüssen des späten 3. - frühen 2. Jahrhunderts v. Chr. Im 2. vorchristlichen Jahrhundert wird diese Napfform ersetzt durch diejenige mit nach aussen gebogener Mündung.

I 3 b

Die Näpfe 41 - 54 (A b b. 3, T a f. 10) sind in ihrer Form sehr ähnlich. Ihre Gefässwand ist leicht geknickt, die Mündung "flattert" nach aussen. Die innere Gefässspannung ist aufgehoben. Bei den Fussringen, die nicht das gleiche einheitliche Bild wie die Mündungen bieten, ist aber auf das nun schon öfters erwähnte Streben hinzudeuten, die innere Fusschräge zu erhöhen und die äussere Fussringseite gerade nach aussen zu ziehen.

Vergleiche mit Näpfen vom athenischen Markte weisen unsere Gefässe in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr.

Der auf dem Randfragment 44 a (T a f. 10) eingeritzte Name kann mit Sicherheit zu Malthake ergänzt werden; ein Name, der auf Grabstelen häufig vorkommt. Die Buchstabenform ist für das 2. Jahrhundert v. Chr. üblich.

I 4

Die Chytren, die kleinen Henkelgefässe 55 - 60 (A b b. 4, T a f. 10) haben die gleiche Form. Der Henkel setzt am Mündungsrand und am grössten Durchmesser

des Gefäßes an. Nur 55 und 59 haben zusätzlich noch eine Kreisrille auf dem Boden. Die Chytren aus der Piräus-Zisterne stehen sich somit zeitlich sehr nahe.

Bei den Chytren des 5. Jahrhunderts v. Chr. übersteigt der Henkel nur wenig die Mündung⁴. Die späteren Chytren haben einen stärker betonten Bauch⁵. Am Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr. fließt die Mündung ohne Unterbruch in den Bauch über. Der Henkel ist rund geschwungen. Bei den jüngeren Henkelgefäßen ist der Hals kurz und die Mündung nicht sehr stark nach aussen gebogen. Der Henkel flieht nach aussen und überragt die Mündung⁶. Das Agoragefäß B 32, Thompson, *a.O.* 341, Abb. 21, ist sicher älter als die Chytren der Piräus-Zisterne. Dagegen entspricht C 8, Thompson, *a.O.*, 348, Abb. 29, mit seinem hochgezogenen Henkel und dem kurzen Hals eher unseren Gefäßen. Der Bauch des späteren Agoragefäßes D 19, Thompson, *a.O.*, 373, Abb. 58, ist bereits kugeliger und der Henkel kleiner. Wir werden die Piräus-Chytren wohl in das frühere 2. Jahrhundert v. Chr. zu datieren haben.

Ebenfalls von einhenkligen Gefäßen stammen die Fragmente 61 und 62 (A b b. 4, T a f. 10). Der Fuss ist kaum abgesetzt, der Gefäßkörper schlauchförmig in die Länge gezogen. Solche einhenklige Gefäße fehlen in den Thompson Gruppen der Agora. Als Vorläufer dieser Form sind die Olpen in Olynth zu betrachten. Sie besitzen jedoch im Gegensatz zu unseren hellenistischen Olpen eine kleine Baucherweiterung. Die Mündung gleitet fließend in die Schulter über⁷.

Der Fussring der Oinochoe 63 (A b b. 4, T a f. 10) ist durch eine horizontale Rille gegliedert. Die innere Fusschräge übersteigt die äussere. Nach der Form des Fusses ist das Gefäß bereits in das 2. Jahrhundert v. Chr. zu datieren. Wenn wir diese Oinochoe mit solchen des 4. Jahrhunderts v. Chr. vergleichen, können wir feststellen, dass der Gefäßkörper schlanker geworden und der Henkel runder und über die Mündung hochgezogen ist⁸. Die auf dem Bauch eingeritzten drei Buchstaben ΑΠΙ bilden den Anfang eines Namens⁹.

Die Fussringe der Oinochoen 65 - 67 sind gerade nach aussen gezogen, die inneren Fussrängen höher als die äusseren.

Unter den hellenistischen Funden der Gruppen A, B, C, D und E vom Markte in Athen fehlen die in der Piräus-Zisterne so zahlreich gefundenen Tassen 68 - 72 (A b b. 4, T a f. 10). Ihre Form ist gleich; ein flacher Boden, eine leicht nach innen gebogene Gefäßwand, eine Horizontalrille unterhalb der Mündung und hochgezogene Schlaufenhenkel. Wie bei der Chytra 55 (A b b. 4) ist auch bei

4. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, V, Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931 (1933), Taf. 19 vorpersische Chytren.

5. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XIII, Vases found in 1934 and 1938 (1950), Taf. 149, 272. 271. Pots and Pans of Classical Athens, American School of Classical Studies at Athens, 1958, Abb. 40.

6. Wiegand-Schrader, *a. O.*, 421, Abb. 538, 66. 65; Abb. 544, 64 wohl jüngstes Gefäß. G. H. McFadden, *AJA* 50 (1946), Taf. 43, 86 - 89; 86 scheint früher zu sein.

7. Robinson, *a. O.*, V, Taf. 163. 165, 720.

8. G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (1951), Abb. 54. 168 a. 222 a.

9. In Frage könnten Namen kommen, wie Ἀρπάδης, Ἀρπαλεύς, Ἀρπαλύκη, Ἀρπαξ, Ἀρπαλος, vgl. W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*³ (1863 - 1870), 142 - 143.

der Tasse 68 (A b b. 4) um den Boden eine Rille gefügt. Einige Tassen sind mit einem metallisch glänzenden Firnis überzogen.

Ein Einzelfund in der Zisterne ist der Becher 73 (A b b. 4, T a f. 10). Von den Amphorischen 74 - 76 (A b b. 4) sind nur die Randscherben erhalten. Die Mündung ist durch einen Wulst von der Schulter abgesetzt. Auf diesem Wulst liegt die Ansatzstelle für den Ohrenhenkel.

Ebenfalls nur in fragmentarischem Zustand sind die Skyphoi 77 - 78 (A b b. 5) erhalten. Ihr Fussring ist durch Wülste oder Rillen gegliedert und schräg nach aussen gestellt.

Ein eher seltener Fund ist der Askos 79 (T a f. 11). Der Fuss ist abgesetzt, der Fussring in der Mitte leicht kantig betont. Die innere Fusschräge ist höher als die äussere. Auf der abgeflachten Spitze sind drei Oeffnungen vorhanden. Darum wird sich nach den vorhandenen Resten ein Kragenrand erhoben haben. Von dem vertikalen Bandhenkel ist nur der Ansatz erhalten. Der Ausguss fehlt. Vorstufen zu unserem Gefäss wurden in Olynth gefunden. Der Körper jener Gefässe ist gestaucht und die Schulter durch einen Knick deutlich markiert¹⁰. Die Gefässe wurden sicher für kostbare Flüssigkeiten verwendet, da der Kragenrand ein Vergiessen verhindern sollte. Vielleicht diente das Gefäss als Reservebehälter für Oel, um im Bedarfsfalle die kleinen Lampen sofort nachfüllen zu können. Es bleiben noch die grosse Schüssel 80 (A b b. 5, T a f. 11) und das Randfragment 81 zu betrachten. Durch den ausserordentlich breiten Standring erhält das weitausladende Gefäss einen soliden Stand. Die Mündung von beiden Schüsseln ist nach aussen gebogen und leicht gesenkt. Diese Lekanen können mit den Krateren des 6. - 4. Jahrhunderts v. Chr. verglichen werden, die auf ihrer Aussenseite tongrundig und nur mit horizontalen dunklen Bändern verziert sind¹¹. Unsere Schüsseln sind innen und aussen mit einem metallisch glänzenden Firnis überzogen. Sie stehen zeitlich wohl zwischen den Agoragefässen C 6 und E 50, Thompson, *a.O.*, Abb. 28 und 85, und sind somit in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren.

Zu den hier näher besprochenen Gefässen und Gefässfragmenten gehören noch viele Wandscherben und zahlreiche verschiedene Henkel. Unter diesen sind Bandhenkel, gedrehte Henkel, stark zusammengepresste Ω -Henkel, Henkel mit Fortsätzen oder plastisch aufgesetzten Efeublättern und solche mit einer komischen Maske am Bauchansatz zu erwähnen.

Von einem grösseren Bechergefäss wurde ein Fusständer in Form eines mächtigen Gorgoneions gefunden. Wir kennen Muscheln als Ständer bei Megarischen Bechern und bei Gefässen der Schwarzfirnisware.

II. WESTABHANGKERAMIK

Der Formenreichtum dieser hellenistischen Gattung ist bescheiden. Amphoren, Kantharoi und Skyphoi sind die gebräuchlichsten Formen. Bei den Tellern 82 - 84

10. Robinson, *a. O.*, XIII, Taf. 173, 458. 467; Taf. 176.

11. *Hesperia* 4 (1935), 512, Abb. 25.

(A b b. 6, T a f. 11) ist die Wand hochgezogen, so dass das Gefäss beinahe zu einem Becher wird. Der gemalte Dekor beschränkt sich auf das Innere. Die Motive sind bei allen drei Gefässen mit dicken Pinselstrichen aufgetragen.

Der Gefässkörper 82 wird auf seiner äusseren Seite durch Horizontalrillen gegliedert. Innen ist die gelb-weiße Dekoration zwischen geritzte, mit Miltos gefüllte Horizontalrillen gesetzt, die durch Rädchenmuster noch bereichert werden. Ein breites weisses Kreuz und ein gelbweisser Punktring zieren das Innere. Die gelbweissen Girlanden und Blättchen sowie die Bandenden sind sehr unsorgfältig gemalt. Sie erinnern kaum mehr an die feinen Ranken und Blätter auf den Gefässen des späteren 4. und der 1. Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr.

Sorgfältiger erscheint dagegen die Innendekoration des Tellers 83. Auf die gelbe Aehre sind weisse Punkte aufgemalt. Die feinen, langen und geritzten Haare sind fast parallel angeordnet. Der äussere Rand des Tellers 84 ist mit einem gelben Gitter zwischen zwei weissen Horizontallinien verziert. Ein Kreuz füllt das angrenzende Feld.

Einen ähnlichen Dekor finden wir auf der Schulterzone der Strickenkelamphoren 85 und 86 (T a f. 11). Dort wechseln ineinandergestellte Rechtecke mit weiss-schwarzen Schachbrettmustern ab. Wiederum werden die einzelnen Ornamentstreifen durch geritzte, mit Miltos gefüllte Horizontalrillen gegliedert und zugleich gerahmt.

Der Hals der Amphora 85 ist auf beiden Seiten mit einem weissen Wellenband, gelben Efeublättern und weissen Punktrosetten geschmückt.

Die gleiche Verbindung von einem starren geometrischen Schulter- und einem bewegten Halsornament finden wir auf der Amphora 86. Gelbe Bommeln mit weissen Punkten hängen an einer geritzten Zickzacklinie. Darüber spannt sich ein weisses Band zwischen gelben Linien. Gegen die Henkel wird diese Dekoration mit weissen und gelben Vertikalbändern abgeschlossen.

Die beiden Amphoren unterscheiden sich in ihrer Form. Die Schulter des Gefässes 85 ist steiler und stärker betont als diejenige von 86; der Unterkörper jenes Gefässes wirkt dadurch gedrungen und zusammengepresst. So setzen die Henkel von 85 auch steiler und geschlossener auf der Schulter auf. Die Schulter der Amphora 86 ist rund gebogen und langgezogen; sie gleitet harmonisch in den Gefässbauch über. Die gedrehten Henkel setzen in einem grösseren Bogen auf der Schulter auf. Die unterschiedliche Gestaltung der Amphoren wird auf einen zeitlichen Faktor zurückzuführen sein, wobei 85 jünger ist als 86.

Aus der gleichen Zeit wie die Amphora 86 stammt auch das Wandfragment 87 (T a f. 11), das wohl zu einer dritten Amphora gehört. Die gelben Efeublätter und die weissen Blüten sind sehr sorgfältig gemalt. Verschieden dagegen sind die Ranken, Blätter und Rosetten auf den beiden Fragmenten 88 und 89 (T a f. 11). Die Motive sind in unsorgfältiger Weise mit gelber und weisser Farbe auf die Gefässwand gemalt, zu vergleichen mit der Malerei im Innern der Teller. Diese nachlässige Malerei ist im 3. Jahrhundert v. Chr. noch nicht üblich. Wir werden deshalb die meisten Gefässe der Westabhanggattung in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren haben. Etwas früher sind wegen der feineren Male-

rei und den Ritzungen, die auf den Gefäßen des 2. Jahrhunderts kaum mehr gebräuchlich sind, die Strickhenkelamphora 86 und das Fragment 87 anzusetzen, wohl noch vor 200 v. Chr.

Sämtliche Gefäße und Fragmente der Westabhanggattung, die in der Piräus-Zisterne gefunden wurden, stammen aus einem attischen Atelier.

III. RELIEFBECHER

Die zahlreichen Becher und Becherfragmente haben die gleiche Form. Die Wand steigt vom Bodenmedaillon fast gerade auf. Die Mündung biegt sich leicht nach aussen. Die geritzten und mit Miltos gefüllten Linien unterhalb der Lippe und um das Bodenmedaillon unterbrechen den dunklen Firnis in wirkungsvoller Weise.

Nach Ton, Firnis und den geritzten Linien sowie nach den besonders in Attika bekannten Dekorationen stammen die Reliefbecher der Zisterne sicher aus attischen Werkstätten.

Von den aus östlichen Ateliers bekannten Bechern mit nach innen gebogener Mündung wurden in der Piräus-Zisterne nur zwei Randfragmente gefunden¹². Das Merkmal dieser Becher sind die durch Stege voneinander getrennten und übereinandergelegten Randornamente. Auf beiden Fragmenten gibt es in der oberen Reihe einen Eierstab mit "Träne". Der in der zweiten Reihe folgende Randschmuck läßt sich nicht mehr deuten.

Zu den jüngsten Bechern der Zisterne gehören die Zungenbecher 90 - 95 (T a f. 12), unter denen wiederum die beiden Becher 90 und 91 mit ihren flachen, schematischen Zungen und den Randwülsten an Stelle eines Ornamentes die jüngsten sind. Bei den anderen Bechern sind die Zungen plastischer gebildet, so dass das Spiel von Licht und Schatten stärker wirkt. Oft unterbrechen Perlreihen mit Blütenaufsätzen, wie bei 93 (T a f. 12) den Vertikaldekor.

Zeitlich nicht allzu weit entfernt werden die Becherfragmente 96 - 98 (T a f. 12-13) mit den flachen, sich kaum von der Gefäßwand abhebenden Reliefs sein. Ihr Dekor ist jedoch vielfältiger. Die steif, vertikal emporstrebenden runden oder spitzen Lotusblätter werden durch die Zweige, Blüten und Dolden beinahe zusammengedrückt. Beim Becher 99 (T a f. 12) schwingt sich die Ranke wie eine Arabeske neben dem Lotusblatt empor. Das Lotusblatt dient der Ranke fast nur noch als Seitenpfeiler. Um wieviel lebendiger solche Pflanzenornamente aber gestaltet werden konnten, zeigen die Fragmente 100 (T a f. 13). Das Lotusblatt ist rund und hat Innenrippen. Die Spitze des bewegten Akanthusblattes ist eingebogen. Eine langstielige Blütendolde befindet sich rechts davon. Dieser Becher darf in die früheren Jahre des 1. Viertels des 2. Jahrhunderts v. Chr. datiert werden. In die gleiche Zeit gehört auch der Megarische Becher 101 (T a f. 13) mit seinem Blattdekor. Die innersten Blätter sind klein und gefiedert. Dann folgen

12. Courby, *a. O.*, 279, Form 47 b. Solche Fragmente wurden auf der Agora in Athen nur in der Gruppe D gefunden, vgl. Thompson, *a. O.*, Schwabacher, *a. O.*, 223 ff. Import Taf. X B.

Lotusblätter, die gegen das Randmotiv hin immer grösser werden. Die kräftige Mittelrippe teilt das Blatt in zwei plastisch hervortretende Hälften. Die Blattspitzen sind leicht nach aussen gelappt. Zur gleichen Gruppe gehört auch Becher 102 (T a f. 13), bei dem die kräftigen, gefiederten Blättchen in eine wirbelnde Bewegung geraten. Aus derselben Zeit stammen ebenfalls die Fragmente 103 - 105 (T a f. 13). Während bei den Bechern 103 und 105 die Blätter beinahe die ganze Becherwand bedecken und den Meertieren nur wenig Platz lassen, wird dem nach rechts schwimmenden weiblichen Triton auf der Becherwand 104 genügend Raum gewährt. Diese Aufteilung, bei der das vegetabilische Element sich nur noch als kleiner Kranz um das Bodenmedaillon legt, ist auf Megarischen Bechern um 200 v. Chr. festzustellen. Einen Uebergang von den mit kleinen Blättern und Meertieren geschmückten Bechern zu solchen, vorwiegend mit Landtieren und menschlichen Figuren verzierten, machen unsere Fragmente 106 (T a f. 13). Auf diesen verkriechen sich die Fische gleichsam in den hohen gefiederten Blättern. Den Hauptraum des Bechers nehmen die um einen Kantharos antithetisch gruppierten Böcke ein¹³. Das gleiche Motiv findet sich auch auf dem Becherfragment 107 (T a f. 13). Zwischen den Tiergruppen ist jedoch noch eine andere Gruppe sichtbar. Ein nackter, unbärtiger Mann, der auf einem Felsen sitzt, hält ein nacktes Mädchen auf dem Schoss, das sich zu sträuben scheint und mit der linken Hand die Augen bedeckt. Mit dieser Gruppe könnte Zeus und Auge oder Herakles und Auge gemeint sein. Zu den antithetischen Böcken gesellen sich oft fliegende Eroten und bärtige Masken, wie z.B. auf dem Randfragment 115 (T a f. 14). Es können aber auch kleine Füllmotive, wie Vögel mit Kränzen zu den Böcken gefügt werden, so auf dem Becher 120 (T a f. 15). Nun gibt es aber Becher, auf denen die Tiere sich antithetisch aufbäumen, ohne einen Kantharos zwischen sich zu haben. Ein langes gefiedertes Blatt kann eingefügt werden, wie auf dem schönen Becher 119 (T a f. 14). Bei diesen beiden zuletzt betrachteten Bechern sind die Blätter um das Bodenmedaillon gleich gebildet. Die inneren Akanthusblätter sind sehr plastisch, jedoch spröde in ihrer Materie. Das gleiche gilt auch für die gefiederten Blätter in der zweiten Reihe. Diese beiden Becher werden kurz vor 200 v. Chr. entstanden sein.

Die Böcke können nun auch durch andere Tiere ersetzt werden. Auf dem Randfragment 114 (T a f. 14) sind Hähne dargestellt, die sich gegenüberstehen und den hochfüssigen Kantharos in ihrem Rücken haben. Ein Zeichen, dass der Künstler das Motiv nicht ganz verstand. Zum gleichen Themakreis, wie die die Becherwand "füllenden" Böcke und Hähne gehören auch die Hasen auf Becher 118 (T a f. 14). Sie hopsen über hohe Blätter, Rosetten und Masken einander nach. Dass die sich jagenden Hasen einer Darstellung einer Hasenjagd entnommen sind, bei der nun Jäger und Treibtiere fehlen, scheint klar zu sein¹⁴. In den gleichen Kreis gehören ferner die fliegenden, laufenden und gehenden grossen und kleinen Eroten und Niken, wie auf den Bechern 109 (T a f. 14), wohl auch 110 (T a f.

13. Th. Kraus, Antithetische Böcke, *AM* 69 - 70 (1954/55), 109 - 124.

14. Schwabacher, *a.O.*, 211.

16), 116 und 117 (T a f. 14) und 124 (T a f. 16). Bei den Bechern 116 und 117 folgen auf die Erogen Masken. Alle diese Motive sind sehr kleinteilig.

Zu grossflächigeren Einteilungen und zu geschlosseneren Themen führen uns die Becher 121 - 123, 125 - 129 (T a f. 15 - 18).

Auf dem Becher 121 (T a f. 15) wird viermal die gleiche Kampfszene festgehalten, jede getrennt durch hohe, gefiederte Blätter. In dieser Szene zückt ein nach rechts ausgerichteter Krieger in Waffenrock und mit einem Schild am linken Arm das Schwert gegen einen wohl bewaffneten, nach links schreitenden Kentauren. Der Raum über dem Rücken des Kentauren ist mit einem auffliegenden Vogel gefüllt. Wie sorglos die beiden sich bekämpfenden Wesen zusammengefügt wurden, zeigt deutlich der geriefelte Kantharos zwischen ihnen, eine Analogie zu den antithetischen Böcken und dem Kantharos. Zeitlich wird dieser Becher so auch nicht allzu weit von jenen stehen, vielleicht um oder etwas vor 200 v. Chr.

Die grossen Blätterbündel auf dem Becher 122 (T a f. 15) teilen die Becherwand in derselben Weise auf, wie die gefiederten Blätter auf 121. In den Figuren sind die Götter Apollon mit Dreifuss und Athena mit Speer zu erkennen. In den weiteren Figurenresten darf wohl die Göttin Artemis, die sich auf einen Hirsch stützt, zu ergänzen sein. Die vierte Gottheit bleibt unbekannt. Die gleichen Stempel sind auch für andere, uns bereits bekannte Becher benützt worden. Auf dem Becher C 18, der auf dem athenischen Markte gefunden wurde, ist die Figurenabfolge jedoch ebenfalls verloren¹⁵. Durch die besonders betonten vertikalen Anordnungen des Becherschmuckes entstehen zahlreiche Flächen, die mit kleinen Motiven, wie einer gehörnten Pansmaske und springenden Tieren gefüllt werden¹⁶.

Weitere Figuren aus der Mythologie finden wir auf den Becherfragmenten 125 und 126 (T a f. 16). Auf dem schönen Wandfragment 125 wird der jugendliche Dionysos von einer Bacchantin geküsst, während ein Satyr den Gott zu stützen scheint. Für den kleinen, dickbauchigen Eros mit dem Stab in der linken Hand wurde der gleiche Stempel verwendet, wie auf dem Randfragment 124 (T a f. 16). Die Figurengruppe Dionysos, Bacchantin und Satyr scheint nach ihrem häufigen Vorkommen auf Megarischen Bechern und auf Tonaltärchen sehr beliebt gewesen zu sein. Ihr liegt vielleicht ein grossplastisches Werk zu Grunde.

Dieser Gruppe sind auf dem Becher 126 noch zwei fliegende Erogen als Rahmen beigefügt. Daneben sind ein leicht zurückgelehnter, auf einem Felsen sitzender Jüngling und ein vor ihm stehender bocksbeiniger, bärtiger Pan in ein musikalisches Spiel vertieft. Der Jüngling, vielleicht Apollon, hält in der linken Hand die Kithara. Bei Pan ist nicht zu erkennen, ob er mit der linken Hand seinen Schwanz oder das Pedom hält. Die hinter dem sitzenden Jüngling nach links eilende, langbekleidete Gestalt kann nicht ergänzt werden.

Der ununterbrochenen Figurenabfolge sind die Becher 127 - 128 (T a f. 18) und 123 (T a f. 16) entgegenzustellen, auf denen langgeflügelte Niken (127 und 123) die einzelnen Motive trennen. Auf dem Becher 128 gliedern Aestchen mit

15. Thompson, *a.O.*, C 18, Abb. 36 a - b.

16. Das springende Tier auf der linken Seite des Dreifusskessels fehlt auf dem Becher C 18.

Traubendolden, Ranken und Blättern die Figurengruppen, bei denen es sich um Kampfgruppen handeln wird. Auf dem grossen Megarischen Becher 127 trennen vier langbckleidete, geflügelte Niken die einzelnen Tiere. Die nur schwer abzulesende Folge ist: ein nach rechts springender Eber, Nike, ein nach links sprigender Bock und ein nach rechts springendes Tier, vielleicht ein Eber, Nike, eine Pansmaske und ein Triton (?), Nike, ein gelagertes Tier (?), gefolgt von einer Nike. Auch diese Tiere werden einer Jagddarstellung entzogen sein. Die Niken auf dem Becher sind nicht anders zu verstehen, als die langen Blätter und Blätterbündel auf den Bechern 121 und 122 (T a f. 15).

Eingehender zu betrachten sind die beiden Reliefbecher 123 (T a f. 16) und 129 (T a f. 17). Auf Becher 123 wird mit den langgeflügelten Niken die gleiche Zäsur gemacht, wie auf Becher 127. Diese Becher stehen sich zeitlich wohl auch recht nahe. Die Bilder auf 123 stammen aber aus einer einheitlichen Erzählung, nämlich aus einer Herakleis.

Wir erkennen zunächst den nach links gerichteten Helden. Er hält in den Händen die Keule. Durch eine Nike getrennt ist der nach rechts gewandte Herakles. Wiederum ist er mit einer Keule bewaffnet. Ueber seinem linken Arm liegt das Löwenfell. Sein Gegner muss sich auf der rechten Seite befunden haben. In den beiden nächsten Bildern folgen das Lernäische Abenteuer und der Kampf gegen den Kentauren. Herakles holt dabei mit einer mächtigen Doppelaxt gegen seinen Gegner aus. Von der nachfolgenden Nike ist noch ein Flügel erhalten.

Vier Heraklesabenteuer sind auf diesem Becher festgehalten. Mit Sicherheit erkennen wir von ihnen das Lernäische, da von der Hydra noch mehrere Köpfe vorhanden sind. Danach folgt ein Abenteuer, das nicht aus dem kanonischen Zyklus der Taten stammt. Herakles kämpft gegen einen Kentauren, der sich links von ihm befindet. Seltsam ist nur die Waffe, die der Held in den erhobenen Armen über seinem Kopfe schwingt. Herakles trägt meist die Keule, Pfeil und Bogen oder das Schwert. Hier hält er eine Doppelaxt¹⁷. Der Kentaure streckt beide Arme seitlich aus. Mit seinen Vorderbeinen sinkt er leicht in die Knie. Der undeutliche Stempel des Mischwesens lässt nicht erkennen, ob es einen Gegenstand in den Händen hält. Für die beiden anderen Heraklesabenteuer können wir nur Vermutungen anstellen. Der stehende Herakles, der mit der Keule weit ausholt, kann mit dem Stier, mit den Rossen des Diomedes oder mit Geryones in Verbindung gebracht werden¹⁸. In den anderen Abenteuern nimmt der Held eine andere Stellung ein. Die bisher bekannten Heraklestaten auf Reliefbechern sind dem kanonischen Dodekathlos entnommen. Der Dodekathlos war in der Literatur des Hellenismus schon bei Theokrit und Apollonios Rhodios im 3. Jahrhundert v. Chr. bekannt. Die uns erhaltenen Becher zeigen jedoch, dass die Reihenfolge der Abenteuer in

17. Ausnahmen : Bei der Reinigung des Augiasstalles verwendet Herakles eine Schaufel. Mit einer Hacke hackt der Held die Reben aus, während Syleus mit einem Doppelbeil herankommt, vgl. *AZ* (1861), Taf. 149, 1.

18. F. Brommer, *Herakles* (1953), Taf. 1, Metopen von Olympia. Eine zweite Darstellung der Hydratation, in der Herakles nach links schreitet und die Keule schwingt, wird wohl kaum in Frage kommen.

der hellenistischen Zeit nicht immer mehr beachtet wurde. Dass aber auch Taten des Helden zusammengestellt werden konnten, die nicht auf diesen kanonischen Zyklus zurückgehen, beweist unser Becher mit dem Kentaurenabenteuer.

Reliefbecher mit 6, 4 oder 3 Heraklesabenteuern werden zu einer Becherserie gehört haben, d.h. die ergänzenden Taten aus dem kanonischen Zyklus werden auf anderen Bechern dargestellt gewesen sein. Ob auch der Heraklesbecher aus dem Piräus zu einer solchen Serie gehörte, kann wegen des Kentaurenkampfes nicht mit Sicherheit angenommen werden.

Zeitlich hängt der Heraklesbecher mit den zuletzt betrachteten Reliefbechern zusammen. Er ist also in das letzte Viertel des 3. Jahrhunderts v. Chr., wohl in das letzte Jahrzehnt zu datieren.

Sicher der interessanteste Reliefbecher ist 129 (T a f. 17). Er wird in einer speziellen Arbeit weiter ausgeführt¹⁹. Auf diesem Becher reihen sich Figuren und Figurengruppen aneinander, ohne durch Blätter oder Niken getrennt zu werden. Es scheint also, dass die Bilder auf diesem Becher zusammenhängen, dass sie sich zu einer Geschichte verbinden. Inschriften, wie sie auf Homerischen Bechern zu finden sind, fehlen hier. In der auf T a f. 17 oben links gegebenen Dreiergruppe erkennen wir eine in einen Peplos gehüllte Frau. Zwei Jünglinge in kriegerischer Kleidung umrahmen sie und führen sie im Bilde nach rechts. Zwischen der Peplosfigur und dem Krieger auf der rechten Seite schiebt sich ein dritter Krieger, der den linken Krieger wiederholt. Es wird sich dabei um eine Verstempelung handeln. Die von den beiden Jünglingen geführte Frau kann nur Helena sein. Die Jünglinge selbst sind, was die übrigen Bilder bestätigen werden, die Dioskuren, Kastor und Polydeukes, die Brüder von Helena. Die schöne Fürstentochter Helena wurde nämlich von Theseus und seinem Freunde Peirithoos in Sparta geraubt und nach Aphidnai in Attika gebracht. Kastor und Polydeukes brachten die Entführte wieder in das Vaterhaus zurück. Diese Rückführung ist auf unserem Becher dargestellt. In der folgenden Szene wird auf ein besonders bekanntes Abenteuer der Dioskuren angespielt. Sie raubten eines Tages zusammen mit ihren Vettern Lynkeus und Idas, den Apharetiden aus Messenien, eine schöne und grosse Rinderherde. Bei der Aufteilung der Beute gerieten die Brüderpaare in Streit. Das deswegen veranstaltete Wettessen gewannen die Apharetiden.

Dieser Rinderraub ist nun in dem nächsten Bilde festgehalten. Hinter den beiden Tieren stehen die Dioskuren. Sie halten in den ausgestreckten Armen den Hirtenstab. In einem weiteren Bilde folgt eine grosse männliche Gestalt, die nach ihrer Beinstellung von hinten gezeichnet war. In dieser werden wir Amykos, den König der Bebryker, den rohen und ungeschlachten Riesen und Faustkämpfer zu sehen haben. Gegen ihn hatte nämlich Polydeukes zu kämpfen, als er mit seinen Gefährten auf dem Argonautenzuge nach Bithynien gelangte. Da nun Polydeukes als Held im Faustkampf gefeiert wird, ist es nur billig, dass auch Kastor in seiner berühmtesten Eigenschaft als Rossebändiger dargestellt wird. Als solchen sehen wir ihn

19. Vgl. die Arbeit über den Dioskurenbecher in S 95.

in dem auf Amykos folgenden Bilde. Mit ausgestreckten Armen sitzt Kastor auf dem Rücken eines Pferdes, das mit den Vorderbeinen zusammenbricht.

Nach der grösseren Lücke im Gefäss erkennen wir einen mächtigen Baum, seinen Stamm und seine dichtbelaubte Krone. Mit zwei kämpfenden Figuren schliesst dann unsere Geschichte. Die Dioskuren kämpfen mit Lynkeus und Idas, mit denen sie einst beim Teilen der gestohlenen Rinder in Streit geraten waren. Kastor, der sterbliche der Zwillingsbrüder, versteckte sich in einer grossen, hohlen Eiche. Der weitblickende Idas sah ihn darinnen jedoch von ferne und verwundete ihn mit einer Lanze. Der unsterbliche Polydeukes kämpfte darauf mit den Apharetiden, verfolgte die Flihenden und tötete sie. Einer dieser Siege muss hier gemeint sein. Polydeukes kehrte zu seinem tödlich verwundeten Bruder zurück. Er erbat von seinem Vater Zeus, je einen Tag in der Unter- und in der Oberwelt zu leben, um mit Kastor jedes Los zu teilen.

Die Erzählung vom Leben der Dioskuren bricht mit diesem letzten Kampfe ab. Das Ende wird auch deutlich markiert durch die beiden Figuren, die einander den Rücken zukehren; es wird eine Zäsur zwischen dem kämpfenden Polydeukes und Helenas Rückführung durch die Dioskuren angestrebt.

Diese Bilder, die sich zu einer Geschichte mit einem in sich geschlossenen Thema verflochten liessen, stehen in deutlichem Gegensatz zu den Darstellungen der früher betrachteten Becher. Dieser Reliefbecher kann nicht zu den Megarischen Bechern gezählt werden, bei denen, von pflanzlichen Motiven und Zungenornamenten abgesehen, meist nur Figuren oder Figurengruppen in losem Zusammenhang auf die Becherwand gesetzt werden. Wir werden den Becher 129 sowie den Becher 123 mit seinem einheitlichen Thema den Homerischen Bechern anzufügen haben. Für die Homerischen Becher wurden Bilder aus dem epischen Zyklus und aus Tragödien von Euripides und Sophokles sowie einer Herakleis ausgewählt.

U. Hausmann wies auf einen bestimmten Dekor hin, der den meisten Homerischen Bechern eigen ist²⁰. Um das Bodenmedaillon liegen ein Eierstab und ein reiches Flechtband, das als Randschmuck wieder aufgenommen wird. Diese Ornamente fehlen den beiden Reliefbechern der Piräus-Zisterne. Sie stammen aber, wie bereits erwähnt wurde, aus einem attischen Atelier und nicht aus den von U. Hausmann erschlossenen böotischen²¹.

So kann mit dem Fund des Dioskurenbechers auch ein Atelier in Attika bekannt gemacht werden, in dem Reliefbecher mit einheitlichen Themen, also sogenannte Homerische Becher hergestellt wurden. Zeitlich hängen die Becher 129 und 123 nicht zusammen. Wir sahen, dass der Becher mit den durch Niken getrennten Heraklestaten in die Jahre vor 200 v. Chr. zu datieren ist. Der Dioskurenbecher ohne Trennmotive gehört in die Reihe der Homerischen Becher, die U. Hausmann

20. Hausmann, *a.O.*

21. Dem Dioskurenbecher fehlen die geritzten, mit Milto gefüllten Rillen unterhalb der Mündung und um das Bodenmedaillon, was oft auch an den Zungenbechern festgestellt werden kann. Die länglichen gefiederten Blättchen des Randornamentes sind von attischen Megarischen Bechern bisher nicht bekannt. Ton und Firnis weisen diesen Becher aber nach Attika.

hauptsächlich in das 2. und 3. Viertel des 2. Jahrhunderts v. Chr. datierte. Der Homerische Becher 129 wird zeitlich also den Zungenbechern entsprechen.

K. Weitzmann wies darauf hin, dass Darstellungen, wie wir sie auf Homerischen Bechern finden, von Buchillustrationen abhängen²². In der reichen mythographischen Literatur des Hellenismus gibt es einen Hymnus von Theokrit auf die Dioskuren²³. Dieses Gedicht könnte als Vorlage für die Darstellungen auf dem Dioskurenbecher gedient haben. In Frage könnte aber auch ein Bilderbuch kommen, dem kurze Texte beigeschrieben waren, und dem für unseren Becher einzelne Bilder entzogen wurden.

IV. UNGUENTARIA

Die grautonigen Gefässe, deren einziger Schmuck weisse oder rote Horizontalstreifen sind, wurden für Parfum, Oele, Honig, Essig und andere Flüssigkeiten mehr verwendet. Da die Unguentaria meist in grösserer Anzahl an den verschiedensten Orten gefunden wurden, werden sie wohl in lokalen Werkstätten hergestellt worden sein.

Ihre Entwicklung geht von der bauchigen Form mit kurzem Stiel und abgesetztem Fuss sowie kurzem Hals und mit nach aussen abgesetzter Mündung zu einem spindelförmigen, langgezogenen Gefäss, dessen Fuss und Hals sehr gestreckt sind und bei denen sich zwischen Fuss und Stiel eine deutliche Horizontalrille einfügt.

Die dickbauchigen Gefässe der Gruppe B vom athenischen Markte fehlen in der Piräus-Zisterne. Die auf Cypern gefundenen Gefässe, die zur hellenistischen Periode I gehören, sind zum grössten Teil noch bauchiger als unsere Salbfläschchen²⁴.

Unter den vielen Unguentaria, die in der Zisterne gefunden wurden, gibt es nur wenige, die ihrer Form wegen noch in das 3. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind, so die beiden Gefässe 130 und 131 (A b b. 6), die in ihrem Innern weit geöffnet sind, während der Fusskern bei den Gefässen des 2. Jahrhunderts v. Chr. weitgehend geschlossen ist. Die wenig jüngeren Gefässe 132 und 133 (A b b. 6) zeigen diese innere Fussfüllung bereits. Auf dieser Stufe stehen ebenfalls die Unguentaria 134, 135, 136 (T a f. 19), vor allem auch 137 (T a f. 19). Bei den folgenden wird der Fuss durch eine Rille abgetrennt und der Stiel sowie auch der Hals sehr in die Länge gezogen, wie bei 138 (T a f. 19), 139, 140 (T a f. 19), 141, 142 und 143 (T a f. 19). In die gleiche Zeit gehören die Unguentaria 144 - 148 (A b b. 6, T a f. 19). Zu den spätesten dieser Gattung sind die Gefässe 149 - 151 (A b b. 6) zu zählen, bei denen der Stiel fast gerade in die Länge gezogen und der Bauch nur noch wenig gewölbt ist.

Von den im Katalog weiter aufgeführten Unguentaria sind nur noch Rand- und Wandscherben vorhanden.

22. K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, 1947.

23. Theokrit, *Eid.* XXII.

24. O. Vessberg - A. Westholm, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, SCE IV, 3 (1956), Abb. 24, 20 - 34.

Die Unguentaria der Zisterne stehen zeitlich sehr nahe dem Agoragefäß C 76, Thompson, *a.O.*, Abb. 52, während D 78, Thompson, Abb. 78 unseren spätesten Salbfläschchen 149 - 151 entspricht. Die meisten Gefäße der Piräus-Zisterne sind somit in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren.

V. LAMPEN

Die Lampen 165 - 173 (Abb. 7, Taf. 18) stimmen in ihrem Profil weitgehend überein. Der Fussring ist durch eine leichte Einbuchtung abgesetzt und die Bodenfläche konkav. Um den Spiegel legt sich ein Wulst. Der Lampenspiegel fällt gegen die mit einem kleinen Wulstring eingefasste Oeffnung leicht ab. Die Henkel der Lampen sind verloren. Die Ansatzstellen zeigen jedoch, dass einmal vertikale Bandhenkel vorhanden waren.

Die Lampen 165 und 168 tragen auf dem oberen Teil der rechten Seite eine nicht durchbohrte Noppe. Ein Füllhorn schmückt den geriefelten Körper der Lampe 167 und eine delphinartige Noppe die Lampe 170. Die Lampe 165 hat zwei Schnauzen, die leicht eckig betont sind. Stärker ausgezogen ist die Schnauzenspitze der Lampe 166, die in ihrer Form den Lampen des sogenannten Knidos-Typus gleicht. Bei der Lampe 170 umzieht eine gefirnisste Rille den Spiegel. Ihr Fussring ist deutlicher abgesetzt und das Innere stärker gewölbt als bei den übrigen Lampen der Piräus-Zisterne. Der Schnabel ist in die Länge gezogen und abgerundet.

Ein Einzelfund in der Zisterne ist die Lampe 174. Der Fuss ist flach und kaum abgesetzt. Die Spiegelöffnung ist sehr weit. Der vertikale Henkel hebt sich kaum ab. Diese Lampe ist weder innen noch aussen gefirnisst.

Am Schlusse sind noch die beiden Stocklampen 175 und 176 (Abb. 7, Taf. 18) zu betrachten. Bei der Lampe 175 ist der Fussring abgesetzt, der Standring schmal und die Kanalöffnung klein. Um den Spiegel zieht sich eine Rille. Der Kanal übersteigt die Höhe des Lampenkörpers. Auf der oberen Hälfte des Körpers sitzt eine Noppe, die gegenüberliegende fehlt. Die Schnauzen sind an den Spitzen nur leicht eckig betont.

Bei der fragmentierten Stocklampe ist der Fuss ebenfalls abgesetzt, der Standring aber breiter und die Oeffnung des Kanals weiter.

Alle Lampen aus der Piräus-Zisterne wurden in einer attischen Manufaktur hergestellt. Vergleiche mit Lampen aus Korinth oder vom Markte in Athen geben für unsere Lampen eine Zeitspanne, die vom 4. Viertel des 3. Jahrhunderts bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. reicht.

Die Lampen 165, 166 und 169 gehören zum Agoratypus 33 A. Die Lampe 167 zum Typus 46 E. Sie hat mit den Typen 43 C und D stilistische Aehnlichkeit und damit auch zu 33 A. Für die Lampe 170 vom Agoratypus 43 D gilt das oben erwähnte. Die Stocklampen, die zum Typus 27 D gehören, sind ebenfalls in das späte 3. Jahrhundert bis ca. 150 v. Chr. zu datieren.

VI. KÜCHENKERAMIK

Von der Küchenkeramik, die es in der Piräus-Zisterne auch gegeben haben wird, sind uns nur zwei Henkel von Kohlenbecken erhalten, nämlich 177 und 178 (T a f. 19).

Die Kohlenbecken bestehen aus einem konischen Fuss mit einer Öffnung für Feuer und Asche. Darauf sitzt ein Becken mit Bodenöffnungen für den Luftzug. Am Beckenrand sind drei quadratische Henkelplatten befestigt, die aussen flach und innen schräg sind. Die Kochtöpfe werden auf diese Henkelplatten gestellt. Ein vollständiges Kohlenbecken ist bei Thompson, *a.O.*, Abb. 108, wiedergegeben.

Die Becken sind ungefirnisst, der Ton grob mit glimmerhaltigen Einschlüssen. Die Werkstätten, in denen solche Kohlenbecken hergestellt wurden, werden sich im Aegäischen Raum befunden haben. Zahlreiche Funde stammen von der Insel Delos und der kleinasiatischen Westküste.

Der plastische Dekor auf den Henkelplatten beschränkt sich auf Blüten und Masken. Die Platte 177 ist mit einem männlichen Antlitz verziert. Die Haare sind fächerartig ausgebreitet und durch einen Halbbogen eingerahmt. Mit den Dreieckszipfeln an den Schläfen werden die Ohren angedeutet sein. Der Bart ist lang und steif. Die äussersten Barthaare sind stärker betont und setzen oberhalb der Oberlippe an.

Einen anderen Typus finden wir auf der etwas kleineren Henkelplatte 178. Das Gesicht ist schmaler. Auf dem Kopf sitzt eine zugespitzte Mitra. Der Bart ist wiederum lang und steif, wird gegen unten aber leicht in die Breite gezogen. Ein doppeltes Rahmenfeld umgibt den Kopf.

A. Conze hielt diese mit Mitren geschmückten Köpfe für Dämonen, Gefährten des Hephaistos, im Hinblick auf die Verwendung der Becken. A. Furtwängler sah in ihnen Kyklopen. F. Mayence dagegen denkt an Masken, die einem satyrischen Drama entnommen sind²⁵.

Die meisten Funde der Kohlenbecken stammen aus dem 2. Jahrhundert v. Chr. und zwar hauptsächlich aus der 1. Hälfte des Jahrhunderts.

VII. LAGYNOI

Die Oberfläche dieser Gefässe ist mit einem gelbweissen festen Ueberzug versehen. Die Verzierungen sind in roter oder brauner Farbe gemalt. Die gebräuchlichste Form ist die Kanne mit engem, röhrenförmigem Hals, einem fast rechtwinklig geknickten Henkel und einer vom Körper abgesetzten Schulter. Auf dieser sind die aus dem bacchischen Ideenkreis stammenden Verzierungen, wie Ranken, Girlanden, Tänen, Kränze, Amphoren, Instrumente und Tiere angebracht.

Der Hals der Piräuslagynos 179 (T a f. 19) ist kürzer als jener vom athenischen

25. A. Conze, Griechische Kohlenbecken, *JdI* 5 (1890), 118 - 141 ; 138. A. Furtwängler, Zu den Köpfen der griechischen Kohlenbecken, *JdI* 6 (1891), 110 - 124. F. Mayence, Les réchauds en terre-cuite, *BCH* 29 (1905), 373 - 404. G. Siebert, *EAD* 27 (1970), L'ilot de la Maison des comédiens, Kapitel XIII. Chr. Le Roy, *BCH* 85 (1961), 474 - 500.

Markte D 30, Thompson, *a.O.*, Abb. 63, die in die 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. datiert wird. Unser Fragment wird wohl älter sein. Allgemein beginnen die Lagynoi im ausgehenden 3. Jahrhundert, kommen dann in Athen im früheren 2. Jahrhundert v. Chr. in Gebrauch²⁶.

VIII. WEBGEWICHTE

Eine Entwicklung der konischen Webgewichte zeichnete G. R. Davidson auf²⁷. Das Webgewicht 181 (T a f. 19) hat einen flachen Boden, eine leicht abgerundete Spitze und eine kantige Ausbuchtung in seiner unteren Hälfte. Die beiden anderen konischen Gewichte 182 und 183 (T a f. 19) haben fast die gleiche Form, die kantige Ausbuchtung nähert sich der Mitte. Unterhalb der Spitze sind die Gewichte durchbohrt, damit einzelne Fäden durchgezogen werden können. Diese Gewichte hingen am Webstuhl in verschiedener Höhe und zogen die Fäden straff, die über ihnen zusammengeknüpft waren²⁸.

In der Reihe von G. R. Davidson entsprechen die Gewichte der Piräus-Zisterne den Nummern XIII und XIV und werden somit in das 2. Jahrhundert v. Chr. datiert.

Der Spinnwirtel B (T a f. 19) ist auf der nach unten hängenden Seite fast kugelig und auf der oberen Seite flach abgeschnitten. Er ist in der Mitte durchstossen, um auf die hölzerne Spindel aufgesteckt werden zu können und durch sein Gewicht die Drehung in Schwung zu halten. Der Spinnwirtel ist mit einem schwarzen Firnis überzogen. Nach den zum Vergleich herangezogenen Funde der Pnyx muss unser Spinnwirtel aus der klassischen Zeit stammen und kann in der Zisterne nur als Streufund gewertet werden.

ZUSAMMENFASSUNG

Wir sahen, dass die meisten Funde aus der Piräus-Zisterne aus attischen Werkstätten stammen. Nur die beiden Megarischen Randscherben mit nach innen gebogener Mündung und die Henkelplatten der Kohlenbecken werden aus östlichen Ateliers nach Athen gelangt sein.

Die Gefässe der Piräus-Zisterne finden Parallelen in den hellenistischen Fundgruppen vom Markte in Athen. Eine Ausnahme machen die Tassen mit Schlaufenhenkeln I 4, 68 - 72 (A b b. 4, T a f. 10), die in keiner der Agoragruppen vertreten sind.

Nach der Form der Gefässe, nach der Art ihrer Dekoration und nach den aus anderen Fundorten herbeigezogenen Vergleichen umfassen unsere Gefässe die Zeitspanne vom letzten Viertel des 3. bis in das 2. Viertel des 2. Jahrhunderts v. Chr. Die wenigen Funde, die etwas älter sind, werden als Streufunde zu werten

26. G. Leroux, *Lagynos*, (1913). Thompson, *a.O.*, 450.

27. G. R. Davidson, *Corinth* XII, The Minor Objects (1952), 148.

28. G. M. A. Richter, *Handbuch der griechischen Kunst* (1966), 379, Abb. 436, Lekythos mit Frauen bei der Verarbeitung von Wolle. Vgl. zu den Webgewichten auch *EAD* 18, Taf. 55, 440.

sein. Zu den Gefässen, die in das 3. Jahrhundert zu datieren sind, zählen die schwarzgefirnissten Teller 1 - 4 (A b b. 1) und 7 (A b b. 1). Die Näpfe mit nach innen gebogener Mündung 38 - 40 (A b b. 3, T a f. 10) werden in die Jahre um die Jahrhundertwende einzuordnen sein. Von der Westabhang-Keramik datierten wir nach der Malweise nur die beiden Amphorenfragmente 86 und 87 (T a f. 11) noch in das 3. Jahrhundert v. Chr. Von den Reliefbechern stammen aus dieser Zeit die Becher und Becherfragmente mit antithetischen Gruppen, mythologischen Figuren, Jagdszenen, in denen das Treibtier und die Jäger jedoch fehlen und die Becher 121 - 123 (T a f. 15, 16), 125 - 128 (T a f. 16, 18) mit ihrem grossflächigen Dekor, mit ihren Figuren, die immer durch ein Blatt oder eine Nike getrennt sind.

Von den Unguentaria sind nur die beiden 130 und 131 (A b b. 6) noch in das 3. Jahrhundert v. Chr. zu datieren. Die Lampen können nach den Vergleichen aus dem 3. Jahrhundert oder aus der 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. stammen.

Die übrigen Funde sind aus dem 2. Jahrhundert v. Chr., und wie wir gesehen haben, aus der 1. Hälfte dieses Jahrhunderts.

Interessant ist die Abfolge innerhalb der Reliefbecher. Zu den ältesten zählen in der Piräus-Zisterne solche mit grossflächigen Einteilungen und geschlossenen Themen, wie Kampf- und mythologische Szenen. Becher mit eigentlichen Jagdbildern aber, bei denen Jäger und Treibtier vorhanden sind, fehlen in unserer Zisterne. Solche Becher, die etwas älter sein werden, wurden in einem Brunnen beim Dipylon in Athen in der tiefsten Schicht mit Reliefbechern gefunden²⁹. Die Becher mit dieser grossflächigen Einteilung sind in die 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren. Noch vor die Jahrhundertwende gehören die Becher mit antithetischen Gruppen sowie mythologischen Darstellungen, jedoch in kleinfigurigem Format. Dann werden die Becher, wohl von ca. 200 v. Chr. an immer bestimmter mit vegetabilischem Schmuck überzogen. Der Becher 100 (T a f. 13) bildet den Anfang dieser Pflanzenbecher, 96 und 97 (T a f. 12) das Ende innerhalb unserer Reihe. Zu den spätesten Reliefbechern zählen sicher die Zungenbecher. Sie werden im 2. Viertel des 2. Jahrhunderts v. Chr. in Mode gekommen sein, was ja auch die Funde der Gruppe D und der Mittelstoa auf dem Markte in Athen bestätigen.

Die Funde aus der Piräus-Zisterne folgen sich zeitlich sehr nahe. Das heisst, die Zisterne wird ungefähr 50 - 60 Jahre benützt worden sein, vom letzten Viertel des 3. bis in das 2. Viertel des 2. Jahrhunderts v. Chr., wobei sich die Funde zeitlich mit jenen der Gruppen C und D vom athenischen Markte berühren.

INGRID R. METZGER

29. Diesen Hinweis verdanke ich K. Braun, die die Funde dieses Brunnens in den Athenischen Mitteilungen publizieren wird. K. Braun gestattete mir freundlicherweise Einsicht in ihr Manuskript.

II. DIOSKURENBECHER

(Taf. 17, 20)

Im Frühjahr 1965 stiess man bei Bauarbeiten im Piräus auf eine Zisterne, die hellenistisches Material enthielt. Die Keramik, die mir der Ephoros N. Verdelis† zur Bearbeitung gab, ist in Seiten 41 - 94 veröffentlicht. Einen Reliefbecher aus diesem Fund möchte ich hier ausführlicher besprechen, weil er wegen seines seltenen Bilderschmuckes einer besonderen Betrachtung wert ist.

Der Becher ist 9,5 cm hoch, sein Mündungsdurchmesser beträgt 15,2 cm und der Fussdurchmesser 4,8 cm. Der Ton ist beigebraun und hart, der leicht glänzende Firnis innen und aussen schwarz.

Um das Bodenmedaillon sind zwei konzentrische Wulstringe gelegt. Im Innern des leicht konkaven Medaillons befindet sich eine 16-blättrige Rosette. Ein unregelmässig hoher Kranz von kleinen Schuppenblättern schmiegt sich um die Wulstringe (Taf. 17, 6).

Die Mündung des Bechers ist nach aussen geschwungen. Der Randdekor teilt sich in zwei Bänder auf, ein unteres mit dicht gedrängten Rosetten und ein oberes mit länglichen, gerippten Blättern zwischen zwei horizontalen Reifen.

Bilderfries des Bechers (Taf. 20)

Auf dem Becher reihen sich ohne trennende Motive Szenen aneinander, die sich zu einer Geschichte verbinden, in einer merkwürdigen und seltenen Auswahl von Bildern.

Die Erzählung ist nicht auf den ersten Blick zu lesen. Erklärende Beischriften, wie sie auf den Homerischen Bechern zu finden sind, fehlen. Bei der Entzifferung der Bilder ist eine Dreiergruppe für das Verständnis der übrigen Szenen aufschlussreich (Taf. 17, 1). Eine nach rechts schreitende Frau wird von zwei Kriegern geführt. Sie trägt ein langes Faltengewand, einen Peplos und darüber einen Mantel, ein Himation. Trotz der schlechten Stempelung erkennt man, dass diese Frau einen hohen Kopfsputz, wohl einen Polos trägt.

Die Krieger sind beide gleich gekleidet. Sie tragen kurze Waffenröcke, darüber Lederpanzer und am linken Arm den grossen Rundschild; jedoch ist der des linken Kriegers kaum noch zu erkennen. Ebenso undeutlich ist ihre Kopfbedeckung. Es werden eher Helme mit Büschen sein, als die in hellenistischer Zeit üblicheren Pilo.

Die Bewegung der drei Figuren nach rechts wird noch unterstrichen durch jene der Arme und Hände. Der Krieger rechts hält die linke Hand der Frau und scheint sie leicht nach vorwärts zu ziehen, wobei er sich nach ihr umblickt. Der andere Krieger dagegen fasst sie unter dem rechten Arm. Auch dies deutet die Bewegungsrichtung an.

Zwischen der weiblichen Figur und dem Krieger zu ihrer Rechten erscheint der Oberkörper einer weiteren Gestalt. Nach den wenigen Resten, die zu erkennen sind, handelt es sich um eine Wiederholung des Kriegers links, jedoch ohne die Beine. Die schwachen und undeutlichen Konturen lassen auf eine Verstempelung schliessen. Solche Ueberstempelungen sind auf unserem Becher häufig.

Die von den beiden Kriegern geführte Frau kann nur Helena sein; der Entführer aber nicht Paris, denn ihm gebührt allein der Ruhm, während die beiden Krieger gleich gestellt sind¹. Paris sollte als asiatischer Königssohn auch in herrliche und reiche Gewänder gehüllt sein. Die beiden Krieger sind entweder Theseus und sein Freund Peirithoos, welche die Fürstentochter raubten, als sie auf einem Raubzuge nach Sparta kamen, oder die Brüder der Helena, Kastor und Polydeukes, die Dioskuren².

Die schöne Fürstentochter Helena wurde von Theseus und Peirithoos in Sparta geraubt. Durch das Los fiel Helena Theseus zu, der sie zu seiner Mutter Aithra nach Aphidnai in Attika brachte. Die Brüder von Helena, Kastor und Polydeukes aber befreiten ihre Schwester und diese Rückführung der Helena muss auf unserem Becher gemeint sein³. Die folgende Szene ist nämlich besonders eng mit den Dioskuren verflochten (Taf. 17, 2). Sie raubten eines Tages zusammen mit ihren Vettern Lynkeus und Idas, den Apharetiden aus Messenien, eine schöne und grosse Rinder-

1. K. Schefold, *Frühgriechische Sagenbilder*, 1964, 23 Abb. 1 (Pithos aus Knossos, Heraklion, um 700); Taf. 5 c (Becken aus Theben, London, 2. Hälfte 8. Jh.); Taf. 57 b (Schildrelief aus Olympia, um 560). L. B. Ghali-Kahil, *Les enlèvements et le retour d'Helène*, 1955.

2. Plut. *Thes.* 31 f. F. Spiro - G. Wentzel, *ΕΙΠΘΑΑΜΙΟΝ*, I. Die Entführung der Helena, 1898. Ghali-Kahil, *a.O.* Handelt es sich um Paris und seinen Gefährten, so zückt der den Zug Anführende das Schwert, um gegen einen Angriff gewappnet zu sein, vgl. z.B. die Bilder auf den schwarzfigurigen Amphoren *a.O.* Taf. I und II. Werden Menelaos und Helena dargestellt, so zückt Menelaos immer das Schwert (Ausnahme: Darstellungen der Verlobung von Helena und Menelaos, Taf. 85, 86, 87, 3), vgl. die sf. Amphora Taf. 43, 1. 2. Auf einer sf. Olpe, Taf. 101, 1, Berlin 1731 und auf einer Lekythos in Athen, 404, Taf. 101, 2 des 3. Viertels des 6. Jahrhunderts, beide vom Amasismaler, wendet sich die Frau gegen rechts, wobei sie ihren Kopf nach links dreht. Auf der Olpe halten die lanzentragenden Jünglinge die Frau an den Unterarmen. Auf der Lekythos in Athen halten sich die drei Figuren an den Händen. L. Ghali-Kahil nennt diese Dreiergruppe Helena, Theseus und Peirithoos, wogegen S. Karusu auf dieser Lekythos die Dioskuren mit Helena erkennen will, jedoch nicht auf der Olpe in Berlin. Der Raub Helenas durch Theseus und Peirithoos scheint aber eher dem Schema auf einer sf. Hydria in London, B 310, Taf. 103, 1 und auf einer rf. Amphora in München, 2309, Taf. 103, 2 zu entsprechen, wobei Theseus Helena in die Höhe hebt, um sie auf einen Wagen zu setzen; vgl. dazu auch den Homerischen Becher HB 14, U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten*, 1959, Taf. 28, 1 - 2, Athen Nat. Museum 2104, dazu St. A. Kumanudis, *Skyphoi Boiotikoi dyo*, *Arch. Ephem.* 1884, 59 - 66. Wir möchten in der Darstellung auf der Lekythos in Athen mit S. Karusu, aber auch auf der Olpe in Berlin die Dioskuren mit Helena sehen.

3. Frühe Darstellungen von Helena und den Dioskuren finden sich auf einer protokorinthischen Lekythos in Paris, die um 680 datiert wird, Schefold, *a.O.* 39, Abb. 9, und auf einer protokorinthischen Lekythos in Oxford des frühen 7. Jh., Schefold, *a.O.* 39, Abb. 10 sowie auch den Bronzepanzer aus Olympia, Taf. 26, Helena mit hoher Krone wie auf der Lekythos *a.O.* Abb. 10 zwischen zwei Paaren von Jünglingen. Helena wendet sich dem linken Paar zu, in dem wohl die Dioskuren zu sehen sind. Vgl. auch F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, 1935.

herde⁴. Bei der Aufteilung der Beute gerieten die Brüderpaare in Streit. Die Dioskuren und Apharetiden veranstalteten ein Wettessen, bei dem letztere siegten und damit die Herde gewannen. Die Dioskuren rächten sich später an den Brüdern Lynkeus und Idas, was in weiteren Bildern unseres Bechers geschildert wird⁵.

Der Rückführung der Helena aus Aphidnai folgt also der Rinderraub der Dioskuren, die wir in den beiden männlichen Gestalten hinter den Rindern erblicken⁶. Die langen, an einem Ende gebogenen Stangen, welche die beiden in den Händen halten, dienten wohl zum Treiben der Tiere. Die undeutliche Stempelung macht eine Deutung dieser Gegenstände schwierig⁷.

Noch schwieriger ist der nächste, übergrosse, nach rechts ausfallende und vom Rücken gesehene Mann zu erklären (T a f. 17, 3). Doch lässt er sich vielleicht aus einer Episode des Argonautenzuges deuten, an dem die Dioskuren teilnahmen⁸. Als die Dioskuren mit ihren Gefährten nach Bithynien gelangten, forderte der König der Bebryker, Amykos, ein roher und ungeschlachter Riese und Faustkämpfer, Polydeukes zum Kampfe auf. Nach langem Kampfe gelang es Polydeukes, Amykos zu besiegen und zu erschlagen. Wir möchten in der auf dem Becher von hinten dargestellten männlichen Gestalt den Riesen Amykos erkennen. Die Figur ist bedeutend grösser als die übrigen Figuren, was wohl nicht einem Zufall zugeschrieben werden darf. Ihre Beine und ein Rest des Kopfes oder der Kopfbedeckung sind erhalten sowie ein Dreieck auf der linken Seite, bei dem es sich wohl um einen Gewandzipfel handelt. Ob Polydeukes auch vorhanden war und in welcher Stellung er sich zu Amykos verhielt, lässt sich wegen einer Lücke im Fries nicht entscheiden⁹.

Da nun Polydeukes als Held im Faustkampf gefeiert wird, ist es nur billig, dass auch Kastor in seiner berühmtesten Eigenschaft als Rossebändiger dargestellt wird¹⁰ (T a f. 17, 3). Dieses Bild folgt der Amykosszene. Das Pferd, das an seiner Mähne zu erkennen ist, bricht in die Vorderbeine. Auf dem Rücken des Pferdes sitzt eine männliche Gestalt, Kastor. Er streckt die Arme seitlich aus. Dann folgt wieder eine grössere Lücke im Gefäss.

Die mangelhafte Stempelung des ersten Bildes nach der Lücke lässt mit Sicherheit nur einen grossen Baum erkennen, seinen Stamm und seine dichtbelaubte Krone (T a f. 17, 4). Das Gebilde auf der linken Seite des Baumstammes ist schwer

4. Paus. 4, 3. 1. Der Rinderraub wird nicht sehr häufig dargestellt, vgl. die Metope vom Schatzhaus von Sikyon in Delphi, um 570, P. de la Coste-Messelière, *Delphes*, 1943, Taf. 41.

5. *Kyprien Fragm.* 9 (Kink.) und Pindar *N* 10, 116 ff. Streit zwischen den Dioskuren und Apharetiden, jedoch ohne den Raub der Bräute der Apharetiden.

6. Die linke Figur ist mit einem bauschigen Gewand bekleidet, die rechte scheint eher nackt zu sein.

7. Aehnliche gekrümmte Stäbe finden wir bei einem Bauern, Th. Schreiber, *Die hellenistischen Reliefbilder*, 1894, Taf. 74A und bei Hirten. Th. Schreiber, *Kulturhistorischer Bilderatlas des klassischen Altertums*, 1888, Taf. 63, 7. 64, 2.

8. Paus. 3, 24. 7.

9. Amykos wird auf den Vasen des 5./4. Jh. meist an einen Fels oder an einen Baum gefesselt dargestellt, L. Marchese, *Il mito di Amico nell' arte figurata*, *St. Etrus.* 18 (1944), 45 - 81. G. A. Mansuelli, *Amykos*, *Enciclopedia dell'arte antica*, 1958, 333 - 334.

10. *Homerischer Hymnus auf die Dioskuren* 33 (ed. Allen).

zu deuten. Vielleicht handelt es sich um dichtes Gestrüpp, vielleicht steht dahinter eine männliche Figur mit erhobenen Armen, den Blick nach rechts gewandt. Sicher zu erkennen ist nur der Baum. Es schliessen sich zwei kämpfende Gestalten an; deutlich eine von hinten dargestellte, nach links ausfallende männliche Figur und eine andere leicht zurückgelehnte (T a f. 17, 5). Diese zwei Bilder runden unsere Geschichte ab. Die Dioskuren kämpften mit Lynkeus und Idas, mit denen sie einst beim Teilen der gestohlenen Rinder in Streit geraten waren. Kastor, der sterbliche der Zwillingbrüder, versteckte sich in einer mächtigen, hohlen Eiche, in der ihn der weitblickende Idas jedoch von ferne sah und mit einer Lanze verwundete. Der unsterbliche Polydeukes kämpfte darauf mit Lynkeus und Idas, verfolgte die Flihenden und tötete sie¹¹. Einer dieser Siege muss hier gemeint sein. Polydeukes kehrte zu seinem tödlich verwundeten Bruder zurück und erbat, um mit ihm jedes Los zu teilen, von seinem Vater Zeus, abwechselnd mit Kastor je einen Tag in der Unter- und in der Oberwelt zu leben.

Die Erzählung auf dem Reliefbecher bricht mit dem letzten Kampfe der Dioskuren ab. Das Ende wird aber auch deutlich markiert durch die beiden Figuren, die einander den Rücken zuwenden; es wird eine Zäsur zwischen dem kämpfenden Polydeukes und Helenas Rückführung durch die Dioskuren angestrebt.

Der beschriebene Becher zeigt also das Leben der Dioskuren in den Bildern der Rückführung ihrer Schwester Helena, dem Rinderraub, dem Kampf mit Amykos, dem Pferdebandiger Kastor und dem Ende der Apharetiden durch die Dioskuren.

Stempelung und Ueberstempelung

Mehrmals musste auf die undeutliche Stempelung hingewiesen werden. In die Negativform werden die beiden Bänder des Randfrieses, das Bodenmedaillon und der Blätterkranz um das Medaillon einzeln gestempelt worden sein. Das Gleiche gilt auch für die einzelnen Bilder selbst. Anders kann die Ueberschneidung der Gruppen und die Bildlücke zwischen der Helenagruppe und den Rindern nicht erklärt werden. Nur aus den Einzelstempeln lassen sich auch die zahlreichen Verstempelungen verstehen wie der dritte Krieger in der Dreiergruppe, der den linken Krieger wiederholt. Der Künstler scheint zunächst die Krieger gestempelt zu haben, um dann erst zu bemerken, dass für Helena kein Platz mehr blieb. So sind auch die Beine des Kriegers links leicht versetzt, das rechte Bein des Kriegers rechts aber doppelt gestempelt. Eine merkwürdige Stempelung fällt auch an den Hinter-

11. Bei Theokrit XXII fällt Lynkeus im Zweikampf mit Kastor. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, 1892, II, 1, 252, Abb. 2432 Kampf zwischen Polydeukes und Lynkeus. In der Zweiergruppe handelt es sich bei der zurückgelehnten Figur vielleicht nicht um einen der Apharetiden, sondern um eine weibliche Gestalt. Die Figur ist so schlecht gestempelt, dass sich ihr Geschlecht nicht erkennen lässt. Sollte es sich aber um eine weibliche Figur handeln, müssten wir in dieser Gruppe den Raub der Leukippiden, der Bräute der Apharetiden, durch die Dioskuren sehen. Sowohl mit dem Brautraub, als auch mit dem Zweikampf mit Lynkeus und Idas würde die Lebensgeschichte der Dioskuren abgerundet, da damit die Rache für den Verlust der gestohlenen Rinderherde vollzogen wird. Der Baum und das Buschwerk würden in diesem Falle eher die messenische Landschaft andeuten, wo der Brautraub stattfand.

beinen des linken Rindes auf, die sich an der Nahtstelle der Geschichte wiederholt. Der mehrreihige Blätterkranz, der den meisten Figuren als Standfläche diente, wurde beim Riesen Amykos nach abwärts, unter dem Pferdebauch dagegen hochgezogen, wobei sich die obersten Blättchen von den regelmässigen unteren deutlich scheiden. Ursprünglich scheinen die Blättchen sternförmig um das Medaillon gelegen zu haben und wurden dann je nach Bild geebnet oder vermehrt. Die abgeschliffenen Figuren setzen eine bereits stark abgenützte Formeschüssel voraus. Daneben aber muss erwähnt werden, dass die Figuren auf dem Becher selbst nachlässig abgedrückt sind.

Darstellungen auf Megarischen und Homerischen Bechern

Die Darstellungen auf dem Dioskurenbecher gehören nicht in das umfangreiche Repertoire der Megarischen Becher. Auf diesen finden wir, abgesehen von pflanzlichen Motiven, Zungenornamenten usw. meist nur Figuren oder Figurengruppen, die in losem Zusammenhang auf die Becherwand gesetzt sind, idyllische oder erotische Szenen oder einzelne Götter, so z.B. auf einem Becher vom Markte von Athen, zu dem in der Piräuszisterne eine ähnlich gestempelte Replik gefunden wurde¹². Immer sind die Figuren aber ohne innere Beziehung nebeneinander gesetzt; sie übernehmen nur eine schmückende, oft gar nur eine füllende Funktion.

Auf den Homerischen Bechern, die den Megarischen verwandt sind, ändert sich dies. Die Bilder werden aus dem epischen Zyklus und aus Tragödien von Euripides und Sophokles ausgelesen. Zur Verdeutlichung dieser Szenen werden meist noch erklärende Beischriften angebracht¹³.

Nun hat aber bereits U. Hausmann auf einen Becher aufmerksam gemacht, der weder der Gruppe der Megarischen noch der Homerischen Becher zuzuschreiben ist. Es handelt sich um den Becher mit den vier Heraklestaten, der sich im Nationalmuseum in Athen befindet¹⁴. Auch für diesen Becher wurde wie für den Dioskurenbecher eine einheitliche Erzählung, nämlich eine aus einer Herakleis, ausgewählt. Der den Homerischen Bechern gemeinsame Dekor fehlt beiden Bechern¹⁵. U. Hausmann weist den Heraklesbecher nach Ton und Firnis einem böotischen Atelier zu, nicht aber dem Atelier der eigentlichen Homerischen Becher. Auf das Atelier des Dioskurenbechers werden wir später zurückkommen.

Um unseren Becher einordnen zu können, müssen wir etwas weiter ausholen und einige von U. Hausmann beschriebene Becher betrachten. C. Robert teilte die Becher nach ihrer Technik in zwei Klassen ein. Die Homerischen Becher der Klasse I sind aus Teilformen zusammengesetzte Kopien von gegossenen Silberbechern. In der Klasse II werden die Figuren oder die Figurengruppen mit Einzel-

12. C. Watzinger, Vasenfunde aus Athen, *AM* 26 (1901), 50 - 102. W. Schwabacher, Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos, *AJA* 45 (1941), 182 - 228. H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3 (1934), 311 - 480; C 18, 352. 353, Abb. 36 a-b.

13. Hausmann, *a.O.*, C. Robert, *Homerische Becher*, 50. *BWPr.* 1890, 1 - 96.

14. Hausmann, *a.O.*, Taf. 66 - 67, Athen Nat. Museum 12618.

15. Hausmann, *a.O.*, 31 ff.

stempeln in die Matrize eingedrückt. In dieser Klasse unterscheidet U. Hausmann wiederum weitere Gruppen, so z.B. Becher, auf denen ein in sich geschlossenes Thema dargestellt ist. Die meist kleinen Figuren sind über einem Blattkelch angebracht¹⁶. Diese Becher werden zu den Homerischen Bechern gerechnet. Sie stehen aber, wie der Blattkelch um das Medaillon und die Randfrieze zeigen, in naher Beziehung zu den Megarischen Bechern. U. Hausmann sagt mit Recht, dass sich rein formell von dieser Klasse am leichtesten die Brücke zu den üblichen Megarischen Bechern schlagen liesse. Formell wird auch der Dioskurenbecher in diese Klasse einzuordnen sein, obwohl sein Fries nicht aus dem Themenkreis der Homerischen Becher stammt.

Die Homerischen Becher sind gekennzeichnet durch ihre Motive, durch den um das Bodenmedaillon gelegten Eierstab, durch das reiche Flechtband, das als Randschmuck wieder aufgenommen wird und durch die figürlichen Darstellungen, die aus den Homerischen Gedichten und aus Tragödien stammen. Nun werden aber in der von U. Hausmann aufgestellten Liste der Homerischen Becher auch die Becher mit Heraklestaten (HB 9.22) erwähnt. Man müsste dann eigentlich auch einige andere Becher und Becherfragmente, die zum gleichen Themakreis gehören, zu den Homerischen Bechern zählen, obwohl diese nicht die oben genannten typischen Motive aufweisen. Es handelt sich bei diesen Bechern mit Heraklestaten um den böotischen Becher (12618) im Athener Nationalmuseum sowie die zahlreichen Fragmente aus attischen Ateliers¹⁷. Für die Zugehörigkeit zu den Homerischen Bechern scheint doch eher der inhaltliche Zusammenhang des figürlich Dargestellten massgebend zu sein, sonst hätte U. Hausmann wohl kaum den Becher HB 32 (seine Taf. 41) in diese Reihe einordnen können, da ja gerade von diesem Becher mit seinen pflanzlichen Motiven um das Bodenmedaillon am leichtesten die Verbindung zu den Megarischen Bechern hergestellt werden konnte.

Es stellt sich somit die Frage, ob die Liste der Homerischen Becher von U. Hausmann nicht etwas erweitert werden sollte, um auch ausserböotische Becher mit in sich geschlossenen Erzählungen aufzunehmen, oder ob einige Becher aus seiner Liste zu einer anderen Gruppe innerhalb der Homerischen Becher zusammengefasst werden sollten. Wir ziehen das Letztere vor.

Wir hätten also ein böotisches Atelier, in dem die typischen Homerischen Becher mit den oben genannten Merkmalen hergestellt wurden. Daneben wäre nun aber eine weitere Gruppe Homerischer Becher aus einem anderen böotischen Atelier zu erwähnen, zu welcher der HB 32 in Berlin 3161 k (*a.O.* Taf. 41) gehören würde, sowie auch z.B. der Becher HB 34, ebenfalls in Berlin 3161 p (*a.O.* Taf. 42, 1. 43, 1 - 2). Parallel zu diesem Atelier hätten wir auch in Attika, auf der Peloponnes usw. Werkstätten, in denen Becher mit zusammenhängenden Erzählungen geschaffen wurden (vgl. Anm. 17).

16. Hausmann, *a.O.*, 36 - 37. Iliupersisbecher HB 32, Taf. 41; Polyxenebecher HB 34, Taf. 42, 1. 43, 1 - 2; vgl. dazu C. Robert, *a.O.*, 69 f. Iliupersis; 73 f. Polyxena.

17. Hausmann, *a.O.*, Taf. 66 - 67 sowie Taf. 47, 2. 58, 1 - 2 oder Taf. 64, 1 - 3.

Die Reliefbecher könnten somit folgendermassen eingeteilt werden:

1. Megarische Becher mit Jagdbildern, die somit ein einheitliches Thema behandeln, vgl. z.B. Hausmann Taf. 8, 2. 9, 1 - 2.

2. Megarische Becher mit figürlichen Darstellungen, jedoch ohne erzählenden Zusammenhang.

3. Homerische Becher mit einer in sich geschlossenen Erzählung aus den Homerischen Gedichten, aus den Tragödien, aus einer Herakleis etc., jedoch ohne die typischen Motive und nicht aus dem Atelier der eigentlichen Homerischen Becher, vgl. z.B. Hausmann Taf. 41. 42, 1. 43, 1 - 2. 47, 2. 58, 1 - 2. 59, 2. 60, 1 - 2. 62, 2. 63. 64, 1 - 3. 66. 67, 1 - 2.

4. Homerische Becher mit den wohl für eine Werkstatt charakteristischen Motiven (Eierstab, Flechtband) und den in sich geschlossenen figürlichen Darstellungen aus dem oben genannten Themenkreis, vgl. z.B. Hausmann HB 1. 2. 3a. 5a. 5c. 6a. 7. 8a. 10 usw.

Nach den bisherigen Betrachtungen müssen wir den Dioskurenbecher zu der Gruppe 3, zu den Homerischen Bechern mit in sich geschlossenen figürlichen Darstellungen zählen, wobei das Randmotiv und der Blättchenkranz um das Bodenmedaillon wie beim böotischen Becher 32 (*a.O.* Taf. 41, 1 - 2) mit den pflanzlichen Motiven der Megarischen Becher zu vergleichen ist.

Für die zeitliche Einordnung der Homerischen Becher übernehmen wir die Daten von U. Hausmann: das 2. und 3. Viertel des 2. Jahrhunderts v. Chr. Die Megarischen Becher beginnen früher als die Homerischen Becher, in der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts, hauptsächlich im letzten Viertel.

Nachden neuesten Untersuchungen des Materials eines Brunnens im Kerameikos fanden sich in den tiefsten Lagen mit Megarischen Bechern solche mit Jagddarstellungen¹⁸. Wir hätten also unsere Gruppe 1 an den Beginn der Reliefbecher zu setzen, Gruppe 2 würde folgen, wenn sie nicht sogar gleichzeitig ist. Gruppe 3 dürfte in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren sein. Für die Datierung der Gruppe 3 vor 150 lassen sich einige Punkte anfügen, so z.B. die um 160 datierten Becher mit Heraklestaten und auch der Dioskurenbecher, der nach seinen Mitfunden vor 150 v. Chr. hergestellt worden sein muss. In das 2. und 3. Viertel des 2. Jahrhunderts ist dann die Gruppe 4 einzuordnen.

Unser Becher stammt sehr wahrscheinlich aus einem attischen Atelier¹⁹. Zwar fehlen ihm die für die attischen Becher typischen tongrundigen Rillen unterhalb der Mündung und um das Bodenmedaillon. Auch die langen Blätter des Randfrieses sind in Athen selten.

In Ton und Firnis unterscheidet sich der Dioskurenbecher jedoch kaum von Bechern attischer Werkstätten. Er reicht in seiner Qualität allerdings nicht an die schönsten Erzeugnisse attischer Reliefbecher heran.

Das auf unserem Becher dargestellte Thema ist in der hellenistischen Zeit sehr

18. K. Braun, Dipylonbrunnen, wird in den *Athenischen Mitteilungen* publiziert werden. In das Manuskript durfte ich freundlicherweise Einsicht nehmen.

19. Wertvolle Hinweise verdanke ich G. Siebert, der mir die Reliefbecher von Argos zeigte.

verbreitet. Dioskurenheiligtümer fanden sich nicht nur auf der Peloponnes, der Heimat der Zwillingenbrüder, sondern auch in Attika, so wurden z.B. in Athen die Anakeia gefeiert und bekannt ist auch das von Polygnot ausgemalte Anakeion²⁰.

U. Hausmanns These, in Athen seien bisher keine Homerischen Becher gefunden worden, gilt nur für die Becher der Gruppe 4, nicht für unsere neue dritte Gruppe, die die ältesten Bilderzählungen als attisch erweist.

Abhängigkeit der Darstellungen von Buchillustrationen

C. Robert und dann F. Müller erkannten, dass die in der hellenistischen Zeit hochentwickelte Buchillustration einen starken Einfluss auf die Wahl der Bilder der Homerischen Becher ausübte²¹. K. Weitzmann griff das Thema erneut auf und gelangte in seiner Untersuchung zu interessanten Feststellungen²². So gilt für die zyklische Methode, unter die auch die Homerischen Becher fallen, dass jede wechselnde Situation des Textes als einzelnes Bild erfasst wird²³. Der Künstler schuf damit eine Folge von aufeinanderfolgenden Kompositionen von getrennten und konzentrierten Handlungen, wobei die Personen in jeder Komposition wiederholt werden. Mit der Zeit begann der Künstler jedoch, die Bilder nicht nur aus einem Text, sondern aus verschiedenen Texten auszuwählen und sie zu vermischen. Meistens stand aber eine Leitidee hinter seiner Auswahl, so z.B. die Szenen aus dem Leben des Herakles, die Weitzmann als biographischen Zyklus bezeichnet²⁴. Ein solcher biographischer Zyklus würde sich auch auf unserem Dioskurenbecher finden.

In der reichen mythographischen Literatur des Hellenismus gibt es einen Hymnus von Theokrit auf die Dioskuren²⁵. In diesem folgt nach einem Präludium auf Kastor und Polydeukes eine längere und eingehende Schilderung des Kampfes zwischen Polydeukes und dem Bebyrkerkönig Amykos. Anschliessend wird der Raub der Leukippiden durch die Zwillinge erzählt und mit dem Bilde des mit Speer und Schwert gegen Lynkeus kämpfenden Kastor abgeschlossen. Einige dieser Bilder finden wir auf dem Dioskurenbecher wieder, so das Amykosabenteuer und den Kampf zwischen Polydeukes und Idas - Lynkeus. Dieses Gedicht, das sich zu einer Illustration besonders gut eignete, kann als Vorlage für die Darstellungen auf unserem Becher gedient haben. Es kann ihm aber auch ein mythographischer Prosatext zu Grunde liegen. Wenn wir eine bebilderte Theokritausgabe als Quelle

20. L. Deubner, *Attische Feste*², 1966, 216. Einige hellenistische Reliefs mit den Dioskuren und Helena gibt es im Muscum von Sparta: Inv. Nr. 203. 844. 202. 201. 356.

21. Robert, *a.O.* und *JdI* 23 (1908), 192. F. Müller, *Die antiken Odyssee-Illustrationen*, 1913.

22. K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, 1947.

23. Weitzmann, *a.O.*, 17.

24. Weitzmann, *a.O.*, 27 f.

25. Theokrit, *Eid.* XXII.

Für die Hilfe bei der Bearbeitung der Piräus-Zisternenkeramik sei den Herren Ephoren N. Verdelis †, D. Lazaridis und A. Vavritsas bestens gedankt. Diese Arbeit wird publiziert mit Hilfe der Schweizerischen Geisteswissenschaftlichen Gesellschaft.

Die Zeichnung wurde von Herrn K. Iliakis angefertigt.

oder als Anregung für unseren Becher annehmen, so würde auf jeden Fall für unseren Künstler die Wahl der ergänzenden Themata sehr nahe liegen. Einfacher wäre es sicher bei einem Prosatext, der das Leben der Dioskuren zum Inhalte hätte oder sogar noch einfacher und verständlicher bei Bilderbüchern, denen kurze Texte beigeschrieben waren. Solche sind uns jedoch nicht überliefert. Wäre ein illustrierter Prosatext — vielleicht auch eine illustrierte Theokritausgabe — oder ein Bilderbuch mit unserem Dioskurenbecher nicht geradezu zu erschliessen?

INGRID R. METZGER

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΚ ΘΗΒΩΝ

(Πί ν. 21 - 25)

Οικόπεδον Λαγδελένη

Αί από τοῦ ἔτους 1968 συνεχιζόμεναι ἀνασκαφαί εἰς τὸ οἰκόπεδον Λαγδελένη, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου καὶ εἰς ἀπόστασιν 150 περίπου μέτρων βορειοδυτικῶς τοῦ Καδμείου, ἔφερον εἰς φῶς μέγαν κυριολεκτικῶς ἀριθμὸν τοιχογραφημάτων, μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὰ κατὰ τὰς συνθήκας εὐρέσεως θὰ ἐκτεθοῦν προσεχῶς, γενικῶς ὁμῶς σημειώνω ἐνταῦθα ὅτι συνελέγησαν ταῦτα ἐκ σωροῦ ἢ ἐπαλλήλων στρωμάτων, τὰ ὅποια ἐνιαχοῦ εἶχον πάχος μέχρι 1 μ. Ἡ κατάστασις αὕτη καὶ ἡ ἐν γένει διαμόρφωσις τῆς κλιτύος τῆς Καδμείας ἀκροπόλεως εἰς τὴν θέσιν αὐτήν, δηλαδὴ ἡ ἀπότομος καὶ ἔντονος κλίσις τῆς πρὸς Β. καὶ κυρίως πρὸς Δ., ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ πλεῖστα, εἰ μὴ τὸ σύνολον, τῶν τοιχογραφημάτων ἐν τῷ οἰκοπέδῳ τούτῳ παρεσύρθησαν καὶ ἐμίχθησαν μετὰ τῶν χωμάτων καὶ τῶν διαλελυμένων πλίνθων μυκηναϊκῶν κτηρίων καὶ ἀπετέθησαν εἰς τὰς ἐπιχώσεις, αἱ ὅποια εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν μεγίστων ἐν Θήβαις, ἔχουσαι βάθος 15 - 20 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου εἰς τὴν θέσιν αὐτήν μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τοῖχοι κτηρίων μυκηναϊκῶν καὶ παλιότερων (καὶ νεωτέρων βεβαίως) κατασκευῶν ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦτο, ὡς ἐπίσης καὶ δάπεδα δωματίων μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐν μάλιστα τῶν δαπέδων τούτων ἐκαλύπτετο εἰς τὸ σύνολον ὑπὸ στρώματος ἀσβέστου, πάχους 0.04 - 0.06 μ., ἀλλὰ πάντως τοιχογραφήματα ἐπὶ τῶν τοίχων ἢ ἀμέσως παρ' αὐτοῦς δὲν ἀπεκαλύφθησαν.

Ἐνάλογον εἰκόνα ὡς πρὸς τὰ εὐρήματα καὶ τὰς κατασκευὰς παρουσίασε καὶ τὸ ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ παρόντος οἰκοπέδου οἰκόπεδον Γιαννοπούλου¹.

Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποκαλυφθέντων τοιχογραφημάτων εἶναι μέγας, ἐνταῦθα δὲ δίδεται ἐν ἐλάχιστον κατ' ἐκλογὴν μέρος, τὸ ὅποῖον ἐν τούτοις δίδει χαρακτηριστικὴν καὶ μερικῶς ἀντιπροσωπευτικὴν εἰκόνα τῶν θεμάτων διακοσμῆσεως, τῆς ἐκτελέσεως καὶ τῆς ἐν γένει τεχνοτροπίας αὐτῶν γενικώτερον.

1. Πί ν. 21 α

Θραῦσμα 1. Σωζ. ὕψος 0.194, μέγ. πλάτος 0.13 - 0.211, μέγ. πάχος 0.045 μ.

Ἐκ μιᾶς σειρᾶς τεμαχίων ἀναλόγου διακοσμῆσεως. Οὐδαμοῦ σώζει τὴν ἀρχικὴν του γραμμὴν. Εἶναι πιθανώτατα τμήμα εὐρυτέρας συνθέσεως μὲ διακόσμησιν ροδάκων. Ἐλαφρὸν χρῖσμα καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀσβέστου, τὸ χρῖσμα δὲ τοῦτο δὲν εἶναι ἐντελῶς λεῖον καὶ ὁμαλόν, ἀλλὰ διατηρεῖ, ἐνιαχοῦ ἐντονώτερον, ἴχνη τῆς ἐπεξεργασίας διὰ τῆς σπαθίδος². Τὸ βάθος εἶναι λευκόν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἐπετέθησαν διὰ τῆς ψήκτρας τὰ χρώματα τοῦ κοσμήματος τοῦ ρόδακος. Ἡ περιφέρεια (ἢ ἐσωτε-

1. Βλ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 183 - 187.

2. Πρβλ. *ΑΕ* 1909, σ. 91.

ρική τουλάχιστον) του ρόδακος προεσχεδιάσθη δι' ώχροκιτρίνης βαφής³, ἀκολούθως δὲ ἐβάφησαν τὰ μὲν τόξα τῶν φύλλων τῆς ἐξωτερικῆς στεφάνης τοῦ ρόδακος διὰ μέλανος χρώματος, ἡ ἐξωτερικὴ στεφάνη αὐτοῦ διὰ κυανοῦ, αἱ δὲ γραμμαὶ τῶν τόξων τῶν φύλλων, ἀφ' ὧν κρέμανται μικροὶ κύκλοι, πάλιν διὰ μέλανος, ἐνῶ τὸ κέντρον καλύπτει κηλὶς ἐρυθρὰ περιβαλλομένη ὑπὸ ὁμοιοχρώμων στιγμῶν ἢ μικρῶν γραμμῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ στεφάνη ἔχει τὸ χρῖσμα τοῦ βάθους, εἶναι δηλαδὴ λευκὴ καὶ δὲν φέρει τὰ τόξα τῶν φύλλων, ὡς ἡ ἐξωτερικὴ. Ὡς παρατηρεῖ εὐφυῶς ὁ Rodenwaldt: «Da der innere Blätterkranz meist weiss blieb, handelte es sich in der Mehrzahl der Fälle nur um Grundierung des äusseren Kreises», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ ὅλας τὰς ἀπλοποιήσεις εἰς τὴν παράστασιν ροδάκων⁴, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη εἶναι ἡ παράλειψις τῶν ἐσωτερικῶν τόξων τῶν φύλλων⁵, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ρόδακος εἰς τὸ παρὸν θραῦσμα ἐκ Θηβῶν. Παραδείγματα ὁμοίων σπειρῶν ἔχομεν ἐκ Κνωσοῦ (area of Cow-Boy fresco) καὶ ἐκ Θηβῶν ἀκριβῶς ὅμοιον⁶.

2. Πί ν. 21 β

Θραῦσμα 2α. Ὑψος 0.031, πλάτος 0.047, πάχος 0.006 μ.

Θραῦσμα 2β. Ὑψος 0.078, μέγ. πλάτος 0.052, μέγ. πάχος 0.026 μ.

Θραῦσμα 2γ. Ὑψος 0.06, πλάτος 0.085, πάχος 0.023 μ.

Τρία θραύσματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν τὸ αὐτὸ θέμα διακοσμήσεως ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. Τὰ θραύσματα 2α καὶ 2β εἶναι ἐντελῶς ὅμοια πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. Τὸ 2γ διαφέρει αὐτῶν κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι ἡ κηλὶς τοῦ κέντρου εἶναι μικροτέρα, ἀλλὰ εἶναι μεγαλύτεραι, ἀραιότεραι καὶ εἰς εὐρύτεραν στεφάνην ἀνεπτυγμένοι αἱ κύκλω αὐτῆς διατασσόμεναι κηλίδες. Τεχνικὴ καὶ χρώματα τὰ αὐτὰ ὡς καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. Σημειῶ, ἐν τούτοις, ὅτι αἱ κηλίδες τοῦ 2γ, ἰδίᾳ δὲ τινες τῶν περὶ τὴν κεντρικὴν, ἔχουν σχηματισθῆ δι' ἐπιθέσεως, διὰ μιᾶς ἐπαφῆς τῆς ψήκτρας, παχυρρεύστου ἐρυθρᾶς βαφῆς, ἡ ὁποία ἀπέμεινεν ὡς ἀνάγλυφον ἴχνος ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους. Εἶναι φανερόν ὅτι τὰ θραύσματα τῆς παρουσίας ὁμάδος ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν ἀπλοποιήσεως τοῦ μοτίβου τοῦ ρόδακος εἰς τὴν ζωγραφικὴν, ὡς καὶ ἐκεῖνα τοῦ Πί ν. 21 α. Πάντα σώζουν τὴν ἐσωτερικὴν ἐρυθρὰν κηλίδα καὶ τὰς περὶ αὐτὴν μικροτέρας ἐντὸς τῆς δευτέρας στεφάνης, λευκοῦ χρώματος, ἐνῶ τμήμα μόνον τῆς ἐξωτερικῆς, κυανοῦ χρώματος, διακρίνεται εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τοῦ θραύσματος 2β. Οὔτε ἐδῶ ἔχει ἡ ἐσωτερικὴ λευκὴ στεφάνη τὰ τόξα τῶν φύλλων εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτῆς, μὴ δηλουμένην ἄλλως τε διὰ περιγράμματος.

3. Πί ν. 22 α

Θραῦσμα 3α (ἄνω ἀριστερά). Ὑψος 0.09, πλάτος 0.085, πάχος 0.024 μ.

Θραῦσμα 3β (ἄνω δεξιὰ). Ὑψος 0.073, πλάτος 0.077, πάχος 0.022 μ.

Θραῦσμα 3γ (κάτω ἀριστερά). Ὑψος 0.076, πλάτος περίπου 0.053, πάχος 0.023 μ.

Θραῦσμα 3δ (κάτω δεξιὰ). Ὑψος 0.075, πλάτος 0.075, πάχος 0.023 μ.

3. Διὰ τὴν τεχνικὴν, πρβλ. Rodenwaldt, *Tiryns* II, σ. 208 κ.έ.

4. *Tiryns* II, σ. 57.

5. *Αἰτόθι*, καὶ σημ. 1.

6. Εἰκονίζεται εἰς *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, Πίν. 195 β.

Τέσσερα θραύσματα, τὰ ὅποια πάλιν προέρχονται ἀπὸ σύνθεσιν διακοσμητικῶν μοτίφων μὲ βάσιν τὸν ρόδακα, ὡς καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2. Περὶ τὰ σωζόμενα μέρη τοῦ ρόδακος πλατεῖται ταινία λευκοῦ (3α, 3β) ἢ λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ (3γ, 3δ) χρώματος, περιγραφόμενα ὑπὸ στενοτέρων μελανοῦ χρώματος. Μέλαινα ταινία περιγράφει ἐπίσης ἐξωτερικῶς τὴν κυανῆν στεφάνην τοῦ ρόδακος, ἀπὸ αὐτῆς δὲ προβάλλονται πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ρόδακος αἱ ἀπολήξεις τῶν τόξων (τῶν φύλλων), ἀπὸ τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο φαίνεται (βλ. 3δ) οἱ αὐτοὶ μικροὶ κύκλοι ὡς εἰς τὰ παραδείγματα 1 καὶ 2. Ἐπὶ τοῦ γαλακτόχρου βάθους τοῦ χρίσματος ἔχουν ἐπιτεθῆ τὰ χρώματα (μέλαν, κυανοῦν, ἐρυθρόν), ἀφοῦ προηγουμένως πορτοκαλλόχρους ὄχρα (Vorzeichnung) ὤρισε τὰς βαφείσας ἐν συνεχείᾳ ἐπιφανείας. Τὸ μέλαν ἔχει καὶ ἐδῶ πολλαχοῦ ἀποπέσει, τὸ ἐρυθρόν ἔχει καταστῆ ἐξίτηλον (3α, 3γ), ἐνῶ τὸ κυανοῦν σώζεται καλύτερον, ἄριστα δὲ εἰς τὴν στεφάνην τοῦ ρόδακος τοῦ θραύσματος 3α. Ἡ σχηματοποιήσις τοῦ ρόδακος ἐνταῦθα ἀκολουθεῖ τὸν ἐξῆς κανόνα. Ἡ ἐξωτερικὴ στεφάνη περιβάλλεται ἐξωτερικῶς ὑπὸ μελαίνης γραμμῆς (Conturlinie), ἐνῶ τὰ μεταξὺ τῆς γραμμῆς ταύτης καὶ τῶν τόξων (τῶν φύλλων) τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται ὑπὸ μέλανος χρώματος⁷. Εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις ἀποδόσεων ροδάκων ἐνταῦθα καὶ ἄλλοθεν, τὸ ἄνθος σχεδιάζεται θεωρούμενον ἐκ τῶν ἄνω μὲ ὅλας τὰς σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου⁸.

4. Πί ν. 22 β

Θραῦσμα 4. Ὑψος 0.265, μέγ. πλάτος 0.47, πάχος 0.041 μ. (διάφορον).

Τὸ παρὸν θραῦσμα ἀποδίδει σύνολον διακοσμητικῶν ταινιῶν εὐθειῶν (κάτω) καὶ τοξωτῶν (ἄνω). Προφανῶς ἀνήκεν εἰς πλαίσιον διακοσμήσεως καὶ ἐπερατοῦτο εἰς τὴν ἄνω εὐθειᾶν λευκὴν γραμμὴν, ὀπόθεν ἤρχιζε νέος κύκλος κοσμημάτων, τὰ ὅποια ὡς παρατηρεῖ ὁ Rodenwaldt (*Tiryns* II, σ. 29): «Ihrerseits wieder den oberen oder unteren Rahmen eines Gemäldefrieses bildete». Τὰ χρώματα ἐκ τῶν κάτω εἶναι κυανοῦν-μέλαν-κίτρινον-ἐρυθρόν-λευκόν⁹. Κάτω ἀπολήγει τὸ θραῦσμα εἰς βάσιν εὐθειᾶν καὶ ἐπίπεδον, ἢ ὅποια πιθανώτατα ἐστηρίζετο ἐπὶ ξυλίνης δοκοῦ¹⁰.

5. Πί ν. 23 α

Θραῦσμα 5α (ἄνω ἀριστερά). Ὑψος 0.051, πλάτος 0.041, πάχος 0.011 μ.

Θραῦσμα 5β (ἄνω δεξιὰ). Ὑψος 0.091, πλάτος περίπου 0.07, πάχος περίπου 0.011 μ.

Θραῦσμα 5γ (κάτω ἀριστερά). Ὑψος 0.067, πλάτος 0.06, πάχος 0.011 μ.

Θραῦσμα 5δ (κάτω δεξιὰ). Ὑψος 0.108, πλάτος 0.067, πάχος 0.011 μ.

Θραῦσμα 5ε (κάτω μέσον). Ὑψος 0.088, πλάτος 0.045, πάχος 0.011 μ.

Πέντε θραύσματα, τὰ τέσσερα πρῶτα τῶν ὁποίων ἀνήκουν, νομίζω, εἰς παραστάσεις

7. *Tiryns* II, σ. 57 καὶ σημ. 5.

8. *Tiryns* II, σ. 56 κ.έ. Βλ. καὶ Evans, *PM* IV, σ. 285 κ.έ. καὶ σ. 877 καὶ Furumark, *Mycenaean Pottery*, σ. 282-3.

9. Πρβλ. *Tiryns* II, σ. 29, Die Farbenscala blau, gelb, rot, weiss.

10. Οὕτω καὶ εἰς Τίρυνθα: *Tiryns* II, σ. 29: «Alle diese Fragmente enden gewöhnlich an einer Seite in einer Fuge, die an einen Holzbalken anstieß». Πρβλ. καὶ ἐκ Θηβῶν, *AE* 1909, σ. 92.

πετρῶν, τὸ δὲ πέμπτον (5ε) ἀποδίδει συστάδα φοινικοδένδρων. Ἡ τεχνικὴ καὶ τὰ χρώματα εἶναι εἰς ὅλα τὰ θραύσματα τὰ αὐτά. Τὸ βάθος ἔχει ἐνταῦθα διαφόρους ἀποχρώσεις (λευκόν, κίτρινον, τεφρόν, κυανοῦν)¹¹. Αἱ γραμμαὶ τῶν πετρῶν ἢ τῶν φυτῶν ἔχουν ἀποδοθῆ διὰ μέλανος χρώματος.

Τοιχογραφήματα μὲ παραστάσεις πετρῶν ἔχομεν ἐκ Θηβῶν πάλιν¹², ἐκ Τίρυνθος¹³ καὶ πολυάριθμα θραύσματα ἐκ Κνωσοῦ¹⁴.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη, τὸ ὑπ' ἀριθ. 5ε θραῦσμα ἀποδίδει παράστασιν φοινικοειδοῦς. Ἀπὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ φυτοῦ ἐκφύονται οἱ λεπτοὶ μίσχοι τῶν φύλλων, ἐκατέρωθεν μὲν αὐτοῦ εἰς τὸ κεντρικὸν φυτόν, πρὸς τὰ δεξιὰ δὲ εἰς τὰ πρὸς τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ θραύσματος σωζόμενα τοιαῦτα, οἷονεὶ κινούμενα ὑπὸ τῆς αὔρας, ἢ δὲ «νατουραλιστικὴ» αὐτὴ διάταξις, ἐπιβαλλομένη ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴν οἰκονομίαν τοῦ χώρου τοῦ τοιχογραφήματος, ἀποδίδει ἐρασμίαν διαφοροποίησιν ἀπὸ τὴν κρατοῦσαν γενικῶς σχηματοποίησιν τῆς ζωγραφίσεως. Τὸ μοτίβον εἶναι βεβαίως μινωϊκόν, τὴν δὲ ὑπαρξίν τοῦ θέματος ὡς διακοσμητικὸν μοτίβον τῶν τοιχογραφιῶν ὑποθέτει ὀρθῶς ὁ Furumark ἐκ τῶν κεραμεικῶν ἀποδόσεων τοῦ θέματος¹⁵. Εἰς τὴν παράστασιν τῶν φοινικοειδῶν ἐνταῦθα, τῶν ὁποίων οἱ λεπτοὶ κορμοὶ ἐνθυμίζουσιν τὰς παραστάσεις καλάμων¹⁶, δὲν ἀποδίδονται ἐλικωτοὶ μίσχοι φύλλων¹⁷.

6. Πί ν. 23 β

Θραῦσμα 6. Ὑψος 0.074, πλάτος 0.064, πάχος περίπου 0.02 μ.

Θραῦσμα, ἐφ' οὗ διατηρεῖται κεφαλὴ πτηνοῦ πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ βάθος εἶναι λευκόν (τὸ χρῶμα τοῦ χρίσματος), ἢ ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος εἶναι ἀνώματος νῦν. Τὸ πτίλωμα τῆς κεφαλῆς εἶναι χρώματος τεφροῦ ἐπιτεθειμένου οὐχὶ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ὑποκιτρίνου-πορτοκαλλόχρου χρώματος, δι' οὗ προεσχεδιάσθη ἢ κεφαλὴ ἢ τὸ περίγραμμα αὐτῆς μόνον (ἴχνη φανερά) καὶ διὰ τοῦ ὁποίου χρώματος ἀπεδόθη τὸ ράμφος τοῦ πτηνοῦ, τὸ ὅποιον φαίνεται ὅτι εἶχε πάντοτε αὐτὸ τὸ χρῶμα, πιθανώτατα ὡς χαρακτηριστικόν τοῦ εἶδους (;) τοῦ πτηνοῦ. Ἡ κεφαλὴ περιεγράφη, τέλος, διὰ μέλανος χρώματος, τὸ ὅποιον σώζεται εἰς ὀλίγα μόνον μέρη (ἰδίως πρὸ τοῦ ράμφους), ὃ δὲ ὀφθαλμὸς ἐξοικονομήθη εἰς τὸ λευκόν τοῦ βάθους, ἀπεδόθη ὡς πλήρης κύκλος, χωρὶς δήλωσιν κόρης, καὶ περιεγράφη πάλιν διὰ μελαίνης γραμμῆς. Τὸ τεφρόν χρῶμα τῆς κεφαλῆς ἐξέρχεται ὡς ἐλαφροτάτη ἀναγλυφικὴ ἔξαρσις τῆς ἐπιφανείας τοῦ βάθους. Τὸ ράμφος εἶναι ἱκανῶς μακρὸν καὶ προεξετείνετο καὶ πέραν τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ σωζομένης ἄκρας τοῦ θραύσματος. Πιθανώτατα ἀρχῆθεν

11. *Tiryns* II, σ. 182: «Während wir auf den älteren Fragmenten wissen, blauen, gelben und roten Grund, sowie Wechsel von gelben und blauen finden, ist auf den jüngeren Fragmenten der Grund immer einfarbig blau».

12. *AE* 1909, στ. 93: «ἄλλα δεικνύουσιν οἷονεὶ πτέρυγας». Πί ν. 2, 6 καὶ σημ. 3.

13. *Tiryns* II, σ. 160-61.

14. Βλ. π.χ. *PM* I, σ. 548 κ.έ., εἰκ. 399 κ.έ.

15. *MP*, σ. 141 καὶ σ. 136, σημ. 1.

16. *MP*, σ. 191 καὶ 282, εἰκ. 40.

17. Πρβλ. *PM* II, εἰκ. 299 καὶ 301F καὶ 304F, σ. 495 καὶ 1031, εἰκ. 963. *MP*, σ. 276 καὶ εἰκ. 38E.

ὕπῆρχε κόρη διὰ μέλανος, ἀποτριβέντος μὲν ἐν συνεχείᾳ, καταλιπόντος ὅμως ἀδιόρατον ἴχνος εἰς τὸ πρὸς τὸ ράμφος ἡμισυ τοῦ κύκλου τοῦ ὀφθαλμοῦ.

Ἐν ἀκριβῶς ἀνάλογον παράδειγμα παραστάσεως κεφαλῆς πτηνοῦ, ὁμοῦ μετὰ φυτικού κοσμήματος, ἔχομεν ἐκ τοιχογραφήματος προερχομένου ἐκ τοῦ παλαιότερου ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος (διαφοραὶ ὑπάρχουν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν χρωμάτων καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὀφθαλμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀμυγδαλωτὸς εἰς τὸ παράδειγμα ἐκ Τίρυνθος). Τὸ ράμφος τοῦ πτηνοῦ ἐκ Θηβῶν εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλον κατὰ τὸ μέσον του περίπου, ἀνερχόμενον (κυρτούμενον) ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ τέρμα του. Τὸ εἶδος τοῦ πτηνοῦ καὶ τὸ γενικώτερον θέμα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου παρίστατο τοῦτο εἶναι τὰ πρὸς ἀνερεύνησιν ζητήματα.

Τὸ ἐκ Τίρυνθος πτηνὸν θεωρεῖ ὁ Rodenwaldt νῆσαν (Ente) ἐπὶ τῇ ἐνδείξει, ὡς λέγει, ἄλλων παραστάσεων, ὧν πλησιεστέραν θεωρεῖ τὴν τοῦ ἀμφορέως ἐξ Ἄργους με παραστάσιν ὁμοίων πτηνῶν¹⁸.

Τὸ ἰδικόν μας παράδειγμα παρουσιάζει ἀρκετὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸ πτηνὸν (νῆσσα) ἐκ θραύσματος λουτήρος (bath pan) ἐκ Φυλακωπῆς, ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ¹⁹.

Εἰς τὴν Κρήτην πάλιν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ πρότυπα τῆς παραστάσεως πτηνῶν εἰς τοιχογραφίας²⁰. Ἐκεῖ ἔχομεν συχνὴν τὴν παρουσίαν σκηνῶν μὲ πτηνά, ἀνηκουσῶν εἰς τὸν κύκλον τῶν «θεμάτων τοῦ Νείλου», μία θαυμασία μεταφορὰ τῶν ὁποίων ὑπάρχει εἰς τὴν διακόσμησιν (ζωγραφικὴ ἐπὶ μετάλλου ὡς ἐχαρακτηρίσθη) τῶν ἐγγχειριδίων ἐκ Μυκηνῶν καὶ Πύλου. Τὰ θέματα δὲ τῆς «μνημειώδους» εἰκονογραφήσεως ἐπηρέασαν ἀκολούθως τὴν κεραμεικὴν²¹. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ πτηνοῦ τοῦ θραύσματος ἐκ Θηβῶν ὡς νήσεως²² δικαιολογεῖ τὴν ἀποψιν ὅτι νειλωτικὸν θέμα θὰ ἀνεπτύσσετο εἰς τὸ τοιχογράφημα²³, εἰς ἣν περίπτωσιν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὸ πτηνὸν ἐν πτήσει ὡς εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ἐγγχειριδίων²⁴, ἐν τούτοις οὐδὲν ἴχνος φυτοῦ ὑπάρχει παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ πτηνοῦ. Ἴσως ὅμως εἶχον ζωγραφηθῆ ἀνάλογα φυτικά μοτίβα ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸ τοιχογράφημα διὰ μέλανος πιθανώτατα χρώματος, ἀποτριβέντος ἐν συνεχείᾳ ἐκ τῆς ὀπωσοῦν διαβεβρωμένης ἐπιφανείας τοῦ θραύσματος. Τὴν τελευταίαν ἀποψιν ἴσως ἐνισχύει ἡ παρουσία ἴχνους κυρτῆς λεπτῆς ταινίας (δίκην μίσχου φυτοῦ) ὑπὲρ καὶ κατὰ μῆκος τῆς φορᾶς τῆς κεφαλῆς τοῦ πτηνοῦ.

Περιορίζομαι εἰς τὴν παρουσίαν τῶν ἐλαχίστων τούτων θραυσμάτων διὰ νὰ δώσω ἀπλῶς εἰκόνα τοῦ θεματολογίου, τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας, ἅτινα χαρακτηρίζουν τὰ τοιχογραφήματα ἐκ Θηβῶν. Ἐν συντομίᾳ ἀνεζητήθησαν αἱ καταβολαὶ τῶν «μοτίβων» τῆς εἰκονογραφήσεως καὶ ὑπεδείχθησαν ἀνάλογα καὶ παράλληλα. Ἄπαντα τὰ διακοσμητικὰ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῶν τοιχογραφημάτων μας εἶναι μέρος τῆς γνωστῆς κοινῆς περιουσίας διακοσμήσεως τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης. Καίτοι τὰ μοτίβα ἔχουν τὴν κοιτίδα των εἰς τὴν κρητικὴν ζωγραφικὴν παράδοσιν, εἶναι ἀπαραγνώριστος ἡ σχηματοποίησις τῆς παραστάσεως, ἡ συνοπτικότης τῆς ἐκτελέσεως, ἡ

18. BCH XXVIII 1904, εἰκ. 3 - 5. Βλ. καὶ PM IV, εἰκ. 276 καὶ 277.

19. Παρὰ Evans, PM IV, σ. 330 - 2, εἰκ. 274. Βλ. καὶ περαιτέρω αὐτ., σ. 336 κ.ε. καὶ εἰκ. 274.

20. PM I, σ. 538 κ.ε., εἰκ. 391. PM II, 1: «The Partridge Fresco», Frontispiece. PM II 2, πίν. XI: Blue Bird.

21. PM IV, σ. 332.

22. Διὰ παραστάσεις τοῦ πτηνοῦ τούτου εἰς διάφορα μνημεῖα, *Tiryns* II, σ. 20, σημ. 2.

23. Ἀλεξίου, *Υστερομυκηναϊκοὶ τάφοι Κατσαμπᾶ*, σ. 68.

24. Οὕτω καὶ *Tiryns* II, σ. 20, βλ. καὶ MP, σ. 195.

διακοσμητικότης τῆς εἰκονογραφήσεως. Τὴν διακοσμητικὴν τυποποίησιν δεικνύει ἡ ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν ἢ μιᾶς σειρᾶς ὁμοίων ἐν πολλοῖς μοτίβων, τὰ ὅποια ἐν τούτοις δὲν ἔχουν εἰσέτι φθάσει εἰς μεγάλην ἀπλοποίησιν καὶ σχηματικότητα, ἐνθυμίζοντα παρ' ὄλην τὴν διακοσμητικὴν ἀφαίρεσιν καλῶς τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἀπέρρευσαν. Ἄτυχῶς δὲν ἔχομεν τὸ σύνολον τῆς παραστάσεως μὲ τὸ πτηνὸν ἀλλὰ καὶ ἡ κεφαλὴ, ὡς σώζεται, δὲν ἔχει ἐκφυλισθῆ εἰς καλλιγραφικὴν σχεδίασιν, διατηροῦσα εἰσέτι φυσικότητα εἰς τὴν ἀπόδοσιν καὶ ἀκριβείαν εἰς τὴν σχεδίασιν, ἀκόμη καὶ πιστότητα εἰς τὴν δῆλωσιν τοῦ ὕδροβίου. Ὁ Rodenwaldt ἐπίστευεν ὅτι Κρήτες καλλιτέχναι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα (εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν πρέπει νὰ εἴπωμεν καὶ εἰς τὰ μυκηναϊκὰ «μέγαρα», ὁ ὅρος ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἀναλογικῶς πρὸς τὰ κρητικὰ τοιαῦτα, βλ. καὶ κατωτ.), οἱ ὅποιοι καὶ μετεφύτευσαν εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον τὰς ἐπιτεύξεις τοῦ μινωικοῦ χρωστῆρος. Ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν εἶναι ἀμφισβητήσιμος ἐν γενικωτέρᾳ θεωρήσει καὶ πάντως εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν θεματογραφικὴν κληρονομίαν τὴν οἶονεὶ κωδικοποιηθεῖσαν εἰς σύστημα διακοσμήσεως μεγάλης ποικιλίας μνημείων, οὐχ ἤττον ἐὰν ὁ καλλιτέχνης ἢ οἱ καλλιτέχναι τῶν τοιχογραφημάτων μας εἶναι Κρήτες ἢ μαθηταὶ ἐκείνων ἐντόπιοι, ὡς φαίνεται πιθανώτερον εἰς ἐμέ, εἶναι πρόβλημα εὐρύτερον τῶν ὀρίων τῆς παρουσίας μελέτης. Ἀπὸ τὰς ἐκτιμήσεις αὐτὰς καὶ τὴν ὄλην περιγραφὴν τῶν τοιχογραφημάτων μας, μοῦ φαίνεται ὅτι χρονολόγησίς των εἰς τὸν 15ον εἰσέτι αἰῶνα εἶναι ἐν πρώτον ἐπιτρεπτόν συμπέρασμα τῆς γενικωτέρας σπουδῆς των. Δὲν γνωρίζομεν τί εἶδους κτήριον διεκόσμου τὰ συλλεγένητα τοιχογραφήματα οὔτε καὶ ἀκριβῶς τὰς τύχας αὐτοῦ ἢ τὰς ἀλλαγάς, ἅς ὑπέστη ἡ περιοχὴ εὐρέσεώς των. Κρίνω σκόπιμον νὰ ἐπαναλάβω ὅτι εἰς ὠρισμένας θέσεις τὰ τοιχογραφήματα εὐρίσκοντο ἐντὸς ἐπιχώσεως ἐχούσης ὕψος 1 μ. καὶ πλέον, τοῦτο δὲ ἐν ὄψει καὶ τῶν ἐν ἀρχῇ περιγραφέντων περιστατικῶν εὐρέσεώς των, μοῦ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μεγάλη διαταραχὴ, μετάστασις καὶ γενικώτερον κατολίσθησις ἐπιχώσεων ἔχει γίνεαι εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 180 κ.έ. καὶ ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 211 - 212).

Οἰκόπεδον Εὐαγγέλου Φίλου

Τὸ οἰκόπεδον τοῦτο κεῖται εἰς τὴν ὁδὸν Πινδάρου, ἐπὶ τῆς αὐτῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς πρὸς τὸ Δημαρχεῖον τῆς πόλεως καὶ ἀπέχει περὶ τὰ 250 μ. πρὸς Ν. τοῦ Καδμείου. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἀπέδωσεν ἀξιόλογα εὐρήματα (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 220), τὰ τεμάχια δὲ τῶν τοιχογραφιῶν, τὰ ὅποια κατ' ἐπιλογὴν μεταξὺ πολὺ περισσοτέρων δημοσιεύονται ἐνταῦθα, εὐρέθησαν εἰς τὸ πρὸς Δ. τέρμα τοῦ οἰκοπέδου, πλησίον τοῖχου μυκηναϊκῶν χρόνων, ὁ ὅποιος ἀπεκαλύφθη ἐκεῖ, πάντως ὄχι ἐκ τοῦ τοῖχου αὐτοῦ. Τὰ θραύσματα περισυνελέγησαν ἀποκείμενα μεταξὺ χωμάτων, τινὰ ἐκ διαλύσεως πλίνθων, δὲν φέρουν δὲ ἴχνη πυρᾶς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποκαλυφθέντων θραυσμάτων δὲν εἶναι μέγας, παρουσιάζουν ἐν τούτοις τὰ θραύσματα ἱκανὸν ἐνδιαφέρον, ὡς θὰ φανῆ ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων τεμαχίων.

7. Πί ν. 24 α

Θραῦσμα 7α. Ὑψος 0.072, πλάτος 0.068, πάχος 0.01 μ.

Θραῦσμα 7β. Ὑψος 0.046, πλάτος 0.065, πάχος 0.009 μ.

Θραύσμα 7γ. Ύψος 0.026, πλάτος 0.063, πάχος 0.009 μ.

Θραύσμα 7δ. Ύψος 0.042, πλάτος 0.044, πάχος 0.01 μ.

Τέσσερα θραύσματα, τὰ ὁποῖα συμπεριελήφθησαν εἰς μίαν ὁμάδα, διότι πιστεύω ὅτι ἀνήκον εἰς τμήματα ἐνδυμάτων. Πρακτικῶς καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ θραύσματα εἶναι ἰσοπαχῆ. Ἡ ἄσβεστος εἶναι περισσότερον συμπαγῆς ἀπὸ ἐκείνην τῶν θραυσμάτων ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Δαγδελένη. Περί τῆς συστάσεως καὶ καθαρότητος αὐτῆς δὲν δύνανται νὰ ἐξακριβωθοῦν πολλὰ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ· ὁποσοῦν ἢ ὀπισθία καὶ κατὰ κανόνα ἀνώμαλος ἐπιφάνεια τῶν θραυσμάτων διατηρεῖ ψήγματα ἄμμου, τὸ δὲ θραύσμα 7α διασώζει καὶ τὰ ἀποτυπώματα ἢ καὶ λείψανά τινα ἀχύρων, τὰ ὁποῖα μετὰ τμήματος τοῦ συγκρατοῦντος αὐτὰ χώματος τῶν τοίχων (ἢ τῶν πλίνθων) ἀπέμειναν ἐπὶ τοῦ χρίσματος τῆς ἀσβέστου²⁵. Ποία γενικώτερον σύνθεσις ἀπεδίδετο ἐνταῦθα δὲν δυνάμεθα νὰ διακριβώσωμεν, λόγῳ τῶν ὀλίγων θραυσμάτων τὰ ὁποῖα περιήλθον εἰς ἡμᾶς.

Τὰ γραμμικὰ κοσμήματα τοῦ θραύσματος 7α βάφονται διὰ χρώματος ἐρυθροῦ ἐπὶ βάθους ὠχροκιτρίνου (κάτω) καὶ μέλανος ἐπὶ βάθους ἀνοικτοῦ κυανοῦ (ἄνω). Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα τοῦ θραύσματος, ἐξ ἄλλου, ἔχει ζωγραφηθῆ ἐρυθρὰ ταινία. Πάντα τὰ χρώματα, ἰδίᾳ τοῦ βάθους, διατηροῦνται εἰς καλὴν κατάστασιν. Εἰς τὸ θραύσμα 7β τὸ βάθος εἶναι λευκὸν (κάτω) καὶ κυανοῦν (ἄνω), ἐπ' αὐτῶν δὲ προσετέθησαν τὸ ἐρυθρὸν καὶ τὸ μέλαν ἀντιστοιχῶς. Ἰδιαιτέρως πυκνὸν καὶ καλῶς διατηρούμενον εἶναι ἐνταῦθα τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα τῶν κοσμημάτων. Τέλος, ὑπὸ τὸ μέλαν, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐλαφρῶς ἀποφλοιωθῆ κατὰ τόπους, διακρίνονται ἴχνη ροδίνου χρώματος, τὸ ὁποῖον εἶχε τεθῆ ὡς προσχεδίασις τῆς μελαίνης ταινίας. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἀρκούντως λεῖα καὶ ἐπιμελημένη. Τοῦ θραύσματος 7γ τὰ γραμμικὰ καὶ ταινιωτὰ δι' ἐρυθροῦ χρώματος κοσμήματα ἔχουν ἐπιτεθῆ ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους τοῦ χρίσματος (δύο ἐξίτηλοι μέλαινα γραμμὰ ὑπάρχουν εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ θραύσματος). Τέλος, εἰς τὸ θραύσμα 7δ τὸ βάθος εἶναι λευκόν, ἢ ταινία τοῦ κοσμήματος κυανῆ, περιγραφομένη ὑπὸ μελαίνης γραμμῆς ἐκατέρωθεν καὶ πληρουμένη ὑπὸ ὁμοιοχρώμου ταινίας εἰς τὸ μέσον, διακοπτομένης ὑπὸ κύκλων κυανοῦ βάθους φερόντων μέλαιναν στιγμὴν εἰς τὸ κέντρον τῶν. Τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν παρακολουθεῖ γραμμὴ κυανῶν στιγμῶν ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους τοῦ θραύσματος. Ἀξιοσημεῖωτος εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἀρίστη διατήρησις τοῦ πυκνοῦ μέλανος χρώματος.

Τέλος, ἀξίζει νὰ παρατηρηθῆ ἐνταῦθα ἡ ἐξῆς οὐσιώδης λεπτομέρεια. Τὰ θραύσματα 7β καὶ 7δ ἔχουν ὑποστῆ ἐπιπολαίαν ἀποφλοιῶσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ χιτῶνος τοῦ διακοσμημένου χρίσματος αὐτῶν, τὸ γεγονός δὲ τοῦτο ἀπεκάλυψε τὴν ὑπαρξιν ὑπὸ τὸν χιτῶνα τοῦτον, ἐτέρας ἐπιφανείας βεβαμμένης διὰ κυανοῦ χρώματος, τὸ ὁποῖον νομίζω ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ χρῶμα τοῦ βάθους μῖα εἰς προγενέστερον χρόνον ζωγραφηθείσης ἐπιφανείας. Συνεπῶς ἢ παροῦσα ἐπιφάνεια ἐδημιουργήθη δι' ἐπιζωγραφήσεως παλαιότερας, ἢ διαδικασία δὲ αὕτη ἀποδεικνύει τὴν ὁποσοῦν μακρὰν διατήρησιν τῶν κονιαμάτων εἰς τὴν θέσιν τῶν καὶ ἀντιστοιχῶς καὶ τοῦ κτηρίου, εἰς ὃ ἀνήκον αὐται. Πόσος χρόνος ὅμως παρήλθε μεταξὺ τῶν δύο τούτων τοιχογραφήσεων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ.

Ἐν ὄψει τῆς ἐκφρασθείσης ἀνωτέρω ἀπόψεως, ὅτι τὰ θραύσματά μας ἀνήκουν εἰς τμή-

25. Πρβλ. καὶ Κεραμόπουλλον, *AE* 1909, στ. 91.

ματα ἐνδύματος, παραβάλλω ταῦτα πρὸς ὅμοια ἢ ὁπωσδήποτε ὅμοια θραύσματα ἄλλων ἀνασκαφῶν. Οὕτω κατέχομεν ἐκ Θηβῶν τεμάχια τοιχογραφιῶν, τὰ ὅποια ἀνήκον εἰς ὅμοιον διάκοσμον. Ὁ Κεραμόπουλλος ἐμνημόνευσε τοιαῦτα γενικῶς²⁶, ἢ H. Reusch²⁷ περιγράφει, ταυτίζει καὶ εἰκονίζει ἀνάλογα θραύσματα ἐκ τοῦ Καδμείου, τὰ ὅποια ὁμοιάζουν πρὸς τὰ ἡμέτερα 7α, 7β καὶ 7γ²⁸. Πιστεύω ὅτι καὶ τὰ ἰδικά μας θραύσματα προέρχονται ἐκ τμημάτων ἐνδύματος, ἀναλόγων πρὸς τὰ εἰκονιζόμενα παρὰ Reusch τοιαῦτα²⁹.

Τμήμα ἐνδύματος εἶναι βεβαίως τὸ θραῦσμα 7δ, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τοῦ ἐνδύματος ἀνδρικῆς μορφῆς. Τὸ ἐνδυμα εἶναι ὁ συνήθως βραχὺς χειριδωτὸς χιτῶν τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν τῶν τοιχογραφιῶν³⁰.

8. Πί ν. 24 β

Θραῦσμα 8α. Ὑψος 0.035, πλάτος 0.062, πάχος 0.009 μ.

Θραῦσμα 8β. Ὑψος 0.057, πλάτος 0.055, πάχος 0.0065 μ.

Θραῦσμα 8γ. Ὑψος 0.041, πλάτος 0.057, πάχος 0.01 μ.

Τρία θραύσματα, τὰ ὅποια περιελήφθησαν ὁμοῦ ἐνταῦθα διότι, ὡς σημειοῦται κατωτέρω, φαίνονται ἀνήκοντα εἰς ἐπιφάνειαν διακοσμοῦσαν δάπεδον οἰκίας. Τὸ 8α ἔχει τὸ βάθος κυανοῦν, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἔχουν ἐπιζωγραφηθῆ τὰ κοσμήματα διὰ χρωμάτων μέλανος, ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ. Διὰ μέλανος ἔχει παρασταθῆ τὸ μετὰ διπλῆς σειρᾶς κυματοειδῶν γραμμῶν ρομβοειδῆς μοτίβον, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἐσχηματοποιημένον φυτικὸν κόσμημα παπυροειδοῦς, πλαισιούμενον ἄνω διὰ στεφάνης στιγμῶν λευκοῦ χρώματος, ὅμοια τῶν ὁποίων εὑρηνται ἀνά μία ἐκατέρωθεν τοῦ στελέχους (κορμοῦ;) τοῦ φυτοῦ. Τὰ παπυροειδῆ ἔχουν ἀποδοθῆ δι' ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους, τὸ ἐρυθρὸν τοῦτο ἔχει πολλαχοῦ ἀποπέσει ἀποφλοιωθέν, ἀλλὰ τὸ ἴχνος του ἔχει διατηρηθῆ ἐπὶ τοῦ κυανοῦ βάθους. Τὴν ἀποτύπωσιν αὐτὴν διηυκόλυνεν ἡ σχετικὴ ἀπορρόφηση τοῦ ἐρυθροῦ ὑπὸ τοῦ κυανοῦ, σχετικὴ διότι τὸ ἐρυθρὸν δὲν ἐπετέθη ἐπὶ τοῦ τελευταίου, ὄντος ἐντελῶς ὑγροῦ. Τὸ μοτίβον εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κύκλου καὶ ἔχει μακρὰν σταδιοδρομίαν καὶ ἀνάλογον ἐξέλιξιν. Τὸ σχῆμα τοῦ μοτίβου τοῦ παρόντος θραύσματος εὐρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, πληρούμενον ἔσω διὰ παπύρου³¹. Ἐν ἀνάλογον ἐκ θραύσματος τοιχογραφήματος ὑπάρχει εἰς τὸ θραῦσμα τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Evans δεικνύει lower part of robe of processional figure of "cup-bearer" class³². Ἀπαντᾷ εἰς τὸ θραῦσμα τοιχογραφήματος ἐκ Θηβῶν³³,

26. *AE* 1909, στ. 92: « καὶ ἄλλων σχεδίων οἰοῦναι ἐξ ἐνδυμάτων μετὰ ἐρυθρῶν, κίτρινων καὶ μελαινῶν κυματοειδῶν πτυχῶν ».

27. H. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben*, σ. 11, πίν. 12, θραύσματα ὑπ' ἀριθ. 32, 33, 34, 35.

28. Διὰ τὸ 7α καὶ 7β πρβλ. τὰ ὑπ' ἀριθ. 35 καὶ 33 θραύσματα παρὰ Reusch ἔ.ἀ. Διὰ τὸ 7γ, τὰ ὑπ' ἀριθ. 32 καὶ 34.

29. Πρβλ. περαιτέρω περιγραφὴν καὶ ὑποθετικὴν ἀποκατάστασιν παρὰ Reusch, ἔ.ἀ., σ. 23 - 4 καὶ εἰκ. 15. Βλ. καὶ *Tiryns* II, σ. 76 κ.έ. καὶ εἰκ. 27.

30. Πρβλ. *Tiryns* II, σ. 5 κ.έ., πίν. 1, 6 καὶ σ. 117, εἰκ. 49. Περὶ τοῦ ἐνδύματος, τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ καὶ τῶν ἐφ' οὗ ἀπαντᾷ μνημείων, βλ. *ἀστ.*, σ. 7 καὶ σημ. 1, 2, 3, 4.

31. *MP*, σ. 393.

32. *PM* III, σ. 297, εἰκ. 194.

33. Κεραμόπουλλος « φολιδωτὸν κόσμημα ἐκ τριλόβων ἢ τριφυλλοειδῶν φύλλων ».

τὸ ὅποῖον ἐρμηνεύεται ὡς πλαίσιον θύρας³⁴, ὡς διακοσμητικὸν θέμα δαπέδου ἐκ Τίρυνθος³⁵ καὶ ὡς μοτίβον τοῦ δαπέδου τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (μεγάρου) τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου³⁶. Ἀτέρμων σειρὰ τοῦ μοτίβου τούτου μὲ ἀναλόγους παραλλαγὰς ἀπαντᾷ εἰς τὴν κεραμεικὴν³⁷.

Τὸ θραῦσμα 8β ἔχει βάθος ὠχροκίτρινον διατηρούμενον εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν, ὡς καὶ ἐκεῖνο (ἐρυθρὸν) τῶν γραμμικῶν κοσμημάτων. Τὰ τελευταῖα εἶναι θλασταὶ γραμμαὶ εἰς ἐπαλλήλους σειράς, συνεχιζόμεναι πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, κάτω δὲ περατούμεναι εἰς τὴν μέλαιναν ταινίαν, τῆς ὁποίας τμήμα μόνον διατηρεῖται εἰς τὸ ἀριστερὸν κάτω μέρος τοῦ θραύσματος. Ἡ ἄσβεστος ἔχει ἀρκετὴν συνοχὴν καὶ ἀνθεκτικότητα. Τὸ θραῦσμα τοῦτο, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, προέρχεται ἀπὸ δάπεδον οἰκίας. Τὸ μοτίβον τοῦ ἀποδίδει ὕφαντὸν κόσμημα καὶ τοιουτοτρόπως ἐξέφραζε πειστικὴν μεταφορὰν τῶν κοσμούντων ἴσως τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα ταπήτων (:)³⁸. Τὸ μοτίβον τοῦτο ὡς κόσμημα δαπέδων εἶναι γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων μυκηναϊκῶν κτηρίων (ἀνακτόρων), ὡς ἐκ Τίρυνθος³⁹. Ἡ ἐδῶ ἀποκατάστασις τμήματος τοῦ δαπέδου μὲ εὐρέα ὀρθογώνια, ἐντὸς τῶν ὁποίων γράφονται αἱ θλασταὶ γραμμαὶ θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ εἰς ἀνάλογον ἀποκατάστασιν καὶ διὰ τὸ ἰδικὸν μας θραῦσμα⁴⁰ καὶ διὰ τὸ ἐκ Πύλου⁴¹. Τέλος, περὶ τοῦ μοτίβου τούτου καὶ τῆς παρουσίας του εἰς τὸν διακοσμητικὸν κεραμεικὸν κύκλον, πρβλ. Furumark, *MP*, σ. 386 κ.έ., εἰκ. 67 (zig-zag).

Τὸ θραῦσμα 8γ ἄρχεται μὲν κάτωθεν διὰ κυανοῦ (μικρὸν τμήμα ἀριστερά), ἐν συνεχείᾳ ἐβάφη ταινία μέλανος χρώματος, ἀκολούθως δὲ τὸ λοιπὸν ἐχρωματίσθη δι' ὠχροκιτρίνου χρώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξωγραφήθησαν γραμμικὰ κοσμήματα διὰ βαφῆς μελαίνης καὶ ἐρυθρᾶς. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἄρχονται κάτωθεν ἀπὸ μελαίνης κυρτῆς γραμμῆς καὶ περιλαμβάνουν ὁμόκεντρα τοξοειδῆ σχήματα εἰς ζεύγη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἐν ὁμοίον, δι' ἐρυθροῦ χρώματος αὐτό. Τὰ μεταξὺ τῶν σχημάτων τούτων κενὰ πληροῦνται διὰ σειρᾶς λεπτῶν, κυματοειδῶν γραμμῶν (7 - 10), ἀπὸ τῆς τελευταίας τῶν ὁποίων πρὸς τὰ ἄνω ἄρχεται νέα σειρὰ ὁμοίων κοσμημάτων. Σχεδὸν ὅλα τὰ χρώματα διατηροῦνται εἰς λίαν ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Καὶ τὸ παρὸν μοτίβον ἀπαντᾷ μεταξὺ τῶν κοσμούντων τὸ δάπεδον τοῦ μεγάρου (Throne Room) τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου⁴². Τὴν σταδιοδρομίαν, ἐξ ἄλλου, τοῦ μοτίβου τούτου καὶ τὴν συχνότητα παραστάσεώς του, βλ. παρὰ Furumark⁴³.

Εὐρομεν, λοιπόν, ὅτι τὰ μοτίβα τῶν τριῶν τοιχογραφημάτων τῆς παρουσίας ὁμάδος περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν κοσμούντων τμήματα δαπέδων μυκηναϊκῶν κτηρίων, καὶ ὡς τοιαῦτα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἐκ Θηβῶν προερχόμενα.

34. *AE* 1909, στ. 102 - 3, εἰκ. 19.

35. Πρβλ. *Tiryns* II, σ. 226 κ.έ., πίν. XXI, ὅπου καὶ γίνεται ἐξαντλητικὴ ἐρμηνεία τοῦ μοτίβου (Schuppenmuster).

36. Blegen, *The Palace of Nestor* II, εἰκ. 73 (reconstructed).

37. *MP*, motive 62, tricurved arch, σ. 392 - 3, εἰκ. 68.

38. Πρβλ. *Tiryns* II, σ. 233 - 4, Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, σ. 172.

39. *Tiryns* II, σ. 234, εἰκ. 83.

40. Πρβλ. τὴν μέλαιναν ταινίαν κάτω ἀριστερά.

41. *The Palace of Nestor* II, εἰκ. 56 καὶ 73 (reconstructed).

42. *The Palace of Nestor* II, εἰκ. 73.

43. *MP*, σ. 348 - 50, εἰκ. 58, motive 44: concentric arcs.

9. Πί ν. 25 α

Θραύσμα 9. Ύψος περίπου 0.058, πλάτος περίπου 0.064, πάχος 0.011 μ.

Τὸ ἀξιολογώτατον τῶν περιγραφομένων ἐνταῦθα θραυσμάτων. Τὸ βάθος εἶναι γενικῶς λευκόν, ἐπ' αὐτοῦ δέ, ὄντος καταφανῶς οὐχὶ ἐντελῶς ὑγροῦ, ἐπετέθησαν τὰ χρώματα τῶν διακοσμητικῶν καὶ εἰκονιστικῶν θεμάτων. Ὡς θὰ διαλάβωμεν ἐκτενέστερον ἐν συνεχείᾳ, τὸ ὅλον θέμα ἀποδίδει ἐνταῦθα ἀρχιτεκτονικὴν κατασκευὴν διατασσομένην εἰδικώτερον ὡς ἐξῆς: Δεξιὰ παρίσταται ρομβοειδὲς κόσμημα, ὀριζόμενον ἀριστερὰ μὲν ὑπὸ κατακορύφου παραστάδος, κάτω δὲ ὑπὸ ὀριζοντίου δοκοῦ. Ἀριστερὰ τῆς κατακορύφου ἀφέθη στενοτέρα τοιαύτη ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ λευκοῦ βάθους τοῦ χρίσματος, ὀριζομένη ἐκατέρωθεν ὑπὸ μελαινῶν γραμμῶν. Ἀκολουθεῖ ἐν συνεχείᾳ ἡ κεντρικὴ παράστασις, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δύο μικράς (καὶ ἀρχικῶς αὐταὶ φαίνεται ὅτι ἐκάλυπτον ἐπιφάνειαν μείζονα τῆς σωθείσης) μετόπας, χωριζόμενας μεταξύ των ὑπὸ ταινίας, ἥτις ἀποδίδει πάλιν ὀριζόντιον δοκόν. Αἱ μετόπαι αὐταὶ φέρουν εἰκονιστικὰς παραστάσεις (βλ. κατωτ.). Ὅμας τριῶν κατακορύφων δοκῶν ἐσχεδιάσθη ἀριστερὰ τῶν μετοπῶν τούτων, ἡ μεσαία τῶν ὁποίων ἐρυθρά, αἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς λευκαὶ (τὸ χρῶμα τοῦ βάθους), τέλος δὲ τὸ σωζόμενον ἀριστερὸν πέρασ σώζει τμήμα ἐτέρας ὁμοίας δοκοῦ, ὀριζομένης ἐκατέρωθεν ὑπὸ παχειῶν γραμμῶν μέλανος χρώματος. Τὸ ρομβοειδὲς κόσμημα τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ θραύσματος ἔχει σχεδιασθῆ διὰ μελαίνης ἐλαφρᾶς γραμμῆς ἐπὶ κυανοῦ ἐξιτήλου χρώματος, τὸ ὁποῖον πάλιν ἐπετέθη ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ συμπαγοῦς λευκοῦ τοῦ βάθους. Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ὀρθοῦ ρόμβου τοῦ μοτίβου καταλαμβάνεται κατὰ κανόνα ὑπὸ τριῶν ἐπαλλήλων καὶ παραλλήλων γραμμῶν (μελαινῶν), ὑπὲρ τὰς ὁποίας σχεδιάζεται μία εἰσέτι, διακεκομμένη καὶ κυματιστὴ, ἐρυθροῦ χρώματος αὕτη. Κάτω τὸ μοτίβον τοῦτο ὀρίζεται ὑπὸ ταινίας - δοκοῦ μέλανος χρώματος, κατὰ τόπους ἀποτριβέντος, ἀκολουθεῖ δὲ τὸ κυανοῦν τοῦ βάθους εἰς τὸ σωζόμενον μικρὸν τμήμα τοῦ θραύσματος. Ἡ ἀριστερὰ τοῦ μοτίβου κατακόρυφος παραστάς ἔχει βαφῆ δι' ἐρυθροῦ χρώματος, τὰ πέρατα δὲ αὐτῆς ἐπ' ἀριστερᾶ καὶ δεξιᾶ ὀρίζουσιν ἀβαθεῖς γραμμωταὶ αὐλακώσεις ἐκφρασθεῖσαι ἐντονώτερον διὰ μελαίνης βαφῆς, ἡ ὁποία γενικῶς ἔχει ἀποπέσει. Τὴν αὐτὴν ἐπιπολαίαν αὐλάκωσιν, ἡ ὁποία ἀποδίδει ἀναγλυφικώτερον καὶ τὸ περίγραμμα καὶ τὴν τεκτονικὴν ὑπόστασιν τῶν μελῶν τοῦ παριστανομένου ἀρχιτεκτονήματος (ἢ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου) εὐρίσκομεν, πληρουμένην ὑπὸ μέλανος χρώματος, ὡς περίγραμμα καὶ τῶν λοιπῶν κατακορύφων ταινιῶν, τὰς ὁποίας ἐχαρακτηρίσαμεν ἤδη ὡς δοκοῦς, πλὴν τῆς τελευταίας ἀριστερᾶ, τῆς ὀριζομένης μόνον ὑπὸ μελαινῶν γραμμῶν. Ἡ διαχωρίζουσα τὰς δύο μετόπας λευκὴ ταινία - δοκὸς ὀρίζεται ἐκατέρωθεν ὑπὸ γραμμῆς ἐρυθρᾶς, ἐφ' ἧς ἐβάφη ἐτέρα (στενοτέρα αὕτη, ἰδίᾳ ἢ κάτω) διὰ μέλανος (ἀποπεσόντος ἐν πολλοῖς ἄνω). Αἱ μετόπαι αὐταὶ εἶναι μικροὶ ὀρθογώνιοι « πίνακες » φέροντες παραστάσεις δι' ἐπιθέτων χρωμάτων, μέλανος καὶ ἐρυθροῦ. Ἡ τεχνικὴ τῆς τοιχογραφίσεως εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἐξῆς: Αἱ μορφαὶ ἔχουν ἐξαιρεθῆ ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ λευκοῦ βάθους καὶ αἱ λεπτομέρειαι αὐτῶν ἔχουν ἀποδοθῆ διὰ μέλανος χρώματος, ἐνῶ τὸ πλαισιοῦν τὰς μορφὰς βάθος τῆς μετόπης ἔχει βαφῆ διὰ χρώματος βαθέος ἐρυθροῦ καὶ πυκνοῦ. Ἐκ τοῦ βάθους τούτου προκύπτουν αἱ μορφαὶ οὐχὶ μόνον ἐξαιρούμεναι ἀλλὰ καὶ ὀριζόμεναι διὰ περιγράμματος, διὰ μελαίνης γραμμῆς. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου ἔχουν δηλωθῆ γραπτῶς. Ἡ δι' ἐρυθροῦ χρώματος πλήρωσις τοῦ πλαισιώνοντος τὰς μορφὰς ἀρχικοῦ λευκοῦ βάθους δὲν ἐγίνε κατὰ τρόπον ἐντελῶς σχολαστικόν (πρβλ. τὸ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῆς δευτέρας μετόπης τμήμα τοῦ τοιχογρα-

φήματος· ὁ λόφος τοῦ κράνους ἀφέθη ὡς καὶ τὸ πρόσωπον λευκός), τὸ ἐρυθρὸν ἐπιθετὸν χρῶμα, ἐξ ἄλλου, οὐ ἐμνήσθημεν καὶ ἀνωτέρω, ἐχρησιμοποιήθη κυρίως εἰπεῖν ὡς προσχεδιάσις (Vorzeichnung) τῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδηλώθησαν διὰ μέλανος χρώματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀποπέσει ἐνιαχοῦ (οὕτως εἰς τὸ οὖς καὶ τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς τῆς δευτέρας μετόπης).

Ἄς ἔλθωμεν νῦν εἰς τὸ θέμα καθ' ἑαυτό. Ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω μετόπης, τῆς ὁποίας τὸ θέμα εἶναι σαφές. Παρίσταται κεφαλὴ ἐπ' ἀριστερᾷ⁴⁴. Μέγα μέρος τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ δὲν ἐσώθη, ἐνῶ διετηρήθη κάτω ἴκανὸν μέρος τοῦ τραχήλου καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ πιπτούσης κόμης τῆς μορφῆς. Ἡ κεφαλὴ ἐπιστέφεται ὑπὸ κράνους, εἶναι δὲ τοῦτο ἡ γνωστὴ κυνέη (boar-tusk helmet), ὑπὲρ τὴν ὁποίαν ἀνεμίξει ὁ λόφος⁴⁵. Τὴν ὑπόθεσιν περὶ τοῦ τύπου τοῦ κράνους στηρίζει ἡ ζωγράφισις τῶν πυκνῶν κυρτῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδουν τὸ περίγραμμα τῶν καλυπτόντων τὸ κράνος χαυλίων κάπρου⁴⁶. Ἡ σειρὰ τῶν γραμμῶν τούτων διακόπτεται εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς, ἐνθα ἐκατέρωθεν λευκῆς ταινίας προβάλλουν κάτω μὲν ὀδοντωταὶ γραμμαί, ἄνω δὲ τριγωνικαὶ πριονωταὶ ὀδοντώσεις, τῶν ὁποίων αἱ μὲν πρῶται ἀποδίδουν καταφανῶς τοὺς βοστρύχους τῆς κόμης⁴⁷, αἱ δὲ τελευταῖαι ἐλάσματα, πιθανώτατα προωρισμένα νὰ προσδώσουν μεγαλύτεραν συνοχὴν εἰς τὸ κράνος καὶ μείζονα ἀσφάλειαν εἰς τὸν φέροντα αὐτό, εἰς σημεῖον καίριον⁴⁸. Τὸ οὖς τοῦ ἀνθρώπου

44. Πρβλ. τὸν τύπον ἀποδόσεως (ἰσταμένων) μορφῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην παρὰ Rodenwaldt, *Tiryns* II, σ. 6.

45. Πρβλ. Ἰλιάς Γ 336 - 337:

κρατὶ δ' ἐπ' ἰφθίμῳ κυνέην εὐτυκτον ἔθηκεν
ἵππουριν' δεινὸν δὲ λόφος καθύπερθεν ἔνευεν.

Τὸ κράνος ἀντιπροσωπεύεται διὰ σειρᾶς ἐυρημάτων ἐκ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου. Βλ. Ἀλεξίου, Ὑστερομυκηναϊκοὶ τάφοι Κατσαμπᾶ, σ. 69, σημ. 1 καὶ σ. 70 - 71. Ἀναφέρω μετὰ τοῦ Ἀλεξίου (σ. 71) τὸ γνωστὸν ὀμηρικὸν χωρίον (Κ 260 - 268) ἐνθα τὸ κράνος τοῦ Μηριόπου ἐρχεται ἐκ Βοιωτίας (ἐξ Ἐλεῶνος) μέσῳ Κυθήρων εἰς Κρήτην.

46. Πρβλ. Reichel, *Homericische Waffen*, σ. 44, εἰκ. 23, ἀντ., σ. 102 κ.ε. καὶ περαιτέρω πλουσία βιβλιογραφία ὑπὸ Rodenwaldt ἐν *Tiryns* II 9, σημ. 2. Βλ. ἐπίσης ἀντ., σ. 10, πίν. II, 2 ἐκ Μυκηνῶν (τοιχογραφία ἀνακτόρου) τρία παραδείγματα κεφαλῶν μὲ κυνέην (AM XXXVI (1911), σ. 238, πίν. XII, σ. 239, πίν. XI 2, σ. 241, εἰκὼν παρὰ Tsountas-Manatt, *The Mycenaean Age*, σ. 59, εἰκ. 15). Ὁ Rodenwaldt εἶχεν εὖρει παράστασιν τοῦ παρόντος τύπου τοῦ κράνους εἰς τοιχογραφίαν, εἰς τὰ θραύσματα ἐκ Μυκηνῶν (diese Helmform ist aus der Elfenbein, Plastik, Glyptik und Toreutik in zahlreichen Beispielen bekannt, findet sich aber in der Malerei meines Wissens zum erstern Male, AM, ἔ.α., σ. 238). Τὰ ἐκ Μυκηνῶν καὶ ἐκ Τίρυνθος παραδείγματα συμπληροῦνται νῦν διὰ τοῦ παραδείγματος ἐκ Θηβῶν. Ἡ διεύθυνσις, τέλος, τῶν χαυλίων φαίνεται ὅτι ἐδῶ ἐνισχύει τὸν κανόνα. Βλ. ἀντ., σ. 238 (gewöhnlich pflegt die Richtung der Zahnplatten in der Regel zu wechseln), βλ. καὶ Ἀλεξίου, ἔ.α., σ. 70.

47. «Πλοκαμίδας ἐλικοειδεῖς» χαρακτηρίζει ὁ Τσουντας τοὺς βοστρύχους ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς τὴν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κεφαλῆν τῶν Μυκηνῶν, AE 1888, στ. 165, πίν. 8, 12. Sp. Marinatos, *Archaeologia Homericæ* I, B, σ. 6.

48. Μεταξὺ τῶν ἐπιθέτων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν κυνέην εἶναι καὶ τὸ τετραφάληρος. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Stubbings, *A companion to Homer*, σ. 514: «Since φάλαρον in classical Greek denotes the metal-plated cheek-piece of a horse's head-stall, the Homeric τετραφάληρος may mean «with four metal plates», — but not, presumably, four cheek-pieces — and this would suit also the use (once only, in II 106) of the noun φάλαρα». Ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ ὀδοντωταὶ προβολαὶ τοῦ κράνους τοῦ θραύσματος ἐκ Θηβῶν (παρίστανται δύο, δικαιούμεθα νὰ συμπληρώσωμεν ἐτέρας δύο — δηλαδὴ συνολικῶς τέσσαρας — εἰς τὸ ἕτερον πρόσθιον ἥμισυ τοῦ κράνους) παριστοῦν τὰ

έχει πάλιν εξαιρεθῆ ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάθους ἐκ τῆς κόμης, ἡ ἔλιξ δὲ αὐτοῦ ὀρίζεται διὰ γραμμῆς⁴⁹, ἡ ὄφρυς εἶναι παχεῖα καὶ μεγάλη καὶ ἐνοῦται κατὰ τὸ τέλος της μετὰ τοῦ γενείου, ὁ ὀφθαλμὸς⁵⁰ εἶναι ἀμυγδαλωτὸς μὲ τοξωτὴν τὴν γραμμὴν τοῦ ἄνω βλεφάρου καὶ τὴν κόρην ὡς στιγμὴν ἔμπρὸς καὶ πλησίον αὐτοῦ. Τὸ γένειον ἄρχεται ἀπὸ τοῦ κροτάφου (ἡ μαῦρη γραμμὴ εἶναι ἐνταῦθα ἐξίτηλος) καὶ συνεχίζει παχυνόμενον εἰς τὴν παρειάν. Τέλος ἡ κόμη πίπτει εἰς τὸν τράχηλον βοστρυχομένη ἄνω (πρβλ. ἐλικοειδῆ βόστρυχον ὀπισθεν τοῦ ὠτός⁵¹), ἐν συνεχείᾳ δὲ μορφουμένη εἰς ὀλίγας παχείας λοξὰς γραμμάς⁵² διατεταγμένας ὑπὸ δύο ὀριζοντίων. Αἱ δύο τελευταῖαι ἴσως δηλοῦν ταινίας δεούσας τὴν κόμην (ἴσως δίκτυον;). Τὸ ἄκρον τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης ἔλλειπει, δυνάμεθα ὅμως νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν φορὰν καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν διὰ τῆς μορφῆς τῆς πρώτης μετόπης, διότι πιστεύω ὅτι καὶ αὐτὴ ἔφερε τὸ ἴδιον ἀκριβῶς θέμα. Οὕτω τὸ διατηρηθὲν τμήμα τῆς μετόπης ταύτης σώζει τὸ κατώτατον μόνον μέρος τοῦ προσώπου καὶ τὸν λαιμὸν ἐν τῷ συνόλῳ του μιᾶς ὁμοίας μορφῆς. Ὁ λαιμὸς εἶναι λευκὸς καὶ εὐρωστός, τὸ γένειον δὲ διατηρεῖται ὡς σφὴν καταλήγων εἰς τὴν ὀρίζουσαν τὴν σιαγόνα γραμμὴν (ἴσως καὶ προεκτεινόμενος ὀλίγον περαιτέρω αὐτῆς), ἡ δὲ κόμη ἀνυψοῦται ὀλίγον, ὥστε ἐξέρχεται εἰς τὴν λευκὴν ταινίαν δεξιά. Τὴν αὐτὴν ἐλαφρὰν ἀνύψωσιν τῆς κόμης ὀπισθεν ἐκφράζουν καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀργυρῶν ἀγγείων ἐκ Μυκηνῶν καὶ Πύλου. Τὰς λεπτομερείας ταύτας γνωρίζομεν βεβαίως καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων. Δὲν γνωρίζομεν ἂν αἱ μορφαὶ ἔφερον μύστακα.

Πρὶν πραγματευθῶμεν περαιτέρω περὶ τῶν προβλημάτων τοῦ θραύσματος τούτου, ἀναφέρομεν καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ Πί ν. 25 β. Τὸ παρὸν συμπεριελήφθη εἰς τὴν δημοσίευσιν διὰ τὴν ἀπαραγνώριστον ὁμοιότητα αὐτοῦ πρὸς τὸ περιγραφὲν ἤδη, διατηρούμενον δὲ κάλλιον κατὰ τὸ μέσον, ὅπου αἱ τρεῖς κατακόρυφοι ταινίαι - δοκοὶ (μία ἐρυθρὰ μεταξὺ δύο λευκῶν, ὀριζομένων ἀπασῶν ὑπὸ αὐλακώσεων μετὰ μελαίνης βαφῆς), συμπληροῦν τὴν ἐλλιπῆ εἰκόνα τῶν ταινιῶν τούτων εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ προηγουμένου τμήματος καὶ ἐνισχύει τὴν εὐλογον ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ἀναλυθεῖσα παράστασις ἐξετείνεται ἀρκούντως ὡς τοιχογραφικὸς διάκοσμος. Ἐκατέρωθεν τῆς δέσμης τῶν δοκῶν τούτων ὑπῆρχον πιθανώτατα ὅμοια μετοπικὰ χωρίσματα μὲ παραστάσεις, τῶν ὁποίων τὰ θέματα δὲν εἶναι σαφῆ. Εἶναι καταφανὲς ἐκ τοῦ σωθέντος θραύσματος ὅτι ἔχομεν παράστασιν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν ὁμοῦ μετὰ ἀνθρωπίνων μορφῶν. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἄγνω-

4 ἐλάσματα, τὰ ὅποια ἔδωσαν ἐν τῶν ἐπιθέτων του εἰς τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ κράνους; Τοὺς δίσκους τῆς περικεφαλαίας ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως ἐκ τοῦ τάφου 2 ἐκ Κατσαμπᾶ θεωρεῖ ὁ Ἀλεξίου: « ἀσφαλῶς χαλκοῦς δίσκους ἐνισχύοντας ἐνίοτε τὰ δερμάτινα κράνη », *αὐτ.* σ. 70, καίτοι δὲν εὐρίσκει πιθανὸν ὅτι ἦτο δυνατὸς συνδυασμὸς δύο διαφόρων εἰδῶν καλύψεως καὶ θεωρεῖ τοὺς δίσκους ἀπλῶς διακοσμητικοῦς.

Τέλος διὰ τὰς μεταξὺ τῶν σειρῶν τῶν ὀδόντων ταινίας, βλ. *αὐτ.*, σ. 70 (ἐνθα καὶ σχετικαὶ παραπομπαὶ).

49. *Tiryns* II, σ. 86: « Die Ohren werden bei Frauenköpfen in der Regel mit roter Farbe auf dem weissen Grunde gemalt, bei kleineren Darstellungen wird nur der Raum für sie aus dem Haare ausgespart ».

50. *Tiryns* II, σ. 85 (διὰ τὸ σχῆμα τῶν χειλέων, βλ. *αὐτ.* καὶ σ. 117: « Am Auge ist der untere Strich fast gerade, der obere stark geschwungen, und ein Querstrich vertritt die runde Pupille, während auf dem älteren Bilde ein Punkt zwischen den ziemlichen gleichmässig geschwungenen Augenrändern sitzt »). Τὸ θραῦσμα μας ἔχει βεβαίως τὰ γνωρίσματα τῆς τελευταίας κατηγορίας.

51. Παρωτίς, Marinatos, ἔ.ἀ., σ. 6.

Ἐξ ἄλλων ὁ λόφος τοῦ κράνους φαίνεται προβάλλων ἐκ κομβίου ἀναλόγου πρὸς τὸ τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κεφαλῆς τῶν Μυκηνῶν (*ΑΕ*, ἔ.ἀ., σ. 165, πίν. 8, 12).

52. *Tiryns* II, σ. 117: « An den Haaren sind die einzelnen Löckchen nicht angegeben ».

στον εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην καὶ πάντως ἢ Κρήτην ἔδωκε τὸ πρότυπον εἰς τοιαύτας ἀπεικονίσεις. Αἱ παραστάσεις ἀναφέρονται εἰς μορφὰς ἀνδρικός καὶ κυρίως γυναικείας ἐντὸς ἀρχιτεκτονικῶν πλαισίων - παραθύρων· αἱ μορφαὶ θεωρεῖται ὅτι παρατηροῦν θέαμά τι, ἐκφράζουσαι διὰ χειρονομίων καὶ ἀνάλογον πρὸς τὰ εἰς ἃ θεῶνται διάθεσιν. Οὕτως εἰς τὸ γνωστὸν « Miniature Fresco » ἐκ Κνωσοῦ⁵³ καὶ εἰς τὸ θραῦσμα ἐκ Κνωσοῦ πάλιν, ἔνθα τρεῖς γυναικεῖαι μορφαὶ θεῶνται ἀπὸ ἀνοίγματος πλαισιουμένου ὑπὸ ξυλίνων δοκῶν⁵⁴. Τὸν τύπον παρέλαβεν ἀπαράλλακτον ἡ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία⁵⁵, τὰ παραδείγματα δὲ ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πνεύματος παραστάσεως. Τὸ γνωστότερον πάντων εἶναι τὸ θραῦσμα μετὰ τὴν παράστασιν γυναικῶν ἐντὸς παραθύρων, δημοσιευθὲν ἤδη λαμπρῶς ὑπὸ τοῦ Rodenwaldt⁵⁶. Τὴν παράστασιν γυναικείας ἢ γυναικείων μορφῶν ἐντὸς παραθύρων, τὴν ὁποῖαν θὰ ἀναπτύξωμεν εὐρύτερον προσεχῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ παρουσιάσεως τοῦ θεματολογίου μιᾶς ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν τὸ 1969 εἰς Τάναγραν λαρνάκων, ἀπαντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα καὶ δὴ εἰς τὴν χαλκὴν μετὰ τεσσάρων ποδῶν βάσιν ἐξ Ἐγκωμης⁵⁷, ὡς καὶ εἰς ἔλεφαντοστᾶ ἐξ Ἐβόλου⁵⁸. Τὴν μεγαλυτέραν ἐν τούτοις ὁμοιότητα πρὸς τὸ παράδειγμά μας ἐκ Θηβῶν παρουσιάζει τὸ θραῦσμα ἐκ τοῦ μεγάρου τῶν Μυκηνῶν⁵⁹. Ὅπως εἰς τὸ ἰδικόν μας θραῦσμα, οὕτω καὶ εἰς ἐκεῖνο παρίσταντο ἀνάλογα μετοπικὰ ἀνοίγματα, τὰ ὁποῖα καλύπτονται ἀπὸ τὴν παράστασιν μιᾶς ἐκάστοτε γυναικείας μορφῆς ἐπὶ δεξιᾷ. Τὸ λοιπὸν ἀρχιτεκτονικὸν πλαίσιον δὲν εἶναι βεβαίως ἀκριβῶς τὸ ἰδικόν μας, ἀλλὰ ἀποδίδει σύνταξιν ὁμοίαν πρὸς αὐτό (κίονες, ὀριζόντιοι δοκοί). Τὸ ἀκριβὲς πνεῦμα τῆς παραστάσεως δὲν εἶναι γνωστὸν, φρονῶ ὅμως ὅτι ὁ Evans λέγει τὰ ὀρθὰ χαρακτηρίζων τὴν ἐδῶ παράστασιν τῶν γυναικείων μορφῶν « an epitome » τῶν παριστωμένων εἰς τὸ προμνησθὲν θραῦσμα ἐκ Μυκηνῶν. Κατ' ἀκολουθίαν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὰς μορφὰς τοῦ ἰδικοῦ μας θραύσματος ὡς παριστώσας ἀνάλογον σύντημσιν ὁμάδος μορφῶν εἰκονιζομένων ἐντὸς τοῦ συνήθους πλαισίου ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ὡς παράθυρα. Ἡ σύντημσις αὕτη εἶναι τῷ ὄντι τοιαύτη, ὥστε αἱ ἐντὸς τοῦ πλαισίου μορφαὶ νὰ φαίνονται ὡς εἰκονογραφημένοι πίνακες προσηρμοσμένοι ἐντὸς ἀκινήτου πλαισίου, τὴν εἰκόνα δὲ αὐτῶν ἐνισχύουν ἐδῶ τὸ μεμονωμένον τῶν μορφῶν καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις οἰασδήποτε κινήσεως ἢ ἐκφράσεως (ἀντιπαράβαλε τὰς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ καὶ Μυκηνῶν ἀνωτέρω), ὡς ἐπίσης καὶ γειτονία αὐτῶν, χωριζομένων μόνον ὑπὸ μιᾶς λευκῆς ταινίας - δοκοῦ καὶ οὐχὶ ὑπὸ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, ὡς ἡ παράστασις τοῦ θραύσματος ἐκ Μυκηνῶν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν, τὰς ὁποίας ἀποδίδει τὸ σωθὲν θραῦσμα, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα κατηγορηματικοὶ ἐν ὄψει τῆς μὴ ἱκανοποιητικῆς ἐρμηνείας καὶ ἀνασυνθέσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν τῶν κτηρίων τῶν

53. Βλ. *BSA* VI, σ. 47.

54. *PM* II, σ. 603, εἰκ. 375.

55. Πρβλ. *AM* XXXVI (1911), σ. 228.

56. Πρβλ. *AM* XXXVI (1911), σ. 222 κ.έ., πιν. IX, 2.

57. Νῦν εἰς Λονδίνον. Βλ. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, σ. 204, πιν. 33C. Τὸν ΥΕ III A2 κρατῆρα ἐξ Ἐπισκοπῆς, Karageorghis, *JHS* LXXVII, σ. 269 κ.έ. Vermeule, *ἔ.ἀ.*, σ. 209, πιν. XXXIII, A.

58. Πρβλ. Catling, *αὐτ.*, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, ὡς καὶ *PM* II, σ. 602.

59. Παρὰ Evans, *PM* II, σ. 602 καὶ εἰκ. 373D.

ὑπὸ συζήτησιν χρόνων⁶⁰. Ἐκ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κύκλου ἔχομεν βεβαίως ἱκανὰ μνημεῖα μὲ παράστασιν ἀρχιτεκτονημάτων⁶¹. Τί εἰδικώτερον παριστᾷ τὸ ἰδικόν μας θραῦσμα θὰ προσπαθήσωμεν νὰ διευκρινήσωμεν τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν συναφῶν μνημείων, ἰδίᾳ τῶν τοιχογραφημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν ἀνάλογον διακόσμησιν. Οὕτω δυνάμεθα ἴσως νὰ θεωρήσωμεν ὅτι εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ θραύσματος μας ἔχομεν τὴν παράστασιν μιᾶς θύρας ἢ συναφοῦς ἀνοίγματος. Ἀριστερὰ παρίσταται εἰς κίων δι' ἐρυθροῦ χρώματος⁶², ὅστις κλείει πρὸς τὰ ἀριστερὰ τὸ ἀνοίγμα, ἐνῶ τὸ κάτω πλαίσιον τοῦ ἀνοίγματος εἶναι μία δοκὸς μέλανος χρώματος⁶³. Ἡ θύρα, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ ἀνοίγμα τοῦτο, νομίζω ὅτι φράσσεται ὑπὸ ξυλίνης κιγκλίδος ἢ παραπετάσματος (ἴσως ἄνω ἀφήνετο ἐν μέρος κενόν), φέροντος ὑφαντὸν κόσμημα ρομβοειδῶν, ὡς περιέγραψα αὐτὰ ἄνωτέρω. Ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἔλλείπουν, καί, διὰ νὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὴν Κρήτην, μνημονεύω τὸ θραῦσμα τῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ⁶⁴, ἔνθα παρίσταται ἀνοίγμα καλυπτόμενον ὑπὸ πλέγματος τετραγώνων⁶⁵. Ἀνάλογος εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ τοιχογραφημάτων ἐκ Πύλου⁶⁶, ἔνθα τὸ καλύπτον τὸ ὑπάρχον ἐκεῖ ἀνοίγμα πλέγμα τῶν διαγωνίων κυματοειδῶν γραμμῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς Vermeule «as though a veined marble slab or curtain was set across the opening»⁶⁷. Κανονικὴ φαίνεται ἡ παράθεσις τῆς λευκῆς ἀμέσως ἀριστερὰ τῆς μνησθείσης ἐρυθρᾶς παραστάδος⁶⁸, ἐνῶ ἀριστερὰ τῶν ἀνοιγμάτων μὲ τὰς μορφάς, παρίστανται δύο λευκαὶ παραστάδες ἑκατέρωθεν τοῦ διὰ τοῦ συνήθους εἰς τὰς κρητομυκηναϊκὰς τοιχογραφίας ἐρυθροῦ χρώματος παριστωμένου κίονος (κανονικῶς εἰς τὸ θραῦσμα τοῦ Πί ν. 25 β, ἐνῶ ἐν προκειμένῳ συγχέονται τὰ πράγματα περαιτέρω πρὸς τὰ ἀριστερὰ). Μίαν ἄποψιν, λοιπόν, ἐξωτερικὴν (;) προσόψεως ἑνὸς μυκηναϊκοῦ κτηρίου ἔχομεν εἰς τὸ παρὸν θραῦσμα, μὲ ἀπόδοσιν θύρας καὶ ἐπαλλήλων ἀνοιγμάτων, μία περαιτέρω συμπλήρωσις τῆς ὁποίας δύναται νὰ βασισθῇ ἐπὶ τῶν ἄλλοθεν γνωστῶν μνημείων⁶⁹. Τέλος τὸ ρομβοειδὲς μοτίβον τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνοίγματος εὐρίσκομεν ὡς ὑφαντικὸν μοτίβον εἰς Κρήτην⁷⁰ καὶ ὡς διακοσμητικὸν τοιοῦτον ἐπὶ τοιχογραφημάτων⁷¹.

Ἐν εἰσέτι ζήτημα μένει νὰ συζητηθῇ ἐνταῦθα, ἐὰν δηλαδὴ αἱ παριστώμεναι μορφαὶ εἶναι ἀνδρικαὶ ἢ γυναικεῖαι. Ὑπὲρ τῆς πρώτης ἀπόψεως συνηγορεῖ ἡ πολεμικὴ ἐξάρτησις αὐτῶν διὰ κράνους καὶ ἡ παρουσία τοῦ γενείου, τὸ ὁποῖον ἐὰν βεβαίως ἐκληφθῇ ὡς τοιοῦτον θὰ ἦτο ἀποφασιστικὸν κριτήριον ταυτίσεως, πλὴν ἐὰν δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ, τὸ λευκὸν τοῦ προσώπου καὶ ἡ συνήθεια παραστάσεως γυναικείων κυρίως (ἢ ἀποκλειστικῶς) μορφῶν εἰς ἀναλόγους περιπτώσεις συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς παραστάσεως

60. Πρβλ. Rodenwaldt, *AM*, ἔ.ἀ., σ. 225: «in der Beurteilung der Einzelheiten ist noch vieles unsicher; jedes neue Fragment kann darin weiterhelfen».

61. Πρβλ. *PM* I, σ. 303 κ.έ., εἰκ. 223 κ.έ.

62. *AM* XXXVI (1911), σ. 223, πίν. IX, 2.

63. Πρβλ. *Tiryns* II, σ. 137, εἰκ. 58.

64. *PM* II, σ. 603, εἰκ. 376.

65. «A narrow horizontal opening, the casing of which was filled with network», *αὐτόθι*.

66. Πρβλ. Vermeule, ἔ.ἀ., σ. 170, εἰκ. 32 c.

67. *Αἴτ.*, σ. 168.

68. Πρβλ. *AM* XXXVI (1911), σ. 223: «zeigt schon allein das nebeneinander zweier Pfeiler, dass hier zwei Gebäudeteile an einanderstossen».

69. Vermeule, ἔ.ἀ., σ. 172, εἰκ. 23.

70. *PM* II, σ. 731, εἰκ. 457 A.

71. M.M. III. ἐποχῆς. Βλ. *PM* II, σ. 680, εἰκ. 430D.

γυναικείων μορφῶν εἰς τὸ θραῦσμα ἐκ Θηβῶν. Τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ κεφαλὴ ἐκ Μυκηνῶν ἔφερον ὄχι γένεια ἀλλὰ ταινίας συνδεομένας ὑπὸ τὸν πώγωνα (παρήγια) ἐξέφρασεν ἡδὴ ὁ Τσουντας⁷², ὁ δὲ Rodenwaldt ἐθεώρησεν ὅτι τοιαῦται ταινίαὶ ὑπάρχουν εἰς τοὺς ὀπίστας τοῦ ἀγγείου τῶν πολεμιστῶν καὶ τὴν γραπτὴν στήλην τῶν Μυκηνῶν⁷³. Εἰς δύο ἕτερα γνωστὰ μνημεῖα μὲ παραστάσεις κεφαλῶν ἀνδρῶν, τὸ ἀργυροῦν ἀγγεῖον ἐκ Μυκηνῶν⁷⁴ καὶ τὸ ὅμοιον ἐκ Πύλου⁷⁵, θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς δημοσιεύσαντας αὐτὰ ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι ἄνδρες φέρουν γένειον καὶ οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τῶν προμνησθειῶν ταινιῶν, νομίζω δὲ ὄχι ὀρθῶς, διότι τινὲς τοῦλάχιστον τῶν περιστωμένων κεφαλῶν⁷⁶ φέρουν ταινίαν μᾶλλον ἢ γένειον, ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῆς ἐξ ἔλεφαντοστοῦ κεφαλῆς ἐκ Μυκηνῶν. Εἰς τὸ ἰδικόν μας θραῦσμα τὰ πράγματα δὲν εἶναι σαφῆ ἐπειδὴ ἠλλεῖπει τὸ πρόσωπον τῆς μορφῆς (κάτω) καὶ διατηρεῖται μικρὸν μέρος τῆς ἐτέρας (ἄνω), φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι πρὸς τὸ γένειον ὁμοιάζει περισσότερον ἢ εἰς τὸν πώγωνα καταλήγουσα λεπτὴ τριγωνικὴ ταινία, χωρὶς νὰ περιβάλη τοῦτον (ὡς εἰς τὴν κεφαλὴν ἐξ ἔλεφαντοστοῦ). Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἄνδρες παρίστανται εἰς τὸ θραῦσμα μας, τότε ἔχομεν τὸ πρῶτον παράδειγμα, ἐξ ὧν γνωρίζω, ἀποδόσεως διὰ λευκοῦ τοῦ προσώπου ἀνδρικής μορφῆς εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν ζωγραφικὴν⁷⁷. Ἐξ ἄλλου, τοῦτο θὰ ἦτο τὸ πρῶτον παράδειγμα ἀνδρικής μορφῆς εἰς τοιχογράφημα ἐκ Θηβῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φέρει γενικώτερον τὴν παράστασιν εἰς σχέσιν πρὸς τὰς ἐκ Μυκηνῶν τοιχογραφίας, σχέσιν τὴν ὁποῖαν καὶ ἄλλοθεν συνήγαγεν ὁ Rodenwaldt⁷⁸.

Τέλος, θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἐπαναλάβω καὶ περὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παρόντος τοιχογραφήματος ὅ,τι παρατηρεῖ ὁ Rodenwaldt περὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐκ Μυκηνῶν θραύσματος⁷⁹, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἡ παρούσα εἰκὼν «lassen sich mit den besten figürlichen Resten der kretisch-mykenischen Kunst vergleichen».

Προσεκτικώτερας καὶ ἐν πᾶσιν ἐπιμελεστέρας ἐκτελέσεως εἶναι τὰ παρόντα τοιχογραφήματα, ἐν σχέσει πρὸς ἐκεῖνα τῆς προηγουμένης ομάδος. Τὰ θραύσματα τῆς παρουσίας ομάδος εἶναι ἀπὸ πλευρᾶς ἐκτελέσεως, διατηρήσεως καὶ καλλιτεχνικῆς στάθμης παράλληλα πρὸς ἐκεῖνα τοῦ Καδμείου ἀνακτόρου καὶ πρὸς ἐκεῖνα πρέπει γενικῶς νὰ παραλληλισθοῦν τεχνολογικῶς καὶ χρονολογικῶς. Αἱ ἀπόψεις αὗται θέτουν νομίζω ἐν σοβαρὸν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον βεβαίως συνδέεται μὲ τὴν ἄλλως ἀτελεστάτην εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς τοπογραφίας τῶν Θηβῶν. Τὸ ἀνάκτορον εἰς τὰς Θήβας εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ἔχει τὴν κλασσικὴν κανονικότητα τῶν λοιπῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καὶ δὴ ἐκείνου τῆς Τίρυνθος. Πέραν αὐτοῦ, τὴν ἔκτασιν τῶν «ἀνακτορικῶν κτισμάτων», τῶν παρατηρημάτων τοῦ κεντρικοῦ τούτου πυρῆνος τῆς μυκηναϊκῆς ζωῆς καὶ ἐξουσίας τῆς πόλεως, οὔτε καθ' ἑαυτὴν γνωρίζομεν οὔτε ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄλον ἀνάκτορον. Τελευταῖα

72. *AE* 1888, στ. 166, πίν. 8, 12.

73. *Tiryns* II, σ. 9, σημ. 3. Τὴν στήλην βλ. ἐν *AE* 1896, πίν. 1.

74. Τσουντας, *AE* 1888, στ. 159 κ.έ., πίν. 7, 2 ἕως 26.

75. *The Palace of Nestor*, I, σ. 58, εἰκ. 261.

76. Ἡ πρώτη, δευτέρα καὶ τετάρτη τοῦ πίνακος 7, 2α ἐν *AE* 1888 καὶ αἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 8, 9, 10, 11 τῆς εἰκόνης 261 ἐκ Πύλου (πρβλ. σημ. 75), ὅλως δὲ καταφανῶς ἢ ὑπ' ἀριθ. 10 τοιαύτη, ἔνθα δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῆ καὶ γένειον ὑπὸ τὴν ταινίαν, ὡς ἐνδεχομένως εἰς τὰς λοιπὰς.

77. Βλ. *AM* 1911, σ. 133, σημ. 1.

78. *Tiryns* II, σ. 188.

79. *AM* 1911, πίν. XII, 2, σ. 249.

ἀνασκαφαί⁸⁰ ἀπεκάλυψαν μνημεῖα τὰ ὅποια μόνον ὡς ἀνακτορικά δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς ὅμοια τοιαῦτα ἐξ ἄλλων περιοχῶν, καὶ ἀναφέρομαι βεβαίως εἰς τὰ εὐρήματα ἐξ οἰκοπέδων (Παυλογιαννοπούλου καὶ Κόρδατζη)⁸¹, εἰς τὰ ὅποια ὑπῆρχον ὡς φαίνεται τμήματα τοῦ ἀνακτορικοῦ ἀρχείου καὶ ὄπλοστασίου (πινακίδες γραμμικῆς Β καὶ θησαυρὸς χαλκῶν ὄπλων καὶ λοιπῶν ἀντικειμένων ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Παυλογιαννοπούλου) καὶ ἐργαστηρίου ἐλεφαντουργίας (οἰκόπεδον Κόρδατζη)⁸². Τὰ δύο αὐτὰ οἰκόπεδα εὐρίσκονται εἰς ἀπόστασιν 80 - 120 μ. τῆς « οἰκίας τοῦ Κάδμου »⁸³. Ἐρευναι ἰδικαί μου, ἐξ ἄλλου, ἀπεκάλυψαν ἀξιολογώτατα μνημεῖα εἰς ἔτι μεγαλύτερας ἀποστάσεις. Οὕτω, πλὴν τῶν τοιχογραφημάτων ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Δαγδελένη καὶ τοῦ οἰκοπέδου Φίλου⁸⁴, τοιχογραφήματα ἀρίστης τέχνης, θραύσματα ἀνήκοντα ἴσως εἰς θαλασσογραφικὴν παράστασιν⁸⁵ ὁμοῦ μετὰ θραυσμάτων ψευδοστόμων ἀμφορέων, ἐν τῶν ὁποίων φέρεται καὶ ἐπιγραφὴν εἰς γραμμικὴν Β, ἀπεκαλύφθησαν εἰς οἰκόπεδον (τὸ ἄλλοτε οἰκόπεδον Κ. Δούρου) πρὸς τὴν Μητρόπολιν Θηβῶν, δηλαδὴ εἰς ἀπόστασιν 400 μ. νοτιοανατολικῶς τοῦ Καδμείου. Ἡ εὑρεσις τοιούτων μνημείων εἰς τοιαύτην ἔκτασιν μᾶς δίδει τὴν εἰκόνα ἐνὸς μυκηναϊκοῦ κέντρου τόσον ἀξιολόγου, ὅσον θεωροῦμεν δικαίως τὰς Θήβας μὲ βᾶσιν τὰ εὐρήματα καὶ τὴν παράδοσιν. Φαίνεται, τῷ ὄντι, ὅτι ἡ Καδμεία ἀκρόπολις κατεῖχετο ὑπὸ κατασκευῶν ἀποτελουσῶν ἐν σύνολον λαμπρότητος καὶ ἀκμῆς μετὰ τοῦ κεντρικοῦ ἀνακτόρου καὶ συγχρόνως καὶ μίαν ἐνότητα ἀρχιτεκτονικὴν καὶ διοικητικὴν μετ' αὐτοῦ, εἴτε, ἐὰν αἱ ἐπὶ μέρους κατασκευαὶ ἐτέλουν ἐν ποιῆ τινι κτηριακῇ αὐτοτελείᾳ, ἀνηκουσῶν εἰς ἀξιωματούχους τῆς Αὐλῆς καὶ πάντως πρόσωπα, ἢ σχέσις τῶν ὁποίων πρὸς τὸν ἄνακτα προσέδιδεν εἰς αὐτοὺς καὶ τὰ ἑαυτῶν αἰγλην καὶ πλοῦτον ἀνακτορικόν. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς Καδμείας θὰ ἔζησαν οἱ πρίγκιπες καὶ ἴσως καὶ οἱ βασιλικοὶ γαμβροί, καὶ οἱ νεκροὶ τῶν θὰ ἐτάφησαν εἰς τὰ περιβάλλοντα τὴν Καδμείαν νεκροταφεῖα θαλαμοειδῶν τάφων (τέσσαρα γνωστὰ ἤδη, τοῦ Κολωνακίου, τῶν Καστελλίων, τοῦ λόφου Ἰσμηνίου καὶ Ἀμφείου).

Αὐτὴν τὴν ἐννοίαν τῆς συνοχῆς, ἰσχύος καὶ ἐνότητος τῆς θηβαϊκῆς ἀκροπόλεως ἐπιμαρτυρεῖ ἰσχυρῶς ἡ παράδοσις. Ἡ Ἄργολις μὲ τὰς ὠχυρωμένας εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν ἀκροπόλεις τῆς γνωρίζει ἱκανοὺς ἐμφυλίους πολέμους, ὡς τὰς γνωρίζομεν ἐκ τε τῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων⁸⁶, ἐνῶ αἱ Θῆβαι δὲν ἐγνώρισαν ἀνάλογα γεγονότα, εἰ μὴ τὰς ἐκ τῆς Πελοποννήσου εἰσβολάς, αἱ ὁποῖαι πάντως ἔτυχον ὑποδοχῆς ἀναλόγου πρὸς τὴν ἰσχὺν καὶ ἐνότητα τῆς Καδμείας, ἦν ὑπηνίχθημεν ἀνωτέρω.

Τὰς κατασκευάς, λοιπόν, αὐτὰς ἐλάμπρυναν καὶ ἐξωγράφησαν καλλιτέχναι ἀνήκοντες εἰς τὸ βασιλικὸν περιβάλλον, καὶ πάντως ὀλίγοι θέσεις θὰ παρουσίαζον εἰς χρόνους ἀκμῆς τὴν διοικητικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἐνότητα, ἦν ἐκφράζουσι διὰ τῶν μνημείων τῶν αἱ μυκηναϊκαὶ Θῆβαι.

ΘΕΟΔ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

80. Βλ. μίαν γενικὴν εἰκόνα ἐν *Atti e Memorie del 1o Congr. Intern. di Miceneologia*, 1, σ. 19 (Πλάτων).

81. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 233 - 237.

82. *Ἐ.ἀ.*, σ. 235.

83. *ΑΕ* 1909, στ. 57 κ.έ.

84. Βλ. ἀνωτ. σ. 104 κ.έ.

85. Μαρινᾶτος, *ΑΑΑ* I (1968), σ. 11, ἐγχρωμος πίναξ. Βλ. καὶ *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 220.

86. Ρ. Ἄλιν, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf den griechischen Festland* 1962, σ. 10 κ.έ.

ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΞ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Σ χ έ δ. 1 - 2 · Π ί ν. 26 - 27)

... ἔπλευσα καὶ ἐς Τύρον τῆς Φοινίκης πνυθανόμενος αὐτόθι εἶναι ἰόν Ἡρακλέος ἄγιον... Ἡρόδ. II, 44.

Τὸ περίφημον τοῦτο ἱερὸν, παλαιότατον ὡν μνήμη ἀνθρωπίνῃ διασώζεται¹, ἐτίμησε καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ξὺν Πόνω² ἄλωσιν τῆς Τύρου.

Ἀλέξανδρος δὲ τῷ Ἡρακλεῖ ἔθυσέ τε καὶ πομπὴν ἔστειλε σὺν τῇ δυνάμει ὀπλισμένη· καὶ αἱ νῆες ξυνεπόμεπενσαν τῷ Ἡρακλεῖ, καὶ ἀγῶνα γυμνικὸν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ λαμπάδα ἐποίησε... Ἀρριαν. Ἀνάβ. II, 24, 6³.

Αὐτὸν τὸν γυμνικὸν ἐπινίκιον ἀγῶνα τὸν τελεσθέντα ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ ἐν Τύρῳ ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους, ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς ὀχυρᾶς πόλεως, μνημονεύει ἐν ἐπιγραφικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀμεσώτερον ἀπὸ τὰς φιλολογικὰς πηγὰς μᾶς μεταφέρει εἰς τὸ ἱστορικὸν γεγονός (332 π.Χ.). Πρόκειται περὶ μιᾶς ἐπιγραφῆς εὐρεθείσης πρό τινων ἐτῶν εἰς τὴν Ἀμφίπολιν. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι κεχαραγμένη ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς μαρμαρίνης ὀρθογωνίου πλίνθου προερχομένης ἐξ ἐπιστέψεως βάθρου φέροντος πιθανώτατα ἄγαλμα (Π ί ν. 26 - 27 α).

ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ

Τὸ ἐλεγεῖον τῆς ἐπιγραφῆς σώζεται σχεδὸν ἀκέραιον· ἔλλειπει μόνον ἡ τελευταία συλλαβὴ τοῦ πρώτου στίχου:

*Ἦνίκα Ἀλέξανδρος Τυρίαν δορὶ νῆσον ἐρείψας
Ἡρακλέα τιμαῖς ἠῶξεν ἀεθλοφόροις,
Ἀντίγονος Κάλλα δισσοῦς τόθι, πρῶτος ἑταίρων,
ὀπλίτου σταδίου τ' ἀμφέθετο στεφάνους.*

Τυρίαν νῆσον. Πρβλ. Ἀρριαν. Ἀνάβ. II, 18: καὶ γὰρ καὶ μέγα ἔργον τῆς Τύρου ἡ πολιορκία ἐφαίνετο. Νῆσός τε γὰρ αὐτοῖς ἡ πόλις... , Διόδ. Σικ. XVIII, 40, 3: ἅμα δὲ πιστεύοντες τῇ τε ὀχυρότητι τῆς νήσου καὶ ταῖς ἐν αὐτῇ παρασκευαῖς... .

1. Ἀρριαν. Ἀνάβ. II, 16, 1.

2. Ἀρριαν. Ἀνάβ. II, 18, 1.

3. Πρβλ. καὶ Διόδ. Σικ. XVII, 46, 5 - 6 : ὁ δὲ βασιλεὺς τοῦ μὲν Ἀπόλλωνος τὰς χουσὰς σειρὰς καὶ τὰ δεσμὰ περιετόμενος παρήγγειλεν ὀνομάζειν τὸν θεὸν τοῦτον Ἀπολλῶ φιλαλέξανδρον, τῷ δὲ Ἡρακλεῖ μεγαλοπρεπεῖς θυσίας συντελέσας καὶ τοὺς ἀνδραγαθήσαντας τιμήσας, ἔτι δὲ τοὺς τετελετηκότας μεγαλοπρεπῶς θάψας τῆς μὲν Τυρίαν πόλεως κατέστησε βασιλεῖα Βαλῶνυμον... .

Διὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Τύρου, πρβλ. ἐπίσης : Curtius IV, 2, 1 - 4, 18. Iust. II, 10, 10 - 14. Πλουτ. Ἀλέξανδρος 24, 4, 25, 2. Ἀρριαν. II, 16 - 24. FHG Jacoby, ἀριθ. 151, 7 (Anonyme Alexandergeschichte frg. Sabaiticum I, 79), FHG ἀριθ. 125, 7 (Χάρης Μυτιληναῖος παρὰ Πλουτάρχου Ἀλεξάνδρω 24, 1).

Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου, πρβλ.:

Καλλισθένης *FHG*, Jacobi, ἀριθ. 124, komment. 7. Σχολ. Ἐπολλ. Ροδ. II, 672: ... προσαγορεύεσθαι τὴν τε χώραν καὶ τὴν νῆσον Θυνιάδα ὑπὸ δὲ τῶν βαρβάρων (Βι)θυ-
νίαν. Σκύλαξ 92: Νῆσος Θυνιάς... Στράβων XII, 3, 7: ἡ Θυνία νῆσος (: Βιθυνία C).

δορὶ ἀντὶ δόρατι. Πρβλ. Θουκ. I, 128: δορὶ ἐλών.

ἐρεΐ[φας τοῦ ρ. ἐρείπω. Πρβλ. Ἄρριαν. II, 22, 7: καὶ ἐνταῦθα πρῶτον κατεσείσθη τε τὸ
τεῖχος (τῆς Τύρου)... καὶ κατηρεΐφθη αὐτοῦ παραρραγόν... Ἐπίσης Ἄρριαν. I, 21, 4.
Πρβλ. ὠσαύτως Ξενοφ. *Κύρ. Παιδ.* 7, 4, I: ... ὁ δὲ Κῦρος... μηχανὰς ἐποιεῖτο... ὡς
τῶν μὴ πειθόμενων ἐρείφω τὰ τεῖχη... Πρβλ. ἐπίσης Ἡροδ. I, 164, Σοφ. *O. K.* 1372.

Ἡ συμπλήρωσις ἐρεΐ[πει] πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, διότι τὰ σωζόμενα κατόπιν τοῦ
I ἵχνη γραμμάτων ἀποκλείεται νὰ συμπληρωθοῦν ΠI καὶ E. Ἐξ ἄλλου ἡ χρῆσις ἱστο-
ρικοῦ ἐνεστώτος δὲν δικαιολογεῖται, ἐφ' ὅσον ἀκολουθοῦν δύο ἀόριστοι (ἠῶξεν,
ἀμφέθετο).

ἠνίκα⁴. Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἠνίκα εἰς ἐπιγράμματα, πρβλ.:

L. Moretti, *Inscrizioni Agonistiche Greche*, Roma 1953, ἀριθ. 19, 372 π.Χ. :

Ἐλλήνων ἤρχον τότε Ὀλυμπία, ἠνίκα μοι Ζεὺς
δῶκεν νικῆσαι πρῶτον Ὀλυμπιάδα... .

Ἐπίσης πρβλ. *IG VII*, σ. 432:

Ἄνικα τὸ Σπάρτας ἐκράτει δόρον, τηνάκις εἶλεν
Ξενοκράτης κλάρω Ζηνὶ τρόπαια φέρειν... .

Moretti, ἔ.ἀ., ἀριθ. 48. Περὶ τὰ μέσα 2ου π.Χ. αἰῶνος:

Πρῶτος ἀπ' ἀντιπάλων εἰς πατρίδα τάνδε Πρι[ά]βαν
παῖς Πυθοτίμον κλεινὸν ἄγαγον γέρας
ἠνίκα τοὺς τρισσοὺς συνομάλικας εἰς κόνιν [ἀ]πτῶς
ἤρεια τέχνα γαῦρος οὐ κ[ε]νᾶ γεγῶς... .

Παλατινὴ Ἀνθολογία (ed. Beckby) VIII, 106:

ἠνίκα Μαρτιμιανὸς ἔδν χθόνα, μητέρα πάντων,
πᾶσα μὲν Ἀδσονίων ἐστονάχησεν πόλις... .

Πρβλ. ὠσαύτως Παλατ. Ἀνθολ. VII, 119, XI, 36 κ.ἀ.

τιμαῖς. Αἰσχ. *Πέρσαι* 622:

... γαπότους δ' ἐγὼ
τιμὰς προπέμψω τάσδε νεοτέρους θεοῖς.

Αἰσχ. *Ἰκέτ.* 706: δαφνηφόροις βοῦθότοισι τιμαῖς.

ἀεθλοφόροις. Moretti, ἔ.ἀ., ἀριθ. 19. 372 π.Χ.:

Ἐλλήνων ἤρχον τότε Ὀλυμπία, ἠνίκα μοι Ζεὺς
δῶκεν νικῆσαι πρῶτον Ὀλυμπιάδα
ἵπποις ἀθλοφόροις... .

4. Διὰ τὸ μέτρον ἠνίκα.

Moretti, *ε.ά.*, ἀριθ. 38. Περί τὸ 250 π.Χ.:

. . . ἄλλους τε ἀθλοφόρους
πτανοῖς ποσὴν εἶλον ἀγῶνας. .

BCH 21 (1897), σ. 593. Ἀνάθημα Δαόχου 336 - 332 π.Χ.:

Οἶδε μὲν ἀθλοφόρον ρώμης ἴσον ἔσχον. . .

ἠῶξεν τιμαῖς. Πίνδ. *O*, V, 9:

ὄς τὰν σὰν πόλιν αὔξων, *Καμάρινα*, λαοτρόφον
βωμοὺς ἔξ διδύμους ἐγέραιρον ἑορταῖς θεῶν μεγίσταις
ὑπὸ βουθυσίαις ἀέθλων τε πεμπαμέροις ἀμίλλαις. . .

Πρβλ. ὡσαύτως καὶ Πίνδ. *Π*, VIII, 53, ὡς καὶ ἐπιγραφὰς 4ου π.Χ. αἰ.

BCH 21 (1897), σ. 593. Ἀνάθημα Δαόχου:

αὔξων οἰκείων προγόνων ἀρετᾶς τάδε δῶρα
στήσεν Φοῖβῳ ἄνακτι γένος καὶ πατρίδα τιμῶν. . .

IG III, 2 Attica, ἀριθ. 1311, *AE* 1883, σ. 22. 4ος π.Χ. αἰών:

δόξα μὲν Ἑλλήνων ἱεροῖς ἀναθήμασιν αὔξει
τόνδε, τέχνης δ' εἰκῶν ἦδε δίδωσι κρίσι|ν. . .

Ἀντίγονος Κάλλα. Ἄγνωστος ἄλλοθεν ἐταῖρος. Πιθανῶς κατήγετο ἐξ Ἀμφιπόλεως ἢ κατέκησεν εἰς Ἀμφίπολιν μετὰ τὴν ἐκστρατεῖαν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἀναφέρονται ἐταῖροι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καταγόμενοι ἐξ Ἀμφιπόλεως⁵ ἢ διαμένοντες ἐκεῖ⁶. Ἀναφέρεται, ὡσαύτως, ἴλη ἵππικῶν ἐξ Ἀμφιπόλεως εἰς τὴν ἐκστρατεῖαν τῆς Ἀσίας⁷. Ὅπως δὲ δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ δυνατότης νὰ εἶναι τὸ μνημεῖον ἀνάθημα εἰς γνωστὸν ἱερὸν τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ὁ ἀναθέτης νὰ μὴ σχετίζεται ἰδιαίτερος πρὸς τὴν πόλιν.

Ἡ συσχέτισις τοῦ Ἀντιγόνου τῆς ἐπιγραφῆς μας μετὰ τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου τοῦ Μονοφθάλμου καὶ τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ πολιορκίαν τῆς Ρόδου (304 π.Χ.) Ἀντιγόνου Μακεδόνο⁸ — ἄνευ πατρωνύμου — δὲν εἶναι βεβαία. Εἰς Ἀντίγονος Μακεδῶν, Ὀλυμπιονίκης εἰς ἀγῶνας δρόμου κατὰ τὴν 122αν Ὀλυμπιάδα (292 π.Χ.) καὶ τὴν 123ην Ὀλυμπιάδα (288 π.Χ.)⁹ εἶναι μᾶλλον ἀδύνατον νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐταῖρον τῆς ἐπιγραφῆς, ὅστις εἰς τὸ 288 π.Χ. θά ἦτο ὀπωσδήποτε ἄνω τῶν 60 ἐτῶν.

5. Ἀρριαν. Ἀνάβ. VII, 18 : Ἀπολλόδορον τὸν Ἀμφιπολίτην τῶν ἐταῖρων Ἀλεξάνδρου.

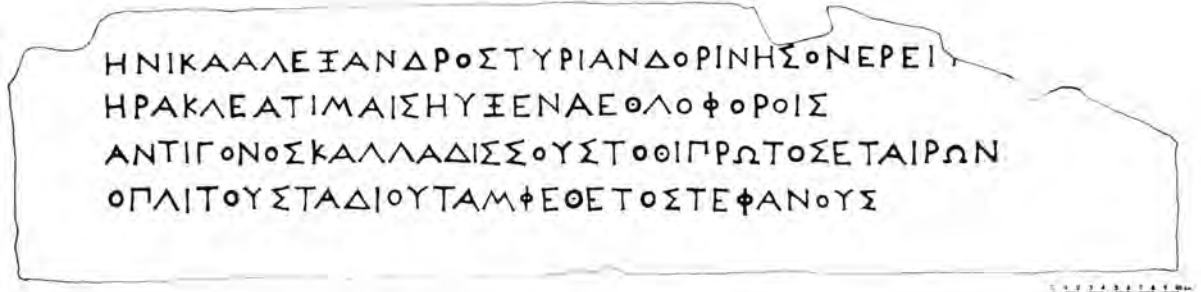
6. I. Papastavrou, Amphipolis, Geschichte und Prosopographie, *Klio* XXXVIII (1936), β' ἐκδοσις 1963, ἀριθ. 8 (Ἀνδροσθένης Καλλιστράτου), ἀριθ. 35 (Ἐρίγιος Λαρίχου), ἀριθ. 50 (Λαομέδων Λαρίχου), ἀριθ. 61 (Νέαρχος Ἀνδροτίμου).

7. Ἀρριαν. Ἀνάβ. I, 2, 5.

8. Διόδ. Σικ. XX, 98, I. M. Launey, *Recherches sur les Armées Hellénistiques*, Paris 1949, σ. 303, σημ. 3. Διὰ πιθανὴν περαιτέρω δρᾶσιν αὐτοῦ τοῦ Ἀντιγόνου, πρβλ. Launey, *ε.ά.*, σ. 497, ἀλλὰ τότε πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ συσχέτισις πρὸς τὸν Ἀντίγονον τῆς ἐπιγραφῆς, διότι εἰς τὰ 274 π.Χ., ὅτε τοποθετεῖ τὴν νέαν δρᾶσιν τοῦ Ἀντιγόνου Μακεδόνο⁸ ὁ Launey, ὁ Ἀντίγονος Κάλλα πρέπει νὰ ἦτο ἄνω τῶν 70 ἐτῶν.

9. *RE* ἐν λ. Ἀντίγονος ἀριθ. II, Εὐσ. Χρον. I, 207.

(ἄλωσις τῆς Τύρου). Τὸ μνημεῖον, ὡστόσον, πρέπει νὰ ἐξη ἀνατεθῆ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐταίρου Ἀντιγόνου εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἡ ἐπιστροφή αὕτη ἀπὸ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Ἀσίας εἶναι ἀδύνατον νὰ χρονολογηθῆ πρὸ τοῦ 324 π.Χ. (ἀποχώρησις παλαιμάχων Μακεδόνων) καὶ πρέπει πιθανώτατα νὰ τοποθετηθῆ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.).

Σχέδ. 1. Ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς μαρμαρίνης πλίνθου ἐξ Ἀμφιπόλεως

Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων χρονολογεῖ ἔτι χαμηλότερον τὴν ἐπιγραφὴν, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ πιθανώτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος (Σ χ έ δ . 1· Π ί ν . 26). Τὰ μικρότερα ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ τῆς ἐπιγραφῆς γράμματα *Ο*, *Ω*, *Θ* ἀπαντῶνται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος: J. Pouilloux, *Recherches sur les cultes et l'histoire de Thasos*, Paris 1954, *Étud. Thas.* III, ἀριθ. 28, πίν. XXII, 2 (μέσα 4ου π.Χ. αἰῶνος). Pouilloux, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 29, πίν. XXII, 1 (μέσα 4ου π.Χ. αἰῶνος). Pouilloux, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 73, πίν. XX, 6 (320 ἢ 260 π.Χ.). J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*, Berlin 1935, ἀριθ. 70, πίν. 31 (303 - 302 π.Χ.). *Excavat. at Samothrace*, 2, I, IV, πίν. 9a - 9c, σ. 9 (τέλη 4ου - ἀρχαί 3ου π.Χ. αἰῶνος).

Ἐνῶ καὶ τῶν γραμμάτων *Ε*, *Ξ*, *Π*, *Ν* ἡ μορφή δύναται νὰ τοποθετηθῆ εἰς τὸν 4ον εἰσέτι π.Χ. αἰῶνα, ἢ χαλαρὰ μορφή τοῦ *Σ* μετὰ τῶν περίπου ὀριζοντίων κεραιῶν, ἢ μορφή τοῦ *Υ* μετὰ τῶν ἐλαφρῶς καμπυλουμένων ἄνω σκελῶν, ὡς καὶ ἡ μορφή τοῦ *Φ*, μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος. Πρβλ. Pouilloux, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 34, πίν. XXV, 2 (τέλη 4ου - ἀρχαί 3ου π.Χ. αἰῶνος). *IG XII, Suppl.* 433, Pouilloux *ἔ.ἀ.*, πίν. XLIV, 4 (α' τέταρτον 3ου π.Χ.). Kirchner, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 74, πίν. 32 (295/4 π.Χ.). Kirchner, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 79, πίν. 34 (279/8 π.Χ.). Kirchner, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 81, πίν. 34 (271/70 π.Χ.). *BCH* 78 (1954), σ. 49 εἰκ. a - b (281 - 280 π.Χ.). *Excavat. at Samothrace*, 2, I, V, πίν. 10b, σ. 11 (299 - 281 π.Χ.).

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟΝ

Ἡ μαρμαρίνη ἐνεπιγραφὸς πλίνθος εὑρέθη ἐρριμμένη εἰς δεξαμενὴν μεταβυζαντινῶν πιθανώτατα χρόνων ἐντὸς τῆς Κοινότητος Ἀμφιπόλεως¹⁴. Ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν στοιχεῖον ἔχομεν περὶ τῆς θέσεως, ἐνθα τὸ μνημεῖον τοῦ ἐταίρου Ἀντιγόνου εἶχεν ἀρχικῶς ἀνεγερθῆ. Ὅπως δὴποτε πιθανώτατον εἶναι νὰ εἶχεν ἀνατεθῆ τὸ μνημεῖον εἰς σημαντικὸν ἱερὸν τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως¹⁵.

14. Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐμπροσθεν τῆς οἰκίας Ἀλεξ. Κοχλιαρίδου (*ΑΔ* 23 (1968) : Χρονικά, σ. 358).

15. Τὰ σημαντικὰ ἱερά τῆς Ἀμφιπόλεως, μετὰ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Στρυμόνος καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος δὲν ἔχουν εἰσέτι ἐντοπισθῆ. Αἱ

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀποφασίσει τὴν ἀνέγερσιν μεγάλου ναοῦ εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος¹⁶, ἀποδεικνύει τὴν ἰδιαίτεραν αἰγλὴν τοῦ ἱεροῦ τούτου κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἀποτελεῖ μίαν μικρὰν ἔστω ἔνδειξιν, ὅτι εἰς τὸ Ταυροπόλιον πιθανώτατα εἶχεν ἀνατεθῆ τὸ μνημεῖον τοῦ ἑταίρου. Ὑφίσταται ἐπίσης σχέσις τοῦ ἀναθήματος μετὰ τὸν Ἡρακλῆ, ἡ λατρεία τοῦ ὁποῖου δὲν λείπει βεβαίως καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἀμφίπολιν¹⁷.

Ἐκ τοῦ μνημείου σώζεται μόνον ἡ ἐνεπίγραφος πλίνθος, ἀνήκουσα εἰς τὴν ἐπίστασιν βάθρου φέροντος ἄγαλμα πιθανώτατα. Διαστάσεις πλίνθου: μῆκ. 0.76, πλ. 0.92, ὕψ. 0.28 μ. Ὑψος γραμμάτων: 0.018 καὶ 0.08 μ. Διάστιχα: 0.022 μ.

Τὰς τρεῖς πλαγίας πλευρὰς τῆς πλίνθου κοσμοῦν δύο ὑποταίρια ἀποτετημένα πολυλαχοῦ. Αἱ ὑποταίρια μάλιστα τῆς προσθίας πλευρᾶς ἔχουν ἀποκοπὴ τελείως εἰς μίαν δευτέραν ὀπωςδήποτε χρῆσιν τῆς πλίνθου. Εἰς τὴν πλευρὰν τὴν ἔναντι τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς κειμένην, ἀπαντῶμεν ἀναθύρωσιν καὶ δύο τόρμους συνδέσμων σχήματος Η. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιμελῶς εἰργασμένης ἐπιφανείας τῆς πλίνθου σώζονται δύο τόρμοι σχετιζόμενοι πιθανώτατα πρὸς τὸ ἄγαλμα τοῦ νικητοῦ ἑταίρου. Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ τόρμος (μῆκ. 0.23, μεγ. πλ. 0.05 καὶ βάθ. 0.06 μ.) εἶναι πιθανώτατα ὁ τόρμος τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος ἑνὸς χαλκοῦ ἀγάλματος. Ὁ ἕτερος τόρμος πρὸς τὰ ἀριστερά (μῆκ. 0.07, πλ. 0.07 καὶ βάθ. 0.06 μ.) ἀνήκει εἰς τὸ δεξιὸν ἄνετον σκέλος, τὸ ὁποῖον ἤγγιζε τὸ βάθρον μόνον μετὰ τὸ ἄκρον τῶν δακτύλων (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 27 β).

Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναπαραστήσωμεν μετὰ βεβαιότητος τὴν στάσιν τοῦ ἀγάλματος τοῦ ἑταίρου. Ἀρχικῶς ἡ μεταξὺ τῶν δύο τόρμων σημειουμένη ἀπόστασις φαίνεται νὰ ἀποκλείῃ μίαν στάσιν μεταπικὴν καὶ ἡρεμον, ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ἀποξυομένου τοῦ Λυσίππου (ἐκτὸς μόνον ἂν δεχθῶμεν ἄγαλμα πολὺ μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, ὑπόθεσιν ἀποκλειομένην μᾶλλον ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ τόρμου τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος).

Πιθανώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦτο ὀλίγον μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ μεγέθους καὶ ὅτι ὁ ἰσχυρὸς διασκελισμὸς σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ θέμα τοῦ νικητοῦ εἰς δύο ἀγῶνας δρόμου ἑταίρου. Πιθανῶς ὁ ἑταῖρος παριστάνετο εἰς φάσιν τινὰ τοῦ ἀγωνίσματος, τρέχων ὡς σταδιοδρόμος γυμνὸς ἢ ὄπλιτοδρόμος μετὰ κράνου καὶ ἀσπί-

ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν ἀπεκάλυψαν τὸ ἱερὸν τῆς Κλειοῦς καὶ παρέσχον ἐνδείξεις διὰ τὴν θέσιν τοῦ Ἀσκληπιείου (Τὸ Ἔργον 1959, σ. 42-44 καὶ 1966, σ. 28). Διὰ τὰς λατρείας ἄλλων θεῶν εἰς τὴν Ἀμφίπολιν πληροφορίας παρέχουν ἐπιγραφαὶ ἀνευρεθεῖσαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, Α1 19 (1964): Χρονικά, σ. 378 (Ἐκάτη Φωσφόρος), Α1 24 (1969): Χρονικά, σ. 355 (Ἴσις).

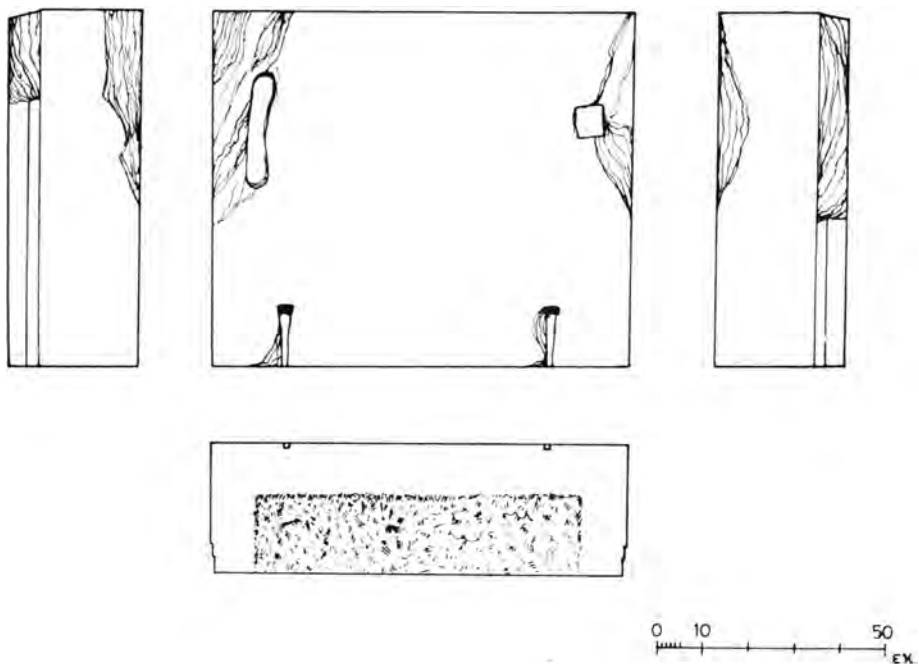
16. Διδόδ. Σικ. XVIII, 4. Papastavrou, ἔ.α., σ. 42. Πρβλ. ἀπότμημα μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου βάσεως ἀγάλματος ρωμαϊκῶν χρόνων ἐξ Ἀμφιπόλεως (ἀριθ. Εὐρ. Μουσείου Καβάλας Λ 819):

-----/λείδου
-----ἱεργτε]ύσασα
-----Ταν]ροσπόλωι

17. Πρβλ. π.χ. ἐνεπίγραφον μαρμάρινον βάθρου ἀγαλματίου ρωμαϊκῶν χρόνων ἐξ Ἀμφιπόλεως (ἀριθ. Εὐρ. Μουσείου Καβάλας Λ 859):

Ἀργαῖος Πολυ]στράτου
Ἡρακλεῖ

δος¹⁸, εἰς στάσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ἀριστοναύτου ἢ πολεμιστῶν τινων τῆς ζωφόρου τοῦ Μουσουλίου καὶ τῆς σαρκοφάγου τῶν Ἀμαζόνων¹⁹, ἔχων κεκαμμένον τὸ στάσιμον ἀριστερὸν σκέλος καὶ τεταμένον τὸ ἄνετον δεξιόν²⁰. Ὅπωςδὴποτε καὶ ἡ ἔρμηγνεία αὕτη προσκρούει εἰς δυσκολίας, ἐφ' ὅσον ἡ κατ' ἐνώπιον κατεύθυνσις τοῦ ἀριστεροῦ

Σχέδ. 2. Ἡ μαρμαρινὴ πλίνθος ἐξ Ἀμφιπόλεως

18. Τὰς κνημίδας ἔπαυσαν νὰ φέρουν οἱ ὀπλιτοδρόμοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Πaus. VI, 10, 4. *JdI* 10 (1895), σ. 199. *JHS* 23 (1903), σ. 282.

19. Στήλη Ἀριστοναύτου: Lippold, *Handbuch*, πίν. 79, 4. Ζωφόρος μουσουλίου Ἀλικαρνασοῦ: Bieber, *The Sculpture of Hellenistic Age*, New York 1955, εἰκ. 61. Σαρκοφάγος Ἀμαζόνων: Bieber, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 252.

20. Διὰ παραστάσεις ὀπλιτοδρόμων πρβλ.: F. Hauser, *Zur Tübingen Bronze*, *JdI* 2 (1887), σ. 95 κ.ἔ. F. Hauser, *Zur Tübingen Bronze II*, *JdI* 10 (1895), σ. 182 κ.ἔ. De Ridder, *L'hoplitodromie de Tübingen*, *BCH* 21 (1897), σ. 211 - 215. E. N. Gardiner, *Notes on the Greek foot races*, *JHS* 23 (1903), σ. 261 κ.ἔ. E. N. Gardiner, *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930, σ. 140 κ.ἔ. W. Hyde, *Olympic Victor Monuments and Greek Athletic Art*, Washington 1921, σ. 203 κ.ἔ. J. Beazley, *An Hoplitodromos cup*, *BSA* 46 (1951), σ. 7 - 15. A. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Acropolis*, Cambridge Mass 1949, ἀριθ. 120.

Τὸ γνωστὸν χαλκοῦν ἀγάλματιον τοῦ Tübingen ἔχει τὰ σκέλη πλησίον ἀλλήλων καὶ πιστεύεται, ὅτι εἰκονίζει τὸν ἀθλητὴν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐκκινήσεως. Πρβλ. μελανόμορφον οἰνοχόην London B628 τοῦ ζωγράφου Ἀθηνᾶς μετὰ παραστάσεως ἀγάλματος ὀπλιτοδρόμου, *Haspels ABL* 260, ἀριθ. 135. Τὸ ἄγαλμα τοῦ ἐταίρου Ἀντιγόνου δὲν παρίστανεν ὅπωςδὴποτε τὸν δρομέα κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐκκινήσεως, ἀλλὰ πιθανῶς εἰς ἄλλην τινὰ φάσιν τοῦ ἀγωνίσματος. Πρβλ. Gardiner, *JHS* 23 (1903), σ. 277, εἰκ. 6 (ἐρυθρόμορφος κύλιξ Berlin), Gardiner *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 8 (ἐρυθρόμορφος κύλιξ Berlin).

Πρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ σημειωθῇ, ὅτι αἱ ὡς ἄνω παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἰς ἀγγεία, δὲν παρίστανουν ἀγάλματα ἀθλητῶν ἀλλὰ ἀποδίδουν διαφόρους φάσεις τοῦ ἀγωνίσματος.

πέλματος δυσκόλως ἐναρμονίζεται εἰς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πρὸς τὰ πλάγια συγχρόνως ὑποτιθεμένην κίνησιν τοῦ ἀγάλματος.

Δυσκολίαι προκύπτουν ἐπίσης ἐκ τῆς ἀναθρώσεως καὶ τῶν συνδέσμων τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς τῆς πλίνθου. Ὅπισθεν τοῦ ἀγάλματος— ἂν τοποθετήσωμεν εἰς τοὺς δύο τόρμους τῆς ἄνω ἐπιφανείας τὰ πέλατα τοῦ ἀγάλματος— ὑφίσταται ἱκανὸς χῶρος καὶ ἡ προσθήκη ἐτέρας πλίνθου ὀπισθεν τῆς σωζομένης, διὰ τὴν δημιουργίαν ἐπιμήκους βάθρου μετὰ τῆς κυρίας ὄψεως εἰς τὴν στενὴν πλευρὰν, εἶναι ἄσκοπος. Ἐπειδὴ φαίνεται νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση τῆς δευτέρας χρήσεως διὰ τὴν ἀναθύρωσιν καὶ τοὺς συνδέσμους, πιθανὴ ἔρμηνεία ἀπομένει ἡ περίπτωση τῆς στηρίξεως τοῦ βάθρου εἰς τοῖχον ἢ ἡ ὑπόθεσις νὰ ἀπετέλει τὸ βάθρον τμῆμα μεγαλύτερου ἀναθήματος (πρβλ. ἀνάθημα Δαόχου π.χ.).

Ὅπωςδὴποτε, σχετικῶς μὲ τὴν στάσιν τοῦ ἀγάλματος καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν τόρμων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκλεισθοῦν ὑποθέσεις ὡς αἱ κατωτέρω:

1. Τὸ δεξιὸν ἄνετον σκέλος ἦτο τεταμένον ὀπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ καὶ ἔβαινε ἐπὶ ἐτέρας ἀπολεσθείσης σήμερον πλίνθου, ἥτις διὰ τῶν συνδέσμων καὶ τῆς ἀναθρώσεως προσηρτάτο εἰς τὴν σωζομένην²¹.

2. Τὸ δεξιὸν ἄνετον σκέλος τοῦ ἀγάλματος δὲν ἤγγιζε τὸ ἔδαφος καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐσώθησαν ἴχνη του.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὡς ἄνω περιπτώσεις ὁ τετράγωνος τόρμος πρέπει νὰ σχετισθῆ μὲ ἀντικείμενόν τι τοῦ ἀγάλματος.

3. Ἀμφότεροι οἱ τόρμοι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς πλίνθου σχετίζονται μὲ τὰ ὄπλα τοῦ ὀπλιτοδρόμου (ἀσπίδα εἰς τὰ δεξιὰ καὶ κράνος εἰς τὰ ἀριστερά), ἐνῶ τὸ ἄγαλμα τοῦ νικητοῦ ἴστατο ὀπισθεν τούτων ἐπὶ τῆς ἀπολεσθείσης ὀπισθίας πλίνθου.

Ἡ τελευταία περίπτωση φαίνεται νὰ ἀποκλείεται ἐκ τοῦ ὀριζοντίου πυθμένου τοῦ ἀριστεροῦ τόρμου, ὅστις νομίζω, ὅτι μετὰ βεβαιότητος πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς τόρμος πέλματος²².

ΧΑΤΙΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

21. Πρβλ. δρομεῖς Νεαπόλεως ἢ Καπιτωλίου. Lippold, *Handbuch*, πίν. 100, 3. Carpenter, *Greek sculpture*, Philadelphia 1962, πίν. XXXII, I.

22. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν Καθηγητὴν κ. Γ. Μπακαλάκην ὡς καὶ τὸν Καθηγητὴν κ. F. Eckstein, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν καλωσύνην νὰ συζητήσουν μαζί μου τὰ προβλήματα τῶν τόρμων τοῦ βάθρου καὶ νὰ μὲ βοηθήσουν μὲ τίς παρατηρήσεις των. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Πέτσαν δι' ὀρισιμένας ὑποδείξεις του.

ΝΕΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΦΗΒΩΝ ΕΚ ΒΕΡΟΙΑΣ

(Π ί ν . 28 - 29)

Συμβολή εις τὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν καὶ εἰδικώτερον εἰς ἐκείνην τῆς πόλεως τῆς Βεροίας δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἢ παρουσιαζομένη ἐνταῦθα ἀνέκδοτος ἐπιγραφή, περιέχουσα κατάλογον ἐφήβων¹. Πρὸ τῆς μεταφορᾶς τῆς (1969) εἰς τὸ Μουσεῖον Βεροίας (ἀριθ. Κατ. 315Λ) ἐχρησίμευεν ὡς Ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ Ἁγίας Ἄννης, ὁδὸς Προφήτου Ἡλιοῦ (ἐνορίας Ἁγίου Ἰωάννου)² (Π ί ν . 28 α).

Ἡ φέρουσα τὸ κείμενον στήλη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τῆς περιοχῆς, ἔλλιπης κατὰ τμημά της κάτω δεξιᾶ, στέφεται ὑπὸ χαμηλοῦ ἀετώματος σώζοντος ἐκ τῶν ἀκρωτηρίων μόνον τὰ γωνιαῖα, τοῦ μεσαίου ὄντος ἀποκεκρουμένου. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐλαφρῶς βεβαθυμένου τυμπάνου, ἄσημον δισκάριον, διαμ. 0.075 μ., ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸν κόσμον τῆς ἐπιστέψεως.

Ἡ ἐνεπίγραφος ἐπιφάνεια³, εὐρισκομένη εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐτῆς, ἤτοι ἄνω, δεξιᾶ καὶ ἀριστερά, ὑπὸ ἀναγλύφου κυματίου - πλαίσιου καὶ ἐξωτερικῆς στενῆς ταινίας - ζώνης. Ὑπόνοιοι ὑπάρξεως καὶ ἐτέρας σειρᾶς γραμμάτων ὑπὸ τὸ τελευταῖον σωζόμενον ὄνομα ἐφήβου, ἢ σαφῆς ἔλλειψις κενοῦ χώρου διὰ τὸ στήσιμον τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνώμαλος κατάληξις τῆς πλακός, πείθουν, νομίζομεν, ὅτι ἡ στήλη δὲν σώζεται ἀκεραία. Ἐξ ἄλλου, ἴχνη γραμμάτων ἀπαντωμένων καθ' ἅπασαν σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν ἐπιφανείας, οὐδεμίαν σχέσιν δ' ἔχόντων πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κείμενον, ὡς καὶ σαφεῖς ἐνδείξεις ἐπιμελοῦς κατὰ τὰ λοιπὰ προσπαθείας ἀποξέσεως προὑπαρχούσης ἐπὶ τοῦ λίθου ἐπιγραφῆς (βλ. Π ί ν . 28 β, 29 α - β), μαρτυροῦν διὰ τὸ παλίμψηστον τῆς πλακός. Εἰς αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ συμπέρασμα ὀδηγεῖ καὶ ἡ λιτὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς στήλης ἀνάτασις, ἐνθυμίζουσα κλασσικιστικῆς τινος τεχνοτροπίας καὶ ἀντιλήψεως παραδείγματα ἢ μνημεῖα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, ἔνθα χρονολογικῶς ἐντάσσεται πιθανώτατα ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή⁴.

1. Ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως εἶναι γνωστοὶ μέχρι σήμερον ἕτεροι περὶ τοὺς 10 κατάλογοι ἐφήβων (πρβλ. J. M. R. Cormack, Progress Report on the Greek Inscriptions of the Trite Meris for IG X, ἐν *Ancient Macedonia*, Thess. 1970, σ. 194), ὧν οἱ πλεῖστοι ἀνέκδοτοι ἢ τμηματικῶς μόνον δημοσιευμένοι.

2. Εἶναι περιέργον πῶς ἡ ἐπιγραφή αὕτη διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν ἀσχοληθέντων κατ' ἐξοχὴν μὲ τὸ ἐπιγραφικὸν ὑλικὸν τῆς Βεροίας καὶ εἰδικώτερον μὲ τὸ εἰς τὸν προαναφερθέντα ναὸν ἐντετειχισμένον. Πιθανῶς τοῦτο νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πλάξ εὐρέθη τοποθετημένη μὲ τὴν ἐνεπίγραφόν της ὄψιν πρὸς τὰ κάτω.

3. Μιμητῆς τῶν ἐξ ἀνατολῶν ἀλλοθρήσκων, σχετικῶς μὲ τὴν κακοποίησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ναῶν, ὁ μεταβυζαντινὸς κτίστης τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς ἐσφυρηλάτησε τὴν ἐνεπίγραφον ἐπιφάνειαν τῆς στήλης προκειμένου οὕτω νὰ « δέση » καλύτερον τὸ ἐπ' αὐτῆς χυθὲν συνδετικὸν κονίαμα.

4. Μεγάλῃ ὁμοιότητι γραμμάτων ὑπάρχει μεταξύ τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἐν *Ancient Macedonia*, Thess. 1970, σ. 281 - 285, πίν. LXXVII δημοσιευθείσης ὁμοίως ἐκ Βεροίας, χρονολογουμένης ἐπακριβῶς ἐντὸς τοῦ ἔτους 229 μ.Χ.

Διαστάσεις: Σωζ. ὕψος στήλης συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀετώματος 0.94 μ. Πλάτος περίπου 0.62 μ. Πάχος 0.12 μ. Πλάτος κυματίου - πλαισίου καὶ ταινίας 0.06 μ. Μέσον ὕψος γραμμάτων 0.02 μ.· διάστιχον περίπου 0.012 μ.

Τὰ γράμματα ὁμοιόμορφα κατὰ τὸ σχῆμα: τὸ δμικρον πάντοτε ρομβοειδές, τὸ σῖγμα γωνιώδες. Ἡ κεραία τοῦ φεῖ μακρά.

Ἡ συμπλοκὴ γραμμάτων συνηθεστέρα κατὰ τὰς καταλήξεις τῶν λέξεων, σπανιωτέρα ἐντὸς αὐτῶν: Ϝ , ϝ , ἀπαξ Ϟ (ἢ μοναδικὴ περίπτωση μὴ χρησιμοποιήσεως γωνιώδους - κλασσικοῦ σῖγμα).

Μέχρι καὶ τοῦ πέμπτου στίχου τὸ κείμενον καταλαμβάνει εἰς πλάτος ἅπασαν τὴν ἐνεπίγραφον ὄψιν· οἱ λοιποὶ στίχοι ἀκολουθοῦν ἐν εἴδει στήλης. Τὸ Φ τοῦ Φλ(άβιος) Ἐδφρόσου[ρος] (στ. 6) ὀλίγον ἔξωθι τῆς ἀκολουθούσης στήλης.

- <Ἔτους ^{ca. 3} --- σεβαστοῦ τοῦ καὶ ^{ca. 3} ---· ἀλειφ)ού-
 σης τῆς πόλεως, ἐπιμελουμένον τοῦ
 <ἀ)λείμματος Δομιτίου Πύρρον, ἐφη-
 βαροῦντος Ἀθρ(ήλιου) Ἐδτυχίονος, τοὺς
 5 ἐφηβεύσαντας ἐνεχάραξεν
 Φλ(άβιος) Ἐδφρόσου[ρος] υἱὸς Φλ(αβίου) Οὐρβανοῦ.
 Ρουτίλιος Ποταμωνιανὸς νέος,
 Στάτ(ιος) Ἐντ[ύ]χιος,
 Δομ(ίτιος) Τρόφιμος,
 10 Αἴλ(ιος) Μά[ρ]κελλος,
 Οὐέττ(ιος) Αἴαντος υἱός,
 Πετρ(ώνιος) Νικηφόρος,
 Σεπτ(ίμιος) Κοπρούλλος,
 Ἀθρ(ήλιος) Πολύχαρμος,
 15 Ἀθρ(ήλιος) Λύκος,
 Οὐεῖβ(ιος) Νεικοπολιανός,
 Οὐεῖβ(ιος) Ἐδτύχις,
 Οὔλπ(ιος) Μενέας,
 Πετρ(ώνιος) Ἀλέξανδρος.
 20 Κλ(αύδιος) Λυνκεύς,
 Μέστρ(ιος) Λυνκεύς,
 Μέστρ(ιος) Ὀλύμπις,
 Ἀθρ(ήλιος) Ὀμηρικὸς νέος,
 Φλ(άβιος) Σωκράτης,
 25 Αἴλ(ιος) Μακεδὼν νέος,
 Αἴλ(ιος) Ἀχιλλεύς,
 Φλ(άβιος) Ὑπερέχων,
 cetera desunt

Παρατηρήσεις

Στίχ. 1: Ὁ πρῶτος στίχος οὐδέποτε χαραχθεῖς, πλὴν τοῦ κατὰ τὸ πέρασ αὐτοῦ συμπλέγματος -ου (Πί ν. 28 α - β), συνεπληρώθη κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἕτερα παρεμφερῆ παραδείγματα, ὡς λ.χ. ἡ ἐν Σισανίῳ ἐντετειχισμένη τοῦ ἔτους 146/7 μ.Χ. ἐπιγραφή (*BSA* 18, σ. 185 - 6, ἀριθ. 34), ἡ ἐκ Βεροίας, ἐν τῷ τοπικῷ νῦν Μουσείῳ ἀποκειμένη (ἀριθ. Κατ. 127Λ), τοῦ ἔτους 177/8 μ.Χ. τοιαύτη (Β. Καλλιπολίτου, Στήλη μετ' ἀναγραφῆς δωρεᾶς κλπ. ἐν *Ἰέρας Α. Κεραμοπούλλου*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 305)⁵ καὶ ἡ ἐξ Ἐδέσσης τοῦ ἔτους 180/1 μ.Χ. (*CIG* 1997C), λαμβανομένου ἐπιπροσθέτως ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ μέγιστος ἀριθμὸς γραμμάτων πρὸς κάλυψιν ἐνὸς ἐκάστου τῶν πρῶτων πέντε στίχων κυμαίνεται μεταξὺ 26 καὶ 28 τὸ ἀνώτερον.

Παρομοίαν περίπτωσιν ἀκεφάλου ἢ ἡμιτελοῦς κειμένου ὡς τὸ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς παρουσιάζουν ἡ ἐν *AA* 57 (1942), σ. 179, ἀριθ. 9 = *Hellenica* V (1948), σ. 29 (ἀριθ. Μ. Βεροίας 9Λ) δημοσιευθεῖσα καὶ ἕτερα ἀδημοσίευτος ἐπὶ « μακεδονικοῦ βωμοῦ » (ἀριθ. Μ. Βεροίας 310Λ)⁶ ἐπιγραφαί, ἀμφότεραι ἐκ Βεροίας. Ἐκ τῆς μελέτης τοῦ φαινομένου τούτου πιστεύεται, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ λίθου τῆς στήλης κατανομή τοῦ πρὸς χάραξιν κειμένου ἐγίνετο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, βάσει προσχεδίου τινός, εἰς ὃ εἶχον ὑπολογισθῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπακριβῶς ἢ μεταξὺ τῶν γραμμάτων ἀπόστασις, τὰ διάστιχα, ὡς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καταλαμβανόντων ἕνα ἕκαστον τῶν στίχων ψηφίων. Κατὰ τὴν ἀνωτέρω, ὡς ἐκ τούτου, τεχνικὴν δὲν ἦτο ἀναγκαῖον διὰ τὸν τεχνίτην νὰ ἀκολουθῆ κατὰ τὴν χάραξιν πάντοτε τὴν σειρὰν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ οὗτος ἠδύνατο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων νὰ χαράσῃ τοὺς στίχους μίγδην, γνωστοῦ ὄντος ἐκ τῶν προτέρων τοῦ ἀποτελέσματος. Τὸ γεγονὸς, πάντως, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἐλλεῖπει ἀκριβῶς ἢ ἐπικεφαλὶς τοῦ ὅλου κειμένου, διὰ τῆς ὁποίας καθορίζετο τὸ ἔτος « ἀποτάξεως » τῶν ἐφήβων, θέτει ἐπιπροσθέτως τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ παρατηρηθεῖσα, κατὰ τὴν χάραξιν ἀσφαλῶς, ἀνωμαλία ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἱεραρχίαν (ἐπ' αὐτοῦ βλ. κατωτέρω) ἢ καὶ ἐπισυμβάν τι ἐν τῷ μεταξὺ ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς γεγονός, εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ἀκύρωσιν τῆς ἀνατεθείσης παραγγελίας καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς στήλης⁷.

Στίχ. 2 - 4: Περίεργος δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἡ πρὸ τοῦ ἐφηβάρχου Αὐρηλίου Εὐτυχίονος ἀναγραφὴ ἐν τῇ στήλῃ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ ἀλείμματος Δομιτίου Πύρρου, κατωτέρου τοῦτέστιν ἱεραρχικῶς ἀξιωματοῦχου τοῦ γυμνασίου (βλ. σχετικῶς Δ. Κανατσούλη, Ἡ μακεδονικὴ πόλις, ἐν *Μακεδονικά* Ε', σ. 63), φροντιστοῦ οὕτως εἶπεῖν τῆς διανομῆς τοῦ ἐλαίου εἰς τοὺς ἐφήβους. Ἐπειδὴ οὐχὶ σπανίως ὁ γυμνασίαρχος προέβαινεν εἰς τὴν δωρεὰν μέρους ἢ καὶ καθόλου τοῦ ἀλείμματος (πρβλ. Β. Καλλιπολίτου, *ἔ.ἀ.*, σ. 308 καὶ *ÖJh* 1 (1898), σ. 181), ἴσως εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ ἀλείμματος ταυτίζεται πρὸς τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τοῦ γυμνασίου. Ἀσχέτως τούτου, ὁ εἰς τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν ἀναφερόμενος ἐπιμελητὴς

5. Κριτικὴ ἐν *REG* 67 (1954), σ. 145, ἀριθ. 158· διορθώσεις ἀναγνώσεων : J. M. R. Cormack, *ἔ.ἀ.*, σ. 195, ἀριθ. 2, εἰς ἃς πρόσθετες καὶ τὰς κάτωθι ἡμετέρας : Στήλη I, 3 Κυϊντιλιανός, 8 Γέλως, 15 - 16 Σκίλβας, στήλη II, 4 Ἀντιγένης, 6 Ἀνχαρηνός (πρβλ. *BCH* 1959, σ. 550 - 551).

6. Ἀχιλλᾶς / Ἀχειλλεῖ / τῷ αἰρονῶ (sic) / < μν > εἰας / < χάρον >.

7. Ὅπωςδὴποτε, τόσον διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἐν *AA* 57 (1942), σ. 176, ἀριθ. 9 ἐπιγραφῆς, ὅσον καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τῆς ἡμετέρας, ἡ διὰ τὴν πρώτην ὑπὸ τοῦ L. Robert ἐν *Hellenica* V, σ. 29, ὑποσ. 3, διατυπωθεῖσα ἀποψις, ὅτι τὸ ἀφεθὲν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ κενὸν ὀφείλεται εἰς παράλειψιν τοῦ λιθοξόου, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἱκανοποιητικὴ.

είναι μέχρι στιγμής ο δεύτερος γνωστός εκ Βεροίας κατέχων το αξίωμα τουτο (διὰ τὸν ἕτερον: Β. Καλλιπολίτου, *ἔ.ἀ.*, σ. 305· περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐφηβάρχων, βλ. Δ. Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονικὴ πόλις, ἐν *Μακεδονικὰ Ε'*, σ. 58 κ.έ.). Ἐκτὸς τοῦ ἡμετέρου Αὐρηλίου Εὐτυχίωτος, ἕτεροι δύο ἐφηβάρχοι παραδίδονται μέχρι σήμερον ἐκ Βεροίας: ὁ Στάτιος Ἀντίγονος (Β. Καλλιπολίτου, *ἔ.ἀ.*, σ. 305) καὶ ὁ Κλαύδιος Ἔτυμος (*BCH* 79 (1955), σ. 274 = Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονικὰ μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 20, ὑποσ. 3).

Στίχ. 3: Ἐπὶ τοῦ λίθου *ΑΛΕΙΜΜΑΤΟΣ*· σύγχυσις ὑπὸ τοῦ χαρακτοῦ τῶν προσομοιοζόντων γραμμάτων Α καὶ Λ (πρβλ. σχετ. *Μακεδονικὰ Γ'*, σ. 86, ὑποσ. 4).

Στίχ. 5: Συνηθεστέρα ἢ χρησιμοποίησις τοῦ ρήματος *ἀναγράφειν*· ρήματα δηλοῦντα αὐτὴν ταύτην τὴν χάραξιν ὡς τὸ *ἐγχαράσσω* πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μᾶλλον σπάνια : πρβλ. *Hellenica* VII (1949), σ. 33, ὑποσ. 2, ἔνθα καὶ παραδείγματα εἰς ἃ πρόσθετος Στράβ. *Γεωγρ.* 10, 3. 2.

Στίχ. 7: Ἐπὶ τοῦ λίθου ΡΟΥΤΙΛΙΑΣ· Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ φέρει ἴχνη κρούσεως (Πί ν. 29 α), ἢ δὲ ἀνάγνωσις τοῦ τελευταίου γράμματος ἢ συμπλέγματος γραμμάτων ἐν τῇ καταλήξει τῆς λέξεως ἀβεβαία. Μεταγενεστέρα ἐπέμβασις δὲν φαίνεται ἀπίθανος. Περὶ τοῦ γένους *Rutilia*, βλ. Α. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano*, 1952, σ. 223, πρβλ. καὶ Ε.Α. Sydenham, *The Roman Republican Coinage*, 1952, σ. 225. Ἡ παράλειψις ἀναγραφῆς τοῦ *praenomen* εἰς τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι ἀσύνηθες φαινόμενον, πρβλ. *Μακεδονικὰ Γ'*, σ. 78, ὑποσ. 3.

Ποταμωνιανός: Ἀνευρέθη μόνον τὸ θηλυκὸν *Ποταμωνιανή* (*Μακεδονικὴ Προσωπογραφία* ἀριθ. 1166)· συνηθέστερον τὸ *Ποτάμων* (*BSA* 18, σ. 185 - 86, ἀριθ. 34 - *IGBR* IIIa 1517· IIIb 1638 - *AA* 57 (1942), σ. 178, ἀριθ. 16).

Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ *νέος* πρὸς διάκρισιν υἱοῦ ἀπὸ πατρὸς φέροντος τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὄνομα, βλ. Σ. Πελεκίδου, *Ἀπὸ τὴν πολιτεία . . .* Θεσσαλονίκη 1934, σ. 57.

Στίχ. 8: Ἴσως ἔγγονος τοῦ ἐκ Βεροίας ὁμοίως ὁμωνύμου ἐφηβάρχου τοῦ ἔτους 177/8 μ.Χ. (βλ. Β. Καλλιπολίτου, *ἔ.ἀ.*, σ. 305).

Στίχ. 9: Εἶναι βέβαιον ὅτι ἀρχικῶς ἐπὶ τοῦ λίθου εἶχεν ἀναγραφῆ *ΔΟΜ* , ἔνθα *σ* siglum δηλωτικὸν συντμήσεως. Τὸ ἀκολουθοῦν τὸ *Μ* τοῦ *ΔΟΜ Α* ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν ἐπέμβασιν, ὡς τοῦτο ἀπέδειξεν ἐπισταμένη τοῦ λίθου ἐξέτασις καὶ ἡ διαφορετικὴ χάραξις καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμάτων.

Τρόφιμος: ὄνομα γνωστὸν καὶ ἄλλοθεν (*Μακ. Προσ.* ἀριθ. 671 - *IGBR* I 227).

Στίχ. 10: *T. Aelius* τις *Marcellus* ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Δοβήρου Παιονίας (*Μακ. Προσ.* ἀριθ. 1533).

Στίχ. 13: *Κοπρόλλος*· μετὰ τὸ αὐτὸ ὄνομα δοῦλός τις εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἐδέσσης τοῦ ἔτους 255 μ.Χ. (*REG* 12, σ. 171, IV) καὶ ἕτερος, πιθανῶς δοῦλος, ὁμοίως εἰς ἀνέκδοτον ἐπιγραφὴν ἀποκειμένην ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου - Ροτόντα Θεσσαλονίκης (ἀριθ. ΑΓ 654). Πρβλ. καὶ *JdI* 84 (1969), σ. 179 (ἐπιγραφὴ ἐκ Θεσσαλονίκης).

Στίχ. 14: *Πολύχαρμος*· ὄνομα σύνηθες (*Μακ. Προσ.* ἀριθ. 744, 1739 καὶ *Μακεδονικὰ Ζ'*, σ. 196 = *SEG* 14 (1957), σ. 101, ἀριθ. 480).

Στίχ. 15: *Αδρήλιός* τις *Λύκος* και εις ἐπιγραφὴν ἐκ Δίου Πιερίας (*Μακ. Προσ.* ἀριθ. 246).

Στίχ. 16: *Νεικοπολιανός*: διὰ τὸ ὄνομα, βλ. *Μακ. Προσ.* ἀριθ. 603.

Στίχ. 17: *Εὐτύχις*: συντετμημένη μορφή τοῦ *Εὐτύχιος* ὡς π.χ. τὰ *Ίούλις*, *Διονύσις*, *Ὀλύμπις* κλπ.· πρβλ. και *Εὐτύχης* (*IGBR IIIa 1517, IV 1958*). Περὶ τοῦ φαινομένου βλ. *BSA* 23, σ. 82 και Β. Καλλιπολίτου - Δ. Λαζαρίδου, *Ἀρχαῖαι Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης*, 1946, σ. 8 και 66.

Στίχ. 18: [*Μενν*] *έας* τις *Μεννέου* εις ἐπιγραφὴν Θεσσαλονίκης (Σ. Πελεκίδου, *ξ.ά.*, σ. 25, ἀριθ. 2).

Στίχ. 20/1: *Λυγκεύς*: ἐκτὸς τοῦ ὁμωνύμου Ἀφαρίδου τὸ ὄνομα γνωστὸν και ἄλλοθεν (*Bechtel, Gr. Pers.*², σ. 429 - *RE XXVI, 1*, στ. 2469).

Στίχ. 25: Περὶ τοῦ ἔθνικοῦ *μακεδῶν* ὡς κυρίου ὀνόματος, βλ. *Μακεδονικά Γ'*, σ. 87, ὑποσ. 2 ὡς και *BSA* 18, σ. 186.

Ἄξιον, τέλος, νὰ ἀναφερθῆ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἐλληνικῶν και μακεδονικῶν ὀνομάτων τῶν ἐφήβων ὡς τὰ *Ἀντίγονος*, *Ἀλέξανδρος*, *Λυγκεύς*, *Σωκράτης*, *Ἀχιλλεύς* κλπ., πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει παρατηρηθῆ και εις ἄλλας ἐπιγραφὰς περιεχοῦσας καταλόγους ἐφήβων (πρβλ. *BSA* 58, σ. 25 (Βέροια), και J. M. R. Cormack, *Progress Report* κλπ. ἐν *Ancient Macedonia; 1st int. symposium*, Thess. 1970, σ. 201 (Ἔδεσσα) και μαρτυρεῖ ἀκριβῶς τὴν ἔντονον ἐκείνην στροφὴν πρὸς τὸ ἔνδοξον παρελθόν, ἢ ὁποῖα παρετηρήθη κατὰ τὸν 3ον κυρίως μεταχριστιανικὸν αἰῶνα.

I. Π. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΠΑΒΛΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

(Πί ν. 30 - 34)

Μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων προσκτημάτων τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1967¹ ἦτο καὶ ἡ μικρὰ μὲν, ἀλλὰ λίαν ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἀπόψεως ποικιλίας τύπων, Συλλογὴ, τὴν ὁποίαν ἐδώρησεν εἰς τὸ Μουσεῖον ὁ κ. Βασίλειος Παπαβλασόπουλος².

Ἡ Συλλογὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ 250 ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων 131 ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἑλληνικῶν πόλεων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, 111 ρωμαϊκά, 4 βυζαντινά, 2 ἐνετικά, ἓν νεωτερικὸν Ἰσπανίας καὶ ἓν ἀπροσδιόριστον. Ἐπίσης περιλαμβάνει 20 γλυπτοὺς λίθους, ἀρχαίους ἑλληνικοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ νεωτερικοὺς, ὡς καὶ μίαν μικρὰν χαλκῆν γυναικείαν κεφαλὴν³.

Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα καλύπτουν γεωγραφικῶς ἓν μέγα μέρος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὸ κύριον ὅμως μέρος αὐτῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους τῶν περισσοτέρων πόλεων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ Κρήτης. Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ ὠρισμένοι χαρακτηριστικοὶ τύποι τῆς Μ. Ἀσίας.

Μεταξὺ τῶν νομισμάτων αὐτῶν θεωρῶ σκόπιμον νὰ ἀναφέρω τοὺς σπανίους σχετικῶς τύπους, ὡς εἶναι τὸ τριημιβόλιον τῆς Μητροπόλεως (βλ. κατωτέρω ἀριθ. κατ. 41), τὸ χαλκοῦν τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 50), ἔχον ὡς ὀπισθότυπον ἔφιππον νεανίαν, τὸ τῆς Πελοποννησιακῆς πόλεως Βούρα ἐποχῆς Γέτα (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 77), τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν *ΑΙΝ ΑΩΝ* (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 92), τὸ τῆς Ἄνδρου (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 105), τὸ τῆς Νικομηδείας, ἐποχῆς Καρακάλλα (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 107), καὶ τέλος τὸ δηνάριον τοῦ βασιλέως τῆς Μαυριτανίας Ἰόβα Β' (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 125).

Τὰ 17 χαλκᾶ νομίσματα τῆς θρακικῆς πόλεως τῶν Ἀβδήρων (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 20 - 36) εἶναι τοῦ ἰδίου τύπου, ἐξ αὐτῶν δὲ τὰ 12 (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 25 - 36) φέρουν ὡς ὑστερόσημον ρόπαλον. Ἡ ἐξέτασις τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτῶν (πατίνας) μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι ἀποτελοῦν μέρος ἑνὸς μεγαλυτέρου διασκορπισθέντος εὐρήματος. Τὰ νομίσματα αὐτὰ χρονολογοῦνται περὶ τὰ 281 - 200 π.Χ., ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν ἔχομεν περισσότερα στοιχεῖα καὶ οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς συνθέσεως καὶ τοῦ τόπου εὐρέσεώς των, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ χρονολόγησις ἀποκρύψεως τοῦ εὐρήματος.

Ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν νομισμάτων 9 εἶναι τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας (8 δηνάρια, 1

1. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὴν Προϊσταμένην τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν κ. Ἀδαμαντίαν Λ. Οἰκονομίδου, τόσον διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως, ὅσον καὶ διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς τῆς, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μελέτης μου.

2. Πρβλ. Μ. Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου εἰς *Α/Α* 23 (1968) : Χρονικά, σ. 13 - 14.

3. Πρβλ. ἔ.ά., ὑποσημ. 2.

quinarius), τὰ υπόλοιπα δὲ αὐτοκρατορικά. Οἱ 37 ἀντωνιανοὶ τοῦ Γαλλιανοῦ (βλ. κατωτ. ἀριθ. κατ. 182 - 218) ἀποτελοῦν πιθανώτατα, ὡς καὶ τὰ νομίσματα τῆς πόλεως τῶν Ἀβδήρων, τμῆμα μεγαλυτέρου εὐρήματος, ἀνήκουν δὲ χρονολογικῶς εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας αὐτοῦ (266 - 267 μ.Χ.). Ὁμοίως, ἐπειδὴ ἀγνοοῦμεν τὴν σύστασιν τοῦ ὄλου εὐρήματος, ὡς καὶ τὴν προέλευσίν του, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν τὸ ἔτος καὶ τὸν τόπον ἀποκρύψεώς του.

Γενικῶς ἡ διατήρησις τῶν νομισμάτων τῆς Συλλογῆς εἶναι καλή, ἐκτὸς ἐλαχίστων περιπτώσεων.

Εἰς τὸν περιγραφικὸν κατάλογον, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ, ἀναγράφεται καὶ ὁ ἀριθμὸς γραφῆς ἐκάστου νομίσματος εἰς τὸ εὐρετήριον τοῦ Μουσείου (Α.Ε.).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Κάλης Καμπανίας

Μετὰ τὸ 268 π.Χ.

*Εμ. [*CALENO*]. Κεφαλὴ δαφνοστεφῆς Ἀπόλλωνος πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. Ἐπιγραφὴ ἐφθαρμένη. Ἀνθρωποκέφαλος ταῦρος στεφόμενος ὑπὸ Νίκης πρὸς δεξ.

Πρβλ. *SNG* Cor., ἀριθ. 321.

1. ΧΑ → , 4.983 γρ. (Α.Ε. 1967/433).

Συρακοῦσαι

Ἰέρων Β' (274 - 216 π.Χ.)

*Εμ. Κεφαλὴ Διὸς μετὰ ταινίας πρὸς ἀριστ., δεξ. μονογράφημα Γ.

*Οπ. *ΙΕΡΩ ΝΟΣ*. Τρίαινα. Δεξ. καὶ ἀριστ. ἀνά εἰς δελφίν. Κάτωθεν δεξ. .Σ'.

Πρβλ. *SNG* Eneipides, ἀριθ. 643 - 645.

2. ΧΑ ↙ , 6.372 γρ. (Α.Ε. 1967/434) (Πί ν. 30, ἀριθ. 2).

Ἑδεσσα

Ἐποχῆς Τιβερίου (14 - 37 μ.Χ.)

*Εμ. *ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ*. Προτομὴ Τιβερίου πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΘΕΟΣ ΕΛΕΣΣΑΙΩΝ*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς Αὐγούστου πρὸς δεξ.

Πρβλ. *SNG* Cor., ἀριθ. 163.

3. ΧΑ ↑ , 9.11 γρ. (Α.Ε. 1967/444α) (Πί ν. 30, ἀριθ. 3).

Ἐποχῆς Γορδιανοῦ (238 - 244 μ.Χ.)

*Εμ. [*ΑΚΜ*] *ΑΝ... ΓΟΡΑΙΑ*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς Γορδιανοῦ Γ' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *ΕΛΕΣΣΕΩΝ*. Ἡ Ρώμη μετὰ κράνους καθημένη ἐπὶ πανοπλίας πρὸς

ἀριστ., κρατούσα διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην, στεφομένη ὑπὸ τῆς Πόλεως, πρὸς δεξ. ἰσταμένης. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 168 - 170.

4. ΧΑ ↑ , 8.24 γρ. (Α.Ε. 1967/445) (Πί ν. 30, ἀριθ. 4).

Θεσσαλονίκη

187 - 31 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή κισσοστεφῆς Διονύσου πρὸς δεξ.

Ἔοπ. *ΘΕΣΣΑ ΛΟ ΝΙ ΚΗΣ*. Σταφυλή ἐντὸς στεφάνου ἐκ κισσοῦ. Κάτωθεν δεξ. μονογράφημα ΜΡ.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 355.

5. ΧΑ ↑ , 4.982 γρ. (Α.Ε. 1967/448).

Ἔμ. Κεφαλή Ἰανουῦ. Ἄνωθεν *I*.

Ἔοπ. [*Θ*] *ΕΣΣΑ [ΛΟΝΙΚΗΣ]* ἐν τῷ ἐξέργῳ. Δύο Κένταυροι κρατοῦντες κλάδον, στρέφοντες ἀλλήλοις τὰ νῶτα.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 369 - 371.

6. ΧΑ ↑ , 4.156 γρ. (Α.Ε. 1967/449).

Παρώρεια

Ἔμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Διὸς πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔοπ. Ἄετὸς ἰστάμενος ἐπὶ κεραυνοῦ πρὸς δεξ., στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ. Δεξ. μονογράφημα *Ϝ*, ἀριστ. *Θ*.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 253 - 254. Κατὰ νεωτέραν ἐκδοχὴν ὁ τύπος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν Ἑπειρωτικὴν Συμμαχίαν καὶ τὸν βασιλέα Πύρρον. Διὰ σχετικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ θέματος, βλ. P. R. Franke, *Die Antiken Münzen von Epirus*, σ. 251 - 52. Εἰς τὸν πίνακα 54, ἀριθ. 11 ἀπεικονίζεται ὁμοιος καθ' ὅλα τύπος.

7. ΧΑ ↓ , 8.134 γρ. (Α.Ε. 1967/446) (Πί ν. 30, ἀριθ. 7).

Πέλλα

Περὶ τὰ 187 - 31 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή Πανὸς πρὸς δεξ.

Ἔοπ. *ΠΕΛ ΛΗΣ* ἀριστ. καὶ δεξ. Ἄθηνα Ἄλκις ἰσταμένη πρὸς δεξ. Ἄριστ. καὶ δεξ. μονογραφήματα ἀσαφῆ.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 258.

8. ΧΑ ↑ , 7.495 γρ. (Α.Ε. 1967/447).

Φίλιπποι

Περὶ τὰ 356 - 350 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή Ἑρακλέους μετὰ λεοντῆς πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΦΙΛΙΠΠΩΝ* δεξ. Τρίπους. *Αριστ. σύμβολον άσαφές (φαρέτρα;).
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 295.

9. ΧΑ ↖, 5.66 γρ. (Α.Ε. 1967/450).

Φίλιππος Β' (359 - 336 π.Χ.)

*Εμ. Κεφαλή νεανική μετά ταινίας προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *ΦΙΛΙΠΠΟΥ*. *Εφιππος γυμνός νεανίας προς δεξ. Κάτωθεν μονογράφημα *Ο*.
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 581.

10. ΧΑ ←, 8.916 γρ. (Α.Ε. 1967/435) (Πί ν. 30, άριθ. 10).

*Εμ. Το αυτό.

*Οπ. *ΦΙΛΙ...Υ*. Το αυτό. Κάτωθεν μονογράφημα *Ε*.
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 585.

11. ΧΑ ↘, 7.88 γρ. (Α.Ε. 1967/437).

*Εμ. Το αυτό προς άριστ.

*Οπ. *ΛΙΠΠΟΥ*. Το αυτό προς άριστ. Κάτωθεν σύμβολον άστήρ⁴.
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 605.

12. ΧΑ ↖, 6.264 γρ. (Α.Ε. 1967/436).

*Αλέξανδρος Γ' (336 - 323 π.Χ.)

Νομισματοκοπεΐον *Αμφιπόλεως (περί τὸ 320 π.Χ.)

*Εμ. Κεφαλή *Ηρακλέους μετά λεοντῆς προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *Β.Α.* *Ανωθεν τόξον καί φαρέτρα, κάτωθεν ρόπαλον. Σύμβολον άσαφές
(στάχυς σίτου;). Στικτός κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 1026 - 1028.

13. ΧΑ ↗, 5.853 γρ. (Α.Ε. 1967/438).

14. ΧΑ ↘, 5.52 γρ. (Α.Ε. 1967/439).

Κάσσανδρος (316 - 297 π.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς περί τὰ 306 - 297 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή *Ηρακλέους μετά λεοντῆς προς δεξ.

*Οπ. *ΒΑΣΙΛΕΩΣ Κ Α ΣΣΑΝ [ΔΡΟ] Υ*. *Εφιππος γυμνός νεανίας προς δεξ. Κά-
τωθεν σύμβολον σταφυλή.
Πρβλ. *ξ.ά.*, άριθ. 1151.

15. ΧΑ ←, 5.39 γρ. (Α.Ε. 1967/440).

*Εμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς *Απόλλωνος προς δεξ. Στικτός κύκλος.

4. Τὰ άργυρά τετράδραγμα του Φιλίππου Β' με σύμβολον τὸν άστήρα άποδίδονται εἰς τὸ νομισματοκοπεΐον τῆς Πέλλης. Πρβλ. *SNG Burton Y. Berry Collection, Part I*, άριθ. 109.

᾽Οπ. ΚΛΑΣΣΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Τρίπους. ᾽Αριστ. καὶ δεξ. μονογράφηματα ἀσαφή.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 1160 - 1162.

16. ΧΑ ↖ , 6.343 γρ. (Α.Ε. 1967/442) (Πί ν. 30, ἀριθ. 16).

17. ΧΑ ↑ , 5.757 γρ. (Α.Ε. 1967/441).

᾽Αντίγονος Γονατᾶς (277 - 239 π.Χ.)

᾽Εμ. Κεφαλή ᾽Αθηνᾶς μετὰ κορινθιακοῦ κράνουσ πρὸς δεξ.

᾽Οπ. Β Α. Πᾶν καὶ τρόπαιον. ᾽Αριστ. σύμβολον μακεδονικὸν κράνουσ, δεξ. ἀσαφές, κατωτέρω μονογράφημα ϩ .

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 1205 - 1207.

18. ΧΑ ↑ , 6.659 γρ. (Α.Ε. 1967/443).

᾽Εμ. Τὸ αὐτό.

᾽Οπ. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν ᾽αριστ. μονογράφημα Μ , δεξ. ἐφαρμένον.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 1208 - 1209.

19. ΧΑ ↘ , 3.455 γρ. (Α.Ε. 1967/444).

᾽Αβδηρα

Περὶ τὰ 281 - 200 π.Χ.

᾽Εμ. Κεφαλή βασιλέωσ (Πτολεμαίου Γ΄, Δ΄ ἢ Ε΄) μετὰ ταινίας πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. ΑΒΔΗ ἄνωθεν, ΡΙΤΩΝ ἐν τῷ ἐξέργῳ. Γρὺσ καθήμενος πρὸς ᾽αριστ. ᾽Αριστ. σύμβολον ἀστήρ.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 380.

20. ΧΑ ↖ , 5.72 γρ. (Α.Ε. 1967/463).

21. ΧΑ ↑ , 5.47 γρ. (Α.Ε. 1967/464).

22. ΧΑ ↑ , 5.624 γρ. (Α.Ε. 1967/465).

23. ΧΑ ↑ , 5.408 γρ. (Α.Ε. 1967/466).

24. ΧΑ ↑ , 6.37 γρ. (Α.Ε. 1967/467).

᾽Εμ. Τὸ αὐτό. ᾽Υστερόσημον ρόπαλον.

᾽Οπ. Τὸ αὐτό.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*

25. ΧΑ ↑ , 4.663 γρ. (Α.Ε. 1967/451).

26. ΧΑ ↖ , 5.19 γρ. (Α.Ε. 1967/452).

27. ΧΑ ↑ , 6.829 γρ. (Α.Ε. 1967/453).
28. ΧΑ ↙ , 4.748 γρ. (Α.Ε. 1967/454).
29. ΧΑ ↑ , 4.922 γρ. (Α.Ε. 1967/455).
30. ΧΑ ↙ , 4.168 γρ. (Α.Ε. 1967/456).
31. ΧΑ ↑ , 5.288 γρ. (Α.Ε. 1967/457).
32. ΧΑ ↗ , 4.575 γρ. (Α.Ε. 1967/458).
33. ΧΑ ↙ , 5.94 γρ. (Α.Ε. 1967/459) (Πί ν. 30, ἀριθ. 33).
34. ΧΑ ↑ , 6.046 γρ. (Α.Ε. 1967/460).
35. ΧΑ ↙ , 4.69 γρ. (Α.Ε. 1967/461).
36. ΧΑ ↑ , 4.982 γρ. (Α.Ε. 1967/462).

Θάσος

Περί τὸ 180 π.Χ. - ἀρχὰς Ἰου αἰ. π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή κισσοστεφῆς Διονύσου πρὸς δεξ.

Ἦπ. ΣΩΤΗΡΟΣ ἀριστ., ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ' δεξ., ΘΑΣΙΩΝ ἐν τῷ ἐξέργῳ. Ἡρακλῆς ἰστάμενος κατ' ἐνώπιον, στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς λεοντῆν καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ρόπαλον. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. μονογράφημα K^{P} .

Πρβλ. G. Le Rider, *Les monnaies Thasiennes* εἰς *Guide de Thasos*, E. F. A. 1968, σ. 189, ἀριθ. 51.

37. ΑΡ ↑ , 15.78 γρ., τετράδραχμον (Α.Ε. 1967/463) (Πί ν. 30, ἀριθ. 37).

Κρανῶν

Περί τὰ 400 - 344 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Ποσειδῶνος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. ΚΡ Α ἄνωθεν. Ἴππεὺς φέρων χλαμύδα καὶ πέτασον, καλπάζων πρὸς δεξ. Κάτωθεν σύμβολον τρίαινα.

Πρβλ. E. Rogers, *The Cooper Coinage of Thessaly*, ἀριθ. 179.

38. ΧΑ ↙ , 5.16 γρ. (Α.Ε. 1967/469).

Λάρισα

Περί τὰ 395 - 344/3 π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή τῆς Νύμφης Λαρίσης κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς ἀριστ.

*Οπ. ΛΑΡΙΣΣ ἄνω, ΑΙΩΝ ἐν τῷ ἐξέργῳ. Ἴππος βόσκων πρὸς δεξ.

Πρβλ. Fr. Hermann, Die Silbermünzen von Larissa in Thessalien εἰς *ZfN* 1925, σ. 41, πίν. V, ἀριθ. 4 - 14.

39. AP ↖, 5.804 γρ., δραχμὴ (Α.Ε. 1967/470) (Πί ν. 30, ἀριθ. 39).

Μάλια Φθιώτιδος

400 - 344 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μετὰ κράνους πρὸς δεξ.

*Οπ. ΜΑΛΙΕ ΩΝ. Φιλοκτῆτης τοξεύων τὰ πτηνὰ τῆς Λήμνου πρὸς δεξ. Κάτωθεν σύμβολον ⤴.

Πρβλ. E. Rogers, *ε.ά.*, ἀριθ. 384.

40. ΧΑ ↗, 1.17 γρ. (Α.Ε. 1967/471).

Μητρόπολις

400 - 344 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή γυναικεία κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς ἀριστ.

*Οπ. [ΜΗ] ΤΡΟΠ[ΟΛΙΤΩΝ]. Ἀπόλλων Μουσαγέτης βαδίζων πρὸς δεξ., κρατῶν λύραν.

Πρβλ. BMC πίν. VII, ἀριθ. 8.

41. AP ↑, 1.17 γρ., τριημιωβόλιον (Α.Ε. 1967/551) (Πί ν. 30, ἀριθ. 41).

Ὁμόλιον

350 π.Χ. περίπου ἢ ἐνωρίτερον

*Εμ. Κεφαλή Φιλοκτῆτου μετὰ κωνικοῦ πύλου πρὸς δεξ.

*Οπ. ΟΜΟΛΙΕΩΝ. Ὁφίς συσπειρωμένος.

Πρβλ. E. Rogers, *ε.ά.*, ἀριθ. 257.

42. ΧΑ ↖, 3.748 γρ. (Α.Ε. 1967/472).

Φάλαννα

400 - 344 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή νεανική (*Ἄρεως;) πρὸς δεξ.

*Οπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Κεφαλή Νύμφης πρὸς δεξ. Κάτωθεν ἀριστ. μονογράφημα Β (;).

Πρβλ. *ε.ά.*, ἀριθ. 451.

43. ΧΑ ↑, 6.182 γρ. (Α.Ε. 1967/473) (Πί ν. 30, ἀριθ. 43).

44. ΧΑ ↑, 6.987 γρ. (Α.Ε. 1967/474).

Φάρσαλος

400 - 344 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μετὰ κράνους κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς ἀριστ.

*Οπ. *ΦΑ/Ρ/ΣΑ*, Θεσσαλός ἰππεὺς μετὰ κράνους καὶ θώρακος καλπάζων πρὸς δεξ.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 491.

45. ΧΑ ↓ , 7.013 γρ. (Α.Ε. 1967/475).

Φεραὶ

404 - 369 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή Ἐκάτης μετὰ στεφάνου πρὸς δεξ.

*Οπ. Ἐπιγραφὴ ἐφθαρμένη. Λεοντοκεφαλή κρήνης.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 513.

46. ΧΑ ↗ , 2.70 γρ. (Α.Ε. 1967/476).

Κοινὸν Θεσσαλῶν

196 - 1ος αἰ. π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή Διὸς μετὰ στεφάνου δρυὸς πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΘΕΣΣΑ* ἀριστ., *ΛΩΝ* δεξ. Ἄνωθεν *[Α] ΛΕΣ ΑΝΔΡΟ*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *ΜΕΝΕΚΡΑΤΗΣ*. Ἰτωνία Ἀθηνᾶ φέρουσα κράνος καὶ ἀσπίδα, κραδαίνουσα δόρυ πρὸς δεξ.
Πρβλ. *SNG Cor.*, ἀριθ. 269.

47. ΑΡ ↗ , 5.62 γρ. «Double Victoriates» (Α.Ε. 1967/477) (Πί ν. 30, ἀριθ. 47).

199 - 146 π.Χ. καὶ πιθανῶς 48 - 27 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Ἀπόλλωνος πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΘΕΣΣΑ ΛΩΝ*. Ὁ αὐτὸς τύπος. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. καὶ δεξ. *Τ Ι*
Πρβλ. E. Rogers, *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 15. *Μ Α*

48. ΧΑ ↑ , 4.53 γρ. (Α.Ε. 1967/478).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *[Θ]ΕΣΣΑ* ἀριστ., *ΛΩΝ* δεξ. Τὸ αὐτό. Ἄνωθεν ὄνομα ἄρχοντος ἀσαφές.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 19 - 34.

49. ΧΑ ↖ , 6.24 γρ. (Α.Ε. 1967/479).

*Εμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μετὰ κορινθιακοῦ κράνους πρὸς δεξ. Ἄνωθεν *ΙΣΑΓΟΡΟ*.

*Οπ. *ΘΕ ΣΣ* ἄνωθεν, *ΑΛΩΝ* κάτωθεν. Ἐπιππος νεανίας πρὸς δεξ.⁵.

50. ΧΑ ↑ , 6.13 γρ. (Α.Ε. 1967/479 α) (Πί ν. 30, ἀριθ. 50).

Ἐποχῆς Αὐγούστου (14 π.Χ. - 27 μ.Χ.)

*Εμ. Ἐπιγραφὴ ἐφθαρμένη. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Αὐγούστου πρὸς δεξ.

5. Ὁ τύπος οὗτος δὲν εὑρέθη εἰς τοὺς οἰκείους καταλόγους.

*Οπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Ἰτωνία Ἀθηνᾶ κραδαίνουσα δόρυ πρὸς δεξ. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. μονογράφημα φ .

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 66 - 67.

51. ΧΑ ↓ , 8.959 γρ. (Α.Ε. 1967/480).

Ἐποχῆς Καρακάλλα (211 - 217 μ.Χ.)

*Ἐμ. [ΑΥ Κ Μ ΑΥΡ] ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ. Προτομή δαφνοστεφῆς Καρακάλλα πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. ΘΕ [ΣΣΑΛΩΝ] ἄνωθεν, ΚΟΙΝΟΝ κάτωθεν. Νίκη ἐπὶ τριίππου καλπάζουσα πρὸς δεξ., κρατοῦσα κλάδον φοίνικος καὶ στέφανον. Κάτωθεν τῶν ἵππων σύμβολον Γ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 111 - 113.

52. ΧΑ ↑ , 7.228 γρ. (Α.Ε. 1967/481).

*Ἐμ. ΑΝΤΩΝΙΝ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. ΘΕ [ΣΣΑΛΩΝ] ἄνωθεν, ΚΟΙΝΟΝ κάτωθεν. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν σύμβολον ἐφθαρμένον.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*

53. ΧΑ ↙ , 7.228 γρ. (Α.Ε. 1967/480 α).

Ἐποχῆς Γαλλιανοῦ (261 - 268 μ.Χ.)

*Ἐμ. ΑΥΤ [Κ Π Ο] ΛΓ ΑΛΛΗΝΟ Σ. Προτομή ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ τοῦ Γαλλιανοῦ πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

*Οπ. [ΚΟΙ] ΝΟΝ ΘΕCΣΑΛΩΝ. Ἰτωνία Ἀθηνᾶ μετὰ δόρατος καὶ ἀσπίδος κραδαίνουσα ξίφος πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 126.

54. ΧΑ ↓ , 9.39 γρ. (Α.Ε. 1967/482).

Δυρράχιον

Περὶ τὰ 200 - 30 π.Χ.

*Ἐμ. Δάμαλις θηλάζουσα μόσχον. Ἄνωθεν ἀστήρ. Ὄνομα ἄρχοντος ΘΕΟΔΩΤΟΣ.

*Οπ. ΑΥΡ ἄνωθεν, πέριξ ὄνομα ἄρχοντος ΦΑΛΛΑ ΚΡΙΩ ΝΟΣ. Διπλοῦν ἀστεροκόσμητον τετράγωνον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *SNG* Corp., ἀριθ. 490.

55. ΑΡ ↑ , 2.548 γρ. «Victoriates» (Α.Ε. 1967/483) (Πί ν. 30, ἀριθ. 55).

Κοινὸν Ἡπειρωτῶν

234/3 - 168 π.Χ.

*Ἐμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Διὸς πρὸς δεξ. Ἄριστ. μονογράφημα Ξ. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *ΑΠΕΙ ΡΩΤΑΝ*. Ἄετός ἰστάμενος ἐπὶ κεραυνοῦ πρὸς δεξ. Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου δρυός.

Πρβλ. P. R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, σ. 166, ἀριθ. 32 κ.έ.

56. ΑΡ ↑ , 4.23 γρ., δραχμή (Α.Ε. 1967/485) (Πί ν. 30, ἀριθ. 56).

᾽Εμ. Κεφαλή Ἄρτεμιδος πρὸς δεξ. Ἄριστ. μονογράφημα ΑϞ , δεξ. ἐφθαρμένον. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *ΑΠΕΙ ΡΩΤΑΝ*. Αἰχμὴ δόρατος. Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου δρυός.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 211, ἀριθ. 635, 636.

57. ΧΑ ← , 9.29 γρ. (Α.Ε. 1967/486) (Πί ν. 31, ἀριθ. 57).

Ἡπειρωτικὴ Συμμαχία⁶

Πρὸ τοῦ 234/3 π.Χ.

᾽Εμ. Κεφαλή δαφνοστεφῆς Διὸς πρὸς δεξ.

᾽Οπ. Κεραυνὸς ἐντὸς στεφάνου ἐκ φύλλων δρυός. Ἄνωθεν μονογράφημα Α̅ , κάτωθεν κέρας Ἄμαλθείας.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 255, πίν. 54, ἀριθ. 1.

58. ΧΑ → , 8.699 γρ. (Α.Ε. 1967/484) (Πί ν. 31, ἀριθ. 58).

Ἡπειρωτικὴ Συμμαχία καὶ βασιλεὺς Πύρρος

297 - 272 π.Χ.

᾽Εμ. Τὸ αὐτό.

᾽Οπ. *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ*. Τὸ αὐτό.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 257, πίν. 54, ἀριθ. 9.

59. ΧΑ ← , 9.56 γρ. (Α.Ε. 1967/487).

᾽Οπούντιοι Λοκροὶ

Περὶ τὰ 369 - 338 π.Χ.

᾽Εμ. Κεφαλή Δήμητρος φερούσης στέφανον στάξεων πρὸς δεξ.

᾽Οπ. *ΟΠΟΝΤΙΩ [Ν]*. Αἴας Λοκρὸς ὠπλισμένος μὲ κράνος, ξίφος καὶ ἀσπίδα, προβαίνων εἰς μάχην. Ἐπὶ τοῦ κοίλου τῆς ἀσπίδος λέων, ἐπὶ τῶν ποδῶν του ξίφος.

Πρβλ. *SNG Cor.*, ἀριθ. 53.

60. ΑΡ ↓ , 2.518 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/488).

Περὶ τὰ 338 - 300 π.Χ.

᾽Εμ. Κεφαλή Ἄθηνᾶς μετὰ κορινθιακοῦ κράνου πρὸς δεξ. Ἄνωθεν *ΕΥ*.

᾽Οπ. *ΛΟΚ ΡΩΝ*. Σταφυλή. Ἄνωθεν σύμβολον ἀσαφές.

6. Ὁ τύπος οὗτος ἀποδίδεται καὶ εἰς Πανδοσίαις. Πρβλ. *SNG Cor.*, ἀριθ. 86.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 65 - 71.

61. ΧΑ ↑ , 1.705 γρ. (Α.Ε. 1967/489).

Ἐμ. Τὸ αὐτό.

Ὅπ. *ΛΟΚΡ ΕΠΙΚΝΑ*. Τὸ αὐτό.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 74 - 76.

62. ΧΑ ↗ , 2.56 γρ. (Α.Ε. 1967/490).

Βοιωτῶν

Περὶ τὰ 338 - 315 π.Χ.

Ἐμ. Βοιωτικὴ ἀσπίς.

Ὅπ. *ΒΟ Ι*. Κάνθαρος. Ἄνωθεν ρόπαλον, δεξ. μηνίσκος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 176.

63. ΑΡ ↖ , 2.32 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/492) (Πί ν. 31, ἀριθ. 63).

64. ΑΡ ↑ , 2.642 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/491).

Θήβαι

Περὶ τὰ 462 - 395 π.Χ.

Ἐμ. Τὸ αὐτό.

Ὅπ. *ΘΕ ΒΗ*. Κάνθαρος ἐντὸς ἐγκοίλου τετραγώνου. Ἄνωθεν ρόπαλον.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 290.

65. ΑΡ ↑ , 2.568 γρ., τριώβολον (Α.Ε. 1967/493).

Ἰστιαία

3ος αἰ. - 146 π.Χ.

Ἐμ. Κεφαλὴ Μαινάδος μετὰ στεφάνου ἐκ φύλλων ἀμπέλου πρὸς δεξ.

Ὅπ. *ΙΣΤΙ ΑΙ*. Ἡ Νύμφη Ἰστιαία καθημένη ἐπὶ πρῶρας πλοίου πρὸς δεξ., κρατοῦσα ἴκριον τροπαίου. Κάτωθεν τοῦ πλοίου μονογραφήματα ΚΕ καὶ ΛΕ

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 517 - 536.

66. ΑΡ ↘ , 1.752 γρ., τετράβολον (Α.Ε. 1967/495) (Πί ν. 31, ἀριθ. 66).

Ἐμ. Τὸ αὐτό.

Ὅπ. *ΙΣΤΙ Ε ΩΝ*. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν τοῦ πλοίου σύμβολον μηνίσκος.

Πρβλ. *ξ.ά.*

67. ΑΡ ← , 1.882 γρ., τετράβολον (Α.Ε. 1967/496).

Χαλκίς

Περὶ τὰ 369 - 313 π.Χ. καὶ μετέπειτα

Ἐμ. Κεφαλὴ γυναικεία πρὸς ἀριστ.

Ὅπ. *Χ Α*. Ἄετὸς πετῶν πρὸς ἀριστ., κρατῶν ὄφιν. Ἄνωθεν σύμβολον δάς.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 432 - 439.

68. AP ← , 3.148 γρ., δραχμή (A.E. 1967/497).

Ευβοϊκή Συμμαχία

Περί τὸ 302 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή γυναικεία (Νύμφης Ευβοίας;) πρὸς δεξ.

*Οπ. *EY*. Κεφαλή και τράχηλος βοῶς κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς δεξ. Δεξ. σύμβολον λύρα.

Πρβλ. W. Wallace, *The Euboian League and its Coinage* εἰς *NVM*, ἀριθ. 134, σ. 99, πίν. X.

69. AP ↑ , 3.838 γρ., δραχμή (A.E. 1967/498) (Πί ν. 31, ἀριθ. 69).

*Εμ. Βοῦς ἰστάμενος πρὸς δεξ., στρέφων τὴν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον. Ἄνωθεν κέρας Ἀμαλθείας⁷.

*Οπ. *EY BOI*. Σταφυλή.

Πρβλ. *ξ.ά.*, σ. 130, πίν. XV, ἀριθ. 10 - 16 (κέρας Ἀμαλθείας).

70. XA ↘ , 2.03 γρ. (A.E. 1967/494).

Ἀθῆναι

Τέλη 4ου - ἀρχὰς 3ου αἰ. π.Χ.

*Εμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μετ' ἀθηναϊκοῦ κράνου πρὸς δεξ. (Bracket style)⁸.

*Οπ. *A Θ E*. Γλαῦξ ἰσταμένη πρὸς δεξ. Ἄριστ. μηνίσκος καὶ κλάδος ἐλαίας.

Πρβλ. Ἰ. Σβορώνος, πίν. 21, ἀριθ. 24 - 26.

71. AP ↖ , 14.926 γρ., τετράδραχμον (A.E. 1967/499) (Πί ν. 31, ἀριθ. 71).

Μέγαρα

Μετὰ τὸ 307 π.Χ. περίπου

*Εμ. Κεφαλή δαφνοστεφής Ἀπόλλωνος πρὸς δεξ.

*Οπ. *MEGA PEΩN*. Λύρα.

Πρβλ. *SNG* Corp., ἀριθ. 469 - 470.

72. XA ↑ , 7.285 γρ. (A.E. 1967/500).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. [*MEGA*] *PEΩN*. Τὸ αὐτό.

Πρβλ. *ξ.ά.*

73. XA ↑ , 5.504 γρ. (A.E. 1967/501).

7. Πρβλ. H. Bloesch ἐν *AI* 20 (1965): Χρονικά, σ. 288.

8. Πρβλ. M. Thompson εἰς *Museum Notes* VII (1957), σ. 6.

Κόρινθος

Περί τὰ 400 - 146 π.Χ.

Ἐμ. Πήγασος πρὸς ἀριστ. Κάτωθεν Ϟ .

Ὅπ. Τρίαινα. Δεξ. σύμβολον ἀμφορεύς, ἀριστ. Δ.

Πρβλ. Κ. Edwards, *Corinth, Results of Excavation*, vol. VI (Coins), 1896 - 1899, σ. 15, ἀριθ. 11 καὶ *BMC*, ἀριθ. 448.

74. ΧΑ ↑ , 2.01 γρ. (Α.Ε. 1967/502).

Σικυῶν

400 - 300 π.Χ.

Ἐμ. ΣΙ. Χίμαιρα πρὸς ἀριστ.

Ὅπ. Περιστερὰ πετώσα πρὸς ἀριστ. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. Ι.

Πρβλ. *BMC*, ἀριθ. 117.

75. ΑΡ ↑ , 2.672 γρ., τριώβολον (Α.Ε. 1967/503) (Πί ν. 31, ἀριθ. 75).

Ἐμ. Τὸ αὐτό.

Ὅπ. Τὸ αὐτό. Δεξ. .

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 124.

76. ΑΡ ↑ , 2.81 γρ., τριώβολον (Α.Ε. 1967/504).

Βούρα

Ἐποχῆς Γέτα (209 - 212 μ.Χ.)

Ἐμ. [Δ]ΟΥΣ [ΕΠ] TIMION GETAN ΚΑ. Προτομή πτυχωτὴ Γέτα πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. ΒΟΥΡΑ ΕΩΝ. Ἀφροδίτη (;) ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον.

Πρβλ. δι' ὀπισθίαν πλευρὰν *SNG Corp.*, ἀριθ. 142 (πρὸς δεξ.).

77. ΧΑ ✓ , 5.54 γρ. (Α.Ε. 1967/555) (Πί ν. 31, ἀριθ. 77).

Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία

Μέγαρα

Μετὰ τὸ 280 π.Χ.

Ἐμ. Κεφαλὴ Ὁμαγυρίου Διὸς πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. Ἀχαϊκὸν μονογράφημα ἐντὸς στεφάνου δάφνης. Ἐν τῷ πεδίῳ Δ Ι. Ἄνωθεν σύμβολον λύρα. Δ Ο

Πρβλ. Μ. Thompson εἰς *Hesperia* VII, σ. 137, ἀριθ. 331 - 332 καὶ *BMC*, σ. 2, ἀριθ. 5.

78. ΑΡ ↑ , 2.21 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/505) (Πί ν. 31, ἀριθ. 78).

Λακεδαίμων

192 π.Χ.

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. Τὸ αὐτό. Ἐνωθεν μονογράφημα Α, κάτωθεν Ξ. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. καὶ δεξ. οἱ πῖλοι τῶν Διοσκούρων.

Πρβλ. Thompson *ε.ά.*, ἀριθ. 564 καὶ *BMC*, ἀριθ. 85.

79. ΑΡ ↘, 2.35 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/506).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν μονογράφημα Γ.

Πρβλ. *SMC* Corp., ἀριθ. 319 - 324.

80. ΑΡ ↗, 2.63 γρ., ἡμίδραχμον (Α.Ε. 1967/507).

Ἡλις

Περὶ τὰ 271 - 191 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλὴ Ἡρας μετὰ στεφάνου πρὸς δεξ.

*Οπ. *F A*. Ἄετὸς ἰστάμενος ἐπὶ κεραυνοῦ πρὸς δεξ. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. μονογράφημα ✕.Πρβλ. *ε.ά.*, ἀριθ. 428 - 430.

81. ΧΑ ←, 10.13 γρ. (Α.Ε. 1967/508).

Ἐποχῆς Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ.Χ.)

*Εμ. [*ΑΥΤΟ*] *ΚΡΑΤΩΡ* [*ΑΔΡΙΑΝΟΣ*]. Προτομὴ δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ τοῦ Ἀδριανοῦ πρὸς δεξ.*Οπ. *ΗΛΕΙ* ἐντὸς στεφάνου ἐλαίας.*ΩΝ*Πρβλ. *ε.ά.*, ἀριθ. 449.

82. ΧΑ ↑, 10.507 γρ. (Α.Ε. 1967/509).

Μεσσηνία

Μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου

*Εμ. Κεφαλὴ Δήμητρος πρὸς δεξ.

*Οπ. Ζεὺς Ἰθωμάτας κρατῶν ἀετόν, κεραυνοβολῶν πρὸς δεξ. Ἄριστ. μονογραφήματα ΜΕ καὶ ΚΑ, δεξ. τρίπους.

Πρβλ. *ε.ά.*, ἀριθ. 508.

83. ΧΑ ↘, 7.788 γρ. (Α.Ε. 1967/513).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. Τὸ αὐτό. Ἄριστ. μονογραφήματα ΜΕ καὶ ΔΙ ἐντὸς στεφάνου, δεξ. τρίπους.

Πρβλ. *ε.ά.*, ἀριθ. 511.

84. ΧΑ ↘, 8.138 γρ. (Α.Ε. 1967/514).

*Εμ. Τὸ αὐτὸ πρὸς ἄριστ.

*Οπ. Τὸ αὐτό. Ἄριστ. μονογράφημα Με καὶ τρίπους, δεξ. ὄνομα ἄρχοντος ΔΙΩΝ καὶ στέφανος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 516.

85. ΧΑ ↑ , 6.19 γρ. (Α.Ε. 1967/510).

86. ΧΑ ↗ , 5.25 γρ. (Α.Ε. 1967/511) (Πί ν. 31, ἀριθ. 86).

87. ΧΑ ↖ , 6.686 γρ. (Α.Ε. 1967/512).

Θουρία

Περὶ τὰ 220 - 182 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλὴ Διὸς μετὰ διαδήματος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. ΘΟΥ δεξ., [N] ΙΚΟΝΥΜΟΣ ἄριστ. Ἄθηνᾶ ἰσταμένη πρὸς ἄριστ., κρατοῦσα δόρυ καὶ ἀσπίδα. Δεξ. στέφανος σίτου.

Πρβλ., *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 545.

88. ΧΑ ↖ , 6.09 γρ. (Α.Ε. 1967/515).

Ἐπίδαυρος

Μετὰ τὸ 350 π.Χ. περίου

*Εμ. Κεφαλὴ δαφνοστεφῆς Ἀσκληπιοῦ πρὸς δεξ.

*Οπ. Ἡ Ἡπιόνη ἰσταμένη πρὸς ἄριστ. κρατοῦσα φιάλην. Ἄριστ. καὶ δεξ. μονογραφήματα Ε' καὶ Ϝ.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 123.

89. ΧΑ ↑ , 4.498 γρ. (Α.Ε. 1967/516).

Ἄρκαδία

Μετὰ τὸ 370 π.Χ. περίου

*Εμ. Κεφαλὴ νεανικῆ Πανὸς πρὸς δεξ.

*Οπ. Ϟ ἄρκαδικὸν μονογράφημα, κάτωθεν σῦριγξ, ἄριστ. Γ .

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 201 - 204.

90. ΧΑ → , 7.51 γρ. (Α.Ε. 1967/517).

Μεγαλόπολις

Περὶ τὰ 234 - 146 π.Χ.

*Εμ. Κεφαλὴ δαφνοστεφῆς Διὸς πρὸς ἄριστ.

*Οπ. ΜΕ Γ. Πάν γυμνὸς καθήμενος ἐπὶ βράχου πρὸς ἄριστ. κρατῶν λαγοβόλον. Ἄριστ. μονογράφημα Ϟ, δεξ. ϣ. Τὸ ὅλον ἐντὸς στεφάνου δρυός.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 260.

91. ΧΑ ↑ , 6.80 γρ. (Α.Ε. 1967/518) (Πί ν. 31, ἀριθ. 91).

ΑΙΝ ΑΩΝ

Ἐμ. Κεφαλή δαφνοστεφής Ἀπόλλωνος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. ΑΙΝ ἄνω, ΑΩΝ ἐν τῷ ἐξέργῳ. Βοῦς κυρίσσων πρὸς δεξ.

Πρβλ. Ε. Βαρούχα εἰς ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 11.

92. ΧΑ ↑ , 2.09 γρ. (Α.Ε. 1967/527) (Πί ν. 31, ἀριθ. 92).

Γόρτυς

3ος αἰ. π.Χ.

Ἐμ. Εὐρώπη καθημένη ἐπὶ δένδρου πρὸς δεξ. Ἦπισθεν ἀετός. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. ΓΟΡΤΥ ΝΙΩΝ. Εὐρώπη ἐπὶ βοδὸς πρὸς ἀριστ. Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου.

Πρβλ. SNG Cor., ἀριθ. 447.

93. ΧΑ ↖ , 4.75 γρ. (Α.Ε. 1967/526).

Περὶ τὰ 200 - 67 π.Χ.

Ἐμ. Κεφαλή δαφνοστεφής Ἀπόλλωνος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. ΓΟΡΤΥΝΙΩΝ. Βοῦς πρὸς ἀριστ. Κάτωθεν δύο δελφίνες, δεξ. μονογράφημα

Μ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 453.

94. ΧΑ ↙ , 5.35 γρ. (Α.Ε. 1967/525).

Ἐμ. Τὸ αὐτό.

Ἦπ. ΓΟΡ ἄνω, ΤΥΝΙ ἐν τῷ ἐξέργῳ. Βοῦς κυρίσσων πρὸς δεξ.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 454.

95. ΧΑ ↗ , 1.89 γρ. (Α.Ε. 1967/520).

96. ΧΑ ↗ , 2.30 γρ. (Α.Ε. 1967/521).

97. ΧΑ ↗ , 1.86 γρ. (Α.Ε. 1967/522).

Ἐμ. Κεφαλή Ἀρτέμιδος, φερούσης ἐπὶ τοῦ ὤμου τόξον καὶ φαρέτραν, πρὸς δεξ.

Ἦπ. ΓΟΡΤΥΝΙΩΝ. Βοῦς ἰστάμενος πρὸς ἀριστ., στρέφων τὴν κεφαλὴν δεξ.

Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου δάφνης.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 458.

98. ΧΑ ↓ , 9.332 γρ. (Α.Ε. 1967/519) (Πί ν. 31, ἀριθ. 98).

Ἐμ. Κεφαλή Ἑρμοῦ φέροντος πέτασον πρὸς ἀριστ.

Ἦπ. Βοῦς κυρίσσων πρὸς ἀριστ. Ἦνωθεν κηρύκειον.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 461.

99. ΧΑ ↖ , 2.112 γρ. (Α.Ε. 1967/523).

Ἐμ. Τὸ αὐτὸ πρὸς δεξ.

Ἦπ. Ἐπιγραφὴ ἐφθαρμένη. Τὸ αὐτό.

Πρβλ. *ξ.ά.*

100. ΧΑ ↑ , 2.27 γρ. (Α.Ε. 1967/524).

Κρήτη ως ρωμαϊκή ἐπαρχία

Ἐποχῆς Κλαυδίου (41 - 54 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣ] ΑΡΓΕΡΜΑ [ΝΙΚΟΣ] ΣΕΒΑ [ΣΤΟΣ]*. Προτομή Κλαυδίου πρὸς ἀριστ. Γραμμικὸς κύκλος.

Ἐπ. *ΘΕΑ ΣΕΒΑΣ ΤΑ*. Κεφαλή Μεσσαλίνας μετὰ διαδήματος πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 574.

101. ΧΑ ↓ , 3.665 γρ. (Α.Ε. 1967/528).

102. ΧΑ ↓ , 4.378 γρ. (Α.Ε. 1967/529).

Ἐποχῆς Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΥΤΟΚ ΑΔΡΙΑΝΟΣ*. Προτομή δαφνοστεφῆς Ἀδριανοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἐπ. Κάλαθος περιέχων μήκωνα καὶ στάχυς. Δεξ. καὶ ἀριστ. ἐν τῷ πεδίῳ *Κ*.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 587.

103. ΧΑ ↓ , 3.475 γρ. (Α.Ε. 1967/530).

Ἐποχῆς Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς (138 - 161 μ.Χ.)

Ἐμ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή δαφνοστεφῆς Ἀντωνεῖνου τοῦ Εὐσεβοῦς πρὸς δεξ.

Ἐπ. Βωμὸς μετὰ στεφάνου. Σύμβολα ἀσαφῆ.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 591.

104. ΧΑ ↙ , 2.232 γρ. (Α.Ε. 1967/531).

Ἄνδρος

1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.

Ἐμ. Κεφαλή θεᾶς (Δῆμητρος;) μετὰ καλύπτρας πρὸς δεξ.

Ἐπ. *Α Ν*

Δ ΡΙ

Διόνυσος φέρων διπλοῦν μακρὸν χιτῶνα, ἰστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κάρθαρον, στηρίζων τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ θύρσου⁹.

Πρβλ. Δ. Πασχάλη, Νομισματικὴ τῆς ἀρχαίας Ἄνδρου, εἰς *ΔΕΝΑ* 1898, σ. 319, ἀριθ. 53, πίν. ΙΣΤ' ἀριθ. 3.

105. ΧΑ ↑ , 6.18 γρ. (Α.Ε. 1967/532) (Πίν. 31, ἀριθ. 105).

9. Ὁ ὀπίσθιος τύπος ὑπάρχει ὡς ἐμπρόσθιος εἰς συνδυασμὸν μετὰ τὸν κάρθαρον ὡς ὀπισθότυπον εἰς *SNG Fitzwilliam Museum II*, ἀριθ. 245.

Νίκαια Βιθυνίας

Ἐποχῆς Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (222 - 235 μ.Χ.)

Ἐμ. Ἐπιγραφή ἀσαφῆς. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔοπ. *ΝΙΚΑΙΕΩΝ*. Τρεῖς στρατιωτικαὶ σημαῖαι. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *SNG Cor.*, ἀριθ. 520.

106. ΧΑ ↑ , 4.79 γρ. (Α.Ε. 1967/533).

Νικομήδεια

Ἐποχῆς Καρακάλλα (198 - 217 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ*. Προτομή δαφνοστεφῆς Καρακάλλα πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔοπ. *ΝΙΚΟΜΗΔΕΩΝΔΙ ΚΝΕΩΚΟΡΩΝ*. Ἀνὴρ γυμνὸς ἰστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κλάδον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κράνος. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. Mionnet, Sup. V, σ. 198, ἀριθ. 1172.

107. ΧΑ ↙ , 10.155 γρ. (Α.Ε. 1967/534) (Πί ν. 31, ἀριθ. 107).

Ἄδραμύτειον Μυσίας

Ἐποχῆς Σεπτιμίου Σεβήρου (193 - 211 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΠΤΙΜΙ*. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔοπ. *[ΑΔΡΑ] ΜΥΤΗ ΝΩΝ* ἐν τῷ ἐξέργῳ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔφιππος πρὸς δεξ., ὑψώνων τὴν δεξιάν. Ἐμπροσθεν αὐτοῦ αἰχμάλωτος καθημένος πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *BMC*, σ. 5, ἀριθ. 16.

108. ΧΑ ↑ , 23.34 γρ. (Α.Ε. 1967/535) (Πί ν. 32, ἀριθ. 108).

Συμμαχία Μυτιληναίων - Ἄδραμυτεινῶν

Ἐποχῆς Λουκίου Οὐήρου (161 - 169 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΥΚΑΙΑ ΑΥΡΗ ΟΥΗΡΟ*. Προτομή πτυχωτῆ τοῦ Λουκίου Οὐήρου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔοπ. *ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΩΝ ΚΑΙ ΑΔΡΑΜΥΤΗ* περίξ, *Ο. . . ΝΟ* ἐν τῷ ἐξέργῳ. Δύο πυργοστεφεῖς γυναικεῖαι μορφαί (ἡ Τύχη τῆς Μυτιλήνης καὶ ἡ Τύχη τοῦ Ἄδραμυτείου), ἰστάμεναι ἀντιμέτωποι, δίδουσαι τὴν δεξιάν εἰς χαιρετισμόν, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ κρατοῦσαι σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, πίν. XLIII, ἀριθ. 1, σ. 214, ἀριθ. 232.

109. ΧΑ ↑ , 24.04 γρ. (Α.Ε. 1967/536) (Πί ν. 32, ἀριθ. 109).

Κλαζομεναὶ Ἰονίας

4ος αἰ. π.Χ. περίπου

Ἐμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μετὰ κράνους κατ' ἐνώπιον. Ὑστερόσημον.

Ὅπ. *ΚΛΙΑΖΟΜΕ* Κριὸς βαδίζων πρὸς δεξ. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. κεφαλὴ κάπρου.
ΝΙΩΝ

Πρβλ. *SNG Corp.*, ἀριθ. 87.

110. ΧΑ ↗ , 5.64 γρ. (Α.Ε. 1967/537) (Πί ν. 32, ἀριθ. 110).

Σμύρνη

Ἐποχῆς Τραϊανοῦ (98 - 117 μ.Χ.)

Ἐμ. *.ΕΡΒΑΤΡΑΙΑΝΩΣΕ ΓΕΡΜΑ ΑΥ.ΚΑΙ.ΘΕΟΝ ΒΩΝ*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς Τραϊανοῦ πρὸς δεξ.

Ὅπ. *CTE ΛΒ ΑΒΙΩΝΟC SMVP CTE*. . . Ἡρακλῆς ἰστάμενος γυμνὸς κατ' ἐνώπιον στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατῶν κοτύλην, ρόπαλον καὶ λεοντῆν, στεφόμενος ὑπὸ γυναικὸς κατ' ἐνώπιον ἰσταμένης, φερούσης χιτῶνα καὶ πέπλον καὶ κρατούσης σκῆπτρον.

Πρβλ. *BMC*, σ. 276, ἀριθ. 323, 324.

111. ΧΑ ↖ , 19.268 γρ. (Α.Ε. 1967/538) (Πί ν. 32, ἀριθ. 111).

Σάμος

Περὶ τὰ 270 - 240 π.Χ.

Ἐμ. Κεφαλὴ Ἥρας φερούσης στέφανον πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. *ΣΑΜΙΩΝ*. Σαμιακὴ ναῦς. Ἄνωθεν τρίαινα.

Πρβλ. J. Barron, *The silver coins of Samos*, πίν. XXVII, ἀριθ. Ia - Ib, σ. 220.

112. ΑΡ ↑ , 2.058 γρ., τετράβολον (Α.Ε. 1967/540) (Πί ν. 32, ἀριθ. 112).

Περὶ τὰ 390 - 190 π.Χ.

Ἐμ. Τὸ αὐτὸ πρὸς δεξ.

Ὅπ. *ΣΑ*. Λεοντοκεφαλὴ κατ' ἐνώπιον.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, πίν. XXXI, ἀριθ. 1.

113. ΧΑ ↓ , 3.10 γρ. (Α.Ε. 1967/539) (Πί ν. 32, ἀριθ. 113).

Ἐποχῆς Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΥΤ Κ ΜΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Γορδιανοῦ Γ' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. *ΣΑΜ ΙΩΝ*. Λατρευτικὸν ἄγαλμα Σαμιακῆς Ἥρας φερούσης μόδιον, πέριξ τοῦ ὁποῦ ἐλίσσεται ὄφις. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *BMC*, σ. 382, ἀριθ. 293.

114. ΧΑ ↓ , 11.544 γρ. (Α.Ε. 1967/541) (Πί ν. 32, ἀριθ. 114).

Ἐμ. *ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤΩ ΓΟΡΔΙΑΝΟC*. Τὸ αὐτό.

Ὅπ. *ΣΑ [ΜΙ] ΩΝ*. Ἡ Τύχη φέρουσα μόδιον ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατοῦσα ἄγκυραν καὶ κέρας Ἀμαλθείας.

- Πρβλ. *SNG* Corp., ἀριθ. 1758 καὶ *SNG* von Aulock, ἀριθ. 2314.
115. ΧΑ ↓ , 9.01 γρ. (Α.Ε. 1967/542).

Ἐποχῆς Τραϊανῶ Δεκίου (248 - 251 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΥΤ. Κ.Γ.ΜΕ.ΚΥ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΔΕΚΙΟΣ*. Προτομή ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Τραϊανῶ Δεκίου πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

Ἔπ. *ΣΑ ΜΙ ΩΝ*. Ὁ Ποσειδῶν καὶ ὁ Ζεὺς ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον, ὁ Ποσειδῶν πρὸς ἀριστ. ἔχων τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ βράχου, κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τρίαιναν ἢ σκῆπτρον, ὁ Ζεὺς δὲ πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κεραυνὸν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον.

Πρβλ. *BMC*, σ. 388, ἀριθ. 340.

116. ΧΑ ↓ , 18.478 γρ. (Α.Ε. 1967/543).

Ἐποχῆς Βαλεριανοῦ Α' (253 - 260 μ.Χ.)

Ἐμ. *ΑΥΤ Κ Π Ο ΔΙΚΙ ΟΝΑΛΕΡΙΑΝΟΣ*. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ τοῦ Βαλεριανοῦ Α' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἔπ. *ΣΑ ΜΙ ΩΝ*. Τετράστυλος ναός, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἵσταται λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς Σαμιακῆς Ἥρας.

Πρβλ. *SNG* Corp., ἀριθ. 1796 καὶ *SNG* von Aulock, ἀριθ. 2329.

117. ΧΑ ↓ , 9.828 γρ. (Α.Ε. 1967/544) (Π i v. 32, ἀριθ. 117).

Χίος

Ἐποχῆς Αὐγούστου ἕως 150 μ.Χ. περίπου

Ἐμ. Σφίγξ καθημένη πρὸς ἀριστ., ἔχουσα τὸν πόδα ἐπὶ πρῶρας πλοίου.

Ἔπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Ἀμφορεύς.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 1649 (σφίγξ πρὸς δεξ.)

118. ΧΑ ↘ , 2.41 γρ. (Α.Ε. 1967/545).

Περὶ τὰ 150 - 268 μ.Χ.

Ἐμ. *ΑC CΑ ΡΙΑ ΤΡΙΑ* ἐν τῷ ἐξέργῳ. Σφίγξ καθημένη πρὸς δεξ., ἔχουσα τὸν δεξιὸν πόδα ἐπὶ πρῶρας πλοίου.

Ἔπ. *Χ Ι* Ἀπόλλων καὶ Διόνυσος ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον, ὁ Ἀπόλλων πρὸς *Ω Ν* ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην, ὁ Διόνυσος πρὸς δεξ. κρατῶν κάρναρον καὶ θύρσον. Μεταξὺ αὐτῶν βωμὸς καίων. Ἐν τῷ ἐξέργῳ ἀστήρ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 1665 καὶ *BMC*, πίν. XXXIII, ἀριθ. 7.

119. ΧΑ ↘ , 13.508 γρ. (Α.Ε. 1967/546).

Φρυγία

Συμμαχία Ἱεραπολιτῶν καὶ Ἐφεσίων
Ἐποχῆς Φιλίππου Β' (244 - 246 μ.Χ.)

Ἐμ. *Μ. ΙΟΥΛ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ. ΚΑΙ*. Προτομή πτυχωτῆ Φιλίππου Β' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *ΙΕΡΑΠΟΛΕΙΤΩΝ ΚΕΦΕΣΙΩΝΝΕΩΚΟΡΩΝ* περίξ, *ΟΜΟΝΟΙΑ* ἐν τῷ ἐξ-
έργῳ. Δύο γυναικεῖαι μορφαὶ (ἡ Τύχη τῆς Ἱεραπόλεως καὶ ἡ Τύχη τῆς
Ἐφέσου;) ἰστάμεναι ἀντιμέτωποι, δίδουσαι τὴν δεξιὰν εἰς χαιρετισμὸν
καὶ κρατοῦσαι σκῆπτρον.

Πρβλ. δι' ἐμπροσθίαν πλευρὰν *SNG* von Aulock, ἀριθ. 3667.

120. ΧΑ ↓ , 9.58 γρ. (Α.Ε. 1967/547) (Πί ν. 32, ἀριθ. 120).

Καππαδοκία

Βασιλέως Ἀριαράθου Α' (220 - 163 π.Χ. περίπου)

᾽Εμ. Κεφαλή ἀνδρική μετὰ διαδήματος πρὸς δεξ.

᾽Οπ. *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΙΑΡΑΘΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ*. Ἀθηνᾶ ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρα-
τοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ξίφος καὶ ἀσπίδα. Ἐν τῷ
πεδίῳ δεξ. καὶ ἀριστ. μονογραφήματα Ϝ και Ϛ . Κάτωθεν *ΙΕ*.

Πρβλ. *SNG* Cor., ἀριθ. 135.

121. ΑΡ ↗ , 3.88 γρ., δραχμή (Α.Ε. 1967/548) (Πί ν. 33, ἀριθ. 121).

Συρία

Ἀντίοχος Ζ' (138 - 129 π.Χ.)

᾽Εμ. Κεφαλή μετὰ διαδήματος Ἀντιόχου Ζ' πρὸς δεξ.

᾽Οπ. *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ* δεξ., *ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ* ἀριστ. Νίκη ἰσταμένη πρὸς
ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στέφανον. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. μονογρά-
φημα Ϟ καὶ δεξ. ϣ .

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 318.

122. ΑΡ ↑ , 3.52 γρ., δραχμή (1967/549) (Πί ν. 33, ἀριθ. 122).

Αἴγυπτος

Πτολεμαῖος Γ' Εὐεργέτης (247 - 222 π.Χ.)

᾽Εμ. Προτομή μετὰ διαδήματος καὶ αἰγίδος Πτολεμαίου Γ' Εὐεργέτου πρὸς δεξ.
Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ*. Ἄετὸς μετὰ κλειστῶν πτερύγων ἰστάμενος
ἐπὶ κεραυνοῦ πρὸς ἀριστ. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. κέρας Ἀμαλθείας. Στικτὸς
κύκλος.

Πρβλ. Ἰω. Σβορώνος, πίν. XXX, ἀριθ. 8.

123. ΧΑ ↑ , 5.82 γρ. (Α.Ε. 1967/550).

Ἀλεξάνδρεια (;)

Ἐποχῆς Βεσπασιανοῦ (69 - 79 μ.Χ.)

᾽Εμ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή Βεσπασιανοῦ πρὸς δεξ.

᾽Οπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Ὀμόνοια (;) ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν
κεφαλὴν ἀριστ.

Πρβλ. G. Dattari, ἀριθ. 2074 (παραπλήσιος τύπος).

124. Ὑπόχαλκον ↑ , 9.64 γρ. (Α.Ε. 1967/671).

Μαυριτανία

Ἰόβας Β' (25 π.Χ. - 23 μ.Χ.)

*Εμ. *REX.IVBA.REGIS.I|VBAE F RA VI|* (20 π.Χ.). Κεφαλή μετά διαδήματος Ἰόβα Β' πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *ΒΑΣΙΛΙΣΣ[Α ΚΑ]ΕΟΠΑΤΡΑ*. Κεφαλή Κλεοπάτρας Σελήνης πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *SNG* Corp., ἀριθ. 546.

125. ΑΡ ↘ , 3.148 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/670).

Ἄπροσδιόριστα

Ἐποχῆς Τιβερίου (;) (14 - 37 μ.Χ.)

*Εμ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή Τιβερίου (;) πρὸς ἀριστ.

*Οπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή αὐτοκράτορος πρὸς δεξ.

126. ΧΑ ↑ , 3.86 γρ. (Α.Ε. 1967/552).

Ἐποχῆς Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς (138 - 161 μ.Χ.)

*Εμ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς πρὸς δεξ.

*Οπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή πυργοστεφῆς (Τύχης;) πρὸς ἀριστ.

127. ΧΑ → , 21.76 γρ. (Α.Ε. 1967/553).

Ἐποχῆς Σεπτιμίου Σεβήρου (139 - 211 μ.Χ.)

*Εμ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Σεπτιμίου Σεβήρου πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΔΟ . . . ΝCΕΒ* Προτομή πτυχωτῆ Ἰουλίας Δόμνας πρὸς δεξ.

128. ΧΑ ↘ , 31.08 γρ. (Α.Ε. 1967/554).

Ἐποχῆς Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (222 - 235 μ.Χ.)

*Εμ. *ΑΚΜΑΘΕΟΥΑΔΕΞΑΝΔΡΟΥ*, ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. *II*. Προτομή Ἀλεξάνδρου Σεβήρου πρὸς δεξ.

*Οπ. *ΑΔΕΞΑΝΔΡΟC* Προτομαὶ δύο αὐτοκρατόρων, ἀτενίζόντων ὁ εἰς τὸν ἄλλον.

129. ΧΑ ↑ , 17.165 γρ. (Α.Ε. 1967/556).

Περσικὸς σίγλος (;)

*Εμ. Βασιλεὺς γονυπετῆς πρὸς ἀριστ.

*Οπ. Νίκη τρέχουσα πρὸς ἀριστ.

130. ΑΡ (Α.Ε. 1967/558).

Σασσανίδα*Xusro II*

Ἐμ. Κεφαλή βασιλέως μετὰ στέμματος ἐντὸς διπλοῦ στικτοῦ κύκλου.

Ἦπ. Ὁ ἱερός περσικὸς βωμὸς τῆς φωτιᾶς, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἀνὰ μία μορφή ἀτενίζουσα αὐτόν. Τὸ ὄλον ἐντὸς τριπλοῦ στικτοῦ κύκλου.

Πρβλ. παραπλήσιος τύπος εἰς R. Göbl, *Sasanidische Numismatik*, πίν. 13, ἀριθ. 212.

131. AP → , δραχμή (A.E. 1967/557).

Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία*C (Publicius) Malleolus (περὶ τὰ 112 - 109 π.Χ.)*

Ἐμ. C.MA [LLE] C.F.X. Κεφαλή Ρώμης μετὰ κράνουσ πρὸς δεξ.

Ἦπ. Γυμνὸς πολεμιστῆς (Βιτουΐτος) ἐπὶ διίππου πρὸς δεξ., κρατῶν ἀσπίδα καὶ κραδαίνων ξίφος. Ἐν τῷ ἐξέργῳ [L.] LIC. CN. [DOM].

Πρβλ. E. A. Sydenham, ἀριθ. 524.

132. AP → , 3.18 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/559).

MN. Aemilius Lepidus (περὶ τὸ 109 π.Χ.)

Ἐμ. Κεφαλή γυναικεία δαφνοστεφῆς πρὸς δεξ. Ἄριστ. ἀστήρ, δεξ. ROM. Γραμμικὸς κύκλος.

Ἦπ. M [AEMI] LIO. Ἄγαλμα ἰπέως, ἰσταμένου ἐπὶ τριπλῆς ἀψίδος πρὸς δεξ., κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ. Ἐντὸς τῶν τόξων τῆς ἀψίδος ἐπιγραφή: LEP.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 554.

133. AP ↙ , 3.646 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/560).

Q. Titus (88 π.Χ.)

Ἐμ. Κεφαλή κισσοστεφῆς Βάκχου πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

Ἦπ. Πήγασος πρὸς δεξ. ἐπὶ βάθρου, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή Q, TITI.

Πρβλ. ἔ.ἀ., ἀριθ. 692.

134. AP ↑ , 3.168 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/561).

C. Egnatius Maxsumus (περὶ τὸ 73 π.Χ.)

Ἐμ. Κεφαλή μετὰ διαδήματος τῆς Ἐλευθερίας πρὸς δεξ. Ἄριστ. πῖλος καὶ ἐπιγραφή MAXSVMVS. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. Ἐπιγραφή ἐφθαρμένη. Ἡ Ρώμη καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἰστάμεναι κατ' ἐνώπιον. Ἡ Ρώμη πρὸς ἀριστ. κρατοῦσα ξίφος, ἔχουσα δὲ τὸν πόδα τῆς ἐπὶ κεφαλῆς ἀλώπεκος. Ἡ Ἀφροδίτη πρὸς δεξ., κρατοῦσα σκῆπτρον πλησίον αὐτῆς ἵπταται ἡ Ἐπιθυμία. Ἄριστ. καὶ δεξ. κῶπαι ἀνηρητημέναι ἐπὶ πρῶρας πλοίου. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 787.

135. AP ↙ , 3.184 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/562).

[*Decimus Postumius*] *Albinus Bruti F* (49 - 48 π.Χ.)

*Εμ. Κεφαλή *Αρεως μετά πτερωτοῦ κράνους πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. [*ALB*] *INVS* ἀριστ. *BRVTIF* δεξ. Δύο γαλατικοὶ αὐλοὶ χιαστί. *Ανωθεν ῥοειδῆς ἀσπίς, κάτωθεν στρογγύλη τοιαύτη. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 941.

136. AP → , 3.20 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/564).

C. Vibius Pansa (περὶ τὰ 48 π.Χ.)

*Εμ. *PANSA* ἀριστ. Κεφαλή νεανικὴ κισσοστεφῆς Βάκχου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. [*C. VIBI*] *VS C.F.C.N.* Ἡ Δημήτηρ βαδίζουσα πρὸς δεξ., κρατοῦσα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν δᾶδα. *Εμπροσθεν αὐτῆς ἄροτρον. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 946.

137. AP ↓ , 3.838 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/563) (Πί ν. 33, ἀριθ. 137).

Marcus Antonius (39 π.Χ.)

*Εμ. *IM. ANTONIVS. IMP. COS. DESIG. ITER. ET TERT.* Κεφαλή κισσοστεφῆς Μάρκου Ἀντωνίου πρὸς δεξ. Κάτωθεν λωτός. Τὸ ὄλον ἐντὸς στεφάνου κισσοῦ.

*Οπ. *III VIR.R.P.C.* Ἴερά κίστη ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἡ προτομὴ τῆς Ὀκταβίας πρὸς δεξ. Εἰς ἐκάστην πλευρὰν ἀνὰ εἷς συμπλεκόμενοι ὄφεις.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 1197.

138. AP ↑ , 16.51 γρ., κιστοφορικόν (Α.Ε. 1967/566) (Πί ν. 33, ἀριθ. 138).

[*Q*] *Caerius Brutus* (43 - 42 π.Χ.)

*Εμ. *LIBERTAS.* Κεφαλή Ἐλευθερίας πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *Αγκυρα καὶ πηδάλιον πλοίου χιαστί.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 1288.

139. AP ↑ , 1.66 γρ., *quinarius* (Α.Ε. 1967/565) (Πί ν. 33, ἀριθ. 139).

**Εφθαρμένον*

*Εμ. Κεφαλή γυναικεία μετά διαδήματος πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

*Οπ. Παράστασις τελείως ἐφθαρμένη.

140. AP 3.584 γρ.

Αὐτοκρατορικά

Αὔγουστος (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 2 - 11 μ.Χ.

*Εμ. *CAESAR A VGVSTVS DIVI F PATER PATRIAE.* Προτομὴ δαφνοστεφῆς Αὐγούστου πρὸς δεξ.

*Οπ. [*C.L.*] *CAESARES* ἐν τῷ ἐξέργῳ, *AVGVSTI F COS. [DESIG PRINC IVVENT]* πέριξ. Ὁ Γάιος καὶ ὁ Λούκιος Καῖσαρ τηβεννοφόροι ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον: μεταξύ αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δύο ἀσπίδες, ὄπισθεν δύο δόρατα. Ἄνωθεν μεταξύ τῶν τόξων δεξ. λωτός, ἀριστ. σύμβολον 9. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *BMC I*, ἀριθ. 519 κ.έ.

141. AP ↖, 3.655 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/569).

*Εμ. *CAESARAVGVSTVS DIVI F PAT [ER PATRIAE]*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. [*C.L. CAESARES*] ἐν τῷ ἐξέργῳ, *AVGVSTI F COS DESIG PRINC [IVVENT]* πέριξ. Τὸ αὐτό. Δεξ. σύμβολον ρ, ἀριστ. λωτός, κάτωθεν X.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 538.

142. AP ↘, 3.595 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/568).

Τιβέριος (14 - 37 μ.Χ.)

*Εμ. *TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS*. Προτομή δαφνοστεφῆς Τιβερίου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *PONTIF* δεξ. *MAXIM* ἀριστ. Γυναικεία μορφή καθημένη ἐπὶ θρόνου πρὸς δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς κλάδον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 48 - 60.

143. AP ↙, 3.714 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/570) (Πί ν. 33, ἀριθ. 143).

144. AP ↓, 3.745 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/571).

**Οθων (69 μ.Χ.)*

*Εμ. *IMP O [THO CAES] ARAVG TRP*. Προτομή ἀγένειος τοῦ *Οθωνος πρὸς δεξ.

*Οπ. [*SECVRITAJ S P R*]. Ἡ Αἰωνιότης ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς στέφανον.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 19 - 20.

145. AP ↙, 3.162 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/572) (Πί ν. 33, ἀριθ. 145).

Βεσπασιανὸς (69 - 79 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 74 μ.Χ.

*Εμ. *IMP CAESAR VESPASIANVS AVG*. Προτομή δαφνοστεφῆς Βεσπασιανοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *PONMAX TR P COS V*. Ὁ Βεσπασιανὸς φέρων τήβεννον καθημένος ἐπὶ δίφρου πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλάδον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, II, ἀριθ. 136.

146. AP ↓, 2.72 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/573) (Πί ν. 33, ἀριθ. 146).

Δομτιανός (81 - 96 μ.Χ.)
Χρονολογία κοπής 88 - 89 μ.Χ.

*Εμ. *IMPCAESDOMITAVG GERMPMTRP VIII*. Κεφαλή δαφνοστεφής Δομτιανού προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *IMP XIX COS XIII CENS P P P*. Ἀθηνᾶ μετά κράνους βαδίζουσα προς δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς κραδαίνουσα ἀκόντιον. Στικτός κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 151.

147. AP ↙ , 3.478 γρ. (A.E. 1967/574) (Πί ν. 33, ἀριθ. 147).

Τραϊανός (98 - 117 μ.Χ.)

*Εμ. *IMP TRAIANOAVGGERDACPMPTRP*. Προτομή δαφνοστεφής καὶ πτυχωτή Τραϊανού προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *COS V P P S Q R OPTIMO PRINC*. Ἡ Ρώμη μετά κράνους καθημένη ἐπὶ δίφρου προς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκηνη καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Στικτός κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, III, ἀριθ. 276 - 280.

148. AP ↙ , 2.46 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/575).

149. AP ↓ , 3.465 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/576).

*Εμ. *IMP [TRAIANO] AVG GER DAC P M TR P*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *COS V P P S Q R OPTIMO PRINC*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *DAC CAP*. Δάκιος ὀπλίτης, φέρων κωνικὸν πῖλον, καθήμενος ἐπὶ ἀσπίδος προς ἀριστ. Ὅπισθεν αὐτοῦ ἐτέρα ἀσπίς καὶ δόρατα, ἔμπροσθεν καμπύλα ξίφη.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 390.

150. AP ↓ , 2.814 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/577).

*Εμ. *IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *P M TR P CO SVI P.P.S.Q.R*. Ὁ Ἄρης γυμνὸς βαδίζων προς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τρόπαιον ἐπὶ τοῦ ὤμου ἀνηρτημένον. Στικτός κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 536 - 540.

151. AP ↓ , 3.47 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/578) (Πί ν. 33, ἀριθ. 151).

Ἀδριανός (117 - 138 μ.Χ.)
Χρονολογία κοπής 119 - 122 μ.Χ.

*Εμ. *IMP [CAESAR] TRAIAN HADRIANVS AVG*. Προτομή δαφνοστεφής τοῦ Ἀδριανού προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *[P M TR P] COS III*. Τὸ Πνεῦμα ἰστάμενον προς ἀριστ., κρατοῦν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρας Ἀμαλθείας καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην, θυσιάζων πρὸ βωμοῦ.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 185.

152. AP ↓ , 3.004 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/579).

*Εμ. *IMP CAESAR TRAIANH ADRIANVS AVG.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *P M TR P COS III*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *SAL AVG.* Ἡ Σωτηρία καθημένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην. *Εμπροσθεν βωμός, περίξ τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται ὄφεις.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 321.

153. AP ↓ , 3.13 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/581).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ 125 μ.Χ. - τὰς ἀρχὰς τοῦ 128 μ.Χ.

*Εμ. *HADRIANVS I AVGVSTVS J.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *[COS III]*. Μηνίσκος, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ἐπτά ἀστέρες. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 463 - 468.

154. AP ↙ , 2.96 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/582).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 128 - 132 μ.Χ.

*Εμ. *HADRIANVS AVGVSTVS PP.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *COS III.* Ἡ Ρώμη μετὰ κράνουσ καθημένη ἐπὶ πανοπλίας πρὸς δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς παραζώνιον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 476 - 479.

155. AP ↓ , 3.39 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/584) (Πί ν. 33, ἀριθ. 155).

Χρονολογία κοπῆς 134 - 138 μ.Χ.

*Εμ. *HADRIANVS AVG COS III P.P.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *SALVS AVG.* Ἡ Σωτηρία ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην θυσιάζουσα ἐπὶ βωμοῦ ἔμπροσθεν αὐτῆς εὐρισκομένου.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 721 - 723.

156. AP ↓ , 2.92 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/583) (Πί ν. 33, ἀριθ. 156).

*Εμ. *[HADRI] ANVS AVG COS III P.P.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *VICTORIA AVG.* Νίκη βαδίζουσα πρὸς δεξ., ἀνασύρουσα διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ἱμάτιον καὶ κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλάδον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 757.

157. AP ↓ , 2.57 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/580).

Σαβεῖνα

*Εμ. *SABINA AVGVSTA HADRIAVG P P.* Προτομή πτυχωτὴ μετὰ διαδήματος τῆς Σαβεΐνης πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *CONCOR DIAAVG.* Ἡ Ὁμόνοια καθημένη ἐπὶ θρόνου πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην, ἔχουσα δὲ τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ ἀγάλματος τῆς Ἑλπίδος, ὀπισθεν αὐτῆς εὐρισκομένου. Κάτωθεν τοῦ θρόνου κέρας Ἀμαλθείας. Στικτὸς κύκλος.

- Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 895 - 897.
158. AP ↓ , 3.38 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/586) (Π ί ν. 33, ἀριθ. 158).
- Ἔμ. *SABINA AVGVSTA*. Τὸ αὐτό.
- Ὅπ. *VENERI GENETRICI*. Ἡ Ἀφροδίτη ἵσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς μῆλον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνασύρουσα τὸ ἱμάτιον. Στικτὸς κύκλος.
- Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 944.
159. AP ↓ , 3.418 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/585).
- Ἀντωνεῖνος *Εὐσεβῆς* (138 - 161 μ.Χ.)
Χρονολογία κοπῆς 145 - 161 μ.Χ.
- Ἔμ. *ANTONINVS AVGVSTVS PP*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς Ἀντωνεῖνου τοῦ Εὐσεβοῦς πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
- Ὅπ. *C O S I I I I*. Ἡ Ἰσότης ἵσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς ζυγὸν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.
- Πρβλ. *ξ.ά.*, IV, ἀριθ. 513.
160. AP ↓ , 3.045 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/587) (Π ί ν. 33, ἀριθ. 160).
- Χρονολογία κοπῆς 148 - 149 μ.Χ.
- Ἔμ. *ANTONINVS AVGVSTVS PP TR P XII*. Τὸ αὐτό.
- Ὅπ. *C O S I I I I*. Ἡ Αἰωνιότης ἵσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς δύο στάχυς σίτου ἄνωθεν μοδίου· ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀριστ. στάχυς σίτου καὶ ἄγκυρα. Στικτὸς κύκλος.
- Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 659.
161. AP ↓ , 3.006 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/588).
- Χρονολογία κοπῆς 152 - 153 μ.Χ.
- Ἔμ. *ANTONINVS AVGVSTVS PP TR P XVI*. Τὸ αὐτό.
- Ὅπ. *C O S I I I I*. Ἡ Αἰωνιότης ἵσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στάχυς σίτου, ἔχουσα τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ μοδίου εὐρισκομένου ἐπὶ πλώρας πλοίου. Στικτὸς κύκλος.
- Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 787.
162. AP ↗ , 3.17 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/589).
- Χρονολογία κοπῆς 161 μ.Χ. (;)
- Ἔμ. *DIVVS ANTONINVS*. Κεφαλὴ πωγωνοφόρος Ἀντωνεῖνου Εὐσεβοῦς πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
- Ὅπ. *CONSECRATIO*. Ἄετὸς ἱστάμενος πρὸς δεξ., στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.
- Πρβλ. *ξ.ά.*, σ. 392, ἀριθ. 41.
163. AP ↑ , 3.03 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/590).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *CONS E CRATIO*. Ἄετὸς ἰστάμενος ἐπὶ βάσεως ἢ βωμοῦ πρὸς δεξ., στρέφον τὴν κεφαλὴν ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 49 - 54.

164. AP ↓ , 2.596 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/591).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. [*CONSECRATIO*]. Ταφικὸν μνημεῖον ἀποτελούμενον ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων σειρῶν, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποῖου τέθριππον κατ' ἐνώπιον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 57 - 59.

165. AP ↓ , 2.688 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/592).

Φαυστεῖνα Α'

Χρονολογία κοπῆς 141 μ.Χ.

*Εμ. *DIVAAVG FAVSTINA*. Προτομὴ πτυχωτὴ μετὰ διαδήματος Φαυστείνης Α' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *AETER NITAS*. Ἡ Σωφροσύνη μετὰ πέπλου ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σφαῖραν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 290.

166. AP ↓ , 3.06 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/593) (Πί ν. 34, ἀριθ. 166).

*Εμ. *DIVAFAV STINA*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *AETER NITAS*. Ἡ Σωφροσύνη (;) μετὰ πέπλου ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σφαῖραν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνασύρουσα τὸν πέπλον.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 375.

167. AP ↓ , 2.98 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/594).

*Εμ. *DIVA FAVSTINA*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *CE RES*. Ἡ Δημήτηρ πεπλοφόρος καθημένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στάχυς σίτου καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνημμένην δᾶδα. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 465.

168. AP ↓ , 3.372 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/595).

Μάρκος Αὐρηλίος (161 - 180 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 172 - 173 μ.Χ.

*Εμ. *M. ANTONINVS AVG TR P XXVIII*. Προτομὴ δαφνοστεφῆς Μάρκου Αὐρηλίου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *IMP VI COS III*. Γερμανὸς αἰχμάλωτος καθήμενος πρὸς δεξ. κάτωθεν τροπαίου, ἀποτελουμένου ἐκ κράνους, πανοπλίας καὶ ἀσπίδων. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 578.

169. AP ↓ , 2.96 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/596).

Χρονολογία κοπής 171 - 172 μ.Χ.

*Εμ. *M. ANTONINVS AVG TR P XXVI*. Προτομή δαφνοστεφής και παγωνοφόρος Μάρκου Αύρηλιου προς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *IMP VI COS III*, εν τῷ πεδίῳ δεξ. και ἀριστ. *S C.* Ἡ Νίκη ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς κυκλικὴν ἀσπίδα στηριζομένην ἐπὶ φοινικοδένδρου, ἐφ' ἧς ἐπιγραφή: *VIC GER*

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 1424.

170. ΧΑ ↘ , 20.96 γρ., σηστέριος (Α.Ε. 1967/597).

Φαυστεῖνα Β'

*Εμ. *FAVSTINAAVG [PIAA] VG FIL*. Προτομή πτυχωτῆ Φαυστείνης Β' πρὸς ἀριστ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *CONCORDIA*. Ἡ Ὁμόνοια καθημένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἄνθος, στηρίζουσα δὲ τὴν δεξιάν ἐπὶ κέρατος Ἀμαλθείας, ὀπισθεν τοῦ καθίσματος εὐρισκομένου. Κάτωθεν σφαῖρα. Στικτός κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 164, ἀριθ. 1086 (πρὸς δεξ.).

171. ΑΡ ↓ , 2.498 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/598).

Λούκιος Οὐῆρος (161 - 169 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπής 163 - 164 μ.Χ.

*Εμ. *L VERVSAVG ARMENIACVS*. Προτομή παγωνοφόρος Λουκίου Οὐῆρου πρὸς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *TR P IIII IMP II COS II*. Ὁ Ἄρης μετὰ κράνους ἰσταμένος πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ και διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα. Στικτός κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 282.

172. ΑΡ ↓ , 3.135 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/599) (Πί ν. 34, ἀριθ. 172).

Σεπτίμιος Σεβήρος (193 - 211 μ.Χ.)

*Εμ. *L SEPT. SEVA [VG IMP. X.P] ART MAX*. Προτομή δαφνοστεφής Σεπτιμίου Σεβήρου πρὸς δεξ. Στικτός κύκλος.

*Οπ. *AEQVITA TIAVGG*. Ἡ Ἰσότης ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς ζυγὸν και διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρας Ἀμαλθείας. Στικτός κύκλος.

Πρβλ. Cohen IV, ἀριθ. 19.

173. ΑΡ ↓ , 3.226 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/600).

*Εμ. *SEVERVS PIVSAVG*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *PART. MAX P M TR P VIII*. Τρόπαιον, κάτωθεν τοῦ ὁποῖου κἀθηνται δύο αἰχμάλωτοι. Στικτός κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 370.

174. ΑΡ ↗ , 3.24 γρ., δηνάριον (Α.Ε. 1967/601).

Ἐμ. *SEVERVS AVG PARTMAX*. Τὸ αὐτό.

Ἦπ. *RESTITVTOR VRBIS*. Ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος δαφνοστεφής ἰστάμενος πρὸς ἄριστ., θυσιάζων ἐπὶ τρίποδος πρὸς ἄριστ. εὕρισκομένου, διὰ δὲ τῆς ἄριστερᾶς κρατῶν δόρυ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 598.

175. AP ↓ , 2.582 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/602) (Πί ν. 34, ἀριθ. 175).

Καρακάλλας (198 - 217 μ.Χ.)

Ἐμ. Ἐπιγραφή ἀσαφής. Προτομή ἀγένειος καὶ πτυχωτῆ τοῦ Καρακάλλα πρὸς δεξ.

Ἦπ. Ἐπιγραφή ἀσαφής. Ἀγγεῖον καὶ λειτουργικὰ σκευή. Στικτὸς κύκλος.

176. AP ↖ , 3.422 γρ., δηνάριον (A.E. 1967/603).

Ἰουλία Μαῖσα

Ἐμ. *[IV] LIAMAISA AVGVSTA*. Προτομή πτυχωτῆ καὶ μετὰ διαδήματος Ἰουλίας Μαΐσης πρὸς δεξ.

Ἦπ. *PVDICITIA*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *S C*. Ἡ Αἰδημοσύνη πεπλοφόρος καθημένη πρὸς ἄριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς ἄριστερᾶς σκῆπτρον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνασύρουσα τὸν πέπλον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 395, ἀριθ. 42.

177. XA ↗ , 23.585 γρ., σηστέριος (A.E. 1967/604).

Ἀλέξανδρος Σεβήρος (222 - 235 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 230 μ.Χ.

Ἐμ. *IMPSEVALE XANDERAVG*. Προτομή δαφνοστεφής Ἀλεξάνδρου Σεβήρου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. *PMTRPVIII COS III P P*, ἐν τῷ πεδίῳ ἄριστ. καὶ δεξ. *S C*. Ὁ Ἥλιος ἀκτινοστεφής ἰστάμενος κατ' ἐνώπιον, στρέφων τὴν κεφαλὴν ἄριστ., ἀνυψῶν τὴν δεξιάν καὶ διὰ τῆς ἄριστερᾶς κρατῶν μαστίγιον. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *BMC VI*, ἀριθ. 625 - 626.

178. XA ↖ , 23.585 γρ., σηστέριος (A.E. 1967/605).

Γορδιανὸς Γ' (238 - 244 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 238 - 239 μ.Χ.

Ἐμ. *IMP CAES MANT GORDIANVS AVG*. Προτομή δαφνοστεφής καὶ πτυχωτῆ Γορδιανοῦ Γ' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. *PROVIDENTIA AVG*, ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. καὶ ἄριστ. *S C*. Ἡ Σωφροσύνη ἰσταμένη κατ' ἐνώπιον, στρέφουσα τὴν κεφαλὴν ἄριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς σφαῖραν καὶ διὰ τῆς ἄριστερᾶς σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *RIC IV 3*, ἀριθ. 257.

179. XA ↑ , 16.92 γρ., σηστέριος (A.E. 1967/606).

*Εμ. *[IMP] GORDIANVSPIVSFELAVG*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *[P.M.] TRP IIII C O S [III] P P*, ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. καὶ ἀριστ. *S C.* Ὁ Γορδιανὸς ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολὴν, ἱστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν ξίφος καὶ σφαῖραν. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 306.

180. ΧΑ ↗ , 15.568 γρ., σηστέριος (Α.Ε. 1967/607).

Ὀτακιλία Σεβήρα

*Εμ. *OTACIL SEVERAAVG*. Προτομὴ πτυχωτὴ μετὰ διαδήματος Ὀτακιλίας Σεβήρας ἐπὶ μηνίσκου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *[P] I E T A S A V G V S T A E*. Ἡ Εὐσέβεια πεπλοφόρος ἱσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *Cohen V*, ἀριθ. 43.

181. ΑΡ ↙ , 3.362 γρ., ἀντωνιανός (Α.Ε. 1967/608).

Γαλληνός (253 - 268 μ.Χ.)

*Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτὴ τοῦ Γαλληνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *IOVICONSERVATORI*. Ζεὺς ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν σφαῖραν καὶ σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *RIC V 1*, ἀριθ. 212.

182. ΑΡ ↓ , 3.802 γρ., ἀντωνιανός (Α.Ε. 1967/609).

Χρονολογία κοπῆς 267 μ.Χ.

*Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλληνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *P M TR P X V P P*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIIC*. Ὁ Ποσειδῶν ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., ἔχων τὸν πόδα ἐπὶ πρῶρας πλοίου, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τρίαιναν. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 603.

183. ΑΡ ↘ , 3.51 γρ., ἀντωνιανός (Α.Ε. 1967/610).

184. ΑΡ ↓ , 3.426 γρ., ἀντωνιανός (Α.Ε. 1967/611).

*Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτὴ Γαλληνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *[AE] T E R N I T A S A V G*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *[P X V]*. Ὁ Κρόνος ἱστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν σκῆπτρον. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 606.

185. ΑΡ ↑ , 3.59 γρ., ἀντωνιανός (Α.Ε. 1967/612).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *IOVICONSERVATORI*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *PXV*. Ζεὺς ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν σκῆπτρον καὶ σφαῖραν. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 608.

186. AP ↑ , 4.04 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/613).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής μετὰ θώρακος Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *LVNALVCIF*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *PXV*. Ἄρτεμις βαδίζουσα πρὸς δεξ., κρατοῦσα δᾶδα. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 609.

187. AP ↑ , 3.54 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/614) (Πί ν. 34, ἀριθ. 187).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *SALVS AVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *PXV*. Ἀπόλλων ἰστάμενος πρὸς ἀριστ. κρατῶν κλάδον δάφνης. Δεξ. τρίπους. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 610.

188. AP ↓ , 3.90 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/615).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *[SO]LII NVICTO*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *PXV*. Ὁ Ἥλιος ἀκτινοστεφής ἰστάμενος πρὸς ἀριστ., ἀνυψῶν τὴν δεξιάν, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 611.

189. AP ↖ , 3.95 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/616).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής καὶ πτυχωτὴ Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *VIRTVS AVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *PXV*. Στρατιώτης μετὰ κράνους ἰστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 612.

190. AP ↑ , 3.82 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/617).

Χρονολογία κοπῆς 266 μ.Χ.

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής μετὰ θώρακος Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ.

*Οπ. *FOR TVNARE DVX*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIII*. Ἡ Τύχη ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς κηρύκειον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρας Ἀμαλθείας. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 613.

191. AP ↑ , 3.48 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/618).

192. AP ↑ , 3.25 γρ., ἀντωνιανός (A.E., 1967/619).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής καὶ πτυχωτὴ Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

- *Οπ. *[IV] BENTVSAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIIC*. Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 615.
193. AP ↑ , 3.63 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/620).
- *Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομή ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
- *Οπ. *LAETITIAAVG*. ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIIC*. Ἡ Εὐφροσύνη ἱσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στέφανον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς πηδάλιον. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 616.
194. AP ↖ , 3.738 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/621).
- *Εμ. Τὸ αὐτό.
- *Οπ. *PIETASAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIIC*. Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον ἢ δόρυ καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς θυσιάζων ἐπὶ τρίποδος ἔμπροσθεν αὐτοῦ εὐρισκομένου. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 618.
195. AP ↓ , 3.91 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/622).
- *Εμ. Τὸ αὐτό.
- *Οπ. *VIRTVSAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VIIC*. Ἡρακλῆς ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ρόπαλον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μῆλον. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 623.
196. AP ↑ , 3.88 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/623).
- *Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομή ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Γαλλινοῦ πρὸς ἀριστ.
- *Οπ. *AETERNITASAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. Λύκαινα θηλάζουσα Ρωμύλον καὶ Ρέμον. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 628.
197. AP ↑ , 3.95 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/624).
- *Εμ. *GALLIENVSAVG*. Προτομή ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
- *Οπ. *CONSERVATORAVG*. Ὁ Ἀσκληπιὸς ἱστάμενος πρὸς ἀριστ. κρατῶν ράβδον, πέριξ τῆς ὁποίας ἐλίσσεται ὄφις. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 632.
198. AP ↓ , 3.13 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/625).
- *Εμ. *GALLIENVS PFAVG*. Τὸ αὐτό.
- *Οπ. *IOVISTATORI*. Ζεὺς ἱστάμενος κατ' ἐνώπιον, στρέφων τὴν κεφαλὴν

δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κεραυνόν. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. ἀστήρ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 644.

199. AP ↑ , 3.41 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/626) (Πί ν. 34, ἀριθ. 199).

200. AP ↓ , 3.55 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/627).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Κεφαλή ἀκτινοστεφῆς Γαλλινοῦ πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *MARSVIC TOR*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. Ἄρης μετὰ κράνους βαδίζων πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀσπίδα καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 649.

201. AP ↘ , 3.74 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/628) (Πί ν. 34, ἀριθ. 201).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *MINERVA AVG.*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. Ἄθηνᾶ μετὰ κράνους ἰσταμένη πρὸς δεξ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 651.

202. AP ↓ , 3.885 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/629).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Κεφαλή ἀκτινοστεφῆς Γαλλινοῦ πρὸς ἀριστ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *PAXFVNDATA*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. Τρόπαιον, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῦοι κᾶθηνται δύο αἰχμάλωτοι. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 652.

203. AP ↑ , 3.43 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/630).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *PROVIDENTIA AVG.* Ὁ Ἑρμῆς ἰστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς βαλάντιον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κηρύκειον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 653.

204. AP ↓ , 3.462 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/631).

*Εμ. *GALLIENVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *ROMA EAETERNAE.* Ἡ Ρώμη μετὰ κράνους καθημένη ἐπὶ ἀσπίδος πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 655.

205. AP ↓ , 3.34 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/632).

- *Εμ. Τὸ αὐτό.
 *Οπ. *SAECVLARE SAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. *Ελαφος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 656.
206. AP ↑ , 3.84 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/633).
207. AP ↑ , 3.898 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/634).
- *Εμ. Τὸ αὐτό.
 *Οπ. *SOLLINVIC TO*. *Ο*Ἥλιος ἀκτινοστεφῆς ἰστάμενος πρὸς ἀριστ., ἀνυψώνων τὴν δεξιάν, κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μαστίγιον. Στικτὸς κύκλος.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 658.
208. AP ↑ , 3.772 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/635).
- *Εμ. Τὸ αὐτό.
 *Οπ. Τὸ αὐτό, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν.
209. AP ↓ , 3.59 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/636).
- *Εμ. Τὸ αὐτό.
 *Οπ. *VENRIVICTRICI*. *Η* Ἄρτεμις ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς κράνος καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ καὶ ἀσπίδα. Στικτὸς κύκλος.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 660.
210. AP ↑ , 3.74 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/637).
- *Εμ. *GALLIENVS AVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
 *Οπ. *VENRIVICTRICI*. Τὸ αὐτό.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*
211. AP ↑ , 3.522 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/638).
- *Εμ. *GALLIENVS AVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
 *Οπ. *VENVS AVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *SPQR*. Τὸ αὐτό.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 661.
212. AP ↓ , 4.76 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/639).
- *Εμ. *GALLIENVS PFAVG*. Προτομὴ ἀκτινοστεφῆς μετὰ θώρακος Γαλλιηνοῦ πρὸς δεξ.
 *Οπ. *VICTORIA AVG*. Νίκη βαδίζουσα πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στέφανον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλάδον φοίνικος. *Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. ἀστήρ. Στικτὸς κύκλος.
 Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 662.
213. AP ↓ , 3.39 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/640).

*Εμ. *GALLIENVS AVG*. Προτομή ακτινοστεφής και πτυχωτή Γαλλινοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *VICTORIA AVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *SPQR*. Νίκη βαδίζουσα πρὸς ἄριστ. *Ἐμπροσθεν αὐτῆς ἀσπίς ἐπὶ βάθρου. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 665.

214. AP ↓ , 4.108 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/641).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *VIRTVS AVG*. Στρατιώτης μετὰ κράνους ἰστάμενος πρὸς ἄριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀσπίδα καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ. *Ἐν τῷ πεδίῳ ἄριστ. ἀστήρ. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 668.

215. AP ↙ , 4.088 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/642) (Πί ν. 34, ἀριθ. 215).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. Τὸ αὐτὸ πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 669.

216. AP ↓ , 4.138 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/643).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *VIRTVS AVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ κλάδος φοίνικος. *Ὁ αὐτοκράτωρ ἰστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 670.

217. AP ↑ , 3.755 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/644).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *VIRTVS AVG VSTI*, ἐν τῷ ἐξέργῳ ἀστήρ. *Ὁ Ἡρακλῆς ἰστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ρόπαλον καὶ λεοντῆν. Στικτὸς κύκλος. Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 673.

218. AP ↑ , 2.518 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/645).

Σαλωνεῖνα

Χρονολογία κοπῆς 267 μ.Χ.

*Εμ. *SALONINA AVG*. Προτομή μετὰ διαδήματος καὶ πτυχώσεων Σαλωνεῖνης ἐπὶ μηνίσκου πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *AEQVITA SAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *VVIC*. *Ἡ Ἰσότης ἰσταμένη πρὸς ἄριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς ζυγὸν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρασ Ἀμαλθείας. *Ἐν τῷ πεδίῳ ἄριστ. μηνίσκος. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 87.

219. AP ↓ , 4.112 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/646).

*Εμ. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *CERERIA VG*. *Ἡ Δημήτηρ καθήμενη πρὸς ἄριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς στάχυσ σίτου καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς δᾶδα. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 90.

220. AP ↘ , 3.364 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/647).

Αὐρηλιανός (270 - 275 μ.Χ.)

*Εμ. *IMP C AVRELIANVS AVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής μετὰ θώρακος Αὐρηλιανοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *O R I E N S A V G*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *XX.IVI*. Ὁ ἥλιος ἀκτινοστεφής βαδίζων πρὸς δεξ., κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς μαστίγιον, ἀνυψῶνων δὲ τὴν δεξιάν. Ἐπὶ τῶν ποδῶν του ἑκατέρωθεν ἀνὰ εἰς αἰχμάλωτος. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 255.

221. XA ↑ , 3.368 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/648).

*Εμ. *IMP AVREL IANVS AVG.* Τὸ αὐτό.

*Οπ. *ROMA AETE RNAE.* Ὁ αὐτοκράτωρ ἱστάμενος πρὸς δεξ., κρατῶν σφαῖραν, ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἡ Ρώμη καθημένη ἐπὶ ἀσπίδος πρὸς ἀριστ., κρατοῦσα διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 405.

222. XA ↓ , 4.91 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/649).

Πρόβος (276 - 282 μ.Χ.)

*Εμ. *PROBV SPFAVG.* Προτομή ἀκτινοστεφής μετὰ θώρακος Πρόβου πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

*Οπ. *IOVICON S PROBAVG*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *R* κεραυνὸς *B*. Ζεὺς ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀετὸν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, V2, ἀριθ. 175.

223. XA ↓ , 3.52 γρ., ἀντωνιανός (A.E. 1967/650).

Μαξιμιανὸς Ἡρακλῆς (285 - 305 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 300 - 301 μ.Χ.

*Εμ. *IMP C M A M A X I M I A N V S P F A V G.* Προτομή δαφνοστεφής καὶ πωγωνοφόρος τοῦ Μαξιμιανοῦ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *G E N I O P O P V L I R O M A N I.* Τὸ Πνεῦμα, φέρον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μόδιον, ἱστάμενον πρὸς ἀριστ., κρατοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρας Ἀμαλθείας. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. *K*, δεξ. *S V*, ἐν τῷ ἐξέργῳ *ANT*, νομισματοκοπεῖον Ἀντιοχείας. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, VI, ἀριθ. 620, ἀριθ. 54b.

224. XA ↘ , 7.468 γρ., φόλλις (A.E. 1967/651).

Κωνσταντῖος Α' (305 - 306 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὸ 295 μ.Χ.

*Εμ. *C O N S T A N T I V S N O B C A E S.* Προτομή δαφνοστεφής καὶ πωγωνοφόρος Κωνσταντίου Α' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *GENIOPOPV LIROMANI*. Τὸ αὐτό. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. *A*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *SIS*, νομισματοκοπεῖον Σισκίας. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 464, ἀριθ. 90a.

225. ΧΑ ↙ , 8.02 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/652).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 295 - 299 μ.Χ.

*Ἐμ. *FLVALCONSTANTIVSNOBCAES*. Προτομή ἀκτινοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Κωνσταντίου Α' πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

*Οπ. *CONCORDIA MILITVM*. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολήν, ἱστάμενος πρὸς δεξ., λαμβάνων Νίκην ὑπὸ τοῦ Διὸς πρὸς ἀριστ. ἱσταμένου καὶ κρατοῦντος σκῆπτρον. Κάτωθεν *KB*, νομισματοκοπεῖον Κυζίκου. Γραμμικὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 581, ἀριθ. 18a.

226. ΧΑ ↖ , 2.815 γρ. (Α.Ε. 1967/653).

Γαλέριος Μαξιμιανὸς (305 - 311 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 308 - 310 μ.Χ.

*Ἐμ. *GAL MAXIMI [ANVS P F] AVG*. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πωγωνοφόρος Γαλερίου Μαξιμιανοῦ πρὸς δεξ.

*Οπ. *GENIOA VG [VSTI]*. Τὸ Πνεῦμα, φέρον μῶδιον, ἱστάμενον πρὸς ἀριστ., κρατοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς φιάλην καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κέρας Ἀμαλθείας. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. ἀστήρ, δεξ. *A*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *.SM [TS.]*, νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 514, ἀριθ. 30a.

227. ΧΑ ↑ , 4.77 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/654).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 296 - 297 μ.Χ.

*Ἐμ. *GALVALMAXIMIANVSNOBCAES*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *GENIOPOPV L IROMANI*. Τὸ αὐτό. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *HTA*, νομισματοκοπεῖον Ἡρακλείας.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 531, ἀριθ. 18b.

228. ΧΑ ↓ , 10.388 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/655).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 308 - 309 μ.Χ.

*Ἐμ. *IMPCGALVALMAXIMIANVSPFAVG*. Τὸ αὐτό.

*Οπ. *GENIO IMP E RATORIS*. Τὸ αὐτό. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *HTA*, νομισματοκοπεῖον Ἡρακλείας.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 535, ἀριθ. 37a.

229. ΧΑ ↘ , 5.13 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/656).

Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 297 - 299 μ.Χ.

*Ἐμ. *GALVALMAXIMIANVSNOBCAES*. Τὸ αὐτό.

- *Οπ. *GENIO AVGG ET CAESARVM NN*. Τὸ αὐτό. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *KA*, νομισματοκοπεῖον Κυζίκου.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 580, ἀριθ. 11b.
230. ΧΑ ↙ , 9.954 γρ., φύλλις (A.E. 1967/657).
231. ΧΑ ↓ , 10.93 γρ., φύλλις (A.E. 1967/658).
- Μαξιμῖνος Β' Λάζας (308 - 313 μ.Χ.)*
Χρονολογία κοπῆς περὶ τὰ 310/11 μ.Χ.
- *Ἐμ. *IMPCGALVALMAXIMINVS PFAVG*. Προτομή δαφνοστεφῆς Μαξιμίνου Β' πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.
- *Οπ. *[G] ENIO EX ERCITUS*. Τὸ αὐτό. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. *E*, ἀριστ. ♁. Γραμμικὸς κύκλος. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *[A] NT*, νομισματοκοπεῖον Ἀντιοχείας.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 638, ἀριθ. 147c.
232. ΧΑ ↑ , 5.64 γρ., φύλλις (A.E. 1967/659).
- *Ἐμ. *IMP MAXIMINVS PF AVG*. Τὸ αὐτό.
- *Οπ. *[SOLI INVI CTO COMITI]*. Ὁ Ἥλιος ἀκτινοστεφῆς, ἱστάμενος πρὸς δεξ., στρέφων τὴν κεφαλὴν ἀριστ., ἀνυψώνων τὴν δεξιάν καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν σφαῖραν. Νομισματοκοπεῖον ἄσαφές.
233. ΧΑ ↙ , 3.658 γρ., φύλλις (A.E. 1967/660).
- Λικίνιος Α' (307 - 323 μ.Χ.)*
Χρονολογία κοπῆς 315 μ.Χ.
- *Ἐμ. *IMPCVALLICINLICINIVS PFAVG*. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πωγωνοφόρος Λικινίου Α' πρὸς δεξ.
- *Οπ. *IOVICONSER VATORIAVG*. Ζεὺς ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς Νίκην ἐπὶ σφαίρας καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον. Ἀριστ. ἀετὸς κρατῶν στέφανον. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. στέφανος καὶ *S N*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *ALE*, νομισματοκοπεῖον Ἀλεξανδρείας. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, VII, σ. 705, ἀριθ. 10.
234. ΧΑ ↑ , 3.578 γρ., φύλλις (A.E. 1967/661).
- Λικίνιος Β'*
Χρονολογία κοπῆς 317 - 320 μ.Χ.
- *Ἐμ. *DNVALLICINLICINIVS NOBC*. Προτομή δαφνοστεφῆς καὶ πτυχωτῆ Λικινίου Β' πρὸς δεξ.
- *Οπ. *PROVIDEN TIAECAESS*. Τὸ αὐτό. Ἀριστ. κλάδος φοίνικος, δεξ. *.S*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *SMN*, νομισματοκοπεῖον Νικομηδείας.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 605, ἀριθ. 34.
235. ΧΑ ↓ , 2.62 γρ., φύλλις (A.E. 1967/662).

Χρονολογία κοπής περί τὰ 317 - 320 μ.Χ.

*Εμ. *DNVALLICINLICINIVSNOBC*. Προτομή δαφνοστεφής και πτυχωτή Λικινίου Β', κρατούντος δια τῆς δεξιᾶς μάππαν και δια τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *IOVICONS ERVA TORI CAESS*. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν ἀριστ. αἰχμάλωτος, ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. Ζ. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *SMANT*, νομισματοκοπεῖον Ἀντιοχείας. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 680, ἀριθ. 29.

236. ΧΑ ↙ , 2.768 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/663).

Κωνσταντῖνος Α' (307 - 337 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπής 315 - 316 μ.Χ.

*Εμ. *IMPCONSTANTINVS AVG*. Κεφαλή δαφνοστεφής Κωνσταντίνου Α' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *IOVICON SERVATORI*. Τὸ αὐτό. Κάτωθεν ἀριστ. ἀετὸς κρατῶν στέφανον. Ἐν τῷ πεδίῳ δεξ. Γ. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *SIS*, νομισματοκοπεῖον Σισκίας. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 424, ἀριθ. 16.

237. ΧΑ ↓ , 3.08 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/665).

Κωνσταντῖνος Α' καὶ Διάδοχοι

Χρονολογία κοπής 330 - 333 μ.Χ.

*Εμ. *VRBS ROMA*. Προτομή Ρώμης μετὰ κράνους πρὸς ἀριστ.

*Οπ. Λύκαινα ἰσταμένη πρὸς ἀριστ., θηλάζουσα Ρωμύλον και Ρέμον. Ἐνωθεν δύο ἀστέρες. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *CONSE*, νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 579, ἀριθ. 62.

238. ΧΑ ↓ , 2.448 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/666).

Κωνσταντῖνος Β' (337 - 340 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπής 322/23 μ.Χ.

*Εμ. *CONSTANTINVS IVNNC*. Προτομή δαφνοστεφής και πτυχωτή Κωνσταντίνου Β' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

*Οπ. *BEATA TRANQVILITAS*. Σφαῖρα ἐπὶ βωμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπιγραφή εἰς τρεῖς σειρὰς *VOT IS XX*. Ἐνωθεν τρεῖς ἀστέρες, ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. και δεξ. *C R*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *PLG*, νομισματοκοπεῖον Λυδῶνος.

Πρβλ. *ἔ.ἀ.*, σ. 133, ἀριθ. 188.

239. ΧΑ ↓ 1.815 γρ., φύλλις (Α.Ε. 1967/664).

Χρονολογία κοπής 330 - 334 μ.Χ.

*Εμ. *CONSTANTINVS IVN NOBC*. Τὸ αὐτό. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *GLOR IAEXERC ITVS*. Δύο στρατιῶται ἰστάμενοι κατ' ἐνώπιον, κρατοῦντες δόρυ καὶ ἄσπίδα· μεταξύ αὐτῶν δύο στρατιωτικά λάβαρα. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *.SMKA*, νομισματοκοπεῖον Κυζίκου. Στικτὸς κύκλος.
Πρβλ. *ξ.ἀ.*, σ. 653, ἀριθ. 67.

240. ΧΑ ↑ , 1.88 γρ., φόλλις (Α.Ε. 1967/667).

Κωνσταντίος Β' (337 - 361 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 351 - 354 μ.Χ.

᾽Εμ. *DNCONSTAN TIVSPFAVG*. Προτομή μετὰ διαδήματος καὶ πτυχωτῆ Κωνσταντίου Β' πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *FELTEMPRE PARATIO*. Νίκη ἰσταμένη πρὸς ἄριστ., ἀκοντίζουσα πίπτοντα ἰπέα. Κάτωθεν δεξ. ἄσπης. Ἐν τῷ πεδίῳ ἄριστ. *Γ*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *.SMKTΓ*, νομισματοκοπεῖον Κυζίκου.

Πρβλ. Carson-Hill-Kent, *Late Roman Bronze Coinage*, ἀριθ. 2488.

241. ΧΑ ↑ , 6.33 γρ., *AES 3* (Α.Ε. 1967/668).

Ουᾶλης (364 - 378 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 367 - 375 μ.Χ.

᾽Εμ. *DNVALEN SPFAVG*. Προτομή μετὰ διαδήματος καὶ πτυχωτῆ Ουᾶλεντος πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

᾽Οπ. *GLORIARO MANORVM*. Ὁ αὐτοκράτωρ ἰστάμενος κατ' ἐνώπιον, σύρων διὰ τῆς δεξιᾶς αἰχμάλωτον καὶ διὰ τῆς ἀριστεραῶν κρατῶν λάβαρον. Ἐν τῷ πεδίῳ ἄριστ. *V*, δεξ. ἀστήρ καὶ *A*. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *TES*, νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ἀ.*, ἀριθ. 1804.

242. ΧΑ ↑ , 2.532 γρ. (Α.Ε. 1967/669).

Ἀναστάσιος Α' (491 - 518 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 498 - 518 μ.Χ.

᾽Εμ. *DNANASTA SIVSPPAVG*. Προτομή μετὰ διαδήματος Ἀναστασίου Α' πρὸς δεξ. Γραμμικὸς κύκλος.

᾽Οπ. *Α*. Δεξ. καὶ ἄριστ. ἀνὰ εἷς ἀστήρ. Ἐνωθεν σταυρός. Γραμμικὸς κύκλος. Ἐν τῷ ἐξέργῳ *CON*, νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως.

Πρβλ. A. Bellinger εἰς *DOC*, vol. I, ἀριθ. 23j1 - 23j2.

243. ΧΑ ↓ , 17.046 γρ., τεσσαρακοντανούμμιον (Α.Ε. 1967/672).

Ἰουστινιανὸς Α' (527 - 567 μ.Χ.)

Χρονολογία κοπῆς 541 - 542 μ.Χ.

᾽Εμ. *DNIVSTINI ANVSPPAVG*. Προτομή μετὰ κράνου καὶ θώρακος Ἰουστινιανού Α' κατ' ἐνώπιον, κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς ἔνσταυρον σφαῖραν, φέ-

ρων δὲ ἐπὶ τοῦ ἀριστ. ὄμου ἀσπίδα, ἔχουσιν ὡς ἐπίσημον ἰπέα. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. σταυρός. Γραμμικός κύκλος.

Ἔπ. . Ἄνωθεν σταυρός, ἀριστ. Α δεξ. Χ
 Ν γ.
 Ν
 Ο

Ἐν τῷ ἐξέργῳ *COM*, νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Γραμμικός κύκλος.

Πρβλ. *ξ.ά.*, ἀριθ. 40b1.

244. ΧΑ , 22.177 γρ., τεσσαρακοντανούμιον (Α.Ε. 1967/673).

Ρωμανός Α' - Κωνσταντῖνος Ζ' καὶ Στέφανος (931 - 944 μ.Χ.)

Ἔμ. *IN̄SUSXR̄ I STYCNICA*. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. R δεξ. . Σταυρός ἐπὶ Ω

τριῶν βαθμίδων, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῖου προτομή παυονοφόρος μετὰ διαδήματος τοῦ Ρωμανοῦ Α' κατ' ἐνώπιον. Κάτωθεν.

. . . Τὸ ὅλον ἐντὸς τριῶν στικτῶν κύκλων.

Ἔπ. Πεντάστυλος ἐπιγραφὴ. . . . Τὸ ὅλον ἐντὸς τριῶν στικτῶν κύκλων.

ROMANO
 CONSTANTIN
 STEFANOS
 ECOMISTA
 ENXWB'R'

Πρβλ. *BMC II*, σ. 461, ἀριθ. 42.

245. AP , 2.79 γρ., μιλιάρησιον (Α.Ε. 1967/674) (Πί ν. 34, ἀριθ. 245).

Ἐπόπτον γνησιότητος

246. AP Σκυφωτὸν Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ.

Ἐνετικά

Pietro Gradonico (1289 - 1311 μ.Χ.)

Ἔμ. *.PE. GRADONICO. DVX .S.M.VENETI*. Ὁ Ἅγιος Μάρκος καὶ ὁ Δόγης ἱστάμενοι κατ' ἐνώπιον, κρατοῦντες μεταξύ των λάβαρον.

Ἔπ. Ὁ Ἰησοῦς καθήμενος ἐπὶ θρόνου κατ' ἐνώπιον. Ἐν τῷ πεδίῳ ἀριστ. καὶ δεξ. IC XC. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. N. Paradoroli, *Le Monete di Venezia*, I, σ. 144, ἀριθ. 2.

247. AP , 2.02 γρ., γρόσσιον.

Francesco Dandolo (1329 - 1339 μ.Χ.)

Ἔμ. *FRADAN DVLO. DVX.* Ὁ Δόγης γονυπετής πρὸς ἀριστ., κρατῶν λάβαρον. Στικτὸς κύκλος.

Ἦπ. *S. MARCVS. VENETI.* Ὁ λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἱστάμενος πρὸς ἀριστ., κρατῶν λάβαρον. Στικτὸς κύκλος.

Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 163, ἀριθ. 11.

248. AP → , 0.969 γρ., σολδίνιον (A.E. 1967/677).

Ἰσπανία (17ος αἰ. μ.Χ.)

249. AP 11.32 γρ. (A.E. 1967/678).

Ἀπροσδιόριστον

Ἰνδικῆς προελεύσεως (;)

250. ΧΑ 4.67 γρ., ἐφθαρμένον.

ΗΩΣ ΤΣΟΥΡΤΗ - ΚΟΥΛΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΝ ΔΙΣΤΟΜΟΥ

(Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 35 - 40)

Τò θέρος τοῦ ἔτους 1964, κατὰ τὴν διάνοιξιν τῶν θεμελίων οἰκιῶν τινῶν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἐργοστασίου « Ἄλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος », παρὰ τὴν θέσιν Ἐσπρα Σπίτια Παραλίας Διστόμου, ἀνεγειρομένου ἐργατοῦπαλληλικοῦ συνοικισμοῦ, παρουσιάσθησαν εἰς δύο σημεῖα ἀρχαῖαι θεμελιώσεις¹. Ἀναλαβόντες τὴν διερεύνησιν τοῦ χώρου, ἀνεσκάψαμεν τμήματα οἰκοδομήματος ἰκανῶν διαστάσεων καὶ μνημειώδους ἐν πολλοῖς κατασκευῆς. Ἔνεκα τῆς λόγῃ ἀνυπερβλήτων τεχνικῶν δυσχερειῶν μὴ ἀποπερατώσεως τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως εἶναι ἐλλιπέστατον καὶ ἀσφαλῆ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῶσι. Περιοριζόμεθα, ὅθεν, εἰς ἀπλὴν ἀνακοίνωσιν τῆς συντελεσθείσης ἐργασίας², ἀναγραφὴν τῶν εἰς φῶς ἐλθόντων καὶ παραθέτομεν μετὰ πάσης ἐπιφυλάξεως ἐπιστημονικὰ τινα συμπεράσματα. Πλήρης ἐπιστημονικὴ δημοσίευσις μετὰ σχεδίων κατόψεως καὶ τομῶν θὰ καταστῆ δυνατὴ μόνον ἐάν ποτε ὀλοκληρωθῇ τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον.

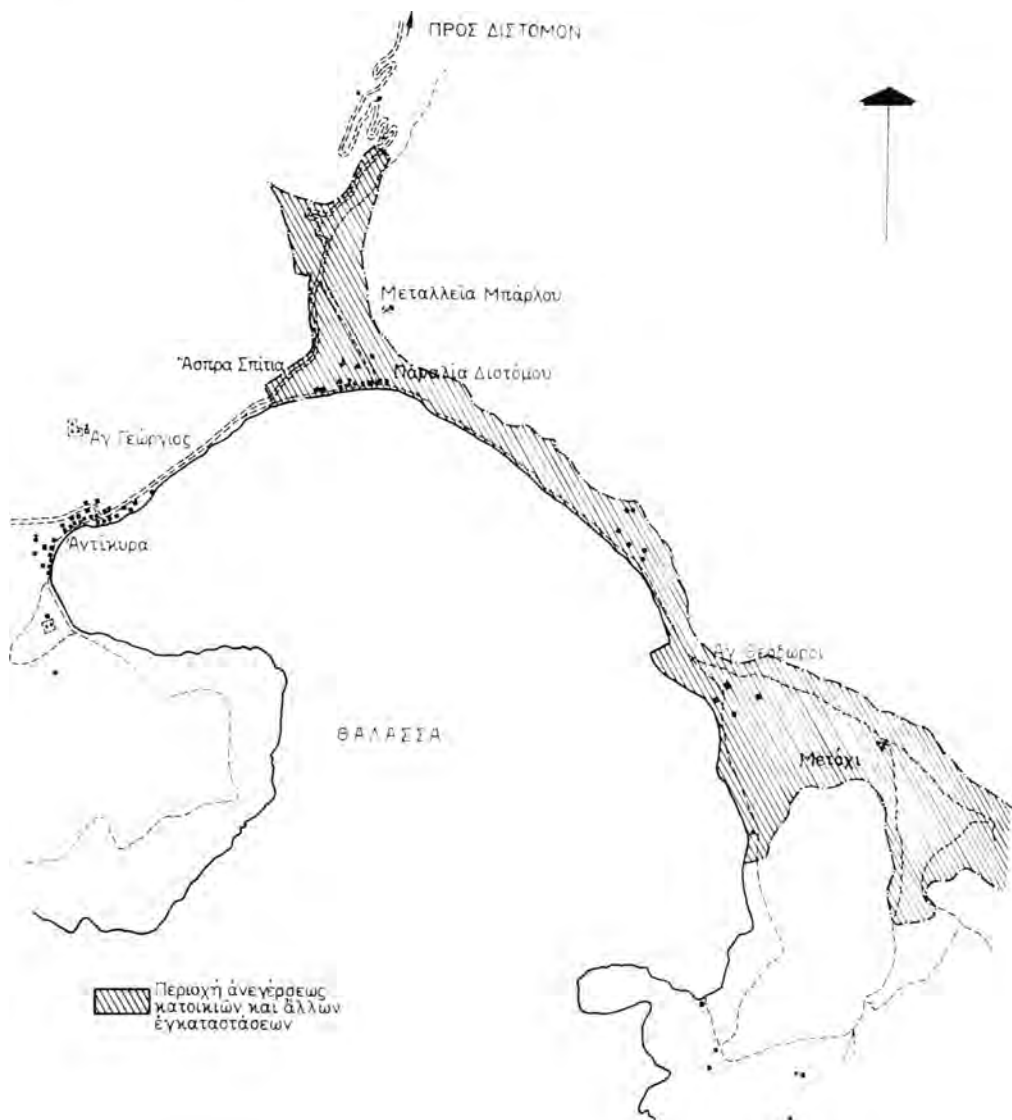
Τὰ ἀνασκαφέντα τμήματα διακρίνομεν εἰς δύο συγκροτήματα, ἀπέχοντα ἀπ' ἀλλήλων περὶ τὰ πέντε μέτρα (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 35 α). Παρ' ὅλον, ὅτι ὁ ἐνδιάμεσος χώρος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ, φαίνεται, ὅτι τὰ πρὸς Ν. εὐτελεστέρας κατασκευῆς τμήματα ἀποτελοῦσι συνέχειαν τοῦ βορείου συγκροτήματος, τοῦλάχιστον τῶν νοτιωτέρων, ὁμοίως εὐτελοῦς κατασκευῆς τμημάτων του. Τὸ πρόβλημα, τὸ ὅποιον δύναται νὰ τεθῇ ἀπὸ τοῦδε, εἶναι ἐάν τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἀνήκῃ εἰς μίαν ἐποχὴν ἢ ἐάν ἔχωμεν πρὸ ἡμῶν κατασκευὰς χρονικῶς διαφόρους. Εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς τελευταίας ἀπόψεως μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ποικιλότητος κατασκευῆ καὶ ἡ εὔρεσις ὀστράκων, χρονικῶς πολὺ ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων. Πάντως, ὡς καὶ ἐν συμπεράσματι ἀναφέρεται, τὸ οἰκοδόμημα εἰς τὴν τελευταίαν τοῦλάχιστον φάσιν του, τὴν ὑστερορρωμαϊκὴν, ἀποδεικνύεται ἀγροικία, ἔχουσα καὶ ἐγκατάστασιν ἐλαιοπιεστηρίου.

1. Ταῦτα εὐρίσκονται κατὰ τὸ μέσον περίπου κοιλάδος, ἀνοικτῆς πρὸς Ν. εἰς τὸν Κορινθιακὸν καὶ κλειομένης κατὰ τὰ ἄλλα σημεῖα ὑπὸ τριῶν ὑψηλῶν λόφων, τῶν ὁποίων ὁ δυτικὸς ἠπίως κατέρχεται πρὸς τὴν θάλασσαν. Πρὸς Δ. τῆς κοιλάδος ἔχομεν τὸν κόλπον τῆς Ἀντικύρας καὶ πρὸς τὰ ΝΑ. αὐτῆς τὸν κολπίσκον τοῦ Ἐργοστασίου « Ἄλουμίνιον τῆς Ἑλλάδος », τοῦ ὁποίου δεσπόζει ἡ ἀκρόπολις τοῦ ἀρχαίου Μεδεῶνος (Σ χ έ δ. 1).

2. Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν, ἥτις ἐγένετο δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐβοήθησεν ὁ ἐκτακτὸς ἡμερομίσθιος φύλαξ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰω. Λαγός. Τὰ ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐργασία ἀναφερόμενα νομίσματα ἐταυτίσθησαν ὑπὸ τῆς Προϊσταμένης τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Ἀδαμαντίας Οἰκονομίδου, τὴν ὁποίαν θερμῶς εὐχαριστῶ. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὴν ἀρχαιολόγον δ. Ἐλσην Σπαθάρη διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδιογραφήματος.

Τὸ βόρειον συγκρότημα ἐδράζεται ἐπὶ ἐπικλινούσ ἐδάφους, διὸ καὶ αἱ θεμελιώσεις του ἀπὸ Β. πρὸς Ν. χωροῦσιν εἰς ὄλονέν βαθύτερον ἐπίπεδον.

Ἐνῶ τὰ δυτικά ὄρια τοῦ συγκροτήματος κατέστη δυνατόν νὰ ἐπισημανθῶσι, πρὸς τὰς

Σχέδ. 1. Τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα περιοχῆς Παραλίας Δυστόμου

ἄλλας τρεῖς κατευθύνσεις αἱ θεμελιώσεις προχωροῦσι πέραν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, καθιστῶσαι ἀδύνατον τὴν σύνταξιν πλήρους τοπογραφικοῦ σχεδίου.

Κάτωθεν τῆς, πάχους 0.20 - 0.40 μ., ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως ὑπῆρχε στρώμα πλήρες κεραμίδων ἐπιπέδων ἢ ἐλαφροτάτης καμπύλης, καλύπτον ὄλην τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἐπιφάνειαν. Αἱ κεραμίδες αὗται, τῶν ὁποίων ἡ συχνότης ἄνωθεν τῶν κυρίων διαμερισμάτων

ἦτο μεγαλύτερα, προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς καταπεσοῦσης στέγης. Οὐδὲν ἶχνος πυρκαϊᾶς παρετηρήσαμεν. Ταύτης ἀποκλειομένης, ὁ τρόπος καταστροφῆς παραμένει ἡμῖν ἄγνωστος.

Τὸν *terminum post quem* τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου ἀποτελοῦσι τὰ ὑπὸ τὸ στρώμα τῶν κεραμίδων εὑρεθέντα νομίσματα, ἀνήκοντα ἅπαντα εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Ὁ χῶρος, φαίνεται, ἤρχισε χρησιμοποιούμενος πολὺ παλαιότερον. Τὰ ἀρχαιότερα ὄστρακα εὑρέθησαν πρὸς Ν. τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου Α καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ. (βλ. κατωτέρω σ. 186 καὶ 187).

Χωροῦντες εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, ἐξετάζομεν ταῦτα ἐνιαίως κατὰ χῶρον καὶ ἀδιακρίτως ἐποχῆς.

Τὸ κτήριο

Πρὸς Β. ἔχομεν τρεῖς κυρίους χώρους, συνολικοῦ μήκους 19.60 μ., παρατεταγμένους ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Εἰς τούτους δίδομεν τὰ στοιχεῖα Α, Γ, Β (Σχέδ. 2· Πί ν. 35 β)³. Ὅπισθεν τοῦ κεντρικοῦ χώρου Γ ὑπάρχει ὁ χῶρος Δ (Πί ν. 36 α), τοῦ ὁποῦ οἱ ἐλαχίστου ὕψους τοῖχοι εἶναι ἀπλουστέρας κατασκευῆς (ἐκ μικροτάτων λίθων, διδόντων τὴν ἐντύπωσιν ξηρολιθιᾶς) ἢ οἱ τῶν προηγουμένων χώρων, οἵτινες εἶναι μνημειώδους ἐμφανίσεως. Τὸ σωζόμενον μῆκος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ χώρου Δ ἐξωτερικῶς εἶναι 8.40 μ., τοῦ ἀνατολικοῦ 3 μ., τὸ δὲ πᾶχος τῶν 0.50 μ. Παρὰ τὸ μέσον περίπου καὶ ἔσωθεν τοῦ βορείου τοίχου παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐλλειψοειδῆς λιθόστρωσις, μεγίστης διαμέτρου 2.30 μ., χρησιμεύουσα πιθανῶς ὡς βᾶσις ἐστίας. Πρὸς ΒΑ. τοῦ χώρου τούτου ὑπάρχει ἡ χθαμαλὴ λιθοδομὴ Ε, συνολικοῦ μήκους 6.40 μ., ἀποτελουμένη εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν τῆς τμῆμα ἐκ λίθων μεγάλων, καλῶς κατειργασμένων, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἐκ μικρῶν καὶ ἀκανονίστων (Πί ν. 36 α). Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ὑπάρχει ἐκβάθυνσις ἐν εἴδει μικροῦ φρέατος. Ἐρευνήσαντες, οὐδὲν εὔρομεν ἐντὸς αὐτῆς, πλὴν μικρῶν τεμαχίων κοινῶν κεραμίδων. Πρὸς ΒΔ. τῆς ἀκανονίστου ταύτης λιθοδομῆς, ἀδιαγνώστου λειτουργίας, ὑπάρχει ἐτέρα μήκους 6 μ., ἀγνώστου ἐπίσης λειτουργίας, ἡ λιθοδομὴ Θ (Πί ν. 36 α). Φαίνεται, ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ θεμελίου τοίχου, τοῦ ὁποῦ οἱ λίθοι τῶν ἀνωτέρων σειρῶν καταπεσόντες ἐσχημάτισαν τὴν εὐρείαν καὶ ἀκανόνιστον ταύτην ἐπιφάνειαν. Πρὸς Ν. τοῦ χώρου Γ ὑπάρχει ὁ ἀπὸ Ν. πρὸς Β. τοῖχος Η καὶ εἰς τὸ νοτιώτατον σημεῖον τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς τὸ θεμέλιον Ζ (Σχέδ. 2· Πί ν. 35 α). Περὶ τούτων βλ. κατωτέρω.

Χῶρος Α. Ἐκτισμένον τὸ δωμάτιον τοῦτο διὰ λίθων ἱκανῶν διαστάσεων (Πί ν. 35 β καὶ 36 β) — ἐνίοτε τὸ μῆκος τῶν ὑπερβαίνει τὸ 1 μ. — παρουσιάζει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου⁴ προεξοχὴν ἐν εἴδει εὐθυνηρίας. Οἱ τοῖχοι⁵ οὗτοι ἔχουν δυστυχῶς καταστραφῆ κατὰ τὸ μεγαλύτερον τμῆμά των ἀπὸ τὴν

3. Ὅμοιαν διάταξιν συναντῶμεν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα ἐπαύλεως ἐν Κεφαλληνίᾳ. Β. Καλλιπολίτου, Ἐνασκαφὴ Ῥωμαϊκῆς Ἐπαύλεως ἐν Κεφαλληνίᾳ, *ΑΙ* 17 (1961 - 1962): Μελέται, σ. 1 - 31, Σχέδ. 1.

4. Καὶ τὸ νότιον θεμέλιον πιθανὸν νὰ ἐνεφάνιζεν εὐθυνηριαν, μὴ γιγνομένην νῦν ἀντιληπτὴν ἔνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τῶν ὑπερκειμένων δόμων.

5. Οἱ τῶν τριῶν κυρίων δωματίων εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομον κυρίως σύστημα ἐκ μεγάλων καὶ μικροτέρων σκληρῶν λίθων τοπικῆς προελεύσεως. Μεταξὺ τῶν δὲν ὑπάρχει ἀμμοκονία. Μέσον

διάνοιξιν χάνδακος πρὸς τοποθέτησιν τοῦ κεντρικοῦ ἀποχευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ σημερινοῦ συνοικισμοῦ. Τὰ διατηρούμενα θεμέλια τοῦ δωματίου φέρουσι κατ' ἀσυμμέτρους ἀποστάσεις ἐπὶ τῶν μεγαλυτέρων τῶν λίθων τεχνητάς, βάθους ± 0.05 μ., ἐκβαθύνσεις. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἐπεξεργασίας διὰ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν τῶν δόμων. Τὸ δωμάτιον Α ἔχει ἐσωτερικὰς διαστάσεις 4.40×4.20 μ. Οἱ τοῖχοί του, πάχους 1 μ., ἔφερον ἐσωτερικῶς στρώσιν ἀμμοκονίας πάχους 0.05 μ., περιεχοῦσης μικροτάτους, μήκους 0.003 - 0.008 μ., χάλικας καὶ φεροῦσης ἐπίχρισμα ἐκ χονδρῆς ἄμμου καὶ χώματος. Εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου τούτου καὶ εἰς βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ ὑψηλότερον διατηρηθέντος τμήματος τῶν τοίχων⁶ (εἰς τὸ ἐπίπεδον ἀκριβῶς τῆς βάσεως τοῦ κατωτάτου δόμου), εὐρέθη τμήμα μωσαϊκοῦ δαπέδου, διαστάσεων 0.15×0.18 μ., ἀποτελούμενον ἐκ χονδρῶν φυσικῶν χαλίκων, μήκους 0.015 μ., ἀναμεμιγμένων μετ' ὄστρακοκονιάματος (Π ἰ ν. 37 β). Πάχος τοῦ δαπέδου 0.05 μ. Ὑπὸ τὸ δάπεδον στρώμα καθαροῦ χώματος.

Χ ῶ ρ ο ς Γ. Πρὸ ἡμῶν ἔχομεν τὸν μέγιστον τῶν ἀποκαλυφθέντων χώρων, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.50×6.40 μ. Φαίνεται, ὅτι ἦτο ἀνοικτὸς πρὸς Ν., διότι οὐδὲν ἴχνος θεμελιώσεως ἀντιστοίχου τοῖχου συνηγήσαμεν. Οἱ λοιποὶ τοῖχοί του, πλὴν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ δυτικοῦ, εἶναι διαφόρου κατασκευῆς ἢ οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου Α. Ἀποτελούμενοι ἐκ λίθων μικροτέρου μεγέθους καὶ ἐνίοτε ἀκανονίστων, ὀλίγον δίδουσι τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μνημειώδους (Π ἰ ν. 35 β). Ἐπὶ οὐδενὸς τῶν τοίχων τούτων εὐρομεν ὑπολείμματα κονιάματος.

Ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω χώρου καὶ εἰς βάθος 1.70 μ. ἐμφανίζεται χαρακτηριστικῶς εἰς ἐγκάρσιος τοῖχος, μὴ συνδεόμενος ὀργανικῶς πρὸς τοὺς λοιποὺς καὶ διαφέρων τούτων κατὰ τὴν κατασκευὴν (Π ἰ ν. 35 β καὶ 37 α). Ἀσφαλῶς θὰ ἀνήκεν εἰς οἰκοδόμημα διαφόρου ἐποχῆς⁷.

Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ χώρου Γ καὶ εἰς βάθος 2.05 μ. ἀνεφάνησαν δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι νηπίων ἄνευ κτερισμάτων.

Ὁ πρῶτος, βαίνων παραλλήλως σχεδὸν πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.15 μ. ἀπ' αὐτοῦ, ἐκαλύπτετο ὑπὸ δύο παρ' ἀλλήλας κειμένων ἐπιμήκων κεραμίδων, σωζομένου μήκους 0.46 μ., καὶ ἔφερε μέλανα χώματα πυρᾶς ἄνωθεν τῆς θέσεως τῶν ποδῶν. Παρὰ τοὺς πόδας καὶ κάτωθεν τῶν κεραμίδων ὑπῆρχον δύο μικροὶ λίθοι, ἴσως πρὸς στήριξιν τῶν καλυμμάτων. Ὁ τάφος εὐρέθη πλήρης λεπτοτάτου χώματος. Ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθῆ κατ' εὐθείαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὰ νοτιοανατολικά. Εἶχε τὰ σκέλη κεκαμμένα, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον, ἐὰν ἡ στάσις του ἦτο ὑπτία ἢ πλαγία ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ, ἂν καὶ κλίνομεν μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ τελευταίου.

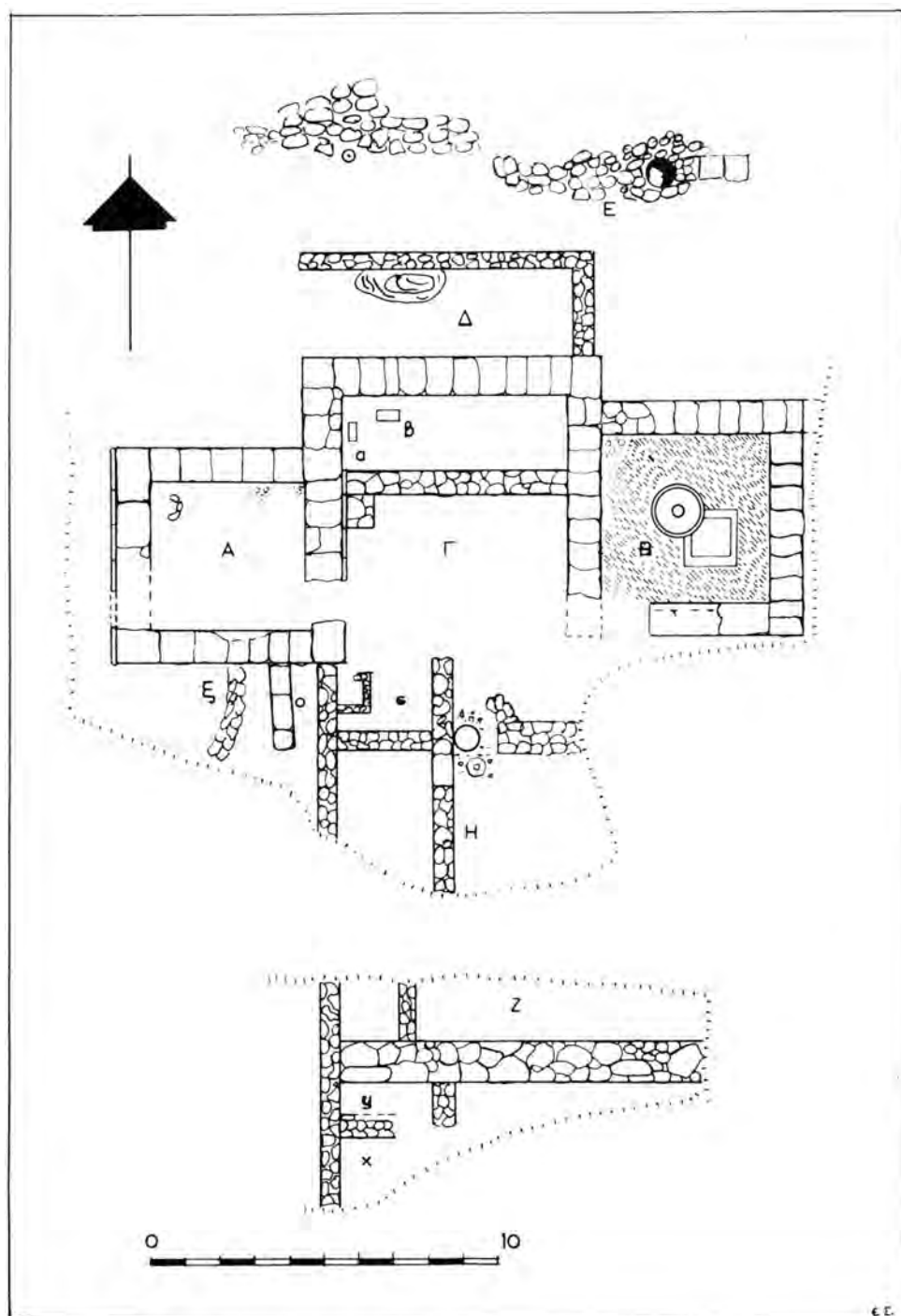
Ὁ δεύτερος τῶν τάφων εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ. πρὸς Α. καὶ ἔβαινε παραλλήλως⁸ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον, εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ περὶ τὰ 0.40 μ. Ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ

διατηρηθὲν ὕψος τῶν τοίχων 1.20 μ. Εἰς τινὰ σημεῖα διεσώθησαν οὗτοι εἰς πέντε ἀλλεπαλλήλους δόμους μέχρις ὕψους 2.20 μ. (Π ἰ ν. 37 α).

6. Τὸ βάθος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ βορείου συγκροτήματος ὑπολογίζομεν ἀπὸ τοῦ ὑψηλότερον διατηρηθέντος σημείου τῶν τοίχων (βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου Γ), τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν ὡς 0. Βλ. κατωτ. σημ. 31.

7. Παλαιότερας καὶ νεωτέρας φάσεις συναντῶμεν καὶ εἰς ἕτερα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου.

8. Ἡ ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ παραλλήλως πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ χώρου Γ τοποθέτησις τῶν τάφων συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς μεταγενεστέρως τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἀγροικίας χρονολογήσεώς των.

Σχέδ. 2. Κάτοπις άνασκαφέντος οικόδομήματος παρά την Παραλίαν Διστόμου

τοίχου απέιχε περί τὸ 1 μ. Εἶχε μῆκος 0.65, πλάτος κατὰ τὴν βάσιν του 0.22 καὶ ὕψος 0.15 μ. Ἐκαλύπτετο οὐχὶ ὑπὸ δύο μεγάλων κεραμίδων, ὡς ὁ προηγούμενος, ἀλλὰ ὑπὸ περισσοτέρων, μικροτέρων διαστάσεων. Τετράγωνοι, πλευρᾶς 0.20 μ., ἀπλαῖ, ἄνευ χρώματος ἢ οἰοδῆποτε ἐτέρου στοιχείου, παρουσίαζον αἱ κεραμίδες αὐταὶ κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν πλευρῶν των μικρὰν κοίλανσιν. Ὁ τάφος ἦτο πλήρης λεπτοῦ χώματος, ἀναμείκτου μετὰ λεπτοτάτων λιθαρίων. Ὁ νεκρὸς εἶχεν ἀποτεθῆ κατ' εὐθείαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἦτο ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὑπεράνω τῶν ποδῶν του εἶχε τοποθετηθῆ μικρὸς λίθος, μήκους 0.10 μ., ἴσως πρὸς ὑποστήριξιν τῶν κεραμίδων.

Χώρος Β. Τὸ δωμάτιον τοῦτο, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.80×4.60 μ., εἶναι τὸ σημαντικώτερον τῶν ἀποκαλυφθέντων ἀπὸ πλευρᾶς εὐρημάτων. Οἱ τοῖχοι, πλάτους 0.90 μ., διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν⁹ καὶ εἶναι ὅμοιοι πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ διαμερίσματος Γ. Μόνον ὁ νότιος παρουσιάζει ἐξαιρετικῶς μνημειώδη κατασκευὴν (Πί ν. 38 α). Εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν τοίχων εὕρομεν ἀμμοκονίαν. Τὸ εἰς βάθος 1.50 μ. κείμενον δάπεδον¹⁰ φέρει ἐπίστρωσιν διὰ τεμαχίων ὀπτοπλίνθων ἢ κεραμίδων ὀρθίως διατεταγμένων, ἧτις εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν διακόπτεται ἀποτόμως καὶ κατ' ἀνώμαλον τρόπον καὶ ἀντικαθίσταται διὰ στρώσεως ἀκανονίστων λίθων (Πί ν. 38 β). Λύσιν τῆς συνεχείας τῆς ἐπιστρώσεως ἔχομεν ἐπίσης καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ὅπου ἀπεκαλύφθη σύστημα ἐλαιοπιεστηρίου (trapetum), ἀποτελούμενον ἐκ λιθίνης λεκάνης - τριπτῆρος καὶ βαθείας δεξαμενῆς (Πί ν. 39 α). Ἡ λεκάνη (mortarium), ἔλλειπῆς κατὰ τμήμα τῶν χειλέων της (Πί ν. 39 β), εἶναι λελαξευμένη εἰς ὀγκώδη κυλινδρικὸν κροκαλοπαγῆ λίθον, ὕψους 0.82 μ. καὶ ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 1.22, βάθος 0.32 καὶ πάχος χειλέων 0.10 μ. Εἰς τὸ κέντρον της φέρει ὀμφαλόν (miliarium), ὕψους 0.28 καὶ ἐλαχίστης (ἄνω) διαμέτρου 0.24 μ., καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀμφαλοῦ ἐκβάθυσιν 0.05 μ. Ὁ ὀγκώδης λίθος ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ ἐπεστρωμένου δαπέδου καὶ ἰσορροπεῖται δι' ἐνσφηνώσεως τεμαχίων ὀπτοπλίνθων. Παρὰ τοῦτον καὶ πρὸς Ν. ὑπάρχει ἡ ὡς ἄνω δεξαμενὴ, ὀρθογώνιος, παραλληλεπίπεδος, ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Τετραγώνου ἀνοιγματος, ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 1.10 μ., φέρει ἐπένδυσιν πάχους 0.23 μ. ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀμμοκονίας. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς καθέτου ἐπιφανείας της ὑπάρχουν δύο ὀρθογώνιοι ἐκβαθύνσεις ($0.20 \times 0.15 \times 0.04$ μ.), αἰτίνες διηλεκτικῶν τὸν καθαρισμὸν τῆς δεξαμενῆς, τῆς ὁποίας τὸ βάθος ἐπλησίαζεν τὸ 1.50 μ. Πρὸς Α. τῆς δεξαμενῆς καὶ παρὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου εὕρομεν τμήματα μεγάλου πίθου, πιθανῶς δι' ἀποθήκευσιν ἐλαίου. Εἰς τὸ αὐτὸ βάθος καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν χειλέων τῆς δεξαμενῆς ἀπεκαλύφθη ἀртόσχημον λίθινον ἀντικείμενον, λείας ἐπιφανείας, διαμέτρου 0.54 καὶ μεγίστου πάχους 0.18 μ., μετὰ διαμπεροῦς ὅπῃς ἐν τῷ κέντρῳ (Πί ν. 35 α - β, κάτω ἀριστερά). Πρόκειται περὶ τοῦ ἐτέρου τῶν « ἡμισφαιρίων »¹¹ (orbis), τὰ ὁποῖα, κινούμενα ἐντὸς τῆς λιθίνης λεκάνης κατὰ κυ-

9. Ἐξαιρέσει τῆς νοτιοδυτικῆς τῶν γωνίας, ἧτις ἔχει καταστραφῆ ἀπὸ τὴν διάνοξιν χάνδακος πρὸς τοποθέτησιν τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ συγχρόνου συνοικισμοῦ.

10. Τοῦτο εὐρίσκεται περὶ τὰ 0.70 μ. βαθύτερον τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ χώρου Α. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν τελείως διάφορον χρῆσιν τῶν χώρων, τοῦ δωματίου Β χρησιμοποιουμένου ὡς βιοτεχνικοῦ ἐργαστηρίου.

11. Πλὴν τῶν ἡμισφαιρικῶν, orbis ὑπῆρχον καὶ ἀртόσχημοι διὰ τὴν ἐπακριβῆ προσαρμογὴν των εἰς τύπον λεκάνης ὡς ἡ ἡμετέρα, τῆς ὁποίας ὁ ὀμφαλὸς σχηματίζει κατὰ τὴν βάσιν του ἀποφυγὴν, ἔχουσαν ὡς συνέπειαν τὴν δημιουργίαν πυθμένος ἀμφοτεροπλεύρου καμπυλότητος.

κλικήν φοράν τῇ βοηθείᾳ ξυλίνου μοχλοῦ, στηριζομένου ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ, συνέθλιβον τὸν ἐλαιόκαρπον, ἀπεχώριζον τὸ σαρκῶδες μέρος ἀπὸ τῶν πυρήνων καὶ διὰ τῆς περαιτέρω πίεσεως συνετέλουν εἰς τὴν ἐξαγωγήν τοῦ καθαροῦ ἐλαίου.

Θεμέλια ξ καὶ ο. Πρὸς Ν. τοῦ χώρου Α ὑπάρχουν τὰ θεμέλια ξ καὶ ο, ἀνήκοντα, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν εὐρημάτων, τῆς θέσεως καὶ τοῦ βάθους των¹², εἰς προγενεστέραν ἐποχὴν. Τὸ θεμέλιον ο, μνημειωδεστέρας ἐμφανίσεως, κατευθύνεται πρὸς Ν., ἐνῶ τὸ θεμέλιον ξ, προχειροτέρας κατασκευῆς, κάμπτεται πρὸς Δ., σχηματίζον ἐλαφρὰν καμπύλην. Μεταξὺ τῶν θεμελίων τούτων καὶ εἰς βάθος 0.23 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ τοίχου ξ ὑπάρχει εὐμεγέθης πλακοειδῆς λίθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ ἐδράζηται ὁ ἐν λόγῳ τοίχος.

Θεμέλιον Η. Τελείως διαφόρου ἢ τὰ κύρια διαμερίσματα κατασκευῆς, ἀποτελεῖται τὸ θεμέλιον τοῦτο ἐκ μικρῶν, ἀργῶν λίθων καὶ τεμαχίων ὀπτοπλίνθων ἐναλλάξ. Περὶ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους του σημειοῦνται ὀγκῶδεις τινὲς λίθοι, ἀνήκοντες πιθανῶς εἰς προγενεστέραν ἐποχὴν. Πλησίον τῶν ὀγκολίθων τούτων ὑπάρχει κατὰ χώραν τμήμα κίονος ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου, διαμ. 0.55 μ., ἐδραζόμενον ἐπὶ ἐπιμήκουσ βάσεως, παλαιότερας ἐποχῆς (Πί ν. 39 γ). Τοῦτο καθίσταται σαφέστερον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ βᾶσις, παρουσιάζουσα μίαν ἐπιμήκη ἐγκοπὴν, δὲν ἐφάπτεται τοῦ κίονος κατὰ τὸ κέντρον του. Πρὸς Β. τοῦ κίονος ὑπάρχει δάπεδον ἐκ λίθων ἀνωμάλου ἐπιφανείας, ἔτι δὲ βορειότερον στρῶσις πηλίνων πλακῶν. Ὅμοιον πλακόστρωτον ὑπάρχει καὶ πρὸς Α. τοῦ θεμελίου Η. Πρὸς ΝΑ. τοῦ κίονος εὐρέθη στρογγύλη βᾶσις ἑτέρου κίονος, διαμέτρου 0.50 μ., διατηροῦσα τόρμον. Ὁ ἐγκάρσιος, μεταξὺ τῶν δύο παραλλήλων βραχιόνων τοῦ θεμελίου, τοίχος σχηματίζει μετ' αὐτῶν δύο ἐπιμήκεις χώρους, ὧν ὁ βόρειος περικλείει ἕτερον, μικροτάτων διαστάσεων. Ὁ πρὸς Α. τοῦ κίονος ὑπάρχων τοίχος χωρεῖ περαιτέρω, δὲν κατέστη ὁμως δυνατὴ ἡ παρακολούθησις του, ἐξ αἰτίας τῆς διὰ τεχνικοὺς λόγους διακοπῆς τῆς ἀνασκαφῆς.

Θεμέλιον Ζ. Κατὰ τὴν ἐπ' εὐθείας νοτιήν προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ θεμελίου Η καὶ εἰς ἀπόστασιν 5 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ νοτίου ἄκρου αὐτοῦ, συναντῶμεν τὸν δυτικὸν τοίχον τοῦ θεμελίου Ζ (Σ χ ε δ. 2). Ἀσφαλῶς αἱ δύο θεμελιώσεις ἀπετέλουν τμήματα τοῦ αὐτοῦ τοίχου, μὴ ἀποκαλυφθέντος πλήρως, λόγῳ τῆς ἀναγκαστικῆς διακοπῆς τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. τοίχος εἶναι κατὰ πολὺ παχύτερος τῶν λοιπῶν. Ἴσως ἀνήκει εἰς διάφορον ἐποχὴν καὶ δὴ προγενεστέραν.

Εὐρήματα

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς περισυνελέγησαν πολλὰ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων μεταγενεστέρων χρόνων.

Τὰ κυριώτερα τῶν λοιπῶν εὐρημάτων¹³ κατὰ διαμέρισμα ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Χ ὦ ρ ο ς Α

Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ περὶ τὰ 0.25 μ. βαθύτερου τοῦ δαπέδου εὐρισκομένου στρώματος ἐπεσημάνθησαν:

12. Ὁ τοίχος ξ εὐρίσκεται κατὰ 0.50 μ. βαθύτερον τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ χώρου Α, ἐνῶ ὁ τοίχος ο κατὰ 0.70 μ. (Πί ν. 36 β). Βλ. κατ. σημ. 31.

13. Ἄπαντα, πλὴν τῶν νομισμάτων, μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Δελφῶν. Τὰ νομίσματα παρεδό-

Τὸ ἥμισυ πωρίνου κινητοῦ ἀντικειμένου, ὁμοιάζοντος πρὸς ῥοειδῆς ἐπιστόμιον φρέατος καὶ παρ' αὐτὸ ἀπότμημα χαλκοῦ ἀνοικτοῦ ἄγγείου, λεπτῶν τοιχωμάτων¹⁴ καὶ τεμάχια ὑαλίνων ἄγγείων. Τὸ ἐν τῷ Πί ν. 40 β ἐκ πλειόνων τεμαχίων συγκολληθὲν τμήμα πηλίνου, κοίλου ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, εἰδωλίου βοῶς (σωζ. μήκους 0.18 μ.) καὶ τμήμα ἐτέρου ὁμοίου.

Ὅλιγον ἄνωθεν τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου εὐρέθησαν:

Δύο μικρὰ μολύβδινα ἀντικείμενα, ὧν τὸ ἐν σταθμίον τοῦ ρωμαϊκοῦ συστήματος¹⁵. Ὅστρακα ἀκοσμήτου πινακίου μεταγενεστέρων χρόνων. Τρία ἀσσάρια (AES IV) Θεοδοσίου τοῦ Α', ἐφθαρμένα καὶ τὸ ἐν τῷ Πί ν. 40 α ἀριθ. 3 ἀσσάριον (AES IV), ἐπίσης Θεοδοσίου Α'¹⁶, νομισματοκοπείου Κυζίκου, χρονολογίας κοπῆς νομίσματος 379 - 383 μ.Χ.

Χ ὤ ρ ο ς Γ

Κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ χώρου τούτου, εἰς βάθος 0,70 μ. καὶ ἐπὶ τινος μεγάλου λίθου, ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ τοίχου καταπεσόντος, εὐρέθησαν ὀδόντες ζώου καὶ κεφαλὴ μετὰ γνάθου. Περί τὰ 0.20 μ. βαθύτερον καὶ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου περισυνελέγη πῆλινον κοιλόκυρτον πλακίδιον (διαμ. 0.045 μ.) μετ' ἐγγλύφου ἀκανονίστου σταυροῦ, διατηροῦν ὑπολείμματα ἐρυθροῦ χρώματος. Πρὸς Ν. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ εἰς βάθος 1.80 μ. εὐρέθη τὸ ἐν τῷ Πί ν. 40 δ ἥμισυ οἰνοχόης, πηλοῦ καστανεύθρου, καλῶς ὠπτημένου. Φέρει ταινιόσχημον λαβὴν, καστανεύθρον, ἀραιότητος προσμειξέως γάνωμα, καὶ αἱ διαστάσεις του ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: Σωζ. ὕψος 0.090, μεγ. διάμετρος 0.076, διάμετρος στομίου 0.057 μ.

Χ ὤ ρ ο ς Β

Τὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου τούτου διακρίνομεν εἰς δύο κατηγορίας. Εἰς τὰ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως του ἐπισημανθέντα καὶ εἰς τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς ἐν αὐτῷ δεξαμενῆς.

I. Εὐρήματα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου

Εἰς διάφορα σημεῖα εὐρέθησαν ὄστρακα λεπτῶν ἄγγείων μεταγενεστέρων χρόνων, πηλοῦ ποικίλων ἀποχρώσεων ἀπὸ τοῦ κιτρίνου μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ. Ὡς μόνον διάκοσμον ἔφερον τὰ ὄστρακα ταῦτα πυκνάς, ὀριζοντίους αὐλακώσεις¹⁷. Ἐπίσης εὐρέθησαν λαβαὶ καὶ βάσεις ἄλλων, ποικίλων, μεταγενεστέρων χρόνων, ἄγγείων, τεμάχια λύχνων κλπ. Συνελέγησαν προσέτι: Ἐννέα σιδηροῖ ἤλοι ἐκ διαφόρων σημείων. Ἐκ βάθους ἐπιχώσεως 1.40 μ., δηλ. ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ δαπέδου, δύο ἀποτμήματα τροχηλάτου λύχνου προκεχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων¹⁸, βάσις δακρυδόχου καὶ ὄστρακον ἀνοικτοῦ ἄγγείου τῆς κατηγορίας τῶν West Slope Ware¹⁹. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ στρώματος τῆς ἐπιχώ-

θησαν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον καὶ κατεχωρήθησαν εἰς τὸ Βιβλίον Εἰσαγωγῆς Ὑλικῶν ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 30/1965.

14. Ὅπως παρόμοιον τῷ ἐν *The Athenian Agora*, vol. V, πίν. 51, L19.

15. *Αἰτ.* vol. X, πίν. 9 - 11.

16. Πρβλ. *αἰτ.* vol. II, ἀριθ. 1455.

17. *Αἰτ.* vol. V, πίν. 13 - 17.

18. *Corinth IV*, Μέρος II, εἰκ. 14, 40.

19. *Hesperia* 3 (1934), σ. 403, εἰκ. 91. Ἡ εὐρεσις ἐλληνιστικῶν ὄστράκων ὑπὸ τὸ στρώμα τῶν κερα-

σεως ασσάριον (AES IV) Θεοδοσίου Α' ²⁰, τρία μικρότατα βανδαλικά νομίσματα εφθαρμένα και ἓν μεγαλύτερον, ὑστερορρωμαϊκόν (τέλους 4ου ἢ ἀρχῶν 5ου μ.Χ. αἰ.).

II. Εὐρήματα ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς δεξαμενῆς

Ἡ δεξαμενὴ ἦτο πλήρης λεπτοῦ χρώματος, παρουσιάζοντος κατὰ στρώματα διάφορον χρῶμα, ἀπὸ τοῦ ἐρυθροῦ μέχρι τοῦ μέλανος. Μεταξὺ τῶν χωμάτων εὔρομεν πολλὰ τεμάχια κοινῶν κεραμίδων καὶ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων. Ἐπίσης ἐλάχιστα ὄστᾶ ζώου. Ἐκ τῶν μέχρι βάθους 0.50 μ. εὐρημάτων ἄξια ἰδιαίτερας μνείας εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἀσσάριον (AES IV) Ἀρκαδίου, κοπὲν ἐν Κυζίκῳ κατὰ τὰ ἔτη 388 - 392 μ.Χ. ²¹ (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 2). Τεμάχια λύχνων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ²². Τὸ ἀπὸ 0.50 - 1 μ. στῶμα ἦτο πλήρες ὄστράκων πηλοῦ ἐρυθροῦ, ἐρυθροῦ στιλπνοῦ γανώματος καὶ ἐντύπων κοσμημάτων. Ἐκ τινῶν τῶν ὄστράκων τούτων συνηρμολογήθησαν τὰ ἀγγεῖα τοῦ Πί ν. 40 ε, χρονολογούμενα περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ²³.

Χ ὤ ρ ο ς Δ

Ἐκ τοῦ χώρου τούτου καὶ ἐκ τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπιχώσεως προέρχονται: Εἷς σιδηροῦς καὶ εἷς χαλκοῦς ἦλος. Ὁ μυκτῆρ μελαμβανοῦς λύχνου κλασσικῶν χρόνων ²⁴. Τὸ ἥμισυ πηλίνου πηνίου, ψῆφος ὄρμου ἐκ μέλανος λίθου καὶ ἡ ἐν τῷ Πί ν. 40 ζ', ἔλλιπής κατὰ τὸ ἥμισυ, οἰνοχόη ἐκ κιτρινεῦθρου πηλοῦ. Σωζ. ὕψος 0.08, μεγ. διάμετρος 0.10, διάμετρος χείλους 0.08 μ. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ φέρει πυκνάς, ἐπαλλήλους, ὀριζοντίους, ἐγχαράκτους γραμμὰς, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ λείας ἐπιφανείας λαιμοῦ ὑπολείμματα καστανεῦθρου γανώματος.

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ, ὡς καὶ τὰ προηγούμενα, στρώματος περισυνελέγησαν καὶ τὰ ἑξῆς χαλκᾶ νομίσματα, ἅπαντα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος:

Ἀσσάριον (AES IV) Γρατιανοῦ, νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 378 - 383 μ.Χ. Ἀρκετὰ σπάνιον ²⁵.

Πέντε ασσάρια εφθαρμένα, τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Εὐρέθησαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ προηγούμενου.

Ἀσσάριον (AES III) Γρατιανοῦ, νομισματοκοπέου Νικομηδείας. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 378 - 383 μ.Χ. ²⁶. Ἀναφέρεται ὡς σπάνιον (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 1).

μίδων δηλοῖ, ὅτι ἡ στέγη κατέπεσεν ἰκανὸν χρόνον μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἐπαύλεως ὑπὸ τῶν ἐνοίκων τῆς, ὁπότε τυχαίως παρεισέφρησαν τὰ παλαιὰ ταῦτα ὄστρακα καὶ ἀνεμείχθησαν ἐντὸς τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τοῦ διαπέδου. Ἡ θέσις αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς παντελοῦς καταστροφῆς τοῦ μωσαϊκοῦ διαπέδου τοῦ δωματίου Α καὶ τῶν κονιαμάτων γενικώτερον, ὡς καὶ τῆς εὐρέσεως ὀστῶν ζώων ἐντὸς τοῦ δωματίου Γ καὶ ἐπὶ ἐνὸς λίθου, ὁ ὁποῖος κατέπεσεν ἐκ τοῦ τοίχου.

20. Πρβλ. *The Athenian Agora*, vol. II, ἀριθ. 1480.

21. Πρβλ. *RIC IX*, σ. 246, ἀριθ. 26 (c), 3.

22. J. Perlzweig, *Lamps from the Athenian Agora*, εἰκ. 39.

23. Διὰ τὴν πλαστικῶς προεξέχουσαν λαβὴν τῆς εἰκονιζομένης οἰνοχόης, βλ. *The Athenian Agora*, vol. V, πίν. 39 P18707 τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Εἰς τὴν αὐτὴν χρονολόγησιν ὁδηγεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ὁμάδος αὐτῆς τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὄστράκων. Πρόβλημα δυσεπίλυτον ἀποτελεῖ ἡ ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς συνύπαρξις τῶν ὄστράκων τούτων καὶ νομισμάτων τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Μόνον ἡ παραδοχὴ τῆς μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τῆς ἀγροικίας ἀπορρίψεως τῶν παλαιῶν τούτων ἀγγείων εἰς τὴν δεξαμενὴν, ὡς εἰς ἀποθέτην, τακτοποιεῖ πῶς τὰ πράγματα.

24. *Corinth IV*, Μέρος II, πίν. 11, 62. Τύπος IV, τοῦ 5ου ἢ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

25. Πρβλ. *RIC IX*, σ. 244, ἀριθ. 22 (a), I.

26. Πρβλ. *αὐτ.*, σ. 258, ἀριθ. 33, πίν. XVI, 5.

Ἄσσάριον (AES II) Βαλεντινιανοῦ Β', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 383 - 388 μ.Χ.²⁷. Ἄρκετὰ σπάνιον (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 7).

Ἄσσάριον (AES IV) Θεοδοσίου Α', νομισματοκοπέου Κυζίκου. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 379 - 383 μ.Χ.²⁸ (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 4).

Ἐφθαρμένον ἄσσάριον τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

Ἄσσάριον (AES III) Οὐάλεντος, νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 375 - 378 μ.Χ.²⁹ (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 6).

Ἄσσάριον (AES II) Βαλεντινιανοῦ Β', νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης. Χρονολογία κοπῆς νομίσματος: 378 - 383 μ.Χ.³⁰ (Πί ν. 40 α, ἀριθ. 5).

Ὅλως ἐκ τῆς ἐπιφανείας προέρχεται νόμισμα Βανδάλων, ἐποχῆς Μαρκιανοῦ (450 - 457 μ.Χ.)³¹.

Παρά τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ διαμερίσματος καὶ εἰς βάθος 0.40 μ. εὕρομεν τεθραυσμένα δύο εὐμεγέθη πῆλινα χονδροειδῆ ἄγγεῖα ἄνευ διακόσμου. Οὐδὲν ὑπῆρχεν ἐντὸς αὐτῶν. Διαστάσεις τοῦ μεγαλύτερου 0.70 × 0.60 μ. Τὸ μικρότερον ἡπλοῦτο εἰς ἐπιφάνειαν 0.55 × 0.50 μ.

Θ ε μ έ λ ι α ξ κ α ι ο

Πρὸς Δ. τοῦ θεμελίου ξ καὶ εἰς βάθος³² 0.90 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου Α, εὕρομεν μικρότατον τεμάχιον στεατίτου, λελεασμένης ἐπιφανείας, καὶ δύο λεπτὰ ὄστρακα, κεκαλυμμένα διὰ μέλανος γανώματος ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Ἐπίσης ἀπότμημα κορινθιακῆς κοτύλης καὶ μυκτῆρα μελαμβαφοῦς λύχνου, φέροντος γάνωμα καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του³³.

Πρὸς Α. τοῦ τοίχου ο καὶ εἰς βάθος 0.50 μ. εὐρέθησαν ὄστρακα λεπτοτάτου μελαμβαφοῦς ἄγγείου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., βάσις ὀξυπυθμένου ἀμφορέως καὶ ἀπότμημα μεγάλου, ἀνοικτοῦ, χαλκοῦ ἄγγείου, λεπτοτάτων σφυρηλάτων τοιχωμάτων.

Θ ε μ έ λ ι ο ν Η

Ἐντὸς τοῦ μικροῦ χώρου σ καὶ εἰς βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ θεμελίου Η εὐρέθησαν τὰ ἑξῆς:

Ἴκανοῦ μεγέθους ἀποτμήματα διώτου μελαμβαφοῦς σκύφου, πηλοῦ κιτρινοπρασίνου, καλῶς ὠπτημένου. Τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.³⁴.

Προχοὴ καὶ ὀριζόντιος λαβὴ μελαμβαφοῦς θηλάστρου, πηλοῦ κιτρινωποῦ, ἀρίστης ὀπτήσεως. Κλασσικῶν χρόνων.

Περὶ τὰ 0.10 μ. ὑψηλότερον ἐπεσημάνθησαν ἀποτμήματα χονδροειδοῦς, ἀκοσμήτου

27. Πρβλ. *αὐτ.*, σ. 186, ἀριθ. 59 α.

28. Πρβλ. *The Athenian Agora* II, ἀριθ. 1455.

29. Πρβλ. *Carson - Hill - Kent*, σ. 81, ἀριθ. 1811.

30. Πρβλ. *RIC* IX, σ. 181, ἀριθ. 37 (b), 4.

31. Πρβλ. *BMC Vandals etc.*, πίν. IV, 4.

32. Τὸ βάθος εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὑπολογίζομεν ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ διαμερίσματος Α, τὴν ὁποίαν θεωροῦμεν ὡς 0. Αὕτη εὐρίσκεται κατὰ 1.10 μ. χαμηλότερον τοῦ σημείου 0 τοῦ βορείου συγκροτήματος (βλ. σημ. 6).

33. *Corinth* IV, Μέρος II, πίν. II 62. Ἄνήκει εἰς τὸν τύπον IV, τοῦ 5ου ἢ 4ου π.Χ. αἰ.

34. *Hesperia* 20 (1951), πίν. 51 C ἀριθ. 5.

πινακίου, πηλοῦ κεραμόχρου, μεταγενεστέρων χρόνων. Ἐπίσης θραῦσμα πηλίνου εἰδωλίου ἐκ κιτρίνου πηλοῦ καὶ τεμάχια ἀμμοκονιάματος.

Ἐν μέτρων πρὸς ΝΑ. τῆς βάσεως τοῦ κίονος τοῦ θεμελίου Η καὶ περὶ τὰ 0.40 μ. ἄνωθεν τῶν πηλίνων πλακῶν τοῦ δαπέδου, συνελέγησαν ἀποτμήματα, ἀποτελέσαντα τὸ ἐν τῷ Πί ν. 40 γ ἄνω τμήμα χριστιανικοῦ λύχνου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.³⁵. Πηλοῦ ἐρυθροῦ, σωζ. μήκους 0.11 καὶ διαμ. 0.08 μ., διατηρεῖ ἴχνη αἰθάλης κατὰ τὴν μύξαν. Κατὰ τὴν περιφέρειαν ζώνη μετὰ πλαστικοῦ διακόσμου συγκεντρικῶν κύκλων καὶ ἐπαλλήλων τριγώνων ἐναλλάξ καὶ κατὰ τὸ κέντρον, πλαστικῶς πάλιν ἀποδιδόμενοι, δύο ἰχθύες ἐκατέρωθεν ἐπαλλήλων τριγώνων.

Θ ε μ ε λ ι ο ν Ζ

Εἰς τὰ σημεῖα χ καὶ ψ (Σχέδ. 2) καὶ εἰς βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ πρὸς Ν. κατευθυνομένου παρακειμένου τοίχου, εὑρέθησαν ἄφθονα ἀποτμήματα ἀγγείων μεταγενεστέρων χρόνων καὶ τινες λαβαὶ λύχνων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

Ἐ κ διαφόρων σημείων τῆς ἐπιχώσεως

Περὶ συνελέγησαν ἐκ διαφορῶν σημείων προερχόμενα:

Σιδηροὶ ἦλοι.

Ἀποτμήματα ὑαλίνων ἀγγείων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν οἰκοδόμημα εἶναι, εἰς τὴν τελευταίαν τοῦλάχιστον φάσιν του, τὴν ὕστερορωμαϊκὴν, ἀγροικία³⁶ ἔχουσα καὶ ἐγκατάστασιν ἐλαιοπιεστηρίου.

Ὡς ἐκ τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς ποικιλοτρόπου τοιχοδομίας ἀποδεικνύεται, ἐν τῷ χώρῳ ἔχομεν ἀλλεπαλλήλους οἰκοδομικὰς φάσεις, χρονικῶς πολὺ ἀπεχούσας ἀπ' ἀλλήλων. Ἡ παλαιότερα ἀνάγεται εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα. Τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα, τὰ εὑρεθέντα παρὰ τὰ θεμέλια ξ καὶ ο, καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ θεμέλια, ὡς εὑρισκόμενα πολὺ βαθύτερον τοῦ θεμελίου τοῦ δωματίου Α, μαρτυροῦσι περὶ τούτου. Ἡ συνέχισις τῆς ζωῆς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὄστράκων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ ἐκ τοῦ μυκτῆρος λύχνου τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τὰ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ ἡ ἀρίστη, διὰ μεγάλων κατειργασμένων λίθων, τοιχοδομία τοποθετοῦσι τὴν ἀρχικὴν φάσιν τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β εἰς τοὺς χρόνους τούτους. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἀσφαλῶς ἐποχὴν καὶ μάλιστα μετὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰ., διεμορφώθη ἡ τελικὴ φάσις³⁷ τοῦ κτηρίου, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται σήμερον πρὸ ἡμῶν³⁸.

35. *Corinth IV*, Μέρος II, πίν. XXII (τύπος XXXI).

36. Περὶ τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτήρος τοῦ οἰκοδομήματος μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἀπομακρυσμένον τῆς θέσεώς του καὶ ἡ καθ' ἅπασαν τὴν περιοχὴν τοῦ νέου συνοικισμοῦ παντελῆς ἑλλειψις ἰχνῶν ἐτέρου κτηρίου. Ἐπίσης καὶ ἡ ὑπαρξίς χονδροειδῶν κυρίως σκευῶν.

37. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος ἡ θέσις αὕτη ἔμεινε ἀκατοίκητος. Οὐδὲν εὑρημα τῶν χρόνων τούτων ἦλθεν εἰς φῶς.

38. Κατὰ τὸν Γαληνόν, *De Antidot.* I. 3, εἰς τὰς ἐπαύλεις τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. τὸ μὲν μέγα, ἀνοικτὸν πρὸς Νότον, κεντρικὸν δωματίον, ἢ ἐξέδρα, ἦτο ὁ χώρος, ὅπου ἡ οἰκογένεια διῆγε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἡμέρας, τὰ δὲ ἐκατέρωθεν μικρότερα ἦσαν οἱ κοιτῶνες. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν τὸ ἕτερον τῶν πλαγίων δωματίων ἐχρησίμευσεν, εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τοῦλάχιστον φάσιν τῆς ζωῆς τῆς ἀγρεπαύλεως, διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ὑδραυλικοῦ ἐλαιοπιεστηρίου.

Τὰ θεμέλια Η, Ζ καὶ Δ, ὡς καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος ἐντὸς τοῦ δωματίου Γ³⁹ ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὴν φάσιν ταύτην. Τὰ ὄστρακα καὶ οἱ λύχνοι, ἀλλὰ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ θεμελίου Η διὰ μικρῶν κυρίως, ἀκατεργάστων λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων, ὑποδηλοῦσι μίαν ἀρκετὰ προκεχωρημένην ἐποχὴν. Τὰ ἐσωτερικὰ ἀμμοκονιάματα τῶν δωματίων Α καὶ Β, τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τοῦ Α, τὸ δι' ἀποτμημάτων ὀπτῶν πλίνθων δάπεδον τοῦ Β καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ δωματίου δεξαμενὴ, εἶναι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἡ καταστροφὴ πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν εὐρεθέντων νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν, ὅλα, εἰς τοὺς χρόνους τούτους. Οὐδὲν ἀντικείμενον ἀνήκει εἰς τὸν ἐπόμενον αἰῶνα. Τὰ αἷτια τῆς τελικῆς ταύτης καταστροφῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῶσιν. Ἴσως ἡ ἀγροικία κατεστράφη ὑπὸ τινος φυσικοῦ γεγονότος⁴⁰, ἴσως ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς κατὰ τινα τῶν συχῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀναστατώσεων λόγῳ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν⁴¹ καὶ ἐσωτερικῶν στάσεων.

Οὐδὲν ἴχνος μεταγενεστέρως τῆς καταστροφῆς φάσεως ζωῆς εὑρομεν⁴². Τὸ οἰκοδόμημα, ἐγκαταλειφθὲν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος ὑπὸ τῶν ἐνοίκων του, ἠρειώθη βαθμηδόν, κατέρρευσε τελικῶς καὶ ὀλόκληρον ἐκαλύφθη προστατευτικῶς ὑπὸ τὴν γῆν.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

39. Ὁ τοῖχος οὗτος, παρ' ὄλην τὴν διαφορὰν ἐπιπέδων, ἐσχημάτιζε πιθανῶς μετὰ τῶν ἐτέρων δύο τοίχων τοῦ θεμελίου Δ ἐν διαμέρισμα.

40. Τὴν δι' οἰονδήποτε λόγον πυρκαϊάν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν, διότι οὐδὲν ἴχνος αἰθάλης ἢ ὑπολειμμάτων πυρᾶς εὑρομεν.

41. Ἡ φοβερωτέρα ἦτο ἡ κατὰ τὰ ἔτη 395 - 396 ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγόθων ὑπὸ τὸν Ἀλάρικον, τῆς ὁποίας κύριος στόχος ὑπῆρξεν ἡ Κεντρικὴ Ἑλλάς καὶ ἡ Πελοπόννησος καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κορινθιακὸς κόλπος ἀπετέλεσε τὸ ἐπίκεντρον τῶν διακινήσεων τῶν βαρβάρων.

42. Ἐξαιρέσει ἴσως τῶν δύο κεραμοσκεπῶν τάφων νηπίων, οἱ ὁποῖοι, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἐπιμεμελημένης καὶ δι' ἀρίστων κεραμίδων κατασκευῆς των, ὑποδηλοῦν, ὅτι οἱ νεκροὶ ἀνήκον εἰς μονίμως ἐγκατεστημένην εἰς τὰ πέριξ ὁμάδα ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ εἰς διερχομένους καὶ διὰ τῶν ἐχθρῶν φεύγοντας τραγικούς γονεῖς. Πρόβλημα παραμένει μόνον, διὰ τίνα λόγον ἐτάφησαν τὰ νήπια ἐκτὸς τοῦ νεκροταφείου τῆς κοινότητος.

A CONTRIBUTION TO THE LILY-TYPE ISSUES OF MICHAEL VIII PALAEOLOGUS

(Plate 41)

In the *Numismatic Chronicle* of the year 1923, H. Mattingly publishing a small hoard of scyphate bronze coins (billon trachea) from Arta (Epirus) presented, among others, seven specimens of an « unpublished »¹ type, which according to the inscription on the reverse he correctly attributed to Michael VIII Palaeologus (*NC* 1923, p. 43; Class XXII pl. III no. 12).

Recently, Mrs. M. Caramessini-Oeconomides noticed (*ADelt* 22 (1967): Chronika B1, p. 9, pl. 6, 4 = *RN* 1967, p. 262, pl. XLIII no. 26) another coin of the same type found during the excavations carried by the Polytechnic School of the University of Thessaloniki on the small island of St. Achilleius at the lake of Prespa (W. Macedonia).

According to the descriptions, as these have been presented in the two articles, the general type is as follows:

Obverse: Large lily.

Reverse: Full-length figure of emperor, bearded, wearing stemma, divitision and chlamys with jeweled collar-piece; holds in r. hand large long-shaft cross with prominent vertical ends to limbs. Small lily in lower field to left side. Inscription in columnar groups²:

X	Π		Α	Χ	Π
Α	Μ	Λ	Ε	Μ	Λ
Ε		Ο (Arta)	[Ο]		Ο (St. Achilleius)
Ο		Λ			Λ
		Γ			

The fact that almost all specimens in hand are somehow badly preserved and that in most cases — as at least one can see or guess from the photos — only portions of the design appear on flans, especially on the reverse, leaves in obscurity the lower part of the emperor's divitision, as well as the exact shape of the lily on the obverse.

1. H. Mattingly seems to ignore another specimen of the same type mentioned in *RN* 1869/70, p. 270 (= *Bulletin de l'École française d'Athènes* 1868, p. 77, non vidimus).

2. According to the photos, I would dare to see rather a Δ instead of an Α, which along with the following letters of the column might give : Δε(σπ)ό(της) (see below pp. 190 - 191).

An unpublished coin (Pl. 41 a - b) in the Museum of Thessaloniki³, coming from the old excavations in the local Serapeion (cf. *ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ* I (1940), pp. 464 - 465), maintains thanks to its excellent state of preservation, almost intact in its details the design on both sides, rendering slightly differently the type described above:

On the obverse the large lily consists of an upright central spearhead-like leaf, two curved lateral ones and an inverted fan-shaped « tail » of three leaves. The middle of the flower seems to be decorated by a trefoil ornament, the space between each curved leaf and the « tail » being occupied by floral devices, which spring forth from the very edge of the curved leaves. Two straight stamens, each terminating in three buds, emerge from the bottom of the central leaf.

While in the specimens from Arta and St. Achilleius the cross held by the emperor, on the reverse, could be determined as a « full »-cross (« square »-ended according to H. L. Weller, *NC* 1969, p. 237 type II (iii), consisting most probably of two parts, the main four-armed cross and the cylindrical, thicker (?) than the remainder, base-like lower half of the long shaft, this new coin shows a « framed »-cross with vertical ends to limbs, its horizontal and perpendicular bars being all of the same width.

Another difference is also the fact that in the case of the coin from the Thessalonican Serapeion, the emperor holds in his left hand what looks to be an *anexikakia*; in the specimens from Arta (at least in that one illustrated in H. Mattingly's article) the emperor seems to hold nothing in his hand.

A secondary document for the attribution of the type under discussion to Michael, apart from the inscription on the reverse, is undoubtedly the forked beard of the emperor — visible only in the new coin —, which associates him, at least in appearance, to the Nicaean dynasty (cf. M. Hendy, *Coinage and Money etc.*, 1969, p. 231 and pl. 30 - 31, Theodore I; pl. 32 - 33, John III; pl. 35, Theodore II; pl. 43, John III and Theodore II, mint of Thessaloniki).

With regard to the inscription, the coin from the Serapeion presents another form, slightly different from the « traditional » rendering mentioned above, i.e.⁴:

3. Thanks are due to the Direction of the Archaeological Museum in Thessaloniki for allowing me to publish the coin, to Prof. John Karayannopoulos for his valuable help during the last phase of this article, to Mr. Demetrius Triantaphyllopoulos and Mrs. Chr. Mavropoulou-Tsioumi for providing me with all indispensable photocopies and various facilities.

4. The difference concerning the distribution of the letters as well as the rendering of the large cross, could be explained by the existence of two series — or even more — of the same type. At any rate, all specimens present the same checked *chlamys* and the rhomboid patterns in the lower part of the *divitision* (when not obliterated); emperors' *pendilia* usually have two dots.

which might be interpreted as Μ(ι)χ(αήλ) Δ(εσπότης) [ό] Παλ(αι)ο(λόγος) (cf. M. Hendy, *op. cit.*, pp. 261 - 263).

The elegant style of the dies, the complete manufacture and the neat character of all specimens, visible even when badly preserved, attribute this type, as Mattingly first remarked, to the mint of Thessaloniki. The Thessalonican origin of the type is also confirmed by another observation: The « rather unusual posture » of the figure on the reverse, turned slightly to the right, occurs for the first time on the Latin imitative copper coinage (half-tetarera) of the city (cf. M. Hendy, *op. cit.*, p. 217, pl. 28, 12 - 14) adopted even later by Theodore Comnenus-Ducas for his half-tetarera types, issued also from the same mint (M. Hendy, *op. cit.*, p. 217, pl. 38, 12 - 15).

To this very mint has been also attributed the so-called « floriate »-cross type⁵ shared between Theodore II, Ducas-Lascaris (see *NC* 1923, p. 40; Class XIV pl. III no. 8 (Arta hoard) ; M. Hendy, *op. cit.*, p. 295, pl. 43. 10 (DO Coll.) and Michael VIII Palaeologus (see *ADelt* 22 (1967): Chronika B1, p. 9, pl. 6 = *RN* 1967, p. 262 no. 80, pl. XLIII, 24 (St. Achilleius) ; *NC* 1969, pp. 235 - 246, type II and pp. 245 - 246 (Bergama hoard)⁶. The close connection between these two series being not only evident but also somehow self-proved, it looks rather inexplicable why M. Hendy, *op. cit.*, p. 295, avoids to assign any pre-restoration issue of Michael VIII to the mint of Thessaloniki, although he accepts a Thessalonican origin for the « floriate »-cross type of Theodore II (M. Hendy, *op. cit.* and pl. 43, 10).

Association between the « lily » and the « floriate »-cross types has already been in the past successfully proved and stressed⁷; this connection, however, should be strictly limited to mint-identity only, by reason of the fact that as it is proposed below, the former, in opposition to the latter, undoubtedly constitutes one of the last postrestoration issues of the mint in question.

No matter which of the following interpretations contains a greater percentage of truth, they are believed to sustain a post-1261 date for the « lily »-type issues of Michael:

a) If the representation of the emperor, on the reverse, holding in a remarkably conspicuous way the large cross, refers to Michael's intent in propagating the belief, otherwise officially supported by him, according to which the defeater of the Latins and the liberator of Constantinople should be considered as the sec-

5. Should we call it « σταυρός μετά πυρεκβολών »? See thereupon Γ. Ε. Τυπάλδου, Είχον οί βυζαντινοί οικόσημα; in *ΕΕΒΣ* 1926, pp. 206 - 222, with the whole previous bibliography.

6. The similarity in conception of a blazon-like type for the obverses, occupying the whole flan of the coin and the higher than medium artistic level, seem to support a tentative attribution to the mint of Thessaloniki of the following issues of Michael VIII:

a) The « star » or « daisy »-type (Ratto no. 2100; *ADelt* 25 (1970): Chronika B1, p. 9, pl. 4, no. 5; cf. T. Bertelé, *L'imperatore alato...*, p. 72 and T. Gerasimov, Monnaies des Paléologues avec des représentations d' étoiles, in *Byzantinobulgarica*, vol. III, 1969 Sofia, p. 103 ff.).

b) The « cross »-type (Ratto no. 2219), and

c) The « monogram »-type (V. Laurent, L'emblème du lis etc., in *CPANS*, p. 420, figs. 1 - 2).

7. H. Mattingly, *op. cit.*

ond after Constantine the Great « founder » of the city (cf. Κ. Κωνσταντοπούλου, Ἡ δίκη τοῦ Σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), p. 293 ff. Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus etc.*, 1959, p. 121 note 8), it would be very unlikely for him to try to declare as well as to impose it in such a direct way, as money is, two or even three years before the recovery of the capital and the accomplishment of his personal aims in securing his own position on the throne. Concerning the presence of the large lily on the obverse, featuring as a blazon-like symbol, its close resemblance to the Florentan lily⁸ should most probably be interpreted as a conscious imitation⁹ of a monetary type universally *en vogue*¹⁰ among the city-states of the West, owing to its high value and reliability. Besides, if there is a certain vague affinity between this lily and the κρῖνον λασκαρᾶτον on the Nicaean issues, this might be limited to the religious character, which is common to both of them¹¹.

b) Michael is represented on the reverse as the most Christian emperor, θαῦμα τῶν βασιλέων, holding in his hand the symbol of the triumph of Christian faith which joins under it all Christians and unites the Orthodox and Catholics. If this interpretation seems to be true it would undoubtedly refer to emperor's pro-union Western policy exercised almost from the very beginning of his ascension to the throne to the last days of his reign (Palaeologus has been contemptuously stigmatised as

8. See T. Bertelé, *L'imperatore alato...*, pp. 71 - 72.

9. G. Braun von Stumm, L'origine de la fleur de lis etc. in *RN* 13 (1951), p. 55 note 15. On the other hand Andronicus II has imitated the Venetian silver coinage: Ratto no. 2237 - 2239. On foreign influences to Byzantine coinage cf. H. Longuet, *Introduction à la numismatique byzantine*, Londres 1961, pp. 59 - 60.

10. E.g. *CNI* VI, pl. II no. 3 (Aquileia: patr. Gregorio di Montelongo (1251 - 1269) = *RN* 13 (1951), pl. II no. 4 a, b); Friedensburg, *Schlesiens Münzgeschichte*, nn. 303 - 305. In connection to the above cf. also the lily-relief on a marble impost from the northern colonnade in the church of the Perivleptos at Mistra (Pl. 41 c), which according to A. Xyngopoulos' conclusions (Frankish lilies at Gheraki and Mistra *Mélanges Merlier* II (1956), pp. 205 - 211, in Greek), could constitute part of the coat-of-arms belonging perhaps to William de Villehardouin, Prince of Achaia and Master of Mistra from 1249 to 1262; concerning though William's blazon type — *croix ancrée* — see P. Lambros, *Unpublished coins and lead-seals*, Athens 1880, p. 54 and Sotiriou, The Frankish fortress of Chlemoutsi etc. *Mélanges Merlier* II (1956), p. 437 (both in Greek).

11. I can't see why V. Laurent, *op. cit.*, p. 422 ff., denies almost categorically any direct or indirect Western influence concerning the use of the lily on 13th c. Byzantine coins, no matter if the flower, at least in the case of the Nicaean issues, could somehow for plausible reasons, have been related to a local saint's worship instead of the Virgin's: close contacts between the Greeks and the Latins, mainly after the 4th Crusade and Constantinople's occupation, everyday relations through trade, high rank intermarriages as well as the very form of the lily, support such an « antagonistic » imitation. On the other hand, the lily has been largely used among the Western kingdoms and officials long before its adoption by the Greeks (see G. Braun von Stumm, *op. cit. passim*).

Any attempt, however, to connect the large lily on « lily »-type coins with its corresponding small ones on Nicaean coinage — especially from the point of view that both could be related to Saint Tryphon's miracles — would obviously lead to false conclusions: while the latter, always accessory and decorative in its minute presentation plays a secondary role as a symbol escorting the figure of the Saint or that of the emperor, the former, self-sufficient, *par excellence*, abandons any external similarity to the previous, follows now an oecumenical type and most probably symbolizes the chastity of the Virgin.

« Latinophron » by the Greek writers). The large lily on the obverse, could have strengthened such a reference therefore by its widespread in the latin West familiar form-type of the Florentan lily.

Therefore, taking into consideration the fact that the same large Florentan lily occurs on the first Thessalonican billon trachea of Michael's son and successor Andronicus II (see T. Bertelé, *L'imperatore alato...*, p. 21, type I no. 8 - 11 pl. I, pp. 71 - 72), it seems more plausible to consider Michael's « lily »-type issues as belonging to the latest years of his reign and to accept rather the second of the two hypotheses developed above, not discarding however what has been exposed in the first, at least as far as it concerns the lily.

VEROIA, 1972

JOHN TOURATSOGLU

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΘΗΡΑ ΒΑΘΡΟΥ ΤΗΣ ΧΑΙΡΟΠΟΛΕΙΑΣ

(Σ χ έ δ. 1 - 3· Π ί ν. 42 - 43)

Εἰς τὴν ὑπὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 1956 καταστραφεῖσαν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Τριάδος Πύργου Θήρας, διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ὁποίας, καθὼς καὶ ἄλλων κτισμάτων τοῦ Καστελλίου, ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἀρχαῖον ὕλικόν, μεταφερθὲν εἰς τὸν Πύργον ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Θήραν, ὑπάρχει εἰς τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν ἐνεπίγραφος πλάξ ἐξ ἀσβεστολίθου (Π ί ν. 42).

Ἐπὶ τῆς πλακός, ἡ ὁποία ἔχει μῆκος 1.24, ὕψος 0.69 καὶ μέγιστον πάχος 0.24 μ. (τὸ πάχος γίνεται μεγαλύτερον πρὸς τὸ μέσον, διότι ἡ ὀπισθία ὄψις εἶναι ἀδρῶς εἰργασμένη), σώζεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ τὸ δεξιὸν τμήμα ἐπιγραφῆς καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ἑτέρα ἐπιγραφὴ ἀκεραία, ὡς κατωτέρω:

—] ος	Ἁ βονλὰ καὶ ὁ δᾶμος
—] ὀλειαν	ἐτείμασεν Τι(βερῖον) Κλαυδῖον
—]α Ἁγλαο-	Κυρεῖνα Μέδοντα, υἱὸν
—] τᾶς ἐνε-	Τι(βερῖον) Κλαυδῖον Κυρεῖνα Ἁγλαο-
	φάνους, ἀρετᾶς ἔνεκα
—] ἀμένας	καὶ καλοκαγαθίας, τὰν ἀνά-
—] τῶν ἰδίων	στασιν ποισαμένας
	τᾶς ἀδελφᾶς αὐτοῦ Χαι-
	ροπολείας, Τι(βερῖον) Κλαυδῖον
	Κυρεῖνα Ἁγλαοφάνους
	θυγατρὸς ἐκ τῶν ἰδίων

Ἵψος γραμμάτων 0.03, διάστιχον 0.02 μ.

Τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τμήμα ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ τὸ ἔλλειπον μέχρι τοῦδε δεξιὸν τμήμα τῆς IG XII 3, 522, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ ἡ ἡμετέρα πλάξ ἀνήκει εἰς τὴν ἐπένδυσιν τοῦ βάθρου, ἐφ' οὗ ἦσαν ἀνιδρυμένα τὰ ἀγάλματα τῆς Χαίροπολείας, τοῦ συζύγου τῆς καί, ὡς ἐκ τῆς δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς νῦν πληροφορούμεθα, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς Τιβερίου Κλαυδίου Κυρεῖνα Μέδοντος¹.

Τὴν ἐπένδυσιν τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ βάθρου ἀπετέλουν τρεῖς ἐνεπίγραφοι πλάκες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη (I) (Σ χ έ δ. 1) ἀνευρέθη τὸ 1788 ὑπὸ τοῦ Fauvel καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου². Ἡ δευτέρα (II) (Σ χ έ δ. 1), ἡ ὁποία ἀπήχθη τὸ 1770

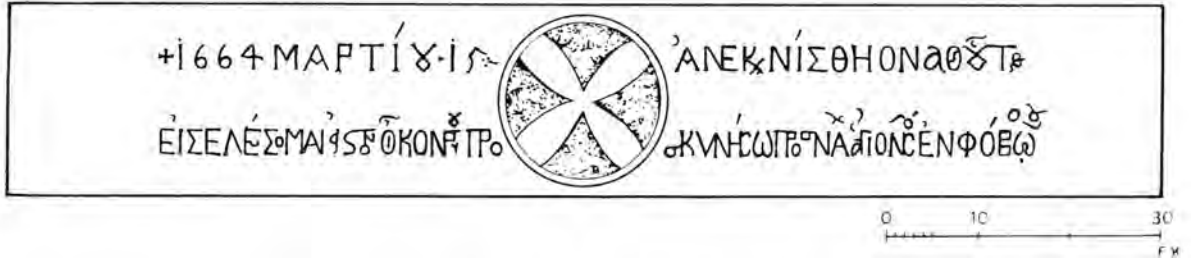
1. Ὁ τελευταῖος μᾶς εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν IG XII 3, 523.

2. Περὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Fauvel ἐν Θήρα, βλ. ἐν Hiller von Gaertringen, *Thera* I, σ. 16 - 18, ἔνθα καὶ τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τοῦ ἡμερολογίου του.

Σχέδ. I. 'Αποκατάστασις τῶν πλακῶν τῆς ἐπενδύσεως τῆς προσθίας ὀψεως τοῦ βάθρου τῆς Χαίροπολείας

ὑπὸ τοῦ Ὀρλώφ εἰς Πετροῦπολιν, ἀπωλέσθη ἐν τῷ μεταξύ³. Ἡ τρίτη (III) (Σχέδ. 1), πρέπει νὰ μετεφέρθη ἐκ τῆς ἀρχαίας Θήρας εἰς τὸν Πύργον περὶ τὸ ἔτος 1664, ὅτε ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία, εἰς τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν τῆς ὁποίας ἐχρησιμοποιήθη. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν μᾶς παρέχει ἡ κτιτορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας⁴ (Σχέδ. 2).

Σχέδ. 2. Κτιτορική ἐπιγραφή Ἁγίας Τριάδος Πύργου Θήρας

Αἱ ἐπὶ τῆς πλακῶς III ἐπιγραφαὶ ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῶν δύο προηγουμένων, ὡς ἀκολούθως:

1. Ἄ Βουλὰ καὶ ὁ Δᾶμος
ἐτείμασεν Μνασίκριτον
Διοδώρον υἱόν, ἱερέα διὰ
[γέ]γνος τοῦ πρὸ πόλεως
5. Διον[ύ]σου, ἀρετᾶς ἔνεκα
καὶ καλοκ[α]γαθίας, τὰν ἀνά-
στασιν ποισαμένας τᾶς
γυναικὸς αὐτοῦ Χαιροπολεί-
ας, Τι(βερίου) Κλ[α]υδίου Κυρεΐνα
10. Ἄγλαοφάνους θυγατρὸς
ἐκ τῶν ἰδίων

Εἰς τὸν ἕβδομον στίχον ἀντὶ ποησαμένας ὡς ἐν IG XII 3, 522, δέον ὅπως μεταγραφῆ ποισαμένας, κατὰ τὴν ἀνάλογον γραφὴν τοῦ αὐτοῦ στίχου τῆς ἐπιγραφῆς III. Ἡ γραφὴ ποισαμένας καὶ παρὰ Froehner⁵.

1. Ἄ Βουλὰ καὶ ὁ Δ[ᾶ]μος
ἐτείμασεν Χαιροπ[ό]λειαν
Τι(βερίου) Κλαυδίου Κυρ[ε]ΐνα Ἄγλαο-
φάνους θυγατέρα, [ἀρετ]ᾶς ἔνε-
5. κα καὶ σωφροσύ[νας],
τὰν ἀνάστασιν [ποι]σαμένας
αὐτᾶς ζώσας [ἐκ] τῶν ἰδίων

3. *Thera* I, σ. 15 καὶ IG XII 3, 522.

4. Ὁ Ἰωάννης Ν. Κουμανούδης εἰς τὴν μελέτην του: *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας*, σ. 86, δέχεται ὅτι ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη τὸ 1742.

5. W. Froehner, *Inscriptions Grecques du Louvre*, ἀριθ. 55.

Εἰς τὸν ἕκτον στίχον ἀντὶ *ποησαμένης*, ὡς ἀναγράφεται εἰς τὰς παλαιότερας δημοσιεύσεις, δέον ὅπως μεταγραφῆ *ποισαμένης*. Ὁ ἕβδομος στίχος ἀποκαθίσταται νῦν ὁλόκληρος:

αὐτὰς ζώσας [ἐκ] τῶν ἰδίων

Ἡ ἔλλειψις τῶν δύο ἢ τριῶν γραμμάτων εἰς ἕκαστον στίχον τῆς ἐπιγραφῆς II, μεταξὺ δευτέρας καὶ τρίτης πλακός, ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν κολόβωσιν, ἣν ὑπέστη ἐν Ρωσία ἢ δευτέρα πλάξ, χρησιμοποιοθεῖσα εἰς τὴν κατασκευὴν τραπέζης⁶.

Ἡ δημοσιευομένη τὸ πρῶτον νῦν ἐνεπιγραφὸς πλάξ III βοηθεῖ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῶν ἄλλων ἐπιγραφῶν τοῦ βάθρου καὶ εἰς τὴν διαπίστωσιν ὑπάρξεως καὶ τρίτου ἀγάλματος ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ παρέχει τὴν δυνατότητα μερικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ βάθρου καὶ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως, ἐνθα τοῦτο ἦτο ἀνιδρυμένον.

Ὁ Fauvel, ὁ ὁποῖος ἐνήργησε μικρὰν ἀνασκαφὴν τὸν Ἰούλιον τοῦ 1788 πλησίον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Βασιλικῆς Στοᾶς, ὅπου ἀνεῦρεν ἀριθμὸν τινα ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, ἀναφέρει εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του, ὅτι εὔρε καὶ μαρμάρινον ἄγαλμα γυναικός, ἀκέφαλον καὶ ἄνευ χειρῶν, στηριζόμενον ἐπὶ μιᾶς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία τοῦ ἐχρησίμευεν ὡς βάθρον, χωρὶς νὰ καθορίσῃ ποία ἦτο ἡ ἐπιγραφή αὕτη. Τὸ ἄγαλμα συνεπληρώθη ὑπὸ τῶν Γάλλων ὡς «Οὐρανία» καὶ εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου⁷.

Ὁ Hiller von Gaertzingen ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ Fauvel, εἶναι ἡ ἐπιγραφή I τοῦ βάθρου τῆς Χαιροπολείας καὶ ὡς ἐκ τούτου συμπεραίνει ὅτι τὸ ἄγαλμα εἰκονίζει τὴν Χαιροπόλειαν. Ἡ μοναδικὴ δυσκολία διὰ τὴν ἀνεπιφύλακτον ἀποδοχὴν τῆς ἐκδοχῆς ταύτης εἶναι, κατὰ τὸν Hiller von Gaertzingen, τὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφή I ἀναφέρεται εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ συζύγου τῆς Χαιροπολείας Μνασικρίτου. Ὁ ἴδιος ἐτόνισεν ἐπίσης τὰς δυσκολίας στηρίξεως ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματος, ὡς τὸ ἄγαλμα τοῦ Λούβρου, ἐπὶ πλακός ἐχούσης τὰς διαστάσεις τῆς ὑπ' ἀριθ. I πλακός τοῦ βάθρου (μόλις μήκους 0.46 μ.). Διὰ νὰ συμβιβάσῃ τὰς ἀνωτέρω δυσκολίας ὑποθέτει ὅτι τὸ βάθρον πιθανὸν νὰ ὑπέστη ἀλλαγὰς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους⁸.

Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἐπὶ τῆς πλακός I ἐστηρίζετο ἐν ἄγαλμα, ὡς δέχεται ὁ Hiller von Gaertzingen, εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα ἀδύνατος, διότι ἡ πλάξ I καὶ αἱ συνεχόμεναι πρὸς αὐτὴν πλάκες II καὶ III ἀποτελοῦν τὴν ἐπένδυσιν μακροῦ βάθρου ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀνιδρυμένα ἐπὶ τῶν πλακῶν τῆς ἐπιστέψεως τούτου. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῆς ἐπιστέψεως οὐδὲν τμῆμα ἔχει ἀναγνωρισθῆ μέχρι σήμερον, πᾶσα ὑπόθεσις συσχετίσεως τοῦ ἀγάλματος τοῦ Λούβρου πρὸς τὸ βάθρον τῆς οἰκογενείας τῆς Χαιροπολείας παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀναπόδεικτος⁹.

Ἡ ὑπόθεσις ἐπίσης ὅτι τὸ βάθρον ὑπέστη τροποποίησιν, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Τοῦτο πρέπει νὰ ἠκολούθησε τὴν τύχην καὶ ἄλλων κτισμάτων

6. *Thera I*, σ. 15.

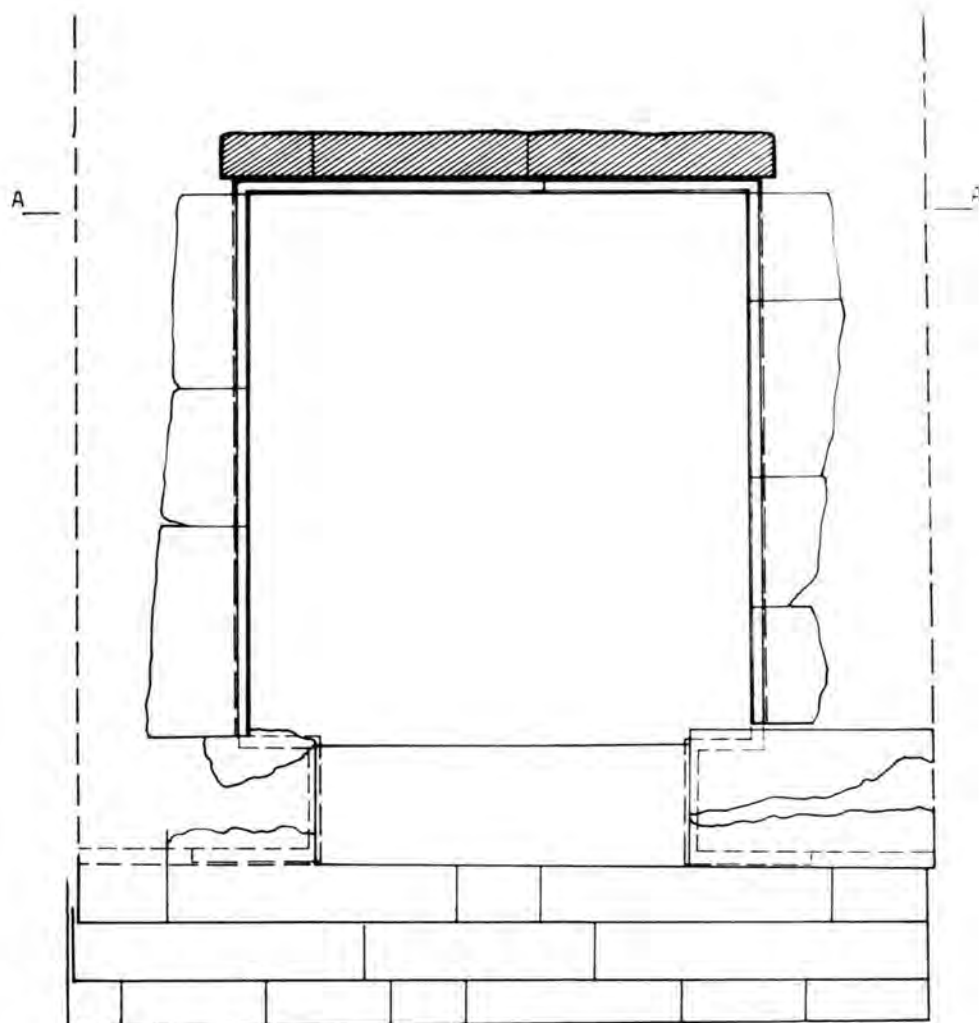
7. Clarac, *Catalogue du Louvre*, 522.

8. *Thera I*, σ. 17, σημ. 28.

9. Σημειωτέον ὅτι οἱ Clarac καὶ Froehner, ἔ.ἀ., σ. 626 καὶ 132 ἀντιστοίχως, ἀναφέρουν τὸ ἄγαλμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν IG XII 3, 324.

ΤΟΜΗ Α-Α

0 1
M

Σχέδ. 3. Τομή και κάτοπις του κεντρικού ναοσχήματος οικοδομήματος

τῆς πόλεως, κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ βίου της, τοὺς πρωῖμους δηλ. βυζαντινοὺς χρόνους.

Τὴν κατάστασιν, εἰς ἣν εἶχε περιέλθει τότε ἡ πόλις, περιγράφει λίαν ἐναργῶς ὁ Hillel von Gaertringen¹⁰. Ὁ χώρος τῆς Ἀγορᾶς μετεβλήθη εἰς ἓν ἄθλιον συνονθύλευμα οἰκίσκων, διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων τὰ ἀρχαῖα κτίσματα παρεῖχον πρόχειρον οἰκοδομικὸν ὑλικόν.

Εἶναι πιθανώτερον ὅτι ἡ διάλυσις τοῦ βάθρου συνετελέσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Τὰ μέλη του ἐνετειχίσθησαν εἰς νεώτερα κτίσματα καὶ οὕτω ἐξηγεῖται ἡ τμηματικὴ ἀνεύρεσις τῶν πλακῶν. Τοῦτο ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς Β ἐπὶ τῆς πλακῶς III, ἦσαν πλήρη ὑδραυλικοῦ κονιάματος.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιγραφή I εὐρέθη ὑπὸ τοῦ Fauvel πλησίον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Βασιλικῆς Στοᾶς, δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ βάθρον ἐκεῖ πλησίον. Πράγματι, αἱ διαστάσεις τῶν εἰς τὸν χώρον τοῦτον ὑφισταμένων εἰσέτι θεμελιῶν βάθρων, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν πλακῶν, αἱ ὁποῖαι δίδουν συνολικὸν μῆκος βάθρου 2.76 μ.

Θὰ ἦτο ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρον, ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐντοπισθῇ ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ βάθρου τῆς Χαιροπολείας μεταξὺ τῶν λειψάνων τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Θήρας. Πρὸς τοῦτο ὑπάρχουν ἀρκεταὶ ἐνδείξεις: Σύγχρονοι πρὸς τὸ βάθρον, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν στοιχείων τῶν ἐπιγραφῶν χρονολογεῖται εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος, εἶναι αἱ τρεῖς «ἐξέδραι» τῆς βορείου Ἀγορᾶς, μικρὰ ναόσχημα οἰκοδομήματα παραλλήλως ἐκτισμένα, τὰ ὁποῖα ἐστέγαζον ἀγάλματα προσώπων τιμηθέντων ὑπὸ τῆς πόλεως (Πί ν. 43 α).

Διὰ τὰ ἀγάλματα τὰ ἀνιδρυμένα ἐντὸς τῶν δύο ἀκραίων οἰκοδομημάτων, δίδουν στοιχεῖα αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν βάθρων των, εὐρεθεῖσαι κατὰ χώραν. Διὰ τὸ μεσαῖον οἰκοδόμημα δὲν ὑπάρχουν μέχρι τοῦδε σχετικὰ δεδομένα¹¹ (Πί ν. 43 β).

Ἡ τοποθέτησις τοῦ βάθρου τῆς Χαιροπολείας ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος τούτου εἶναι, νομίζομεν, πολὺ πιθανή. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις αὐτοῦ εἶναι 2.64 × 2.80 μ. συνυπολογιζομένου καὶ τοῦ κυματίου, τὸ ὁποῖον περιθεῖ ἐσωτερικῶς τὸν τοιχοβάτην (Σ χ ε δ. 3)¹². Ἡ ἔναντι τῆς εἰσόδου πλευρά, ὅπου εὐρίσκετο τὸ βάθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσαντο τὰ ἀγάλματα, ἔχει μῆκος 2.64 μ., ὑπολείπεται δηλ. 0.12 μ. μόνον τοῦ συνολικοῦ μήκους τῶν πλακῶν τοῦ βάθρου τῆς Χαιροπολείας. Ἡ προκύπτουσα διαφορὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος ἐκάλυπτον τὰ πέρατα τοῦ βάθρου 0.06 μ. περίπου ἔνθεν καὶ ἔνθεν, διὰ τὴν καλυτέραν στήριξιν τῶν πλακῶν τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ βάθρου, αἱ ὁποῖαι δὲν συνδέονται διὰ συνδέσμων, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ὅλον οἰκοδόμημα.

Τόσον ἡ Χαιροπόλεια, ὅσον καὶ ὁ σύζυγος αὐτῆς, προέρχονται ἀπὸ ἐπιφανεῖς οἰκογενεῖας τῆς πόλεως, ὡς δὲ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἐκατέρωθεν οἰκοδομήματα, εἶναι πολὺ

10. *Thera* III, σ. 198 - 199.

11. *Thera* III, σ. 126 - 128.

12. Τὸ διαγραμμασθὲν τμήμα εἶναι αἱ πλάκες τῆς ἐπενδύσεως τοῦ βάθρου. Τὰ σχέδια ἐξεπόνησεν ὁ φίλος κ. Κ. Ἠλιάκης, ζωγράφος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστῶ.

πιθανόν ὅτι τὰ ἀγάλματά των, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀγάλματος τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Χαιροπολείας, ἐκόσμων τὸ ἀνώνυμον, μέχρι τοῦδε, μεσαῖον οἰκοδόμημα (ἤρῳν ;) τῆς βορείου Ἀγορᾶς τῆς Θήρας.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ω. ΣΙΓΑΛΑΣ

Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

(Σχ έδ. 1-3· Πί ν. 44-55)

Το εικονογραφικό θέμα της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής σχετίζεται, καθώς είναι γνωστό, προς τη λατρεία την έντοπισμένη στο όμώνυμο άγίασμα στην Κωνσταντινούπολη, το φερόμενο άργότερα με το τουρκικό όνομα Μπαλουκλή, ένα στάδιο έξω από τα τείχη της, κοντά στην Πύλη της Σηλυβρίας¹.

Άπο τις περιγραφές του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου² συνάγεται ότι το άγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής συνίστατο από μία δεξαμενή μέσα σ' ένα είδος κρύπτης περικλεισμένης σε οικόδομημα με ήμισφαιρικό θόλο. Η κρύπτη βρισκόταν κάπως στο κέντρο του οικόδομήματος κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του, βαθειά, άνοιχτή όμως προς τα επάνω, κάτω από το θόλο· και ήταν προσιτή μέσω δύο συστημάτων από μαρμάρινες βαθμίδες. Η δεξαμενή — το καθαυτό άγίασμα — ήταν τετράγωνη και πατούσε επάνω σε ύψηλη βαθμιδωτή κρηπίδα αποτελούμενη από δύο άνωπά ζεύγη άναβαθμών, καμπύλων σε συνδυασμό προς όρθογώνιους, από έξι βαθμίδες το κάθε ένα³. Στη δεξαμενή υπήρχε μία λεκάνη με στροβίλιο τροφοδοσίας — « όμφαλός » — που εξέιχεν από τη στάθμη του νερού⁴. Το ίαματικό νερό το άντλούσαν με άγγείο από μία μικρή, τοποθετημένη

1. Για το άγίασμα: Ευγένιος ιερέυς (= Μανουήλ Ί. Γεδεών), *Η Ζωοδόχος Πηγή και τα ιερά αυτης προσκνήματα*, εν Άθήναις 1886 (για την τοπογραφία: σ. 15 κ.έ.), S. Bénay, *Le monastère de la Source à Constantinople, Échos d'Orient III*, 1899 - 1900, 223 - 228 και 295 - 300, Jean Ebersolt, *Constantinople. Recueil d'études d'archéologie et d'histoire*, Paris 1951, 61 κ.έ., Μισν. [= Μιλτ. Νομίδης], *Η Ζωοδόχος Πηγή*, Ίσταμπούλ 1937 (για την τοπογραφία: σ. 59 κ.έ.), R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, A III. Les églises et les monastères*, Paris 1953, 235 κ.έ. Συσχέτιση του εικονογραφικού θέματος της Ζωοδόχου Πηγής προς το άγίασμα: Johann Georg, Herzog zu Sachsen, *Darstellung Mariä als Zoodochos Pigi, Byz. Zeitschr.* 18 (1909), 183 - 184, N. P. Kondakov, *Ikonografija Bogomateri*, II, Petrograd 1915, 372 - 377, N. Okunev, Lesnovo εν *L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, I, Paris 1930, 252.

2. Ο Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 705 - 706, χρονολογεί τα κείμενα του Ξανθοπούλου γύρω στα 1320.

3. Νικηφ. Κάλλ. Ξανθόπουλος, *Εκκλησ. Ίστορ.* 15, 26: *Η δέ πηγή σχεδόν κατά μέσον εστί τόν χώρον... Μαρμάρων δέ οικόδομη εν τετραγώνω αυτήν περιφράττει, στόμιον ικανόν άνιείσα τοίς βουλομένους ύδρεύεσθαι. Του δ' αυ τετραγώνου έξ εκατέρωθεν... βαθμίδες έγείρονται· αί μèn εις ήμισυ σφαιρας σχηματιζόμεναι, άλλαι δέ και προς τό τετράγωνον άποτελεντώσαι κατά έξ εκατέρωθεν, εις τό άνωθεν της πηγής τούς βουλομένους διαβιβάζουσαι. Και μετρία δέ τις φιάλη προ του στόματος εστηκε της πηγής, βραχύ τι κοιλαινομένη, ως αυτίκα μάλα την ύδρίαν επιδεχομένη, ες οπούσ τινας διατετημένη, ως αν τοίς εκρέουσι χώραν χαρίζηται. Κοίλον δέ τι ετερον επ' εδάφους αυτήν ύποδέχεται προ της επιροής της πηγής, στενοχωρουμένω δη τω ύγρω άπανταχού παρέχον διέξοδον. Λίπεισι δέ ό όχετός... (P.G. 147, 76. Στην έκδοση του Παμπέρεως [βλ. ύποσημ. 4] σ. 11).*

4. *Τη γε μὴν μέση θόλω, ή όρφος καθίσταται τω νεφ, αυτήν ό πλάστης (= ό ψηφοθέτης) την ζωηφόρον πηγήν χερσίν ιδίαις άρίστως διέγραψε, τό πάγκαλον βρέφος. ως... ύδωρ, ζών και άλλόμενον, των*

σ' έπαφή με τή δεξαμενή φιάλη, μέσα στην οποία έρρεε τούτο από τή δεξαμενή, για να αποχετευθεῖ έπειτα από εκεί⁵. Τό οικόδομημα, πού περιέκλειε τήν κρύπτη, συνίστατο από στοές, από ένα κύριο παρεκκλήσι και άλλα δευτερεύοντα⁶. Τό υπέργειο οικόδομημα τού αγιάσματος τής Ζωοδόχου Πηγῆς είχε καταστραφεί πριν από τήν "Αλωση, με συνέπεια να διακοπεῖ από τότε ή επίσημη εκεί λατρεία· αποκαταστάθηκε μόλις τό 1727⁷, για να άκτινοβολήσει τώρα από τήν Κωνσταντινούπολη με ένταση ή έορτή τής Ζωοδόχου Πηγῆς — τήν Παρασκευή τής Διακαινησίμου⁸. Καί πριν όμως από τό 1727 ήταν προσιτή, ανάμεσα στα έρείπια, ή δεξαμενή, ή όποία πρὸς τά τέλη τού 16ου αἰ., όταν επισκέφθηκε τό αγίασμα ό Gerlach (1576), διατηρούσε άκόμη τήν έσωτερική και έξωτερική μαρμάρινη επένδυσή της· αλλά από τή μικρή φιάλη, από όπου άντλοῦσαν άλλοτε τό αγίασμα, φαίνεται ότι εἶχεν άπομείνει μόνο ό υποστάτης, επάνω στὸν όποιο ήταν διαθέσιμο ένα πήλινο άγγεῖο, για να άντλοῦν τώρα με αὐτὸ άπ' εὐθείας από τή δεξαμενή⁹. 'Η κρηπίδα τής δεξαμενῆς δέν μνημονεύεται από τὸν Gerlach· φαίνεται να ήταν καταχωσμένη.

Τύπος α : 1. *Συνοπτική Παραλλαγή*. 'Ο εικονογραφικός τύπος τής Ζωοδόχου Πηγῆς — προτομή τής Θεοτόκου με τό βρέφος στην άγκαλιά της επάνω σε λεκάνη φερόμενη επάνω σε υποστάτη, πού υψώνεται μέσα από άνοιχτή δεξαμενή — παρουσιάζει τή Θεοτόκο ώσαν να αναδύεται μέσα από τή λεκάνη, να ένοικεῖ στὸ νερό τής φιάλης¹⁰. Δημιουργήθηκε κατά τὸν 14ον αἰώνα· για πρώτη φορά, αλλά σε συνοπτική παραλλαγή, παραδίδεται από τοιχογραφία στην κόγχη τού νοτιοανατολικού παρεκκλησίου τῶν 'Αγίων Θεοδώρων τού Μυστρᾶ (Σ χ ε δ. 1)¹¹.

*κόλπων άναμορμύρουσαν, εικάσαις άν νεφέλην άνωθεν καταρρέουσαν, κάκειθεν τῷ ὕδατι άτενίζουσαν... ήν και πνεῦμα έγωγε τῷ παρόντι φαίην άν Θεοῦ, τῷ ὕδατι επινήγεσθαι· και γάρ άμέλει, τού κατέναντι (= άντικρύ, κάτω) τής μορφῆς όμφαλοῦ και τό ὕδωρ τής ροῆς επιπωματίζοντος διαρθέντος (δηλαδή: άν θά άπομακρυνόταν ή λεκάνη με τό στροβίλιο, πού εἴχεε πάνω από τό νερό τής κάτω από τό θόλο δεξαμενῆς), ἴδοις άν ώς εν κατόπτρω... αὐτῆν τήν θεομήτορα επινηχομένην και μαρμαρυγᾶς υπερφυεῖς αφιεῖσαν, ώς συμβαίνειν θαυμάζειν, ποτέρω μάλλον πιστευτέον εἶναι: 'Αρα εκ τού ὕδατος τὸν τύπον άνωθεν διαγράφεσθαι, ό και μάλλον δίκαιον εκλογίζεσθαι... ή άνωθεν τὸν τύπον προσβάλλειν τῷ ὕδατι, ώς εν κατόπτρω άντανακλώμενον (Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, *Περί συστάσεως τού σεβασμίου οἴκου τής εν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς και τῶν εν αὐτῷ υπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων*, υπό 'Αμβροσίου Παμπέρεως [Βιέννη] 1802, 13 - 14).*

5. Βλ. τό κείμενο στην ύποσημ. 3.

6. Νικηφ. Κάλλ. Ξανθόπουλος, *Έκκλησ. 'Ιστορ.* ε.ά.

7. Bénay ε.ά., 295 κ.έ., Εὐγένιος (= Γεδεών) 86 κ.έ., Μισν. (= Νομίδης) 180 κ.έ., Janin 235.

8. 'Αναγραφή εκκλησιῶν τής Ζωοδόχου Πηγῆς: Εὐγένιος (= Γεδεών) 76 - 77, Bénay 300, Johann Georg, Herzog zu Sachsen ε.ά., Μισν. (= Νομίδης) 136 - 137, Dejan Medaković, Theotokos « Ζωοδόχος Πηγῆ » dans l'art serbe, *Žbornik Rad. Vizant. Inst.* 5 (1958), 211 (σερβικά με γαλλική περίληψη). Τά παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιασθοῦν.

9. Stephan Gerlach, *Tage-Buch* κλπ., Franckfurth a. M. 1674, 185.

10. Πρβλ. Παρασκευῆς Διακαινησίμου, Ὠδῆ 9, 3: *'Η γάρ Κόρη Παρθένος ένοικεῖ τῷ ὕδατι* (Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον, επιμελεία Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού τού 'Ιμβρίου³, εν Βενετία 1856, 20α).

11. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πιν. 90, 2, Tania Velmans, *L'iconographie de la « Fontaine de Vie » dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge εν Synthronon* (= *Bibliothèque des Cahiers Archéologiques* II), Paris 1968, 128 εικ. 7, Suzy Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* (= *Bibliothèque des Cahiers Archéologiques* IV), Paris 1970, 5, 41 - 42 και 45. Χρονολογεῖται στα όρια τού 14ου πρὸς τὸν 15ον αἰ.

Πρὶν ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἀπαντοῦν δύο δευτερεύουσες παραλλαγές εἰκονογραφικὰ ἀνεξάρτητες μεταξύ των. Ἡ μία, γιὰ πρώτη φορά στὸ τύμπανο τῆς θύρας τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βροντοχίου (Ἄφεντικὸ) τοῦ Μυστρά, παρουσιάζει τὴ Θεοτόκο σὲ προτομὴ μὲ τὸ βρέφος ἐμπρὸς στὸ στήθος τῆς καὶ τὰ χέρια τῆς ἀπλωτὰ σὲ σχῆμα δέησης, συνοδευόμενη δ' ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «*Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ*», ἀλλὰ ὄχι ἐπάνω σὲ λεκάνη· κάτω ἀπὸ τὸ βρέφος ὁμοίως, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς Θεοτόκου, εἶναι ζωγραφημένο κυματιστὸ νερό, ὡσάν ἐλεύθερο σὲ μιὰ φυσικὴ λεκάνη — ὄχι σὲ τεχνητὸ σκεῦος —, παριστάνεται λοιπὸν μιὰ πηγὴ καὶ ἔτσι ὁ Χριστὸς φέρεται ἐπάνω σὲ πηγὴ (Πί ν. 44-45)¹². Ἡ ἄλλη, γιὰ πρώτη φορά σὲ ψηφιδωτὴ παράσταση στὸ τύμπανο ἀρκοσολίου — τοῦ τάφου Η — τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (περίπου τὸ 1340), παρουσιάζει ἐπάνω σὲ λεκάνη προτομὴ τῆς Θεοτόκου, πάλι κατενώπιον καὶ μὲ τὰ χέρια ἀπλωτὰ καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ ὅμοια ἐπιγραφή — *Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ζωοδόχος Πηγὴ* —, ἀλλὰ δίχως τὸ βρέφος (Πί ν. 46α)¹³. Δίχως τὸ βρέφος ἀποδίδεται τὸ θέμα καὶ στὸ Λέσνοβο (1349)¹⁴. Στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἡ λεκάνη ὑπονοεῖται, γιὰτι μὲν μόλις διαγράφεται τὸ περίγραμμα μόνο τοῦ χείλους τῆς· καθαρὰ ἀποδίδεται ἡ λεκάνη στὴν τοιχογραφία τοῦ Λέσνοβο. Στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα, τὰ δίχως τὸ βρέφος, ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρουσιάζεται ὡσάν μὴ ὁλοκληρωμένος.

Εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι στὶς παραπάνω συνθέσεις ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Θεοτόκου γνωστὸς ἀπὸ παλαιότερα. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι στὸ Ἄφεντικὸ (Πί ν. 44) ἡ ἀναφορὰ τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου πρὸς τὸ κωνσταντινουπολίτικο ἅγιοσμα φαίνεται νὰ εἶναι ἰδεατὴ μόνο, νὰ γίνεται ἔμμεσα, κάπως ὡσάν μὲ παρατακτικὴ διατύπωση ἰδεῶν μέσφ ἰδεογραμμάτων. Μὲ τὴν παράσταση δηλαδὴ τῆς πηγῆς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κοιλιὰ τῆς Θεοτόκου, κάτω ἀπὸ τὸ βρέφος, αἰσθητοποιεῖται ἡ διαλεκτικὴ θεολογικὴ σχέση πού χαρακτηρίζει τὶς δύο αὐτὲς μορφές — τὴ Μητέρα καὶ τὸ Παιδί —,

Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα: Medaković 201 - 217 (γαλλ. περίλ. 217 - 218), Velmans 128, Dufrenne 41 - 42. Ἡ παραγωγή τοῦ τύπου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀπὸ θεολογικὲς ἔννοιες, ὡς οἱ: *Πηγὴ ζωῆς, Χώρα τοῦ ἀχωρήτου* κλπ. (Ἄ. Ἀδαμαντίου, Ἄγνεϊας Πείρα, *Λαογραφία* 3 [1910], 536) ἢ ἀπὸ εἰκονογραφικὸ συμφυρμὸ πρὸς τὶς λατρευτικὲς εἰκόνες τοῦ ἁγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν (θεωρία γενικὰ παραδεδεγμένη: Ν. Ρ. Kondakov, *Ikonoğrafija Bogomateri*, II, Petrograd 1915, 372 κ.έ., Ebersolt 64, R. Demangel - E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris 1939, 160. Πρβλ. Γ.Α. Σωτηρίου, Ἡ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, *Θεολογία* 27 [1956], 11, Medaković 205 καὶ Velmans 128, H. Hallensleben ἐν Eng. Kirschbaum, *Lexicon der christl. Ikonographie* III [1971], 176 - 77 [λήμμα: Maria, Marienbild]. Γιὰ τὶς λατρευτικὲς εἰκόνες τοῦ ἁγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν: Κωνστ. Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις Βασιλ. Ταξ. II* 12 = Βόννης 554 καὶ 555) ἢ — παράδειγμα μηχανιστικῆς ἐφαρμογῆς τῆς εἰκονογραφικῆς μεθόδου — ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἐπίδραση τοῦ τύπου τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως, ἐπειδὴ καὶ ὁ Χριστὸς ἐκεῖ εἰκονίζεται ὄρθιος — σὲ σαρκοφάγο — ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω (H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*², Leipzig 1924, 110), δὲν φαίνεται πιθανή.

12. Millet, *Mistra* πίν. 97, 2 (πρβλ. Velmans εἰκ. 8 καὶ Dufrenne 11 καὶ 41 - 42. Ἡ Dufrenne ἀντι γιὰ πηγὴ βλέπει σκεῦος [coupe]. Οἱ φωτογραφίες [Πί ν. 44 καὶ 45], μετὰ τὸν καθαρισμόν τῆς τοιχογραφίας, ὀφείλονται εἰς τὸν κ. Φ. Ζαχαρίου). Ἐπίσης στὴ Ραβάνιτσα (Medaković 206 εἰκ. 1).

13. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, London 1967, 1, 297 πίν. 550 καὶ 551, Velmans 132.

14. Okunev 237 καὶ 239 πίν. XXXV, Richard Hamann - Mac Lean und Horst Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* κλπ., Giessen 1963, εἰκ. 347, Velmans 131 εἰκ. 10 (ἐπιγράφεται *Ἡ Πηγὴ τῆς ζωῆς*). Ὁ ἴδιος τύπος παρατηρήθηκε καὶ σὲ μιὰν εἰκόνα στὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας (Johann Georg, Herzog zu Sachsen, *Byz. Zeitschr.* 18 [1909], 183).

ὅπως ποιητικά διατυπώνεται ἡ σχέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο στὸν κανόνα τοῦ τὸν ἀφιερωμένο στὴν ἑορτὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου¹⁵. Συγκεκριμένα: Ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ μέσα στὴ μήτρα

Σχέδ. 1. Τοιχογραφία Ἁγίων Θεοδώρων Μυστρά (Millet, *Monuments de Mistra* πίν. 90, 2)

τῆς Θεοτόκου παρομοιάζεται — ἀπὸ τὸν Νικηφόρο — μὲ τὴ βροχὴ, ποὺ ἀνέδειξεν ἔτσι τὴ Θεοτόκο σὲ πηγὴ¹⁶ ἔνθεο¹⁷ καὶ ἀναβλύζει τὸν ζωοδότῃ Χριστό, ποὺ εἶναι τὸ ζῶν,

15. Ἡ ἀκολουθία στὸ Πεντηκοστάριον (ἔ.ἀ. 15 - 20). Γιά τὴ χρονολόγηση τῆς ἑορτῆς: Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ, *ΕΕΒΣ* ΙΔ' (1938), 11 - 12, Δημ. Ν. Μωραΐτης, *Θρησκευτ. καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδ.* 5 (Ἀθήνα 1964) 1243 - 1244 (λήμμα: Ζωοδόχος Πηγὴ).

16. Πέμπτης Διακαινησίμου, Ἐσπερινός, Στιχηρό: *Καὶ γὰρ ἄνωθεν ἐμφανῶς ἔσταξεν ὑετός καθάπερ ἐν τῇ μήτρᾳ σου, Θεόνυμφε, πηγὴν δεικνύων σε, σύμπαν ἀγαθὸν ἀναβλύζουσαν* (Πεντηκοστάριον 15β).

τὸ ἀλλόμενον... ὕδωρ τὸ θεῖον¹⁸. Στὸ παράδειγμα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Πί ν. 46 α) καὶ στὸ Λέσνοβο παρέχεται μὲ εἰκονογραφικὰ μέσα (λεκάνη) ἄμεση ἀναφορά πρὸς τὸ ἅγιασμα, ἀναφορά πού τὴν ἐξειδικεύει ἡ ἐπιγραφή.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ παραδείγματα συνάγεται, καθὼς νομίζω, ὅτι, πρὶν καθιερωθεῖ ὁ ἀπαρτισμένος εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς (Σ χ ε δ. 1), δὲν ὑπῆρχε στὸ κωνσταντινουπολίτικο ἅγιασμα, ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἐδῶ ἐντοπισμένη λατρεία, ἰδιαίτερου τύπου λατρευτικῆ εἰκόνα¹⁹. Ἡ τοιχογραφία στὸ Ἄφεντικό (Πί ν. 44 - 45), πού πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ὄριο post quem τὴ δημοσίευση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, ἦτοι μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἑορτῆς τῆς Παρασκευῆς τῆς Διακαινησίμου ὡς ἑορτῆς τοῦ ἁγιάσματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης, συνιστᾷ, καθὼς εἶδαμε, μιὰ θεολογικὴ διατύπωση μὲ ἀφορμὴ τὰ ὑμνολογικὰ κείμενα τὰ ἀφιερωμένα στὴν ἑορτὴ· λείπει ἀπὸ τὴ σύνθεση αὐτὴ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἡ λεκάνη, ἡ ὁποία στὴν τοιχογραφία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων συνιστᾷ τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ τούτου θέματος.

Στὴ σύνθεση τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Σ χ ε δ. 1) ἀποδίδονται γιὰ πρώτη φορά μὲ εἰκονογραφικὰ μέσα: καὶ ἡ τοπογραφικὴ ἀναφορά τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου πρὸς τὸ ἅγιασμα (λεκάνη) καὶ ἡ ἀναγωγή τοῦ ὅλου εἰκονογραφικοῦ θέματος σὲ θεολογικὲς ἔννοιες (βρέφος). Ἡ διατύπωση δὲ τῶν ἰδεῶν, στὴ σύνθεση αὐτὴν ἐδῶ, μὲ τρόπο καλλιτεχνικὸ διαπνεόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπόταξης, τοῦ ἀδιάσπαστα ἐνιαίου, τῆς δίνει τὸ ὕφος λατρευτικῆς εἰκόνας (ἡ σύνθεση τοῦ Ἄφεντικοῦ δὲν διαπνέεται ἀπὸ τὸ ὕφος λατρευτικῆς εἰκόνας). Ὁ τύπος πού παραδίδεται ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Πί ν. 46 α) εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει προέλθει εἰκονογραφικὰ ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ παραδείγματος τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ὡς ἂν μία ἀπλούστευσή του²⁰: δὲν ἀποκλείεται ὅμως κάποιος εἰκονογραφικὸς συμφυρμὸς πρὸς παραστάσεις ἀπὸ τὸ ἅγιασμα τῶν Βλαχερνῶν, σύμφωνα ἄλλωστε πρὸς τὴ γενικότερη γνώμη γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς²¹: οὔτε ἐπίσης ἀποκλείεται νὰ προῆλθεν ὁ τύπος αὐτὸς ἀπὸ μιὰ ἐλεύθερη καὶ πηγαία παραστατικὴ διεργασία τῆς φαντασίας — καὶ ἡ φαντασία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου ἦταν πολὺ πιὸ ἐλεύθερη ἀπὸ ὅ,τι συνήθως νομίζουμε — πού νὰ θέλησαν ἔτσι νὰ ἀποδώσουν εἰκονογραφικὰ τόσο τὴν ἔννοια τῆς ἐνοίκησης τῆς

Πρβλ. Παρασκευῆς Διακαινησίμου, Ὡδὴ 1, 4: *ὁ γὰρ ὅλων ποιητῆς ἐπὶ σοί, ὡσπερ σταγῶν, κατέβη σαφῶς, πηγὴν σε ἀθάνατον ἀναδείξας, Θεόννυμφε* (αὐτ. 17α).

17. Πέμπτης Διακαινησίμου, Ἑσπερινός, Στιχηρὸ: *Σέ, ... τὴν πηγὴν τὴν ἐνθεον ὀνομάζω, Λέσποινα, προσφνέστατα* (αὐτ. 15β).

18. Πέμπτης Διακαινησίμου, Ἑσπερινός, Στιχηρὸ (αὐτ. 16β). Πρβλ. Παρασκευῆς Διακαινησίμου, Ὡδὴ 1, 1: *Σὺ γὰρ ἐνπόστατον Λόγον ἐπήγασας* (αὐτ. 17α), Ὡδὴ 3, 1: *καὶ ἀφθαρείας πηγὴν, τὸ ὕδωρ, προορέουσαν Χριστόν, ἐξ οὗ ποτιζόμεθα* (αὐτ. 17α) καὶ Θεοτοκίον: *ὕδωρ τῆς σωτηρίας, Χριστόν, ἡ πρὸς χέουσα* (αὐτ. 20α).

19. Τὸ ἴδιο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Μπογιάνια (1259), μὲ τὴν Ὁδηγήτρια ἀνάμεσα στὸν Ἰωακείμ καὶ στὴν Ἄννα (A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 126, Philipp Schweinfurth, *Die Fresken von Bojana*, Mainz u. Berlin [1943], 55 εἰκ. 48), ἂν δεχθοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ σύνθεση αὐτὴ ἔχει εἰκονολογικὴ σχέση πρὸς τὸ ἅγιασμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς πρὸς τοὺς Προπάτορες βλ. κατωτ. σημ. 27).

20. Velmans 132.

21. Βλ. ἀνωτ. σημ. 11.

Θεοτόκου μέσα στο άγιασμα²² μαζί και την έπωνυμία της από το άγιασμα, όσο και την έπωνυμία του αγιάσματος, αφιερωμένου στη Θεοτόκο, να τὰ αποδώσουν έτσι απλά, δίχως θεολογικές προεκτάσεις.

Έπανερχόμαστε στον άπαρτισμένο τύπο (α) τής Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής (Σ χ έ δ. 1). Έδω φαίνεται να αίσθητοποιούνται άφ' ενός μιá ποιητική εικόνα και άφ' έτέρου μιá θεολογική έννοια, που μαζί και τις δύο τις άπαντούμε στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο· να αίσθητοποιούνται συγκεκριμένα: άφ' ενός ή έντύπωση του Νικηφόρου από την άντανάκλαση τής εικονισμένης στο θόλο, που στέγαζε το χώρο, ψηφιδωτής παράστασης τής Θεοτόκου με το βρέφος, άντανάκλασή της επάνω στο νερό τής κάτω από το θόλο δεξαμενής (ή έντύπωσή του ήταν ώσαν να επέπλεεν ή Θεοτόκος με το βρέφος επάνω στο νερό τής δεξαμενής)· και άφ' έτέρου ή θεολογική έννοια ότι το βρέφος, που ήταν εικονισμένο στους κόλπους τής Θεοτόκου, άλληγορεί την πνευματική παρουσία του Λόγου του Θεού, όπως τή διατύπωσε ό Ίησοϋς με τὰ άλληγορικά του λόγια προς τή Σαμαρείτιδα (Ίω. 4, 14)²³. Έτσι, λοιπόν, φαίνεται ό τύπος αυτός να δημιουργήθηκε ανάμεσα στους κύκλους των λογίων τής Κωνσταντινούπολης, ίσως μάλιστα με την έμπνευση αυτού τούτου του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου και μάλιστα τότε που καθιερώθηκε ή έορτή τής Ζωοδόχου Πηγής, την άκολουθία τής όποίας είχε συνθέσει, καθώς είδαμε, ό Ξανθόπουλος²⁴. Σχεδόν άμέσως τότε ό Μανουήλ Φιλής αφιέρωσε στην εικόνα τής Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής επίγραμμα²⁵. Φαίνεται όμως επιπλέον ότι ή καλλιτεχνική εκείνη δημιουργία δέν είχεν από την άρχή τόν χαρακτήρα λατρευτικής εικόνας και ότι δέν χρησιμοποιήθηκε από την άρχή ως λατρευτική εικόνα. Άλλιώς δέν εξηγούνται οί εικονογραφικές ασάφειες των παραδειγμάτων του Άφεντικού (Π ί ν. 44) και τής Μονής τής Χώρας (Π ί ν. 46 α)· δέν εξηγείται, επίσης, ή άπουσία έπιβολής ενός συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου λατρευτικής εικόνας μέσα στην Κωνσταντινούπολη, την κοιτίδα τής έορτής (είναι χρήσιμο να θυμηθούμε ότι εκτός από το κωνσταντινουπολίτικο ψηφιδωτό τής Μονής τής Χώρας και ή τοιχογραφία του Άφεντικού, στο Μυστρά, άνήκει στην τέχνη τής πρωτεύουσας — έργο πιθανώτατα κωνσταντινουπολίτη τεχνίτη).

Του άπαρτισμένου τύπου (α) Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής κύριο εικονογραφικό χαρακτηριστικό είναι ότι ή άναδυομένη από τή λεκάνη — ή καθημένη στη λεκάνη — Θεοτόκος παριστάνεται με τὰ χέρια άπλωτά (Σ χ έ δ. 1). Η φιάλη μόνο με επάνω της τή Θεοτόκο, χωρίς άλλες τοπογραφικές ένδείξεις — δίχως να άπεικονίζεται και ή δεξαμενή, μέσα από την όποία στο κωνσταντινουπολίτικο έερο ύψωνόταν ή λεκάνη — ύποσημαίνει ίδεατή μόνον άναφορά του εικονογραφικού θέματος τής Ζωοδόχου Πηγής προς τόν έν λόγφ χώρο λατρείας. Παρόμοια άναφορά παραδίδει και ή άλλοτε μικρογραφία του Σερβικού Ψαλτηρίου του Μονάχου (Cod. Slav. 4), άκριβέστερα του Σερβικού Ψαλτηρίου του Βελιγραδίου — φ. 259^ε (Π ί ν. 46 β) —, πιστού αντιγράφου του Ψαλτηρίου του Μονάχου²⁶: Έπαναλαμβάνεται και έδω ό βασικός τύπος τής Θεοτόκου Ζωοδόχου

22. Πρβλ. άνωτ. σ. 202.

23. Πρβλ. το Στιχηρό τής Πέμπτης τής Διακαινησίμου, άνωτ. σ. 204 - 205 και Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, *Περί συστάσεως* κλπ. 13 (βλ. το κείμενο άνωτ. σημ. 4).

24. Βλ. άνωτ. σ. 204 και 212.

25. Βλ. κατωτ. σ. 207.

26. Jos. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königlichen Hof-Staatsbibliothek in*

Πηγής, αλλά με τη λεκάνη, όπου είναι η Θεοτόκος με τὸ βρέφος, τοποθετημένη μέσα σὲ σπήλαιο, ἕναν ὑπαιγιμό, καθὼς νομίζω, τῆς ὑπόγειας κρύπτης²⁷. Τὸ Σερβικὸ Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου ἀντιγράφει πολυτελὲς κωνσταντινουπολίτικο πρότυπο καὶ συνάγεται ἀπὸ τοῦτο ἔμμεσα, ὅτι ἡ σύνθεση — νὰ μὴ τὴν εἰποῦμε ἀκόμη λατρευτικὴ εἰκόνα — ποὺ δημιουργήθηκε ὅταν καθιερώθηκε ἡ ἑορτὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς²⁸, παρουσίαζεν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Θεοτόκου τοῦτον ἐδῶ, δηλαδὴ μετὰ τὰ χεῖρια τῆς ἀπλωτά.

Δευτερευθὸν χαρακτηριστικὸ τῶν παραδειγμάτων ποὺ σημειώσαμε παραπάνω εἶναι ὅτι ἡ λεκάνη, ὅπου τὴν ἀπαντήσαμε, ἀποδίδεται μετὰ χεῖλος σὲ σχῆμα — περισσότερο ἢ λιγότερο αὐστηρὰ — πολυγωνικὸ· στὴν τοιχογραφία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ τείνει νὰ προσλάβει τὴ μορφή κύλικος.

2. *Ἀναπτυγμένη παραλλαγή*: Ἡ συνοπτικὴ παραλλαγή τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα, παλαιότερα ἀπὸ τὴν Ἄλωση, φαίνεται νὰ προῆλθε μετὰ ἀφαιρετικὴ διαδικασία ἀπὸ μιὰ σύνθεση πλουσιότερη σὲ τοπογραφικὰ στοιχεῖα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διάκριση σὲ εἰκονογραφικοὺς τύπους, ἐδῶ, πῶς σωστὸ εἶναι νὰ γίνῃ μετὰ κριτήριον ὄχι τὸ λιτὸ ἢ τὸ πλούσιο τῆς σύνθεσης, ἀλλὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τοῦ κυρίου προσώπου τοῦ θέματος, δηλαδὴ τῆς Θεοτόκου. Ὅτι ὑπῆρχε παραλλαγή πλουσιότερη σὲ τοπογραφικὰ στοιχεῖα — ἐννοῶ μετὰ τὴν Θεοτόκον σὲ ἀναφορὰ πρὸς ὀλόκληρον τὸ μνημειακὸ ὑδραυλικὸ σύστημα τοῦ κωνσταντινουπολίτικου ἀγιάσματος: πρὸς τὴ δεξαμενὴ, δηλαδὴ, τὴ λεκάνη καὶ τοὺς κρουνοὺς²⁹ —, συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ:

*Εἰς εἰκόνα τῆς Πηγῆς
Ἄνω ποταμῶν, κατὰ τὴν παροιμίαν,
χωροῦσι πηγαί· τοῦτο κἀνταῦθα, ξένε·
καὶ γὰρ ἐφ' ὕψων καὶ πολυκρούων τόπων
ὁ ζωγράφος δείκνυσι πηγὴ θαυμάτων³⁰.*

Στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Φιλῆ ἡ ἀλληγορικὴ φράση *πηγὴ θαυμάτων* (στίχ. 4) ἀναφέρεται βέβαια στὴ Θεοτόκον καὶ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε παράστασιν τῆς ἐπάνω σὲ λεκάνη.

München, Wien 1906, 82 - 83 πίν. XLVII, 144. Πρβλ. Kondakov, *Ikonogr. Bogom.* II, 375, Medaković 207 εἰκ. 2, Velmans 131 εἰκ. 9. Τὸ σχετικὸ φύλλον τοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου, ὅπου ἡ μικρογραφία, ἔχει ἐκπέσει, τὴ γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὸ Σερβικὸ Ψαλτήριον τοῦ Βελιγραδίου, ἀλλὰ καὶ τοῦτο χαμένο πιά ἀπὸ τὸ 1941 (μετὰ τὸ βομβαρδισμὸ τοῦ Βελιγραδίου).

27. Στὸ πρότυπον τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου εἶχε χρησιμοποιηθῆ τὸ νεόκοπον τότε θέμα τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς γιὰ νὰ εἰκονογραφηθῆ ὁ 21ος Οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου (*Χαίρε τῆς κολυμβήθρας ζωγραφοῦσα τὸν τύπον*: Τριώδιον κατανακτικόν⁴, Βενετία 1876, 287α). Νομίζω ὅτι εἶναι ἀνώφελη ἢ ἀναζητήση θεολογικῶν ἐννοιῶν γιὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ σπηλαιώδους τοπογραφικοῦ στοιχείου στὸ παράδειγμα τοῦτο. Καὶ τὸ ὅτι κάποτε συνοδεύεται τὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν Ἰωακείμ καὶ Ἄννης (παραδείγματα: Medaković 209, Velmans 128, Dufrenne 41 - 42) ἐξηγεῖται, ἴσως, ἀνετότερα μετὰ τὸν λόγον ὅτι στὸ κωνσταντινουπολίτικον προσκύνημα ὑπῆρχε παρεκκλήσιον τῶν Ἁγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννης (γιὰ τὸ παρεκκλήσιον: Εὐγένιος [= Γεδεών], *Ζωοδόχος Πηγὴ* 63, Μισν. [= Νομίδης], *Ζωοδόχος Πηγὴ* 140).

28. Βλ. ἀνωτ. σ. 206.

29. Βλ. ἀνωτ. σ. 201 - 202.

30. E. Martini, *Manuelis Philae carmina inedita*, Neapoli 1900, 147 ἀριθ. 118. Πρβλ. Μισν. (= Νομίδης) 216.

μέ τη φράση *ύγροι και πολύκρουνοι τόποι* (στίχ. 3) ύπονοούνται ή δεξαμενή μέ τη λεκάνη και τούς διάφορους κρουνοούς των· τέλος ό ύπαινιγμός για θαύματα (*πηγή θαυμάτων*) ύποσημαίνει επιπλέον άπεικονίσεις, ένδεχομένως, περιστατικών από θαυματουργικές ίάσεις. Είχε, λοιπόν, ύπόψην ό Μανουήλ Φιλής παράσταση Ζωοδόχου Πηγής μέ τη Θεοτόκο σέ λεκάνη ύψούμενη μέσα από δεξαμενή, μέ νερά νά ρέουν από διάφορους κρουνοούς και μέ άπεικονίσεις προσώπων σέ άναφορά πρós τη δεξαμενή, νά άπεκδέχονται από τό άγίασμα θαυματουργικές δωρεές. Τέτοια παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής άπαντούμε για πρώτη φορά σέ τοιχογραφία της έκκλησίας του 'Αγίου 'Ιωάννη στο Μυστρά (Σχ έ δ. 2) πιθανώς του προχωρημένου 15ου αιώνα³¹.

Στήν τοιχογραφία του 'Αγίου 'Ιωάννη (Σχ έ δ. 2) βλέπουμε μιάν όρθογώνια δεξαμενή νά πατεϊ, καθώς φαίνεται, δεξιά και άριστερά επάνω σέ κάτι σαν άναβαθμούς· μέσα στη δεξαμενή, επάνω σέ κυλινδρικό ύποστάτη, μιá κάπως ήμισφαιρική λεκάνη και άριστερά, εμπρός και πίσω από τη δεξαμενή, τρεις άνθρωπους, από τούς όποιους οί δύο εικονίζονται σκυμένοι επάνω από τό νερό, ώσαν νά νίβονται ή νά πίνουν, και ό τρίτος νά ύψώνει τό χέρι, ώσαν νά δέχεται νερό, πού έννοεΐται νά ρέει από τη λεκάνη κάτω πρós τη δεξαμενή. Γύρω από τη δεξαμενή ό ζωγράφος τοποθέτησε στόμια, από τά όποια χύνονται κάτω έλεύθερα ύδάτινοι καταρράκτες· επίσης φυτά (θάμνους). 'Υψηλότερα από τη λεκάνη ή τοιχογραφία είναι κατεστραμμένη και δέν είναι εύκολο νά συναχθεί μέ βεβαιότητα, αν επάνω από τη λεκάνη ύπήρχε προτομή της Θεοτόκου. 'Ο G. Millet στο σχέδιό του (Σχ έ δ. 2) δέν σημειώνει λείψανο μορφής επάνω από τη φιάλη· ό 'Α. 'Αδαμαντίου μιλάει για παράσταση της Θεοτόκου όμοια πρós εκείνη της έκκλησίας των 'Αγίων Θεοδώρων (Σχ έ δ. 1)³². Τό θέμα έδω άπλώνεται στο μέτωπο του τόξου επάνω από τό τέμπλο· τό χείλος της λεκάνης φθάνει ως λίγο πιό επάνω από τό μέσο του ύψους της επιφάνειας του τοίχου, έτσι ώστε νά αφήνεται άρκετός έλεύθερος χώρος, πού νά έχει ανάγκη νά γεμίσει μέ κάποια μορφή· δέν αποκλείεται, λοιπόν, νά ύπήρχε επάνω στη φιάλη παράσταση της Θεοτόκου. 'Αριστερά λείψανο άγγέλου (πρβλ. Πί ν. 47 α) και δεξιά λείψανο άλλης, δυσδιάκριτης μορφής, πιθανότατα της Θεοτόκου (πρβλ. Πί ν. 47 β) ύποδηλώνουν ότι τό θέμα της Ζωοδόχου Πηγής συμπλέκεται έδω εικονογραφικά πρós την παράσταση του Εύαγγελισμού.

Τά φυτά γύρω από τη δεξαμενή και τά έλεύθερα τρεχούμενα νερά ύποδηλώνουν, εκ πρώτης όψεως, ότι ό ζωγράφος ή ό έντολοδότης του δέν γνώριζαν ότι ή όλη ύδραυλική κατασκευή του προσκυνήματος της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν μέσα σέ κρύπτη, όπου, φυσικά, δέν ήταν δυνατό νά ήσαν φυτρωμένα φυτά και όπου τά νερά διοχετεύονταν από τη δεξαμενή σέ άποχετευτικόν άγωγό³³. Νομίζω ώστόσο ότι στην τοιχογραφία του 'Αγίου 'Ιωάννη στο Μυστρά πρόκειται για συνειδητή άπόκλιση από τό πρότυπο πού παραδίδεται από τον Φιλή, άπόκλιση εξαιτίας του εικονογραφικού συμφυρμού, καθώς παρατηρήσαμε, του θέματος της Ζωοδόχου Πηγής πρós τό θέμα του Εύαγγελισμού. Στή συμφυρμένη τούτη σύνθεση ό άνθρωπισμός (ούμανισμός)

31. Millet, *Mistra* πιν. 107, 2, ό ίδιος, *Recherches sur l'íconographie de l'Évangile*², Paris 1960, 91 - 92, Dufrenne 19 εικ. 77. Για τη χρονολόγηση: Marie G. Sotiriou, *Mistra*², Athènes 1956, 65, Mary N. Drandaki, *Mistra*, Athens 1959, 42, Μανόλης Χατζηδάκης, *Μυστράς*², 'Αθήναι 1956, 94.

32. 'Αδαμαντίου, έ.ά. 236₂.

33. Βλ. άνωτ. σ. 202.

τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ἰσοφάρισε τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιρα θρησκευτικοῦ εἰδυλλίου, ποὺ ὑποβάλλει ἢ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μὲ ἓνα ἐντυπωσιακὰ εἰδυλλιακὸ περιβάλλον, τὴν ἰσοφάρισε μὲ ἓνα εἶδος ὑλικοῦ πάρισου· μὲ ἄλλα λόγια ἢ ποιητικὴ φαντασία τοῦ βαθιὰ φιλακόλουθου καὶ συγκινοῦμενου ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὕμνω-

Σχέδ. 2. Τοιχογραφία Ἁγίου Ἰωάννου Μυστρᾶ (Millet, *Mistra* πίν. 107 2)

δία παλαιολόγειου ἀνθρώπου, ἀνθρώπου κατ' ἐξοχὴν τῆς ἐκκλησίας, βρῆκε τὴν ἔκφρασή της μὲ μιὰ θεολογικὴν ἀλληγορία. Ἡ προκείμενη ἀλληγορία εἶναι ἴσως ὑποκινημένη ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ 21ου Οἴκου τοῦ Ἁκαθίστου:

*Χαῖρε λουτῆρ ἐκπλύνων συνείδησιν·
χαῖρε κρατῆρ κρινῶν ἀγαλλίασιν*³⁴.

Ἐκ τὸ ἴδιο πνευματικὸ κλίμα ἔχουν προέλθει: ὁ ὅμοιος εἰκονογραφικὸς συμφυρμὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πρὸς τὴ Θεοτόκο ὡς Βάτο³⁵, μὲ ὑπόβαθρο θεολογικὲς μεταφορὲς

34. Τριώδιον 287α. Πρβλ. *Χαῖρε κρατῆρ τοῦ μάννα ζώηροντε· χαῖρε, λουτῆρ καὶ νέκταρ θεόρρευστε* (Παρασκευὴ Διακαινησίμου, Οἶκος: Πεντηκοστάριον 18β).

35. Τοιχογραφία στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου στὸ Νόβγοροδ (Okunev 252_γ).

ἀπαντώμενες σὲ ὑμνολογικά κείμενα τῆς ἀκολουθίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ στὸν Κανόνα τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁκαθίστου³⁶, καὶ ὁ πολὺ γνωστότερος συμφορμὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πρὸς τὸ Ἅγιο Μανδῆλιο³⁷, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιζητήθηκε νὰ ἀποδοθοῦν ἔννοιες ἀναφερόμενες τόσο στὴ θεία οἰκονομία (τὴ σάρκωση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ψυχικὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων)³⁸, ὅσο καὶ στὴ θεία προστασία, μάλιστα μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν πίεση τὴν ἀπὸ μέρος τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ὅπως διατυπώνεται στὸν 23ο Οἶκο τοῦ Ἁκαθίστου³⁹. Κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἰκονογραφικοῦ συνδυασμοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ θέματα ποῦ ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη ποιητικοθεολογικὲς ἀλληγορίες, διάσπαρτες ἰδιαίτερα στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁκαθίστου, πρὸς τὰ παραδείγματα, δηλαδή,

36. Μηνιαῖον Μαρτίου, ἐν Ἀθήναις 1970 (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας) 95 κ.έ. (ἀκολουθία τῆς 25ης Μαρτίου), Ἀκολουθίας Ἁκαθίστου, Κανῶν Ἰωσήφ, Ὡδὴ 6, 4: *Χαῖρε ἡ ἀφλεκτος βάτος* (Τριώδιον 286α) καὶ 8, 2: *Μωσῆς κατενόησεν ἐν βάτω τὸ μέγα μυστήριον τοῦ τόκου σου* (αὐτ. 289β). Ἦδη στὸν Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων, Ἀνακρεόντεια, I, Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου: *Ὁ Θεὸς ἦν προτυπῶν, Παρθένε, σάρκα, / βάτον οὐ καιομένην δεῖξε προφήτη / προτυπῶν Θεός γε σάρκα, / Μαρίη, τὴν ἐδείκνυ / βάτον ἀφλογον προφήτη* (στίχ. 59 - 63: P.G. 87, III, 3736). Διατυπώνεται ἡ ἰδέα τῆς σάρκωσης τοῦ Θεοῦ στὸν Ἰησοῦ Χριστό. Γιὰ τὴν τυπολογικὴ συσχέτιση τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴ βάτο τοῦ Μωϋσῆ περισσότερα κείμενα: Jean Croquison, Un pontifical grec à peintures du XVIIe siècle, *Jahrb. österr. byz. Gesellsch.* 3 (1954), 135 κ.έ. Πρβλ. Ντ. Μουρίκη, Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, *ΑΔ* 25 (1970): Μελέται, 222 κ.έ. Εἰκονολογικὴ συσχέτιση τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς πρὸς τὸν Ἀκάθιστο παραδίδει κατ' ἐξοχὴν εἰκόνα τοῦ 17ου αἰ. τῆς Μονῆς Γωνιάς Χανίων Κρήτης, μὲ, γύρω ἀπὸ τὴ Θεοτόκο, προφῆτες καὶ τὰ σύμβολα τῶν προεικονίσεων τῶν τὸ κεντρικὸ θέμα ἀντιγράφει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγγέλου (Πί ν. 50α) (Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 204 πίν. 287)· ἐπίσης ἡ εἰκόνα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης ἀριθ. 284 (βλ. καὶ κατωτ. σ. 213) μὲ προφῆτες γύρω, ἐπάνω σὲ κλήματα, καὶ ἄριστερά καὶ δεξιὰ τοὺς ἀποστόλους Πέτρο καὶ Παῦλο (Πί ν. 48). Στὸ τελευταῖο τοῦτο παράδειγμα ἡ Ζωοδόχος συμφορεται μὲ τὸ θέμα τῆς Ρίζας Ἰεσσαί, ποῦ καὶ τοῦτο πάλι συμφύρεται μὲ τὸ θέμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμπέλου.

37. Τοιχογραφίες (ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα): Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (Γεώργιος Α. Σωτηρίου - Μαρία Γ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (= Βιβλιοθήκη Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας ἀριθ. 34), ἐν Ἀθήναις 1952, 215 πίν. 82α), στὴ Δυτικὴ Κρήτη ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χόνδρου, τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 14ου αἰ. (Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, *Κρητ. Χρον.* ΚΒ [1970], 139) καὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Κιτίρου τοῦ ἔτους 1372/73 (αὐτ. 170), Μπέρεντε (Atanas Boschon, *Monumentale Wandmalerei Bulgariens* [Mainz 1969] 32. Πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν προχωρημένο 14ο ἢ ἴσως στὸν 15ον αἰ.). Γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ παρατακτικὰ καὶ σὲ εἰκονολογικὴ συνάφεια πρὸς τὸν προφήτη Ἠσαΐα (Εὐαγγελισμὸς - Ἅγιο Μανδῆλιο - Ἠσαΐας), στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (Σακλί Κιλισέ) στὸ Γκέρεμε, περίπου κατὰ τὸ 1070 (Marcell Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen [1967], I, 103 κ.έ. καὶ II, εἰκ. 21 - 24. Πρβλ. D. I. Pallas, *Die Passion und die Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild* (= *Miscellanea Byzantina Monacensia* 2), München 1965, 136 - 137). Ὁμοια παρατακτικὰ καὶ στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ στὴν Ἀθήνα: Ἀγάπη Βασιλάκη - Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα* (= *Τετράδια Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*), Ἀθήναι 1971, 10.

38. Γιὰ τὸ Ἅγιο Μανδῆλιο, ὡς ἀλληγορία καὶ ἀπόδειξη τῆς σάρκωσης: A. Grabar, *La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Paris 1931, 24, 26, 27 κ.έ. καὶ 29, τοῦ ἴδιου, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957, 20 καὶ 33, Pallas, *Die Passion* 137 κ.έ. Στὴν ἀκολουθία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πικνὴ γίνεται ἀναφορὰ τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπισμένου Θεοῦ - Λυτρωτῆ (Μηνιαῖον Μαρτίου 95 κ.έ. σποράδην).

39. *Χαῖρε, δι' ἧς ἐγείρονται τρόπαια· χαῖρε, δι' ἧς ἐχθροὶ καταπίπτουσι. Χαῖρε, χρωτὸς τοῦ ἐμοῦ θεορραπεία· χαῖρε, ψυχῆς τῆς ἐμῆς σωτηρία* (Τριώδιον 287α). Σπανιότερος εἶναι ὁ εἰκονογραφικὸς συμφορ-

δπου προτομή της Θεοτόκου ή του Χριστού συνιστά τὸ κεντρικὸ συνθετικὸ στοιχείο ἐνιαίου, συμφωρμένου, μὲ τὸν Εὐαγγελισμό εἰκονογραφικοῦ θέματος, νομίζω ὅτι εἶναι θεμιτὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ στήν τοιχογραφία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στό Μυστρά, ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὴ λεκάνη προτομή τῆς Θεοτόκου. Ὅτι πρόκειται δέ, ἐδῶ, ὄχι ἀπλὰ γιὰ παράσταση πηγῆς, ἀλλὰ τῆς Θεοτόκου ὡς *Ζωοδόχου Πηγῆς*, συνάγεται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν τριῶν δευτερευόντων προσώπων, τῶν σὲ ἀναφορά πρὸς τὸ ἅγιασμα (Σχέδ. 2· Πί ν. 47 α)· συνιστᾷ ὑπαινιγμὸ πρὸς θαύματα ἀποδιδόμενα στό ἅγιασμα⁴⁰.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στό Μυστρά εἶναι, λοιπόν, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ τοιχογραφία παραδίδει λίγο ὡς πολὺ τοὺς βασικοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση.

Τύπος β: Πρώτη φάση. Πλήρες τὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς — μὲ τὴν προτομή τῆς Θεοτόκου, ὡσὰν νὰ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴ λεκάνη, τοποθετημένη σὲ ὑποστάτη πὺ νὰ ὑψώνεται μέσα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ — παραδίδεται γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸν Ἄθω, τοῦ ἔτους 1553 (Πί ν. 49)⁴¹. Ἡ δεξαμενὴ διατηρεῖ τὸ τετράπλευρο σχῆμά της· ἀπὸ τὴ λεκάνη χύνεται στὴ δεξαμενὴ τὸ ἅγιασμα μέσῳ δύο κρουνῶν. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας, στό Νομὸ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης, ἔργο τοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Πί ν. 50 α)⁴², ἐπίσης σὲ εἰκόνα τοῦ 17ου αἰ., πὺ εἶχε ἐκτεθεῖ πρὸ ἐτῶν στό ἐμπόριο τοῦ Μονάχου⁴³. Τὸ τετράπλευρο σχῆμα τῆς δεξαμενῆς θὰ τὸ ἀπαντήσουμε καὶ ἀργότερα⁴⁴. Ἀλλὰ ἡ Θεοτόκος παριστάνεται τώρα νὰ κρατεῖ τὸν Χριστὸ μὲ τὰ δύο της χέρια ἐμπρὸς στό στήθος, ἐνῶ ἡ λεκάνη, πὺ ἐξέχει ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, ἔχει στὰ δύο πρῶτα παραδείγματα σαφῶς τὴν μορφή χάλκινης κολυμβήθρας —

μὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν: Ἐκκλησία Ὁδηγητρίας στὶς Σπηλιές Εὐβοίας (Tanja Velmans, Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée, Cahiers archéol. XVIII [1968], 208 εἰκ. 31 - 32, Ἱερώνυμος Λιάπης, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, 125 κ.έ. πίν. 96 - 97 α)· καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Εὐβοίας.

40. Πρβλ. κατωτ. σ. 215.

41. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, πίν. 190, 3. Πρβλ. Kondakov, *Ikongr. Bogom.* II, 375 εἰκ. 218, Louis Bréhier, *L'art byzantin*, Paris 1924, 164 εἰκ. 94. Γιὰ τὴ σωστὴ χρονολόγηση τῆς τοιχογραφίας πρβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*², ἐν Ἀθῆναις (ἀχρ.), 125. Οἱ δύο κρουνοὶ ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορά στὴ μικρογραφία τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου (Πί ν. 46 β).

Σὲ τοιχογραφία παλαιότερης ἐκκλησίας, χρονολογημένης στό ἔτος 1536, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Μολδοβίτσας, ἡ Θεοτόκος παριστάνεται νὰ κάθεται στὴ λεκάνη ὀλόσωμη, ὡσὰν σὲ θρόνο, μὲ τὰ πόδια νὰ κρέμονται ἔξω (ἀπὸ τὸν I. D. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris 1928, 112 πίν. XLVI, 1, χαρακτηρίζεται ἡ λεκάνη ὡς θρόνος) μὲ τὸ βρέφος στό ἀριστερὸ της γόνατο καὶ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν Ἰωακείμ καὶ τὴν Ἄννα καὶ ἀπὸ δύο ἵπταμένους ἀγγέλους. Ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Θεοτόκου ὑποπεύω ὅτι ἡ τοιχογραφία πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἐνωρίτερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. (πρβλ. κατωτ. σ. 217 καὶ 219 κ.έ.).

42. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση* (= Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 40), Ἀθῆναι 1957, 169 - 170 πίν. 46, 1.

43. (Hans Neuffert), *Welt der Ikonen. Ausstellung vom 4. Juni bis 6. Juli 1963. Griechische und russische Ikonen des 13. - 18. Jahrhunderts.* Galerie Hans Neuffert, München 1963, 28 ἀριθ. 15, [Boris Rothemund], *Handbuch der Ikonenkunst*², München [1966], 275.

44. Βλ. κατωτ. σ. 213, 219 καὶ 221 - 222.

κύλικος σὲ σχῆμα τετράφυλλου ρόδακα στὸ τρίτο παράδειγμα —, ὡσὰν νὰ ἀποδίδεται ἔτσι μία ἢ δύο ἰδέες ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν 21η στροφή τοῦ Ἄκαθιστου⁴⁵.

Ἄτυχῶς δὲν γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὸν τύπο τῆς Θεοτόκου στὴν εἰκόνα ποὺ εἶχεν ὑπόψη του ὁ Μανουὴλ Φιλῆς· καί, γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θεωρήσουμε ὡς βυζαντινὸν τύπο ἐκεῖνον ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὰ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ 14ου αἰ., μὲ τὴ Θεοτόκο, καθὼς εἶδαμε, νὰ ἔχει τὰ χέρια τῆς ἀπλωτὰ (Σχέδ. 1· Πί ν. 46 β). Στὰ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα χρησιμοποιεῖται, σχεδὸν κατὰ κανόνα, ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου ποὺ κρατεῖ ἐμπρὸς στὸ στήθος τῆς τὸ βρέφος μὲ τὰ δύο τῆς χέρια ἢ, σπάνια, μὲ τὸ ἓνα τῆς χέρι· ὁ τύπος μὲ τὴ Θεοτόκο νὰ ἔχει τὰ χέρια τῆς ἀπλωτὰ καταντᾷ τώρα σπάνιος, πιθανῶς ἓνας ἀρχαῖσμός⁴⁶. Ἡ ἱστορία ὅμως αὐτῆ τοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου στὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς σημαίνει, νομίζω, ὅτι ὁ ἀρχικός του τύπος (α) δὲν εἶχε γίνει ἀρκετὰ γνωστός· ἴσως, καθὼς πιστεύω, ἐπειδὴ δὲν εἶχε διαδοθεῖ ἢ ἑορτή. Προϋποτίθεται, λοιπόν, ἓνα μεταγενέστερο πρότυπο, ποὺ φαίνεται νὰ δημιουργήθηκε, ὅταν ἡ ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, καταχωρίσθηκε μαζί μὲ τὸ σχετικὸ συναξάριο στὰ ἔντυπα Πεντηκοστάρια⁴⁷. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ ὥθηση γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἑορτῆς αὐτῆς, μιᾶς ἑορτῆς καθαρὰ κωνσταντινουπολιτικῆς, προῆλθε ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ πάντως ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ.

Στὰ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἡ εἰκονογραφία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀκολουθεῖ ἐξελικτικὴ πορεία σύμφωνη πρὸς τὶς διαφορὲς καλλιτεχνικὲς παραδόσεις καὶ τὶς ἀπὸ

45. *Χαῖρε, τῆς κολυμβήθρας ζωογραφουσα τὸν τύπον... Χαῖρε, κρατῆρ κερνῶν ἀγαλλίασιν* (Τριώδιον 287α).

46. Χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Διονύσιον τὸν ἀπὸ τὸ Φουρνᾶ (*Ἑρμηνεία* V, 9: Ἄ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Διονύσιον τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωογραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετρούπολει 1909, 145. Πρβλ. καὶ εἰκόνα του τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ ἔτους 1737: Ἄ. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Διονυσίου, *Ἑλληνικά* 10 [1938], 274 - 276 εἰκ. 2). Ὅμοια σὲ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Καρκαλλοῦ τοῦ Ἄθω (Paul Huber, *Athos. Leben, Glaube, Kunst* [Zürich 1969], εἰκ. 195) καὶ τῆς Μονῆς Ceiațuia (I. D. Stefanescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches. Étude iconographique*, Paris 1929, 61. Ἡ Θεοτόκος περιγράφεται ὡς δεομένη [ορατή]. Ἡ Μονὴ χτίστηκε τὸ 1668, οἱ τοιχογραφίαι τῆς ἀναεώθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1827 καὶ 1837) καὶ στὶς εἰκόνες: Συλλογῆς Sterbini (A. Muñoz, *L'art byzantin à l'Exposition de la Grottaferrata*, Rome 1906, 65 κ.έ. εἰκ. 37), Συλλογῆς Siegfried Amberg-Herzog, στὸ Kölliken, ἀριθ. 26, ἀρχῶν 19ου αἰ. (Manolis Chatzidakis-Vojislav Djurić-Miroslav Lazović, *Les icônes dans les collections suisses* [Berne 1968], ἀριθ. 111. Heinz Skrobucha, *Icons*, Edinburgh and London [1963], 76 - 77), καθὼς καὶ σὲ τρίπτυχο τοῦ 18ου αἰ. παρουσιασμένο στὸ ἐμπόριο τοῦ Μονάχου (Pas Neuffert, *Welt der Ikonen* 90 ἀριθ. 163).

47. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πέμπτης τῆς Διακαινησίμου σημειώνεται ὅτι ἡ ἀκολουθία, τὴν ὁποία συνέταξεν ὁ Ξανθόπουλος, δὲν μνημονεύεται στὴν τυπικὴ διάταξη τῆς ἡμέρας αὐτῆς καὶ ὅτι στὸ Πεντηκοστάριο εἶναι παρέμβλητη (« ἄλλ' ἐτέθη δι' ἀγάπην τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου »). Ἡ σημείωση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὸ κείμενο τοῦ Πεντηκοσταρίου ἀναδρομικὰ — ὅσο κατόρθωσα νὰ ἐρευνήσω — ὡς στὴν ἔκδοσίν του ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ ἱεροδιάκονος Ναθαναὴλ ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ὁ Ἐμπορος, τὸ 1600 (E. Legrand, *Bibliographie Hellénique κλπ. aux XVe et XVIe siècles*, IV, 353 ἀριθ. 862)· προηγούνται ὅμως, ἀπὸ τὸ 1525 ὡς καὶ στὸ 1600, ἄλλες πέντε ἐκδόσεις τοῦ Πεντηκοσταρίου (Legrand III, 298 - 299 ἀριθ. 270 [τοῦ ἔτους 1525], I, 263 ἀριθ. 109 [τοῦ ἔτους 1544], II, 167 ἀριθ. 244 [τοῦ ἔτους 1552], II, 29, ἀριθ. 102 [τοῦ ἔτους 1579] καὶ II, 141 ἀριθ. 232 [τοῦ ἔτους 1600 « ἐπιμελεία Μαξίμου Ἐπισκόπου Κυθήρων »)), οἱ ὁποῖες δὲν μοῦ ἦσαν προσιτὲς καὶ ἔτσι δὲν μπόρεσα μέσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν Πεντηκοσταρίων νὰ ἐξακριβώσω ἀπὸ πότε γενικεύθηκε ἡ ἑορτὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

έξω καλλιτεχνικές επιδράσεις, που χαρακτηρίζουν την ιστορία της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

Στά παλαιότερα από τα παραδείγματα αυτά, αλλά και αργότερα, σχεδόν κατά κανόνα, διατηρείται το τετράπλευρο σχήμα της δεξαμενής⁴⁸, που ανταποκρίνεται προς τη μορφή της σχετικής κατασκευής που υπήρχε στο κωνσταντινουπολίτικο άγιασμα. Άλλα στο βυζαντινό μνημείο ή δεξαμενή πατούσε επάνω σε ύψηλη κρηπίδα, καθώς είδαμε⁴⁹, ή όποια υποδηλώνεται — δεν είναι βέβαιο — στην τοιχογραφία του Άγιου Ιωάννη του Μυστρά (Σχέδ. 2): στα παλαιότερα από τα γνωστά μεταβυζαντινά παραδείγματα παραλείπεται. Η κρηπίδα συνιστούσε ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της όλης υδραυλικής κατασκευής του κωνσταντινουπολίτικου προσκυνήματος, αυτό ακριβώς που της έδινε τον άερα του μνημειακού: το να παραλείπεται δε τώρα σημαίνει, πιθανώς, ότι ο μεταβυζαντινός ζωγράφος ή ο έντολοδότης του είχαν υπόψη το άγιασμα της εποχής των, τη μορφή δηλαδή της δεξαμενής, ή όποια μετά την Άλωση φαίνεται να μη παρουσίαζε κρηπίδα, επειδή, καταχωσμένη, δεν φαινόταν πιά⁵⁰.

Τά παραπάνω δύο εικονογραφικά χαρακτηριστικά της Ζωοδόχου Πηγής του τύπου β, έννοα πρώτιστα την παράσταση της Θεοτόκου με το βρέφος να το κρατεί πάντα έμπρός στο στήθος της, και κατά δεύτερο λόγο την δίχως κρηπίδα δεξαμενή, υποσημαίνουν ότι ο βυζαντινός τύπος (α) της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής ανανεώθηκε μετά την Άλωση. Η ανανέωση αυτή το πιθανότερο είναι να συντελέστηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Σημείωση: Στα περισσότερα από τα όψιμα μεταβυζαντινά παραδείγματα του θέματος μας ή λεκάνη, λίγο ως πολύ ήμισφαιρική, βαθειά ή με χείλη σε σχήμα τετράφυλλου ρόδακα (Πί ν. 48)⁵¹, φέρεται έφοδιασμένη με τρεις κρουνοους — ύπονοείται και ένας τέταρτος στην άθέατη όψη — σε σχήμα λεοντοκεφαλής και να πατεί επάνω σε κιονοειδή ύποστάτη⁵². Τά χαρακτηριστικά αυτά άπαντούν σε μιá σειρά από εικόνες της Ζωο-

48. Εικόνες: Μουσείου Κερκύρας άριθ. 58 (βλ. κατωτ. σ. 215, Πί ν. 50 β), Συλλογής Sterbini (βλ. άνωτ. σημ. 46), Έλληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας άριθ. 64 (Manolis Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut* [= Bibliothéque de l'Institut Hellénique κλπ. de Venise άριθ. 1], Venise 1962, 171, άριθ. 176), Βυζαντινού Μουσείου Άθηνών, άριθ. Β. Μ. 1147/Τ. 657 (βλ. κατωτ. σ. 215, Πί ν. 51), Β. Μ. 1776/Τ. 1323 του έτους 1793 (βλ. κατωτ. σ. 219, Πί ν. 53 - 54) και Κ. Πρ. 709/Τ. 1812 (άδημοσίευτη), τοιχογραφία της Μονής Καρακάλλου στον Άθω (βλ. άνωτ. σημ. 46), εικόνα της Μονής Διονυσίου (Karl Eller, *Der Heilige Berg Athos*, München-Planegg 1954, 198 - 199 και έγχρωμη άπεικόνιση), Συλλογής Willy Flachsman στη Ζυρίχη (Chatzidakis-Djurié-Lazonié άριθ. 50), τρίπτυχο Neuffert άριθ. 163 (βλ. άνωτ. σημ. 46), σειρά σερβικών εικόνων (Medakonié 211 κ.έ., εικ. 3 - 7), χαλκογραφία του ζωγράφου Νικολάου από τη Χίο, του έτους 1812 (βλ. κατωτ. σ. 221, κ.έ. Πί ν. 55 β). Παλαιότερη άπ' όλα αυτά τά παραδείγματα είναι ή εικόνα του Μουσείου Κερκύρας, έργο του ζωγράφου Βίκτωρος, βέβαια του Κερκυραίου (για τον Βίκτωρα: Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα* 216 κ.έ. Το παλιότερο από τά γνωστά έργα του χρονολογείται στο 1652).

49. Βλ. άνωτ. σ. 201.

50. Πρβλ. την πληροφορία του Gerlach άνωτ. σ. 202.

51. Εικόνα του Ίστορικού Μουσείου Κρήτης άριθ. 284, έργο του μοναχού Χριστοφόρου, του έτους 1655 (Στυλιανός Άλεξίου, *Όδηγός Ίστορικού Μουσείου Κρήτης*, Ηράκλειον 1953, 32). Η φωτογραφία μου παραχωρήθηκε από τον Έφορο Άρχαιοτήτων κ. Στυλ. Άλεξίου.

52. Εικόνες: Άθηνών Βυζαντινού Μουσείου άριθ. Β. Μ. 1147/Τ. 657 (βλ. κατωτ. σ. 215, Πί ν. 51), Συλλογής Willy Flachsman (βλ. άνωτ. σημ. 48). Η λεκάνη σε σχήμα τετράφυλλου ρόδακος, τρίπτυχο Neuffert άριθ. 15 (βλ. άνωτ. σημ. 46. Χείλη σε σχήμα τετράφυλλου άντι για λεοντοκεφαλές, όπές), Συλλογής Sterbini (βλ. άνωτ. σημ. 46), Μονής Μοράτσα, του έτους 1713 (Medakonié 211 εικ. 3), Συλλογής

δόχου Πηγής διασκορπισμένες σε διάφορα άπομακρυσμένα τόξα από το άλλο μέρος και παρουσιάζονται, βέβαια εξ αίτιας των επαναλήψεων, παραλλαγμένα και πλουτισμένα λίγο ως πολύ με δυτικά στοιχεία μαπαρόκ, προδίδουν όμως ωστόσο κάποιο σημαντικό πρότυπο. Βασικό γνώρισμα του προτύπου τούτου ή μιὰς από τις σημαντικότερες παραλλαγές του είναι ή ευρύχωρη τετράγωνη δεξαμενή, άποδοσμένη σε όρθη προοπτική με σημείο φυγής στον άξονα της σύνθεσης. Ήπειδή δε τά έν λόγω χαρακτηριστικά άπαντούν και σε μιὰ χαλκογραφία που χάραξε ο ζωγράφος Νικόλαος ο Χίος τό 1812 στην Κωνσταντινούπολη⁵³, επιτρέπεται νά συναχθεί από τούτο ένδειξη, ότι τό πρότυπο, που υποθέσαμε, βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και ότι, συνεπώς, από την Κωνσταντινούπολη διαδόθηκε. Προς τό παρόν τουλάχιστον δέν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι, που νά επιβάλλουν λ.χ. τόν Ήθω ή άλλη περιοχή άμεσης έπιρροής της κρητικής ζωγραφικής ως έστία άκτινοβολίας της εικονογραφικής λεπτομέρειας, για την όποία μιλούμε.

Ή από τις άρχές του 18ου αι. ή μορφή της δεξαμενής έπηρεάζεται άλλοτε από δυτικά πρότυπα, βέβαια μέσω χαλκογραφιών, συγκεκριμένα από μνημειακές κρήνες ίδρυμένες σε δημόσιους χώρους και άλλοτε από τη μορφή συγγενών κατασκευών που παραδίδονται μέσω της βυζαντινής εικονογραφίας και άποκτá ή δεξαμενή σχήμα τώρα είτε σταυροειδές, με καμπύλες δηλαδή άπολήξεις στα πέρατα των διασταυρουμένων άξόνων⁵⁴, είτε άπλό σταυρικό⁵⁵. Σύμφωνα επίσης προς δυτικά πρότυπα ή φιάλη άποδίδεται πλουσιότερη σε καλλιτεχνικές μορφές: με δύο δηλαδή λεκάνες σε κοινό υποστάτη, τη μία τοποθετημένη ύψηλότερα από την άλλη και κάποτε νά φέρονται από έρωτιδεΐς ή από άλλες γυμνές μορφές: σύμφωνα έτσι, λίγο ως πολύ, προς τόν τύπο των καρνατίδων — για πρώτη φορά με ισχυρότατη επίδραση του ίταλικού μαπαρόκ στην εικόνα του Μουσειού Κερκύρας άριθ. 58, έργο του κερκυραίου ζωγράφου Βίκτωρος⁵⁶.

Λεύτερη φάση: Στα δύο παλαιότερα από τά μεταβυζαντινά παραδείγματα Ζωοδόχου Πηγής — στην τοιχογραφία του παρεκκλησίου του Ήγίου Γεωργίου της άθωνικής

Κώστα Σταΐνις στο Ντούμπροβνικ (Ραγούζα) (αὐτ. εικ. 4), έκκλησίας Ήραγγέλων στο Ρίσαν, του έτους 1775 (αὐτ. εικ. 5. Ήντι για λεοντοκεφαλές υπάρχουν κυκλικές όπές), όρθοδόξου σερβικής έκκλησίας στο Ντούμπροβνικ (αὐτ. 212 εικ. 6. Ήντι για λεοντοκεφαλές, όπές), όρθοδόξου σερβικής έκκλησίας στο Σίμπενικ (αὐτ. 213 εικ. 7. Δύο λεοντοκεφαλές), τρίπτυχο Neuffert άριθ. 163 (βλ. άνωτ. σημ. 46. Ή λεκάνη με ραβδώσεις κογχυλιοειδείς χωρίς κρουνούς), Συλλογής Siegfried Amberg-Herzog άριθ. 26, βλ. άνωτ. σημ. 46, όπως στο προηγούμενο τρίπτυχο). Σε μερικά από τά σερβικά παραδείγματα ό υποστάτης θυμίζει κατασκευή σε σχήμα κάπως κωνικό, όπως στην τοιχογραφία του παρεκκλησίου του Ήγίου Γεωργίου της άθωνικής Μονής του Ήγίου Παύλου (βλ. άνωτ. σ. 211) και στην εικόνα της Μονής Διονυσίου (βλ. άνωτ. σημ. 48). Τά παραδείγματα, που άπαριθμούνται έδώ, θά τά κατέτασσε κανείς, ως προς τη μορφή της λεκάνης, σε τρεις ή τέσσερεις παραλλαγές.

53. Βλ. κατωτ. σ. 221 κ.έ. Πί ν. 55 β.

54. Εικόνα στο Φουρνά, έργο του Διονυσίου (βλ. άνωτ. σημ. 46), χαλκογραφίες των ετών 1744 και 1752 του Χριστοφόρου Ζεφάρ ή Ζεφάροβιτς (βλ. κατωτ. σ. 217), εικόνα στο Λεωνίδιο (βλ. κατωτ. σ. 218, Πί ν. 52).

55. Εικόνα άλλοτε στην κατοχή του Γ. Π. Βεγλερής: [Γ. Π. Βεγλερής], Παλαιά εικόν της Ζωοδόχου Πηγής, *Ήκκλησιαστική Ήλήθεια* IB' (1892) άριθ. φύλλου 6, 10 Ήπριλίου, σ. 47 - 48, Μισν. (=Νομίδης), *Ζωοδόχος Πηγή* 47 κ.έ., Βέπαγ, *Échos d' Orient*, III (1899 - 1900), 299 - 300, οί εικόνες που είχαν ύπόψην ό Νομίδης 48 κ.έ., τρίπτυχο ίδιωτικής συλλογής στην Ήθήνα (βλ. κατωτ. σ. 221, Πί ν. 55 α) και ή εικόνα της συλλογής Μίλαν Σέκουλιτς στο Βελιγράδι (Μεδακονίε 214 εικ. 10).

56. Βλ. κατωτ. σ. 215, Πί ν. 50 β.

Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου (Πί ν. 49) καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου (Πί ν. 50 α) — λείπουν τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα, οἱ ἀναφορὲς δηλαδὴ πρὸς τὴν ἱαματικὴ φύση τοῦ ἁγιάσματος καὶ τὰ σχετικὰ θαύματα. Ἡ σύνθεση, λιτὴ, ἀπαρτισμένη μόνο ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα (Θεοτόκος μὲ τὸ βρέφος) καὶ τὶς ὑδραυλικὲς κατασκευὲς τοῦ ἁγιάσματος (λεκάνη σὲ ὑποστάτη μέσα σὲ δεξαμενὴ), ἐπενεργεῖ ὡς σύμβολο· μὲ τὸ νὰ ἀποδίδει δ' ἔτσι μιὰν ἰδεατὴ ἀναφορὰ στὴν οὐσία τοῦ πράγματος — ὄχι ἀφηγηματικὴ του παράσταση — συνιστᾷ τῶρα ἢ σύνθεση τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κατ' ἐξοχὴν τὸν χαρακτήρα ἱερῆς εἰκόνας. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ πνεῦμα ποῦ διέπει τὰ παλαιότερα ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ παραδείγματα (Πί ν. 49 καὶ 50 α) δὲν συμπίπτει πρὸς ἐκεῖνο ποῦ παραδίδεται ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Μυστρά. Ὑπενθυμίζω, ὅτι τὸ βυζαντινὸ τοῦτο παράδειγμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν δευτερευόντων προσώπων, ποῦ δέχονται τὴ θαυματουργικὴ δωρεὰ τοῦ ἁγιάσματος (Σχέδ. 2).

Δευτερεύοντα πρόσωπα στὴ σύνθεση τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐμφανίζονται πάλι ἀπὸ τὸν 17ον αἰώνα καὶ γιὰ πρώτη φορά, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, στὴν εἰκόνα τοῦ Μουσείου Κερκύρας ἀριθ. 58 (0.375 × 0.30 μ.), ζωγραφημένη ἀπὸ τὸν Βίκτωρα τὸν Κερκυραῖο (Πί ν. 50 β)⁵⁷. Ἀπεικονίζονται ἐδῶ τέσσερις περιπτώσεις θαυμάτων — ἐνὸς δαιμονιζομένου, γυναίκας μὲ βρέφος στὰ χέρια τῆς (πιθανῶς τῆς Ζωῆς, μητέρας τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου, ποῦ ἰάθηκε ἀπὸ τὴ στείρωσή τῆς)⁵⁸, ἐνὸς τυφλοῦ καὶ τοῦ Στεφάνου τοῦ ἐπὶ τοῦ θυμιάματος ποῦ ἰάθηκε ἀπὸ τὴν ἰσχυαλία του. Τὰ πρόσωπα, ἰσάριθμα πρὸς τὰ θαύματα (τὸ βρέφος συνιστᾷ μιὰν ἐνότητα μὲ τὴ γυναίκα ποῦ τὸ κρατεῖ), εἶναι διευθετημένα πίσω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ, πρὸς τὶς γωνίες τῆς (δεξιὰ καὶ ἀριστερά). Ὁ Βίκτωρ ὅμως ξαναέπλασε ἐδῶ, σὲ ἰταλίζουσα τεχνοτροπία, κάποιον πρότυπο, ὅπως ἐκεῖνο ποῦ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, στὴν Ἀθήνα, ἀριθ. Β.Μ. 1147/Τ. 657 (0.40 × 0.32 μ.) ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Θεσσαλονίκης (Πί ν. 51)⁵⁹. Ἡ εἰκόνα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ ἀνήκει σὲ αὐστηρὴ, λαϊκοῦ ὅμως ὕφους τεχνοτροπία· φαίνεται δὲ νὰ εἶναι τὸ πιὸ πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ πρωτοτύπου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατάγονται ὅλα τὰ παραδείγματα Ζωοδόχου Πηγῆς μὲ λεκάνη ἐφοδιασμένη μὲ τρεῖς λεοντοκεφαλές⁶⁰. Ἀπὸ τὸ ἴδιο πρότυπο ἐξαρτημένος ἔμμεσα ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνας τῆς Συλλογῆς Willy Flachsmann⁶¹ πρόσθεσε διάμεσα, συμμετρικὰ πρὸς τὸν ἄξονα τῆς σύνθεσης, ἀπὸ ἕναν ὑπηρετὴ νὰ ὑποδέχεται ἀπὸ κρουνοῦ τῆς λεκάνης σὲ προχοῖδια τὸ ἱαματικὸ ἁγίασμα· ὁ τεχνίτης τῆς σερβικῆς εἰκόνας τῆς Μονῆς Μοράτσα τοῦ ἔτους 1713⁶², περιόρισε τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα σὲ δύο⁶³. Ὁ τεχνίτης τοῦ

57. Μνεΐα: Ἰω. Παπαδημητρίου, Περὶ τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Κερκύρας, *ΠΧΑΕ* 3 (1934 - 1936), 80 (= *Byz. - Neogr. Jahrb.* 13 (1936 - 1937), 292). Ἡ φωτογραφία, ποῦ δημοσιεύεται ἐδῶ, μοῦ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο. Πρβλ. καὶ τὶς εἰκόνες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας ἀριθ. 64 (βλ. ἀνωτ. σημ. 48) καὶ ἀριθ. 109 (Chatzidakis, *Isônes* 189 ἀριθ. 215).

58. Σὲ ὄψιμότερα παραδείγματα (Πί ν. 52 καὶ 54) εἰκονίζεται καὶ θεραπαινίδα νὰ χύνει ἁγίασμα στὸ βρέφος (ἢ ἴαση τοῦ «υἱοῦ τοῦ Στυλιανοῦ;»).

59. Σωτηρίου, *Θεολογία* 27 (1956), 11 εἰκ. 18, Καλοκώρης, *Θεοτόκος* 204, Πίν. 288.

60. Βλ. ἀνωτ. σ. 213.

61. Βλ. ἀνωτ. σημ. 48 καὶ 52.

62. Βλ. ἀνωτ. σημ. 52.

63. Δύο ἐκατέρωθεν πρόσωπα νὰ παίρνουν ἁγίασμα παρουσιάζει καὶ τὸ ἀνάγλυφο σὲ κόκκαλο παρά-

τριπτύχου Neuffert ἀριθ. 163⁶⁴ πρόσθεσε στοῦ πρώτο ἐπίπεδο, ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ, τέσσερα ἀκόμη πρόσωπα, μὲ ἀριστερὰ τὸ θαῦμα τῆς ἔγερσης τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τῆ Θεσσαλία, εἰκονισμένου καθιστοῦ σὲ κρεβάτι· τῆς εἰκόνας τῆς Μονῆς Διονυσίου⁶⁵ ὁ τεχνίτης ἀράδιασε τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα — ἕξη ἐν ὄλῳ — σὲ μικρὴ κλίμακα στοῦ πρώτο ἐπίπεδο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν τετράπλευρη δεξαμενῆ· τέλος στὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Sterbini⁶⁶ σχεδὸν διπλάσια τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα εἶναι τοποθετημένα ὁλόγυρα ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ.

Ἡ πλουτισμένη μὲ δευτερεύοντα πρόσωπα σύνθεση τοῦ 17ου αἰ., ἰσορροπημένη μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἀξονικῆς συμμετρίας καὶ μὲ τίς μορφές τοποθετημένες σὲ ἓνα ἐπίπεδο, στατική, συνιστᾷ μιὰ καλλιτεχνικὴ μορφή ἀρχαϊκοῦ, θὰ λέγαμε, ὕφους, ποῦ ξεχωρίζει μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸ ὕφος τῆς ἀντίστοιχης παλαιολόγιας σύνθεσης τοῦ Μυστρᾶ (Σχέδ. 2) — ἡ τελευταία διέπεται ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κλασικίζουσα ἀρχὴ τῆς ἀντιστήριξης (κοντραπόστο) καὶ διαπνέεται κάπως ἀπὸ ἀντίληψη περὶ τρισδιάστατου χώρου. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, λοιπόν, νὰ προῆλθε ἡ σύνθεση τοῦ 17ου αἰ. ἀπὸ τὴν παλαιολόγια, ὕστερα ἀπὸ ὀπισθοδρομικὴ διεργασία· ἀντίθετα, διαφαίνεται ἄμεση κίνηση τῆς δημιουργικῆς φαντασίας, παρακειμένης ἀπὸ τὴν ἀκολουθία — τὸ Συναξάριο καὶ τὰ ὕμνολογικὰ μέρη — τῆς ἑορτῆς τῆς Παρασκευῆς τῆς Διακαινησίμου, ὅπως τὴν παραδίδουν τὰ ἔντυπα Πεντηκοστάρια⁶⁷. Ἀπὸ τῆ δημιουργικῆ αὐτῆ ἐλευθερία τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων στὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, μὲ βάση τὰ προσιτὰ σ' αὐτοὺς κείμενα, προέρχεται καὶ ἡ κάποια παραλλαγὴ στὴν ἀπόδοση τῶν θαυμάτων.

Τρίτη φάση : Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ., ἴσως μὲ ἀφορμὴ τῆ νέας περιόδου τοῦ κωνσταντινουπολίτικου προσκυνήματος (1727)⁶⁸, ἀρχίζει νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Μὲ ἄμεση φιλολογικὴ πηγὴ τὸ Συναξάριο καὶ τὰ ὕμνολογικὰ κείμενα, πολλαπλασιάζονται τώρα καὶ πυκνώνουν τὰ γύρω ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ δευτερεύοντα πρόσωπα· προστίθενται βασιλεῖς καὶ βασίλισσες, αὐλικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ γυναῖκες ἀπὸ τὴν ὕψηλὴ κοινωνία, πατριάρχες, ἱερομόναχοι, μοναχοί, στρατιῶτες καὶ ἄλλοι⁶⁹· καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ, ποῦ οἱ ἐνδυμασίες τῶν προδίδουν ἄλλες ἄμεση παρατήρηση τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἄλλες λόγια ἐπίδραση, ἀπὸ τὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς. Συμπίπτει δὲ πρὸς τὴν νέαν αὐτῆ φάση ὁ πλουτισμὸς, καθὼς παρατηρήσαμε, τῆς δεξαμενῆς σὲ καλλιτεχνικὴς μορφές⁷⁰.

Ἀπὸ τὸ γνωστὸ ὑλικὸ συνάγεται ὅτι ἡ τρίτη φάση τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐμφανίζεται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὸ Φουρνᾶ⁷¹· ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε τὸ βαθμὸ συμμετοχῆς τοῦ Διονυσίου στὴ διαμόρφωσή της, δὲν γνωρίζουμε, δηλαδή, ἂν ὁ Διο-

δειγμα στοῦ Museo Civico τῆς Βολωνίας, χρονολογούμενο ἀπὸ τὸν Kondakov, *Ikonogr. Bogomat.* II, 375, στὸν 15ον αἰ.

64. Βλ. ἀνωτ. σημ. 46 καὶ κατωτ. σ. 219 καὶ Σχέδ. 3.

65. Βλ. ἀνωτ. σημ. 48.

66. Βλ. ἀνωτ. σημ. 46.

67. Βλ. ἀνωτ. σ. 212. Οἱ ἐκδόσεις ἄλλων σχετικῶν κειμένων εἶναι ἄρκετὰ ὄψιμες, μετὰ τὸ 1797 (ἀναγραφή των: Ξυγγόπουλος, *Ἑλληνικά* 10 (1938), 275₂).

68. Βλ. ἀνωτ. σ. 202.

69. Πρβλ. Πέμπτης Διακαινησίμου, Ἑσπερινός, Δοξαστικὸ: *Πεντηκοστάριον* 16β.

70. Βλ. ἀνωτ. σ. 214.

71. Διονυσίου *Ἐργηεῖα* V 9 (Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ἔ.ἀ.) καὶ εἰκόνα του τοῦ ἔτους 1737 στοῦ Φουρνᾶ (βλ. ἀνωτ. σημ. 46).

νύσιος στην προκειμένη περίπτωση ἐργάστηκε δημιουργικά ἢ ἂν ἀντέγραψε ἢ ἀπλῶς μιμήθηκε πρότυπο ἄγνωστό μας ἀκόμη. Τὴν ὑπαρξὴ κάποιου προτύπου προϋποθέτουν οἱ χαλκογραφίες τοῦ Χριστοφόρου Ζεφάρ, ἱερομονάχου ἀπὸ τῆ Δοϊράνη, μία τοῦ ἔτους 1744 καὶ ἄλλη τοῦ ἔτους 1752: Ἡ πρώτη, μὲ δύο ἐπάλληλες λεκάνες νὰ ὑψώνονται σὲ κοινὸ ὑποστάτη μέσα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ⁷², ἡ δευτέρα μὲ μία λεκάνη⁷³. Καὶ οἱ δύο συνθέσεις τοῦ Ζεφάρ, πλούσιες σὲ πρόσωπα καὶ σὲ καλλιτεχνικὲς μορφές, χαρακτηρίζονται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ὅτι σ' αὐτὲς ἡ Θεοτόκος παριστάνεται ὁλόσωμη, καθιστὴ σὲ σύννεφα ἐπάνω ἀπὸ τὴ φιάλη· καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ κύριο θέμα παρουσιάζεται τοποθετημένο ἔμπρὸς σὲ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος: Μία περιτειχισμένη πόλη νὰ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς σύνθεσης. Στὴ χαλκογραφία τοῦ 1744 εἰκονίζονται τὰ τεῖχη ἐφοδιασμένα μὲ πύλες, πύργους καὶ ἐπάλλξεις καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὰ νὰ ὑψώνονται ἐπιβλητικὰ ἀστικά οἰκοδομήματα, τρουλλωτὲς ἐκκλησίες ἢ τζαμιὰ καὶ ὑψηλοὶ μιναρέδες. Τὸ θέμα τῆς περιτειχισμένης πόλης, ἀπλωμένης σ' ὅλο τὸ πλάτος ἑνὸς ζωγραφικοῦ πίνακα, ὡς στοιχεῖο τοῦ προοπτικοῦ βάθους του, εἶναι συνηθισμένο στὴ δυτικὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι μὲ τίς παραστάσεις τζαμιῶν καὶ μιναρέδων ἐπιζήτησε ὁ Ζεφάρ νὰ χαρακτηρίσει τὸ θέμα τῆς εἰκόνας μ' ἓνα τοπογραφικὸ προσδιορισμό, νὰ δηλωθεῖ συγκεκριμένα ἡ σχέση του πρὸς τὸ ὄνομαστό, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης Προσκύνημα⁷⁴. Στὴ χαλκογραφία τοῦ ἔτους 1752 ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποδίδεται συμβατικά, μὲ χαρακτηριστικὰ μιᾶς φανταστικῆς δυτικῆς πόλης.

Στὴ χαλκογραφία τοῦ 1744 ὁ Χριστόφορος Ζεφάρ, πολὺπλευρος τεχνίτης, ἀλλὰ ζωγράφος καὶ χαράκτης μέτριος⁷⁵, ἀντέγραψε ἀπὸ κάποιον πολυπρόσωπο πρότυπο, ὅπως ἐκεῖνο ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Διονυσίου, πρότυπο, ποὺ ὁ Ζεφάρ ὅμως τὸ πλούτισε σὲ καλλιτεχνικὲς μορφές· ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἄποψη τῆς Κωνσταντινούπολης, στὸ βάθος τῆς σύνθεσης δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτὴ καινοτομία ὀφείλεται σὲ πρωτοβουλία τοῦ Ζεφάρ, μὲ βάση κάποια χαλκογραφία μὲ πανοραματικὴ ἄποψη τῆς Κωνσταντινούπολης, ἢ ἂν ὑπῆρχε καὶ αὐτὴ στὸ πρότυπό του. Πιστεύω τὸ δεύτερο· ἢ τουλάχιστον, ὅτι τοῦ ὑποδείχθηκε νὰ προσθέσει τὴν ἐν λόγω τοπογραφικὴ ἔνδειξη, ἐπειδὴ κάτι τέτοιο συνάγεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ χαλκογραφία. Στὸ εἰκονιζόμενο τεῖχος, δηλαδὴ, ἡ παρουσία τριῶν πυλῶν προδίδει σαφῶς ἐπιθυμία νὰ ὑποδηλωθεῖ στὴν εἰκόνα μὲ ἀκρίβεια ἡ θέση τοῦ Μπαλουκλή, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη καθὼς εἶδαμε, καὶ μάλιστα στὴν ἄμεση γειτονία τῆς Πύλης τῆς Πηγῆς ἢ Πύλης τῆς Σηλυβρίας (Σιλίβρι Καπουσοῦ), μὲ ἀριστερὰ του τὴν Πύλη τοῦ Πολυανδρίου ἢ Ρουσίου (Γενί Μεβλεβί Χανέ Καπουσοῦ) καὶ δεξιὰ τὴν Ξυλόκερκο (Βελιγράδ Καπουσοῦ)⁷⁶. Ἡ παρουσία τῶν τριῶν πυλῶν προϋποθέτει, καθὼς νομίζω, τοπογραφικὴ γνῶση ἀπὸ ἄμεση ἀντίληψη. Ὁ Ζεφάρ, ἀπαρτισμένος τεχνίτης ἤδη γύρω στὸ 1730, ἐγκαταστάθηκε στὴ Βιέννη ἀπὸ περίπου τὸ 1740, διέμεινε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὰ 1745 - 1746, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἐπισκέφθηκε καὶ τὴν Κων-

72. Medaković 213 - 214 εἰκ. 9, Hristofor Žefarović (βλ. ὑπόσημ. 75) 105.

73. Medaković 213 εἰκ. 8.

74. Γιὰ τὴ θέση του βλ. ἀνωτ. σ. 202 καὶ κατωτ. σ. 222.

75. Γιὰ τὸν Ζεφάρ: P. Kolendić, Džefarović i njegoví bakrorezi, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* IV (1931), 35 - 45 (δὲν τὸ εἶδα) καὶ *Hristofor Žefarović Galerija matice srpske*, Novi Sad 1961.

76. Μίσν. (= Νομίδης), *Ζωοδόχος Πηγή* 59 κ.έ.

σταντινούπολη, χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται να το έχει κάνει· τις χαλκογραφίες του της Ζωοδόχου Πηγής τις εργάστηκε στη Βιέννη⁷⁷, την πρώτη, επομένως, την είχε αποτελειώσει πριν από την επίσκεψή του στο "Άγιον Όρος, όπου είχε δράσει λίγο προηγουότερα ο Διονύσιος. Πρέπει, λοιπόν, να είχε υπόψην ο Ζεφάρ κάποιο άλλο πρότυπο. "Ας προστεθεί, ενδεικτικά, ότι οι λατρευτικές εικόνες, που βρίσκονται σήμερα τόσο στο υπόγειο άγίασμα όσο και στην υπέργεια εκκλησία του προσκυνήματος, στο Μπαλουκλή, παραδίδουν λίγο ως πολύ τον τύπο που αντιπροσωπεύεται από τις χαλκογραφίες του Ζεφάρ⁷⁸.

Πρός την Κωνσταντινούπολη πρέπει να συνδεθεί ή εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής (0.44 × 0.287 μ.) στον "Άγιο Χαράλαμπο, μετόχι της Μονής της Σύντζας, έξω από το Λεωνίδιο της Κυνουρίας· ως σημειωθεί από την αρχή ότι η Κυνουρία διατηρούσε στενότερες σχέσεις προς την Κωνσταντινούπολη, όπου σχεδόν ως τελευταία υπήρχε δραστήρια τσακωνική παροικία⁷⁹. Στην εικόνα του Λεωνιδίου (Πί ν. 52) ή Θεοτόκος — καθιστή μέσα στη λεκάνη και να κρατεί με τα δύο της χέρια το βρέφος — αποδίδεται σύμφωνα προς τον τύπο που παραδίδεται από την τοιχογραφία της Μονής του "Αγίου Παύλου στο "Άγιον Όρος (Πί ν. 49), αλλά η πλούσια σε μορφές λεκάνη και η διάταξη των δευτερευόντων προσώπων γύρω από τη δεξαμενή, ιδιαίτερα των δύο όμιλων δεξιά και αριστερά της, καθώς και το ζεύγος των αγγέλων, που κρατούν έναν από το κεφάλι της Θεοτόκου το στέμμα, θυμίζουν Διονύσιο από το Φουρνά⁸⁰· τέλος το σχήμα της δεξαμενής και μάλιστα το θέμα της Κωνσταντινούπολης, στο βάθος, θυμίζουν τη χαλκογραφία του Ζεφάρ του έτους 1744⁸¹. Στα δύο αυτά παραδείγματα — στην εικόνα του Λεωνιδίου και στη χαλκογραφία του 1744 — ή άποψη της Κωνσταντινούπολης παρουσιάζεται με πολλές ομοιότητες μεταξύ των ως προς την κατανομή των όγκων και λίγο ως πολύ ως προς τα σχήματά των· επίσης και ως προς τις θέσεις των πυλών (στην εικόνα του Λεωνιδίου ή δεξιά πύλη παραλείπεται) και των μινιάρων. "Αλλά στην εικόνα του Λεωνιδίου παρεντίθενται επί πλέον, δεξιά, ένα μεγάλο τρουλλωτό οικοδόμημα ανάμεσα σε δύο μινιάρδες. Το τελευταίο συνιστά μία παρουσία, που επιζητεί, θα λέγαμε, να χαρακτηρίσει το αρχιτεκτονικό τοπίο με μία από τις πιο βασικές έντυπώσεις που παρέχει ή θέα της Κωνσταντινούπολης, με την "Αγία Σοφία ή τα σουλτανικά τζαμιά, ως το Σουλεϊμανιέ κλπ., είναι έτσι ώσάν μία σφραγίδα της. Πρόκειται δηλαδή για τοπογραφική λεπτομέρεια, που πρέπει ένα από τα δύο: ή να υπήρχε στο πρότυπο του Ζεφάρ και αυτός να άμέλησε το πράγμα επειδή ίσως δεν το έννοούσε, γιατί δεν είχε άντικρύσει την Πόλη· ή ο ζωγράφος της εικόνας να προσπάθησε έτσι να καταστήσει περισσότερο συγκεκριμένη την παράσταση της Κωνσταντινούπολης, που ένδεχομένως είχε ιδεί σε άντίτυπο της χαλκογραφίας του Ζεφάρ. "Η εικόνα του Λεωνιδίου χρονολογείται γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα⁸².

77. Πληροφορίες: *Hristofor Zefarovi* κλπ. (βλ. ύποσημ. 75).

78. Οι εικόνες του προσκυνήματος είναι επενδυμένες και άνεπίγραφες και δεν είναι γνωστή ή ηλικία των· τις εικονογραφικές ομοιότητες συνάγω από πρόχειρα σχέδιά των, που είχε την καλωσύνη να μου έτοιμάσει και μου στείλει από την Κωνσταντινούπολη ο φίλος αρχιτέκτων κ. "Αριστείδης Πασαδαίος.

79. Joh. Battista Caspar d'Ansse de Villoison, *"Ομήρον "Ιλιάς σὺν τοῖς σχολίοις*, Venetiis 1788, XLIX₁. Πρβλ. Θάνος Κ. Βαγενάς, *"Ιστορικά Τσακωνιάς και Λεωνιδίου*, "Αθήναι 1971, 154.

80. Βλ. άνωτ. σημ. 54 και σ. 216 κ.έ.

81. Βλ. άνωτ. σ. 217.

82. Στη Μονή της "Ελνας, της περιοχής του Λεωνιδίου επίσης, εικόνα της Θεοτόκου Ζωοδόχου

Ἐνάλογη προσπάθεια, ν' ἀποδοθεῖ ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ πραγματικὸ πού ὁ ζωγράφος εἶχε στὸ νοῦ του, προδίδει ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, στὴν Ἀθήνα, ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ. 1323 τοῦ ἔτους 1793 (Πί ν. 53 - 54)⁸³. Ἐδῶ ἀποδίδεται ἡ δεξαμενὴ σὲ τετράγωνη μορφή καὶ σὲ ὀρθή προοπτική, σύμφωνα μὲ κάποιον πρότυπο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται καὶ τὸ τρίπτυχο Neuffert ἀριθ. 163 (Σ χ έ δ. 3)⁸⁴, ἀρκετὰ παλαιότερο ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἀλλὰ στὴν εἰκόνα αὐτὴ ἡ φιάλη παριστάνεται ἐφοδιασμένη μὲ δύο λεκάνες, ἡ Θεοτόκος παριστάνεται ὀλόσωμη σὲ σύννεφα⁸⁵ ἐπάνω ἀπὸ τὴ δευτέρη λεκάνη, ὅπως στὴ χαλκογραφία τοῦ Ζεφάρ τοῦ 1744 καὶ ἡ περικλειστη στὸ τεῖχος τῆς Κωνσταντινούπολης, μὲ τὰ τρουλλωτὰ τῆς κτήρια καὶ τὶς τρεῖς πύλες στὸ τεῖχος, ἀποδίδεται στὴν εἰκόνα ὅπως περίπου στὴ χαλκογραφία τοῦ 1744 ἐπίσης, ἀλλὰ μὲ τὶς πύλες πιὸ ἐκδηλές. Εἶναι δίχως ἰδιαιτέρη σημασία τὸ ὅτι στὴν εἰκόνα ἡ ὅλη διάταξη τῶν ἀρχιτεκτονημάτων εἶναι ἀντίστροφη ἀπὸ ἐκείνη πού φαίνεται στὴ χαλκογραφία (θὰ χρησιμοποιήθηκε ἀντίβоло ἀντίστροφα). Στὴν εἰκόνα τοῦ ἔτους 1793 ὡς τοπογραφικὰ πραγματιστικὸ στοιχεῖο παρουσιάζεται, ἀνάμεσα στὸ κύριο εἰκονογραφικὸ θέμα καὶ στὸ τεῖχος, μιὰ ἔκταση ἐλαφρὰ κυματιστῆς γῆς, διάσπαρτης ἀπὸ κυπαρίσσια καὶ συστάδες ἀπὸ ἄλλα δένδρα, μὲ ἱππεῖς νὰ καλπάζουν καὶ πεζοὺς νὰ κατευθύνονται στὶς πύλες ἢ νὰ ἔρχονται ἀπὸ αὐτές. Προδίδεται ἔτσι μιὰ ἐποποιία τοῦ τόπου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνας τοῦ 1793 συνεδύασε δύο εἰκονογραφικὲς παραδόσεις τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς: Μιὰν ὡσὰν αὐτὴ πού παραδίδεται ἀπὸ τὸ τρίπτυχο Neuffert (Σ χ έ δ. 3) καὶ μιὰν ὡσὰν αὐτὴ πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν χαλκογραφία τοῦ 1744. Τὸ Βυζαντινὸ Μοσεῖο ἀπέκτησε τὴν εἰκόνα ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ. 1323 ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ καταγωγὴ τῆς. Τὸ πιὸ λογικὸ εἶναι νὰ τὴν προσγράψουμε στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἐπιπλέον τὸ πρότυπο τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ. 1323 (Πί ν. 53 - 54) συνδέεται μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, συνάγεται ἀπὸ περιγραφὲς εἰκόνων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, πού βρισκόνταν στὴν Κωνσταντινούπολη — εἰκόνων μὲ πολλὰ δευτερεύοντα πρόσωπα καὶ μὲ ἀπεικόνιση τῆς Κωνσταντινούπολης στὸ βάθος — ἀλλὰ μὲ σταυρικὴ δεξαμενὴ⁸⁶, καθὼς καὶ ἀπὸ χαλκογραφία τοῦ ζωγράφου Νικολάου τοῦ Χίου, τοῦ ἔτους 1812, ἐργα-

Πηγῆς μὲ βάθος τὴν Κωνσταντινούπολη φέρει τὴν ὑπογραφή: *Χεῖρ Γεωργίου Κρητὸς 1798* (προφορικὴ ἀνακοίνωση κ. Ἰωάννη Ρηγοπούλου, καθηγητῆ φιλολόγου. Μνεῖα τοῦ Γεωργίου Κρητὸς: Ν.Δ. Καλογερόπουλος, *Μεταβυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τέχνη*, Ἀθῆναι 1926, 113). Ἡ κρητικὴ καταγωγὴ τοῦ ζωγράφου δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι ἡ εἰκόνα ζωγραφήθηκε στὴν Κρήτη.

83. Δημοσιεύεται μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰ. Κ. Ὀρλάνδου.

84. Βλ. ἄνωτ. σημ. 46. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφή τῆς δεξαμενῆς ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ προτύπου, πού προϋποθέτουμε, εἶναι οἱ παραστάσεις — ἀριστερὰ στὸ πρῶτο ἐπίπεδο — τοῦ ἀνακαθισμένου στὸ κρεβάτι Θεσσαλοῦ, κρεβάτι ἀποδοσμένο σὲ ὀρθή προοπτικὴ καὶ — δεξιὰ — τοῦ ὑδρωπικοῦ βαράγγου Ἰωάννη. Ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνας τοῦ 1793 πολλαπλασιάζει τὰ πρόσωπα: Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, δεξιὰ, προσθέτει ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα τὸν ἀργότερον αὐτοκράτορα Λέοντα Α' — νεαρὸ πολεμιστὴ μὲ ἀρχαῖο θώρακα, περικεφαλαία καὶ δόρυ — νὰ ὀδηγεῖ στὸ ἅγισμα τὸν *πῆρὸν τὰς ὄψεις*.

85. Ὡς πρὸς τὰ σύννεφα: Πέμπτη Διακαινησίμου, Ἐσπερινός, Στιχηρό: " *Υμνοὶ ἐν ἑξαισίῳ, πιστοί, τὴν ἐπουράνιον νεφέλην ὑμνήσωμεν, σταγόνα τὴν οὐρανίαν, τὸν ζωοδότην Χριστὸν ἐπὶ γῆς ἀρροεῖστωσ ὑετίζουσιν* (Πεντηκοστάριον 16β) καὶ Δοξαστικὸ : *Τὴν ὀμβροφόρον νεφέλην... ἀρροεῖστωσ* (αὐτ.).

86. Βλ. ἄνωτ. σ. 214.

σμένη στην Κωνσταντινούπολη. Σε μιά από τις εικόνες αυτές ο Γ. Βεγλερής αναγνωρίζει το « Ἑπταπύργιον » και στο βάθος τὰ Πριγκηπόννησα (« αἱ Δημόνησοι »)⁸⁷, πληροφορεῖ δὲ ὁ Νομίδης ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς εἰκόνων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν Κωνσταντινού-

Σχέδ. 3. Σχέδιο ἀπὸ τρίπτυχο στὸ Μόναχο (Neuffert ἀριθ. 163)

πολη εἶναι πολὺ συνηθισμένος. Σε εἰκόνα πού περιγράφει ὁ Νομίδης ἢ Θεοτόκος παριστάνεται ὀλόσωμη σὲ σύννεφα ἐπάνω ἀπὸ τὴ δεύτερη λεκάνη τῆς φιάλης, ἀλλὰ νὰ πατεῖ σὲ μνήσκο καὶ νὰ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιό της χέρι σκῆπτρο (τὸ χαρακτηρίζει ὁ Νομίδης « κηρύκειο ») καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸ βρέφος· ἀνάμεσα στὶς δύο λεκάνες παρεντίθεται παράσταση δικεφάλου ἀετοῦ⁸⁸ — θὰ ἐννοήσουμε ἀπεικόνιση κρουνοῦ σὲ σχῆμα δικεφάλου ἀετοῦ⁸⁹. Ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου τῆς εἰκόνας τοῦ Νομίδη συμπίπτει πρὸς ἐκεῖνον

87. [Γ. Π. Βεγλερής], *Ἐκκλησι. Ἀλήθεια IB* (1892), 47 - 48, Μισν. (= Νομίδης) 47.

88. Μισν. (= Νομίδης) 48 - 49.

89. Τὸ σχῆμα τοῦ κρουνοῦ θυμίζει τὸν βενετικῆς καταγωγῆς κρουνοῦ τῆς φιάλης τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους: G. Millet, *Recherches au Mont-Athos, BCH* 29 (1905), 107 κ.ε. εἰκ. 12.

πού χαρακτηρίζει τή χαλκογραφία τοῦ Ζεφάρ τοῦ ἔτους 1744 καί τήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ. 1323 (Πί ν. 53 - 54). Ὁμοιο τύπο τῆς Θεοτόκου — σέ σύννεφα ἐπάνω ἀπό φιάλη — ἀλλά μέσα ἀπό σταυρική δεξαμενή, ὅπως στίς παραπάνω εἰκόνες στήν Κωνσταντινούπολη, καί στοῦ βάθος μέ παράσταση πόλης, ἀλλά ἐδῶ μιᾶς πόλης συμβατικῆς, δίχως τοπογραφικές ἐνδείξεις (πίσω ἀπό τὰ ἀρχιτεκτονήματα ὑπάρχουν βουνά, ἐμπρός ἀπό τὰ ἀρχιτεκτονήματα φαίνονται ἀμυδρά κυπαρίσσια), παραδίδει παράσταση τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς σέ μεσαῖο φύλλο τριπτύχου τοῦ ἔτους 1798, πού ἀνήκει σέ ἰδιώτη στήν Ἀθήνα, ἀλλά πού λέγεται ὅτι τὸ ἔφεραν ἀπό τήν Καππαδοκία (Πί ν. 55α)⁹⁰. Ἐνα δέ ἀκόμη παράδειγμα Ζωοδόχου Πηγῆς μέ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά, πού ἀναφέρονται ἀπό τὸ Νομίδη — βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος ὁλόσωμη νά πατεῖ σέ μηνίσκο ἐπάνω σέ σύννεφα⁹¹, ἀνάμεσα στίς δύο λεκάνες δικέφαλος αἰετός, δεξαμενή σταυρική κλπ.— προσφέρεται ἀπό τήν ἑλληνικὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Μίλαν Σέκουλιτς, στοῦ Βελιγράδι⁹². Πρέπει νά κατάγεται ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Στήν εἰκόνα Σέκουλιτς ἡ μορφή τῆς πόλης καί ὁ ὄμιλος τῶν στρατιωτῶν ἀριστερὰ θυμίζουσι πολὺ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ τριπτύχου ἀπὸ τήν Καππαδοκία (Πί ν. 55α), πού σημαίνει ὅτι δὲν ἀποκλείεται καί τὸ τελευταῖο τοῦτο νά ἀνήκει στὸν κύκλο τῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινούπολης. Στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ τοῦ τριπτύχου ἡ προσπάθεια νά ὀργανωθεῖ ἡ σύνθεση μέ βάση λίγο ὡς πολὺ τὴν ἀρχὴ τῆς ὀρθῆς προοπτικῆς, ὅπως παρατηρήσαμε στήν εἰκόνα τοῦ ἔτους 1793 (Πί ν. 53 καὶ 54), ἡ ὅμοια στερεά, κλασικιστικὴ δομὴ τῆς μορφῆς τῆς δεξαμενῆς, ὁ κοινὸς τύπος τῆς Θεοτόκου ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀγγέλους καί ἡ λίγο ὡς πολὺ ὁμοιότητα τῆς λεκάνης πρὸς τὴν λεκάνη τῆς εἰκόνας τοῦ 1793 ὀδηγοῦν, καθὼς νομίζω, στοῦ συμπεράσμα ὅτι οἱ δύο αὐτὲς παραλλαγές τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εἶχαν δημιουργηθεῖ ἢ σέ ἓνα καί τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον ἢ σέ δύο ἐργαστήρια, ἀλλά μέσα σέ κοινὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση⁹³.

Ὁ Νικόλαος ὁ Χίος στὴ χαλκογραφία του (Πί ν. 55β)⁹⁴ συγκρητίζει: Ἡ δεξαμενὴ

90. Ἡ φωτογραφία τοῦ Πί ν. 55α καί οἱ σχετικὲς μέ τὸ τρίπτυχο πληροφορίες μοῦ παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐφορὸν Βυζ. Ἀρχαιοτήτων κ. Ἄννα Χατζηνικολάου.

91. Γιά τὸ μηνίσκο: Πάλλας, *Θεοτόκος Ρόδου τὸ Ἀμάραντον* (κατωτ. σ. 230).

92. Βλ. ἀνωτ. σημ. 55.

93. Οἱ δυτικὲς καλλιτεχνικὲς μορφές σέ ἔργα τοῦ 18ου αἰ., πού τὰ συνδέουμε μέ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης, δὲν πρέπει νά μᾶς ξενίσουν, γιατί οἱ ἐπάνω τάξεις τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς πρωτεύουσας τῆς ὑπόδουλῆς ὁμογένειας ἦσαν ἀπὸ τὸν 16ον αἰ. ἀνοιχτὲς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Δύσεως (Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*⁴, Ἀθήνα 1968, 57 (καὶ 514), 143 κ.έ. Πρβλ. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Génève 1969, 19, 21 κ.έ., 27 κ.έ., Cleobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646)*², Thessalonique 1967, 54 κ.έ., 90 κ.έ., 197 κ.έ., 211 κ.έ., Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 215 κ.έ.). Ἀπὸ τὸ φιλοδυτικὸ τοῦτο κλίμα ἐξαρτᾶται, καθὼς νομίζω, ἡ τέχνη τοῦ ζωγράφου Κωνσταντίνου Ἀνδριανουπολίτη τῆς εἰκόνας τῆς ἱστορίας τῶν Τριῶν Παίδων καί τοῦ Δανιὴλ στοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος τῶν εἰκόνων* [Μουσείου Μπενάκη, Ἀθήναι], ἐν Ἀθήναις 1936, 87 - 88 ἀριθ. 63 πίν. 44B). Ζωγραφήθηκε μέ δαπάνη τοῦ Μητροπολίτη Διδυμοτείχου Μισαήλ (1727 - 1739). Ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «Ἀνδριανουπολίτης» συνάγεται, ἴσως, ὅτι ὁ Κωνσταντίνος δὲν ἐργαζόταν στήν Ἀνδριανούπολη, ἀπὸ τὴν ἰδιότητα δὲ τοῦ ἐντολοδόχου του — Μητροπολίτη τοῦ Διδυμοτείχου — εἶναι πιὸ φυσικὸ νά ἐντοπίσουμε τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ ζωγράφου σέ κέντρο τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ μᾶλλον καί ὄχι τοῦ βενετοκρατούμενου.

94. Σημειῶναι κάτω: *Ἐχαλκοχαράχθη παρὰ Νικολάου Χίου ζωγράφου εἰς Κωνσταντινούπολιν* (Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, *Σύγγραμμα περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίον οἴκου τῆς ἐν Κων-*

του είναι όμοια μ' εκείνη της εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου του έτους 1793 (Πί ν. 53 και 54), επίσης ή διάταξη των γύρω προσώπων, αλλά λιγότερων σε αριθμό και αποδοσμένων με έλαφρές παραλλαγές από όπως παρουσιάζονται στην εικόνα· ή λεκάνη όμως, που ύψώνεται μέσα από τη δεξαμενή, είναι τετράλοβη με λεοντοκεφαλές⁹⁵, ή δέ Θεοτόκος παριστάνεται σε προτομή ώσαν νά αναδύεται μέσα από τη φιάλη, όπως στα παραδείγματα, που εξαρτώνται από τὸ πρότυπο της εικόνας από τὴ Θεσσαλονίκη (Πί ν. 51)· τέλος ή ἀπεικόνιση της Κωνσταντινούπολης, στο βάθος, είναι ἐπηρασμένη ἐν μέρει από τὴ χαλκογραφία του Ζεφάρ του έτους 1752⁹⁶ και ἐν μέρει από τὸ πρότυπο του τριπτύχου από τὴν Καππαδοκία (Πί ν. 55 α) και της εικόνας της Συλλογῆς Σέκουλιτς. Στὴ χαλκογραφία του όμως ὁ Νικόλαος ὁ Χίος πρόσθεσε στο βάθος, ἀριστερά, νησιά και πλοῖα, όπως ἀναφέρεται περίπου σχετικὰ πρὸς τὴν εικόνα του Βεγλερῆ⁹⁷ — ἐννοεῖται ή θάλασσα πρὸς τὴ Χρυσή Πύλη, πρὸς τὴν ὁποία γειτονεῖ τὸ προσκύνημα του Μπαλουκλή⁹⁸ — και, τέλος, ἀνάμεσα στα τείχη και στο κύριο θέμα του τοποθέτησε κυπαρίσσια, πεζούς περιπατητές και ἵππεις σύμφωνα πρὸς τὸ πρότυπο που ἀντιπροσωπεύεται από τὴν εικόνα του έτους 1793. Πρέπει, λοιπόν, ὁ Νικόλαος ὁ Χίος νά εἶχε ἰδεῖ διάφορες, ἀνόμοιες μεταξύ των εἰκόνες και χαλκογραφίες της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς στην Κωνσταντινούπολη, γιὰ νά καταλήξει στο εἰκονογραφικὸ ἀμάλαμά του. Συμπεραίνουμε ἔτσι ὅτι στην Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχε κατὰ τὸν 18ον αἰώνα πολύμορφη παράδοση εἰκονογραφίας της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς.

Πρὸς τὴν κωνσταντινουπολίτικη αὐτὴ εἰκονογραφία, με βασικὸ τώρα γνώρισμά της τὴν παράσταση της Κωνσταντινούπολης στο βάθος, πρέπει νά συνδεθοῦν: Ἡ εἰκόνα του Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 683/Τ.658⁹⁹, βασικὰ ὅμοια πρὸς τὴν εἰκόνα του έτους 1793 (Πί ν. 53 - 54), βγαλμένη από τὸν ἴδιο κύκλο τέχνης ἀλλὰ ὀψιμότερη και κατώτερη σε ποιότητα, ή εἰκόνα της Συλλογῆς Siegfried Amberg - Herzog ἀριθ. 26¹⁰⁰, σε ἀπαίδευτη λαϊκοῦ ὕφους τεχνοτροπία και ή εἰκόνα του Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Κ. 709/Τ. 1812¹⁰¹. Στο τελευταῖο από τὰ παραδείγματα αὐτὰ τὸ βάθος συνίσταται κυρίως από βουνά, με τὴν ἀπεικόνιση της Κωνσταντινούπολης — με τρουλλωτὰ οἰκοδομήματα, μιναρέδες κλπ. — παραμερισμένη ἀριστερά: ὁ ζωγράφος της παρενόησε τὴν παρουσία των ἐδῶ ἀρχιτεκτονημάτων και τὰ συσχέτισε πρὸς τὰ ἀρχιτεκτονήματα, που κάποτε συνιστοῦν τὸ βάθος στο θέμα της Σταύρωσης. Πρέπει, συνεπῶς, νά μὴν ἔχει ζωγραφηθεῖ στην Κωνσταντινούπολη.

Περίπου ὅμοιο ἀρχιτεκτονικὸ βάθος — περιτειχισμένη πόλη με τρουλλωτὰ οἰκοδομήματα και μιναρέδες — και, ἀνάμεσα στα ἀρχιτεκτονήματα και στο κύριο θέμα, γῆ με δέντρα χαρακτηρίζουν εἰκόνα του Νεομάρτυρος Κωνσταντίνου του Ὑδραίου,

σταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς κλπ., μετάφρ. Παῖσιου, Κωνσταντινούπολις 1812, χαλκογραφία στο παράφυλλο ἀπέναντι από τὴ σ. 1. Πρβλ. Εὐγένιος [= Γεδεών], *Ζωοδόχος Πηγὴ* 119).

95. Πρβλ. ἀνωτ. σ. 213.

96. Βλ. ἀνωτ. σ. 217.

97. Βλ. ἀνωτ. σ. 220.

98. Στὴ χαλκογραφία (Πί ν. 55 β) ή θάλασσα ἔπρεπε νά βρίσκεται δεξιά· ὁ χαρακτής δὲν ὑπολόγισε τὸ ἀποτέλεσμα της ἀναστροφῆς κατὰ τὴν ἐκτύπωση.

99. Ἐκτὸ ἀγορά. Ἐδημοσίευτη.

100. Βλ. ἀνωτ. σημ. 46.

101. Ἐδημοσίευτη.

στην Ύδρα¹⁰² και παράσταση της Σταύρωσης σε δίπτυχο του Μουσείου της Ιστορίας της Τέχνης στη Βιέννη¹⁰³. Ο ζωγράφος της υδραϊκής εικόνας είναι αδύνατο να είχε στο νοῦ του την τοπογραφία της Ύδρας, ατέλειστης και δίχως μιναρέδες· πιστεύω ότι ακολούθησε γνώριμή του, ἐννοῶ κωνσταντινουπολίτικη, αὐτὴν ποὺ ἐντοπίσαμε παραπάνω, εικονογραφικὴ παράδοση. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ζωγραφήθηκε καὶ ἡ εἰκόνα αὐτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, πιθανῶς ὅταν ἀνακηρύχθηκε ὁ Κωνσταντῖνος σὲ ἅγιο ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων του στὴν Ύδρα ἀπὸ τὴ Ρόδο, ὅπου εἶχε μαρτυρήσει (1800), τὸ ἀργότερο δηλαδὴ κατὰ τὸ ἔτος 1814, ἔτος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς ἀκολουθίας του¹⁰⁴. Ὡς πρὸς τὸ δίπτυχο τῆς Βιέννης, ἐπειδὴ ἀναγράφεται ὡς χορηγὸς ὁ ζακυνθινὸς εὐπατρίδης Νικόλαος Λούντζης (ἐξῆσε μετὰ τὸ 1705 καὶ περίπου τοῦ 1790), θεωρεῖται ὅτι ζωγραφήθηκε στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ μαθητὴ τοῦ ζακυνθινοῦ ἐπίσης ζωγράφου Νικολάου Καλλέργη (περίπου 1669 - 1744)¹⁰⁵. Στὴ Σταύρωση ἡ πόλη πίσω ἀπὸ τὸ κύριο θέμα εἰκονίζει, βέβαια, τὰ Ἱεροσόλυμα· ὡστόσο ἡ ὀλοφάνερη μορφικὴ τῆς συγγένεια πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη τῶν παραστάσεων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὑποσημαίνει — τὸ λιγότερο — ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ διπτύχου εἶχε ὑπόψη τοῦ εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦτο εικονογραφικὸ γνώρισμα.

Ἀπὸ τὴ χαλκογραφία τοῦ Νικολάου τοῦ Χίου (Π ί ν. 55 β) ἀποκοῦμε καὶ γραπτὴ — ἔστω ὄψιμη — μαρτυρία ὅτι ἡ εικονογραφία τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς μὲ τὰ κωνσταντινουπολίτικα τοπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ συνδέεται καὶ τοπικὰ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πραγματικά: Ἐνα προσκύνημα μὲ τὴν ἱαματικὴ φήμη καί, μαζί, μὲ τὴ μυστικὴ ἐθνικὴ προσδοκία ποὺ διέπνεαν τὸ Μπαλουκλῆ, εἶναι ἐπόμενο νὰ προκαλοῦσε ἰδιαίτερη συγκίνηση στοὺς ἀπὸ παντοῦ προσκυνητὲς του, ἐννοῶ στοὺς ὑπόδουλους ἐπισκέπτες τῆς πρωτεύουσας, καὶ νὰ ἔδινε ἔτσι εὐκαιρίες ἀπασχόλησης σὲ ζωγράφους στὴν Κωνσταντινούπολη· γιατί, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς Ἁγίους Τόπους, μὲ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μὲ ἄλλα προσκυνήματα — ὡς πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἦδη ἀπὸ παλαιοχριστιανικὴ παράδοση —, εἶναι φυσικὸ νὰ ἤθελαν οἱ προσκυνητὲς νὰ ἀποκομίσουν ἀπὸ τὸ προσκύνημα καὶ ἐνθῦμιο καὶ τὴ θεία χάρη μαζί, ἀπὸ τὴν ὁποία πιστεύεται ὅτι τὸ ἐνθῦμιο εἶναι διαπερασμένο. Στὴ χαλκογραφία τοῦ Χριστοφόρου Ζεφάρ τοῦ ἔτους 1744 ἡ ἐπιγραφή *Ζῶσα Πηγὴ τῆς χάριτος ὑπάρχουσα, πότισον πάντας τοὺς εἰς σὲ προστρέχοντας* ὑποδηλώνει μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὸν ἀναμνηστικὸ καὶ θρησκευτικὸ μαζί χαρακτήρα τῶν εἰκόνων αὐτῶν, ποὺ τὶς προμηθεύονταν, πιθανότατα, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ προσκυνήματος.

Στὴν εικονογραφία τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς ἄμεση ἀναφορὰ πρὸς τὸ ἅγιοσμα τοῦ Μπαλουκλῆ προδίδουν ἐπιπλέον οἱ παραστάσεις ψαριῶν μέσα στὴ δεξαμενὴ¹⁰⁶

102. Σῶτος Χονδρόπουλος, *Ἀστέρια τοῦ Σαρωνικοῦ. Κωνσταντῖνος ὁ Νεομάρτυς ὁ Ὑδραῖος. Ἀφηγηματικὴ βιογραφία* (Ἀθήνα 1970), πίνακας παρένθετος ἀπέναντι στὴ σ. 6 (τοῦ προλόγου).

103. Karoline Kreidl-Papadopoulou, Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum, *Jahrb. d. Kunsthist. Samml. in Wien* 66 (1970), 70 κ.έ. καὶ 109 κ.έ. ἀριθ. 11 εἰκ. 50.

104. Ἀναγραφὲς ἐκδόσεων: Louis Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Bruxelles 1926, 45.

105. Kreidl-Papadopoulou, ἔ.ἀ.

106. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα: Εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Sterbini (βλ. ἄνωτ. σημ. 46), Διονυσίου ἀπὸ τὸ Φουρνῶ, *Ἐρμηνεία* V, 9 (βλ. ἄνωτ. σημ. 46) καὶ εἰκόνα του στὸ Φουρνῶ (βλ. ἄνωτ. σημ. 46). Μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Gerlach, *Tage-Buch* 185. Ἡ παράδοση γιὰ τὰ μισοτηγανισμένα ψάρια: Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*. Παραδόσεις, ἐν Ἀθήναις 1904, Α', 21 ἀριθ. 31 καὶ Β', 656 κ.έ. Πρβλ. Johann Georg, Herzog zu Sachsen, *Byz. Zeitschr.* 18 (1909) 183.

καὶ προχοΐδων, μὲ τις ὁποῖες ἀντλοῦσαν ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ τὸ ἀγίασμα¹⁰⁷.

Τὸ γνωστὸ ὡς τῶρα ὑλικὸ ἀπὸ εἰκόνες τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς εἶναι ἀκόμη σχετικὰ λιγιστὸ· περισσότερη γνώση του, μὲ μορφολογικὲς του ἀναλύσεις, ἐνδέχεται νὰ ὀδηγήσει σὲ συμπεράσματα ἐνδιαφέροντα ὡς πρὸς τὴν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

107. Ἐπὶ τὰ παλαιότερα παραδείγματα: Εἰκόνα Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1147/Τ. 657 (βλ. ἀνωτ. σ. 215, Πί ν. 51), εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Willy Flachsmann (βλ. ἀνωτ. σημ. 48), Διονυσίου ἀπὸ τὸ Φουρνᾶ, Ἐρμηνεία καὶ εἰκόνα (βλ. ἀνωτ. σημ. 46), χαλκογραφία τοῦ Νικολάου τοῦ Χίου (Πί ν. 55 β). Μνημονεύεται προχοΐδα ἀπὸ τὸν Gerlach (βλ. ἀνωτ. σ. 202). Στὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Siegfried Amberg-Herzog ἀριθ. 26 (βλ. ἀνωτ. σημ. 46) μερικὲς ἀπὸ τὶς προχοΐδες φέρονται προσδεμένες σὲ ἀλυσίδα.

Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΡΟΔΟΝ ΤΟ ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

(Πί ν. 56 - 59)

Ἡ Θεοτόκος τοῦ τύπου « Ρόδον τὸ Ἀμάραντον » παριστάνεται σχεδὸν κατὰ κανόνα σὲ προτομὴ ἐπάνω σὲ ἓνα ἀνοιχτὸ ρόδο, ὡσάν νὰ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὸ ρόδο, μὲ τὸ μαφόριο νὰ πορπώνεται ἐμπρὸς στὸ στῆθος, νὰ φορεῖ στὸ κεφάλι στέμμα καὶ νὰ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χεῖρι τὸ Χριστὸ, νήπιο, ντυμένο μὲ βασιλικὴ στολὴ (Πί ν. 56: εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα, ἀριθ. Β.Μ. 1193/Τ. 725 ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Θεσσαλονίκης¹). Ἀποδίδει τὸ τροπάριο *Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, χαῖρε, ἢ μόνη βλαστήσασα*, ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Ὑμνογράφου Ἰωσήφ, πού ψάλλεται στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου², γὰ τὸ λόγο δὲ τοῦτο καὶ κάποτε ἢ παράστασή τῆς πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς εἰκοσιτέσσερεις Οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου³.

Ἡ Θεοτόκος στὸ θέμα τοῦτο, τοῦ Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, συνοδεύεται κατὰ κανόνα ἀπὸ πολλὰ δευτερεύοντα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα: Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Θεοτόκου ἀπλώνεται δέλτος μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Ρόδον τὸ ἀμάραντον, χαῖρε, ἢ μόνη βλαστήσασα*, ἢ ὁποία σχεδὸν κατὰ κανόνα φέρεται ἀπὸ δύο ἀντωπὰ τοποθετημένους ἀγγέλους. Σπάνια παριστάνεται ἢ Θεοτόκος ὄχι ἐπάνω σὲ ρόδο (Πί ν. 58)⁴, ἢ παριστάνεται ἐπάνω σὲ πολλὰ ρόδα καὶ διάφορα ἄλλα ἄνθη καὶ φυλλώματα (Πί ν. 59 : εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα, ἀριθ. Β.Μ. 4076/Τ. 2244, τοῦ ἔτους 1738)⁵ ἢ ὡσάν νὰ κάθεται σὲ θρόνο, δηλαδὴ σὲ προτομὴ ἀλλὰ ἔτσι πού μόλις νὰ φαίνεται καὶ ὁ θρόνος⁶. Συχνὰ παριστάνεται νὰ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρι ρόδο⁷ ἢ ἄλλο ἄνθος⁸, ἢ ἀνθοδέσμη μὲ ταινία

1. Δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου.

2. Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (Σικελοῦ), *Κανὼν τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον*: Τῷ Σαββάτῳ τῆς Ε' Ἑβδομάδος, Ὡδὴ α', 3 (Τριώδιον κατανυκτικόν, ἔκδ. 4η, Βενετία 1876, 283β). Γὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα: Κωνσταντῖνος Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, 205 - 206.

3. Εἰκόνα ἄλλοτε στὴν κατοχὴ τοῦ Π. Καμπάνη, ἔργο τοῦ Ἀθανασίου διακόνου τοῦ Κρητός, τοῦ ἔτους 1757 (Δημητρίου Σισιλιάνου, *Ἕλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθήναι 1935, 49).

4. Βλ. κατωτ. σ. 234.

5. Βλ. κατωτ. σ. 234 κ.έ.

6. Εἰκόνα μὲ ἑλληνικὴς ἐπιγραφὴς στὸ Ἐθνικὸ Μοῦσεῖο Βέλικο Τίρνοβο στὴ Βουλγαρία (Atanas Bojkov, *L'école de peinture de Triavna*, Sofia 1967, εἰκ. 15).

7. Εἰκόνες: Μουσείου Σόφιας τοῦ ἔτους 1703, ἀπὸ τὴ Σηλυβρία (βλ. κατωτ. σ. 234), στὴν Ἀθήνα Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἀριθ. Β.Μ. 1195/Τ. 979 ἀπὸ ἐκκλησίαν τῆς Θεσσαλονίκης (ἀδημοσίευτη), Μοῦσεῖο Μπενάκη Γ 110 (Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος τῶν εἰκόνων* [Μοῦσεῖον Μπενάκη, Ἀθήναι], ἐν Ἀθήναις 1936, 95 ἀριθ. 71, πίν. 49B), Γ 27, 3 (ἀπ. 96, ἀριθ. 72, πίν. 50A), Βέλικο Τίρνοβο (σημ. 6), Συλλογῆς Τσαρλς Μπόλλες Ρότζερς (Α. Dean McKenzie, *Greek and Russian Icons and other Liturgical Objects in the Collection of Mr. Charles Bolles Rogers* (1965), 26 ἀριθ. 12), τρίπτυχο τῆς Συλλογῆς Φέλμπερ, ἀριθ. 35 (Manolis Chatzidakis — Vojislav Djurić — Miroslav Lazović, *Les icones dans les collections*

(Πί ν. 59) ἢ διανθισμένο σκηπτρο (Πί ν. 56)⁹ καὶ κάποτε μὲ τὸ ἄριστερό, ποῦ κρατεῖ τὸ Χριστό, νὰ κρατεῖ καὶ ἓνα φύλλο, ὡσὰν φύλλο δυόσμου (Πί ν. 56 καὶ 59)¹⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄγγέλους συνοδεύεται τὸ κύριο θέμα καὶ ἀπὸ σύμβολα, ποῦ αἰσθητοποιοῦν ποιητικές παρομοιώσεις ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ: Σπάνια ἀπὸ ἓνα ἀστέρι καὶ τὸν ἥλιο (Πί ν. 56)¹¹ ἢ ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη¹²· συχνότερα συνοδεύεται ἀπὸ — διευθετημένα δεξιὰ καὶ ἀριστερά της — δοχεῖο μὲ κρίνα ἢ διάφορα ἄλλα ἄνθη¹³ (Πί ν. 56 καὶ 59), μυροδόχη (Πί ν. 56 καὶ 59)¹⁴, κηροπήγιο μὲ λαμπάδα ἢ ἐπτάφωτη λυχνία¹⁵, στάχυ¹⁶, βουνό (Πί ν. 59)¹⁷, κλίμακα καὶ γέφυρα (Πί ν. 59)¹⁸, πόλη (Πί ν. 59)¹⁹, κιβωτό (Πί ν. 59)²⁰ κ.ἄ.²¹ Καὶ ἡ παρουσία τῶν ἄγγέλων μὲ τὴ δέλτο ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Θεοτόκου, μολονότι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ σὲ παλαιότερα πρότυπα, στὴν περίπτωση τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποδίδει ἔννοιες ἀπὸ τὸν Κα-

suisses [Berne 1968] ἀριθ. 134). Μὲ τὸν τρόπο τοῦτο ὑποδηλώνεται ἀναφορά πρὸς τὸ ὑμνολογικὸ κείμενο: *Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, χαῖρε, ἡ μόνη βλαστήσασα*, ἀπὸ τὸν Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ (βλ. ἄνωτ. σημ. 2).

8. Εἰκόνα στὴ Βηρυτὸ (*Icones Melkites. Exposition organisée par le Musée Nicolas Sursock* κλπ., Beyrouth (1969), 164 - 165, ἀριθ. 23.

9. Ἰωσήφ, Ὡδὴ ζ' 2: *Ἡ ράβδος ἡ μυστικὴ, ἄνθος τὸ ἀμάραντον ἢ ἔξανθήσασα* (Τριώδιον 289α).

10. Πρβλ. εἰκόνες Μουσείου Σόφιας (σημ. 7) καὶ Φέλμπερ ἀριθ. 35 (σημ. 7). Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ α' 3*: *τὸ ὄσφράδιον τοῦ μόνου βασιλέως* (Τριώδιον 283β).

11. Πρβλ. Ἀκαθίστου Α: *Χαῖρε, ἀστὴρ ἐμφαίνων τὸν ἥλιον* (Τριώδιον 282α) καὶ Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ θ' 2*: *Χαῖρε ἄστρον ἄντων, εἰσάγων κόσμῳ τὸν μέγαν Ἰλιον* (αὐτ. 290β).

12. Εἰκόνες: Μουσείου Σόφιας (σημ. 7) καὶ Μουσείου Μπενάκη Γ 27, 3 (σημ. 7). Πρβλ. Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ γ' 3*: *Ὁρθρος φαινός, χαῖρε ἡ μόνη τὸν Ἰλιον φέρουσα Χριστόν... χαῖρε τὸ σκότος λύσασα* (Τριώδιον 284α).

13. Τρίπτυχο Συλλογῆς Φέλμπερ ἀριθ. 35 (σημ. 7), εἰκόνες: Μουσείου Σόφιας (σημ. 7), Μουσείου Μπενάκη Γ 110 (σημ. 7) καὶ Γ 27, 3 (σημ. 7), Συλλογῆς Τσαρλς Μπόλλες Ρότζερς (σημ. 7), Βηρυτοῦ (σημ. 8). Κείμενα: Ἀκαθίστου Ν: *Χαῖρε, τὸ ἄνθος τῆς ἀφθαρσίας* (Τριώδιον 284α) καὶ Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ α' 4*: *Χαῖρε, ἡδύπνοον κρίνον* (αὐτ.). Δοχεῖο μὲ ἄνθη πλάγι ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ σὲ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*², Paris 1960, 91).

14. Πρβλ. εἰκόνες: Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σόφιας (σημ. 7), Βυζαντινοῦ Μουσείου τοῦ ἔτους 1738 (βλ. κατωτ. σ. 234), Βηρυτοῦ (σημ. 8), Μουσείου Μπενάκη Γ 110 καὶ Γ 27, 3 (σημ. 7), Τσαρλς Μπόλλες Ρότζερς (σημ. 7), τρίπτυχο Συλλογῆς Φέλμπερ ἀριθ. 35 (σημ. 7). Ὁ Ἰ. Α. Ξυγγόπουλος, *Εἰκόνες Μουσείου Μπενάκη* 95 καὶ 96, ἀναγνωρίζει θυμιατήριο. Πρβλ. Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ α' 4*: *θυμίαμα εὔσσημον, μύρον πολύτιμον* (Τριώδιον 284α) καὶ Ὡδὴ θ' 3: *σκεῦος μύρον τὸ ἀκένωτον ἐπὶ σὲ κενωθὲν εἰσδεξάμενον* (αὐτ. 290β).

15. Κηροπήγιο μὲ λαμπάδα: Εἰκόνες Μουσείου Σόφιας (σημ. 7), Βηρυτοῦ (σημ. 8), Μουσείου Μπενάκη Γ 27, 3 (σημ. 7)· πρβλ. Ἀκαθίστου Φ: *Φωτοδόχον λαμπάδα τοῖς ἐν σκότει φανεῖσαν* (Τριώδιον 286β). Ἐπτάφωτος λυχνία: Εἰκόνες Μουσείου Μπενάκη Γ 110 (σημ. 7), Βυζαντινοῦ Μουσείου τοῦ ἔτους 1738 (κατωτ. σ. 234)· πρβλ. Ἀκαθίστου Φ: *Χαῖρε, ὅτι τὸν πολύφωτον ἀνατέλλεις φωτισμόν* (Τριώδιον ἔ.ἀ.), Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ δ' 1*: *Χαῖρε λυχνία* (αὐτ. 285α).

16. Μουσείου Μπενάκη εἰκόνα Γ 110 (σημ. 7). Πρβλ. Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ γ' 1*: *στάχυν ἢ βλαστήσασα τὸν θεῖον* (Τριώδιον 284β).

17. Πρβλ. Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ δ' 1*: *Χαῖρε πῖον ὄρος* (Τριώδιον 285α) καὶ ε' 5: *ὄρος ἀλατόμητον* (αὐτ. 285β).

18. Πρβλ. Ἀκαθίστου Γ: *Χαῖρε, κλίμαξ ἐπουράνι... χαῖρε, γέφυρα ἢ μετάγουσα* (Τριώδιον 282β), Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ δ' 2* (αὐτ. 285α).

19. Πρβλ. Ἰωσήφ, *Καν. Ὡδὴ ε' 4*: *Χαῖρε πόλις τοῦ παμβασιλέως* (Τριώδιον 285β).

20. Πρβλ. Ἀκαθίστου Ψ: *Χαῖρε κιβωτὴ χρυσωθεῖσα τῷ πνεύματι* (Τριώδιον 287α).

21. Γιά τίς βιβλικές προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου παλαιότερα: Ντούλα Μουρίκη, Αἱ βιβλικάι προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, *ΑΔ* 25 (1970): Μελέται

νόνα του Ίωσήφ²². Έννοιες από τον Κανόνα του Ίωσήφ αποδίδουν επίσης το στέμμα πάνω στο κεφάλι της Θεοτόκου και η βασιλική στολή του νηπίου²³. Κάποτε, τέλος, το θέμα της Θεοτόκου Ρόδου του Ἀμάραντου συνδυάζεται με το θέμα της Θεοτόκου ως Ρίζας Ἰεσσαί²⁴.

Το θέμα της Θεοτόκου Ρόδου του Ἀμάραντου ἄπαντᾶ ἀποκλειστικὰ σὲ εἰκόνες ἢ σὲ τρίπτυχα, ἀπὸ τὸ ὄλο δὲ εἰκονολογικὸ περιεχόμενό του γίνεται φανερό ὅτι οἱ εἰκόνες μὲ τὸ θέμα τοῦτο συνδέονται τελετουργικά πρὸς τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου. Στὴν Κωνσταντινούπολη εἰκόνα τοῦ τύπου, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦμε, τοποθετεῖται σὲ προσκυνητᾶρι (« τρισκέλι ») τῆ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ καὶ οἱ Χαιρετισμοὶ διαβάζονται ἐμπρὸς στὴν εἰκόνα αὐτή²⁵. Συνιστᾷ δηλαδὴ ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου τὴν ἑορταστικὴ - λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου· ἀποτελοῦν δὲ οἱ εἰκόνες αὐτὲς λίγο ὡς πολὺ ἀπαραίτητο λειτουργικὸ ἐπιπλο τῶν ἐκκλησιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ἴδιο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα, ὅσων προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ ὄλες — ὄχτῳ ἐν ὄλῳ — ἀνήκαν σὲ ἐκκλησίαις τῆς.

Στὸ Ἅγιον Ὅρος δὲν ὑπάρχει, ἀναφορικὰ πρὸς τὸ ζήτημά μας, ἐνιαία τελετουργικὴ πράξις. Στὸ Πρωτᾶτο ψάλλεται ὁ Ἀκάθιστος ἐμπρὸς σὲ ἀπλῶς μικρὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, τοποθετημένη πλάγι ἀπὸ εἰκόνα ἀντίγραφο τῆς Θεοτόκου Ἄξιον Ἐστί, τοῦ παλλαδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Εἰδικὰ πρὸς τὸν Ἀκάθιστο συνδέεται ἡ μικρὴ εἰκόνα τοῦ « Ἀκαθίστου » (διαστ. 0.31 × 0.27 μ.) στὸ ὁμώνυμο παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Διονυσίου, γιὰ τὴν ὁποία παραδίδεται, ὅτι εἶναι ἀκριβῶς ἡ εἰκόνα, ποὺ λιτανεύθηκε στὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Σέργιο· ὁ τύπος τῆς ὅμως εἶναι ἀδιάγνωστος²⁶. Δύο ἄλλες εἰκόνες μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ « Ἀκαθίστου », ἡ μία στὴ Μονὴ Χιλανδαρίου καὶ ἡ ἄλλη στὴ Μονὴ Ζωγράφου, ἀνήκουν ἡ μία στὸν τύπο τῆς Γλυκοφιλοῦσας καὶ ἡ ἄλλη στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας²⁷. Ἀσάφεια στὴν τελετουργικὴ πράξις παρατηρεῖται καὶ στὴ Μονὴ Ἰβήρων. Σὲ τροπᾶριο ἐνός, ὅπως χαρακτηρίζεται, κανόνα ἀφιερωμένου στὸ παλλάδιό τῆς, τὴν Πορταίτισσα — ποιήματος τοῦ 17ου αἰώνα — ἀποκαλεῖται ἡ

217 - 251. Πρβλ. ἐπίσης τὴν εἰκόνα, ἔργο τοῦ Σταματίου Ἱερομονάχου (1771) τῆς Μονῆς Τοπλοῦ Κρήτης (Καλοκώρης 205 κ.έ., πίν. 290, ὁ ἴδιος, *Ἡ εἰκὼν « Μέγας εἰ Κύριε » τοῦ Κρητὸς ζωγράφου Ἰωάννου Κορνάρου* (= Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς, τόμ. ΙΕ', παράρτημα 6), Θεσσαλονικὴ 1970, 25 κ.έ., πίν. 17.

22. *Χαῖρε τῶν ἀγγέλων χαρμονή* (Ἰωσήφ, *Καν. Ὠδῆ ε'* 2 (Τριώδιον 285^α). Στὴν εἰκόνα τοῦ Μουσείου Μπενάκη Γ 110 ὁ καθένas ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους κρατᾷ καὶ δεῦτερο εἰλητᾶριο: Ὁ ἕνας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ὁρθρος φαινός* (πρβλ. σημ. 12) καὶ ὁ ἄλλος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Στάχυν ἡ βλαστήσασα* (πρβλ. σημ. 16) (Ξυγγόπουλος, *ἔ.ἀ.*, 95).

23. Ἰωσήφ, *Καν. Ὠδῆ α'* Εἰρμός: *καὶ λόγον ἐρεῦζομαι τῇ βασιλίδι μητροί* (Τριώδιον 283^α).

24. Τρίπτυχο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1962/Τ. 447 τοῦ ἔτους 1741 (;) ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ (ἀδημοσίευτο), εἰκόνα ἀπὸ τὴ Βηρυτὸ (σημ. 8) καὶ ἄλλη ἐκεῖ ὅμοια πρὸς τὴν προηγούμενη (*Icones Melkitas*, 173, ἀριθ. 33).

25. Πληροφορία τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ καθηγητῆ στὴ Σχολῇ τῆς Χάλκης κ. Ἀριστείδη Πασαδαίου (ἰδιωτικὸ γράμμα).

26. *Ἀνωτέρα Ἐπισκιάσις ἐπὶ τοῦ Ἁθῶ, ἧτοι Ἀγγησις περὶ τῶν Ἀγίων καὶ Θανατορογῶν καὶ ἐν Ἁθῶ δοξασθεισῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλων Ἀγίων*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1861, 55 κ.έ., Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερά Μονὴ τοῦ Ἁγίου Αἰωνίου*, Ἀθήνα 1959, 30 κ.έ.

27. *Ἀνωτέρα Ἐπισκιάσις* 49 εἰκόνα ἀπέναντι στὴ σ. 49 καὶ σ. 61 κ.έ. εἰκ. ἀπέναντι στὴ σ. 61.

Πορταΐτισσα Ρόδο Ἀμάραντο²⁸: ἡ Πορταΐτισσα ὅμως ἀνήκει στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Ὁδηγήτριας²⁹. Στὸ παρεκκλήσιο τῆς Πορταΐτισσας τελεῖται ἀπλῶς ἡ ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἀποδείπνου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπὶ μέρους στάσεων τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (τῶν Χαιρετισμῶν) κάθε Παρασκευὴ τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἐνῶ ἡ βασικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου, τοῦ Σαββάτου τῆς Ε΄ Ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν, τελεῖται στὸ καθολικὸ, ὅπου ὀλόκληρος ὁ ὕμνος ὑποβάλλεται ἐμπρὸς στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας, στὸ τέμπλο τοῦ³⁰. Ἀπὸ τὸ παραπάνω τροπάριο συνάγεται, ἐπομένως, τὸ πολὺ ἔνδειξη ὅτι, ἴσως, ὑπῆρχεν ἀπὸ τότε κάποια εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, ἐμπρὸς στὴν ὁποία διάβαζαν τοὺς Οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου καὶ ὅτι οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς Ἰβήρων μετέφεραν στὸ παλλάδιό τῶν ἀντίστοιχες λατρευτικὲς παραστάσεις. Μόνον στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Παύλου, ὅσο μὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐξακριβώσω, χρησιμοποιοῦν μικρὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τύπου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, ποὺ τὴν τοποθετοῦν, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ προσκυνητάρι πλάγι ἀπὸ τὴ μεγάλη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλοῦσας³¹: ἀντιπροσωπεύεται, συνεπῶς, στὴ μονὴ αὐτὴ παράδοση ὁψιμη καὶ προφανῶς φερμένη ἀπὸ ἔξω, μὴ ἀγιορείτικη.

Ἡ σχετικὴ λατρευτικὴ παράδοση τοῦ Ἁγίου Ὀρους εἶναι δυνατό, λοιπόν, νὰ συνοψισθεῖ σὲ τοῦτο: ὅτι, δηλαδή, ἡ ἀνάγνωση τῶν Οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου γινόταν ἀρχικὰ εἴτε ἐμπρὸς στὴν εἰκόνα — τῆς Θεοτόκου πάντως — ποὺ συνιστοῦσε τὸ παλλάδιο τοῦ τόπου (μονῆς ἢ τῆς κοινότητος) εἴτε ἐμπρὸς σὲ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας. Ἡ ἀναφορὰ ὅμως τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου πρὸς τὴν Ὁδηγήτρια φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς παλαιότερη καὶ καθολικότερη λατρευτικὴ πράξη. Σχετικὴ ἔνδειξη παρέχεται ἀπὸ σικελικὸ χειρόγραφο τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφράστη στὴ Μεσσήνη τῆς Ἰταλίας — *Bibliot. Universit., F. S. Salvatore 27 C. 202* — τοῦ 12ου αἰ., ὅπου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ παράσταση τῆς Θεοτόκου τύπου Ὁδηγήτριας ὡς ἐπίτιτλο κειμένου, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *Λόγος ἀναγιγνωσκόμενος εἰς τὴν Ἀκαθίστον* (ἡ ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπὸ τὴ μικρογραφία)³². Ἀμεσότερη ἔνδειξη παρέχεται ἀπὸ τοιχογραφία, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ σειρά τῶν Οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου στὴν τράπεζα τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὀρους ὡς τελευταῖο θέμα τῆς σχετικῆς εἰκονογραφικῆς ἐνότητος καὶ εἰκονογραφεῖ αὐτὴ τούτη τὴν τελετὴ: Παριστάνεται νὰ διαβάζονται οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου ἐμπρὸς σὲ εἰκόνα τῆς Ὁδηγήτριας στημένη σὲ εἰκονοστάσιο μὲ ποδέα³³. Ἀργότερα φαίνεται νὰ χαλαρῶ-

28. *Ρόδον πέλεις ἀμάραντον/ καὶ εὐωδιάζεις πάντα τῇ χάριτι./ χαῖρε, Κόρη Πορταΐτισσα,/ ἱερεῖς καὶ λενίται ἐκβοήσατε* (I. Pitra, *Hymnographie de l'église grecque*, Paris 1867, 15). Πρβλ. *ρόδον, μύρον τε καὶ κάλυκα* (αὐτ. 16).

29. N. P. Kondakov, *Pamjatniki christianskago Iskusstva na Afonje*, St. Peterburg 1902, 166, πίν. XVII, ὁ ἴδιος, *Ikonografija Bogomateri*, II, St. Peterburg 1915, 214 κ.έ., εἰκ. 103, Randoll Coate, *Mont Athos. La Sainte Montagne*, Grenoble-Paris 1948, εἰκ. 32, Ἀνωτέρα Ἐπιστάσις, εἰκόνα ἀπέναντι στὴν σ. 31.

30. Γραπτὴ πληροφορία ἀπὸ μέρος τῶν Ἐπιτρόπων τῆς Μονῆς Ἰβήρων.

31. Γραπτὴ πληροφορία ἀπὸ μέρος τοῦ Ἡγουμένου τῆς Μονῆς, Ἀρχιμανδρίτη π. Ἀνδρέα.

32. Angela Daneu Lattanzi, *Lineamenti di storia della miniatura in Sicilia* (= *Storia della miniatura. Studi e Documenti*, 2), Firenze 1968, 18, εἰκ. 4, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

33. G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 147, 2. Κύρια πρόσωπα εἶναι ἕνας ἐπίσκοπος νὰ διαβάζει καὶ ἕνας διάκονος νὰ θυμιατίζει. Γιὰ τὸ « εἰκονοστάσιο », στὴν προκειμένη περίπτωσι, βλ. D. I. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild*, München 1965, 324 καὶ 325. Ὁμοία παράσταση στὴν τράπεζα τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (Millet, ἔ.ἀ., πίν. 104, 2), ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Ἀκαθίστου, τοποθετεῖ τὴ σκηνὴ ἐπάνω στὰ τεῖχη πόλης (τῆς Κων-

νεται ή αναφορά τής ακολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου πρὸς εἰκόνα τύπου Ὁδηγήτριας. Σὲ παλαιὰ ἔντυπα βιβλία παραστάσεις τής Θεοτόκου ἐπιγραφόμενες χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀκαθίστου, μὲ τὶς ὁποῖες εἰκονογραφοῦνται κείμενα ἀναφερόμενα στὸν Ἀκάθιστο, ἀνήκουν ἄλλοτε στὸν κοινὸ τύπο μιᾶς ἔνθρονης Βρεφοκρατούσας³⁴ καὶ ἄλλοτε στὸν τύπο τής Γαλακτοτροφούσας³⁵. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἐντελῶς ἄχρωμος ἀπὸ τὴν ἐποψὴ ἀναφορᾶς πρὸς τὸν Ἀκάθιστο· τοῦ δευτέρου κάποια ἀναφορὰ πρὸς τὸν Ἀκάθιστο³⁶ φαίνεται μᾶλλον συμπτωματικῆ. Ἀποκτᾶ ἔτσι πλατύτερη σημασία, ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ πρὸς τὸν Ἀκάθιστο τελετουργικὴ παράδοση, ἢ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴ σημερινὴ λατρευτικὴ πράξη στὸ Ἅγιον Ὅρος· ὅτι, δηλαδή, ὁ Ἀκάθιστος διαβαζόταν ἀρχικὰ ἐμπρὸς σὲ εἰκόνα τής Θεοτόκου τύπου Ὁδηγήτριας, ἀλλοῦ ἐμπρὸς σὲ εἰκόνα τύπου Γαλακτοτροφούσας, τάξη, ποὺ σιγὰ σιγὰ ἀτόνησε μὲ τάση νὰ ὑποκατασταθεῖ στὴ θέση τής Θεοτόκου Ὁδηγήτριας ἢ τής Γαλακτοτροφούσας ἢ Θεοτόκος Ρόδο τὸ Ἀμάραντο.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω πληροφορίες συνάγεται ὅτι περίπου ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ τύπος τής Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου, μάλιστα δὲ σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου, δὲν ἦταν πλατεῖα διαδεδομένος. Πραγματικὰ καὶ οἱ γνωστὲς εἰκόνες τής Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου εἶναι σχετικὰ ὄψιμες. Ἦδη ὁ Καθ. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος ἔχει παρατηρήσει ὅτι ὁ ἐν λόγῳ εἰκονογραφικὸς τύπος τής Θεοτόκου εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα δημιουργήματα τής μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης³⁷· ἀπομένει ὡστόσο νὰ ἐξετασθεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς διαμορφώθηκε καί, ἐνδεχομένως, νὰ ἐντοπισθεῖ ἢ καταγωγὴ του.

Πρέπει νὰ προσέξουμε ὅτι στὸν Κανόνα τοῦ Ἀκαθίστου ὁ χαρακτηρισμὸς *Ρόδον τὸ ἀμάραντον* δὲν ἀναφέρεται στὴ Θεοτόκο, ἀλλὰ στὸ Χριστό, βλάστημά της. Τὸ σωστὸ τοῦτο νόημα ἀποδίδει χαρακτηριστικὸ ἔργο, ποὺ περιέχεται σὲ βιβλίον τυπωμένο στὴ Βενετία τὸ 1612 καὶ ποὺ παρουσιάζει τὸ βρέφος, ποὺ τὸ φέρει ἢ Θεοτόκος, νὰ βλαστάνουν

σταντινούπολης)· βασικὰ ὅμοια σύνθεση στὸ Σερβικὸ Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου (Cod. Slav. 4) φ. 222ν (Jos. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters* κλπ., Wien 1906, 83 κ.έ., πίν. LVIII, 147) παριστάνει τὴν εἰκόνα τής Θεοτόκου Ὁδηγήτριας σὲ εἰκονοστάσιο νὰ φέρεται ἀπὸ δύο βασταγαρίους (γιὰ τὸν ὄρο: Pallas, ἔ.ά., 329) καὶ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἱερεῖα καὶ ψάλτες. Στὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα πρόκειται λιτάνευση τής εἰκόνας.

34. Ξυλογραφία στὸ βιβλίον *Νέος Θησαυρός*. Ἦτοι βιβλίον περιέχον διαφόρους ὁμιλίας εἰς τινὰς δεσποτικὰς καὶ ἁγίων ἑορτάς, νεωστὶ μετατυπωθὲν παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρω 1750 (Βενετία), εἰκόνα στὴ σ. 238. Γιὰ τὸ βιβλίον: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, XVIIIe s., I, Paris 1918, 379 ἀριθ. 394. Τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἔκδοση τοῦ ἔτους 1769 (Ἐνετίησιν παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ. Ἀντίτυπο στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸν Legrand δὲν μνημονεύεται), εἰκόνα στὴ σ. 233.

35. Χαλκογραφία στὸ βιβλίον *Νέος Θησαυρός*. Ἀγγιλὰν Κιτὰπ Γιάνε Γεγγῆ Χαζνὲ κλπ., Βενετία 1756, εἰκόνα στὴ σ. 246. Γιὰ τὸ βιβλίον: Séverien Salaville - Eugène Dalezio, *Karamanlidika*. I. 1584 - 1850, Athènes 1958, 30 κ.έ. πίν. VI. Εἰκόνα τής Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσας, στὸν Μικρὸ Ἅγιον Μηνᾶ Ἡρακλείου τής Κρήτης, ἔργο τοῦ Γεωργίου Καστροφυλάκου (1742), πλασιώνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τοὺς εἰκοσι τέσσερις Οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου (Καλοκύρης 60 πίν. 281, ὁ ἴδιος, Ἡ εἰκὼν « Μέγας εἰ Κόριε » 25, πίν. 13).

36. Ἰωσήφ, *Κατ' Ὠδὴ η'*, 1: γάλακτι ἐξέθρεψας νεύματι τὸν τρέφοντα τὴν οἰκουμένην ἅπασαν (Τριῶδιον 289β).

37. Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος εἰκόνων* 95. Πρβλ. Καλοκύρης, Ἡ Θεοτόκος, 205.

ἀπὸ τὸ κεφάλι του ρόδα³⁸. Τὸ βιβλίον εἶναι δυσεὔρετο καὶ δὲν κατόρθωσα νὰ ἰδῶ τὴ σχετικὴ εἰκόνα· καταχωρίζω περιγραφή της: « Κατὰ δυτικὴν τεχνοτροπίαν... εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἣτις φέρει στέμμα καὶ παισιοῦται δι' ἄκτινων, ἔχουσα ἐπὶ τῶν γονάτων αὐτῆς τὸν Χριστόν. οὐτινος ἐκφύονται ἐκ τῆς κεφαλῆς ἐν εἶδει στεφάνου ἕξ ρόδα. Ἡ Θεοτόκος ἐπικάθηται ἐπὶ ἡμισελήνου, δύο δὲ ἄγγελοι στέφουσιν αὐτὴν διὰ στεφάνου ἕξ ἀστέρων»³⁹. Ἡ εἰκόνα, ποῦ περιγράφεται στὸ προκείμενο παράθεμα, δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἔχει ἄμεση σχέση πρὸς κείμενο, ποῦ νὰ ἀναφέρεται στὸν Ἀκάθιστο· δὲν ἀποκλείεται βέβαια κάποια εἰκονολογικὴ τῆς ἀναφορὰ πρὸς τὸν Ἀκάθιστο σὲ ἐπόμενες σελίδες τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ πάντως, δὲν συμπίπτει πρὸς τὸν τύπο τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ποῦ φαίνεται, λοιπόν, νὰ μὴ εἶχε δημιουργηθεῖ ὡς τότε. Ὡστόσο τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦτο ἔργο, τοῦ 1612, συνιστᾷ ἕνα ἀφιερωτικὸ σημεῖο γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ὁ μηνίσκος, ἐπάνω στὸν ὁποῖο πατεῖ ἡ Θεοτόκος, χαρακτηριστικὸ κατὰ πρῶτο λόγο τῆς ἰταλικῆς εἰκονογραφίας, προῆλθε ἀπὸ τὴ σχηματοποιημένη ἀπόδοση σύννεφου⁴⁰ καὶ ἀποτελεῖ σχηματικὴ παράσταση τοῦ οὐρανοῦ⁴¹: ἀργότερα κατάντησε νὰ ὑποδηλώνει κάποτε τὸν διάβολο — ἀποδίδονται ἔτσι σχηματοποιημένα τὰ φτερά του⁴² — ἴσως μὲ κάποιον ὑπαινιγμὸ πρὸς τὴν τουρκικὴ ἡμισέληνο. Παραδείγματα παραστάσεων τῆς Θεοτόκου ὄρθιας ἢ σὲ προτομῇ ἐπάνω σὲ μηνίσκο εἶναι ἄφθονα. Σὲ μηνίσκο παριστάνεται συχνὰ ἡ Θεοτόκος μὲ τὸ βρέφος νὰ κρατεῖ στὸ ἕνα τοῦ χέρι ρόδο⁴³ ἢ νὰ κρατεῖ ἡ Θεοτόκος ρόδο καὶ τὸ νήπιον νὰ τὸ πιάνει ἢ νὰ τείνει νὰ τὸ πιάσει⁴⁴. Ἡ Θεοτόκος στὰ παραδείγματα αὐτὰ — μὲ τὸ ρόδο — παριστάνεται ἐπάνω σὲ μηνίσκο εἴτε ὄρθια μέσα σὲ δόξα⁴⁵ εἴτε σὲ προτομῇ⁴⁶.

38. *Βιβλίον ὀνομαζόμενον Νέος Θησανρός*, Βενετία 1612, φ. 4^v (= Γ. Λαδᾶ, Προσθήκαι καὶ σημειώσεις εἰς τοὺς ἐκδοθέντας τόμους τῆς « Bibliographie Hellénique » ἐν Ὁ Συνλέκτης. *Περιοδικὸν Ἱστορίας, Βιβλιολογίας καὶ Καλλιτεχνίας*, τεύχ. 6-8 (1950), Παράρτημα, σ. 18-19).

39. Λαδᾶς, 19. Στὴν ἐκδοση τοῦ ἔτους 1685 (Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ... XVIIIe s.*, II, Paris 1894, 426, ἀριθ. 595), εἰκ. στή σ. 233, ἡ Θεοτόκος, σὲ δυτικὴ ἐπίσης τεχνοτροπία, παριστάνεται ὀλόσωμη Βρεφοκρατοῦσα ἐπάνω σὲ μηνίσκο καὶ ἐπίσης μὲ στεφάνη ἀπὸ ἀστέρια γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι της καὶ δύο ἀγγέλους νὰ κρατοῦν στέμμα, ἀλλὰ μὲ τὸ βρέφος δίχως ρόδα.

40. Πρβλ. παραδείγματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Fra Angelico καὶ τοῦ Gozzoli: Bernhard Degenhart - Annetrit Schmitt, *Corpus der italienischen Zeichnungen*. 1300 - 1450, Berlin 1968, I 2, 461 εἰκ. 619, 620, 622, 623, 625, 626, 628 καὶ 629.

41. Πρβλ. τὴν ἀλληγορία τῆς Σταθερότητας (Constantia) Ρώμη, Βιβλιοθ. Βατικ. Barber. Lat. 4077 f. 49^v (αὐτ., I 1, 32 καὶ I 3 πίν. 30b).

42. Χαλκογραφία ἄγνωστου τεχνίτη ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1515 καὶ 1575: Ἡ Θεοτόκος, ὄρθια μέσα σὲ δόξα καὶ στεφανωμένη ἀπὸ δύο ἀγγέλους μὲ στέφανο ἀπὸ ἄστρα, πατεῖ σὲ μηνίσκο, ὡς προσωποποίηση τοῦ διαβόλου (F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings Engravings and Woodcuts ca. 1450-1700*, Amsterdam [ἄχρον.], XIII, 6).

43. Φλαμανδικὴ ξυλογραφία, Βερολίνο Kupferstichkab. ἀριθ. S 1108, 15ου αἰ. (H. Th. Musper, *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*, Stuttgart [1964], 38 εἰκ. 24), χαλκογραφία τοῦ «Τεχνίτη μὲ τις Σημαίες», στὸ Βερολίνο (Hollstein, ἔ.ἀ. XII, 39).

44. Bernard Berenson, *Italian Picture of the Renaissance. Florentine School*, I (London 1963), εἰκ. 54 (Giotto), εἰκ. 505 (Bicci di Lorenzo), II (London 1963), εἰκ. 594 (Angelico) καὶ εἰκ. 707 (Domenico Veneziano πίνακας στὸ Μουσεῖο Βουκουρεστίου), γερμανικὴ χαλκογραφία στὴ Δαρμστάτη (Hollstein, ἔ.ἀ., 40).

45. Ξυλογραφία Βερολίνου S 1108 (ὑποσημ. 43), γερμανικὲς χαλκογραφίαις 16ου αἰ. (F.W.H. Hollstein, *German Engravings Etchings and Woodcuts ca. 1400-1700*, Amsterdam [ἄχρον.], I, 28,

Παράσταση τῆς Θεοτόκου ἀνάμεσα σὲ ρόδα ἢ ἐπάνω ἀπὸ διάφορα ἄλλα ἄνθη, ὡσὰν νὰ πατεῖ ἐπάνω στὰ ἄνθη, συνιστᾷ θέμα πρῶτιστα τῆς δυτικῆς εἰκονογραφίας (Θεοτόκος τοῦ Ροδαρίου: *La Vierge du rosaire, Rosenkranzmadonna*)⁴⁷. Περιορίζομαι σὲ ἰταλικά παραδείγματα. Ὁ Ντομένικο Βενετσιάνο στὸν πίνακά του — τοῦ Μουσείου Βουκουρεστίου — μὲ τὴ Θεοτόκο νὰ κρατεῖ ρόδο, ποῦ ὀρμᾷ νὰ τὸ πάρει τὸ νήπιό⁴⁸, εἰκονίζει τὴ Θεοτόκο ἀνάμεσα σὲ ρόδα· ἰταλικὲς πάλι χαλκογραφίες τοῦ 15ου αἰ. παριστάνουν τὴ Θεοτόκο ἐπάνω ἀπὸ σκεῦος μὲ διάφορα ἄνθη, ὡσὰν νὰ πατεῖ ἐπάνω στὰ ἄνθη⁴⁹, ὅπως σχεδὸν στὸν τύπο τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Δὲν κατόρθωσα ὅμως νὰ εὔρω — ὅσο μοῦ ἦταν δυνατό νὰ ἐρευνήσω — δυτικὸ πρότυπο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ κατάγεται ἄμεσα τὸ ἐλληνικὸ εἰκονογραφικὸ θέμα, ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Τὸ ἐλληνικὸ φαίνεται νὰ προῆλθε μᾶλλον ἀπὸ μίαν ἀπὸ τὰ μέσα ἐπεξεργασία δυτικῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων.

Στὴν περιοχὴ τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης ὡς πρῶτο παράδειγμα παράστασης Θεοτόκου σὲ εἰκονογραφικὴ ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ρόδου φαίνεται νὰ εἶναι μία εἰκόνα τῆς στὸ Μουσεῖο τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης — ἄλλοτε στὸ Θρησκευτικὸ Θησαυροφυλάκειο τοῦ Χόφμπουργκ — τῆς Βιέννης, ὅπου ἡ παράστασή της συνοδεύεται ἀπὸ τὶς προσωπογραφίες τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας Λεοπόλδου Α' καὶ τῆς συζύγου του Ἑλεονώρας (Πί ν. 57)⁵⁰. Ἡ Θεοτόκος — προτομὴ μὲ τὸ βρέφος — εἰκονίζεται ἐπάνω σὲ πλατεῖα ἀβαθὴ λεκάνη μὲ κογχυλιοειδεῖς ραβδώσεις στὴν κοιλιὰ της, δύο μόλις διαγραφόμενους κρουνοὺς σὲ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς καὶ χαμηλὸ πόδι, σὲ εἰκονογραφικὸ δὲ συμφυρμὸ πρὸς παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας — μὲ τὸν Θεὸ Πατέρα ὑψηλὰ καὶ ἀνάμεσά των τὸ Ἅγιον Πνεῦμα (περιστέρι) ἐπάνω σὲ σύννεφα σὲ σχῆμα μηνίσκου· δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Θεοτόκου εἰκονίζονται ἀπὸ ἕνα ἀγγελὸς μὲ ἐνεπίγραφη δέλτο, μὲ τὸ κείμενο *Χαῖρε νύμφη ἀνύμφωτη*⁵¹ ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο (= *Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε*), καὶ ἀριστερὰ τῆς ἀγγελὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους. Ἡ Θεοτόκος εἶναι τοποθετημένη κάτω ἀπὸ μνημειακὸ τόξο, φερόμενο σὲ δύο κίονες μὲ βάθρα, γύρω δὲ ἀπὸ τὸ κύριο θέμα, ἀνάμεσα σὲ ἄνθη — ρόδα κυρίως — εἶναι ζωγραφημένες σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, μὲ τὴ Σταύρωση ὅμως νὰ περιβάλλεται ἀπὸ προτομὲς τῶν ἀποστό-

29 καὶ 157, IV, 33 ἀριθ. 44 κ.ά.), φλαμανδικὲς χαλκογραφίες (*Hollstein, Dutch Flem. Engr. XIII, 79* ἀριθ. 12 καὶ 13).

46. Χαλκογραφία τοῦ Frans van Brugge, τέλους 15ου αἰ. (*Hollstein, Dutch Flem. Engr. XII, 149*), τοῦ Sanders Alexander van Brugsal (*Hollstein, Dutch Flem. Engr. XIII, 168* ἀριθ. 255) καὶ τοῦ Michel Buchführer (*Hollstein, German Engravings...*, 23, ἀριθ. 1).

47. Παραδείγματα: Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, II 2, Paris 1957, 120 - 122, E. Wilkins ἐν Engelberg Kirschbaum, *Lexikon der christl. Ikonographie* III (1971) 569 - 571 (λήμμα: Rosenkranz).

48. Βλ. σημ. 44.

49. Arthur M. Hind, *Early Italian Engraving*, II, London 1938, πίν. 35 καὶ 36.

50. Johann Georg, Herzog zu Sachsen, Ein Athos-Bild in der Geistlichen Schatzkammer der Wiener Hofburg, *Byz. Zeitschr.* 20 (1911), 197 - 198, Karoline Kreidl-Papadopoulou, Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum in Wien, *Jahrb. d. Kunsthist. Samml. in Wien* 66 (1970), 53, 72 κ.έ. καὶ 103 κ.έ., ἀριθ. 9, εἰκ. 49. Τὰ θέματα ἐπιγράφονται ἐλαφρότατα σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα· ἀργότερα, μὲ βάση τὰ ἐλληνικὰ κείμενα, πρόσθεσαν καὶ λατινικὲς ἐπιγραφές. Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα, σὲ πρόσθετη σανίδα, λατινικὴ ἐπίσης ἐπιγραφὴ ἀναγράφει ὅτι ἡ εἰκόνα ζωγραφήθηκε πιθανῶς σὲ μονὴ τοῦ Ἁθῶ (« *verisimiliter in monasterio Athonis Montis depictum* »). Ἡ φωτογραφία (Πί ν. 57) μοῦ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν κ. Καρολίνα Κράιντλ - Παπαδοπούλου.

51. Ἀνάγνωση τῆς Kreidl-Papadopoulou, *αἰτ.* 105.

λων, ὅπως παρουσιάζονται στο θέμα τοῦ Χριστοῦ Ἀμπέλου, καί με τή Ρίζα Ἰεσοῖ ὡς πᾶρισο τῆς Σταύρωσης· ἀλλά οἱ ἔλικες εἶναι τριανταφυλλιᾶς. Οἱ παραστάσεις τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους εἶναι τοποθετημένες κάτω ἀπό τή Θεοτόκο, με ἀνάμεσά των, στόν ἄξονα τῆς σύνθεσης, ζωγραφημένο δικέφαλο ἀετό· μορφές δέ κρυμμένες πίσω ἀπό τὰ βάθρα κρατοῦν ἐπάνω ἀπό τὰ κεφάλια τῶν βασιλέων στεφάνους. Εἰκονίζονται ἀκόμη μεμονωμένοι ἄγιοι σ' ἐγκόλπια, στά βάθρα τῶν κίωνων ὁ Ἅγιος Λεοπόλδος με διχαλωτή σημαία καί ἡ Ἁγία Μαρία ἡ Μαγδαληνή, στοὺς κίονες καί στά τόξα οὐράνιες δυνάμεις καί θυρεοί. Τὸ πεδίο εἶναι διάσπαρτο ἀπὸ ἄνθη, ρόδα κυρίως καθὼς εἶδαμε, ἐπίσης τουλίπες καί, καθὼς νομίζω, κρίνα, καθὼς καί ἀπὸ ἄστρα. Οἱ προσωπογραφίες τῶν βασιλέων περιορίζουν τὰ χρονικά ὅρια γιὰ τὴν εἰκόνα ἀνάμεσα στά ἔτη 1676 καί 1705· χρονολόγησέ της γύρω στο 1700 δὲν εἶναι παρακινδυνευμένη⁵².

Ἡ ὅλη σύνθεση στὴν παραπάνω εἰκόνα, πυκνὴ σὲ πρόσωπα καί σὲ νοήματα, προδίδει ὁμολογιακὸ περιεχόμενο· εἶναι μιὰ διατύπωση τῆς ἱστορίας τῆς Θεῆς Οἰκονομίας καί τῆς συναφοῦς πρὸς τὴ Θεῖα Οἰκονομία ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἀπὸ ὀρθόδοξη ἔποψη, σὲ συνδυασμὸ ὅμως με μιὰ διπλωματικὴ φιλοφρόνηση πρὸς τὸ βασιλικὸ ζεῦγος τῆς Αὐστρίας. Φιλοφρόνηση ἔτσι ἐκδηλωμένη ἀποκτᾶ νόημα ἐντελῶς ἰδιαίτερο, ἂν τοποθετηθεῖ χρονικὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἦττα τῶν Τούρκων ἔξω ἀπὸ τὴν Βιέννη (1683), ποὺ κατέληξε στὴ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς (1698)· τοῦτο ἐπειδὴ διαφαίνεται στὴν ὅλη σύνθεση μιὰ καθοδηγητικὴ σκέψη, ποὺ ξεπερνᾶει τὶς πνευματικὲς δυνάμεις ἐνὸς ἀπλοῦ, ἔστω καλοῦ τεχνίτη. Ὁ ἐντολοδότης θὰ ἔδωσε στο ζωγράφο κάποιον βοήθημα⁵³, ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες ἰδίως τὶς σχετικὲς με τοὺς θυρεοὺς. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ἀκόμη ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἢ τόσο πλούσια σὲ καλλιτεχνικὲς μορφές, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα τεχνοτροπικὸ διχασμὸ. Ἐντυπωσιάζει τὸ ἀρχιτεκτόνημα, μιὰ μεταφορὰ ἀπὸ μορφές τῆς ἰταλικῆς ἀναγέννησης. Ἡ Θεοτόκος με τὸ βρέφος, ἐργασμένη με λεπτολογία, με μαλακὸ τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων καί γλυκερὴ ἔκφραση, προδίδει, καθὼς ἤδη παρατήρησε ἡ Kreidl - Papadopoulou, δυτικὴν ἐπίδραση⁵⁴, ἐπίσης τὸ ἐνδύμα τῆς Θεοτόκου, τὸ κάπως ξενότροπο. Ἡ πυχολογία του ὅμως, ἀντίθετα, ἀποδίδεται σύμφωνα με τὴν παραδοσιακὴ μεταβυζαντινὴ τεχνοτροπία, ἀλλὰ με ἐξαιρετικὴ ἐπιτήδευση (manierismus), ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ἀπόδοση τοῦ ὄρεινου τοπίου — ἓνα μεταβυζαντινὸ μπαρόκ — στὶς παραστάσεις τῆς Γέννησης καί τῆς Μεταμόρφωσης ἀπὸ τὶς γύρω σκηνές τοῦ Δωδεκαῶρτου. Ὡσὰν νὰ θέλησε ἔτσι ὁ ζωγράφος νὰ ἐπιτύχει στὴ μορφὴ τῆς Θεοτόκου μιὰν ἐξίσωση τοῦ ἀνατολικοῦ πρὸς τὸ δυτικὸ πνεῦμα. Τὰ ἄλλα πρόσωπα καί ἰδιαίτερα ἡ παράσταση τοῦ Θεοῦ Πατέρα φανερώνουν ἐμμονὴ στὴν παραδοσιακὴ μεταβυζαντινὴ τεχνοτροπία. Ἄλλα, λοιπόν, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσής του ὁ λεπτολόγος ζωγράφος τῆς εἰκόνας τῆς Βιέννης τὰ ἀντέγραψε — ἄμεσα ἢ ἔμμεσα — ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα, ποὺ τὰ ἐρμήνευσεν ὅμως κατὰ τὸν δικό του τρόπο, καί ἄλλα τὰ μετέφερε στον πίνακά του ἀπὸ τὴ γύρω του παραδοσιακὴ τέχνη.

Στὴν ἐν λόγω εἰκόνα τῆς Βιέννης ἡ λεκάνη συνδέει εἰκονογραφικὰ τὴ Θεοτόκο πρὸς τὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς· ἡ παράλειψη ὅμως τοῦ ὑγροῦ στοιχείου σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ ἐκδηλα μνηοειδὲς σχῆμα τῆς λεκάνης, πρὸς τὶς σχετικὰ μικρὲς τῆς διαστάσεις

52. Kreidl-Papadopoulou, *ἀντ.* 104.

53. Ἡ Kreidl-Papadopoulou προϋποθέτει κάποιον χαρακτηριστικὸ ἔργο ὡς πρότυπο (*ἀντ.* 103).

54. *Αντ.* 104.

καὶ πρὸς τὸ δυσανάλογα μικρὸ πόδι τῆς, ὅλα αὐτά, ἀταίριαστα πρὸς τὴν κανονικὴ εἰκονογραφία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ζωγράφος ἢ ὁ ἐντολοδότης τοῦ εἶχαν ὑπόψη κάποιον πρότυπο, πιθανῶς χαλκογραφία, μὲ προτομὴ τῆς Θεοτόκου ἐπάνω σὲ μηνίσκο⁵⁵, πού ἢ τὸν παρενόησαν ἢ συνειδητὰ τὸν μετέτρεψαν σὲ μορφή γνώριμη, ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, μάλιστα σὲ ἔμμεση ἀναφορὰ πρὸς τὸ ἅγιασμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, πού τότε περνοῦσε σὲ φάση νέας ἀκμῆς⁵⁶. Ὅτι στὴν Ἀνατολὴ ἦσαν γνωστὰ χαρακτηριστικὰ ἔργα μὲ τὴ Θεοτόκο ἐπάνω σὲ μηνίσκο συνάγεται ἀπὸ τὴν παρουσία μηνίσκου κάτω ἀπὸ τὴ Θεοτόκο τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς⁵⁷. Τὰ ρόδα γύρω, στὸ πεδίο τῆς εἰκόνας, θυμίζουσαν παραδείγματα τῆς Θεοτόκου τοῦ Ροδαρίου καὶ ἰδιαίτερα τὸν πίνακα τοῦ Ντομένικο Βενετσιάνο τοῦ Μουσείου τοῦ Βουκουρεστίου⁵⁸. Δὲν κατόρθωσα νὰ ἐξακριβώσω ἂν εἶχαν κυκλοφορηθεῖ χαρακτηριστικὰ ἔργα μὲ θέμα ὁμοιο πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πίνακα τοῦ Ντομένικο Βενετσιάνο τοῦ Μουσείου Βουκουρεστίου. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν εἰκόνα τῆς Βιέννης, ἐννοῶ ἀπὸ μόνον τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα πού τὴ συνθέτουν, εἶναι δυνατό νὰ συναχθεῖ ὅτι, ἐνδεχομένως, ἡ χαλκογραφία τοῦ Νέου Θησαυροῦ τοῦ ἔτους 1612⁵⁹ ἀνακάλεσε συνειρμικὰ στὴ συνείδηση ἀναγνωστῶν τοῦ τῆ συγγενικῆ ποιητικῆ εἰκόνα τοῦ Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο, ὅπου βασικὰ ἐγκωμιάζεται ἡ ἱστορία τῆς Θείας Οἰκονομίας⁶⁰. Σὲ σχέση πρὸς τὴν ἱστορία τῆς Θείας Οἰκονομίας εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη, μολοντί ὡς ἐννοια δὲν ὑπάρχει στὸν Ἀκάθιστο, ἡ παράσταση τῆς Ρίζας τοῦ Ἰεσσαί· τὸ δὲ πᾶρισό τῆς, ὁ εἰκονογραφικὸς συμφορμὸς τῆς Σταύρωσης καὶ τοῦ Χριστοῦ Ἀμπέλου, δὲν συνιστᾷ μόνον καλλιτεχνικὸ εὔρημα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγκαῖα ἰδεολογικὴ συμπλήρωση, ἐκκλησιολογικὴ δηλαδὴ διατύπωση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας (Ματθ. 27, 24, Μαρκ. 14, 24 - 25, Λουκ. 22, 18 - 22, Ἰω. 6, 53 - 56 καὶ 15, 1 - 10, σὲ συσχέτιση πρὸς τὸν Ἀκάθιστο⁶¹). Καὶ ἔτσι, μὲ ἀφετηριακὲς ποιητικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο, ἦταν δυνατό νὰ μετατραπεῖ ὁ μηνίσκος σὲ λεκάνη⁶², νὰ προχωρήσει δηλαδὴ ὁ ζωγράφος ἢ ὁ ἐντολοδότης τοῦ σὲ εἰκονογραφικὸ συμφορμὸ πρὸς τὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Εἶναι ὅμως ἐπίσης δυνατό νὰ προχώρησαν καὶ ἀντίθετα· μὲ διασκευὴ δηλαδὴ τῆς σύνθεσης, πού παραδίδεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἀριθ. 284 τοῦ Ἱστορικῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, τοῦ ἔτους 1655, μὲ τὴ Θεοτόκο Ζωοδόχο

55. Πρβλ. τὰ παραδείγματα ἄνωτ. σ. 230.

56. Δ. Ι. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγὴ, ἄνωτ. σ. 202.

57. Ἀὐτ. σ. 220. Πρβλ. καὶ τὴ χαλκογραφία τοῦ ἔτους 1612 (ἄνωτ. σ. 230).

58. Βλ. ἄνωτ. σημ. 44 καὶ σ. 231.

59. Βλ. ἄνωτ. σ. 229 - 230.

60. Ἀναφορὲς στὴ Θεία Οἰκονομία: Ἀκαθίστου Π (*Πᾶσα φύσις ἀγγέλων κατεπλάγη τὸ μέγα τῆς ἐνανθρωπήσεως ἔργον*) Τριώδιον 284β, Σ (*Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον κλπ.*) αὐτ. 285α, Χ (*Χάριν δοῦναι θελήσας ὀφλημάτων ἀρχαίων... ἐπεδήμησε... καὶ σχίσας τὸ χειρόγραφον*) αὐτ. 287α. Πρβλ. τὸν Οἶκον Υ (*Ἦμος ἅπας ἠτᾶται*) αὐτ. 286β κ.π.ά.

61. Ἀκαθίστου Ν: *Χαῖρε δένδρον ἀγλαόκαρπον, ἐξ οὗ τρέφονται πιστοὶ χαῖρε ξύλον εὐσκιόφυλλον, ὑφ' οὗ σκέπονται πολλοί* (Τριώδιον 284α). Ἡ ἀφετηριακὴ ἰδέα τοῦ εἰκονογραφικοῦ συμφορμοῦ τῆς Σταύρωσης καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμπέλου μὲ τοὺς ἀποστόλους ὡς κλήματα πρέπει, ἴσως, νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, ὅπου ὅμως δὲν εἶναι ἐκδηλη.

62. Πρβλ. Ἀκαθίστου Ρ: *Χαῖρε σοφίας Θεοῦ δοχεῖον* (Τριώδιον 284β), Ἰωσήφ, *Καν. Ὤδη α', 1: Χαῖρε χαρᾶς δοχεῖον* (αὐτ. 283β) καὶ γ' 1: *χαῖρε τοῦ ζῶντος ὕδατος, πηγὴ ἀκένωτος, Δέσποινα* (αὐτ. 284α).

Πηγή σὲ εἰκονογραφικὸ συμφυρμὸ πρὸς τὸ θέμα τῆς Ρίζας τοῦ Ἰεσοῦ⁶³. μὲ τὸ νὰ ἀπλοποιήσουν τὸ θέμα τῆς ἐκεῖ Ζωοδόχου Πηγῆς ἀφαιρώντας τὴν τετράπλευρη δεξαμενὴ. Μὲ εἰκονογραφικὴ ἀφετηρία τέτοιο πρότυπο, ὅπως ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας τοῦ 1655, εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχει προέλθει ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς Βιέννης μὲ παράλληλη μετατροπὴ καὶ τοῦ ἐκεῖ δένδρου τῆς Ρίζας Ἰεσοῦ — τῆς ἀμπέλου ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἀμπέλου — σὲ φυτικὸ κόσμημα μὲ ρόδα, κρίνα καὶ ἄλλα ἄνθη, πού στὸν Ἀκάθιστο χρησιμοποιοῦνται ὡς συμβολικὴ διατύπωση τῆς παραδεισιακῆς μακαριότητος, τοῦ ἔσχατου σκοποῦ τῆς Θείας Οἰκονομίας⁶⁴.

Τὸ χρονολογικὰ ἐπόμενο παράδειγμα Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου προσφέρεται ἀπὸ τὴ χρονολογημένη στὸ ἔτος 1703 εἰκόνα τοῦ Μουσείου τῆς Σόφιας, ἀπὸ τὴ Σηλυβρία (Πί ν. 58)⁶⁵. Ἐδῶ ἀπαντοῦμε γιὰ πρώτη φορά τὴ Θεοτόκο ἀποδοσμένη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἰδιάζουν στὸν τύπο τοῦ Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου· ἤτοι μὲ τὸ μαφόριο νὰ πορπώνεται ἐμπρὸς στὸ στήθος της καὶ μὲ στέμμα καὶ τὸ νήπιο μὲ βασιλικὴ στολὴ, ἀλλὰ ὄχι νὰ παριστάνεται ἡ Θεοτόκος ἐπάνω σὲ ρόδα, ὡσὰν νὰ ἀναθάλλει μέσα ἀπὸ αὐτά. Ἀντίθετα παρουσιάζεται ἐπάνω σὲ ρόδα τὸ νήπιο, νὰ στέκει ἐπάνω σὲ ὀστρεοκόσμητο ἀναλόγιο στρωμένο μὲ ρόδα, σύμφωνα πρὸς τὸ νόημα — συνειδητὸ ἀκόμη — τοῦ σχετικοῦ τροπαρίου τοῦ Ἀκαθίστου⁶⁶, κρατεῖ ὅμως στὸ ἀριστερὸ της χέρι ἡ Θεοτόκος ρόδο⁶⁷. Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τὸ Φουρνᾶ, ὅταν ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1729 καὶ 1733 ἔγραφε στὶς Καρυές, στὸν Ἄθω, τὴν Ἑρμηνεία του, γνώριζε ὅτι ὑπάρχει τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, μνημονεύει ὅμως μόνο τὶς ἐπιγραφές στὶς δέλτους πού κρατοῦν οἱ ἄγγελοι⁶⁸. δὲν τὸν περιγράφει καί, λοιπόν, δὲν ξέρουμε τί ἀκριβῶς εἶχεν ὑπόψη του. Πιθανῶς δὲν γνώριζε ὁ Διονύσιος τὶς εἰκονογραφικὲς ἰδιομορφίες τοῦ τύπου, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχεν εἰσαχθεῖ ἀκόμη ὁ ἐν λόγῳ τύπος εἰκόνας τῆς Θεοτόκου στὸ Ἅγιον Ὅρος⁶⁹. ἄλλιῶς θὰ τὸν περιέγραφε.

Τὸ πρῶτο χρονολογημένο παράδειγμα ὀλοκληρωμένου τύπου τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, μὲ μεταβιβασμένο στὴ Θεοτόκο τὸν ἀποδιδόμενο στὸ Χριστὸ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀκαθίστου χαρακτηρισμό, τοῦ *ρόδου τοῦ ἀμάραντου*, ἔτσι τελικὰ μὲ τὴ Θεοτόκο ἐπάνω σὲ ρόδα καὶ ἄλλα ἄνθη, προσφέρει ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Β.Μ. 4076/Τ. 2244, τοῦ ἔτους 1738 (Πί ν. 59)⁷⁰. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐδῶ νὰ πατεῖ ἀπλῶς ἐπάνω σὲ ἐπιπλο. Τὰ ἐνδύματα τῆς Θεοτόκου — χιτῶν ζωσμένος ὑψηλά, μαφόριο νὰ

63. Πάλλας, ἀνωτ. σημ. 36 καὶ σ. 213, Πί ν. 48.

64. Ἀκαθίστου Ε: *Χαῖρε, ὅτι λειμῶνα τῆς τρυφῆς ἀναθάλλεις* (Τριῶδιον 282^β).

65. Iv. Akražova-Zandova, *Ikoni v softjskija muzej. Datirani ikoni*, Sofia 1965, 102, ἀπεικόνιση στὴ σ. 103, Athanas Boshkov - Tschudomir Tschernev, *Antike und mittelalterliche Kunst, Nationale Kunstgalerie Sofia* (στὴ σειρά: *Bulgarische Museen*), 1967, ἀριθ. 70. Τὸ τελευταῖο δὲν τὸ εἶδα· σημειώνεται ἀπὸ τὴν Kreidl-Papadopoulos, *Die Ikonen* κλπ., 104₁₃₅. Στὴν εἰκόνα διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θε[οῦ] Ἀναστασίου τοῦ Παρασπονδήλου. Ἔτους 1703.*

66. Βλ. ἀνωτ. σ. 225 καὶ 229.

67. Πρβλ. ἀνωτ. σ. 225. Πρβλ. καὶ σ. 230.

68. Διονυσίου, *Ἑρμηνεία* VI 22, « Ἐπιγράμματα εἰς τὰ χαρτία, ὅπου βαστοῦν εἰς τὸ Θεοτοκίον, τὸ λεγόμενον Ρόδον » (Ἀ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Διονύσιον τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετροπόλει 1909, 229). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς Ἑρμηνείας: Κ. Θ. Δημαράς, *Θεοφάνους τοῦ ἐξ Ἀγράφων, Βίος Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑλληνικά* 10 (1937/38), 235.

69. Πρβλ. πρὸς τὰ ἀνωτ. σ. 227 κ.έ.

70. Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ΑΔ* 18 (1963) : Χρονικά, 9. Κάτω ἀριστερὰ ἡ ἐπιγρα-

πέφτει άνοιχτό έμπρός — έξαρτώνται άμεσα από τή δυτική εικονογραφία· ό τύπος όμως του προσώπου της είναι έλληνικός, ενώ τó μαλακό πλάσιμο του προσώπου, με τά πλαστικά χαρακτηριστικά του και τó μειδιάμα, συκρατημένο είναι άλήθεια, δείχνουν πάλι προσπάθεια προσαρμογής πρós καλλιτεχνικές μορφές δυτικές. Τά άνθη, διαφόρων ειδών μαζί με πυκνά φυλλάματα άπλωμένα κάτω σε όλο τó πλάτος τής εικόνας και άποδοσμένα με σχεδόν φυσιοκρατική αντίληψη, θυμίζουν πολύ τόσο παραδείγματα δυτικών παραστάσεων Θεοτόκου του Ροδαρίου⁷¹, όσο και τήν εικόνα του Μουσείου τής Ίστορίας τής Τέχνης τής Βιέννης (Πί ν. 57). Στο παράδειγμα από τή Σηλυβρία (Πί ν. 58) παραδίδονται για πρώτη φορά τó έξωτερικό ένδυμα τής Θεοτόκου του τύπου, πού μās άπασχολεί, νά πορπώνεται έμπρός στο στήθος και ή έσωτερική καλύπτρα του κεφαλιού νά σχηματίζει κυματιστές πτυχές γύρω από τó πρόσωπο — δύο έμμονα χαρακτηριστικά του τύπου· προέρχονται από τή δυτική εικονογραφία⁷², άλλ' άπαντούν και σε άλλες μεταβυζαντινές εικόνες τής Θεοτόκου, έπηρεασμένες από τήν ίταλική τέχνη, ιδιαίτερα από τή βενετική *Madre della Consolazione*⁷³.

Όπως σημείωσα και παραπάνω, δέν κατόρθωσα νά εξακριβώσω, αν ό ολοκληρωμένος αυτός τύπος τής Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου προήλθε από μιάν άμεση μεταφορά στη τεχνική τών χρωμάτων ενός δυτικού προτύπου σε κάποια χαλκογραφία, πού ένδεχομένως είχε φθάσει στην 'Ανατολή. 'Αλλά τά προδρομικά παραδείγματα του έν λόγω τύπου — ή εικόνα τής Βιέννης (Πί ν. 57) και ή εικόνα τής Σόφιας (Πί ν. 58) — καθώς και ή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Β.Μ. 4076/Τ. 2244 (Πί ν. 59), με τά διάφορα άνθη και τά φυλλάματα άπλωμένα κάτω, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ή Θεοτόκος Ρόδου του 'Αμάραντου τής μεταβυζαντινής εικονογραφίας διαμορφώθηκε στην 'Ανατολή, με άφετηρία κάποια δυτικής τεχνοτροπίας παράσταση τής Θεοτόκου, ίσως από κάποιο πίνακα με θέμα τή Θεοτόκο του Ροδαρίου, πού τó έννόησαν στην 'Ανατολή με έννοιες από τόν 'Ακάθιστο. Πρόκειται σαφώς για δημιούργημα βγαλμένο μέσα από λόγιο περιβάλλον. Εικονογραφικά κατάλοιπα από προδρομικά παραδείγματα του τύπου πού μās άπασχολεί, συνιστούν άλλου ό εικονογραφικός συμφυρμός τής Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου πρós τή Ρίζα Ίεσσαί⁷⁴, άλλου ή παρουσία του Παλαιού τών 'Ημερών⁷⁵ και άλλου τó νά παριστάνεται τó νήπιο όρθιο επάνω σε τετράπλευρο ύποπόδιο (Πί ν. 56)⁷⁶, εικονογραφικό κατάλοιπο άρχικού επίπλου (Πί ν. 58 - 59).

φή: *Χείρ Μπαλασίου, ,αψηλή'*. Στις γωνίες του πλαισίου και στη μέση τών πλευρών του από ένα κλασικίζον άνθέμιο. Δημοσιεύεται με τήν άδεια του Διευθυντού του Βυζαντινού Μουσείου κ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδου.

71. Πρβλ. άνωτ. σ. 231.

72. *Fra Angelico*, στο Museo di San Marco Φλωρεντίας (Berenson, *Italian Picture, Florentine School*, II, εικ. 600), Simone Martini ή Maestà στο Palazzo τής Σιένας (ό ίδιος, *The Italian Painters of the Renaissance*⁸, [London 1967], εικ. 253) κ.ά.

73. Παραδείγματα: Kreidl-Papadopoulos 95 - 96₁₂₁. Νά προστεθεί ή εικόνα Μουσείου Μπενάκη Γ 71 (Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος εικόπων* 76 κ.έ., άριθ. 54 πίν. 40 Α).

74. Τρίπτυχο από τή Θεσσαλονίκη (σημ. 24) και εικόνες στη Βηρυτό (σημ. 8 και 24). Πρβλ. και τήν εικόνα τής Βιέννης (άνωτ. σ. 231 κ.έ. Πί ν. 57).

75. Εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου στην 'Αθήνα άριθ. Β.Μ. 2439/ Τ. 1528 (άδημοσίευτη). Πρβλ. τήν εικόνα τής Βιέννης (άνωτ. σ. 231 κ.έ. Πί ν. 57). Στην εικόνα τής Μονής Τοπλου (βλ. άνωτ. σημ. 21) ή 'Αγία Τριάδα.

76. Πρβλ. και τήν εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου στην 'Αθήνα άριθ. Β.Μ. 4077/Τ. 2245, του έτους 1797 (Χατζηδάκης, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, 9).

ἔχει διατυπωθεῖ ἡ γνώμη, ὅτι ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου ἰδιάζει στὴ Μ. Ἀσία⁷⁷. Καὶ δύο εἰκόνες μὲ τὸ θέμα τοῦτο, ποὺ ἀγοράσθηκαν πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, οἱ εἰκόνες Β.Μ. 4076/Τ. 2244 (Πί ν. 59) καὶ Β.Μ. 4077/Τ. 2245, φέρονται συνδεόμενες πρὸς τὴν Καππαδοκία⁷⁸, ἀλλ' ὄχι ὅτι καὶ προέρχονται ἀπὸ καππαδοκικὸ ἐργαστήριον. Ἡ εἰκόνα ὁμοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης (Πί ν. 57), μὲ τὸν πλοῦτο τῶν θεολογικῶν νοημάτων καὶ τῶν ἀναφορῶν στὸν Ἀκάθιστο καὶ ἰδίως μὲ τὸ ὁμολογιακὸ περιεχόμενό της, προϋποθέτει περιβάλλον, πού, καθὼς νομίζω, μόνο ἡ Κωνσταντινούπολη παρουσίαζε κατὰ τοὺς αἰῶνες 17ο καὶ 18ο, ἐποχὴ ἐντόνων πολιτικῶν ζυμώσεων καὶ θρησκευτικῶν ἀνταγωνισμῶν ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς διαμαρτυρομένους, ποὺ ἀπέβλεπαν ὁ κάθε ἓνας γιὰ λογαριασμὸ του, στὸν ἐπηρεασμὸ τῶν ὀρθοδόξων, καθὼς καὶ ἐποχὴ θεολογικῶν συζητήσεων, ἐπαφῶν καὶ ἐκδηλώσεων φιλίας ἢ ἀντιδράσεων ὀρθοδόξων πρὸς ἀλλοδόξους⁷⁹. Ἡ εἰκόνα τῆς Βιέννης ὑποσημαίνει σαφῶς ἐκδήλωση φιλοφροσύνης ἀπὸ μέρος κύκλων τῆς Ὁρθοδοξίας ἢ ἀπλῶς Φαναριωτῶν, ποὺ διατηροῦσαν ἐπαφὲς πρὸς τὴν Αὐλὴ τῆς Βιέννης, φιλοφροσύνης πρὸς τὸν Λεοπόλδο Α', ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἦττα τῶν Τούρκων⁸⁰. Καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ 1703 (Πί ν. 58) λογικὸ εἶναι νὰ προσγραφεῖ στὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς Κωνσταντινούπολης. Πρῶτα, γιατί ἡ Σηλυβρία, στὴν Προποντίδα, τελοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιρροὴ τῆς πρωτεύουσας· καὶ ἔπειτα, γιατί τὰ δυτικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα προϋποθέτουν τόπο καὶ ἀνθρώπους ἀνοιχτοὺς πρὸς τὴ Δύση⁸¹, συνθῆκες δηλαδή, ποὺ δὲν

77. Χατζηδάκης ἐν Chatzidakis-Djurić-Lazović, *Icones dans les collections suisses*, στὴν εἰσαγωγή (« il semble propre à l'Asie Mineure »). Πρβλ. *Icones Melkites*, 164 - 165.

78. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, 9. Πληροφορεῖ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν Καππαδοκία.

79. Σχετικὲς πληροφορίες: Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Δοσιθεὸς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων 1641 - 1707*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, 8 - 17, Ἰ. Ν. Καμίρης, Ἡ ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθεοῦ, *Θεολογία* 21 (1949), 99 - 107, ὁ ἴδιος, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά βιβλία τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*, II, ἐν Ἀθήναις 1953, 734 κ.έ. καὶ 773 κ.έ., Β. Κ. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήναι 1948, 643 κ.έ. καὶ 651, Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 233 κ.έ.

80. Πρβλ. ἄνωτ. σ. 232. Ἡ ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας, ποὺ τὴ συνδέει πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, εἶναι σαφῶς μεταγενέστερη· πάντως συνιστᾷ μιὰν ὑπόθεση διατυπωμένη στὴ Βιέννη. Τεῖνω νὰ θεωρήσω ὅτι ζωγραφήθηκε ἡ ἐν λόγῳ εἰκόνα μὲ τὴν ἐμπνευση εἴτε τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθεοῦ, ποὺ τὸν περισσότερο καιρὸ ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου καὶ πέθανε (1707), εἴτε τοῦ φίλου του Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου († 1709), δῶρο εἴτε τοῦ ἐνὸς εἴτε τοῦ ἄλλου πρὸς τὸν Λεοπόλδο. Ὁ Μαυροκορδάτος διατηροῦσε φιλικὲς σχέσεις πρὸς τοὺς Ἀψβούργους καὶ εἶχε διατελέσει ἐπικεφαλῆς τῆς τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας στὴ διάσκεψη τοῦ Κάρλοβιτς (1698)· οἱ Ἰησοῦτες τὸν θεωροῦσαν κρυπτοκαθολικό, ὁ δὲ Λεοπόλδος Α' τοῦ εἶχε ἀπονείμει τίτλο εὐγένειας καὶ σημαντικὴ χρηματικὴ δωρεά (Θ. Λιβαδάς. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ Ρ', Τεργέστη 1879, σ. 95' κ.έ., ρε', ρζ' κ.έ., Jakovaky Rizo Nerulos, *Geschichte des neuern Griechenlandes seit der Zeit des Befreiungskrieges*, Leipzig 1830, 2, Κ. Ἄμαντος, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων (1641 - 1709), *Ἑλληνικά* 5 (1932), 346 κ.έ., Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos* [= *Südosteuropäische Arbeiten*, 48] München 1959, 90, Runciman, 368 - 369). Ἡ Kreidl-Papadopoulos, 73 - 74 προσάγει πληροφορίες ἀναφορικὰ πρὸς τὸ ὅτι ἡ Αὐλὴ τῆς Βιέννης ἔτρεφε ἰδιαιτέρη εὐλάβεια πρὸς τίς εἰκόνες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή· νομίζω ὅτι τοῦτο ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ εἰκόνα προδίδει διπλωματικὴ χειρονομία, αὐτοῦ δὲ τοῦ εἶδους χειρονομία μόνο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἤμποροῦσε τότε νὰ πηγάξει. Τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ νὰ συνδέουν τὴν εἰκόνα τῆς Βιέννης πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχουν.

81. Πρβλ. Πάλλας, Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγῆ, ἄνωτ. σημ. 93.

είναι δυνατό να δεχθούμε ότι εκπληρώνονταν περισσότερο άνετα σε άλλες πόλεις της τουρκοκρατούμενης 'Ανατολής' και τέλος, επειδή στην Κωνσταντινούπολη επιχωριάζει ως σήμερα ή λατρευτική συνήθεια να χρησιμοποιούνται εικόνες της Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου' ως έορταστικές - λειτουργικές εικόνες της ακολουθίας των Χαιρετισμών⁸². Ήδη ή κ. Κράϊντλ - Παπαδοπούλου σημείωσε την τεχνοτροπική συγγένεια της εικόνας της Σόφιας προς την εικόνα της Βιέννης (Πί ν. 57)⁸³. Όμοιο κύκλο τέχνης προδίδει και ή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Β.Μ. 4076/Τ. 2244 (Πί ν. 59) με τὰ δυτικής τεχνοτροπίας άνθη και φυλλώματα· ό ζωγράφος της είναι πιθανότερο να είδε κάποιο δυτικό πίνακα της Θεοτόκου του Ροδαρίου στην Κωνσταντινούπολη μάλλον παρά στην Καππαδοκία είτε σ' ένα οποιοδήποτε χωριό.

Διαδακτικός είναι έξ άλλου ό ακόλουθος στατιστικός έλεγχος:

'Από τις είκοσι τρεις εικόνες Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου, πού με μιὰ πρόχειρη έρευνα διαπίστωσα ότι υπάρχουν στο Βυζαντινό Μουσείο στην 'Αθήνα, προέρχονται: Μία από τη Μικρά 'Ασία (από τὰ κειμήλια των προσφύγων στην 'Ελλάδα μετά την έξοδό των τὸ 1922), μία από την Πάρο, από αγορές και δωρεές δίχως τοπογραφικές ένδείξεις έπτά, πέντε άλλες από κατασχέσεις, τοπογραφικά αδέσποτες και αυτές και, τέλος, όκτώ από έκκλησίες της Θεσσαλονίκης. Συνάγεται δὲ από τὰ δεδομένα αυτά: Πρώτον, ότι γεωγραφικοί από τὰ πρίν (a priori) προσδιορισμοί τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, μορφολογικά ακαθόριστων εισέτι στο σημερινό στάδιο έρευνας της Ιστορίας της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, πρέπει να γίνονται με πολύ δισταγμό και ύστερα από ανάλυση των σε κάθε περίπτωση αποχρώντων λόγων· και δεύτερον, ότι οί λατρευτικοί νεωτερισμοί, ό πλουτισμός δηλαδή της λατρείας με νέες μορφές, εκπηγάζουν κατά κανόνα από τὰ μεγάλα — μαζί θρησκευτικά και αστικά — κέντρα⁸⁴, για τὸ λόγο ότι ή μοναστική λατρεία και ή λατρεία της αγροτικής υπαίθρου είναι συντηρητικές.

'Από όσα δείγματα Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου σε εικόνες και τρίπτυχα έτυχε να ληφθούν υπόψη στην προκείμενη ανάλυση, τὰ τρίπτυχα αντιπροσωπεύονται σε αναλογία 1:3. 'Από τις εικόνες οί περισσότερες, σε αναλογία περίπου 1:2 (σε σχέση προς τὸ σύνολο ή αναλογία είναι 1:3, όσο και ως προς τὰ τρίπτυχα), ανήκουν σε μικρό σχήμα (ύψος από 0.23 ως 0.40 μ.) και συνιστούν ως προς τούτο μιάν ιδιαίτερη ομάδα· δεύτερη ομάδα, σε αναλογία περίπου 1:4 (σε σχέση προς τὸ σύνολο ή αναλογία είναι περίπου 1:5), στην οποία περιλαμβάνονται και δύο δείγματα από τη Θεσσαλονίκη, συνιστούν μέσου μεγέθους εικόνες (ύψος από 0.41 ως 0.60 μ.)· τρίτη τέλος ομάδα, στην ίδια ποσοτική αναλογία προς την προηγούμενη και στην οποία ανήκει και ή εικόνα του έτους 1703 από τη Σηλυβρία (διαστ. 1.11 x 0.68 μ.), αποτελείται από εικόνες μεγάλου μεγέθους (ύψος από 0.61 μ. και πλέον) της κατηγορίας των δεσποτικών εικόνων. 'Από τὸ υπόψην ύλικὸ μόνο μικρό, λοιπόν, ποσοστὸ έξυπηρετοῦσε τὴ δημόσια λατρεία. 'Από τὰ πιὸ πρώιμα δὲ παραδείγματα ή δεσποτική εικόνα της Σηλυβρίας οδηγεί στο συμπέρα-

82. Βλ. άνωτ. σ. 227. Πρβλ. Σπυρ. Γ. Μακρής εν *Θρησκευτική και 'Ηθική 'Εγκυκλοπαίδεια* 10 (1966), 816 (λήμμα: Ρόδον τὸ 'Αμάραντον). 'Εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο « Ρόδον τὸ 'Αμάραντον » ὑπῆρχε στην Καλόλημνο (Imralı) της Προποντίδας (πληροφορία από τὸν κ. 'Αριστείδη Πασαδαίτο).

83. Kreidl-Papadopoulos, 104.

84. Τὸ ίδιο ισχύει και ως προς τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ: Pallas, *Passion und Bestattung Christi* XX και 37, 60, 108, 145 - 146, 178, 189, 195 - 196, 203 κ.έ., 257 και 332.

σμα, ότι πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ λατρευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς ὁποίας προσγράψαμε τὴν εἰκόνα αὐτῆ⁸⁵, εἶχεν εἰσαχθεῖ — στὴν ἐπίσημη λατρεία της — ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου. Συγκριτικὸ ὕλικό ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀτυχῶς λείπει ἀκόμη, δὲν εἶναι δημοσιευμένο. Ἐξ ἄλλου οἱ μικροῦ μεγέθους εἰκόνες καὶ τὰ τρίπτυχα συνιστοῦν μορφές λατρευτικῶν εἰκόνων προορισμένων νὰ ἐξυπηρετήσουν ἰδιαίτερα τὴν ἀτομικὴ ἢ οἰκογενειακὴ προσευχὴ στὸ σπίτι, εἶναι εἰκόνες ἰδιωτικῆς εὐλάβειας (Andachtsbilder)⁸⁶, ὁ σχετικὰ δὲ μεγάλος ἀριθμὸς των, μὲ ἄλλα λόγια ἢ ἔμμονὴ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦτο χαρακτηριστικὸ — τὸ μικρὸ μέγεθος —, ὑποσημαίνει ὅτι καὶ τὸ πρωτότυπο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπέρρευσαν, ἦταν μιὰ εἰκόνα ἰδιωτικῆς εὐλάβειας. Πρέπει νὰ δημιουργήθηκε μὲ τὴν καθοδήγηση λόγιου, καθὼς εἶδαμε, στὸν ὁποῖο ἤλθε ἢ ἔμπνευση νὰ συσχετίσει κάποιαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ὡσὰν ἐκεῖνη τῆς χαλκογραφίας τοῦ Νέου Θησαυροῦ τοῦ ἔτους 1612, μὲ ποιητικὲς μεταφορὲς ποὺ ἤχουσαν στὰ ἀφτιά ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου⁸⁷.

Μὲ βάση τὰ πορίσματα, ποὺ ἀποκομίζονται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση, θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ ἀκολουθήσει τεχνοτροπικὴ μελέτη τοῦ σὲ εἰκόνες τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου σχετικοῦ ὕλικου, γιὰτὶ ἐνδέχεται νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Ἐξω ἀπὸ τὸ διάγραμμα τοῦ μελετήματός μου, αὐτοῦ ἐδῶ, σημειῶνω πρόχειρα ὅτι εἶναι εὐκόλο νὰ διαχωρισθοῦν τεχνοτροπικὰ δύο βασικὲς ομάδες: Ἡ μία ἀπὸ αὐτές, στὴν ὁποία ἀνήκει π.χ. καὶ τὸ τρίπτυχο τοῦ Μουσείου Μπενάκη Γ 27, ³⁸⁸, προδίδει καλλιτεχνικὴ παιδεία, περιβάλλον μὲ καλλιτεχνικὴ παράδοση· ἡ ἄλλη, στὴν ὁποία ἀνήκει π.χ. ἡ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Βέλικο Τίρνοβο⁸⁹, λαϊκῆς τεχνοτροπίας, προδίδει ἐπαρχιακὸ, ἀπαίδευτο περιβάλλον.

Κλείνω τὶς σχετικὲς πρὸς τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, ἑορταστικῆς εἰκόνας τῆς ἀκολουθίας τῶν Χαιρετισμῶν, παρατηρήσεις μὲ τὴν πληροφορία, ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες εἰκόνες καὶ τὴν εἰκονογραφία των, ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν, θεωρεῖται σχετικὰ ὄψιμη καὶ ἡ καθιέρωση τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου⁹⁰. Ἐπικράτησε μὲ τὴν διάδοση τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων τοῦ Τριωδίου; Ἔτσι, ἴσως, ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐνδεχομένη ἀπορία, ὅτι δηλαδὴ, δὲν ἔτυχε νὰ ἐπινοηθεῖ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου πρὶν ἀπὸ τὴν Ἔλωση.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

85. Βλ. ἀνωτ. σ. 234 καὶ 236 κ.έ.

86. Πρβλ. Kurt Weitzmann, Fragments of an early St. Nicolas Triptych on Mount Sinai, *ΔΧΑΕ*, Περ. Δ', 4 (1964 - 1965) 20 - 21.

87. Βλ. ἀνωτ. σ. 233 καὶ 235.

88. Σημ. 7.

89. Σημ. 6.

90. Ὁ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ἡ βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησης* (= *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, 2)³, Ἀθῆναι 1965, 170 κ.έ., τοποθετεῖ τὴν καθιέρωση τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. Προσθέτω ὅτι ἀπὸ τὶς δεκάδες ἐκκλησίες τὶς ἀφιερωμένες στὴ Θεοτόκο στὴν Κωνσταντινούπολη, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἔλωση, καμμία δὲν φέρεται μὲ τὸ ὄνομα « Ρόδον τὸ Ἀμάραντον ». Ὡστόσο ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου εἶναι γνωστὴ ἀπὸ μνημεῖα τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. (Gordana Babić, Les fresques de Susica κλπ., *Cahiers Archéol.* XII [1962] 331. Ἡ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Susica πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1282/83 δὲν εἶναι ἀσφαλῆς).

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΥ

(Πί ν. 60 - 68)

1. Σε μελέτη μου, με θέμα μιὰ μεταβυζαντινή — τῶν χρόνων γύρω ἀπὸ τὸ 1600 — εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα, παρουσιασμένη στὸ τιμητικὸ δημοσίευμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἀ. Κ. Ὁρλάνδο, ἡ σχετικὴ ἀνάλυση μὲ εἶχε ὀδηγήσει σὲ συγκρίσεις τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας πρὸς χαρακτηριστικὰ δύο ἄλλων εἰκόνων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία, ἀμφίγραπτη, μὲ παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ μιὰ τῆς ὄψης καὶ τοῦ Παντοκράτορα στὴν ἄλλη καὶ χρονολογούμενη τὸ ἐνωρίτερο στὸν 16ον αἰ., βρίσκεται σήμερα στὸ Σκευοφυλάκιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· καὶ ἡ ἄλλη, ἀπλή, μὲ παράσταση τῆς Σταύρωσης καὶ ὄχι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸ — συμβατικὰ — 1600, διασώζεται στὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ στὴν Πριγκιπόννησο¹. Γιὰ τίς δύο αὐτὲς εἰκόνας, σωζόμενες στὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, δέχθηκα ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὴν τέχνη τῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας μὲ εἶχε ἤδη φέρει στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση².

Ὡς πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου ὑπάρχει μόνον ἡ πληροφορία, ὅτι ἄλλοτε βρισκόταν στὸ Μικρὸ Συνοδικὸ τοῦ Πατριαρχείου· ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀμφίγραπτη καὶ στὴ μιὰ ἀπὸ τίς ὄψεις τῆς ἔχει τὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ πάλαιον τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ — μέχρι περίπου τοῦ ἔτους 1599 γυναικείας μονῆς —, δέχθηκα σιωπηρά, γιατί τὸ ἔχω ὑποστηρίξει πλατύτερα σὲ ἄλλη ἐργασία μου σχετικὴ μὲ τὴ λειτουργικὴ χρῆση τῶν ἀμφίγραπτων εἰκόνων, ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸν ναὸν, ὅτι δηλαδὴ ἀρχικὰ συνιστοῦσε λατρευτικὴν εἰκόνα τοῦ³. Ἡ παλαιότερη ἐκεῖνη ἔρευνα μὲ εἶχε ὀδηγήσει παραλλήλως στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τύπος τῶν ἀμφίγραπτων εἰκόνων ἔχει πατρίδα τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἐπικεφαλῆς τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν τὴν εἰκόνα - παλλάδιο τῆς Μονῆς Ὁδηγῶν⁴. Ἔτσι φαίνεται λογικὸν — « κατ' ἀρχὴν » — νὰ προσγράψουμε τὴν ἀμφίγραπτην εἰκόνα τοῦ πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὅσο γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Πριγκιπον-

1. Δ. Ι. Πάλλας, Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τόμ. Γ' (= Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 54), Ἀθῆναι 1966, 368 - 369. Ἡ εἰκόνα τοῦ Πατριαρχείου: Γ. Α. Σωτηρίου, *Κεφάλαια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, ἐν Ἀθήναις 1937, 28 πίν. 14 - 15· ἡ εἰκόνα τῆς Πριγκιποννήσου: D. Talbot Rice, *Byzantinische Kunst*, München 1964, εἰκ. 349.

2. Πάλλας ἔ.ἀ., 348 κ.έ. καὶ 361 - 365.

3. D. I. Pallas, Die Passion und die Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus - das Bild (= *Miscellanea Byzantina Monacensia* 2), München 1965, 330

4. Ἀπ.τ. 327 καὶ 332.

νήσου σημείωσα τὴ συγγενεία τῆς ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀντίληψη ποὺ διαπνέει τὴν ἴδια παράσταση — τὴ Σταύρωση — στὴ σταυροθήκη τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ὁμοιότητα τῶν φωτοστεφάνων τῆς εἰκόνας αὐτῆς πρὸς τοὺς φωτοστεφάνους τῆς μετάλλινης ἐπένδυσης τῆς σταυροθήκης, ποὺ τὶς πιστεύω — μαζί: τὴ σταυροθήκη καὶ τὴν ἐπένδυσή της — ἔργα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως κωνσταντινουπολίτικα τῶν τελευταίων χρόνων πρὶν ἀπὸ τὴν ᾿Αλωση⁵, ὑπὸ τὸ νόημα ὅτι ἡ συγγένεια αὐτὴ προϋποθέτει κάποια κωνσταντινουπολίτικη καλλιτεχνικὴ παράδοση.

Στοιχεῖα κοινὰ στὴ σαλαμινιακὴ εἰκόνα καὶ στίς δύο κωνσταντινουπολίτικες σημειώσεις: 1) Τὴ διακόσμηση τοῦ βάθους μὲ ἀνάγλυφα γύψινα διακοσμητικὰ θέματα, τεχνικὴ, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σαλαμινιακὴ εἰκόνα χαρακτηρίζει καὶ τῆς ἀμφίγραφτης εἰκόνας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὴν ὄψη μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα· καὶ 2) τὸν τύπο τοῦ φωτοστεφάνου τῆς κύριας παράστασης τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας, ἀπαράλλακτου μὲ τοὺς φωτοστεφάνους τῆς εἰκόνας τῆς Πριγκιπονήσου. Ἐπικουρικῶς σημείωσα ὅτι τὰ κρινάνθημα, ποὺ γεμίζουν τὸ ἀνάγλυφο βάθος τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας (βλ. Πί ν. 68), θυμίζουν τὴ διακόσμηση κιβωτιδίου τοῦ Λούβρου, ποὺ ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι κατάντησε τελικὰ στὸ Λούβρο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὴν ἀγορὰ — τὸ «παζάρι» της.

Ἐκτὸς ἀπὸ ὅλα αὐτὰ συνάγεται, καθὼς νομίζω, ἀβίαστα καὶ «κατ' ἀρχὴν» ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ παρουσία κάποιας παράδοσης θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ τὴν ᾿Αλωση, συγκεκριμένα ἡ ἄσκησή της γύρω στὰ 1600, ὅπου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ ἡ σαλαμινιακὴ εἰκόνα.

Τὰ παραπάνω δεδομένα ἔφεραν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ποὺ ἀσκήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ᾿Αλωση. Καὶ διατύπωσα τὸ πρόβλημα, δηλαδὴ τὸ σχετικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀναφορικὰ πρὸς τὴ σαλαμινιακὴ εἰκόνα ἀνάλυσή μου, ὡς ἐξῆς: «Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἰχνεύουμε ἔτσι τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀξιόλογου ζωγραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 16ου - 17ου αἰ. στὴν καρδιὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῆς ὀρθοδοξίας. Εἶναι ἀδιανόητο τὸ νὰ μὴν ὑπῆρχε. Καὶ εἶναι ν' ἀπορεῖ κανεὶς πῶς δὲν ἐτέθηκε ὡς τὰ τώρα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν ᾿Αλωση, ὡς περίπου στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., μολονότι εἶναι γνωστὴ ἡ δραστηριότητα τῶν κωνσταντινουπολίτικων ἐργαστηρίων σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς τέχνης»⁶.

Ἐξέθεσα τὴ θέση μου κάπως πλατειά, γιὰ νὰ γίνει πιὸ εὐκόλη ἡ συζήτηση ποὺ ἀκολουθεῖ.

2. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, σ' ἓνα σύντομο σημείωμά του⁷, ἀμφισβήτησε τὴν ὀρθότητα τῶν συμπερασμάτων μου μαζί καὶ τὸ βásiμο τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὴ ζωγραφικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ᾿Αλωση μὲ τὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα: 1) Ὅτι οἱ δύο κωνσταντινουπολίτικες εἰκόνες, ποὺ μνημόνευσα παραπάνω, εἶναι ἀκαθόριστης καταγωγῆς — γιὰ νὰ δεχθεῖ δηλαδὴ τὴν κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή τῶν ἀπαιτεῖ ὁ κ. Χατζηδάκης ἄμεσες μαρτυρίες: Ἐπογραφή ἀπὸ κωνσταντι-

5. Πάλλας εἰς *Χαριστήριον Γ'*, 368. Πληρέστερη βιβλιογραφία: Victor Lazarev, *Storia della Pittura Bizantina*, Torino 1967, 408 καὶ 440 - 441.

6. Πάλλας 369. Πρέπει νὰ διορθώσω ἐδῶ, ὅτι τὸ πρόβλημα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς μετὰ τὴν ᾿Αλωση εἶχε θεθεῖ προηγουμένως ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, *Κεμήλια* 23.

7. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ ζωγραφικὴ στὴν Πόλη μετὰ τὴν ᾿Αλωση, *ΔΧΑΕ*, Περίοδ. Δ', τόμ. 5 (1966 - 1969), 186.

νουπολίτη τεχνίτη ή σχετική μνεία από γραπτές πηγές: 2) ότι τὰ «ἐσωτερικά» τεκμήρια πού ἐπικαλοῦμαι — ὁ κ. Χατζηδάκης τὰ θέλει «ἐξωτερικά»⁸ — εἶναι «τόσο ἀδύνατα», ὥστε νά μὴν «ἐπιτρέπουν νά ξεκινήσει ἔστω καὶ ἰχνηλασία κωνσταντινουπολίτικου ἐργαστηρίου καὶ πολὺ περισσότερο ν' ἀποδοθῆ σ' αὐτὸ μιὰ ἀξιόλογη εἰκόνα», παρατηρεῖ δὲ ὅτι μὲ τὸ νά μὴν ἐγινε στή μελέτη μου τεχνολογική σύγκριση «μὲ μιὰν τουλάχιστον εἰκόνα πού νά προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὴν Πόλη...ὀφείλεται στή σιωπηρὴ βεβαιότητα ὅτι οὔτε μιὰ παρόμοια εἰκόνα δὲν εἶναι ὡς τώρα γνωστή» καὶ συνάγει, 3) ὅτι ἡ ἄγνοια αὐτῆ, ἀπὸ μέρος τῶν ἱστορικῶν τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, εἰκόνων πού νά προέρχονται ἀπὸ κωνσταντινουπολίτικα ἐργαστήρια «συμπίπτει μὲ τὴν σαφέστατης σημασίας διαπίστωση» ὅτι ἀπὸ τὰ περίπου ἐνηκόνσια ὀνόματα ἐλλήνων ζωγράφων μετὰ τὴν Ἄλωση, «γνωστῶν ὡς τώρα ἀπὸ μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικά στοιχεῖα», «οὔτε ἓνα ὄνομα δὲν ἀνήκει σὲ ζωγράφο ὄχι μόνον ἐργαζόμενο ἀλλ' οὔτε κἀν καταγόμενο ἀπὸ τὴν Πόλη», γιὰ τὸν λόγο, 4) ὅτι «θηρησκευτικὴ ζωγραφικὴ δὲν φαίνεται νά καλλιεργῆται σὲ καμμία ἀπὸ τίς μεγάλες πόλεις, ὅπου ζοῦσε ὁ τουρκοκρατούμενος Ἕλληνισμός: Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Γιάννενα. Θὰ ἦταν ἀδιανόητο νά ἔκανε ἐξαίρεση ἡ Πόλη». Πρόκειται γιὰ ἓνα *argumentum e silentio*.

Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀθετεῖ, ὡς «ἐξωτερικά» τεκμήρια, τίς ἀνάγλυφες διακοσμῆσεις τοῦ πεδίου τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας καὶ τὸν τύπο τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ κύριου προσώπου τῆς καὶ ἀπαιτεῖ τεχνολογικὲς συγκρίσεις, γιὰ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν καταγωγή τῆς. Γιὰ τὰ τεκμήρια αὐτὰ θὰ γίνῃ διεξοδικότερος λόγος παρακάτω. Παρατηρῶ ὅμως, πρῶτον, ὅτι τὴν ἴδια ἀκριβῶς μέθοδο ἀκολούθησε σὲ ἀνάλογη περίπτωση καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης — ὁμολογουμένως σωστὰ — μὲ τὸ νά στηριχθεῖ σὲ «ἐξωτερικά» στοιχεῖα, στή διακόσμηση δηλαδή τῆς πίσω ὀψης μιᾶς σειρᾶς εἰκόνων, ἀπὸ τίς ὁποῖες μιὰ βρίσκεται στὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τρεῖς ἄλλες στή Μονὴ Σινᾶ, γιὰ νά συναγάγει συμπεράσματα. Γράφει: «Ἡ παρουσία τῶν ἰδίων διακοσμητικῶν τρόπων καὶ θεμάτων στὴν πίσω πλευρὰ τεσσάρων εἰκόνων *διαφορετικῆς τεχνολογίας* (ἡ ὑπογράμμιση δική μου), πού βρίσκονται σὲ μεγάλα, ἀλλὰ διαφορετικὰ προσκυνήματα τῆς Ὁρθοδοξίας, δὲν μπορεῖ, νομίζω, νά σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ κοινὸ κέντρο καὶ πιθανώτατα ἀπὸ κοινὸ ἐργαστήριον (ἡ ὑπογράμμιση δική μου), μέσα στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, μὲ διαφορᾶς ὀφειλόμενες σὲ διαφορετικοὺς τεχνίτες καὶ σὲ κάποια χρονικὴ κλιμάκωση τουλάχιστον μιᾶς γενεᾶς (ἡ ὑπογράμμιση δική μου)... Ἔτσι ἡ εἰκόνα στὸ Βατοπέδι δένεται στενώτερα μ' ἓνα σημαντικὸ ἐργαστήριον τῆς πρωτεύουσας»⁹ — ἐννοεῖ ἐργαστήριον κωνσταντινουπολίτικο, πού ἀσκούσε τὴ δραστηριότητά του εἴτε στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε ἄλλοῦ. Ἔτσι ὁ κ. Χατζηδάκης, στηριζόμενος σὲ τεκμήρια ἐξωτερικά, προσγράφει δύο εἰκόνες, μάλιστα διαφορετικῆς τεχνολογίας καὶ μὴ σύγχρονες, σὲ κοινὸ κέντρο τέχνης καὶ «πιθανώτατα» σὲ «κοινὸ ἐργαστήριον». Δὲν ὑποβάλλει, λοιπόν, τὴ σκέψη τοῦ ὁ κ. Χατζηδάκης σὲ πειθαρχία. Καὶ δεῦτερον παρατηρῶ, ὅτι δὲν ἦταν δυνατό νά ἐπιχειρηθοῦν τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας

8. «Ἐσωτερικὸ» τεκμήριον εἶναι ὁ,τι ἀπορρεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ τὴν τεχνολογία ὡς στὴν ὅλη καλλιτεχνικὴ μορφή του· «ἐξωτερικὸ» εἶναι ἡ τυχὸν γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὸ μνημεῖο, ἐπιγραφὲς καὶ ὁ,τι ἄλλο προσφέρεται σάν μιὰ μαρτυρία ἀπὸ ἕξω, π.χ. ἓνα σῆμα κ.τ.δ. Ὁ κ. Χατζηδάκης ὡς «πραγματικὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο» δέχεται μόνον τὴν τεχνολογία.

9. Μανόλη Χατζηδάκη, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος, *ΑΧΑΕ*, Περίοδ. Δ', τόμ. 4 (1964 - 1965), 396 - 397.

τεχνοτροπικές συγκρίσεις πρὸς ἔργα τῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινούπολης τῆς ἐποχῆς τῆς μετὰ τὴν Ἑλωση, ἐπειδὴ ἡ τελευταία μᾶς εἶναι ἄγνωστη ἀκόμη. Ἀπλῶς διατύπωση μὴν ὑπόθεση βασιζόμενος στὰ «ἐξωτερικὰ» τεκμήρια.

Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀθετεῖ τὴν παραπάνω ὑπόθεσή μου μὲ τὸ νὰ ἰσχυρίζεται, καθὼς εἶδαμε, ὅτι δὲν ὑπῆρξε κἄν ζωγραφικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν Ἑλωση¹⁰. γι' αὐτὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Πριγκιποννήσου¹¹ ἔγραψε: «Σωστὰ λέει ὁ Πάλλας ὅτι δὲν εἶναι κρητικῆς σχολῆς, ἀλλὰ τίποτα — ἐννοεῖ ὁ κ. Χατζηδάκης τὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα — δὲν δείχνει προέλευση ἀπὸ τὴν Πόλη»¹². Ἡ θέση αὐτὴ ἀναλύεται λογικὰ στὴν ἀκόλουθη διατύπωση: Τὸ Α (οἱ τεχνοτροπικοὶ χαρακτήρες τῆς εἰκόνας τῆς Πριγκιποννήσου) δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ Β (τοὺς χαρακτήρες τῆς κωνσταντινουπολίτικης ζωγραφικῆς)· πού σημαίνει — γιὰ νὰ εἶναι λογικὰ δυνατὴ ἡ ἔτσι διατυπωμένη πρόταση — ὅτι γνωρίζουμε τὴ φύση τοῦ Β. Ἡ βασικὴ ὁμως θέση τοῦ κ. Χατζηδάκη περὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης (τὸ Β) μᾶς εἶναι ἄγνωστη, γιὰ τὸ λόγο, ὅτι «οὔτε μιὰ παρόμοια (= κωνσταντινουπολίτικης καταγωγῆς) εἰκόνα δὲν εἶναι ὡς τώρα γνωστὴ» —, κατὰ τὸν κ. Χατζηδάκη —, θέση, πού λογικὰ ἀποκλείει ἐξ ὀρισμοῦ κάθε σχετικὴ σύγκριση, ἄρα καὶ τὴ διατύπωση μιᾶς τέτοιας πρότασης. Δὲν ὑπάρχει ὁμως τίποτα, πού λογικὰ νὰ ἀποκλείει τὸ νὰ γίνουν στὸ μέλλον γνωστὲς εἰκόνες κωνσταντινουπολίτικης καταγωγῆς καὶ ὀνόματα ζωγράφων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ πού νὰ ἐργάσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ γνώση μας ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιο τοῦτο ἀπέχει ἀκόμη ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ὀριστικὴ. Θὰ ἦταν πειστικὴ ἡ θέση τοῦ κ. Χατζηδάκη, ἐὰν εἶχε ἐφαρμόσει τὴ λογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου· ἂν εἶχε δηλαδὴ προχωρήσει καὶ ἀποδόσει τὴν εἰκόνα τῆς Πριγκιποννήσου σὲ συγκεκριμένο ἄλλο κέντρο τέχνης, πρᾶγμα πού, βέβαια, δὲν ἀποκλείεται καθόλου.

3. Ἡ θέση τοῦ κ. Χατζηδάκη, ὅτι «θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ δὲν φαίνεται νὰ καλλιεργῆται σὲ καμμία ἀπὸ τίς μεγάλες πόλεις, ὅπου ζοῦσε ὁ τουρκοκρατούμενος ἑλληνισμός: Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Γιάννενα... Πόλη»¹³, ὑποσημαίνει ἓνα νέο πρόβλημα, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ παραμερισθεῖ: Γιατί στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας τάχα νὰ μὴν ἀσκήθηκε ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὶς μεγάλες πόλεις καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ζοῦσε συμπαγῆς ἑλληνισμός; Πῶς ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενο τοῦτο καὶ γιατί στὴν κατηγορία αὐτὴ πόλεων, τῶν δίχως θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ, νὰ μὴ περιλαμβάνεται π.χ. καὶ ἡ Τραπεζοῦς, ὅπου, ἀντίθετα, φέρεται ὅτι ἀσκήθηκε θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ¹⁴; Ὑπενθυμίζω τὴν — κάπως σχηματικὴ βέβαια — θεωρία τοῦ κ. Χατζηδάκη ὅτι ἡ τοιχογραφία ἀσκήθηκε κυρίως στὰ μοναστήρια καὶ ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τῶν φορητῶν εἰκόνων «γίνεται τέχνη κυρίως ἀστικὴ»¹⁵. Μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ζωγρα-

10. Βλ. ἄνωτ. σ. 241.

11. Γιὰ τὴν εἰκόνα βλ. ἄνωτ. σ. 239 καὶ 240.

12. ΔΧΛΕ, Περίοδ. Δ', τόμ. 5 (1966 - 1969), 186.

13. Βλ. ἄνωτ. σ. 241.

14. Ὡς πρὸς τὴν Τραπεζοῦνα: Μ. Χατζηδάκης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, *L'Hellénisme Contemporain. 1453 - 1953*. Ἡ Πεντακοσιοστὴ Ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος, Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953, 240 (= Μ. Chatzidakis, Contribution à l'étude de la peinture Post-Byzantine, *L'Hellénisme Contemporain. 1453 - 1953. Le Cinq-Centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Athènes 29 Mai 1953, 214).

15. Ἀπτ. 224 κ.έ. καὶ 232 κ.έ. (= 197 κ.έ. καὶ 206 κ.έ.). Ὁ ἴδιος, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, *Κρητ. Χρον.* Γ' (1956), 288.

φική «άστική» θα έννοήσουμε, υποθέτω, όχι τέχνη προορισμένη για τούς άστους (bourgeois), αλλά τέχνη που καλλιεργείται σέ άστικά κέντρα, δηλαδή σέ πόλεις με μεσαίες τάξεις (τó δεύτερο τούτο νόημα περιέχει και τó πρώτο).

Άκριβώς όμως ένα από τά βασικά άστικά κέντρα τού έλληνισμού ύστερα από τήν Άλωση ήταν ή Κωνσταντινούπολη, ή πρωτεύουσα τού Γένους. Άναφέρεται ότι στις άρχές τού 18ου αιώνα ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη κάπου διακόσιες χιλιάδες (200.000) Έλληνες — άς γενικεύσουμε: όρθόδοξοι χριστιανοί —¹⁶ με άπαραιτήτως λατρευτικές άνάγκες και στόν ιδιωτικό -οικογενειακό και στόν κοινοτικό - έκκλησιαστικό των βίο. Άπό τά τέλη τού 16ου ως στόν προχωρημένο 17ον αί. μνημονεύονται στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τόν Γαλατά 9 μονές και από 32 έως 47 ένοριακές έκκλησίες, χωρίς εκείνες που βρίσκονταν στις γύρω από τήν Κωνσταντινούπολη — και στις δύο άκτές τού Βοσπόρου — κομποπόλεις και στα γύρω χωριά¹⁷. Και είναι θεμιτό νά συνυπολογίσουμε ότι στη θρησκευτική ζωή τής άστικής εκείνης κοινωνίας προσέθετε ένταση ή παρουσία θρησκευτικού κέντρου τής σημασίας τού Οικουμενικού Πατριαρχείου. Άν δέν υπήρχε, λοιπόν, ένα τουλάχιστον ζωγραφικό έργαστήριο, που νά εξυπηρετεί τήν κοινωνία εκείνη τής Κωνσταντινούπολης και τó Πατριαρχείο — τó ίδιο ισχύει και ως πρός τή Σμύρνη και τή Θεσσαλονίκη —, πρέπει άφ' ενός νά υπήρχε κάποιο όργανωμένο έμπόριο εικόνων — και πρώτες πρώτες έρχονται στη σκέψη εικόνες από τά έργαστήρια τής Κρήτης, τής Έπτανήσου και τής Βενετίας με τόν καταπληκτικά μεγάλο άριθμό ζωγράφων και τήν καταπληκτική σέ όγκο παραγωγή των' και άφ' έτέρου νά είχαν διασωθεί και στην Κωνσταντινούπολη, ιδίως, και στη Θεσσαλονίκη και στη Σμύρνη εξαιρετικές εικόνες κρητικής τέχνης.

Εικόνες κρητών ζωγράφων έχουν διασωθεί πολλές στο Άγιον Όρος, στη Μονή Σινά, στις παραλιακές πόλεις τής Δαλματίας άκόμη από τήν Άλεξάνδρεια παράγγελναν εικόνες στην Κρήτη. Οί πληροφορίες μας όμως, όσο τουλάχιστον έτυχε νά γνωρίζω, για έφοδιασμό τής Κωνσταντινούπολης με εικόνες από έξω είναι πενιχρότατες¹⁸. Σημειώνω δύο περιστατικά: Όταν πρός τó τέλος τού 16ου αί. τó Πατριαρχείο μεταφέρθηκε στο Φανάρι και άνοικοδομούσαν τόν πατριαρχικό ναό, οί Έλληνες οί έγκατεστημένοι στη Βενετία προνόησαν νά στείλουν στο Πατριαρχείο πολύτιμα ύφάσματα, πιθανώς για άμφια, καθώς και γραφική ύλη από τή Βενετία¹⁹, όχι όμως και εικόνες: και όταν,

16. Κλεόβουλος Δ. Τσούρκας, Τό όδοιπορικό ένός Ίησοΐτου ίεραποστόλου εις τήν «Έλλάδα» κατά τó 1712 - 1714, *Μακεδονικά* 8 (1968), 373. Για τή Σμύρνη άναφέρεται ότι κατοικούσαν είκοσι χιλιάδες Έλληνες (σ. 378 - 79) και για τή Θεσσαλονίκη ότι δέν ξεπερνούσαν τίς δέκα χιλιάδες οί Έλληνες μαζί με τούς Άρμενίους (σ. 379 κ.έ.). Έννοείται ότι οί άριθμοί αύτοί είναι, για τó θέμα μας, άπλώς ένδεικτικοί.

17. Άθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ναοί τής Κωνσταντινουπόλεως κατά τó 1503 και 1604, *Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος ΚΗ'* (1899 - 1902), 118 - 125, με συμπληρωματικές παρατηρήσεις τού Ξ. Α. Σιδερίδου, σ. 126 - 145. Για τή Θεσσαλονίκη άναφέρεται τó 1576 ότι υπήρχαν είκοσι μονές και ένοριακές έκκλησίες και δέκα άκόμη έκκλησίες μη ένοριακές (Stephan Gerlach, *Tagebuch* κλπ., Franckfurth am Mayn 1674, 210).

18. Άπάντησα μόνο τήν πληροφορία ότι τó 1792 έφεραν στην Κωνσταντινούπολη εικόνα τής Ζωοδόχου Πηγής ζωγραφημένη στη Ρωσία: Εύγένιος ίερεύς (= Μανουήλ Ί. Γεδεών), *Η Ζωοδόχος Πηγή και τά ίερά αύτης προσκυνήματα*, έν Άθήναις 1886, 119.

19. Γράμμα τού Οικουμενικού Πατριάρχου Ματθαίου Β', τού έτους 1599, Έλλην. Ίνστιτ. Βενετίας έγγραφο 22/41 φάκελλ. 575 στίχ. 9 - 11: « έργον έποίησας... άποστείλας πρός ήμάς, τούς περι τήν μεγά-

γιά να συμπληρώσει τις χρεῖες τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ, στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ., ὁ Πατριάρχης Ραφαήλ Β΄ ζήτησε νὰ τοῦ ἐπιτραπῆ ἡ διενέργεια ἐράνου στὰ βενετοκρατούμενα μέρη καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κρήτη, ἀπέβλεψε στὴ συλλογὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη μόνο χρημάτων — ὑπαινιγμὸς γιὰ εἰκόνες ἢ ἄλλα εἶδη δὲν γίνεται²⁰. Αὐτὰ δὲν σημαίνουν, βέβαια, ὅτι ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν κρητικὲς εἰκόνες στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Χατζηδάκη, ποῦ τὸν ὀδήγησαν στὴν ἀρνητικὴ τοῦ θέσης, εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ ὅτι δὲν εἶναι γνωστὰ ὀνόματα ζωγράφων, ποῦ νὰ κατὰγονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ νὰ ἐργάσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀνάλυση μερικῶν πληροφοριῶν συνάγεται ὅτι κατὰ διάφορες ἐποχὲς ἐργάσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη ζωγράφοι. Εἶναι γνωστὰ καὶ ὀνόματα ζωγράφων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Συγκεκριμένα: Ὅταν τὸ 1575 ἐφοδιάσθηκε ὁ τότε πατριαρχικὸς ναὸς μὲ ὠραιότατες, καθὼς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Gerlach, εἰκόνες, ποῦ ἐπαινοῦνται μάλιστα γιὰ τὰ ζωηρά των χρώματα, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ὅτι ἀνακαινίσθηκαν τότε καὶ οἱ παλαιὲς εἰκόνες τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ²¹. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ πληροφορία — γιὰ τὶς παλαιὲς εἰκόνες — πρέπει, πιστεύω, νὰ δεχθοῦμε ὅτι, γιὰ νὰ τὶς ἀνακαινίσουν, δὲν τὶς ἔστειλαν σὲ κάποιο μακρυνὸ κέντρο ζωγραφικῆς ἢ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, ἀλλ' ὅτι τὶς ἀνακαίνισαν λίγο ὡς πολὺ ἐπὶ τόπου. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀνακαινίσθηκαν ἀπὸ τὸν τεχνίτη, ποῦ ζωγράφησε τὶς νέες εἰκόνες, λοιπὸν, στὸ ἐργαστήριό του, ποῦ πρέπει νὰ βρισκόταν κατὰ κάποιο τρόπο στὴν Κωνσταντινούπολη. Κάτι παρόμοιο συνάγεται καὶ ὡς πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη: Κάτω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀριθ. Β.Μ. 1136/Τ. 137 (Πί ν. 60), δεσποτικὴ εἰκόνα διαστ. 1.15 × 0.72 μ. προερχόμενη ἀπὸ ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης²², ἀποκαλύφθηκε, σὲ παλαιότερο στρώμα τῆς, ἀπαράλλακτα ὅμοια παράσταση τῆς Θεοτόκου²³, ἡ ὁποία ἐπαναλήφθηκε μὲ ἀνθίβολο στὸ νεώτερο στρώμα μὲ τὴ διαφορὰ μόνο, ὅτι κατὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ θέματος τοποθετήθηκε τὸ ἀνθίβολο ἀνάστροφα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ — τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη — τὸ πιὸ πιθανὸ πάλι εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀνακαίνισή τῆς ἐγίνε ἐπὶ τόπου, ἐννοῶ σὲ ἐργαστήριό τῆς Θεσσαλονίκης ἢ, τουλάχιστον, ἀπὸ ζωγράφο ποῦ τὸν ἔφεραν στὴ Θεσσα-

λην Ἐκκλησίαν σπουδάζοντας καὶ τῆς συστάσεως αὐτῆς πάση μηχανῇ προνοουμένους, τὰ πολλῆς τιμῆς ἄξια ρούχα καὶ τὰ χρειωδέστατα χαρτῖα» (Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα [1547 - 1806] πρὸς τοὺς ἐν Βενετία Μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα* [= Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας ἀριθ. 3], Βενετία 1968, 44 καὶ 45 (σχόλια).

20. Γράμμα τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου Ραφαήλ Β΄, τοῦ ἔτους 1604, Ἑλλην. Ἰνστιτ. Βενετίας ἐγγραφο 22/41 φάκελλ. 575 στίχ. 9 - 13: «Τοιγαροῦν... καὶ τὸν πατριαρχικὸν ναὸν καὶ τὰς ἐν αὐτῷ χρείας βουλόμεθα μὲν... καὶ τὰ αὐτοῦ ἀνασώσασθαι, οὐ δυνάμεθα δὲ διὰ τὰ συχνὰ βάρη καὶ ἀπροσδόκητα» (αὐτ. 50).

21. Gerlach, *Tage-Buch* 92 («Nach gehaltenen Mess haben wir die Kirche besehen, welche mit den schönsten von lebendigen Farben neugemahlten, den alten aber wieder erneuerten Tafeln, wie auch von schönen mit dem besten Gold übergezogene Schnitz- und Laubwerk durch den jetzigen Patriarchen geziert ist»).

22. G. Sotiriou, *Guide du Musée Byzantin d'Athènes*. Édition française par O. Merlier, Athènes 1932, 90 ἀριθ. 137 εἰκ. 57, Walter Felicetti Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei*, Olten-Lausanne 1956, 90 πίν. 112.

23. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, 17 - 18, Πίν. 9 α καὶ *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, 17.

λονίκη ἐπὶ τούτῳ²⁴. Τυχὸν ἀντίθετη ὑπόθεση, ὅτι, δηλαδή, γιὰ νὰ ἀνακαινίσουν μιὰ τέτοια μεγάλη καὶ σεβάσμιμα εἰκόνα, τάχα τὴν ἔστειλαν κάποιου ἄλλοῦ ἢ ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν κατάσταση — ἀνακαινισμένη — τὴν ἀπέκτησεν ἡ ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπαιτεῖ θεμελίωση μὲ βάσιμα στοιχεῖα· καί, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, βάσιμοι λόγοι γιὰ τέτοια ἐκδοχὴ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν. Τὸ μεταγενέστερο τοῦτο στρῶμα τῆς εἰκόνας ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 16ου ὡς στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ.

Ἐπανερχόμαστε στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ 1578 ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, πρωτονοτᾶριος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, χάρισε στὸν Gerlach μιὰν εἰκόνα μὲ παράσταση τῆς Θεοτόκου καὶ δεξιὰ τῆς παράσταση τοῦ Ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου, ἔργο «ἐξαιρετοῦ καλλιτέχνη»²⁵. Στὴν εἰκόνα αὐτὴ ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Θεοδοσίου, ἐπώνυμου προστάτη τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ εἰκόνα καινούργια, κατασκευασμένη ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ παραγγελία τοῦ Ζυγομαλᾶ· καί, μετὰ ἀπὸ ὅσα ἀναπτύχθηκαν παραπάνω, εἶναι πιὸ εὐκόλο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ὑπόθεση νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ «ἐξαιρετος» ἀνώνυμος ζωγράφος τῆς δέχθηκε τὴν παραγγελία στὴν Κωνσταντινούπολη. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ζωγράφο, ποῦ πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια ἐργάσθηκε γιὰ τὸν πατριαρχικὸ ναό. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο — ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Κωνσταντινούπολη ζωγράφοι, ποῦ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Οἴκου-μενικοῦ Πατριαρχείου, μὲ τὸ νὰ ἀναδέχονται σχετικὲς πρὸς τὴν τέχνη των παραγγελίες — ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ πρὸς τὸν Μαρτίνο Κρούσιο (1581), ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι ὁ Ζυγομαλᾶς ἔστειλε στὸν Κρούσιο, στὴν Τυβίγγη, ἀντίγραφα παραστάσεων τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ τῆς συζύγου του Ἄννας, ποῦ ὑπῆρχαν στὸν τότε πατριαρχικὸ ναό — στὴν Παμμακάριστο —, ἀντίγραφα πιστά, ἐκτελεσμένα ἐπὶ τόπου βέβαια²⁶.

Ἔτσι μέσα σὲ διάστημα ἕξι ἐτῶν τυχαίνει νὰ γνωρίζουμε τέσσερις περιπτώσεις ἄσκησης τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς σὲ εἰκόνες καὶ φορητοὺς πίνακες στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 16ου αἰ. Πρὸς τὰ μέσα τοῦ 17ου (1646) ψηφίζεται ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο ἐπίσκοπος Τζίας καὶ Θερμίων ὁ ζωγράφος Νεῖλος²⁷, προφανῶς ἱερομόναχος, ποῦ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἄσκησε τὴ ζωγραφικὴ τέχνη τουλάχιστον καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνάμεσα στοὺς κύκλους τοῦ Πατριαρχείου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ ψηφίσθηκε ἐπίσκοπος²⁸. Στὴν ὄγδοη δεκαετία τοῦ 17ου αἰ. (1672) κάποιος ζωγράφος — προφανῶς — διακοσμεῖ μὲ μικρογραφίες πολυτελεῖς ἔγγραφο τοῦ Πατριάρ-

24. Πρβλ. καὶ κατωτ. σημ. 46 σχετικὰ πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου. ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη ἐπίσης.

25. Gerlach 451 (« Eben heut brachte mir Theodosius Protonotarius das Bildnuess Mariae von eines trefflichen Kuenstlers Hand. Zur Rechte ward gemahlet Theodosius, welcher zu erste Closter aufgerichtet »).

26. « Θεάση πάντως καὶ τὰς εἰκόνας βασιλέως ρωμαίων Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, τῆς τε αὐτοῦ συζύγου Ἄννης, ἃς ἔγραψε ζωγράφος ὡς ἦσαν ἐν πατριαρχικῇ πύλῃ τῇ ἐκτός, εἰσερχομένων δεξιὰ... Τὰ χρώματα δὲ τῶν ὧν φέρουσι περιβολαίων, ἀπὸ τε σιρωτοῦ, χρυσοῦ, λίθων πολυτίμων καὶ μαργάρων, εἰκονίζουσι τὴν ἐπίθεσιν » (Martinus Crusius, *Turcograeciae Libri Octo*, Basiliae [1584], 75).

27. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, ἐν Ἀθήναις 1936, 106. Πρβλ. Βασίλειος Α. Μυστακίδης, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι, *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 219.

28. Εἶναι ζήτημα ἂν ὁ Νεῖλος ἐπισκέφθηκε τὴν ἐπαρχία του (οἱ ἱστορικοὶ τῆς Κέας καὶ τῆς Κύθνου τὸν ἀγνοοῦν).

χη πρὸς τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας²⁹. Στις ἀρχές δὲ τοῦ 18ου αἰ. μαθαίνουμε ἀπὸ ἔγγραφο, ὅτι στὴν ἐκκλησία τῆς Καφατιανῆς, στὸ Γαλατᾶ τῆς Πόλης, ἔγινε κάποια ἐργασία σχετική πρὸς τὴ γραπτὴ διακόσμησή της (1702)³⁰. Σὲ τεχνίτες, τέλος, ποὺ ἀσκούσαν τὴν τέχνη τῶν στῆν Κωνσταντινούπολη — ἢ τουλάχιστον καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη — θὰ προσγράψουμε τὶς τοιχογραφίες τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας στὴ Χάλκη τῆς Προποντίδας, τοῦ ἔτους 1672³¹, καὶ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Παντοκράτορα τοῦ τρούλλου καὶ τῶν εἰκόνων τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς ἴδιας μονῆς, τοῦ ἔτους 1786³². Ἐξάλλου ἡ ὑψηλὴ κωνσταντινουπολίτικη κοινωρία ἀγαποῦσε τὶς προσωπογραφίες³³. Εὕρισκαν, λοιπόν, ἐργασία στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ζωγράφοι γιατί θὰ περιορίζαμε τὴ δραστηριότητά τῶν στῆν περιοχὴ μόνο τῆς κοσμικῆς τέχνης;

29. « Les Métropolités d'Andrianople, de... et d'Athènes envoyés du Patriarche mirent entre les mains de S.E. l'acceptation synodale qu'il avoit faite en sa faveur contre les Calvinistes... Elle estoit écrit sur un grand papier de soye collé sur du tafetas orné de peintures et principalement d'une lettre initiale qui représentoit d'un costé St Chrysostome et St Basile de l'autre, en acte d'adoration un petit Jésus couché sur une patène couvert d'un voile à demy corps et un calice avec trois Chérubins qui estoient représentés au dessus (πρόκειται γιὰ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ). Signée du Patriarche lui même » (*Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople [1672 - 1673], publié et annoté par Charles Schefer*, Paris 1881, I, 54 - 55).

Στὸ ἴδιο ἔτος γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Σεραφεῖμ τῆς Μονῆς Λειμῶνος τῆς Λέσβου καὶ διακοσμήθηκε μὲ καλλιτεχνικά — « κεκοσμημένα ἐπίχρῶσα καὶ κεχρωματισμένα » — ἀρχικά γράμματα τὸ ὑπ' ἀριθ. 239 μουσικὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Λειμῶνος (Ἰ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Μαυροκορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἤτοι Γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνά τὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθήκαις ἑλληνικῶν χειρογράφων κλπ. [= Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος τόμ. ΙΖ', Παράρτημα], Κωνσταντινούπολις 1886, 115 - 116). Ἀπὸ τὸν ἴδιο βιβλιογράφο προέρχονται τῆς Μονῆς Λειμῶνος καὶ οἱ μουσικοὶ κώδικες 159 τοῦ ἔτους 1683 (*αὐτ.* σ. 98) καὶ 79 μὴ χρονολογημένος (*αὐτ.* σ. 70), ἐπίσης διακοσμημένοι μὲ καλλιτεχνικά ἀρχικά γράμματα καὶ μὲ μικρογραφίες· δὲν ἀναγράφεται ὅμως ποῦ γράφτηκαν, συνεπῶς καὶ ποῦ διακοσμήθηκαν. Τὰ ἀρχαιότερα ἀπὸ τὰ χρονολογημένα χειρόγραφα τοῦ Σεραφεῖμ, Μονῆς Λειμῶνος κῶδ. 109 καὶ κῶδ. 217, τοῦ ἔτους 1667 (*αὐτ.* 86 καὶ 109 - 110) γράφτηκαν στὴ μονή· γιὰ τὰ μετὰ τὸ ἔτος 1672 δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ γράφτηκαν. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπίσης γράφτηκε τὸ 1636 ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Γάνου Χώρας Ἰάκωβο καὶ διακοσμήθηκε μὲ « κομψὰ ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικά » ἡ Λειτουργία τῆς Μονῆς Καρακάλου στὸν Ἄθω, κῶδ. 1763/250 (Λίνος Πολίτης, Ἀγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, Ἑλληνικά 16 (1958 - 1959), 131). Τίθεται, ἔτσι, ἐπιτακτικὰ τὸ πρόβλημα νὰ διευκρινισθεῖ ἢ μετὰ τὴν ἄλωση θέση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὡς κέντρου ἀντιγραφῆς καὶ διακόσμησης ἑλληνικῶν πολυτελῶν λειτουργικῶν χειρογράφων καὶ ἡ σχέση της πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἐργαστήρια, ποὺ δροῦσαν στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ ἐν λόγῳ χειρόγραφα ὀφείλω στὴν ἀρχαιολόγο δ. Ὀλγα Γκράτζιου.

30. « Ἐξοδα τῆς ἐκκλησίας... Εἰς τὴν ἱστορίαν ἐξοδα γρόσια 41 » (Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Ἑορτολόγιον κωνσταντινουπολίτου προσκυνητοῦ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904 - 1905, 308).

31. Ἀριστείδης Πασαδαῖος, Ἡ ἐν Χάλκῃ Μονὴ Παναγίας Καμαριώτισσας, *ΑΕ* 1971, 26 - 27. Πρβλ. *αὐτ.*, σ. 5 καὶ 8 - 9.

32. *Αὐτ.*, σ. 5 καὶ 8 - 9, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Νὰ σημειωθεῖ πρῶτα ἡ παράδοση, ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐποχὴ, νὰ ἀναρτᾶται προσωπογραφία τοῦ ἐπισκόπου — ἐδῶ τοῦ πατριάρχη. Τὸ 1576 καὶ τὸ 1577 μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Gerlach ὡς εἰδικὸς γιὰ προσωπογραφίες ὁ ζωγράφος Πέτρος ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες (Gerlach 281 καὶ 318). Ἔργο τῶν ἐντόπιων ἦταν κυρίως ἡ γραπτὴ διακόσμηση τῶν κατοικιῶν. Προτιμοῦσαν τὴ δυτικὴ τέχνη καὶ στὰ πολύτιμα κοσμήματα. Ἡ σουλτανικὴ αὐλὴ εὐνοοῦσε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν τέχνη τοῦ χρυσοχόου Χριστοφόρου ἀπὸ τὴν Καινιξβέργη, ἐπειδὴ — κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ὑψηλῆς κοινωρίας — δὲν ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους σπουδαῖοι τεχνίτες (« Weil aber unter den Juden, Tuerken und Griechen keine sondere Kuenstler gefunden werden, gehen sie zu den Deutschen »: *αὐτ.* 47). Ὡστόσο τὰ ἐργα-

Συνιστᾶ, ὁμολογουμένως, ἓνα κενὸ στὴν περιοχὴ τῶν γνώσεών μας τὸ ὅτι δὲν μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων, πού, καθὼς εἶδαμε, ἐργάσθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 16ο, τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα. Ἀπαντήσαμε μόνο τὸν ἱερομόναχο καὶ κατόπιν ἀρχιερέα ζωγράφο Νεῖλο (1646), ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε, ὅσο τουλάχιστον μοῦ ἦταν δυνατό νὰ ἐρευνήσω, τίποτε ἀπὸ τὸ ἔργο του. Πιθανῶς στὴν Κωνσταντινούπολη διαμορφώθηκε καὶ ἐργάσθηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Κωνσταντῖνος Ἀνδριανουπολίτης³⁴. Ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης — ἴσως ἐργάσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη — ἐξαρτᾶται ὁ Δημήτριος τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ ἔτους 1703, ἀπὸ τὴ Σηλυβρία³⁵, τοῦ Μουσείου Σόφιας, τόσο γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ Σηλυβρία διατελοῦσε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅσο καὶ ἐπειδὴ τὸ θέμα μᾶς ἀπὸ τὶς εἰκόνες του, τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς πρωιμότερες μὲ τὸ θέμα τοῦτο, συνδέεται ἄμεσα πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση καὶ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης³⁶. Εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στὴ Μονὴ τῆς Χάλκης μαρτυρεῖται τὸ 1768 ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε ὅτι ἔφερε τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Κωνσταντῖνου τοῦ Βυζαντίου³⁷, προφανῶς κωνσταντινουπολίτη³⁸. Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, καὶ στὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Ἀνδρονίκου τοῦ Βυζαγίου, τῆς πλαστῆς ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη ἐπιγραφῆς στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου στὸν Ἄθω³⁹, νὰ λανθάνει ἀρχικὴ γράφη « Βυζαντίου »⁴⁰. Σὲ ὀψιμότερα χρόνια εἶναι γνωστὸς ὁ Ἀναγνώστης ὁ Βυζάντιος, ζωγράφος εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα (1820)⁴¹. Ὁ σύγχρονός του χῆος ζωγράφος Νικόλαος ἀσκοῦσε τὴν τέχνη του στὴν Κωνσταντινούπολη⁴².

Ἐπεκτείνουμε τὴν ἀναζήτηση ὀνομάτων ζωγράφων καὶ στὶς ἄλλες πόλεις ὅσες ἀνα-

στήρια τῶν ντόπιων στὸ Μπεζεστένι τῆς Κωνσταντινούπολης ἐπέδειχναν ἔργα ἐξοχῆς ἐργασίας (αὐτ. 348). Γιὰ τοὺς δυτικούς καλλιτέχνες στὴν αὐλὴ τῶν Σουλτάνων βλ. I. Karabaček, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert*, Wien 1918.

34. Δ. I. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγὴ, ἀνωτ. σ. 221, σημ. 93.

35. Iv. Akrahova-Zandova, *Ikonii v sofsijskija archeologičeski muzej. Datirani ikoni*, Sofia 1965, 100 κ.έ.

36. Δ. I. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, ἀνωτ. σ. 234 καὶ 236 - 37.

37. *Χεῖρ Κωνσταντῖνου Βυζαντίου* (Καισαρίου Δαπόντε, Ἀπαριθμησις τῶν ὀνομαστικῶν ναῶν καὶ μονῶν τῆς Παναγίας, στίχ. 264 - 273, ἐκδ. Ἄ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως ἐν Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* 13, Bucuresti 1909, 285). Ἡ εἰκόνα εἶχε προσφερθεῖ στὴ μονὴ ἀπὸ ἄλλη ἐκκλησία (Δαπόντες, στίχ. 260 - 261), βέβαια τῆς περιοχῆς. Τὸ ἔτος 1768, ὅτε συνέθεσε τὸ ποίημά του ὁ Καισάριος Δαπόντες (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σ. κη'), συνιστᾶ γιὰ τὸ ζωγράφο τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνας ὄριο ante quem.

38. Τὸ ἐπίθετο « βυζάντιος » — ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη — συνιστᾶ καὶ προσω- νιμία ἐκκλησιαστικῶν μελογράφων.

39. G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, I, Paris 1904, 148 ἀριθ. 437. Πρβλ. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθῆναι 1957, 78₂.

40. Ὁ Heinrich Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*², Leipzig 1924, 275, διορθώνει « Βυζα(ντ)ίου ».

41. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδος, Ὄνόματα ζωγράφων καὶ ἀφιερωτῶν ἐπὶ εἰκόνων τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, *ΕΕΒΣ* 26 (1956), 350 - 51, ἀριθ. 28.

42. Ὁ Νικόλαος εἶναι γνωστὸς ὡς χαράκτης χαλκογραφίας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ ἔτους 1812 (ὑπογράφει : Ἐχαλκοχαράχθη παρὰ Νικολαίου Χίου ζωγράφου εἰς Κωνσταντινούπολιν. Βλ. Πάλλας, Ζωοδόχος Πηγὴ σ. 221, σημ. 94 Πί ν. 55 β) καὶ συγγραφετῆς τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Πολυκάρπου, Ἀθῆναι, Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἀριθ. 2442 (ὑπογράφει : Ἐχαλκογραφῆθη παρὰ Νικολαίου Χίου ζωγράφου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1818. Ἀδημοσίητο).

φέρει ο κ. Χατζηδάκης: 'Από τη Σμύρνη σημειώνω τὸν ζωγράφο Κωνσταντῖνο (18ου αἰ.)⁴³. 'Από τη Θεσσαλονίκη εἶναι γνωστοὶ οἱ Δημήτριος (Dimitar: 1614)⁴⁴ καὶ Μιχαήλ (1786)⁴⁵. στή Θεσσαλονίκη φαίνεται νὰ ἐργάσθηκε ὁ μοναχὸς Καλλίνικος⁴⁶. Περισσότεροι μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὰ 'Ιωάννινα⁴⁷. 'Αρχαϊκὲς μαρτυρίες, ἀντίστοιχες πρὸς ἐκεῖνες πού προσφέρουν τὰ ἄρχεῖα τῆς Βενετίας, τῆς 'Επτανήσου, πόλεων τῶν ἀκτῶν τῆς Δαλματίας κλπ., εἶναι δύσκολο νὰ ἔχουμε γιὰ ζωγράφους σὲ πόλεις τουρκοκρατούμενες· τοῦτο εὐκόλο τὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς.

Δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸ τὸ σὲ εἰκόνες ὑλικὸ πού ὑπάρχει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν περιοχή της. Τὸ 1933 εἶχε καταγράψει ὁ μακαρίτης Γ. Σωτηρίου ἑκατὸν τριάντα πέντε (135) παλαιῆς φορητὲς εἰκόνες σὲ ἐκκλησίες καὶ μονῆς τῆς ἴδιας τῆς Κωνσταντινούπολης, τῶν περιχώρων καὶ τῶν νησιῶν⁴⁸, ἀπὸ τις ὅποῖες ἐλάχιστες, περίπου δεκαπέντε μόνο, εἶναι ὡς τώρα γνωστὲς. 'Απὸ τις τελευταῖες δὲν εἶναι ἐξἄλλου κρητικὴ οὔτε μία. Στὴ Θεσσαλονίκη ἓνα μόνο παράδειγμα — καὶ μάλιστα σὲ βημόθυρο — φορητῆς ζωγραφιᾶς κρητικῆς τέχνης ἔχει σημειωθεῖ ὡς τώρα⁴⁹. Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τη Σμύρνη εἶναι οὐσιαστικὰ ἀγνωστο, ἀλλὰ πάντως δίχως ἐνδιαφέρον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ πρόβλημά μας⁵⁰. Τὸ πρᾶγμα εἶναι περίεργο, γιὰ καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης οἱ χριστιανοί, καθὼς καὶ οἱ χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Σμύρνης, θὰ ἦσαν ὡστόσο φιλόδοξοι καὶ φίλοι τῶν εἰκόνων τουλάχιστον ὅσο καὶ οἱ ὀρθόδοξοι — ἀλλὰ καὶ οἱ καθολικοὶ — τῶν ἀκτῶν τῆς Δαλματίας, ὅπου, καθὼς εἶναι γνωστὸ, ἔχει διασωθεῖ σημαντικὸς ἀριθμὸς εἰκόνων καλῆς κρητικῆς καὶ βενετοκρητικῆς τεχντροπίας. Πληροφορεῖ

43. Εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Siegfried Amberg-Herzog, στὸ Kölliken, ἀριθ. 122 (Manolis Chatzidakis - Vojislav Djurić - Miroslav Lazović, *Les icônes dans les Collections suisses* [Berne 1968], ἀριθ. 118).

44. Τοιχογραφεῖ μὲ βουλγάρους συνεργάτες του τὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη στὸ Ντόμπαρασκο τῆς περιοχῆς Ράζλογ στὴ Βουλγαρία (Atanas Božkov, *Les monuments d'art en Bulgarie. Communauté et diversité de l'art des pays Balkaniques* [XVIe s. - début du XVIIIe s.], *Actes du Ier Congr. Intern. des Ét. Balk. et du Sud-Est Européen*, II, Sofia 1969, 792).

45. Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὸν 'Αγιο Δημήτριο (Μητρόπολη) Μυστρᾶ (Κ. Ζησίου, 'Επιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς 'Ελλάδος, *Βυζαντις Α'* (1909), 437, Δημήτριος Σισιλιάνος, *Ἑλληνες ἀμωγράφοι μετὰ τὴν 'Αλωσιον*, 'Αθήναι 1935, 140). Πιθανῶς ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμο ζωγράφο ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, πού ἐργάσθηκε στὸ 'Αρβανάσι τῆς Βουλγαρίας (Božkov *ἔ.ἀ.*, 788 καὶ 793).

46. Βυζαντινὸ Μουσεῖο, 'Αθήναι, εἰκόνα τοῦ 'Αγίου 'Υπατίου (ἀριθ. Β. Μ. 1216/ Τ. 161) ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας Δέξας τῆς Θεσσαλονίκης (Sotiriou, *Guide* 91, Σισιλιάνος 102). Θεωρεῖται ὅτι ἐπισκεύασε τὴν εἰκόνα· δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη ἡ ἐποχὴ του.

47. Εὐστάθιος ὁ «ἐξ 'Ιωαννίνων» (Βυζαντινὸ Μουσεῖο, 'Αθήναι, ἀριθ. Β. Μ. 88/ Τ. 396, εἰκόνα τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἔτους 1638, ἀπὸ τὴ Μεσσήνη τῆς 'Ιταλίας: Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου*, ἐν 'Αθήναις 1924, 95, Σισιλιάνος 84), Κωνσταντῖνος «ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων» ἢ Κωνσταντῖνος «'Ιωαννίτης» (εἰκόνες τοῦ ἔτους 1774 τῆς ἐκκλησίας τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης Κάμπου Τήνου: Ν. Δρανδάκης, *Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων*, *ΑΔ* 19 [1964]: Χρονικά, 433 καὶ 434), Γεώργιος 'Ιωαννίτης (ἀνακαινιστῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Παρηγορήτισσας, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς 'Αρτας, κατὰ τὸ ἔτος 1792: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς 'Αρτης*, ἐν 'Αθήναις 1963, 152), Πέτρος Γεωργιάδης (εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὴν Κῆτω Παναγιά 'Αρτας: 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ* 2 [1936], 83), Παναγιώτης ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων (ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Φενεοῦ: G. Lampakis, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, 85, εἰκ. 157 καὶ 158, Σισιλιάνος 165).

48. Σωτηρίου, *Κεῖμήλια* 23.

49. 'Α. Ξυγγόπουλος, Βημόθυρον κρητικῆς τέχνης εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 116 - 126.

50. Πρβλ. τὴν πληροφορία πού δίνει ὁ Ξυγγόπουλος, *αὐτ.* 117ο.

μάλιστα ό Gerlach ότι οί χριστιανοί στην Κωνσταντινούπολη — και οί όσο πλησιέστερα στην Κωνσταντινούπολη κατοικοῦσαν — άσκοῦσαν τή λατρεία των με περισσότερη έλευθερία από τους κατοίκους τῶν χωριῶν, ὅσων ἦσαν μακριά από τὸ κέντρο⁵¹. Γνωρίζουμε επίσης ότι στην Κωνσταντινούπολη ἔχτιζαν ἐκκλησίες. Δέν ἀποκλείεται, συνεπῶς, νά ἐργάσθηκαν και κρητικοί ζωγράφοι στην Κωνσταντινούπολη, μάλιστα ὕστερα από τήν ὀλοκληρωτική κατάληψη τῆς Κρήτης από τους Τούρκους (1669), ἢ νά σημειωθοῦν και κρητικῆς τεχνοτροπίας εἰκόνες στην Κωνσταντινούπολη· ἀλλά τοῦτο δέν ἀντιφάσκει πρὸς τίς μαρτυρίες, ότι στην Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχαν ζωγράφοι, πού άσκοῦσαν τή θρησκευτική ζωγραφική.

Σχετίζεται πρὸς τὸ πρόβλημά μας ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Ἄνδρέα Ξυγγοπούλου, ότι λείπουν « σχεδόν παντελῶς » παλαιές εἰκόνες ἀπό τίς ἐνοριακές ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης, « ἀλλά και πολλῶν ἄλλων πόλεων », ὀνομαστικά και ἀπό τίς ἐνοριακές ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας⁵². Επίσης ότι ἀνάμεσα στις ἑκατοντάδες εἰκόνες, πού ἔφεραν μαζί των στην Ἑλλάδα οί ἀνατλλάξιμοι Ἑλληνες τῆς Μ. Ἀσίας, δέν ὑπάρχουν εἰκόνες παλαιότερες τοῦ 18ου αἰ.⁵³. Για νά ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο τοῦτο ὁ κ. Ξυγγόπουλος ἐπικαλέσθηκε τή συνήθεια νά στέλνουν τίς κάπως φθαρμένες εἰκόνες στην Κωνσταντινούπολη, στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, για νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς καύσιμο ὑλικὸ κατά τήν παρασκευῆ τοῦ μύρου, συνήθεια, πού για πρώτη φορά μαρτυρεῖται ἤδη κατά τὸ 1200 ἀπό τὸν ρῶσο περιηγητῆ Ἄντωνιο τὸν ἀπό τὸ Νοβγορόδ⁵⁴. Ἡ ἐξήγηση αὐτῆ καλύπτει, καθὼς νομίζω, ἐν μέρει και τὸ

51. Gerlach, *Tage-Buch* 52, 412 - 413 και 469. Και για τή Θεσσαλονίκη πληροφοροῦν οί Φιλιππίδης και Κωνσταντᾶς, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., ότι άσκοῦσαν τή λατρεία των « κομμάτι ἔλευθερώτερα ἀπὸ ἄλλα μέρη » (Δανιὴλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική. Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐπιμέλεια: Αἰκατερίνη Κουμαριανού, Ἀθήνα 1970, 133).

52. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. Και ἀπὸ τήν Ἀθήνα εἶναι γνωστά ὀνόματα ζωγράφων: Ἀπόστολος, διακοσμητῆς ἀντιμνησίου τῆς Μονῆς Δριάνου, τοῦ ἔτους 1659 (Παναγιώτης Ἡ. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαι και ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου, *ΕΕΒΣ* 5 [1928], 59, ἀριθ. 24), ἱερομόναχος Παρθένιος Καγκελαρῆς, ζωγράφος εἰκόνας τοῦ ἔτους 1729 (Μ. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut* (= Biblioth. de l'Inst. Hellén. d'Études Byzantines κλπ., ἀριθ. I), Venise [1962] 167 ἀριθ. 162), ὁ Ἀνώνυμος ζωγράφος τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου τῆς Νέας Μονῆς Φανερωμένης Κορινθίας (ἐπιγραφή: 1742. *Χίρ τινος ἀνόμιμου Ἀθηνέου*. Ἀδημοσίευτη), Γεώργιος Ντούντας « ὁ ἐξ Ἀθηνῶν » ζωγράφος εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἀμολύντου, ἄλλοτε στή Μονῆ Ἀγίου Δημητρίου Δαμαλά: Γ. Λαμπάκης, *ΛΧΑΕ Β* [1894], 10 - 11 και 42), Νικόλαος Μπενιζέλος, μαθητῆς τοῦ Γεωργίου Μάρκου (παραπέμπω μόνο στοῦ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ μονὴ Φανερωμένης Σαλαμίνας, *ΕΕΒΣ* I [1924], 122 και 126ο), Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἀθηνῶν, ζωγράφος ἐπιταφίου τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας, τοῦ ἔτους 1777 (Γεώργιος Τ. Κόλιας, Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν κλπ., *ΕΕΕΠΑ* 1967, 659), Ἰωάννης Ἀθανασίου ὁ ἐξ Ἀθηνῶν, ζωγράφος εἰκόνων τοῦ ἔτους 1795 (Π. Φουρίκης, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Σαλαμίνας, *Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος* 1924, 136. Εἶναι γνωστά και ἄλλα ἔργα του. Ἴσως ταυτίζεται πρὸς τὸν προηγούμενο), Ἀναστάσιος Ρίστος, ζωγράφος εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἔτους 1793 στην ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους στην Πρέβεζα (Γεώργ. Λαμπάκης, *ΛΧΑΕ Γ* [1903] 95, Σισιλιᾶνος 185. Ζωγράφος και εἰκόνας τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου στή μητροπολιτικὴ ἐκκλησία τῆς Λευκάδας). Πιθανῶς πρέπει νά προστεθεῖ και ὁ Δημήτριος Κατούλης, πού μνημονεύεται σὲ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ἀδλίδας (ἐπιγραφή: 1603 *Διμητρι Κατούλι ἀθινῶος*: Γ. Λαμπάκης, *ΛΧΑΕ Β* [1894], 58), ἂν βέβαια πρόκειται για τὸν τεχνίτη και ὄχι τὸν κτήτορα τῆς εἰκόνας.

53. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ.

54. Ἄντ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀντωνίου: Β. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, I 1, Genève 1889, 91 και Jean Paul Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, 61. Ἡ συνήθεια συν-

συγγενικό φαινόμενο, πού παρατήρησε ό κ. Χατζηδάκης, τó ότι δηλαδή λείπουν — άκριβέστερα: σπανίζουν — όνόματα ζωγράφων πού νά κατάγονται ή νά εργάστηκαν στις πόλεις.

4. Όταν έγραφε ό κ. Χατζηδάκης τó κριτικό άρθρίδιο με τόν άρνητικό του ίσχυρισμό, ώς πρós τή ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη μετά τήν Άλωση, σχεδόν ταυτόχρονα διατύπωνε άλλου τή θέση, ότι σημαντικός αριθμός εικώνων σε ιδιωτικές συλλογές τής Έλβετίας πρέπει νά προέρχεται από διάφορες έπαρχίες τής Μ. Άσίας κατά τó μάλλον ή ήττον γειτονικές τής πρωτεύουσας⁵⁵, πού ύποσημαίνει, καθώς νομίζω, ότι στα έργα αυτά ό κ. Χατζηδάκης βρίσκει κοινά χαρακτηριστικά, πού, βέβαια, δέν είναι δυνατό νά εξηγηθοϋν άλλιώς παρά με τήν ύπόθεση ότι τά συνδέει κάποια κοινή των εξάρτηση από τήν τέχνη τής Κωνσταντινούπολης.

Θά αναζητήσουμε εικόνες, πού, τεχνοτροπικά, νά είναι δυνατό νά θεωρηθεί ότι ανήκουν στην τέχνη τής Κωνσταντινούπολης.

Ή άμφίγραπτη εικόνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου — με τόν Άγιο Γεώργιο και τόν Παντοκράτορα —, για τήν όποία διατυπώσαμε τή γνώμη ότι πρόκειται για τó παλλάδιο τής άλλοτε μονής, όπου έγκαταστάθηκε τó Πατριαρχείο και ότι είναι πολύ ένδεχόμενο νά ζωγραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶, παρουσιάζει, όπως ήδη παρατήρησε ό Γ. Σωτηρίου, ένα τεχνοτροπικό διχασμό. Ή όψη της με τόν Παντοκράτορα ανήκει σε τεχνοτροπία αϋστηρή, χαρακτηριζόμενη από τήν σχηματικότητα τής καλλιτεχνικής μορφής και από μιάν εξεζητημένη επιτήδευση στη πτυχολογία: στην όψη με τόν Άγιο Γεώργιο (Π í ν. 61)⁵⁷ ή μορφή αποδίδεται με μαλακότητα, τó σχέδιο είναι καλλιγραφικό, τó πλάσιμο γίνεται με έλαφρά και βαθμιαία μετάβαση από τά πίσω μέρη πρós τά εμπρός, με αποτέλεσμα νά φαίνεται ή μορφή αναγλυφική και ώσάν με άμεση επιδίωξη τή φυσικότητα. Χαρακτηριστικό είναι τó έντονο έσωτερικό σχέδιο, πού κάνει νά διαπλάσσονται με σαφήνεια τά χαρακτηριστικά του ώραιου νεανικού προσώπου του Άγίου. Ή κάθε μιá από τις δύο όψεις τής άμφίγραπτης εικόνας του Πατριαρχείου είναι έργο, λοιπόν, άλλου ζωγράφου και, φυσικά, όχι σύγχρονες. Ή όψη με τόν Άγιο Γεώργιο, επειδή έχει συμφυές έξεργο πλαίσιο, πρέπει νά θεωρηθεί ότι είναι ή παλαιότερη⁵⁸. ή όψη με τόν Παντοκράτορα, με πλαίσιο σύνθετο, από ένα ξύλινο καρφωτό στενό κυμάτιο και, πρós τά έξω, από ένα πεδίο με ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις, όπως περίπου στη σαλαμινιακή εικόνα του Άγίου Εϋσταθίου⁵⁹, πρέπει νά προέρχεται από μεταγενέ-

εχίσθηκε ώς τελευταία (« άχρι του νϋν»: Μανουήλ Ί. Γεδεών, *Περί του Άγίου Μύρου γνώσεις χρήσιμοι τόις πιστοίς*, έν Κωνσταντινούπολει 1912, 63). Μιά μοναστική αντίδραση κατά τής συνηθείας νά καίονται οι εικόνες καλλιεργεί τήν ιδέα νά θάβονται μέσα στο ίερό βήμα (Η. Gelzer, *Der Codex 80 der theologischen Schule von Halki und der Legende von den heiligen Bildern*, *BZ* 9 [1901], 477 - 484).

55. « Un nombre considerable d'œuvres présentés doit provenir des diverses provinces de l'Asie Mineure, plus ou moins proches de la capitale (ή ύπογράμμιση δική μου) » Chatzidakis - Djurié - Lazonié, *Icones dans les Collections suisses* (τó βιβλίο είναι δίχως σελίδωση).

56. Βλ. άνωτ. σ. 239.

57. Ή φωτογραφία καθώς και ή έπομένη (Π í ν. 62) όφείλονται στην φροντίδα του αρχιτέκτονα κ. Άριστεΐδη Πασαδαίου.

58. Άνάλογα παραδείγματα εις Pallas, *Die Passion* κλπ., 331.

59. Πάλλας εις *Χαριστήριον*, Γ', 329, πίν. ΧCIII. Στη σαλαμινιακή εικόνα άκολουθοϋσε και άλλο ξύλινο καρφωτό κυμάτιο, τούτο πρós τά έξω τó πεδίο δηλαδή του πλαισίου, όπου επίσης υπάρχουν ανάγλυφες διακοσμήσεις, όπως και στην εικόνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, πλαισιώνεται και πρós τά μέσα και πρós τά έξω από ανάγλυφα ξύλινα καρφωτά κυμάτια.

στερη επέμβαση. Συνεπώς, ως προς την εν λόγω εικόνα, επειδή ήδη γνωρίζουμε ότι στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση άσκούσαν τη θρησκευτική ζωγραφική⁶⁰, πρέπει να δεχθούμε ότι η δεύτερη ὄψη της θα ζωγραφήθηκε μᾶλλον ἐπὶ τόπου, ἐννοῶ σὲ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινούπολης⁶¹.

Στὴν ἴδια συλλογὴ ἄλλη μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Πί ν. 62), ποὺ βρισκόταν ἄλλοτε μαζί με τὴν προηγούμενη στὸ Μικρὸ Συνοδικό⁶², διακρίνεται, σὲ σύγκριση πρὸς ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴν πρώτη, γιὰ τὴν ἔνταση, μετὰ τὴν ὁποία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ τὰ καλλιτεχνικὰ μέσα: Δυνατὴ καλλιγραμμένη κυματοειδῆς γραμμὴ τῶν φρυδιῶν, σαρκώδη κάτω βλέφαρα σ' ἓνα πρόσωπο παχουλὸ πιά, ὅπως τώρα ἐννοεῖται ἡ νεανικὴ ὁμορφιά· μετὰ ἀπλουστευμένο δὲ τὸν τρόπο φωτισμοῦ ἀποδίδονται τὰ ἐξέχοντα μέρη ὡσὰν ὄγκοι καθ' ἑαυτούς. Ὁ τεχνίτης ἐδῶ τείνει πρὸς ἓνα περισσότερο ἔντονο φυσιοκρατικὸ ἰδεῶδες, ἀλλὰ σύμφωνα πρὸς τὴν ἰδιότυπὴ ἀντίληψη, μεσαιωνικὴ ἀκόμη, ποὺ δὲν ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ὑποκειμενικὴ παρατήρηση. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ τέχνη τῆς δεύτερης αὐτῆς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τῆς συλλογῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς τέχνης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς πρώτης εἰκόνας (Πί ν. 61). Καὶ νομίζω ὅτι θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο, μιὰ — τουλάχιστον πρὸς τὸ παρὸν — ὑπερκριτικὴ αὐθαιρέσια, τὸ νὰ δεχθούμε ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἐντοπισθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Προσφέρεται, ἔτσι, μιὰ ἀσφαλῆς, καθὼς πιστεύω, βάση γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ σὲ εἰκόνες ἀπροσδιόριστου ἀκόμη ὕλικου. Καὶ ἡμποροῦμε τώρα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ σχηματικὴ στὴν ἀπόδοση τῆς μορφῆς καὶ ἡ ἐξεζητημένη πτυχολογία τοῦ Παντοκράτορα τῆς ἀμφίγραπτης εἰκόνας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου⁶³ χαρακτηρίζουν καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης στὴν Πριγκιπόννησο, γιὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης δέχεται ὅτι «δὲν εἶναι κρητικῆς σχολῆς»⁶⁴.

Ὡς συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση συνάγεται ἀβίαστα ὅτι οἱ εἰκόνες τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης, γιὰ τίς ὁποῖες μιλήσαμε, εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων ἀπὸ μιὰ παραδόσεων τέχνης στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι νοητὴ, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τόπο συρροῆς χριστιανῶν ἀπὸ ὄλες τίς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπομένως γιὰ ἓνα περιβάλλον δίχως ἐνότητα πολιτιστικῶν παραδόσεων καὶ παιδείας. Ἄτοπο θὰ ἦταν τὸ παραπάνω συμπέρασμα στὴν περίπτωσή μόνο, ποὺ θὰ γινόταν δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ἐν λόγω εἰκόνες μετὰ ἀσφάλεια — πέρα ἀπὸ τὸ στάδιο τῶν ὑποθέσεων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τεχνοτροπικῶν τῶν δεδομένων — σὲ συγκεκριμένες ἄλλες τοπικὲς παραδόσεις τέχνης. Στὴν κατάστασι ὅμως, ὁποῦ βρίσκονται ἀκόμη οἱ γνώσεις μας σχετικὰ μετὰ τὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων μετὰ τὴν ἄλωση — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν κρητῶν καὶ τῶν ἑπτανησίων ζωγράφων καὶ ὄσων ἀκολουθοῦν τίς τεχνοτροπίες τῶν —, δὲν εἶναι τοῦτο οὔτε εὐκόλο οὔτε ἀμέσως κατορθωτό· γιὰ τὸ προκείμενο πεδίο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας δὲν ἔχουμε ἀκόμη ξεπεράσει τὸ στάδιο τῶν αὐθαι-

60. Βλ. ἄνωτ. σ. 244 - 247.

61. Πρβλ. ἄνωτ. σ. 244 - 245, ὅσα παρατηρήσαμε ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη, σχετικὰ μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλοῦσας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Πί ν. 60).

62. Σωτηρίου, *Κεμήλια* 28 - 29, πίν. 16.

63. Βλ. ἄνωτ. σ. 250.

64. Βλ. ἄνωτ. σ. 242.

ρέτων Ισχυρισμών. Είναι π.χ. χαρακτηριστικό τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν Chatzidakis - Djurić - Lazović, *Icones dans les Collections suisses* (1968): Ἡ εἰκόνα ἀριθ. 85 (Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου: Συλλογῆς Kurt Bröchin στὸ Ἱααρμπουργκ) συμπίπτει καὶ κατὰ τὶς διαστάσεις καὶ κατὰ τὴν τεχνοτροπία καὶ κατὰ τὴν μορφή τοῦ συμφυοῦς πλαισίου πρὸς τὴν εἰκόνα ἀριθ. 122 (Ἐγερση Λαζάρου: Συλλογῆς Willy Flachsmann, στὴ Ζυρίχη), τόσο, ὥστε νὰ μὴ δυσκολεύεται κανεὶς νὰ τὶς θεωρήσει ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο (εἰκόνες τοῦ δωδεκαόρτου ἀπὸ τὸ ἴδιο εἰκονοστάσιο)· ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἔργα βγαλμένα μαζὶ ἀπὸ τὰ χέρια ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτη. Ὡστόσο στὸ ἐν λόγῳ βιβλίο ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς εἰκόνες αὐτὲς προσγράφεται σὲ ἑλλαδικὸ ἐργαστήριον καὶ ἡ δευτέρα σὲ ἐργαστήριον τῆς Μ. Ἀσίας ἢ τῆς Μακεδονίας (!)⁶⁵.

5. Πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς νομίζω, ὀδηγοῦν ἀνετότερα καὶ ὀρισμένα εἰκονογραφικὰ θέματα, ποὺ ἀπαντοῦν συχνότερα ἀπὸ τὸ 17ο καὶ ἰδίως κατὰ τὸ 18ον αἰῶνα, ὅπως τὸ θέμα τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς⁶⁶, ἢ ποὺ δημιουργοῦνται κατὰ τὸ 17ον αἰῶνα, ὅπως τὸ θέμα τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου⁶⁷: ἐπίσης θέματα μὲ θεολογικὸ λόγιον περιεχόμενον, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦτο, προϋποθέτουν καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση — ἐννοεῖται σὲ εἰκόνες ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν κρητικὴ τεχνοτροπία. Στὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία ἤμποροῦν νὰ ὑπαχθῶν: ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου μὲ προσωπογραφίες τοῦ αὐτοκράτορος Λεοπόλδου Α' καὶ τῆς συζύγου του Ἐλεονώρας (1676 - 1705) τοῦ Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βιέννης⁶⁸ καὶ ἡ εἰκόνα «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα ἀριθ. Κ. Πρ. 67/Τ.134⁶⁹ (Πί ν. 63), ἴσως ὄχι παλαιότερη τοῦ 16ου αἰῶνα.

Γιὰ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς εἰκόνες, παρόλο ποὺ λατινικὴ ἐπιγραφή τῆς ἀναγράφει ὅτι ζωγραφήθηκε πιθανῶς σὲ μονὴ τοῦ ἹΑθω («verisimiliter in monasterio Athonis Montis depictum»), ἀνέπτυξα σὲ ἄλλη μελέτη μου τοὺς λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ ζωγραφήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη· ἐπίσης δ' ἐπειδὴ καὶ τεχνοτροπικὰ συγγενεὺς μὲ τὴν τέχνη τοῦ Δημητρίου τῶν εἰκόνων τοῦ 1703 ἀπὸ τὴ Σηλυβρία⁷⁰. Ἡ

65. Πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ, ὅτι καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης (Chatzidakis - Djurić - Lazović, *Icones dans les Collections suisses*) εἶναι ἐν μέρει ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὶς εἰκόνες, ποὺ τὶς θεωρεῖ μικρασιατικὲς, παρατηρεῖ ὅτι δὲν προσφέρουν χαρακτηριστικά, ποὺ νὰ διακρίνονται μὲ σαφήνεια.

66. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγῆ, ἀνωτ. σ. 212, 214 καὶ 216 κ.έ.

67. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, ἀνωτ. σ. 236 κ.έ.

68. Johann Georg, Herzog zu Sachsen, Ein Athos-Bild in der geistlichen Schatzkammer der Wiener Hofburg, *BZ* 20 (1911), 197 - 198. Πρβλ. Karoline Kreidl-Papadopoulos, Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum in Wien, *Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen in Wien* 66 (1970), 103 κ.έ., ἀριθ. 9 εἰκ. 49 καὶ Πάλλας, Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, ἀνωτ. σ. 231 κ.έ. Πί ν. 57.

69. Guillaume de Jerphanion, Icone du Musée chrétien d'Athènes, *BZ* 30 (1929 - 1930), 608 - 612 πίν. XII - XIII (= Ὁ αὐτός, La voix des Monuments. *Études d'Archéologie*. Nouvelle serie, Rome - Paris 1938. 179 - 184, πίν. XXXIII - XXXIV), Βενετία Κώττα, Περὶ σπανίας παραστάσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, *ΑΕ* 1937, II, 673 - 689, Σοτιρίου, *Guide κλπ.*, 89, ἀριθ. 134, Μ. C[hatzidakis], *Musée Byzantin*. Athènes. Icônes (στὴ σειρὰ: Le Monde des Grands Musées) (1969), 40 - 41 καὶ 69 - 70.

70. Πάλλας, Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, ἀνωτ. σ. 237. Γιὰ τὸν Δημήτριον βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 247. Ὡς πρὸς τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὴ Δύση (Πάλλας ἀνωτ. σ. 236 - 237) προσθέτω, ὅτι ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρχουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ χειρόγραφα δυτικὰ μὲ μικρογραφίες· τὸ 1576 ὁ Πατριάρχης τῶν Ἀρμενίων στὴν Κωνσταντινούπολη ἔδειξε στὸν Gerlach μιὰ μυθιστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μὲ δυτικὲς — χαρακτηρίζονται παλαιᾶς φραγκικὲς καὶ ὀραῖες — μικρογραφίες σὲ χρυσό («Mit schönen

δεύτερη — ή « Ἐπί σοί χαίρει » (Πί ν. 63) — θεωρεῖται ἀπό ἄλλους ὅτι τουλάχιστον ἔμμεσα κατάγεται ἀπό τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴν τεχντροπία τῆς παλαιᾶς — μεσοβυζαντινῆς — ζωγραφικῆς τῆς Καππαδοκίας· ἀπὸ τὸν κ. Χατζηδάκη θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὴ Σχολή — ἄοριστα — τῶν Νησιῶν τοῦ 15ου αἰ. Προϋποθέτει ὅμως ἡ εἰκόνα αὐτὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση ὑψηλὴ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον λόγιο, δημιουργικὲς δηλαδὴ δυνάμεις ἀνύπαρκτες στὶς χριστιανικὲς κοινότητες τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἐλωση. Ἡ Καππαδοκία ἰδιαίτερα, περιοχὴ ἔντονης καὶ αὐστηρῆς θρησκευτικῆς ζωῆς κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, δὲν εἶχε ὥστόσο οὔτε τότε λόγια πνευματικὴ ζωὴ· σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἡ τέχνη τῆς ἀκολουθοῦσε ἀρχαϊκὴ, ἐννοῶ δίχως καλλιτεχνικὴ παιδεία τεχντροπία, χειρωνακτικῆς ὕφης. Οἱ ἀργότερα δὲ ἱστορικοὶ ὄροι δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ἐντοπισθεῖ στὴν Καππαδοκία καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριο, ὅπως τὸ προϋποθέτει ἡ εἰκόνα « Ἐπί σοί χαίρει ». Οὔτε, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑπάρχουν ἀποχρῶντες λόγοι, πού νὰ συνδέουν τὴν εἰκόνα αὐτὴ πρὸς « Σχολὴ τῶν Νησιῶν ». Ὅχι τόσο γιὰ τὸ λόγο ὅτι δὲν τὴ γνωρίζουμε τὴ « σχολή » αὐτὴ τῶν νησιῶν, ὅτι ἡ γνώση μας ἀναφορικὰ πρὸς τὴν τέχνη τῶν νησιῶν — μὲ ἐξαιρέση τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἑπτανήσου — εἶναι τὸ πολὺ ἐμπειρικὴ (προεπιστημονικὴ) ἀκόμη, δὲν ἔχουν ἀναδειχθεῖ οἱ τεχντροπικοὶ χαρακτήρες τῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης τῶν νησιῶν ὅσο, ἐπειδὴ τὸ κεντρικὸ τῆς θέμα, ἡ καθ' αὐτὴν παράσταση τοῦ « Ἐπί σοί χαίρει », μὲ τὸ νὰ ἀπαντιῆται, σὲ παρόμοιο εἰκονογραφικὸ τύπο, συχνότερα στὴ ρωσικὴ εἰκονογραφία⁷¹, μὲ ἀφετηριακὴ τῆς ἐξάρτησιν τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁδηγεῖ πρὸς ἄνετα στὴν κωνσταντινουπολίτικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Ἡ ζωγραφικὴ ὕφος καὶ ἡ ἐλευθερία σχεδίου, τὸ ἦθος τῶν προσώπων μὲ τὴν ἐξατομίκευσή των καὶ ἡ ποικιλία τῶν τύπων τῶν καὶ τῶν ἐκφράσεων στὴν εἰκόνα αὐτὴ, τὴν ὅλη ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν παλαιολόγια ζωγραφικὴ, προϋποθέτουν καλλιτεχνικὰ πρότυπα καὶ καλλιεργημένο περιβάλλον, πού στὸ χῶρο τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀνατολῆς περισσότερο παρά ἄλλοῦ ἰδίαζε, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὴν Κωνσταντινούπολη. Μόνον ἐδῶ, ἴσως, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἓνα ἄνοιγμα πρὸς τὴ Δύση⁷², θὰ ἤμποροῦσε ἡ παράδοση τέχνης, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα « Ἐπί σοί χαίρει », νὰ ἀφομοιώσει δυτικὲς μορφές, ὅπως αὐτὲς τοῦ μεσαίου τρούλλου τοῦ πεντατρούλλου οἰκοδομήματος: Δύο σειρὲς παράθυρα καὶ μάλιστα τῆς ἐπάνω σειράς τὰ παράθυρα ὀρθογώνια⁷³.

Σὲ ἀσφαλέςτερο ἔδαφος πατοῦμε μὲ τὸ νὰ ἀναζητήσουμε εἰκόνες, πού νὰ ἔχουν τεχντροπικὴ συγγένεια πρὸς τὶς εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Σκευοφυλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐπειδὴ, καθὼς εἶδαμε, οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἐξηγοῦνται ἀνετότε-

altfrankischen Figuren in Gold»: Gerlach, *Tage-Buch* 203a). Ὑπενθυμίζω τὶς πληροφορίες ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη ἐργάζονταν καὶ δυτικοὶ τεχνίτες (βλ. ἀνωτ. σημ. 33).

71. Παραδείγματα: Κώττα 675. Γιὰ τὸ θέμα πρβλ. ἐπίσης: J. Croquison, *Un pontifical grec à peintures du XVIIe siècle*, *Jahrbuch Österr. Byz. Gesellsch.* III (1954), 140 - 143.

72. Βλ. σημ. 70.

73. Τὸ πεντάτρολλο οἰκοδόμημα παραδίδεται, καθὼς εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὴν παλαιότερη εἰκονογραφικὴ παράδοση (Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἡ προμεταπὶς τῶν κωδίκων Βατικανοῦ 1162 καὶ Παρισίαν 1208, *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 158 - 178, ὁ ἴδιος, Ἡ μικρογραφία ἐν ἀρχῇ τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος 339, *ἀντ.* 16 (1940), 128 - 137. Σὲ ἄλλα παραδείγματα τοῦ θέματος « Ἐπί σοί χαίρει »: Κώττα 675, 681 κ.έ. καὶ 683 κ.έ. Ἀπαντᾶ καὶ σὲ παραστάσεις Συνόδων καὶ τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας). Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Κ. Πρ. 67/Τ. 134 (Πί ν. 63) πρβλ. καὶ κατωτ. σ. 263.

ρα με την υπόθεση ότι είναι προϊόντα εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης⁷⁴. Έτσι φυσιοκρατική διάθεση, με ιδιότυπα σαρκώδη χαρακτηριστικά του προσώπου, παρουσιάζουν οι εικόνες: Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής (17ου - 18ου αι.) της Συλλογής Willy Flachsmann της Ζυρίχης⁷⁵, Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου της Συλλογής Charles Bolles Rogers⁷⁶, Μουσείου Μπενάκη Γ 110⁷⁷ και Γ 27, 3⁷⁸. Επίσης του Μουσείου Μπενάκη Γ 122 εικόνα της Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσας, τέλους 17ου αι.⁷⁹, ένθρονης σε μεγαλοπρεπή θρόνο, του οποίου η πλούσια με άραβουργήματα διακόσμηση αποδίδει την τεχνική επίπλων με ένθετικές διακοσμήσεις, μιὰ τεχνική πολυτελή, που την άσκούσαν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη. Κωνσταντινουπολίτικη πρέπει να είναι, καθώς είδαμε, και ή εικόνα της Σταύρωσης της Πριγκιποννήσου, που όμως ακολουθεί άλλη καλλιτεχνική παράδοση⁸⁰. Στην εικόνα (τρίπτυχο) της Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου Μουσείου Μπενάκη Γ 27, 3 ανάγλυφα γύψινα δισκάρια στους φωτοστεφάνους (δέν είναι όλα όμοιομορφα· τὰ περισσότερα έχουν τή μορφή άστερίσκων) θυμίζουν τή μορφή τών φωτοστεφάνων της εικόνας της Πριγκιποννήσου.

6. Για τή μετά την Άλωση θρησκευτική ζωγραφική γνωρίζουμε άρκετά, μάλιστα από τὸ θεμελιακὸ ἔργο του 'Α. Ξυγγοπούλου⁸¹. Εἶναι ὅμως ή γνώση μας περιορισμένη κυρίως στή ζωγραφική που άσκήθηκε από τούς κρητικούς και τούς ἑπτανησίους ζωγράφους. Βέβαια και ή ἔργασία ζωγράφων από τή Στερεά Ἑλλάδα και τήν Πελοπόννησο εἶναι σέ άρκετὸ μέτρο γνωστή, ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νά ὑπαχθεῖ σέ ἐνότητες κατά ἔργαστήρια και ἔχουν διαχωρισθεῖ κέντρα ή σχολές δραστηριότητας μεταβυζαντινῶν ζωγράφων κατά γεωγραφικὲς κατηγορίες⁸². Ὡστόσο δέν ἔχουν ἀκόμη καθορισθεῖ με ἐνάργεια οἱ τεχνοτροπικοὶ χαρακτήρες των· μεγάλο μέρος του σχετικῶν ὕλικῶν εἶναι ἄγνωστο, πολλά εἶναι ἀκόμη αὐθαίρετα, εἰκασίες ή ἄπλοϊ ἰσχυρισμοί. Ἄπαιτεῖται ἀναλυτικὴ ἔργασία με στόχο νά ἀναδειχθοῦν οἱ ἰδιαίτεροι χαρακτήρες τῶν ἐπὶ μέρους « σχολῶν » — ἀντὶ « σχολῶν » προτιμῶ, ἀκριβέστερα, τὸν προσδιορισμὸ: καλλιτε-

74. Βλ. ἀνωτ. σ. 250 κ.έ.

75. Chatzidakis - Djurić - Lazonić, *Icones* κλπ. ἀριθ. 50. Θεωρεῖται ἔργο νησιώτικο, ἀντίγραφο κάποιου — ὑποθετικῶν — ἔργου του Ἑμμανουήλ Τζάνε. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ προτεινόμενον πρότυπο εἶναι ὑποθετικὸ: Manolis Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut* (= Bibliothèque de l'Institut Hellénique de Venise ἀριθ. 1), Venise 1962, 171. Γιὰ τή σχέση του εἰκονογραφικοῦ τύπου της Ζωοδόχου Πηγής πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, βλ. ἀνωτ. σ. 252.

76. A. Dean McKenzie, *Greek and Russian Icons* κλπ., 26, ἀριθ. 12. Θεωρεῖται ἔργο βαλκανικὸ του 18ου αἰ. Γιὰ τή σχέση του εἰκονογραφικοῦ τύπου της Θεοτόκου Ρόδου του 'Αμάραντου πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη βλ. ἀνωτ. σ. 252.

77. 'Α. Ξυγγόπουλος, *Κατάλογος τῶν εἰκόνων* (Μουσείον Μπενάκη, Ἄθηναι), ἐν Ἄθηναις 1936, 95 ἀριθ. 71.

78. *Αἰτ.*, 96, ἀριθ. 72.

79. *Αἰτ.*, 77, ἀριθ. 55. Στην εἰκόνα αὐτὴ ή διακόσμηση του πλαισίου με ἄνθη θυμίζει ἀνάλογη διακοσμητικὴ διάθεση του τεχνίτη της εικόνας Μουσείου Μπενάκη Γ 110 (βλ. σημ. 77).

80. Βλ. ἀνωτ. σ. 239, 240 και 242.

81. 'Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας της θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά την Ἄλωση* (= Βιβλιοθήκη της ἐν Ἄθηναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 40), Ἄθηναι 1957.

82. M. Χατζηδάκης, Συμβολή κλπ., *L'Hellénisme contemporain. 1453 - 1953. Ἡ Πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος* κλπ., 219 - 244 (= Contribution κλπ., *L'Hellénisme contemporain. 1453 - 1953. Le Cinq-Centième Anniversaire* κλπ., 193 - 216) και Chatzidakis - Djurić - Lazonić, *Icones dans les Collections suisses* (ὁ Χατζηδάκης στην εἰσαγωγή). Δέν παραπέμπω σέ ἔργασίες ἐπὶ μέρους.

χνικῶν παραδόσεων. Ἐπίσης νά διερευνηθοῦν οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι καλλιτεχνικῆς δημιουργίας — στήν περίπτωσή μας: οἱ ὅροι ἀνάπτυξης τῆς ζωγραφικῆς τῶν εἰκόνων ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου. Ὡς ἀντικειμενικός ὅρος ἀνάπτυξης π.χ. τῆς κρητικῆς σχολῆς εἰκόνων προβάλλεται ἡ ὑπαρξη στήν Κρήτη τῶν πόλεων Ἡρακλείου, Ρεθύμνου καί Χανίων⁸³. Σχετικά πρὸς τὸ Ἡράκλειο π.χ. γνωρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 16ου αἰῶνα ὡς στὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου ὑπῆρχαν ἐκεῖ γύρω στίς ἑκατὸ — χονδρικά — ὀρθόδοξες ἐκκλησίες⁸⁴. Στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν ὡς στήν Ἐπανάσταση (1821) περισσότερες ἀπὸ ἑκατὸ⁸⁵. Σημειῶν ὅμως ὅτι καί στήν περιορισμένη ἔκταση τῆς Ὑδρας π.χ. ὑπῆρχαν γύρω στὰ 1800 περίπου διακόσιες ἐκκλησίες καί ἐπάνω ἀπὸ δέκα μονές⁸⁶, ἔτσι πολλές καί στὴ Μάνη (περιβάλλον ἐδῶ μὴ ἀστικό), χωρὶς ὡστόσο, ὅσο τουλάχιστον εἶναι γνωστὸ — ὡς πρὸς τὴν Ὑδρα —, δημιουργικὴ προέκταση στὸν τομέα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς. Πέρα, λοιπόν, ἀπὸ τὸν ἀστικό τρόπο ζωῆς καί ἀπὸ τὴ θρησκευτικότητά του διαφαίνεται, ὡς προϋπόθεση τῆς μεγάλης παραγωγῆς εἰκόνων, καί κάτι ἄλλο, λ.χ. ἡ διάθεσή των, οἱ ὅροι ἐμπορίας των ἴσως καί κάποια δημιουργημένη ἤδη παράδοση τέχνης των.

Ἀλλὰ πρὶν ἐπιχειρήσουμε νά ἐκφέρουμε ἀποφασιστικὴ κρίση γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ πόλεων μὲ συμπαγῆ χριστιανικὸ πληθυσμὸ (ἀνάμεσα στὸν μὴ χριστιανικὸ), ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη ἢ ἡ Θεσσαλονίκη, ὀρθὸ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἔποση μεθόδου, νά μελετήσουμε πρῶτα τὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει ἐπὶ τόπου ἢ ποὺ ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὸν τόπο, στήν τέχνη τοῦ ὁποῦ ἀφορᾷ συγκεκριμένο πρόβλημά μας. Σχετικά πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ὑπενθυμίζω ὅτι ἔχουν καταγραφεῖ 135 παλαιῆς εἰκόνες⁸⁷, μεγάλο μέρος ἀπὸ τίς ὁποῖες πρέπει νά προέρχεται ἀπὸ τὴν περίοδο τὴν μετὰ τὴν Ἀλωση. Ἀνάμεσα στὸ ὑλικὸ τοῦτο εὐκόλα διαπιστώνουμε ὅτι ἡ τέχνη π.χ. τῆς εἰκόνας τοῦ Προδρόμου (Πί ν. 64)⁸⁸ τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος στήν Πρώτη, νησί τῆς Προποντίδας, μὲ τὴν ἀνοιχτὴ μορφή τοῦ Προδρόμου, τὴν κάποια ἐλικοειδῆ της φορά, ἔτσι ὥστε νά ἐννοεῖται ἡ μορφή ὅτι κινεῖται στὸ χῶρο, μὲ τὸν ἐντονο καί σὲ μεγάλες ἐπιφάνειες πλάγιο φωτισμὸ της καί τὸ ἄτακτο ἐσωτερικὸ περίγραμμα τοῦ ἱματίου, ἐκεῖ ὅπου τοῦτο συνορεύει μὲ τὴ μηλωτή, ἐπίσης μὲ τὴν παχειὰ μύτη τοῦ Προδρόμου, μὲ τὴ ζωγραφικότητα τῆς ἀπόδοσης τῶν ματιῶν, τὸ ἐμπρεσσιονιστικὸ πλάσιμο τοῦ λαιμοῦ, τὴ σκίαση πρὸς τὰ δεξιὰ καί ἀκόμη μὲ τὴν ὑλικότητα τῆς μηλωτῆς, ὅλα αὐτὰ γνωρίσματα τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὅπως π.χ. παραδίδονται ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας⁸⁹, διαπιστώνουμε, ὅτι ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας αὐτῆς ἐξηγεῖται μὲ τὴν

83. Βλ. ἄνωτ. σ. 242 - 243.

84. Βλ. τοὺς καταλόγους G. Gerola, *Topografia delle chiese della Città di Candia, Bessarione XXXIV* (1918), 99 κ.έ. καί 239 κ.έ. Πρβλ. Costas E. Lassithiotakis, *Ricerche sull'arte bizantina di Creta nel 20° secolo, Actes du Ier Congr. Intern. des Études Balkaniques et du Sud-Est Européen*, II, Sofia 1969, 1105.

85. Βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Βυζαντινὰ καί τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν* (= *Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων. I. Ἀθηνῶν*, τευχ. Β'), ἐν Ἀθήναις 1929, 57 κ.έ., Κώστας Η. Μπίρης, *Αἱ ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1940 καί Ἰ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1960, σποραδικὰ καί σ. 259 - 260 καί 277 κ.έ.

86. Μητροπολίτης Ὑδρας, Σπετσῶν καί Αἰγίνης Ἱερόθεος, ἐν Σώτου Χονδροπούλου, *Ἀστέρια τοῦ Σαρωνικοῦ. Κωνσταντῖνος ὁ Νεομάρτυς ὁ Ὑδραῖος. Ἀφηγηματικὴ βιογραφία* (Ἀθήνα 1970), 6 (πρόλογος).

87. Βλ. ἄνωτ. σ. 248. Ἐνδέχεται νά ὑπάρχουν περισσότερες.

88. Σωτηρίου, *Κεμήλια* 29 - 30 πίν. 18.

89. Πρβλ. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami* (= Bollingen series LXX), New York 1966,

ύπόθεση, κατά τὴ γνώμη μου, ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς εἶχεν ὑπόψη κάποιο πρότυπο τοῦ 14ου αἰ., πού εἶχε ἐπιζήσει ὡς τότε στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ σφραγίδα τῆς ἐποχῆς τοῦ ζωγράφου τῆς εἰκόνας τοῦ Προδρόμου φαίνεται στὰ ἔντονα καμαρωτὰ φρύδια, πού χαρακτηρίζουν καὶ τὶς δύο προηγούμενες εἰκόνες τοῦ Σκευοφυλακίου τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Πί ν. 61 καὶ 62)⁹⁰. Ἦδη ἀποδώσαμε στὴν παλαιολόγια παράδοση τέχνης τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου « Ἐπὶ σοὶ χαίρει » (Πί ν. 63)⁹¹. Ἡ εἰκόνα τοῦ Προδρόμου θεωρεῖται ἔργο τοῦ 17ου αἰ.

Ὡς πρὸς τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 18ου — στὴν Κωνσταντινούπολη — εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναδειχθοῦν τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ ὕστερα ἀπὸ συγκριτικὴ μορφολογικὴ μελέτη τοῦ σὲ εἰκόνες ὑλικοῦ τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ Ρόδου τοῦ Ἀμάραντου, πού, καθὼς σημειώσαμε, συνδέονται μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς Κωνσταντινούπολης⁹². Τὰ χρώματα π.χ. τῆς εἰκόνας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς ἄλλοτε στὴν κατοχὴ τοῦ Γ. Π. Βεγλερῆ στὴν Κωνσταντινούπολη — σὲ ἀνοιχτοὺς τόνους « ροδόχρουν », « ροδοειδές », « πράσινον », « πρασινόχρουν » καὶ ἰδίως τὸ « ἀέρινον χρῶμα οὐρανὶ » κλπ.⁹³ — ἀφήνουν νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐντύπωση σύμφωνη πρὸς τὴ χρωματικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ.1323 τοῦ ἔτους 1793, ἢ ὅποια ἐξάλλου, ἀναμφισβήτητα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κωνσταντινουπολίτικη εἰκονογραφία⁹⁴.

Ὅμοια χρωματικὴ κλίμακα — κυριαρχοῦν τὸ ἀνοιχτὸ οὐρανὶ μὲ διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ κυανοῦ, ἀποχρώσεις τοῦ πράσινου, ἀποχρώσεις τοῦ κόκκινου καὶ χρυσός — χαρακτηρίζει καὶ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου (Πί ν. 65 - 66), σήμερα στὴν κατοχὴ τοῦ γιατροῦ κ. Ἰωάννη Παρασκευόπουλου, στὴν Ἀθήνα⁹⁵. Ἐδῶ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἡ παράσταση πόλης — τῆς Ἱερουσαλὴμ (ἐννοεῖται) — στὸ βάθος, χαρα-

τόμ. 2, πίν. 17 - 19 (γιὰ τὴν ἑλικοειδῆ φορά, τὴ ζωγραφικότητα τῶν ματιῶν καὶ τὴ σκίαση στὰ δεξιὰ), 30 - 31 καὶ 46 - 64 (γιὰ τὸν ἔντονο πλάγιο φωτισμὸ), 63 (γιὰ τὸ πλάσιμο τοῦ λαιμοῦ καὶ Πίν. 17 - 19, 322, 324 καὶ 328), 49, 51, 56, 57 (γιὰ τὸν ἄτακτο κυματισμὸ μερῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ περιγράμματος τοῦ ἐνδύματος). Ὁ Gerlach, *Tage-Buch* 455 - 456 πληροφορεῖ ὅτι στὰ χρόνια του (1578) διέσωζε ψηφιδωτὰ ἢ ἐκκλησία τοῦ Ἀετίου. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Χώρας· στὸν Ἀετίο προσγράφεται μόνον κιστέρνα (R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1950, 196 - 197).

90. Βλ. ἄνωτ. σ. 250 καὶ 251.

91. Βλ. ἄνωτ. σ. 252 κ.έ.

92. Βλ. ἄνωτ. σ. 252.

93. (Γ. Π. Βεγλερῆς), Παλαιὰ εἰκόν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1Β' (1892), ἀριθ. φύλλου 6 (10 Ἀπριλίου), σ. 47 - 48.

94. Πάλλας, Ζωοδόχος Πηγῆ, 219 Πί ν. 53 - 54.

95. Σὲ πρόσθετο καρφωτὸ ξυλόγλυπτο πλαίσιο. Διαστάσεις: Δίχως τὸ πλαίσιο 0.372 × 0.305, μὲ τὸ πλαίσιο 0.55 × 0.385 μ. Ὁ Ἰωάννης παριστάνεται ὄρθιος νὰ κρατεῖ τὸ ἀποκομμένο κεφάλι του, εἰλητᾶριο καὶ ράβδο καὶ νὰ εὐλογεῖ. Κάτω, σὲ ἰδιαίτερα γραπτὰ πλαίσια, ὡσάν δύο ἀνεξάρτητα εἰκονίδια, τὸ Γενέσιο τοῦ Ἰωάννη καὶ ἡ Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς του. Πίσω ἀπὸ τὴν κύρια μορφή, ὡς στὴ μέση περίπου τοῦ ὕψους τοῦ πίνακα, ἐκτείνεται τοπίο μὲ — ἐπάνω — παράσταση πόλης ἐμπρὸς ἀπὸ λόφους σὲ ὄλο τὸ πλάτος τοῦ πίνακα. Ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὴν κύρια μορφή, ὡσάν σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἀπλώνεται πεδιάδα, στὴν ὅποια εἶναι τοποθετημένες σκηνές ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ Ἰωάννη: Δεξιὰ ὁ Ἰωάννης νὰ βαδίζει, ἔπειτα νὰ κηρύσσει σὲ ὄμιλο καὶ μετὰ νὰ βαπτίζει· ἀριστερὰ ὁ Ἰωάννης νὰ βαπτίζει τὸν Χριστό, κάτω ὁ Ἐνταφιασμὸς τοῦ Ἰωάννη καὶ ἐπάνω ἡ Εὐρέση τῆς κεφαλῆς του. Τὸ ὄλο πλαισιώνεται ἀπὸ δύο δένδρα, ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ζωγραφημένοι ὁ Χριστὸς νὰ εὐλογεῖ καὶ ἄγγελος νὰ στεφανώνει τὸν Ἰωάννη. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ τοξωτὸ πλαίσιο ὁ Εὐαγγελισμὸς. Ὁ κ. Παρασκευόπουλος μὲ πληροφόρησεν ὅτι ἡ εἰκόνα ἀνήκε στὸν κωνσταντινουπολίτη Μητροπολίτη Πρεβέζης Ἰωακείμ Βαλασιάδη,

κτηριστικό γνώρισμα μιάς σειράς εικόνων της Ζωοδόχου Πηγής με βάθος την Κωνσταντινούπολη, για τις οποίες τὸ πιὸ πιθανὸν εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης· ἔτσι, πού ἡ παράσταση πόλης στὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντα, πέρα ἀπὸ ἓνα ἐλεύθερο πεδίο, ὅπου σὲ πρῶτο ἐπίπεδο εἶναι τοποθετημένο τὸ κύριο θέμα τοῦ ζωγραφικοῦ πίνακα, νὰ συνιστᾷ ἢ λεπτομέρεια αὐτῆ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ἐντοπισμένης στὴν Κωνσταντινούπολη ζωγραφικῆς παράδοσης⁹⁶.

Ἄξιοσημείωτο εἶναι, τέλος, ὅτι στὶς παλαιῆς εἰκόνες, πού ὑπάρχουν ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑπογραφῆς τῶν τεχνιτῶν τῶν σπανίζουσιν· ὁ Γ. Σωτηρίου δὲν ἀναγράφει, ἀναφορικὰ πρὸς αὐτές, ὀνόματα ζωγράφων⁹⁷, στὴ συλλογὴ δὲ εικόνων τῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης μόνο μία φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ δημιουργοῦ της⁹⁸.

Ἐκ παραλλήλου ὑπάρχει ἓνα ὑλικὸ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας, τὴ Θεσσαλονίκη — ἐννοῶ ἐδῶ μόνο τὶς εἰκόνες τὶς κατατεθειμένες ἀπὸ τὸ 1916 στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, στὴν Ἀθήνα. Προέρχονται ἀπὸ διάφορες ἐκκλησίες της. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐν λόγῳ εἰκόνες διακρίνονται ἀπὸ ἓνα ὕφος, πού ἰδιάζει σὲ αὐτές καὶ πού, ἀναδρομικά, ἀνάγεται στὴν παλαιολόγια ζωγραφικὴ παράδοση. Ἐνα ἀπὸ τὰ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εικόνων τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ὅτι τὸ ἄλλοτε — στὰ παλαιολόγια ἔργα — πρασινωπὸ ἢ πρασινοκάστανο χρῶμα τῶν σκιερῶν μερῶν τῶν γυμνῶν μελῶν τῶν — ἀφήνω κατὰ μέρος τὶς ἄλλες ἀλλοιώσεις τοῦ παλαιολόγιου ὕφους — ἔχει ἐδῶ μεταπέσει σὲ μαυριδερό. Καὶ εἶναι ὅλες, ἐκτὸς ἀπὸ μία ὄψιμη, ἐπίσης ἀνυπόγραφες, ὅσο τουλάχιστον μοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξακριβώσω· ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει καὶ μὲ τὶς εἰκόνες τῆς Κωνσταντινούπολης. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ὑπόψη εἰκόνες παρουσιάζουν τόση ἐνότητα ὕφους, ὥστε νὰ προδίδουν, δίχως ἀντίρρηση, ἐνιαίαν καλλιτεχνικὴ προέλευση ἀπὸ ἓνα κέντρο τέχνης — ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα ἐργαστήρια — πού λογικὰ ἀνετότερο εἶναι νὰ τὸ ὑποθέσουμε στὴ Θεσσαλονίκη· ἐκτὸς, βέβαια, ἐὰν ὑπάρχει ἢ ἐὰν προβληθεῖ ἀποχρῶν λόγος, πού νὰ ὑποχρεώνει νὰ ἀναχθοῦν οἱ εἰκόνες αὐτές σὲ κάποιον ἄλλο, ὡς τώρα ὅμως ἄγνωστο, κέντρο ζωγραφικῆς εικόνων, σὲ ἓνα π.χ. ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς Μακεδονίας.

Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλοῦσας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1136/Τ.137 (Πί ν. 60), ὅτι δηλαδὴ, πρέπει νὰ ζωγραφήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη⁹⁹. Τεχνοτροπικὴ συγγένεια πρὸς τὴν ὑπόψη εἰκόνα — πλάσιμο τοῦ προσώπου, ἰδιαίτερα τοῦ μετώπου καὶ τῶν ματιῶν — παρουσιάζει ἡ μεγάλη, ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Θεσσαλονίκης, εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα ἀριθ. Β.Μ. 1124/Τ.105¹⁰⁰. Γιὰ τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἴσως καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους της (διάστ. 1.50 ×

τὸν ἀπὸ Ρόδου (1910 - 1931) οἰκογενειακὴ του εἰκόνα, πού ὁ Ἰωακείμ τὴν εἶχε φέρε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Δημοσιεύεται μὲ τὴν συγκατάθεση τοῦ κατόχου της.

96. Πρβλ. Πάλλας, Ζωοδόχος Πηγὴ σ. 222 - 223. Ἡ ἀφετηρικὴ ἰδέα, τοῦ νὰ ὑπάρχει στὸ βάθος ἐνὸς ζωγραφικοῦ πίνακα παράσταση πόλης, ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται σὲ δυτικὸ πρότυπο. Σημασία ὡστόσο ἔχει ἐδῶ ἡ ἐνότητα ὕφους, πού χαρακτηρίζει στὶς ἐν λόγῳ εἰκόνες τὸ θέμα τῆς πόλης· σὲ συνάφεια δηλαδὴ πρὸς πεδίο ἐκτεινόμενο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πόλη καὶ πρὸς τὴν κύρια μορφή, στημένη στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, μὴ ἐνότητα ὕφους, πού συνδέει τὶς εἰκόνες αὐτές μεταξύ τῶν σὲ σύνολο μὲ χαρακτηριστικὴ κοινῆς καταγωγῆς.

97. Σωτηρίου, *Κειμήλια* 23 - 32.

98. Πληροφορία τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Ἀριστείδη Πασαδαίου (ἰδιωτικὸ γράμμα). Ὑποπεύω ὅτι εἶναι ἡ ὑπογραμμένη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Βυζάντιο (βλ. ἀνωτ. σ. 247).

99. Βλ. ἀνωτ. σ. 244 κ.έ.

100. Sotiriou, *Guide* 87, ἀριθ. 105, εἰκ. 49.

1.49 μ.) πρέπει να δεχθούμε ότι ζωγραφήθηκε επί τόπου — εννοῶ στη Θεσσαλονίκη — ἀντιγράφει κάποιον παλαιολόγειο Παντοκράτορα τοῦ τρούλλου μῆς ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας προέρχεται καὶ ἡ εἰκόνα τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα (διάστ. 1.12 × 0.60 μ.) ἀριθ. Β.Μ. 1926/Τ.199¹⁰¹, τὴν ὁποία ὁ κ. Χατζηδάκης ἐντάσσει στὴ «Σχολὴ τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδας»¹⁰². Τέλος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Θεσσαλονίκης προέρχεται ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσας (διάστ. 1.04 × 0.70 μ.) ἀριθ. Β.Μ. 1140/Τ.388, ὑπογραμμμένη ἀπὸ τὸν μοναχὸ Μακάριο ἀπὸ τὴ Γαλάτιστα καὶ χρονολογημένη στὸ ἔτος 1784¹⁰³. Ἡ Γαλάτιστα εὑρίσκεται σὲ ἀπόσταση ὄχι μεγαλύτερη ἀπὸ 25 - 30 χιλιόμετρα ΝΑ. τῆς Θεσσαλονίκης, ἔτσι, ὥστε καὶ γιὰ αὐτὸν ἀκόμη τὸ λόγο νὰ μπορεῖ κανεὶς ἄνετα νὰ προσγράψει τὴν ἐν λόγω εἰκόνα στὴν τέχνη τῆς Θεσσαλονίκης¹⁰⁴.

Ἐνδιαφέρον εἶναι, τέλος, νὰ σημειωθεῖ, σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα μας, ὅτι ὁ Kurt Weitzmann ὑποστήριξε, βάσιμα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ παραπάνω σὲ εἰκόνες ὑλικό, ὅτι οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἄθω Βατοπεδ. κωδ. 483 (Συλλογὴ κανόνων τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη) καὶ οἱ παρέμβλητες στὸν Ἄθω Βατοπεδ. κωδ. 761 (Ψαλτήριο), χρονολογούμενες στὸν 16ον αἰ., ἐκτελέσθηκαν πιθανῶς στὴ Θεσσαλονίκη¹⁰⁵.

Μόνο, λοιπόν, ὕστερα ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ, βασισμένη σὲ ἐξωτερικὰ τεκμήρια καὶ τὴ μορφολογικὴ του ἐπιπλέον μελέτη, μὲ βάση τὴ λογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου — ἀνάμεσα δηλαδὴ στὸ ὑλικό τουτο νὰ διαχωρισθοῦν ἐνδεχομένως ἔργα, μὲ τὸ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἄλλες, βάσιμα ἐντοπισμένες ομάδες — εἶναι ἐνδεδειγμένο νὰ ἀναφερθοῦμε πρὸς τὰ σχετικὰ ἱστορικὰ — ἀπὸ τὴν γραπτὴ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ κλπ. — τεκμήρια, ὅσα καὶ ὅπου ὑπάρχουν, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ συσχετίσουμε ἀκολουθῶς

101. Sotiriou, 94, εἰκ. 52, Μ. C[hatzidakis], *Musée Byzantin* 58, εἰκ. 4 καὶ σ. 59 (λεπτομέρεια) καὶ 73.

102. C[hatzidakis], ἔ.ἀ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου — μάτια, στόμα, γένειο καὶ μουστάκια τοῦ Χριστοῦ (βλ. τὴ λεπτομέρεια C[hatzidakis] 59) τῆς εἰκόνας αὐτῆς καὶ πολλὰ ἄλλα μέρη τῆς προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπέμβαση κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὸν ζωγράφου Φ. Κόντογλου καὶ, συνεπῶς, εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ διατυπώσουμε, σχετικὰ πρὸς τὴν προκειμένη εἰκόνα, τεχνολογικὰ παρατηρήσεις. Ἀναφορικὰ πρὸς τὸ τελευταῖο τουτο, ἄς παραβληθεῖ ἡ τεχνολογικὴ δυσφωνία ἀνάμεσα στὸ ἀνακαινισμένο πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸ ἀριστερὸ του χέρι (δεξιὰ), ποῦ ἔχει παραμείνει ἀλώβητο ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ συντηρητῆ τῆς εἰκόνας.

103. Sotiriou 113, C[hatzidakis] 61 εἰκ. 2 καὶ σ. 62 καὶ 73. Ἡ ἐπιγραφὴ: Ἐγενε ἡ παροῦσα εἰκόνα διὰ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου προηγουμένου κυρίου κὺρ Διονυσίου διὰ μνημόσυνόν του. 1784. Διὰ χειρὸς Μακαρίου μοναχοῦ Γαλατ(ι)στ(α)ίου (;). Ὁ ἴδιος ζωγράφησε τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Παλημοναστηρίου, κοντὰ στὸν Ταρσανᾶ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου στὸ Ἅγιον Ὄρος, κ.ἀ.

104. Ὁ ἄμαυρὸς προπλάσμος, καθὼς καὶ τὸ σχέδιο καὶ τὸ πλάσιμο τῆς περιοχῆς τῶν ματιῶν τῆς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση ποῦ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσας ἀριθ. Β.Μ. 1136 / Τ. 137 (Πί ν. 60) (βλ. ἀνωτ. σ. 257).

Στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μετοχίου τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Γρηγορίου, βρισκόταν μέχρι τοῦ 1916 καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσας (διάστ. 1.15 × 0.77 μ.), ποῦ ἀργότερα μεταφέρθηκε στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, στὸν Ἄθω (Βαρλαάμ Ἀγγελάκος, Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου 1300 - 1921, Θεσσαλονίκη 1921, 143, ἀριθ. 32 καὶ σ. 149, εἰκ. 11 [παρένθετος πίνακας ἀπέναντι στὴ σ. 32]. Paul Huber, *Athos. Leben, Glaube, Kunst* [Zürich 1969] εἰκ. 194). Δὲν εἶναι ἀγιορειτικῆς τέχνης. Στὸ ὑλικό τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ προσγραφῶν καὶ περίπου σαράντα ἄλλες εἰκόνες τοῦ μετοχίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (κατάλογος: Ἀγγελάκος 142 - 144), ποῦ κατέληξαν καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ στὴν ἀθωνικὴ μονή.

105. Kurt Weitzmann, *The Psalter Vatopedi 761. Its place in the aristocratic Psalter Recension. The Journal of the Walters Art Gallery* X (1947), 28 κ.ἐ. καὶ 32, εἰκ. 12 - 15 καὶ 17.

τίς καλλιτεχνικές παραδόσεις που ανακύπτουν από τη μελέτη του ύλικού. Έκ παραλλήλου τίθεται, βέβαια, και πρόβλημα έρμηνείας της ένδεχομένως άπουσίας γραπτών τεκμηρίων. Άλλιώς είναι παρακινδυνευμένες οί γενικεύσεις, όταν συνάγονται μόνον άρνητικά, από έλλειψη γραπτών — άρχειακών ή έπιγραφικών — τεκμηρίων, από μιάν ένδεχόμενη σιγή των, που εξάλλου είναι δυνατό νά άμφισβητηθεί. Τά ιστορικά φαινόμενα δέν είναι μονοσήμαντα.

Ός πρός τη σχεδόν κατά κανόνα άπουσία ένυπογράφων εικόνων, από τó γνωστό ως τώρα ύλικό της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, είναι πιθανόν ότι τούτο όφείλεται στην παλαιότερη παράδοση άνωνυμίας, που συνεχίστηκε, καθώς φαίνεται, και στά χρόνια τά μετά την Άλωση· ή δέ έπωνυμία των έργων τέχνης της έποχής αυτής είναι πάλι πιθανό νά όφείλεται όχι τόσο σέ έπίδραση τού πνεύματος της Ιταλικής Άναγέννησης — βέβαια ως σ' ένα ποσοστό και σέ τούτο —, όσο στις συνθήκες παραγωγής και διάθεσης των εικόνων έξω από τούς τόπους παραγωγής των. Η παρουσία ύπογραφών στις τοιχογραφίες όφείλεται, πιθανότατα, σέ ανάγκη έπίσης πρακτική· δηλαδή έχει σχέση πρós τόν τρόπο άναζήτησης έργασίας των έξω από τούς τόπους των περιπλανωμένων ζωγράφων. Με άλλα λόγια είναι πιθανόν, ότι οί ύπογραφές των σημαίνουν μιá γνωστοποίηση, μιάν επαγγελματική παρουσία.

Ός πού νά γίνει άποδεκτή ή άποψη ότι σέ πόλεις, όπως ή Κωνσταντινούπολη, ή Θεσσαλονίκη, ή Σμύρνη κλπ., δέν άσκήθηκε ή τέχνη της ζωγραφικής των εικόνων κατά τούς μεταβυζαντινούς χρόνους άπαιτείται: Νά έρευνηθοϋν με έπιμέλεια οί φιλολογικές πηγές, έπίσης τά άρχεία όπου υπάρχουν, νά άναζητηθοϋν έτσι έγγραφα αντίστοιχα πρós εκείνα των άρχείων της Βενετίας, πόλεων της Κρήτης, της Έπτανήσου και των άκτών της Άδριατικής, όπου γίνεται μνεία ζωγράφων· νά μελετηθεί τó σέ εικόνες ύλικό, που βρίσκεται στις πόλεις, στις όποιες άφορᾶ συγκεκριμένο ζήτημα, ή πού άναμφισβήτητα προέρχεται από εκεί, νά καταταχθεί σέ ένότητες βασισμένες σέ έσωτερικές ένδείξεις και τεχνοτροπικά δεδομένα και νά προσγραφεί σέ γνωστές, γεωγραφικά έντοπισμένες και άσχετες πρós τις πόλεις αυτές παραδόσεις τέχνης. Άπαιτείται δέ νά εξηγηθεί έπί πλέον τó γιατί τάχα δέν άσκήθηκε στις έν λόγω πόλεις κατά τούς μεταβυζαντινούς χρόνους ή θρησκευτική ζωγραφική, νά προσδιορισθοϋν έτσι οί ιστορικοί όροι πού τάχα δέν τήν εϋνόησαν.

Η έπαγωγική — οϋσιαστικά άναλογική — αυτή μέθοδος είναι ή συνηθισμένη, που οδηγεί συχνά στο νά άποδοθοϋν λ.χ. εικόνες ή άλλα έργα της βυζαντινής τέχνης, χρονολογούμενα πρίν από την Άλωση, έργα άκόμη άπροσδιόριστα, ν' άποδοθοϋν έτσι στην τέχνη της Κωνσταντινούπολης ή στην τέχνη όρισμένων άλλων κέντρων, τέχνη — ᾗς ύπομνησθεί — σχεδόν κατά κανόνα άώνυμη. Πρόκειται γιά μέθοδο, καθώς είναι γνωστό, βασική· γιατί δέν θά τη χρησιμοποιήσουμε στη σπουδή των εικόνων των μετά την Άλωση; Άς προστεθεί, τέλος, ότι ένα κωνσταντινουπολίτικο χαρακτηριστικό δέν σημαίνει άπαραίτητα ότι δέν χρησιμοποιήθηκε τούτο και έξω από την περιοχή όπου πρωτοεφανίσθηκε, ότι δέν διαδόθηκε· τó τελευταίο όμως τούτο δέν αίρει τη θέση, καθώς παρατήρησε ό Kurt Weitzmann, ως πρós την καταγωγή τού χαρακτηριστικού, γιά τó όποιο πρόκειται¹⁰⁶. Άπαιτείται λοιπόν νά έμβαθύνουμε στά φαινόμενα, που άνα-

106. Σχετικά με κάποια τεχνική στην άπόδοση τού φωτιστεφάνου: Eine Reihe von Ikonen, in denen diese Rotationstechnik, wie man sie nennen könnte, vorkommt, sind dem hoch qualitativen Stil ausge-

κύπτουν μέσα από την ιστορική έρευνα, επειδή στο καθένα των υπόκειται μιὰ πολλαπλότητα. Ἡ μονόπλευρη θεώρησή του ὀδηγεῖ σὲ σχηματική παράσταση τῆς δομῆς του, σὲ ἀπλουστεύσεις· καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἀπλούστευση δὲν συνιστᾷ λύση.

Ἄς ἐπανέλθουμε στὸν πυρήνα τοῦ προβλήματός μας, στὸ ἄν, δηλαδή, ἀσκήθηκε ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ μετὰ τὴν Ἄλωση στὶς τουρκοκρατούμενες πόλεις. Μὲ ὅσα ἀναπτύχθηκαν παραπάνω νομίζω ὅτι ἀποδείχθηκαν δύο πράγματα: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἓνα σὲ μεταβυζαντινὲς εἰκόνες ὑλικό, πὸ ἀναμφισβήτητα ζωγραφήθηκε ἄλλο στὴν Κωνσταντινούπολη — γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὶς μεγάλες πόλεις — καὶ ἄλλο στὴ Θεσσαλονίκη· τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι μαρτυρεῖται ὡς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη δραστηριότητα στὴν περιοχὴ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης ἀπὸ τὸ 16ον ὡς στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., καὶ ὅτι ἀνευρίσκονται ὀνόματα ζωγράφων πὸ εἶτε κατάγονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη εἶτε ἐργάστηκαν ἐκεῖ. Ἐὰν ὑπάρχουν στὶς δύο αὐτὲς πόλεις, ἰδιαίτερη στὴν κάθε μία καὶ ἐνιαία ἢ μὴ, παραδόσεις τέχνης, ἡ κάθε μία μὲ τὰ δικά της τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά, θὰ τὸ ἀποσαφηνίσει καὶ θὰ ἀναδείξει τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἢ μελλοντικὴ έρευνα. Προσωπικὰ διαβλέπω στὴ Θεσσαλονικὴ μιὰ παράδοση τέχνης· στὴν Κωνσταντινούπολη περισσότερες τῆς μιᾶς. Τοὺς σχετικούς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴ γνώμη μου, λόγους τοὺς σημείωσα ἤδη παρεμπιπτόντως.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εἰκόνες μὲ πεδίο ἀπὸ ἀνάγλυφες διακοσμήσεις : Στὴ μελέτη μου γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἐὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα ἢ ἀναζήτηση παραλλήλων παραδειγμάτων, ἀναφορικὰ πρὸς τὸ πεδίο τῆς, πὸ καταλαμβάνεται ἀπὸ γύψινες ἀνάγλυφες διακοσμήσεις, δὲν ὑπῆρξεν ἐπαρκῆς¹⁰⁷. Μὲ διέφυγε πρῶτα - πρῶτα ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστά μου παραδείγματα: ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα ἀριθ. Β. Μ. 39/Τ. 182 (διάστ. 0.95 × 0.55 μ.)¹⁰⁸. Στὸ μετὰ στὸ σημείωσα πολλὰ παραδείγματα διασπαρμένα σὲ διάφορους τόπους. Οἱ περισσότερες βρίσκονται στὴν Κύπρ¹⁰⁹, μιὰ

führt, den wir mit der Hauptstadt als Entstehungs- und Verbreitungszentrum verbinden, was aber keineswegs besagen soll, dass sie in der Hauptstadt allein ausgeübt wurde» (Kurt Weitzmann, Eine spätkoptenische Verkündigungssikone des Sinai und die zweite byzantinische Welle des 12. Jahrhunderts, *Festschrift für Herbert von Einem zum 16. Februar 1965*, Berlin [1965], 302).

107. Πάλλας, *Εἰκόνα* κλπ. 351. Πρβλ. ἀνωτ. σ. 240.

108. Sotiriou, *Guide* 93 ἀριθ. 182, εἰκ. 53. Ἀγορασμένη· δίχως ἐνδειξη ἄλλη ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της. Τῆς ἴδιας κατηγορίας εἰκόνες ὑπάρχουν δύο ἀκόμη στὸ Βυζαντινὸ Μοσεῖο: Εἰκόνα τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἀριθ. Β.Μ. 15/Τ. 673 (διαστ. 0.38 × 0.29 μ.) (Πί ν. 67) καὶ τῆς Θεοτόκου ἀριθ. Β.Μ. 699/Τ. 663 (διαστ. 0.30 × 0.25 μ.). Ἀγορασμένες· δίχως ἐνδειξη ἄλλη ὡς πρὸς τὴν προέλευσή των (ἀδημοσίευτες).

109. Θεοτόκος Ἐλεούσα (διαστ. 1.06 × 0.73 μ.) Συλλογῆς Φανερωμένης Λευκωσίας (Α. Παπαγεωργίου, *Ikonen aus Zypern*, München-Genf-Paris [1969] σ. 18), Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0.88 × 0.64 μ.) Ἐπισκοπεῖου Κερυνείας (αὐτ. 21), ἀμφίγραπτη εἰκόνα Θεοτόκου - Σταύρωσης (διαστ. 0.70 × 0.43 μ.) Συλλογῆς Φανερωμένης Λευκωσίας (αὐτ. 27, *Θησαυροὶ τῆς Κύπρου. Ζάππειον Μέγαρον*, Ἀθήναι 1970, 84, ἀριθ. 127, D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London [1937], 255 ἀριθ. 114 πίν. XLI), Θεοτόκος ἐνθρονῆ Βρεφοκρατούσα (διαστ. 1.69 × 0.69 μ.) Συλλογῆς Φανερωμένης Λευκωσίας (Παπαγεωργίου 39), Ἁγιος Νικόλαος (διαστ. 0.90 × 0.65 μ.) Παναγίας Χρυσελεούσας Ἀρεδιοῦ (αὐτ. 45, *Θησαυροὶ τῆς Κύπρου*, 86, ἀριθ. 130, Rice, 13 πίν. XI), Εἰσόδια Θεοτόκου (διαστ. 0.97 × 0.61 μ.) Ἁγίας Ζώνης Ἀμμοχώστου (Παπαγεωργίου 57), Ἁγιος Ἀνδρέας (διαστ. 0.27 × 0.11 μ.) Ἐπισκοπεῖου

στή Μονή Σινᾶ¹¹⁰, μία σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Βηρυτό¹¹¹, τρεῖς στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου¹¹², δύο στὴ Βουλγαρία — ἢ μία στὸ Μουσεῖο Σόφιας καὶ ἡ ἄλλη στὸ Ἄρβανάσι¹¹³ —, δύο ρουμανικὲς — ἢ μία στὴν Ἑλβετία¹¹⁴ καὶ ἡ ἄλλη στὸ Autenried τῆς Βαυαρίας¹¹⁵ —, μία στὴ Πινακοθήκη Tretjakov ἀριθ. 12034¹¹⁶ καὶ ἄλλη στὴ Μονὴ Μπογκολιούμποβ¹¹⁷, στὴ Ρωσία, καὶ μία ποὺ εἶχε ἐκτεθεῖ τὸ 1963 γιὰ πούλημα στὸ ἐμπόριο τοῦ Μονάχου¹¹⁸. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἶναι δυνατό νὰ ἀξιοποιηθῶν μὲ μία συντονότερη ἀναζήτησι.

Ἐκ τῶν παραπάνω εἰκόνες οἱ κυπριακὲς, σχεδὸν οἱ μισὲς τοῦ ὄλου των ἀριθμοῦ ἐδῶ, ἀπαρτίζουν ἰδιαίτερο κλειστὸ σύνολο μὲ μακρόχρονη τοπικὴ παράδοσι, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνάγεται ἄμεσα σὲ δυτικὰ πρότυπα¹¹⁹. Ἐκ τῶν κυπριακῶν ἐργαστήριον ἔχει προέλθει καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ ἐξετέθη στὴ Βηρυτό¹²⁰, πιθανῶς δὲ καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ, γιὰ τὸ λόγο ὅτι τῆς τελευταίας αὐτῆς τὰ ζωγραφημένα μέρη εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸ ὕψος τῆς κρητικῆς τέχνης. Οἱ εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀποκτήθηκαν μὲ ἀγορά, ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ἢ ἀπὸ ἰδιωτῶν· εἶναι, λοιπόν, ἄγνωστοι οἱ τόποι ἀπὸ ὅπου προήλθαν. Ὅμοια, καλλιτεχνικὰ ἀδέσποτες, εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ βρίσκονται στὴ Βουλγαρία (ἢ εἰκόνα τοῦ Προδρόμου στὸ Ἄρβανάσι ἔχει ἑλληνικὲς ἐπιγραφές), οἱ ρουμανικὲς τῆς Συλλογῆς

Κερυνείας (Rice 193, ἀριθ. 4, πίν. VII), Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα (διαστ. 1.15 × 0.78 μ.) ἐκκλησίας Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Ἁγίου Νικολάου Στέγης (ἀντ. 224, ἀριθ. 54, πίν. XXV), Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ Ἁγίου Ἰωάννη Λαμπαδιστῆ (ἀντ. 234, ἀριθ. 72, πίν. XXX. Στὴν ἴδιαν ἐκκλησία ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ὅμοιες εἰκόνες σύγχρονες τῆς [16ου αἰ.]), Ἁγίου Ἀνδρονίκου καὶ Ἀθανασίας (διαστ. 0.98 × 0.81 μ.) ἐκκλησίας Ἁγίου Ἀνδρονίκου Καλοπαναγιώτη (Γεωργίου Ἀ. Σωτηρίου, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου*. Α'. Λεύκωμα, Ἀθῆναι 1935, πίν. 119α, Rice 265, ἀριθ. 136, πίν. XLVI).

110. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα ἀνάμεσα στοὺς Μωϋσῆ, Προφήτη Ἡλία καὶ Ἱεράρχες, ἴσως 16ου αἰ. (N. P. Kondakov, *Ikonografija Bogomateri*, II, Petrograd 1915, 148, εἰκ. 68).

111. Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σὲ προτομῇ (διαστ. 0.35 × 0.36 μ.) : M. Chatzidakis ἐν *Icones Melkites. Exposition organisée par le Musée Nicolas Sursock* κλπ., Beyrouth (1969), 235, ἀριθ. 94.

112. Εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (διαστ. 0.95 × 0.75 μ.) : A. Deroko, A propos de l'icone de la Vierge de Beograd à Constantinople, *Starinar*, N. S., III - IV (1952 - 1953), 220, εἰκ. 8 - 11. Οἱ εἰκόνες, ὅμοιες μεταξύ των, ἔχουν συμφυῆς ἔξοχον πλαίσιο, ποὺ ἐπάνω διαμορφώνεται σὲ τρίλοβο τόξο· στὸ πλαίσιο εἰκονίδια. Καὶ οἱ τρεῖς εἶναι σύγχρονες, ἔργα ἐνὸς τεχνίτη. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι χρονολογημένη στὸ ἔτος 1539.

113. Χριστὸς Παντοκράτωρ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σόφιας, ἀπὸ τῆ Βράζα, τοῦ ἔτους 1699 (Kyryll Krestev - Vassil Sachariev, *Alte Bulgarische Malerei*, Dresden 1960, 152, πίν. 88), Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος ἐκκλησίας Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Ἄρβανάσι (Atanas Božkov, *L'École de peinture de Triana*, Sofia 1967, 30, εἰκ. 14).

114. Συλλογὴ εἰκόνων Walter Schweitzer, ἀριθ. 19 — Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα — στὴ Λουκέρνη τῆς Ἑλβετίας (Chatzidakis - Djurić - Lazović, *Icones dans les Collections suisses*, ἀριθ. 197).

115. Ἰωάννης Πρόδρομος : [Boris Rothemund], *Handbuch der Ikonenkunst*² (München - Autenried 1966), 110, εἰκ. στή σ. 109).

116. Θεοτόκος μὲ τὸ βρέφος (± 1570) : N. P. Kondakov, *Die Russische Ikone*, Prag 1928, σ. VIII, ἀριθ. VIII, πίν. VIII, Anne Jääskinen, *The Icon of the Virgin of Konevitsa*, Helsinki 1971, 189 κ.ε. εἰκ. 74, ὅπου καὶ πληρέστερη βιβλιογραφία. Ἄς σημειωθεῖ καὶ τὸ πλαίσιο παράστασι τῆς χειροτονίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου σὲ διάκονο στὸ θυρόφυλλο τῆς Συλλογῆς Rjabušinskij : Kondakov, σ. XIV, ἀριθ. LIII, πίν. LIII.

117. Θεοτόκος : Kondakov, *Ikonogr. Bogomat.*, 298, εἰκ. 167.

118. [Ilas Neuffert], *Welt der Ikonen. Ausstellung vom 4. Juni bis 6. Juli 1963. Griechische und Russische Ikonen des 13 - 18. Jahrhunderts*. Galerie Ilas Neuffert, München 1963, 44, ἀριθ. 35, εἰκόνα στή σ. 10.

119. Πρβλ. Παπαγεωργίου 78. Δυτικὰ παραδείγματα : Πάλλας, *Εἰκόνα* κλπ., 351 - 352.

120. Chatzidakis ἐν *Icones Melkites*, ἔ.α.

Walter Schweitzer στην Έλβετία και του Autenried — οι εικόνες της Πινακοθήκης Tretjakov, της Μονής Μπογκολιούμποβ και εκείνη που είχε εκτεθεί στο Μόναχο. Οι κωνσταντινουπολίτικες εικόνες συνιστούν μία χρονολογημένη στο έτος 1539 ένότητα, βγαλμένη από τα χέρια ενός και του αυτού τεχνίτη· οι επιγραφές των είναι σλαβικές, αλλά τοῦτο δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως, ὅτι τὶς εἰκόνες αὐτὲς τὶς ἔφεραν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ Βελιγράδι.

Ἡ ἑλληνικὴ εἰκόνα τοῦ Ἄρβανάσι καὶ οἱ δύο ρουμανικὲς ἀντιπροσωπεύουν ὄψιμο στάδιο τῆς τεχνικῆς ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ· οἱ διακοσμῆσεις τοῦ πεδίου τῶν μόλις διαγράφονται, πλησιάζουν τὴν ἐγχάρακτη τεχνικὴ, ποῦ χαρακτηρίζει μιὰν ἄλλη κατηγορία εἰκόνων (μὲ τὸ πεδίο τῶν νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ ἐγχάρακτες διακοσμῆσεις). Σχεδὸν στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἄρβανάσι καὶ τὶς ρουμανικὲς ἐντάσσεται καὶ ἡ εἰκόνα ποῦ ἐκτέθηκε στὸ Μόναχο.

Οἱ τρεῖς ὅμως εἰκόνες τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀποκοτῶν γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἰδιαίτερη σημασία. Πρῶτα, γιὰτὶ ἀποκαλύπτουν μιὰν εἰδικὴ προτίμηση μαζί καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση, καθὼς προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἐργαστήριο εἰδικευμένο, θὰ λέγαμε, στὴν τεχνικὴ τῶν γυψίνων ἀναγλύφων διακοσμῆσεων· καὶ ἔπειτα, γιὰτὶ μαζί μὲ τὴν ἀμφίγραπτη εἰκόνα τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῆς ὁποίας ἡ ὄψη μὲ τὸν Παντοκράτορα παρουσιάζει τὸ γύρω πεδίο διακοσμημένο στὴν τεχνικὴ, ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ¹²¹, ἀπαρτίζουν ἓνα σύνολο ἀπὸ τέσσερα παραδείγματα τοπικὰ προσδιορισμένα¹²². Ἀποκαλύπτεται ἔτσι ἡ παρουσία ἑνὸς καλλιτεχνικοῦ κέντρου. Καὶ φαίνεται ὅτι τὰ κωνσταντινουπολίτικα αὐτὰ ἐδῶ παραδείγματα συνιστοῦν, παραλλήλως πρὸς τὰ κυπριακά, τὸ μόνο ἄλλο — πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον — μὲ ἀσφάλεια ἐντοπισμένο σύνολο. Τὸ πιὸ πιθανὸν εἶναι ὅτι οἱ κωνσταντινουπολίτικες εἰκόνες, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλοῦμε, ἀντιπροσωπεύουν τοπικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Στὴν κωνσταντινουπολίτικὴ αὐτὴ τέχνη εἶναι λογικὸ νὰ προσγράψουμε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, καὶ τὶς ὑπόλοιπες εἰκόνες τῆς ἐν λόγῳ κατηγορίας: τοῦ Ἄρβανάσι, τὶς ρουμανικὲς, τοῦ Μονάχου, τῆς Σόφιας, τῆς Πινακοθήκης Τρετγιακόβ, τῆς Μονής Μπογκολιούμποβ καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στὴν Ἀθήνα.

Ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (Πί ν. 67)¹²³ μὲ τὴ σωματικότητα — τὸν ὄγκο — τῶν μορφῶν, τὴν ἀληθοφανὴ τεκτονικότητα τοῦ οἰκοδομήματος ποῦ κρατοῦν οἱ ἀπόστολοι καί, παράλληλα, μὲ τὴν ἀνατολίτικη θυμικὴ διάθεση τῶν προσώπων τῶν, ὅλα δεμένα σὲ καλλιτεχνικὴν ἐνότητα ἀπὸ ἐπιδέξιο τεχνίτη. Ἡ τεκτονικότητα τῆς μορφῆς τοῦ οἰκοδομήματος στὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα, ὀφειλόμενη πρὸ πάντων στὴν προοπτικὰ ὀρθὴ σχεδίασή του, τεκτονικότητα σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸ παράξενο σχῆμα τοῦ τρούλλου του, μὲ τὴν πυκνὴ στεφάνη τῶν παραθύρων, ἔπειτα ἐπάνω ἀπὸ αὐτὰ μιὰ σειρὰ δοντιῶν, ὡσὰν ἐπάλλεων καί, ἀκόμη, μὲ τὴν καμπύλη τοῦ ἐξωτερικοῦ περιγράμματός του σπα-

121. Ἔχουμε ἤδη συμπεράνει ὅτι ἡ ὄψη αὐτὴ πρέπει νὰ ζωγραφήθηκε σὲ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. ἀνωτ. σ. 250 - 251).

122. Στὸ ἴδιο σύνολο πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου, προερχόμενη ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Σωτήρος στὴ νησίδα Πρώτη (Σωτηρίου, *Κεμῆλια* 30, πίν. 19) μὲ φωτοστεφάνους καὶ σταυροὺς τοῦ ὁμοφορίου στὴν τεχνικὴ ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ. Μερικῶν ἀπὸ τὰ εἰκονίδια τοῦ πλαισίου εἶναι πολὺ φανερὴ ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ παλαιολόγια πρότυπα.

123. Δημοσιεύεται μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου.

σμένη (όξυκόρυφη), προδίδουν ότι ο ζωγράφος, σχεδιάζοντας το οικοδόμημά του, είχε στο νου του δύο πράγματα: Τὴν ἐντύπωση, καθὼς νομίζω, ποὺ παρέχει ὁ τροῦλλος τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ τὰ πολλὰ παράθυρα καὶ μὲ τὶς ἀντηρίδες γύρω ἀπὸ τὴ στεφάνη τοῦ ἡμισφαιρίου του¹²⁴ καὶ κάποιο δυτικὸ χαρακτηριστικὸ ἔργο μὲ ἀπεικόνιση οἰκοδομήματος τῶν χρόνων τῆς Ἀναγέννησης ἢ ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγέννησης. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἀναγεννησιακὰ στοιχεῖα παρατηρήσαμε καὶ στὸν τροῦλλο τοῦ οἰκοδομήματος τῆς εἰκόνας « Ἐπὶ σοὶ χαίρει » τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Πί ν. 63), ποὺ ἄλλη σειρά σκέψων ὁδήγησε στὸ νὰ τὴν προσγράψουμε στὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης¹²⁵.

Ἦστερα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀνάλυση νομίζω, σχετικὰ πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα, ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ ὅλην αὐτὴ τὴ συζήτηση¹²⁶, ὅτι, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, δύο ἐναλλακτικὲς λύσεις ἀπομένουν: Νὰ τὴν προσγράψουμε, δηλαδὴ, στὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση ἢ τῆς Κύπρου ἢ τῆς Κωνσταντινούπολης. Πιστεύω τὸ δεύτερο. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου εἶναι κάπως παλαιότερη ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Πί ν. 67) καὶ μὲ ἀντίληψη ζωγραφικὴ ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ μορφή. Ὡστόσο καὶ παρὰ τὴ φυσιογνωμικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ διαφορὰ τοῦ Εὐσταθίου (Πί ν. 68) ἀπὸ τὸν ὁμοίως στρογγυλογένη ἀπόστολο Πέτρο τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, καλλιτεχνικὰ οἱ δύο αὐτὲς μορφὲς συγγενεῦουν μεταξύ των ὡς πρὸς τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὶς σκιερὲς πρὸς τὶς φωτεινὲς ἐπιφάνειες καὶ ὡς πρὸς τὸ πλάσιμο τῆς περιοχῆς τῶν ματιῶν, μὲ τὴν ἑλαφρὰ καμπύλη τῶν φρυδιῶν καὶ τὸ σαρκῶδες κάτω βλέφαρο· ἐπίσης δὲ ὡς πρὸς τὸν ἄνετο κυματισμὸ τῶν χυτῶν μαλλιῶν. Πρὸ πάντων συγγενεῦουν ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα, ποὺ διαπνέει τὰ πρόσωπά των, ἀλλὰ στὸν Εὐστάθιο μιὰ ἐσωτερικότητα περισσότερο πνευματικὴ. Ἄν δὲν τοποθετήσουμε τὶς δύο αὐτὲς εἰκόνες στὴν ἴδια καλλιτεχνικὴ παράδοση καὶ ἐὰν τὴν παράδοση αὐτὴ δὲν τὴν ἐντοπίσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς πιστεύω, σὲ ποῖαν ἄλλη παράδοση τέχνης θὰ μπορούσαμε, εἴτε τὴν κάθε μιὰ χωριστὰ εἴτε καὶ τὶς δύο μαζί, νὰ τὶς προσγράψουμε;

A. I. ΠΑΛΛΑΣ

124. Ἄς παραβληθεῖ ὁ τροῦλλος τοῦ Πί ν. 67 μὲ ὁποιαδήποτε ἄποψη τοῦ τροῦλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

125. Βλ. ἄνωτ. σ. 252 - 253.

126. Βλ. ἄνωτ. σ. 239 κ.έ., 250, σημ. 59 καὶ σ. 260.

ΚΕΦΑΛΗ ΕΚ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΗΡΑΙΟΥ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ*

(Π ί ν. 69 - 75)

Μεταξύ των πολυπληθών γλυπτών των αποκειμένων εις τὰς ἀποθήκας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, εὐρίσκεται ἓν ἐκ πρώτης ὄψεως εὐτελές, λόγφ τῆς κακῆς διατηρήσεώς του, ἀπότμημα κεφαλῆς (μεγέθους μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ) ὑπ' ἀριθ. Εὐρ. 4817¹ ἄνευ ἐνδείξεως προελεύσεως. Τὸ γλυπτὸν παρουσιάζει ἐν τούτοις ἐνδιαφέρον εἰς προσεκτικωτέραν ἐξέτασιν αὐτοῦ: α) διότι τὸ σωζόμενον μέρος αὐτοῦ ἀρκεῖ διὰ νὰ ἐπισημάνη κανεὶς ἐξαιρετικὴν ποιότητα ἐργασίας καὶ β) διότι διακρίνονται, τόσον ὡς πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ προσώπου, ὅσον καὶ τὰς τεχνικὰς λεπτομερείας, ὠρισμέναι ἀναλογίαι πρὸς ἄλλα γνωστῆς προελεύσεως γλυπτὰ.

Πρόκειται περὶ ἑνὸς τμήματος γυναικείας κεφαλῆς² (Π ί ν. 69 - 70 α - β) ἐκ παρίου μαρμάρου, μὲ ἀρκετὰ μεγάλους κρυστάλλους, ἰσχυρῶς ἀπολεπιζομένου. Κατὰ τὸ πρόσθιον τῆς κεφαλῆς σώζεται τὸ πρόσωπον ἐν μέρει ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν περίπου μέχρι τοῦ κάτω περιγράμματος αὐτοῦ (ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν καμπύλην γραμμὴν ὅπου ἤρχιζεν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λαιμοῦ). Ἐκ τοῦ κρανίου σώζεται πρὸς τὰ ὀπίσω μικρὸν ἄμορφον τμήμα.

Τὸ πρόσωπον διατηρεῖται ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς δεξιᾶς μῆνιγγος καὶ τοῦ δεξιοῦ κάτω βλεφάρου κατὰ γραμμὴν διερχομένην διὰ τῆς ρίζης περίπου τῆς ρινός, καὶ τοῦ κάτω

* Θερωῶς εὐχαριστῶ ἐντεῦθεν τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Β. Καλλιπολίτην, ὡς καὶ τὸν Ἐφορον Γλυπτῶν κ. Ν. Γιαλούρη, διὰ τὴν ἀδειαν δημοσιεύσεως ὡς καὶ διὰ τὰς σχετικὰς διευκολύνσεις καὶ γνώμας.

Αἱ φωτογραφίαι τῶν πινάκων ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ φωτογράφου τοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντοπούλου.

1. Τὸ γλυπτὸν ἀρχικῶς ἄνευ ἀριθμοῦ εὑρετηρίου προσήλκυσε τὴν προσοχὴν μου κατὰ τὰς ἐργασίας ταξινομήσεως καὶ καταγραφῆς τῶν γλυπτῶν τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Μουσείου.

2. Τοῦτο ἔκειτο εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. Υ 9 ἀποθήκην, ὅπου ἡ γενικὴ ἐνδείξις « ἐκ τῆς Ἀποθήκης τοῦ Ἡραίου », δηλώνει παλαιότεραν θέσιν ἐντὸς τοῦ Μουσείου. Ἡ ἐνδείξις ὅμως αὕτη οὐδόλας εἶναι δεσμευτικὴ, διότι περιλαμβάνεται ὑπ' αὐτὴν μέγας ἀριθμὸς γλυπτῶν διαφόρου προελεύσεως καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγνώστου.

Διαστάσεις:

Μέγ. ὕψος: 0.12 μ.

Μέγ. βάθος (εἰς τὸ ὕψος τῶν ρωθῶνων): 0.125 μ.

Μήκος στόματος: 0.037 μ.

Μήκος ὀφθαλμῶν: 0.033 μ. (κατὰ προσέγγισιν).

Ἀπόστασις δεξ. κάτω βλεφάρου - πώγωνος: 0.096 μ.

Πλάτος ρινός κατὰ τοὺς ρωθῶνας: 0.031 μ. (κατὰ προσέγγισιν).

Πλάτος κατὰ τὰς σιαγόννας: 0.097 μ.

Βάθος κοιλότητος δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ: 0.017 μ.

Ἀπόστασις δεξιοῦ κάτω βλεφάρου - γραμμῆς στόματος: 0.053 μ.

Ἀπόστασις γραμμῆς στόματος - πώγωνος: 0.045 μ.

ἀριστεροῦ βλεφάρου ἐν μέρει, αὐτὴ δὲ ἀποτόμως καταπίπτουσα διέρχεται λοξῶς διὰ τὸ μέσου τῆς ἀριστερᾶς παρεϊᾶς, διαγράφουσα ἀνώμαλον καμπύλην μέχρι τοῦ μέσου περίπου τῆς ἀριστερᾶς σιαγόνος. Ἡ ρίς, σχεδὸν τελείως ἀποκεκρουμένη, διασώζει ἐν μέρει τὸ δεξιὸν περίγραμμα αὐτῆς, καθὼς καὶ τὸ βάθος τῆς κοιλότητος ἀμφοτέρων τῶν ρωθῶνων (κοιλανσις διὰ λεπτοῦ τρυπάνου). Λεπταὶ ρωγμαὶ διατρέχουν τὴν ἐπιφάνειαν κατὰ τὸ δεξιὸν πλαίσιον τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει εἰς τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ζυγωματικοῦ καὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα πλησίον τοῦ πώγωνος δύο μεγαλυτέρας ἀποκρούσεις τῆς ἐπιφανείας. Πάντοτε κατὰ τὸ δεξιὸν πλαίσιον τοῦ προσώπου καὶ εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ στόματος, σχηματίζεται ἐπὶ τῆς παρεϊᾶς καμπυλόγραμμα ἄλλ' ἐφθαρμένη ἀνάγλυφος ἐπιφάνεια³ (Πί ν. 70 α). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στόματος εἶναι ἐφθαρμένη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἄνω χείλους, ὡς καὶ κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ κάτω φθοραὶ διακρίνονται ἐπίσης κατὰ τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν τοῦ πώγωνος.

Οἱ ὀφθαλμοί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἔνθετοι ἐξ ἄλλης ὕλης, ἔλλείπουν· ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς κοιλότητος καὶ μέρος τοῦ βάθους σώζονται κατὰ τὸν δεξιὸν ὀφθαλμόν, ἐνῶ ἡ ἀκμὴ τοῦ κάτω βλεφάρου εἶναι ἐν μέρει ἀποκεκρουμένη. Ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ διατηρεῖται μικρὸν μέρος τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς κοιλότητος, ὡς καὶ τοῦ κάτω βλεφάρου κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ κανθοῦ.

Ἡ τεθραυσμένη κάτω ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς ἀνέρχεται ἀνωμάλως πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ πρόσωπον ἔχει χρῶμα ξανθόν (πάτινα), μὲ ἐντονωτέραν καὶ βαθυτέραν ἀπόχρωσιν κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἦμισυ καὶ ἀνοικτοτέραν καὶ ὑπολευκάζουσαν κατὰ τὸ δεξιόν. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορετικὴν διατήρησιν τῆς ἐπιφανείας, δηλαδὴ εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν λόγῳ φθορᾶς καὶ ἐλαφροῦ ἰζήματος, ἐνῶ εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ προσώπου διατηρεῖται ἡ ἀρχικὴ ἐπιδερμὶς ἐλαφρῶς στίλβουσα (γάνωσις), ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τοῦ πώγωνος καὶ ὀλίγον κατὰ τὴν ἀριστερὰν σιαγόνα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀποκεκρουμένου τμήματος τοῦ κρανίου ἔχει ἀπόχρωσιν καστανοῦ ἀνοικτοῦ χρώματος (εἰς ὠρισμένα σημεῖα σχηματίζεται λεπτὸν φαιόχρουν καὶ πορῶδες στρώμα ἐξ ἐντονωτέρας φθορᾶς). Εἰς τὸ πρόσθιον τῆς δεξιᾶς παρεϊᾶς πλησίον τῆς ρινὸς ὑπάρχει σκοτεινόχρωμος κηλὶς, ὡς καὶ μερικὰ διάσπαρτα καστανὰ στίγματα κατὰ τὸ δεξιόν (ἴσως φυτικῆς προελεύσεως).

Τὸ πρόσωπον εἶναι τοῦ εὐρέος ὠοειδοῦς σχήματος (μεγάλῃ καμπύλῃ γνάθων) καὶ τύ-

3. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ ἴχνος αὐτὸ προέρχεται ἐκ κοντοῦ καὶ παχέος βοστρύχου κόμης, ὅστις κατερχόμενος πρὸ τοῦ δεξιοῦ ὠτός, ἐνεκα τῆς κινήσεως ἴσως τῆς κεφαλῆς πρὸς ἀριστερά, ἐκάλυπτε μέρος τῆς παρεϊᾶς. Ἴσως καὶ ἡ ἀμέσως ὑψηλότερον κατὰ τὸ ἄκρον τῆς παρεϊᾶς ἀποκεκρουμένη ἐπιφάνεια ἀναλόγου περιγράμματος νὰ ὀφείλεται εἰς ἕτερον βόστρυχον, προβαλλόμενον εἰς τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ζυγωματικοῦ, ἀνεμιζομένης ἢ πιεζομένης ἐκ τῶν πλαγίων κόμης. Ὀλιγώτερον πιθανὴ εἶναι ἡ ἐξήγησις τοῦ ἴχνους ὡς ἄκρου ἀνατολικοῦ τύπου καλύμματος κεφαλῆς (φρυγίου πύλου κλπ.) ἢ καταλήξεως παραγναθίδος κράνου· πρβλ. ἐπὶ κεφαλῶν Ἀμαζόνων H. Kenner, *Der Fries des Tempels von Bassae - Phigalia*, 1946, Πίν. 22 (ἀριθ. 542): κοντοὶ βόστρυχοι προβαλλόμενοι ἐπὶ τοῦ βραχίονος, Πίν. 19 (ἀριθ. 538): παράδειγμα παραγναθίδος κράνου εἰς τὸ μέσον τῆς παρεϊᾶς, ἀναλόγου περιγράμματος. Παραδείγματα ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας βλ. B. Schröder, *Die Polygotische Malerei u. die Parthenongiebel*, *JdI XXX* (1915), σ. 95 κ.έ., σ. 108, Εἰκ. 8· σ. 109, Εἰκ. 9 (ἡ α' Ἀμαζὼν ἀριστ. « Λαοδόκη » μὲ ἀνατολικὸν τύπου κάλυμμα κεφαλῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας, τὰς κρανοφόρους, ἀνάλογοι βόστρυχοι).

Τὸ ἀνατολικὸν κάλυμμα (φρυγίος πύλος καὶ παραλλαγαὶ αὐτοῦ) πλαισιώνεται συνήθως ἀπὸ τοιοῦτους βραχεῖς βοστρύχους, καλύπτοντας μέρος τῶν παρεϊῶν, π.χ. κεφαλὴ τοῦ Μουσείου Βοστώνης, βλ. L. D. Caskey, *Catalogue of Greek and Roman Sculpture in the Mus. of Fine Arts, Boston*, 1925, ἀριθ. 91.

που συμπαγούς, καταλήγει δε εις στρογγύλον πάγωνα, ἄρκετὰ ὀγκώδη σχετικῶς (Πί ν. 70 α - β). Τὸ μεσαῖον μέρος τοῦ προσώπου φαίνεται ἄρκετὰ βραχὺ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ στόματος καὶ κάτω⁴. Αἱ παρειαὶ εἶναι πλατεῖαι μετὰ στιβαρῶν κυρτῶν ἐπιφανειῶν καὶ λεπτοτάτων διαβαθμίσεων κατὰ τὴν περιοχὴν ρινὸς - στόματος - πάγωνος. Τὸ στόμα, εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ρινὸς ἀπόστασιν, ἔχει προέχοντα σαρκώδη χεῖλη μετὰ ἐντόνου τοξοειδοῦς περιγράμματος ἄνω, τὸ δὲ ἄριστερον μέρος αὐτοῦ εἶναι κατὰ τι χαμηλότερον. Θαυμασίαν ἐργασίαν δεικνύουν τὰ ἐλαφρῶς ἡμιάνοικτα χεῖλη, ἰδίως κατὰ τὸ μικρὸν μετὰ τῶν διάστημα, εἰργασμένον εἰς ἐλαφρῶς κυρτουμένην ἐπιφάνειαν· τὸ κάτω χεῖλος προέχει πολὺ κατὰ τὸ μέσον. Ἡ λεπτὴ ἐργασία διαπιστοῦται ἐπίσης εἰς τὴν κοιλότητα τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι λεία, φέρουσα ἴχνη γραμμῶν ἐκ λεπτοτάτης ξοῖδος. Τῆς τεχνικῆς αὐτῆς τῶν ἐνθέτων ὀφθαλμῶν⁵, ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὰ συντηρητικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ δεικνύει ἐπίδρασιν τῆς χαλκοπλαστικῆς, ἔχομεν παραδείγματα εἰς τὴν γλυπτικὴν ἐκ τῆς κυρίως ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

Διακρίνεται ἀσυμμετρία τῶν δύο ἡμίσεων τοῦ προσώπου, τόσον κατὰ τὰς παρειὰς (ἡ δεξιὰ παρειὰ εἶναι στενοτέρα καὶ πλέον ἐπίπεδος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν περισσότερον κυρτὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀριστερᾶς), ὅσον καὶ εἰς τὸ ἀποκεκρουμένον περίγραμμα τῶν γνάθων. Αἱ ἀσυμμετρίαι αὗται ὑποδεικνύουν στροφὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς ἀριστερά, ὅψιν ἡ ὁποία σημαίνει, πιθανῶς, εἴτε ἄμεσον ἐξάρτησιν ἐκ βάθους, εἴτε ὀρισμένην κυρίαν ὅψιν περιόπτου ἔργου.

Ἐκ τῆς περιγραφῆς γίνεται φανερόν ὅτι αἱ γενικαὶ μορφαὶ τοῦ προσώπου, τὸ πλατὺ περίγραμμα καὶ αἱ σχετικῶς βραχεῖαι ἀναλογίαι αὐτοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἐργασία τῆς ἐπιφανείας, ἀποδίδουσα νεανικὴν ἐντόνου σφριγηλότητος σάρκα, εἰς τὴν ὁποίαν συγκεντρώνεται ἡ ὅλη ἔκφρασις καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς κεφαλῆς, ἐπιτρέπουν τὴν προσέγγισιν αὐτῆς πρὸς πελοποννησιακὰ γλυπτὰ καὶ ἰδίως πρὸς τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ

4. Ἡ ἐντόπωσις ἐνισχύεται ἴσως περισσότερον ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τοῦ ἄνω μέρους τῆς κεφαλῆς.

5. Ἐκ τῶν πρωτοτύπων μὲ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν: ὁ «παῖς Κριτίου» ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, στενῶς συνδεόμενος πρὸς τὰς ἐκ χαλκοῦ μορφάς, βλ. Br. Sisondo Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, 1970, σ. 33, εἰκ. 43-44, ἡ κεφαλὴ «Ἀρτέμιδος» εἰς Βόννην (ἐκ Μεγάλης Ἑλλάδος), βλ. E. Langlotz - M. Hirmer, *Die Kunst der Westgriechen*, 1963, ἀριθ. 114, σ. 83 μετὰ βιβλιογραφίας. Ὁ E. Langlotz, Ein Artemis-Kopf in Bonn, *Studies presented to D. M. Robinson I* (1951), σ. 638 κ.έ., Πίν. 63 - 66, ἀναφέρει διὰ τὴν ἐνθεσιν τὴν χρησιμοποίησιν ἐγχρώμου λίθου ἢ ὑαλομάζης οὕτως ὥστε νὰ προσδίδεται μεγαλυτέρα ἐντασις εἰς τὸ βλέμμα. Τυπικὸν παράδειγμα ἐνθέτων ὀφθαλμῶν (ἀλλὰ καὶ χωριστῆς κόμης ἐκ μετᾶλλου) ἀποτελεῖ ἡ κεφαλὴ ἐκ Ciro (εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Reggio), βλ. E. Langlotz - Hirmer, *ξ.δ.* 1956, Πίν. 118 - 119 (θεωρουμένη ἄλλοτε ὡς πρωτότυπον καὶ ἄλλοτε ὡς ἀντίγραφον ἀδριανεῶν χρόνων, βλ. A. de Franciscis *RM* 63 (1956), σ. 96 κ.έ.). Ἐπίσης κεφαλὴ ἀγάλματος Ἀφροδίτης (ἀντίγραφον ἔργου τοῦ 440 - 420 π.Χ.), βλ. E. Paribeni, *Museo Nazionale Romano*, 1953, ἀριθ. 113 (« ambiente tarantino ») καὶ αἱ πρωτότυποι κεφαλαὶ ἀριθ. 867 καὶ ἀριθ. 3434 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, βλ. E. Pottier, *BCH* XX (1896) σ. 445 κ.έ., Πίν. XVII - XVIII. S. Reinach, *Recueil de têtes antiques*, 1903, Πίν. 83 - 84. J. Charbonneaux, *La Sculpture Grecque et Romaine au Musée du Louvre*, 1963, σ. 27. Ἡ κεφαλὴ ἀριθ. 867 παρουσιάζει ὀρισμένης ἀναλογίας πρὸς τὴν ἀριθ. 4817 διὰ τὴν ἀριθ. 3434 (ἐκ Κύμης), βλ. J. Charbonneaux, *Mon. Piot* XXXIV (1934), Πίν. II, εἰκ. 1 - 2 σ. 19 κ.έ. Πολλὰ παραδείγματα ἐνθέσεως ὀφθαλμῶν εἰς κεφαλὰς (πρωτοτύπων ἢ ἀντιγράφων) τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου Ἀθηνῶν, π.χ. κεφαλαὶ Ἑρμῶν ὡς καὶ εἰς ἄλλα Μουσεῖα (π.χ. L. Budde - R. Nicholls, *A Catalogue of Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliam Mus.*, 1964, ἀριθ. 48). Διὰ τὴν ἐκ Φενεοῦ Ἀρκαδίας γυναικείαν κεφαλὴν, βλ. *AA* 17 (1961 - 62): Χρονικά, σ. 57 κ.έ., Πίν. 63 α - β καὶ 64 γ. Br. Sisondo Ridgway, *Stone and Metal in Greek Sculpture*, *Archaeology* 19 (1966), σ. 41, εἰκ. 30.

*Αργους⁶. Ὑπὲρ τοῦ παραλληλισμοῦ αὐτοῦ συνηγοροῦν καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐνδείξεις τῆς ὁμοιότητος τοῦ ὑλικοῦ (μάρμαρον ἄρκετὰ χονδρόκοκκον - πάριον), τῆς παλαιώσεως (φθορᾶς καὶ χρώματος τοῦ μάρμαρου), ὡς καὶ τῆς τεχνικῆς λεπτομερείας τῶν ἐνθῆτων ὀφθαλμῶν.

Πράγματι, μεταξὺ τῶν γλυπτῶν αὐτῶν αἱ μερικῶς σωζόμεναι κεφαλαὶ ὑπ' ἀριθ. Εὐρ. 1566 καὶ 1565 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, παρέχουν στενὰ συγγενικά στοιχεῖα πρὸς τὸ ἰδικόν μας, περιγράφονται δὲ κατωτέρω, καθ' ὅσον δὲν ἔχουν μέχρι τοῦδε ἐπαρκῶς περιγραφῆ καὶ μελετηθῆ.

Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. Εὐρ. 1566 (Πί ν. 71 - 72 α - β) :

Ἀπότμημα νεανικῆς κεφαλῆς μεγέθους μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ⁷, μετὰ μέρους τοῦ λαιμοῦ. Σώζεται τὸ κάτω τοῦ προσώπου καὶ τὸ δεξιὸν ὀπίσθιον τμήμα τοῦ κρανίου κατὰ τὴν ἰνιακὴν χώραν. Τὸ πρόσωπον διατηρεῖται ἀπὸ τοῦ ὕψους περίπου τοῦ δεξιοῦ κροτάφου ἢ γραμμῆ τῆς ἀποκεκρουμένης ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς διέρχεται λοξῶς διὰ τῆς δεξιᾶς παρεῖας, κατερχομένη μέχρι τοῦ ὕψους τῶν ρωθῶνων (σώζεται ἴχνος τοῦ δεξιοῦ) καὶ τοῦ μέσου τοῦ ὕψους τῆς ἀριστερᾶς παρεῖας. Ἡ ἄνω ἀποκεκρουμένη ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς ἀνέρχεται πρὸς τὰ ὀπίσω μέχρι τοῦ ἡμίσεος περίπου τοῦ ὕψους τοῦ κρανίου. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ἡ κεφαλὴ εἶναι ἀποκεκρουμένη καθέτως ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς ἀριστερᾶς σιαγόνος, ἡ δὲ τεθραυσμένη ἐπιφάνεια βαίνει κατὰ λοξὸν ἐπίπεδον πρὸς τὰ ὀπίσω μέχρι τῆς περιοχῆς τοῦ αὐχένος. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν χειλέων εἶναι ἐφθαρμένη κατὰ πολὺ, ἰδίως δὲ ἡ τοῦ ἄνω χείλους. Εἰς τὸ σωζόμενον δεξιὸν μέρος τῆς κεφαλῆς διατηρεῖται τὸ οὖς (ἐπιφάνεια ἄρκετὰ ἐφθαρμένη) καὶ ἡ κόμη. Κατὰ τὸν τράχηλον μικραὶ ἀποκρούσεις τῆς ἐπιφανείας.

Ἡ κεφαλὴ ἔχει τὴν αὐτὴν ξανθὴν ἀπόχρωσιν (πάτιναν) ὡς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 4817, μετὰ λεπτοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ἰζήματος εἰς τινὰ σημεῖα (παρυφὴν παρεῖας, οὖς, τράχηλον, καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τῶν βοστρύχων) χρώματος ἀνοικτοῦ καστανοῦ, εἰς τινὰ δὲ σημεῖα ἐλαφρὰν φθορὰν ἐπιδερμίδος. Τὸ πρόσωπον, τὸ ὅποῖον στρέφεται καὶ κλίνει ὀλίγον πρὸς τὰ ἀριστερά, τοῦ αὐτοῦ τύπου πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4817, ἔχει πλατείας σιαγόνας, πώγωνα στρογγύλον (ὀλιγώτερον ὀγκώδη) μετ' ἐλαφρᾶς βαθύνσεως εἰς τὸ μέσον, στόμα μετρίου μεγέθους, χεῖλη τοξωτά, τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ὑψοῦνται ἐλαφρῶς, καὶ ἰσχυρῶς προέχον κάτω χεῖλος. Ὡς εἰς τὴν προηγουμένην κεφαλὴν, διακρίνεται μεταξὺ τῶν χειλέων ἡ στενὴ λωρὶς κυρτῆς ἐπιφανείας. Ὅμοίως λεπτοτάτας διαβαθμίσεις ἐπιφανειῶν ἔχουν τὰ μεστὰ χεῖλη καὶ ἡ γειτονικὴ περιοχὴ, ὡς καὶ ἡ τοῦ πώγωνος. Οἱ ὀφιοειδεῖς κοντοὶ βόστρυχοι ἀποδίδονται διὰ λεπτῶν διακοπτομένων γραμμῶν, κατὰ διαφόρους

6. G. Lippold, *Hdb. d. Arch.* III 1, σ. 201 κ.έ., Πίν. 74, 3, Ch. Picard, *Man. d'Arch.* II², σ. 816 κ.έ. *EAA* ἐν λ. Αργο, σ. 624 κ.έ. R.C. Wood, *Argive Heraion Sculpture, Papers of the American School of Classical Studies* (1952) (Κατάλογος τῶν γλυπτῶν ἐκ τοῦ Ἡραίου - παλαιότερα βιβλιογραφία). Σ. Καρούζου, Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείον. *Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 1967, σ. 58 κ.έ.

7. Ὑψος ἀποτμήματος: 0.15 μ.

Βάθος ἀποτμήματος: χεῖλη - αὐχὴν: 0.155 μ.

Βάθος ἀποτμήματος: χεῖλη - ἰνιακὴ χώρα: 0.18 μ.

Ἀπόστασις διαχωριστικῆς γραμμῆς χειλέων - πώγωνος: 0.043 μ.

Μῆκος στόματος: 0.04 μ.

Πλάτος σιαγόνων: 0.074 μ.

κατευθύνσεις, ἐλευθέρως διευθετημένοι· ἡ ἀνάγλυφος ἐπιφάνεια αὐτῶν, ὅπου διατηρεῖται, ἔχει κεντρικὴν σιγμοειδῆ ἀκμὴν.

Ὡς θέσις εὐρέσεως τῆς ἀποσπασματικῆς αὐτῆς κεφαλῆς ἀναφέρεται ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἡρας⁸. Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει ἀναμφισβητήτως συγγένειαν πρὸς τὰς ἄλλας ἐκ τοῦ Ἡραίου⁹ κεφαλᾶς, ὡς καὶ πρὸς τὸ ἡμέτερον ἀπόστημα. Αἱ ἐλαφραὶ διαφοραὶ πρὸς αὐτὸ δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται εἰς τὸ ὅτι πρόκειται ἐδῶ περὶ κεφαλῆς νέου, ἐνῶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 4817 εἶναι γυναικεία μετὰ πλεον ἐντόνου τοῦ στοιχείου τῆς παιδικότητος. Ἡ ἐργασία, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁμοιάζει πολὺ, χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ μικρὰ ἀπόστασις ρωθῶνων - στόματος, ἡ ἔντονος βάθυνσις κάτωθεν τοῦ κάτω χείλους καὶ ἰδίως ἡ λεπτομέρεια τοῦ «ἀναπνέοντος» στόματος.

Ἡ στάσις τῆς κεφαλῆς, τὸ σωζόμενον μέρος τοῦ προσώπου καὶ τοῦ κρανίου, τὸ σχῆμα τοῦ πώγωνος, ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης, τῆς ὁποίας οἱ βόστρυχοι παρ' ὄλην τὴν φθορὰν ἔχουν ἀκρίβειαν σχεδίου, εἶναι στοιχεῖα πολυκλείτεια¹⁰, πλησιάζουν δὲ κατὰ πολὺ πρὸς τὰ τοῦ ἐφήβου τοῦ λεγομένου Westmacott¹¹. Ἡ εὐαίσθητος, ἀλλὰ συγχρόνως ἀπλῆ καὶ συγκρατημένη ἀπόδοσις τῶν ἐπιφανειῶν συμφωνεῖ καὶ αὕτη πρὸς τὴν χρονολόγησιν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἐκ τῶν ἐμφανῶν αὐτῶν σχέσεων τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἡραίου, ἡ ὑποδειχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Schuchhardt συγγένεια αὐτῆς πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 324 κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι ἀμφισβητήσιμος¹².

Ἐθν. Μουσ. ἀριθ. Εὐρ. 1565 (Πί ν. 73 - 74 α - β) :

Νεανικὴ κεφαλὴ¹³. Τὸ πρόσωπον διατηρεῖται ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν ὀφθαλμῶν (κάτω

8. Βλ. Fr. Eichler, *ÖJh* XIX - XX (1919), σ. 40, 3 (μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας). Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1566 καὶ τὸ 1565 μονολεκτικῶς ἀναφέρει ὁ E. Katterfeld, *Die griechische Metopenbilder*, 1911, σ. 54 (ο) καὶ (π).

9. Βλ. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum* I, 1902, σ. 184 κ.έ. Πίν. XXXIII, 4 (ἄνευ περιγραφῆς). Ὁ W. ἀμφιβάλλει διὰ τὸν ἀετωματικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Eichler ἔ.ά., ὁ ὁποῖος τὴν κατατάσσει εἰς τὰ ἀετωματικά. Τὸ ἐρώτημα ἂν εἰκονίζεται νέος ἢ γυναικεία μορφή δὲν δύναται νὰ καθορισθῆ μετὰ βεβαιότητος. Ὁ Waldstein τὴν ἀποδίδει εἰς κόρην, ἐνῶ ὁ A. Furtwängler, *AM* VIII (1883) σ. 199, σημ. 1: «κάτω μέρος προσώπου ἐνός νέου» ἐννοεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1566, καθὼς χαρακτηρίζει αὐτὸ καὶ ὁ Eichler. Οἱ κοντοὶ βόστρυχοι καὶ τὸ ὀπίσθιον περίγραμμα τοῦ κρανίου (ἀποκεκρουμένον ὅμως) συμφωνοῦν πρὸς αὐτὴν τὴν ἀπόδοσιν, ἐνῶ εἰς τὸ πρόσωπον διακρίνεται μᾶλλον θηλυκότης.

10. Βλ. D. Arnold, *Die Polykletnachsfolge JdI 25 Ergänzungsheft* (1969), σ. 58, σημ. 246, Πίν. 7, b (ὀρθὴ σύγκρισις πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ λεγομένου «Ναρκίσσου»).

11. Εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον: A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the British Museum*, III, 1904, σ. 106 κ.έ., ἀριθ. 754. D. Mustilli, *Museo Mussolini*, 1939, σ. 145 Πίν. XC, 337. E. Paribeni, ἔ.ά. ἀριθ. 47. L. Budde - R. Nicholls, ἔ.ά., ἀριθ. 42, Πίν. 12 - 13 (διὰ τὴν πολὺ καλὴν ἐργασίαν τῆς ἐπιφανείας).

12. Βλ. *AM* II (1927) σ. 149 καὶ 150 σημ. 1· αἱ μορφαὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 324 (M. Collignon, *BCH* 13 (1889), σ. 43, Πίν. XI. Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 1967, σ. 163, ἀριθ. 324) ἐν συγκρίσει: περίγραμμα προσώπου χαλαρότερον, πώγων πολὺ στενότερος καὶ προέχων, στόμα μικρότερον, ἐξαιρετικῶς τρυφερᾶς ἀποδόσεως, μεγαλύτερα διαφοροποιήσις ἐπιπέδων καὶ ἀπόδοσις χρωματικὴ (clair-obscur). Ἡ κεφαλὴ ὑπ' ἀριθ. 1566 ἴσως νὰ ἀνήκεν, ὡς ἀναφέρει ὁ Schuchhardt, εἰς περίοπτον μεμονωμένον ἄγαλμα.

13. Φυσικὸν μέγεθος. Διαστάσεις:

Ἵψος προσώπου, ἀπὸ τῆς βάσεως περίπου τῆς ρινὸς - πώγωνος: 0.0115 μ.

Ἄπὸ τοῦ κάτω βλεφάρου - τοῦ ἀνοιγματος τοῦ στόματος: 0.061 μ.

Ἄπὸ τῆς γραμμῆς τοῦ στόματος - πώγωνος: 0.053 μ.

Μέγιστον πλάτος τοῦ προσώπου κατὰ τὰ ζυγωματικά: 0.119 μ.

βλέφαρα) μέχρι του κάτω περιγράμματος αυτού, ενώ κατά τās σιαγόνας σώζεται ελάχιστον μέρος τής άρχης του λαιμού. Ἡ ἄριστερά πλευρά τής κεφαλῆς διατηρεῖται σχεδόν μέχρι του αὐχένος, ἡ δὲ δεξιά εἰς ὀλιγώτερον βάθος. Τὸ κρανίον ἐλλείπει παντελῶς: ἡ τεθραυσμένη ἐπιφάνεια τής κεφαλῆς εἰς τὸ ὕψος τῶν ὀφθαλμῶν βαίνει ὀριζοντίως μέχρι περίπου του σημείου τῶν κροτάφων καὶ τῶν ὠτων, ὁπόθεν κατέρχεται ἀνωμάλως πρὸς τὰ ὀπίσω, συναντῶσα τὴν ἀποκεκρουμένην κάτω ἐπιφάνειαν τής κεφαλῆς. Ἡ κεφαλὴ ἐθραύσθη κατὰ τοὺς ὀφθαλμούς, οἵτινες ἦσαν ἐνθετοὶ ἐξ ἄλλης ὕλης¹⁴ (Π ί ν . 75 β), εἰς σημεῖον ἀσθενέστερον λόγῳ τής βαθείας κοιλάνσεως αὐτῶν. Ἡ διατήρησις του σωζομένου μέρους του προσώπου εἶναι μετρία. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια του πώγωνος εἶναι ἰσχυρῶς ἀποκεκρουμένη, ἐλαφρότερον δὲ ἡ κάτω. Ὑπάρχουν φθοραὶ κατὰ τὸ μέσον καὶ ἰδίως τὸ ἄριστερόν του ἄνω χεῖλους, καὶ ἐλαφραὶ εἰς τὸ ἄριστερόν του κάτω. Τὸ ἄκρον τής ρινὸς εἶναι ὀλίγον ἐφθαρμένον, ὡς καὶ ἐν μέρει τὰ πτερυγία τῶν ρωθῶνων¹⁵ ἰσχυρὸν κτύπημα φέρει ἡ ρίς κατὰ τὴν ρίζαν περίπου αὐτῆς. Ἡ ἐπιφάνεια του ἄριστεροῦ ἡμίσεος του προσώπου ἔχει ὑποστῆ φθοράν, καλύπτεται δὲ σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου ἐξ ἀββεστολιθικοῦ ἰζήματος χρώματος καστανοφαιῖου, ἔχοντος εἰς πολλὰ σημεῖα ἐλαφρῶς ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν· ἐλάχιστον ἀνάγλυφον ἴχνος πλησίον του ἄνω ἀποκεκρουμένου ἄκρου του προσώπου ἀνήκει ἴσως εἰς λείψανον του ἄριστεροῦ ὠτός. Κατὰ τὴν ἀποκεκρουμένην ἄνω ἐπιφάνειαν τής κεφαλῆς καὶ εἰς τὸ ὕψος περίπου τῶν κροτάφων σώζονται τὰ ἴχνη δύο αὐλάκων τρυπάνου κατὰ λοξὴν πρὸς τὸ κέντρον του κρανίου κατεῦθυσιν¹⁶.

Τὸ μάρμαρον ἔχει προσλάβει γενικῶς ξανθὴν ἀπόχρωσιν (πάτιναν), ἡ ὁποία διακρίνεται κυρίως κατὰ τὸ δεξιὸν καὶ τὸ μέσον του προσώπου. Ἡ ὀπισθία, ἀνωμάλως τεθραυσμένη ἐπιφάνεια εἶναι καστανόχρους, εἰς τινὰ δὲ σημεῖα φαιὰ καὶ ἐλαφρῶς πορώδης.

Τὸ πρόσωπον ἔχει ἐξαιρετικῶς στιβαρὰν διάπλασιν, ἰσχυρὸν καὶ ὑψηλὸν πώγωνα, πλατείας, ἐντόνως κυρτομένης παρειάς, λεπτὴν ρίνα, στόμα μετρίου μεγέθους μετὰ τοξωτῶν καὶ ἰσχυρῶς προεχόντων χειλῶν. Τοῦτο, ἄρκετὰ ἀνοικτόν, ἀφήνει νὰ φαίνωνται ἐν μέρει οἱ ὀδόντες¹⁷. Ἡ ἐπιφάνεια του προσώπου παρουσιάζεται ἐνιαία, ἔχουσα ἀσθενεῖς διαβαθμίσεις ἐπιπέδων κατὰ τās παρειάς καὶ ἐλάχιστην διαφοροποίησιν αὐτῶν κατὰ τās σιαγόνας καὶ τὴν ἀρχὴν του λαιμοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τās λεπτοτάτας τισαυ-

Μέγιστον σωζ. βάθος του ἀποτιμήματος ἀπὸ του ἄκρου τής ρινός: 0.155 μ.

Πλάτος στόματος: 0.04 μ.

Μῆκος ἀνοίγματος ὀφθαλμῶν: 0.035 μ.

Πλάτος τής κοιλάνσεως ὀφθαλμῶν: 0.033 - 0.035 μ.

Βάθος τής κοιλάνσεως τῶν ὀφθαλμῶν: ἄριστεροῦ: 0.054 μ. καὶ δεξιοῦ: 0.05 μ.

14. Ἡ κοιλανσις τῶν ὀφθαλμῶν ἔχει γίνεῖ μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας (ἡ σωζομένη κάτω ἐπιφάνεια εἶναι λεία μετὰ λεπτοτάτας γραμμᾶς ἐργαλείου)· κατὰ τὸ βάθος τῶν κοιλοτήτων σώζονται τὰ ἐλαφρὰ ἴχνη του ἄκρου του τρυπάνου. Αἱ λεπταὶ ἄκμαὶ τῶν κάτω βλεφάρων διαγράφουν διὰ μαλακῆς καμπύλης τὴν γραμμὴν τῶν κανθῶν.

15. Λεπτότατα ἴχνη τρυπάνου κατὰ τὸ βάθος τῶν ρωθῶνων (ἀπολύτως ὅμοια πρὸς ἐκεῖνα τής κεφαλῆς τής λεγομένης «Ἡρας»).

16. Εἰς τὸ δεξιὸν τής κεφαλῆς τὸ ἴχνος αὐλάκος ἔχει μῆκος: 0.04, πλ. 0.07 μ.: εἰς τὸ ἄριστερόν αὐτῆς, ἐλάχιστον μῆκος καὶ τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἕτερον ἴχνος πλάτος. Ἰχνη τρυπάνου του αὐτοῦ μεγέθους ἀπαντῶνται συχνότατα εἰς τὰ γλυπτὰ τὰ προερχόμενα ἐκ του ναοῦ.

17. Ἡ δῆλωσις τῶν καθέτων γραμμῶν τῶν ὀδόντων εἶναι ἐλαφροτάτη· διακρίνεται μία κάθετος εἰς τὸ κέντρον του στόματος καὶ ἕτερα κατὰ τὸ ἄριστερόν αὐτοῦ.

τας τῆς περιοχῆς ρινός - στόματος. Ἐκ τοῦ συμπαγοῦς τῶν παρειῶν (Πί ν. 75 α), τοῦ μεγάλου βάθους τοῦ προσώπου καὶ ἐκ τῶν ἰσχυρῶν σιαγόνων, συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρική κεφαλῆς.

Τὴν ἀνωτέρω περιγραφομένην κεφαλὴν, τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ ἱεροῦ (ἄνευ ἄλλης ἐνδείξεως), διαχωρίζει κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὸν γλυπτὸν κόσμον τοῦ ναοῦ, ἢ τεχνικῆ τῶν ἐνθέτων ὀφθαλμῶν καὶ τοῦτο, ἐφ' ὅσον παραδείγματα ἀετωματικῶν ἢ ἄλλων συγχρόνων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν μὲ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν δὲν ἔχουν ὀριστικῶς ἀναγνωρισθῆ¹⁸.

Τὸ τετραγωνικὸν καὶ συμπαγὲς τῆς ὄψεως αὐτῆς προκαλεῖ ἐντύπωσιν¹⁹, ἢ ὁποία ἐνισχύεται κυρίως λόγῳ τῆς ἀποκεκρουμένης προσθίας ἐπιφανείας τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ ἡμιονοίκτου στόματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐντείνεται ἡ ἥδη πλατεία κατασκευὴ τῶν παρειῶν ἀνάλογον ἀλλὰ παλαιότερον παράδειγμα ὁμοίας ἀποδόσεως, εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Νιοβίδος τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν²⁰, σύγκρισις ὑποδεικνύουσα τὴν συντηρητικότητά τῶν μορφῶν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1565 γλυπτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἴσως ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπλοποίησις τῶν ἐπιπέδων τοῦ προσώπου (συντελούσης τόσον τῆς φθορᾶς, ὅσον καὶ τοῦ λεπτοῦ ἀσβεστολιθικοῦ στρώματος), ὥστε νὰ δίδεται ἡ ἐντύπωσις μιᾶς κάπως σκληρᾶς καὶ ὁμοιομόρφου ἀποδόσεως τῆς ἐπιφανείας. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ μὲν τὸν Fr. Eichler²¹ ὡς διαφόρου τεχνοτροπίας ἀπὸ τὰς μικρὰς κεφαλᾶς τοῦ ναοῦ, νὰ χαρακτηρισθῆ δὲ ἀπὸ τὸν W. H. Schuchhardt²² ὡς ρωμαϊκὴ ἐργασία.

18. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων (βλ. σημ. 5) ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς ἰδιωτικὴν συλλογὴν Βόννης ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν E. Langlotz (*Die Kunst der Westgriechen*, σ. 83) εἰς ἀέτωμα. K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst*, 1960, VII 297, σ. 78 καὶ εἰκ. εἰς σ. 239. K. A. Neugebauer, *Antiken in Deutschem Privatbesitz*, 1938, σ. 10, ἀριθ. 5, Πίν. 3 (ὅπου ἀναφέρεται ὡς ρωμαϊκὸν ἀντίγραφον ἐνός ἀργείου ἔργου (460 - 450) ἐκ χαλκοῦ).

19. Βλ. Ch. Waldstein, *ἔ.ἀ.*, σ. 184 κ.έ., ἀριθ. 3, Πίν. XXXIII, 3, ὅπου δίδονται αἱ διαστάσεις καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωσις χωρὶς περιγραφὴν. Ὁ Waldstein τὸ διαχωρίζει ἀπὸ τὰς μετόπας (λόγῳ διαφορᾶς διαστάσεων), τονίζει ὅμως τὴν πολυκλείτειον τεχνοτροπίαν καὶ τὴν « τελειότητα τῆς ἐργασίας ».

20. Βλ. R. Lullies - M. Hirmer, *Griechische Plastik*, 1956, Πίν. 172 - 175 καὶ κυρίως 174 - 175 (κεφαλὴ): G. Lippold, *Hdb. d. Arch.* III 1, 177, Εἰκ. 65, 2. Br. Br. 706 - 709. W. Kraiker, *RM* 51 (1936), σ. 125 κ.έ. W. B. Dinsmoor, *AJA* XLIII (1939) σ. 37 κ.έ. εἰκ. 6. E. Paribeni, *Museo Naz. Romano, Sculture Greche del V sec.*, 1953, σ. 14 ἀριθ. 4 (Inv. 72274). K. Schefold, *ἔ.ἀ.* VIII 295, σ. 240 καὶ σ. 77 (ἀπόδοσις εἰς ἀέτωμα). Τὰ πελοποννησιακὰ στοιχεῖα, ἢ « βαρύτης » τῶν μορφῶν αὐτῆς (Lullies) ἔχουν ἀναγνωρισθῆ (χρονολόγησις ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Ἡ κίνησις τῆς κεφαλῆς ἀριθ. 1565 πιθανῶς νὰ ἦτο ἀνάλογος πρὸς ἐκείνην τῆς Νιοβίδος, δηλ. μὲ ἐντονον κλίσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὀπίσω ἀναλογίας δεικνύει τὸ ἀνοιγμα τοῦ στόματος, τὸ αὐτὸ μείγμα αὐστηρότητος καὶ τρυφερότητος τῶν μορφῶν, ἢ ἔκφρασις νεανικῆς ζωτικότητος καὶ ἡ « reticenza emotionale » (Paribeni, *ἔ.ἀ.*, σ. 14). Διὰ τὴν Νιοβίδα βλ. A. Kenner, *Weinen und Lachen in der griech. Kunst*, 1960, *Oest. Akad. der Wissensch. Phil. Hist. Klasse Sitzungsher.* 234 Bd. 2 Abb. σ. 41. Τὸ ἡμίανικτον στόμα ἐπὶ θνησκόντων, πρβλ. Νιοβίς: « ein Sterben in Schönheit »: Schrader, *Phidias* 1924 σ. 324, εἰκ. 298 - 302, καὶ κεφαλὴ Ἀμαζόνος εἰς τὴν ζωφόρον τῆς Φιγαλίας (H. Kenner, *Der Fries...* ἀριθ. 541, Πίν. 24), ἐκφράζει ἐπίσης ἀγωνίαν ἢ ἀπλῶς προσπάθειαν ἀγωνιζομένων προσώπων ἢ πόνον (βλ. K. Schefold, *ἔ.ἀ.* VII 305, εἰκ. 250, σ. 80: κεφαλὴ « ἠρώιδος » ἀντίγραφον ἔργου περὶ τὰ 420). Τὸ σχῆμα αὐτὸ (τοῦ ἡμιονοίκτου στόματος) ἔχει πλεῖστα παλαιότερα παραδείγματα ἐπὶ ἀγωνιζομένων: βλ. τὴν μετόπην Ἡρακλέους - Ἀμαζόνος ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἡρας (Ναός E) Σελινοῦντος: E. Langlotz - M. Hirmer, *ἔ.ἀ.*, Πίν. 101.

21. *ἔ.ἀ.*, σ. 43, σημ. 53: « abweichenden Gesichtform ».

22. *AM* LII (1927), σ. 149: στοιχεῖα ρωμαϊκῆς ἐργασίας θεωρεῖ τὴν βαθεῖαν κοίλανσιν τῶν ὀφθαλμῶν, τοὺς διαφανομένους δόδοντας καὶ τὸ μέγα βάθος τῆς κατασκευῆς τῆς κεφαλῆς.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως αἱ λεπτομέρειαι τῆς εὐαισθήτου ἐργασίας, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἢ παντελῆς ἔλλειψις σκληρῶν ἰχνῶν τρυπάνου εἰς τὸ στόμα, ἢ ἐλαφρὰ ὑποδήλωσις τῶν ὀδόντων, εἶναι λεπτομέρειαι²³ (ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἀναλογιῶν τοῦ προσώπου) χαρακτηριστικαὶ τῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας πρὸς τὰς ἐξ Ἑραίου κεφαλᾶς²⁴.

Αἱ ἤδη σημειωθείσαι ἰδιομορφίαι, ὅπως τῆς μικρᾶς διαφοροποιήσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ λαιμοῦ, τῆς ἀπουσίας τῶν ἰχνῶν τῆς κόμης εἰς τοὺς κροτάφους καὶ τὸ μέγα βάθος τῆς κεφαλῆς, ἐκτὸς τοῦ ἀνδρικοῦ χαρακτήρος αὐτῶν, δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται ἐπίσης εἰς ἰδίαν κίνησιν τῆς κεφαλῆς ἀλλὰ καὶ εἰς συντηρητικὰ ἐπιχώρια στοιχεῖα²⁵. Εἰς αὐτὰ ἀνήκουν καὶ τὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν χαλκοπλαστικὴν²⁶ (ἀνάλογος ἐπίδρασις ἀνεγνωρίσθη εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς «Ἥρας»), ὅπως ἡ ἀπόδοσις τοῦ περιγράμματος τῶν χειλέων δι' ἐντόνων ἀκμῶν καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἐνθέτων ὀφθαλμῶν, στοιχεῖα εἰλημμένα ἐκ τῆς τεχνικῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁμοίως ἡ παρουσία γόμφων εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κρανίου, ἢ ὅποια σημαίνει ἐνθεσιν ἄλλου τεμαχίου ἢ μεταλλικοῦ κόσμου ἢ ἄλλου ἐξαρτήματος τῆς κεφαλῆς (κράνου κλπ.), ἐνθυμίζει παλαιότερα ἀνάλογα ἔργα²⁷.

Οὕτως, ἡ συντηρητικότης αὕτη ἐπιτρέπει συσχετίσεις πρὸς γνωστὰ παραδείγματα πρωτοτύπων κεφαλῶν ἐκ Μεγάλης Ἑλλάδος, ὡς π.χ. ἡ κεφαλὴ ἀγάλματος Ἀπόλλωνος εἰς τὸ Μουσεῖον dei Conservatori²⁸, τὸ ὅποιον ἀπεδόθη εἰς ἀέτωμα ναοῦ.

Ἄλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν λεγομένην «Ἥραν»²⁹ (κεφαλὴ ἐκ τοῦ Ἑραίου ὑπ' ἀριθ. 1571

23. Πρβλ. τὸ ἡμίανικτον στόμα (μὲ παραλλαγὴν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀδόντων) τῆς μικρᾶς γυναικείας ἐκ μετόπης κεφαλῆς ἀριθ. 1562 (παραδείγματα ἀνάλογα ἐξ Ἑπιδαύρου: κεφαλὴ Ἀμαζόνος ἀριθ. 4752 καὶ Πριάμου ἀριθ. 144).

24. Ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῶν γλυπτῶν αὐτῶν ἐγένετο ἀπὸ τὸν Waldstein (βλ. ἀνωτ. σημ. 19) καθῶς καὶ ἀπὸ τὴν D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 58, σημ. 246.

25. Βλ. π.χ. κεφαλὴν πολεμιστοῦ ἀριθ. 3459 Ἑθν. Μουσ.: Σ. Καρούζου, *Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 1967, σ. 24 «ἔργο ἐνὸς Ἀργείου καλλιτέχνη, γύρω στὰ 470 π.Χ. ... πιθανότατα ἀπὸ ἀέτωμα».

26. Ἡ ἐπίδρασις τῆς τεχνικῆς τοῦ μετάλλου εἰς τὴν γλυπτικὴν σημειώνεται κυρίως κατὰ τὴν προφειδιακὴν περίοδον (βλ. E. Pottier, *ἔ.ἀ.*, σ. 448 κ.έ.: ἡ ἐξάρτησις αὐτὴ συνδέεται στενῶς τὸσον μὲ τὴν σχηματοποίησιν, ὅσον καὶ τὴν συντηρητικότητα τοῦ σχήματος (βλ. Fr. Croissant, *BCH* XCV (1971), σ. 84),).

27. Βλ. ἀνωτ. σημ. 5 καὶ 18. Αὐτὴ ἡ ἀνάμειξις ὑλικῶν ἐθεωρήθη ὡς στοιχεῖον πρωτοτύπου ἔργου. Βλ. G. Hafner, Ein Apollon-Kopf in Frankfurt, *Deutsche Beitr. z. Alt. Wiss.* 17 (1962), σ. 13: «οἱ μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς δὲν παρεβίαζον κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἐνότητα τῆς ἀποδόσεως εἰς τὰ μαρμάρια ἔργα». Τὰ ἰχνη λεπτῶν καὶ βαθῶν γόμφων εἰς τὴν κεφαλὴν γλυπτῶν ἐρμηνεύονται ὡς στηρίγματα ἢ μεταλλίνων ἐξαρτημάτων (στέφανος, βόστρυχοι) ἢ κόμης ἐκ μετάλλου (π.χ. K. Schefold, *ἀπόθι*, VII 293, σ. 79 κ.έ. καὶ σ. 238). Γόμφοι ὡς οἱ τοῦ 1565 κατὰ τοὺς κροτάφους ἢ ὀπισθεν τῶν ὠτων δύνανται νὰ στηρίζουν κόσμον κράνου (ἀλλὰ καὶ φρυγίου πύλου, ὁ ὁποῖος φέρει ἐνίοτε μεταλλινόν κόσμον κατὰ τὴν παρυφάνην πρβλ. κεφαλᾶς ἀριθ. 141 καὶ 4758 Ἑθν. Μουσείου ἐξ Ἑπιδαύρου). Αἱ ὀπαὶ κατὰ τοὺς κροτάφους διὰ τὴν προσαρμογὴν παραγναθίδων εἶναι μεγαλύτεραι, πρβλ. κεφαλὴν (ὑψ. 0.14 μ.) ἀναλόγου χρονολογίας εἰς τὸ Μουσείον Βοστώνης (ἴσως ἐξ ἀετώματος), βλ. L. D. Caskey, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 18.

28. Βλ. S. Stucchi, Statua di Apollo Saettante, *Bull. Com. di Roma* LXXV (1953-55), σ. 1 κ.έ., Πίν. 1-6, Εἰκ. 3 καὶ 11. E. Langlotz-M. Hirmer, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 115-117 (ἐκ Τάραντος). K. Schefold, *ἔ.ἀ.*, σ. 76 κ.έ. VIII 294, σ. 240. G. Hafner, *ἔ.ἀ.*, σ. 16, Πίν. 5, 6, 8.

29. Βλ. Ch. Waldstein, *ἔ.ἀ.*, σ. 189 κ.έ., Πίν. XXXVI. A. Furtwängler, *Meisterwerke*, σ. 413, σημ. 1 (καὶ *Masterpieces of Greek Sculpture*, εἰκ. XLII, σ. 292). H. Schrader, *ÖJh* XIV (1911) σ. 61 κ.έ. εἰκ. 63-65, 67. Frazer, *Paus.* III σ. 171, εἰκ. 24. Fr. Eichler, *ἔ.ἀ.*, σ. 37 κ.έ. καὶ 131 κ.έ. Κατ. ἀριθ. 1 (ἀριθ. 1571). E. Pfuhl, *JdI* XLI (1926), σ. 163, σημ. 3. W. H. Schuchhardt, *AM*

του Ἐθνικοῦ Μουσείου), τῆς ὁποίας ὁ διάφορος τύπος τοῦ προσώπου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄλλην αὐστηρότητα μορφῶν³⁰, διακρίνονται ἀναλογίαι πρὸς τὸ ἀπότμημα ὑπ' ἀριθ. 4817, ἀφορῶσαι κυρίως εἰς τὴν «πλατεῖαν καὶ ἀπλὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐπιφανείας χωρὶς μειωμένους τόνους», ὡς σημειώνει ὁ Waldstein³¹. Ὁμοίως, ἡ ἐλαφρῶς στίλβουσα ἐπιφάνεια εἰς τὴν διατηρουμένην ἀρχικὴν ἐπιδερμίδα³² τοῦ προσώπου, καθὼς καὶ ἡ ἐντόμως διαφορετικὴ διατήρησις τῶν δύο πλευρῶν αὐτοῦ³³, ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὰς δύο κεφαλὰς.

Αἱ γενόμεναι ἀνωτέρω ἀναφοραὶ εἰς παραδείγματα ἐκ Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ αἱ σχετικαὶ προσεγγίσεις αὐτῶν εἰς τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν γλυπτὰ, συμφωνοῦν πρὸς τὰ περὶ σχέσεων καὶ ἐπιδράσεων μεταξὺ τῆς γλυπτικῆς παραγωγῆς τῶν πελοποννησιακῶν κέντρων, ὅπως τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Φιγαλίας, καὶ ἐκείνης τῶν πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, ὅπου διακρίνονται τόσον δωρικά, ὅσον καὶ ἀττικοῖονικά στοιχεῖα³⁴. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἀργολίδος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καὶ κυρίως εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἄργους, εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀττικῆς γλυπτικῆς³⁵, αὐτῆς

LII (1927) σ. 150 κ.έ. Ch. Picard, *Man. d' Arch.* II², σ. 818 σημ. 5, εἰκ. 327. Σ. Καρούζου, *Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 1967, σ. 58, Πίν. 28 α. D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 82 κ.έ.

30. Ἡ ἀπόδοσις πλησιάζει τὴν «Abstraktion» βλ. E. Pfuhl, *ἔ.ἀ.*, σ. 163.

31. *ἔ.ἀ.*, σ. 190, ἐνῶ συγχρόνως τονίζει τὴν τελειότητα τῆς ἐργασίας τῆς ἐπιφανείας καὶ κάποια «softness» καὶ «indefiniteness», χαρακτηριστικὰ τῆς ἐργασίας τοῦ μαρμάρου.

32. Ἡ ἐλαφρῶς στίλβουσα ἐπιφάνεια κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐπιδερμίδος ἀπαντᾷ εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Sch. Adam, *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*, 1966, σ. 78 καὶ 112· διὰ τὴν «γάνωσιν» μνεῖα ἐν W. B. Dinsmoor *AJA* XLIII (1939), σ. 44. Ἡ στίλβωσις τῆς ἐπιφανείας τοῦ προσώπου καὶ τῶν γυνῶν μερῶν τοῦ νέου τῆς στήλης ἀριθ. 715 τοῦ Ἐθν. Μουσείου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ 4817 (βλ. G. Lippold, *Hdb. d. Arch.* III I, σ. 188, σημ. 13· *Br. Br.* 513· R. Lullies - M. Hirmer, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 180, σ. 62 (βιβλιογραφία)· Sch. Adam, *αὐτόθι*, σ. 110 κ.έ. Πίν. 56 - 59· Σ. Καρούζου, *Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείον. Συλλογὴ Γλυπτῶν*, 1967, ἀριθ. 715, σ. 49, Πίν. 25· Γ. Ι. Δεσπίνης, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου*, 1971, σ. 192, σημ. 461 καὶ 462. Τὸ ἀνάγλυφον αὐτὸ σχετίζεται πρὸς τὸ ἡμέτερον ἀπότμημα καὶ δι' ἄλλων στοιχείων (βλ. κατωτέρω σημ. 36). Ὁμοία ἴχνη λεπτοῦ τρυπάνου εἰς τὸ βῆθος τῶν ρωθῶνων καὶ τῶν δύο κεφαλῶν («Ἦρας» καὶ ἀριθ. 4817).

33. Διάβρωσις ἐπιφανείας εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ προσώπου τῆς 1571· κατὰ τὸ ἀριστερὸν πλαισίον αὐτοῦ ἴχνη φυτικοῦ ἰζήματος. Ἡ φθορὰ ἀπεδόθη ἀπὸ τὸν Waldstein (*αὐτόθι*, σ. 189) εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ ὑπ' ἄλλων (H. Schrader, *ἔ.ἀ.*, σ. 61 καὶ Eichler, *ἔ.ἀ.*, σ. 38) εἰς ἀτμοσφαιρικὴν ἐπίδρασιν, θεωροῦντες τὴν κεφαλὴν ὡς ἀετωματικὴν, ὑπόθεσις ἡ ὁποία τελικῶς ἀπεκλείσθη (βλ. Σ. Καρούζου, *ἔ.ἀ.*, σ. 58, «λατρευτικὸ ἄγαλμα»).

34. Βλ. A. Rumpf, *RM* 38/39 (1923/24), σ. 449 κ.έ. Πίν. XI (γυναικεία κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τοῦ Τάραντος (περὶ τὸ 400 π.Χ.): ἔντασις τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου καὶ πλατεῖαι μεταβάσεις ἐπιπέδων κλειστὴ μορφή· διὰ τὴν ἀττικὴν ἐπίδρασιν, *αὐτόθι* 477 κ.έ. Ὁ P. Wullemier, *Tarente*, 1939, σ. 277 κ.έ., διακρίνει στοιχεῖα πελοποννησιακῆς πλαστικῆς εἰς τὴν ἐντοπιαν γλυπτικὴν. K. Scheffold, *ἔ.ἀ.*, σ. 77: στοιχεῖα ἰωνικὰ καὶ ἀττικὰ εἰς παραδείγματα ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος. A. Neugebauer, *JdI* XLIII (1928), *AA* σ. 204 κ.έ. W. Amelung, *RM* XL (1925), σ. 196 κ.έ. καὶ 208, εἰκ. 20 (εἰδῶλιον Μουσείου Συρακουσῶν· συσχετισμὸς πρὸς Φιγαλίαν). V. H. Poulsen, *Der strenge Stil. Acta Archeol.* VIII (1937) σ. 87 κ.έ.

35. Βλ. A. Furtwängler, *AM* III (1878) σ. 287 κ.έ. Τὴν ἀττικὴν ἐπίδρασιν διακρίνει ἐπίσης καὶ εἰς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς τοῦ ναοῦ (σίμη), αἱ ὁποῖαι ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἀττικὰ πρότυπα W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, 1950, σ. 183. A. Furtwängler, *AM* VIII (1883), σ. 198 κ.έ., Πίν. X. A. Milchhöfer, *AM* IV (1879), σ. 149, ἀριθ. 484. Bursian *AA* (1855), σ. 57, I. E. Pfuhl, *ἔ.ἀ.*, σ. 162 κ.έ.: ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὰς μετόπας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡραίου ὡς

δὲ τῆς τεχντροπίας ἴχνη εἶναι δυνατόν ἴσως νὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον ἀπότμημα, ἐνθυμίζοντα στοιχεῖα ὠρισμένων ἀττικῶν κεφαλῶν³⁶, ὅπωςδῆποτε ὁμως πρόκειται πάντοτε περὶ ἀναλογιῶν ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους³⁷.

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἐν λόγῳ γλυπτῶν³⁸ ἀναδεικνύονται ἀρκετὰ σταθεραὶ αἰ μεταξὺ

«μῖαν ἐκ πρώτης ὄψεως πλέον χονδροειδῆ ἔκδοσιν τῆς ἀττικῆς γλώσσης». W. H. Schuchhardt, *ἔ.ἀ.*, σ. 147 κ.έ.

Εἰς τὰ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδαύρου ἀναγνωρίζεται ἡ ἀττικὴ ἐπίδρασις, βλ. B. Schlögrb, *Timotheos*, 1965, σ. 28 κ.έ. (καὶ παρὰ τὴν χρονικὴν διαφορὰν, στενὴ σχέσις πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἡραίου). Εἰς μεμονωμένα ἔργα ὡς τὴν Ἀφροδίτην τῆς Ἐπιδαύρου ἀριθ. 262 τοῦ Ἐθν. Μουσείου (ἀντίγραφον ἔργου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), διακρίνουν μίαν σύνθεσιν ἀττικοῖωνικῆς τεχντροπίας μετ' ἀργείων στοιχείων (βλ. G. Lippold, *Hdb.* III 1, σ. 200, Πίν. 68, 3. *Br. Br.* 14. *EA* 629. Fr. Hauser, *RM* XVII (1902), σ. 232. Σ. Καρούζου, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 262, σ. 154. D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 151 κ.έ. Fr. Croissant, *ἔ.ἀ.*, σ. 85 σημ. 50). Εἰς τὸ σωζόμενον κάτω τμήμα τοῦ προσώπου αἱ ἀναλογίαι εἶναι ἀρκετὰ σχετικαὶ πρὸς τὰς ἤδη σημειωθείσας:

κάτω βλέφαρον - διαχωριστικὴ γραμμὴ χειλέων: 0.055 μ.

χειλῆ - πάγων: 0.043 μ.

μῆκος στόματος: 0.035 μ.

πλάτος σιαγόνων: 0.088 ἢ 0.09 μ.

Κατὰ καιροὺς ἔχουν διακρίνει ἀττικά στοιχεῖα εἰς κεφαλὰς θεωρουμένας ὡς δείγματα ἀργείας τεχντροπίας: π.χ. χαλκὴ κεφαλὴ ἐκ Βενεβέντου (ἀντίγραφον) εἰς Μουσείον τοῦ Λούβρου (*Br. Br.* 324). Et. Michon, *Mon. Piot* I (1894), σ. 77 κ.έ. Πίν. X, XI. E. Waldmann, *Griech. Originale*, 1923, σ. 87, ἀριθ. 119. A. Furtwängler, *Meisterwerke...* σ. 507, P. Devambez, *Les bronzes Grecs*, 1958, Πίν. XXIX, σ. 111 - 112. Χαλκὴ κεφαλὴ ἀριθ. 457 τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου (*Br. Br.* 699 - 700) G. Lippold, *ἔ.ἀ.* Πίν. 50, 4, σ. 174 σημ. 6. Βλ. H. Schrader *ÖJh.* XIV (1911), σ. 73 κ.έ. εἰκ. 80 - 81. J. Sieveking εἰς W. Amelung, *Ant. Plastik*, 1928, σ. 238. P. Wolters, *Führer durch die Glyptothek...* 1923 ἀριθ. 457, σ. 53. E. Waldmann, *αὐτόθι*, σ. 87, ἀριθ. 120, D. Ohly, *Glyptothek München - Griechische und römische Skulpturen*, 1972, σ. 23, Πίν. 14 (ρωμαϊκὴ μίμησις κλασσικοῦ προτύπου).

Ἐναντίον τῆς θεωρίας περὶ ἀττικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους καὶ ὑπὲρ τοῦ καθαρῶς πολυκλειτείου χαρακτήρος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ: Ch. Waldstein, *ἔ.ἀ.*, 162 - 176 καὶ *AJA* IX (1894), σ. 331 κ.έ. Πίν. XIV. Τοῦ ἰδίου *Alcámenes*, 1926, σ. 144 καὶ Παρόρτ. σ. 229 κ.έ. Ἡδὴ ὁ πρώτος ἀνασκαφεὺς τοῦ Ἡραίου ἀναγνωρίζει εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ μορφὰς τῆς σχολῆς τοῦ Πολυκλείτου. A. Rizzo Rangabé, *Ausgrabung beim Tempel der Hera unweit Argos* 1855, σ. 19. Βλ. P. Amandry, *Hesperia* XXI (1952), σ. 273 (περιληπτικὴ βιβλιογραφία).

36. Δυνατὸν νὰ συσχετισθῆ πρὸς τὴν γνωστὴν κεφαλὴν ἀριθ. 699 τοῦ Μουσ. Ἀκροπόλεως, βλ. G. Dickins, *Catalogue of the Acropolis Mus.* I, 1912, σ. 266 ἀριθ. 699 (τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). E. Schrader, *Phidias*, 1924, σ. 128 κ.έ. εἰκ. 113 - 115, 119. Τὴν σχέσιν αὐτὴν πρὸς τὸ Ἄργος σημειώνει καὶ ὁ Dickins, *αὐτόθι*, καὶ διὰ τὰς κεφαλὰς ὑπ' ἀριθ. 644, 657. Βλ. L. D. Caskey, *ἔ.ἀ.*, ἀριθ. 21 (ἀττικῆς προελεύσεως κεφαλὴ συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀριθ. 1561 Ἐθν. Μουσείου, ἐκ τῶν μετοπῶν τοῦ Ἡραίου).

Τέλος εἰς τὴν στήλην ὑπ' ἀριθ. 715 τοῦ Ἐθν. Μουσείου, παράδειγμα ἀττικοῖωνικῆς τεχντροπίας, αἱ μορφαὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὑπὲρ τοῦ δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὰς τοῦ ἡμετέρου ἀποτμήματος 4817.

37. Πράγματι, τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀττικῶν καὶ κυρίως τῶν παρθενωνείων κεφαλῶν ἔχουν βασικὰς διαφορὰς, βλ. B. Schweitzer, *JdI* 54 (1939), σ. 62 κ.έ. (διάκρισις διαφόρων τύπων). Αἱ κεφαλαὶ τῆς ζωφόρου π.χ. παρουσιάζουν διαφορετικὰς ἀναλογίας προσώπου ἐν σχέσει πρὸς τὴν κεφαλὴν 4817 καὶ κυρίως πάγωνα μικρὸν καὶ εἰσέχοντα (κατὰ κρόταφον ὀρώμενοι), ἐξαιρετικὰ μεγάλους ὀφθαλμούς, στόμα μικρότερον με χαμηλουμένην κατὰ τὰ ἄκρα τὴν γραμμὴν στόματος. Ἐδῶ ἡ ὅλη ἔκφρασις εἶναι διάφορος: αὐστηρά, ἐνός ἐντόνωσ συγκεντρωμένου ὄντος (ἐνίστε ὡς ἐν ρεμβασμῷ), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλὴν ζωϊκὴν δυνάμιν τῶν ἐκ τοῦ Ἡραίου (βλ. W. H. Schuchhardt, *JdI* 45 (1930), σ. 245 κ.έ. εἰκ. 29, 49, κυρίως εἰκ. 65 - 69, καὶ εἰκ. 76. Nich. Yalouris, *Classical Greece. The Sculpture of the Parthenon*, 1960, Πίν. 14 - 17 (ἐκ τῆς βορείου ζωφόρου).

38. Ἐκτὸς τῶν κεφαλῶν αἱ ὁποῖαι ἤδη ἀνεφέρθησαν πρὸς σύγκρισιν, καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 1564 τοῦ

των σχέσεις και αναλογίες. Το ήμετερον θραῦσμα,³⁹ δεικνύει ως και εκείνα, τὰ χαρακτηρισίζοντα τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εὐρέα και ἥρεμα ἐπίπεδα μετ' ὀλίγων τονισμῶν και ἀπόδοσιν τῶν πλέον σημαντικῶν στοιχείων⁴⁰ τῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι συγχρόνως τρυφεραὶ και στιβαραὶ⁴¹. Ὁ τύπος τοῦ προσώπου συμπίπτει πρὸς ἐκείνους τῶν κεφαλῶν τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. με ἔντονον τὸν μὴ ἀτομικὸν χαρακτήρα αὐτοῦ⁴². Αἱ μεταξὺ τῶν συσχετισθέντων γλυπτῶν διαφοραὶ ὀφείλονται, κατὰ πολὺ, εἰς τὴν διαφορὰν φύλου ἢ χαρακτήρος τῶν μορφῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν αἱ κεφαλαὶ⁴³, ἐνῶ εἶναι γενικῶς κοινὰ τὰ στοιχεῖα ἀπλότητος, ὡς και ἡ συντηρητικότητος, ἢ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἐν ἐκ τῶν κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικῶν τῆς πελοποννησιακῆς πλαστικῆς⁴⁴. εἰδικώτερον και τὰς τρεῖς κεφαλὰς ἀριθ. 4817 - 1565 - 1566 χαρακτηρίζει ὁμοία αἰσθησις ὄγκων και ἔντασις τῶν ἐπιφανειῶν⁴⁵, οὐδεμία δὲ προσπάθεια ἀποδόσεως ἰδιαιτέρας προσωπικῆς ἐκφράσεως.

Ἐθν. Μουσείου ἐκ τοῦ γλυπτοῦ κόσμου τοῦ ναοῦ, θεωρουμένη δὲ ὡς ἀετωματικὴ, ἔχει κοινὰ σημεῖα πρὸς τὴν 4817 (βλ. Ch. Waldstein, *AH* I, σ. 183 κ.έ. Πίν. XXXIII, 1-2, «κεφαλὴ Ἴ�θηνᾶς», Fr. Eichler, *ἔ.ἀ.*, σ. 41 κ.έ. ἀριθ. 4. W. H. Schuchhardt, *AM* LII (1927), σ. 149). Ἐπίσης D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, Πίν. 7, c («κεφαλὴ πολεμιστοῦ») σ. 58-67-121, σημ. 245, ὅπου ἡ περιγραφή αὐτῆς παρουσιάζει ἀναλογία πρὸς τὴν 4817: ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐπιφανείας, τὸ περίγραμμα και τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ὁμοίαι χυμῶδεις μορφαί. Προσέτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 1562 (Waldstein, *AH* I Πίν. XXXII, 4. Eichler, *αὐτόθι*, σ. 80 Κατ. ἀριθ. 9. δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ ἰδικὸν μας γλυπτόν.

39. Τὸ ὅποῖον ἐνθυμίζει ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν του τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Fr. Lenormant εἰς *RA* 1867 (N. S. XVI) σ. 119: «miettes de sculpture», προκειμένων περὶ τῶν θραυσμάτων τῶν γλυπτῶν τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους.

40. Ἡ «essenzialità» ἢ ὁποία ἰσχύει διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν κεφαλῶν τῆς αὐτῆς περιπτου περιόδου· βλ. E. Paribeni, *Cirene*, 1959, ἀριθ. 41, 42, 47.

41. Οὐδὲν σημεῖον τῆς σωζομένης ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει τὴν ἄτονον ἀπόδοσιν, τὴν ὁποίαν ἔχουν ἀκόμη και τὰ πολὺ καλῆς ἐργασίας ἀντίγραφα, ἐπαναλήψεις, ἢ ἄλλα κλασικιστικὰ γλυπτὰ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

42. Ἐμμεσον ἐνδειξιν τοῦ «ἀργείου» χαρακτήρος τῆς κεφαλῆς ἀριθ. 4817, παρέχει και ἡ παλαιὰ ἀναγνώρισις ἀπὸ τὸν Ch. Waldstein τοῦ τύπου τῆς Ἀργείας Ἡρας τοῦ Πολυκλείτου εἰς τὴν γυναικεῖαν κεφαλὴν, ρωμαϊκὸν ἀντίγραφον, ἀριθ. 1792 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Ch. Waldstein, *The Argive Hera of Polycleitus*, *JHS* 21 (1901), σ. 30 κ.έ. και σ. 36 κ.έ. Πίν. II, III, 4. Ch. Walston (Waldstein), *Alcmenes*, 1926, Παραρτ. σ. 231, εἰκ. 199· K. Lehmann - Hartleben, *Zwei Meisterwerke, Die Antike* V (1929), σ. 94, κ.έ. εἰκ. 9). Διότι ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῆς ταυτίσεως, αἱ παρατηρήσεις ἀναλογιῶν πρὸς τὰς πολυκλειτεῖους μορφὰς ἰσχύουν ὡς ἐπίσης και πρὸς τὸ ήμετερον γλυπτόν: περίγραμμα προσώπου, «compactness», ἀνάλογον σχῆμα στόματος. Ἀναλογία διακρίνεται και ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴν τῆς θεᾶς ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἄργους (βλ. Waldstein, *JHS* 21 (1901) Πίν. III, 1, 5-7, σ. 34 κ.έ. ὡς και εἰς τὰ νομίσματα τῆς Ἡλίδος: Ch. Waldstein, *αὐτόθι*, σ. 44, εἰκ. 3, Σημ.). A. Linfert, *Von Polyklet zu Lysipp*, 1969, σ. 9 κ.έ.

43. Ἡ ἰδία ποικιλία συναντᾶται και εἰς τὰς κεφαλὰς ἐκ τῶν μετοπῶν τοῦ Ἡραίου (Waldstein, *AH* I, σ. 158), καθὼς και εἰς τὴν ζωφόρον τῆς Φιγαλίας, ὅπου διακρίνονται λεπτότατα διαφοραὶ χαρακτηριστικῶν προσώπου (βλ. Hed. Kenner, *Der Fries des Tempels...*, σ. 8 κ.έ.).

44. Βλ. Hed. Kenner, *ἔ.ἀ.*, σ. 18 και 24. Ἐν συντηρητικὸν στοιχεῖον εἶναι οἱ πρὸ τῶν ὠτων κατὰ τὰς μῆνιγγας κατερχόμενοι βόστρυχοι εἰς κεφαλὰς τῆς ἀργείας σχολῆς, τὸ ὅποῖον παραμένει ἐν χρήσει ἐπὶ πολὺ, βλ. A. Hekler, *Die Sammlung antiker Skulpturen. Museum der Bild. Künste in Budapest*, 1929, σ. 14 ἀριθ. 7. Πρβλ. ἐλικοειδεῖς βοστρύχους (Spirallocken) καλύπτοντας μέρος τῶν παρεῶν (μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.): κεφαλαὶ ἀγάλματος θεᾶς («Κόρης») εἰς τὸ Μουσεῖον dei Conservatori, βλ. G. Lippold, *Hdb. d. Arch.* III 1, σ. 174 κ.έ. Πίν. 63,3 K. Lehmann - Hartleben, *ἔ.ἀ.*, σ. 5 κ.έ. Πίν. 10, 11 (ἀποδίδεται εἰς τὸν ἀργεῖον κύκλον).

45. Βλ. Ch. Waldstein, *ἔ.ἀ.*, σ. 159 κ.έ. Αἱ βραχέαι ἀναλογίαι προσώπου, αἱ ὁποῖαι φθάνουν μέχρι

Διὰ τῆς διαπιστώσεως τῆς ἐνότητος μορφῶν καὶ τεχνοτροπίας, ἐπιτυγχάνεται μία σαφέστερα θεώρησις τῶν γλυπτῶν καὶ τονίζεται τὸ σύγχρονον αὐτῶν. Ὁ ἀετωματικὸς ἢ μὴ χαρακτήρ των παραμένει ἀμφίβολος, ὅπωςδὴποτε ὅμως πρόκειται περὶ ὀλογλύφων μορφῶν⁴⁶ μὲ σχετικὸν πρὸς ἀλλήλας μέγεθος (μικραὶ διαφοραὶ διαστάσεων⁴⁷).

Ἐπομένως καταλήγομεν, ὡς πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1565, εἰς τὴν εἰκόνα ἐνὸς πολεμιστοῦ κρानοφόρου, ἀγωνιζομένου καὶ ἀγωνιῶντος, ἀνήκοντος εἰς σύμπλεγμα⁴⁸ πρὸς τὸ ὅποιον δύναται νὰ συναφθῇ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 4817 μικροτέρα γυναικεία κεφαλὴ, μὲ παιδικότητα εἰς τὸ πρόσωπον, ἡρεμον ἔκφρασιν ἀλλά, πιθανῶς, ζωηράν κίνησιν πρὸς τὰ ἀριστερά (ἴσως μορφὴ Ἄμαζόνος). Εἰς ἐν τοιοῦτον περίοπτον σύμπλεγμα⁴⁹ ἀνήκει πιθανῶς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 1566 κεφαλὴ νέου. Καὶ τὰ τρία ὑπὸ μελέτην γλυπτὰ εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἐπιμελέστερον εἰργασμένα ἐν σχέσει πρὸς τὰς κεφαλὰς τῶν μετοπῶν (τῶν ὁποίων ὁ χαρακτήρ εἶναι ἐντόμως ἐξηρητημένος ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου⁵⁰ καὶ περισσότερον διακοσμητικὸς⁵¹, πιθανῶς ὡς προοριζόμενα νὰ ὀρῶνται ἐκ τοῦ πλησίον. Ἡ ἰδέα ἐνὸς συμπλέγματος ἢ συντάγματος πλησίον τοῦ ναοῦ εἶναι θεμιτὴ, διότι εἰς τοιοῦτου εἶδους συμπλέγματα ὑπέθεσαν ὅτι ἀνήκον καὶ αἱ κεφαλαὶ πολεμιστῶν ἐξ Ὀλυμπίας⁵² καὶ ὁ «Λεωνίδας» ἐκ Σπάρτης⁵³ (μὲ τὴν ἰδίαν τεχνικὴν ἰδιομορφίαν τῶν ἐνθέτων, ἐξ ἄλλης ὕλης, ὀφθαλμῶν).

Ἐὰν ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀποτμήματος ὑπ' ἀριθ. 4817 εἰς τὸν κύκλον τῶν γλυπτῶν ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους εὐσταθῇ, ἢ προσθήκη μιᾶς ἐπὶ πλέον κεφαλῆς εἰς τὸ σύνολον αὐτὸ καὶ ἡ μελέτη αὐτῆς ἀποκτᾷ κάποιαν σημασίαν, ἐν σχέσει πρὸς τὰ προβλήματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν γλυπτικὴν τοῦ Ἡραίου, τὰ ὁποῖα ἔχουν μέχρι τοῦδε μερικῶς μόνον ἐρευνηθῆ⁵⁴.

ΕΛΗΑΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

«σφαιρικότητος» εἰς τὰς κεφαλὰς τῆς Φιγαλίας, πλησιάζουν πρὸς τὰς ἀναλογίας τοῦ ἡμετέρου ἀποτμήματος, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ παιδικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν, π.χ. Kenner, *ἔ.ἀ.* (Πίν. 13 καὶ 17 (ἀριθ. 532, 536) καὶ Πίν. 14 (ἀριθ. 533): ἡ κεφαλὴ τῆς Ἄμαζόνος πρὸς ἀριστερά. Ἐπίσης Πίν. 16 (ἀριθ. 535): ἡ Ἄμαζών μὲ τὸ ἀνατολ. κάλυμμα κεφαλῆς («Phrygische Mütze») εἰς τὰ ἀριστερά).

46. Μὲ ἐλαχίστην ἴσως ἐπιφύλαξιν διὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 4817 (ἐξάρτησις ἐκ βάθους). Πάντως αἱ παρατηρηθεῖσαι εἰς αὐτὸ ἐλαφραὶ ἀσυμμετρίαι καὶ βραχύνσεις (κατασκευὴ δυνατὴ ἀλλά καὶ εὐλόγιστος), συναντῶνται τόσον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν γλυπτικὴν, ὅσον καὶ τὴν ἐλευθέραν τοιαύτην.

47. Βλ. ἀνωτ. σημ. 2, 7, 13.

48. Βλ. D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, σ. 58, σημ. 246: ἐκεῖ ἀναφέρεται ὡς ἡ μόνη σωζομένη μορφή ἐνὸς «Kampfgruppe» (συμπλέγματος μαχητικοῦ χαρακτῆρος).

49. Ἡ ἀνάθεσις ἀγαλμάτων ἢ συμπλεγμάτων εἰς μέγεθος μικρότερον τοῦ φυσικοῦ (ὡς ὑποβάλλουν τὰ ὑπὸ σύγκρισιν ἀποτμήματα κεφαλῶν) εἶναι ἤδη κοινὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (βλ. B. S. Ridgway, *The Severe Style...*, 1970, σ. 33 καὶ 39. Παράρτ. 3, σημ. 5 (διὰ τὰ ἐκ μαρμάρου συμπλέγματα). Ἐπίσης G. Hafner, *ἔ.ἀ.*, σ. 26 κ.έ. μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. W. Kraiker, *RM* 51 (1936) σ. 130 κ.έ.

50. Ἀκόμη καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 1564 (βλ. ἀνωτ. σημ. 38) δεικνύει περισσότερον σχηματικὴν ἀπόδοσιν, τῆς ἐντυπώσεως αὐτῆς ἐνισχυομένης ἴσως ἐκ τῆς φθορᾶς τῆς ἐπιφανείας.

51. Ἐντονοὶ βραχύνσεις καὶ ἀσυμμετρίαι, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς τὴν παρουσίαν βάθους καὶ ἀποβλέπουν εἰς ὀρισμένους τόνισμούς διὰ τὴν ἐξ ἀποστάσεως ἐντύπωσιν.

52. *Br. Br.* 779 - 780, *Olympia* III, Πίν. 6· G. Lippold, *ἔ.ἀ.*, σ. 106, σημ. 1· J. Jünthner, *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*, II, 1968, Πίν. XXIII b, σ. 117, σημ. 261.

53. *Br. Br.* 776 - 778· A. M. Woodward. *BSA* 26 (1923/25), σ. 253 - 266. Πίν. XVIII - XX. G. Lippold, *ἔ.ἀ.*, σ. 105, σημ. 16, Πίν. 32, 4. J. Jünthner, *ἔ.ἀ.*, σ. 115 σημ. 254, Πίν. XXII. *Br. Sismondo Ridgway*, *ἔ.ἀ.* Appendix 3, σ. 39 σημ. 5 (μέγεθος ὑπερφυσικόν).

54. Βλ. τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν βιβλιογραφίαν καὶ P. Amandry, *Charites* 1957, σ. 79 κ.έ. D. Arnold, *ἔ.ἀ.*, κυρίως σ. 55 κ.έ. A. Linfert, *Von Polyklet zu Lysipp*, 1969.

A PHALERIAN FAMILY AND ITS RELATIONS¹

(Pl. 76)

The distinguished family from Phalerum whose stemma has been presented under *I.G.* II², 3687 (see K1)² was related with the family of Epagathos (No. 57), son of Korinthos II (No. 59)³, from the deme Anaphlystos, as the demotic has been restored by A. E. Raubitschek⁴, for a daughter of Epagathos had married a Gelos from Phalerum. Both W. Peek and A. E. Raubitschek have identified the son-in-law of Epagathos with the archon of A.D. 162/3, Aelius Gelos II (No. 12)⁵. However, this identification is questionable, for the lady's name ought to be completed as ['Επίλαμψ] ις (No. 22) (see K2). And as the name's restoration requires, Epilampsis' husband should be equated with Aelius Gelos I (No. 15), the father of Epilampsis II (No. 23), who is being honored in *I.G.* II², 3687. Moreover, the proposed restoration explains the origin of the name Epilampsis in the family from Phalerum and approximates the indicated letters in the *Hesperia - Index* (1968)⁶. In any event the inscription's size is stretchable. The new association of Epilampsis I with Gelos I requires certain adjustments in the family's genealogical table and chronology, unless Epilampsis I's father is not really from Anaphlystos but from some other deme (see below).

Epilampsis I's father, Epagathos, was ephebe about A.D. 110 (see K3), while his father Korinthos II is attested as ephebe about A.D. 84/5 (see K4). By adopting a thirty-year cycle between generations, the tentative ephebic years of Korinthos II and Epagathos will give us the approximate births of both as about A.D. 66/7 and 92 respectively. The birth of Epilampsis I would fall then at about A.D. 122, unless she was born before Epagathos' thirtieth birthday. By assuming that Gelos I, who married Epilampsis I, may have been older by at least ten years, his birth would be placed at about A.D. 112. Such a date would assign Gelos I's offices, which have been dated before within the first third of the second century after Christ (see K5), to the very end of Hadrian's reign and into the reign of Antoninus Pius. Gelos I entered public life sometime under Hadrian and this deduction is based on the fact that Gelos I was one of the first two (or three) members of his

1. This strictly epigraphical and prosopographical study was read by title at the One Hundred and Second Annual Meeting of the American Philological Association (1970).

2. For the reference, see the Appendix, pp. 302 - 308 (K1 - K14).

3. The numbers within the parenthesis refer to the prosopographical tables below (pp. 282-302).

4. *Hesperia* XI (1942), p. 306 = *Hesperia - Index* [Volumes I - X, Supplements I - VI] (1946), pp. 51 and 160 = *ibid.* [Volumes XI - XX, Supplements VII - IX] (1968), pp. 44, 66 and 195. See below, note 5 and K2.

5. *Ath. Mitt.* LXVII (1942), p. 178, No. 374. For Raubitschek, see note 4. See below, K2.

6. See below, under K2, No. 8.

family to have been honored with the *civitas*, an event which must have occurred under Hadrian (below, p. 279 - 80). Moreover, Gelos I's father, Diokles I (No. 16), was archon before A.D. 112/3 and this gives further support to the above contention and implies also that Gelos I may have been born earlier than A.D. 112, an implication that is favored in this study in order to give Gelos I sufficient time to begin his career under Hadrian, presumably by the end of the third decade of the second century and by his late twenties. By favoring, therefore, a birth in the first decade of the second century and a difference in age of about twenty years between Gelos I and Epilampsis I, Gelos I's offices have been ascribed to the second quarter of the second century (below, p. 280). There is also the possibility that Gelos I may have been of about the same age as his father-in-law Epagathos who was born about A.D. 92 (see K6). At such an eventuality, Gelos I's career would have commenced at about the time that Hadrian became emperor (A.D. 117) and Diokles I would have been born about A.D. 62, that is, if Gelos I was born when Diokles I was thirty years old. The year A.D. 62 is well within the limits assigned to Diokles I's birth below (Stemma I (1)) and may carry greater weight, particularly since Diokles I was archon before A.D. 112/3. Naturally, Gelos I's exact year of birth cannot be pinpointed with precision, but the relative birth year of his wife Epilampsis I (A.D. 122) requires that his birth be sought within the chronological bounds considered herein. In any case, Gelos I's hoplite generalship, for example, no longer can be dated at about A.D. 112/3, as previously ascribed (below, under No. 15), and the new dates proposed below for his offices are by approximation sound.

According to the new identification concerning the husband of Epilampsis I and the year of her birth, the birth of Epilampsis II (No. 23) would fall at about A.D. 142 (following a twenty-year cycle here). Epilampsis II was the mother of Hegias I (No. 26) whose archonship has been dated by James A. Notopoulos to A.D. 178/9 - 179/80⁷. But the above calculations give the birth of Hegias I as about A.D. 162 (after a twenty-year cycle again). And so Hegias I could not have been archon in A.D. 178/9 - 179/80 but at a later period, that is, at the very end of the second century/the very beginning of the third century after Christ. This period is more or less complete with archons, but an adjustment is deemed necessary in order to accommodate the archonship of Hegias I and those of Κλαύδ[ιου^{ca. 12}] ἐν [ς] (under K6) and Munatius Themison I Azenieus (under K14). Hegias II (No. 27), the son of Hegias I, would have been born about A.D. 192 and Notopoulos has attributed his archonship to A.D. 227/8 - 230/1⁸. Epilampsis II who was being honored by her two grandchildren, Hegias II and Epilampsis III (No. 23), in Hegias II's archonship, must have been still alive⁹. By A.D. 227/8 - 230/1, therefore, Epilampsis II would have been about 85 - 89 years old. This age may not be contrary to the adhered thesis in this study that Gelos I is to

7. *Hesperia* XVIII (1949), p. 55.

8. *Ibid.*, p. 55.

9. Cf. P. Graindor, *Chronologie des Archontes Athéniens sous l'Empire* (1922), pp. 226 - 227.

be recognized as the husband of Epilampsis I and that chronological and prosopographical corrections ought to be made accordingly in the family's stemma.

But to consider matters also in a reverse order, to wit, as Notopoulos has dated the archonship of Hegias I to A.D. 178/9 - 179/80. By this time Hegias I would have been at least about 30 - 40 years old, placing his birth at about A.D. 138/9 - 149/50. The birth of his mother Epilampsis II, assuming that she was twenty years old at his birth, would fall at about A.D. 118/9 - 129/30. Thus by A.D. 227/8 - 230/1, at which years the archonship of Hegias II has been dated by Notopoulos, Epilampsis II would have been about 101 - 109 years of age. Epilampsis II may have reached this age, but another aspect related to this problem must be considered, too. Since Hegias I, as already stated, was born about A.D. 138/9 - 149/50, his son Hegias II must have been born about A.D. 168/9 - 179/80. By A.D. 227/8 - 230/1, to which years the archonship of Hegias II has been ascribed, Hegias II would have been about 51 - 59 years old. It may be asked, then, why does Hegias II, who came from a very prominent family, serve as archon at such an age when other members of his family seem to have become archons before their fiftieth year (see the family's stemma below and under K7/8). Moreover, my identification of Hegias II as the husband of Gellia Dionysia (No. 21), who appears to have been born about A.D. 210 (or about A.D. 202 in the stemma below), may not be valid, in which instance the husband of Gellia Dionysia may be identifiable with a son of Hegias II. Hegias II must have served as archon, according to Notopoulos' date for Hegias I's archonship, during the first, or second, decade of the third century after Christ, to wit, by his thirtieth or fortieth year (but see above, p. 277, about the new date of Hegias I's archonship). If so, this could imply the existence of an [Hegias III], who would be a son of Hegias II (No. 27). However, no such son is attested and so the [Hegias III], included in the table below only as an illustration, is bracketed (see [No. 27a]). [Hegias III], assuming for a moment that such an Hegias existed, would have been born about A.D. 198/9 - 209/10 and Gellia Dionysia could have been instead his wife. Of course, there is the possibility that a difference in age of about 30 - 40 years might have separated Gellia Dionysia and Hegias II (following again Notopoulos' date for the archonship of Hegias I). However, this whole argument has been presented here purely for purposes of illustrating the new date of Hegias I's archonship and the rectifications made therewith, for the family's stemma must be so arranged as to have the birth of Hierophantes (No. 28), the grandson of Hegias II and Gellia Dionysia, fall at about A.D. 275¹⁰. And as it has been demonstrated above, the solution to the question under review is that which places Hegias I's birth at about the year A.D. 162. This adopted interpretation accords with the evidence.

When P. Graindor drew up the family's stemma, he attributed to Alexandros II (No. 6) four sons, while W. Kolbe ascribed to Alexandros II only two sons, Alexandros III (No. 5) and Gelos II (No. 13) (see below, under No. 2). Alexandros II's son, Gelos III, has been identified with the archon by the same name

10. See *BCH* XCII (1968) II, p. 518, Stemma C.

of A.D. 162/3 (see below, No. 12) and the father consequently of the ephebe Aelius Gelos V of A.D. 163/4 (see below, No. 14). Aelius Gelos II, the father of the ephebe Aelius Gelos V, had not only served as archon but also as κῆρυξ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς¹¹; but in *I.G. II*², 3687, the Aelius Gelos III (No. 13) who has been equated with the archon of A.D. 162/3 had served only as archon. No other office of his is mentioned in this document. Hence one would conclude that the Aelius Gelos II of *I.G. II*², 2086 (No. 12) and the Aelius Gelos III of *I.G. II*², 3687 (No. 13) are presumably two different persons, unless there is by chance a case of omission of office in *I.G. II*², 3687, a very unlikely probability.

Possibly the ephebes Aelius Alexandros IV (No. 4) and Aelius Gelos IV (No. 10) of A.D. 154/5 are to be identified with the sons of Aelius Alexandros II (No. 6), Aelius Alexandros III (No. 5) and Aelius Gelos III (No. 13), mentioned in *I.G. II*², 3687. But there is another Aelius (?) Alexandros from Phalerum who is attested as ephebe from about A.D. 146/7 (see below, No. 37). Perhaps this Alexandros is to be identified with the archon by the same name of A.D. 157/8 (No. 5). Moreover, age does not favor an identification of the two ephebes of A.D. 154/5 with the two sons of Alexandros II (No. 6), for it must be assumed that they served as archons in their very early twenties. Because of these considerations, separate entries have been made below for each individual, as required by the evidence. Furthermore, since the archon Aelius Gelos III of *I.G. II*², 3687 (No. 13) cannot be identified with the archon and herald of the Areopagos Aelius Gelos II of *I.G. II*², 2086 (No. 12), the archonship of the former is dated anew below.

The Phalerian family was in Athens' spotlight, in the true spirit of the aristocratic families of the time, for about two centuries [*s. I - III p.*] and during this period it gave Athens some nine archons (see K7/8), as the identifications stand in this study (see K9), and exercised also a number of other important liturgies, such as the hoplite generalship. The numerous offices held by this family will not be enumerated here, since they can be found under each member in the prosopographical tables below; also, *I.G. II*², 3687, which is a significant document of the family's political, religious and social status at Athens, may be consulted as a whole. The family's preëminence is evinced further by the special position accorded to its ephebe members (see *e.g.*, No. 14) and by the marriage of Hegias II (No. 27) to Gellia Dionysia (No. 21) who stemmed from an equally prominent family from Delphi which in turn was related with another well-known family from Athens, namely, the family of Leonides VII of Melite. Gellia Dionysia was the granddaughter of Xenagoras II and Praxagora, the daughter of Demonstratos II Meliteus¹².

The existent evidence confirms the family's great reputation in Athens and wealth (we have no testimony of the latter's source(s)), but there is no indication of any connection with the imperial service. The family, however, did enjoy imperial

11. On the herald of the Areopagos, see D. J. Geagan, *The Athenian Constitution after Sulla* (*Hesperia*, Supplement XII, 1967), pp. 57 - 60.

12. See my study on this family in *BCH* XCII (1968) II, pp. 493 - 518 [p. 498, No. 8: Δημόστρατος].

favor, as can be inferred from its leading position in Athene's polis and from the fact that Hegias I (No. 26) went, at his own expense, on an embassy, presumably to Rome, which would suggest that the family had some influence with the Roman authorities. In addition, the family had been honored with the *civitas* by Hadrian, as the names Publius Aelius imply¹³. According to the evidence, Gelos I (No. 15) and Alexandros II (No. 6) were the first ones, as brothers, to be awarded the *civitas* by Hadrian¹⁴, together with their first cousin Alexandros I (No. 3), if such an Alexandros existed. Diokles I (No. 16) may not have been a *civis*, for no Roman name is recorded for him (see K10). In any case the political activity of Diokles I belongs seemingly to the period before Hadrian became emperor, although, to be sure, Hadrian had connections with Athens before this time (archon in A.D. 112/3). The date, or the occasion, when this family received its *civitas* cannot be conjectured with certainty, though it could have been Gelos I's first *ξυστάρχεια*¹⁵. As the offices are recorded in *I.G.* II², 3687, Gelos I must have served first as *ξυστάρχης*, then as hoplite general and finally as priest of Zeus Olympios (see K11). The age of Gelos I has been discussed above (p. 276 - 77) and it is possible that he was *ξυστάρχης* during the third/fourth decade of the second century after Christ. His hoplite generalship and priesthood of Zeus Olympios should be assigned probably to the end of Hadrian's reign and to the first half of Antoninus Pius' reign respectively.

The *nomen* of Hegias I and II (Nos. 26 and 27) and Epilampsis III (No. 24) is due undoubtedly to the husband of Epilampsis II (No. 23) who cannot be identified (No. 1). The *nomen* of this second Phalerian family is given in an abbreviated form and it might have been Pom(peius) or Pom(ponius), but an analysis of the evidence seems to favor the latter (see under No. 1)¹⁶.

The family's roots can be traced apparently to the third century before Christ, if the name Alexandros is an indication that Nos. 34 and 38 belonged to the family under study. Another Alexandros from Phalerum (No. 39) was a *καθηγητής* in the first century after Christ and if this Alexandros was also a member of the family under investigation, we have another attestation why the family gradually became influential, for it also played a role in the intellectual life of Athens. Moreover, the *καθηγητής* may have been the father of Diokles I (No. 16). Still another member, Aelius Alexandros (No. 42a), who cannot be placed in the family's stemma, was a *παράδοξος*, that is, a distinguished artist, athlete or musician.

Therefore, one may be puzzled why such a distinguished family from Phalerum had contracted a marriage alliance with a family from Anaphlystos which appears to be insignificant. At least time and sources have not preserved any distinction for this family; one member is attested to have served as *prytanis* (No. 60)¹⁷. On

13. This writer has prepared a workable prosopography of the Aelii found in Attic inscriptions (see *Αρχ. Έφημ.* 1968 (1969), p. 177).

14. See also *Historia* (1969), p. 504.

15. Attic inscriptions which mention a *ξυστάρχης*: *I.G.* II², 1826, line 41, 1970, line 16, 2193, line 3, 2772, line 5, 3741, line 6, and 7447, line 1 (besides *I.G.* II², 3687, line 4).

16. See my comments in *BCH* XCII (1968) II, p. 500, under No. 23 (Hegias II).

17. See Geagan, *op. cit.*, pp. 92 - 105 (*prytaneis*).

the other hand, the appearance of a number of members of this family in epigraphical documents may be a sign that this family was important, too, and that its apparent insignificance lies only in the lack of any evidence to the contrary, as already mentioned. The possible insignificance of this family may be deduced likewise from the absence of any Roman name which would imply that the family from Anaphlystos had not been awarded with the *civitas*, although there was a tendency among the Greeks to omit Roman names at times. However, since the marriage between the two families occurred early, that is, about the time when the family from Phalerum was beginning to become more prominent under Hadrian, it may not be difficult to understand a marriage alliance between the two families. It may be pointed out also that the father of Epilampsis I (No. 22), Epagathos (No. 57), may not have been from Anaphlystos but from some other deme and from some other influential family, as suggested above, too (but see K12).

The family from Anaphlystos appears to have been related in addition with the family of Alexandros I from the deme Acharnai (No. 65), as the name Korinthos may suggest (Nos. 58 and 72; see also Nos. 59, 60 and 71). The family from Acharnai does not seem to have been an influential one either, at least at the beginning. A member of this family served apparently as an ephobic official (see No. 67), perhaps as κοσμητής, while another possible member is known to have been a marble-mason (see No. 70). As the family's stemma has been drawn up below, the family did not possess the *civitas* at the beginning, but the evidence again may be deficient only due to time and accident. Only one person of this family bears a Roman name and that is the *nomen* Aurelius (No. 69). But the *nomen* Aurelius became very common after the promulgation of the *Constitutio Antoniniana* in A.D. 212/3 (see K13) which extended the *civitas* to persons with no significant social status as well. Thus, the *civitas* at this late period cannot be taken as a sign of importance as is the case with the *civitas* in the earlier centuries, when it was usually restricted to influential personalities or families (we are speaking here of the Greek East and not of the Latin West). However, that this family might have been also important and might have possessed the *civitas* earlier than the year A.D. 212/3 may be concluded from Pompeius Alexandros Acharneus (No. 74). The name and deme would associate this Alexandros with the family discussed, but his degree of relation, if any, within the family cannot be established. Pompeius Alexandros served twice as eponymos of the tribe Oineis¹⁸, once in A.D. 186/7 and again in A.D. 200/1 - 201/2 or 203/4 - 204/5, and archon in A.D. 210/1, 211/2 or 213/4 - 219/20. The Roman *nomen* Pompeius may suggest that Alexandros' *civitas* went back possibly to Sextus Pompeius who was honored in Athens as ἀνθύπατος about A.D. 27 - 30¹⁹. The name Alexandros is very common so as to attempt an association between the family from Acharnai and that from Phalerum.

18. For the eponymos of a tribe, see J. H. Oliver, *A.J.Ph.* LXX (1949), p. 304, and A. E. Raubitschek, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου* (1953), pp. 246 - 255.

19. E. Groag, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian* (1939), col. 19 = E. Kapetanopoulos, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica...*, p. 326, No. 519 (see under K6).

There is still another family which may have been related with the family from Phalerum, as the name Epagathos (see No. 48) and the tribe Aiantis may indicate (see below, Stemma II). Also, the brief stemmata of four other families from the deme Acharnai are given below (pp. 298, 299, 300 and 302). Three of these families (pp. 298, 299, 300) may have been related with the family of Alexandros I Acharneus (see below, Stemma IV), as the name Euporos may imply (see Nos. 70, 77, 78 and 80).

Separate prosopographical tables have been prepared below for the families of Diokles I Phalereus (Nos. 1 - 31), Epagathos Anaphlystios (Nos. 56 - 61), Alexandros I Acharneus (Nos. 64 - 72) and their potential members or relations: Phalerum (Nos. 32 - 55a (family of the tribe Aiantis, Nos. 48 - 55a)), Anaphlystos (Nos. 62 - 63) and Acharnai (Nos. 73 - 83). Each member is listed with whatever information is known about him or her and at the beginning of the prosopographical tables a stemma of the families from Phalerum (Stemma I (1 - 3), tribe of Aiantis (Stemma II), Anaphlystos (Stemma III) and Acharnai (Stemma IV) is affixed, incorporating the members which could be placed in the genealogical table of each family mentioned above. To make it convenient, for purposes of reference, a continuous number has been prefixed to each name entry of the prosopographical tables.

PROSOPOGRAPHICAL TABLES

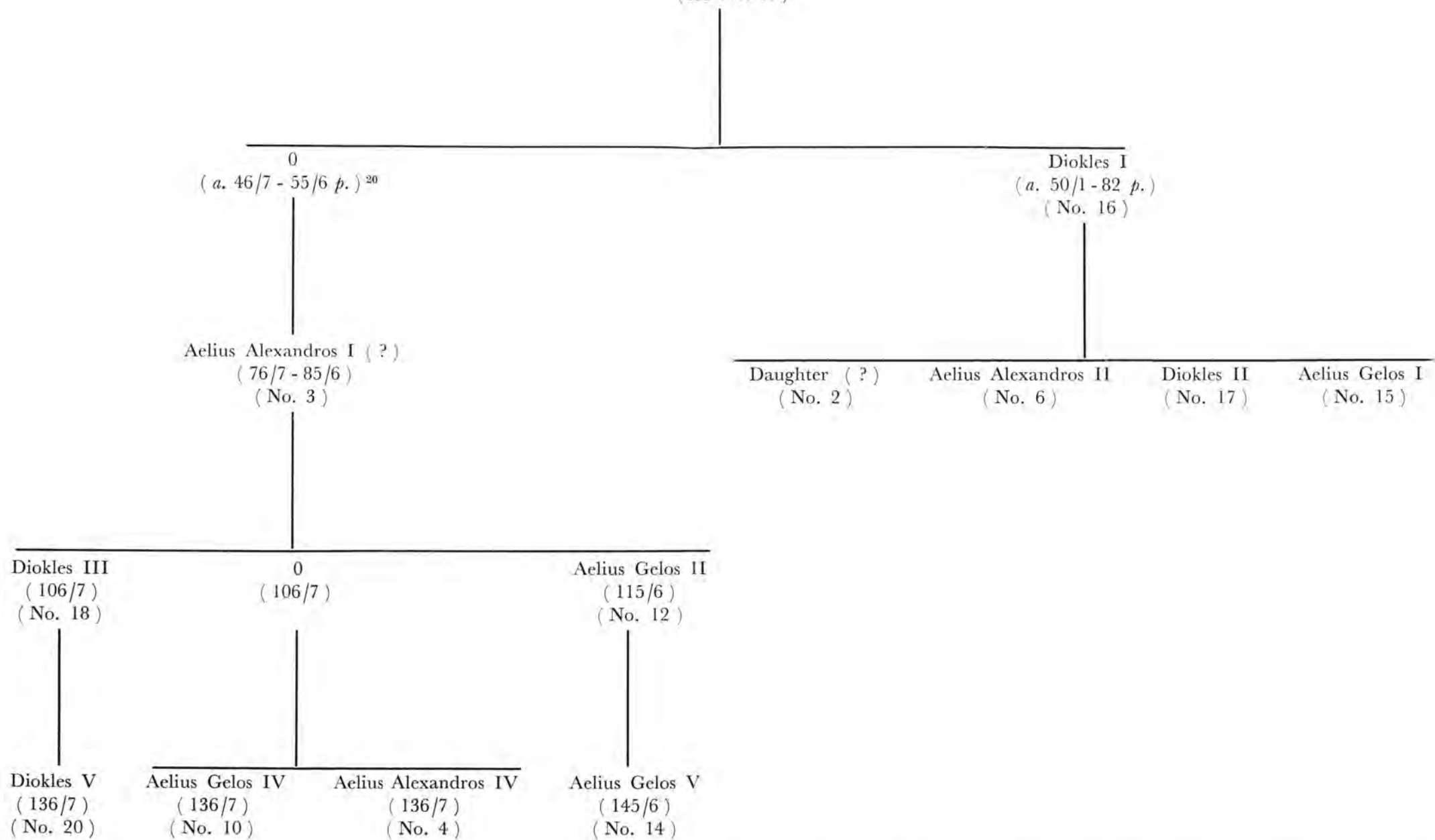
Table A : Phalerum (Nos. 1 - 31)

1. (- - - - Φαληρεύς), (Πο. Πομ.), an inferential creation; husband of Epilampsis II (No. 23) and father of Hegias I (No. 26). The demotic and Roman names of Epilampsis II's husband are deduced from his son Hegias I (see also *Hesperia* XL (1971), p. 316) and his grandchildren Hegias II (No. 27) and Epilampsis III (No. 24) who are mentioned in *I.G. II², 3687* which was inscribed in honor of Epilampsis II. The omission of Epilampsis II's husband from *I.G. II², 3687* is puzzling and immediately raises the question whether he had achieved any public distinction (see below, p. 284). The answer, however, may be that Epilampsis II's husband may have died prematurely and before occupying any important office. On the other hand, the fact that he had married Epilampsis II, the daughter of Gelos I (No. 15), confirms him as a promising young man. Nothing is known about his family before his marriage to Epilampsis II, who became priestess of Demeter and Kore, but it must have been aristocratic, as born also out by his son's career and Hegias II's marriage to Gellia Dionysia (No. 21), and probably possessed the *civitas*. Hegias I, then, would have inherited his *civitas* through his father (see above, p. 280). The family's *gentilicium* has been discussed in *BCH* XCII (1968) II, p. 500, under No. 23.

2. (ή *aut* ό δεΐνα Διοκλέους I (No. 16) εκ Φαληρέων *aut* Φαληρεύς), mother or father of Ardys (No. 7) and Kallikrates (No. 29) and sister or brother of Alexan-

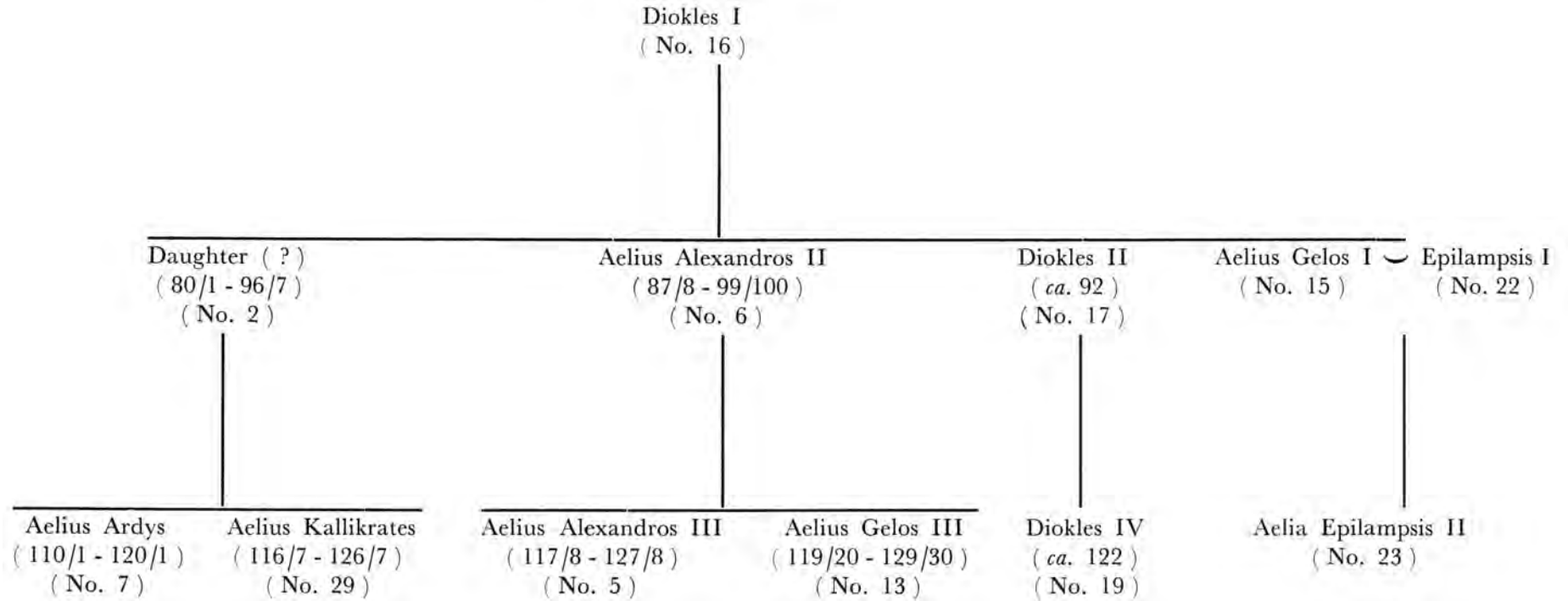
PHALERUM: STEMMA I (1)

Alexandros (?)
(see No. 39)

20. The date within the parenthesis gives the individual's approximate year or range of years of his birth. The years of birth were calculated on the *ephebeia* of the known ephebes and on an average age of 30 - 40 years for the four cousin archons (Nos. 5, 7, 13 and 29). Also, the generations were counted on a thirty-year cycle and a twenty-year cycle in two instances (Nos. 23 and 26).

PHALERUM: STEMMA I (2)

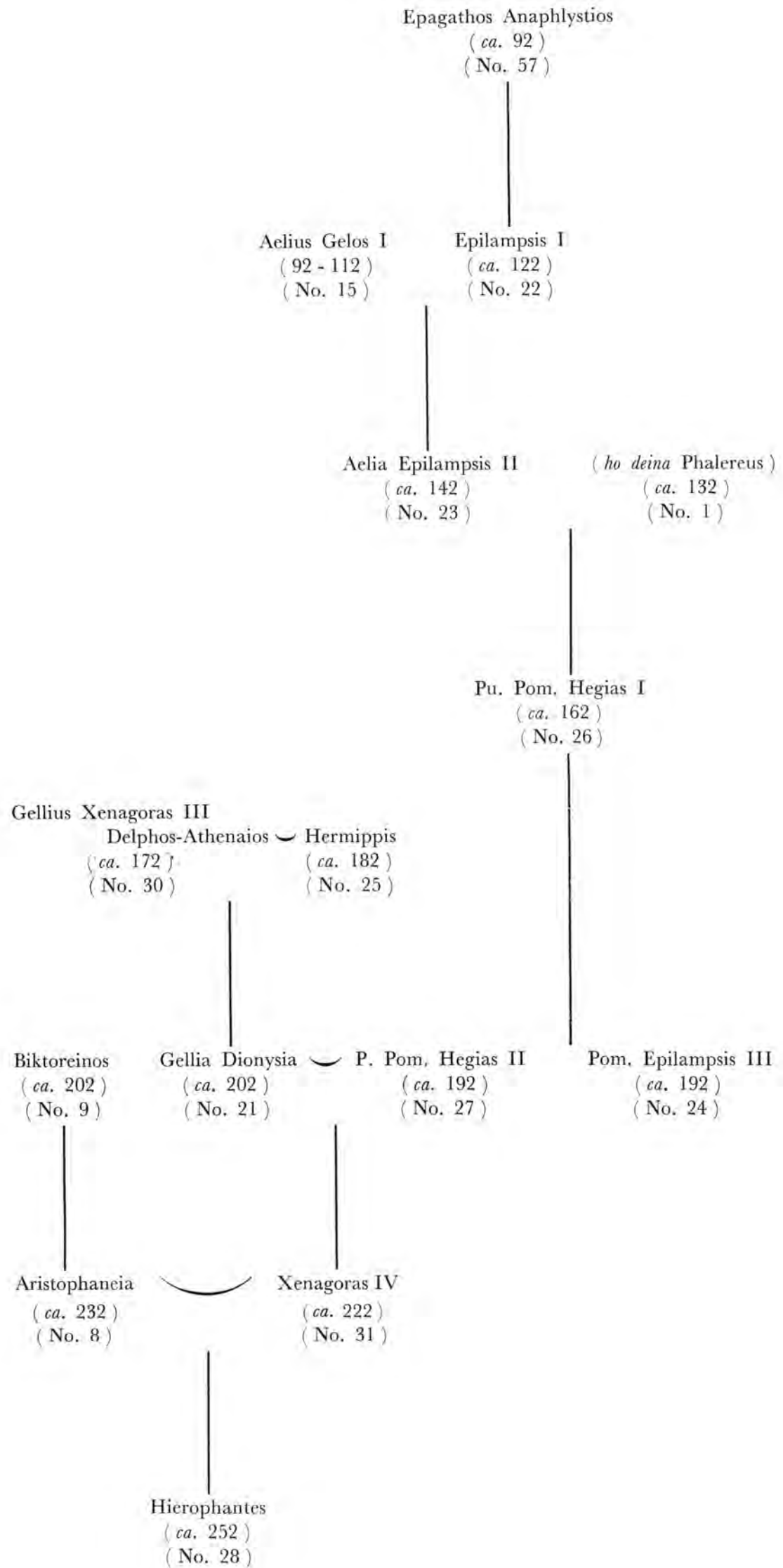
dros II (No. 6) and Gelos I (No. 15). W. Kolbe had identified this unknown person as the father of Ardys and Kallikrates (*Ath. Mitt.* XLVI (1921), p. 154: [Αἷ. Ἄρδης Ι ?] [cf. P. Graindor, *Chronologie...*, p. 155] = *I.G.* II², 3687 (stemma)). P. Graindor, on the other hand, had identified Ardys and Kallikrates as sons of Alexandros II (No. 6) and therefore brothers of Alexandros III (No. 5) and Gelos III (No. 13) [see above, p. 278]. Graindor's identification may be sound, although the fact that four brothers had served as archons may contradict such an association.

Kolbe's inference immediately raises the question as to why the father of Ardys and Kallikrates is not mentioned in *I.G.* II², 3687, where Epilampsis II (No. 23), the cousin of both Ardys and Kallikrates, is honored. And the answer may be that Ardys and Kallikrates were related to the family from Phalerum through their mother, a daughter of Diokles I. This would be a good explanation for the omission of their father's name [the mother's would not be mentioned in this case] in *I.G.* II², 3687 (if otherwise than Graindor's association). The daughter may have had married in or outside the deme of Phalerum, presumably in a family with the *nomen* Aelius; or the *nomen* Aelius of Ardys and Kallikrates may imply that both of them were related to Epilampsis II through their father, as Graindor and Kolbe inferred (above), and that the omission of their father's name was only incidental (the sons in this case would be inheriting the *civitas* from their father). Moreover, only the close relatives who had achieved some distinction are possibly mentioned in *I.G.* II², 3687, while the ones who had not distinguished themselves in any way would be entirely omitted. There is also the possibility of early death as considered under No. 1, Epilampsis II's husband who has been left out from *I.G.* II², 3687, too.

3. [Ἄλεξανδρος Ι] ([Φα] ληρεύς), [Αἷλιος], as previously restored in *I.G.* II², 1772 (III 1024), lines 1 - 2 (see under No. 12). The restoration is uncertain, as it was based on the association of Gelos II (No. 12), who is identified as a son of Alexandros I, with Gelos III (No. 13). Diokles III (No. 18) is entered above in the family's Stemma I (1) as another son of Alexandros I.

4. Ἄλεξανδρος ΙV Φαλ (ηρεύς), Αἷλ (ιος), ephebe in A.D. 154/5 (*I.G.* II², 2067 (III 1121), lines 117 - 118: Ἀντινοσίων / Αἷλ. Ἄλεξανδρος Φαλ. (ἀγωνοθέτης), 155: Αἷλ. Ἄλεξανδρος Φαλ. (Αἰαντίδος), and 195 - 196: Ποσιδεῶνος / Αἷλ. Ἄλεξανδρος Φαλ. (γυμνασίαρχος)). Alexandros IV was ephebe at the same time as Gelos IV (No. 10) and presumably they were brothers. Gelos IV was apparently older than Alexandros IV, since his name precedes that of Alexandros. These two ephebes could be identified with the sons of Alexandros II (No. 6), Alexandros III (No. 5) and Gelos III (No. 13), but see what has been said above (pp. 278 - 79). On the other hand, if Alexandros IV and his brother, Gelos IV, were to be identified as sons of the archon Alexandros III (No. 5), we must assume that Alexandros III had married before (or during) his nineteenth year, provided that he was forty years old when he was archon in A.D. 157/8. But Alexandros III could have been younger (or older, of course) when he became archon. In this study Alexan-

PHALERUM: STEMMA I (3)

dros IV and Gelos IV are attributed to a different branch of the family, as required by chronology and identification considerations (see Stemma I (1) above).

5. Ἀλέξανδρος III (Ἀλεξάνδρου II (No. 6)) (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν (*I.G.* II², 3687, lines 19 - 21, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55); *Hesperia - Index* (1968), p. 12). Alexandros III's archonship has been dated to A.D. 159/60, but since Alexandros III was older apparently than his brother Gelos III (No. 13), as one may deduce from their listing in *I.G.* II², 3687, his archonship has been ascribed anew to A.D. 157/8. Alexandros III could be identical with the ephebe of A.D. 154/5 (No. 4), but see above (pp. 278 - 79). Moreover, age does not allow the archon to be identified with the ephebe. It is not possible that Alexandros III would have served as archon in his early twenties, or at about the age of twenty-three, following the old dating of his archonship (see family's Stemma I (2) above).

6. Ἀλέξανδρος II (Διοκλέους I (No. 16)) (Φαληρεύς), Πό (πλιος) Αἴλ (ιος), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν (*I.G.* II², 3687, lines 9 - 10, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55); *Inscr. d. Délos*, No. 2538, lines 10 - 11: ἐπὶ ἄρχοντος Πο. Αἰλίου/ [Ἀλ] εξάνδρου). Alexandros II's archonship is dated in A.D. 142/3 (see Evelyn B. Harrison, *Portrait Sculpture* (The Athenian Agora, vol. I, 1953), p. 37, note 6). Alexandros II was the brother of Gelos I (No. 15) and apparently of No. 2. His sons were Alexandros III (No. 5) and Gelos III (No. 13).

7. Ἄρδυς (see No. 2) (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν, ἱερεὺς το[ῦ] Ἐλευθερέως Διονύσου, ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν, κηρυκεύσας τὸ β', ἀγωνοθετήσας Ὀλυμπίων, στρατηγήσας ἐπὶ τοὺς ὀπλείτας (*I.G.* II², 3687, lines 10 - 17, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). The archonship of Ardys is dated in A.D. 150/1 (*I.G.* II², 2065 (III 1120), lines 10 - 11: [ἐπὶ] / [Αἰ] λίο[υ] Ἄρδου[ος], and 3742 (III 742), line 1: ἐπὶ Ἄρδου[ος] ἄρχο[ντος]). On Ardys' hoplite generalship, see Th. Chr. Sarikakis, *op. cit.*, pp. 30 and 43; see also below, p. 124. Kallikrates (No. 29) was apparently Ardys' brother. See also *RE* II (1), col. 617, No. 7, and in this study under K1 (below).

8. Ἀριστοφάνεια Βικτωρείνου (No. 9), wife of Xenagoras IV (No. 31) and mother of Hierophantes (No. 28) (*BCH* XCII (1968) II, p. 510, No. 74).

9. Βικτωρεῖνος, father of Aristophaneia (No. 8) (*BCH* XCII (1968) II, p. 510, No. 77).

10. Γέλως IV Φαλ (ηρεύς), Αἴλ (ιος), ephebe in A.D. 154/5, together with Alexandros IV (No. 4) who was presumably Gelos IV's brother. Gelos IV appears to have been older than Alexandros IV (*I.G.* II², 2067 (III 1121), lines 21 - 22: τοῦ περὶ ἀλκῆς/Αἴλ. Γέλως Φαλ., 115 - 116: Γερμανικείων/Αἴλ. Γέλως Φαλ. (ἀγωνοθέτης), 154: Αἴλ. Γέλως Φαλ. (Αἰαντίδος), and 221 - 222: Μεταγειτινῶνος/Αἴλ. Γέλως Φαλ. (γυμνασίαρχος)). J. Kirchner commented on Gelos IV: *Pertinet ad familiam nobilissimam, de qua cf.* 2086_g.

The ephebes Alexandros IV and Gelos IV could be the two sons of Alexandros II (No. 6), but age considerations concerning Alexandros II's sons' archonships seem to negate such an association. That is, it is not possible to identify the ephebe Gelos IV with the archon of A.D. 159/60 (No. 13), without assuming that No. 13 had served as archon before his twenty-fifth year, or at about the age of twenty-three. For this reason, a new branch of the family has been created in the genealogical table above (Stemma I (1)). Attikos Herodes Marathonios served as archon when he was about twenty-five years old, but this must have been a rare exception (*I.G.* II², 3733 = E. Kapetanopoulos, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica...*, p. 391, No. 786 (see under K6)).

11. Γέλως (Φαληρεύς), [Αἰ]λ(ιος), prytanis of the tribe Aiantis (*I.G.* II², 1767 (III 1028), line 10, *med. s.* II *p.*). W. Dittenberger identified this Gelos with the archon Gelos II (No. 12) of A.D. 162/3 (*I.G.* II², 2086 (III 1128), line 6; see also Sarikakis, *op. cit.*, p. 58. However, this identification may be questionable, in view of the Gelotes in the family (see Nos. 10, 13, 14 and 15).

12. Γέλως II (Φαληρεύς), Αἰλ(ιος), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν καὶ κηρυκείσας τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς (*I.G.* II², 2086 (III 1128), lines 6-7, *a.* 163/4 *p.*). Gelos II was the father of Gelos V Phalereus (No. 14). His archonship has been dated to A.D. 162/3 and he has been identified with the Aelius Gelos III (No. 13) of *I.G.* II², 3687 who was the son of Alexandros II (No. 6). Because of this identification, lines 1 and 2 of *I.G.* II², 1772 (III 1024) were completed as follows: [ἐπι] ἄρ[χοντος Αἰλίου Γέλωτος τοῦ Αἰλίου Ἀλεξάνδρου / Φα]ληρέως υἱοῦ (*a.* 162/3 *p.*) [see commentary under this document and No. 3 above]. The identification, however, of Gelos II with the son of Alexandros II by the same name (No. 13) poses a problem. In *I.G.* II², 3687 no mention is made that Alexandros II's son had been κῆρυξ, too, and this would suggest that the two Gelotes (II and III (No. 13)) are two different persons, as designated here.

Epilampsis I (No. 22), who had been identified as being his wife, was really the wife of Gelos I (No. 15). For the possible position of Gelos II and his son in the genealogical table of the family, see Stemma I (1) above. See *RE* VII (1), col. 1018, lines 59-62 (No. 1).

13. Γέλως III (Αἰλ. Ἀλεξάνδρου II (No. 6)) (Φαληρεύς), Αἰλ(ιος), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν (*I.G.* II², 3687, lines 21-22, *a.* 227/8-230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55). Gelos III's brother was Alexandros III (No. 5). The archonship of Gelos III has been dated to A.D. 162/3, as he has been identified with Gelos II (No. 12) of *I.G.* II², 2086 (III 1128), line 6 (see Kirchner's comments). However, as has been observed above, these two archons could not be identical, because the Gelos of *I.G.* II², 2086 had served also as herald of the Areopagos and no mention of this is made in *I.G.* II², 3687; likewise, Gelos III cannot be identified with the ephebe of A.D. 154/5, Gelos IV (No. 10), because we must infer that he served as archon in his very early twenties.

Gelos III's archonship has been dated now to A.D. 159/60, because he must

have been younger than his brother Alexandros III and must have been archon after him, as one may conclude from *I.G.* II², 3687 (see also under No. 5). Epilampsis I (No. 22) had been identified as the wife of Gelos III = Gelos II (No. 12), but actually her husband was Gelos I (No. 15); see the family's Stemma above.

14. Γέλως V Φαλ (ηρεύς) Αἰλ. Γέλωτος II (No. 12) υἱός, Αἰλ (ιος), ephēbe in A.D. 163/4 (*I.G.* II², 2086 (III 1128), line 6); Sarikakis identified this Gelos (V) with the ephēbe by the same name of A.D. 154/5 (No. 10) (*op. cit.*, p. 58). Gelos V is no longer being identified as a son of the archon of *I.G.* II², 3687 (No. 13); see above, family's Stemma I (1). As an ephēbe Gelos V was especially honored by having his name inscribed in the heading of the ephēbic document; and along with the patronymic the father's offices were also recorded. It is not clear why Gelos V was singled out for such a special honor, but it must have been due to the freshness of his father's offices (see also Graindor, *Chronologie...*, p. 162, No. 122, and under *I.G.* II², 2047), or perhaps to a contribution of theirs to the ephēbic ceremony at Plataea which took place in the year that Gelos V was ephēbe. At all events, this special citation emphasizes the family's preëminence.

15. Γέλως I (Διοκλέους I (No. 16)) Φαληρεύς, Αἰλ (ιος), ὁ πρῶτος ξυστάρχης τῶν ἐν Ἀθήναις ἀγώνων, στρατηγήσας ἐπὶ τοὺς ὀπλείτας, ἱερεὺς Διὸς Ὀλυμπίου (*I.G.* II², 3687, lines 3 - 7, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). Gelos I was the husband of Epilampsis I (No. 22) [see under K2] and the father of Epilampsis II (No. 23). Gelos I's brothers (and a sister?) were Nos. 2, 6 and 17.

The two ephēbes of A.D. 154/5, Alexandros IV (No. 4) and Gelos IV (No. 10), could perhaps be the sons of Gelos I, even though they are not included in *I.G.* II², 3687. Chronology, however, does not favor such an association, since Gelos I's first child by Epilampsis I appears to have been born about A.D. 142 (Stemma I (3) above), unless we should assume that they were his sons by a previous marriage.

Sarikakis dated Gelos I's hoplite generalship as *ca.* A.D. 112 (*op. cit.*, pp. 30 and 58). However, this date is no longer valid, since Gelos I was born at about this time, or more probably somewhat earlier (see above, p. 276-77 and Stemma I (3)). On the date of the *cursus honorum* of Gelos I, see above, p. 280.

16. Διοκλῆς I (Φαληρεύς), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν (*I.G.* II², 3687, lines 7 - 8, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). Diokles I was the father of Alexandros II (No. 6), Gelos I (No. 15) and apparently of a third son or daughter (No. 2) who is not mentioned in *I.G.* II², 3687, where Diokles I's granddaughter Epilampsis II (No. 23) is honored. He may have had also a son named Diokles II (No. 17) (see Stemma I (2) above). Alexandros Phalereus (No. 39) may have been Diokles I's father.

The archonship of Diokles I has been dated as *ante a.* 112/3 *p.* [*aut a.* 115/6 *p.* (James A. Notopoulos has dated the archonship of Pantainos Gargettios in this year, *Hesperia* XVIII (1949), p. 53)] (see P. Graindor, *Chronologie...*, p. 115,

No. 77, under *I.G.* II², 3687, and *Hesperia - Index* (1968), p. 56). Diokles I seems to have been born between A.D. 50 and 82, the latest (Stemma I (1)). If he was archon when he was about 30 - 40 years old, his archonship falls then within the period of A.D. 80 - 122. Since the years after A.D. 112/3 are complete with archons and since his probable birth year of A.D. 82 is doubtless late, his archonship must be limited to the years A.D. 80 - 102, if Gelos I (No. 15) surpassed his wife in age by twenty years; but if Gelos I was older by thirty years, Diokles I's archonship is limited further to A.D. 80 - 92. Of course, Diokles I could have been archon in his fifties, in which case Graindor's date as *ante a.* 112/3 *p.* is still valid.

17. (Διοκλῆς) II (Φαλη (ρεύς)), father of the ephebe Diokles IV Phalereus (No. 19). Diokles II is identified as a son of Diokles I (No. 16) and brother, therefore, of No. 2, Alexandros II (No. 6) and Gelos I (No. 15) (see above, Stemma I (1)), in spite of the fact that he is not mentioned in *I.G.* II², 3687 (see No. 23).

18. (Διοκλῆς) III (Φαλ (ηρεύς)), father of the ephebe Diokles V (No. 20) (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 161, *a.* 154/5 *p.*). Diokles III is identified as a brother of Gelos II (No. 12) and consequently a son of Alexandros I (see No. 3) (see family's Stemma I (1) above).

19. [Δι] οκλῆς IV) II (No. 17) Φαλη (ρεύς), ephebe before the middle of the second century after Christ (*I.G.* II², 2035 (E.M. 2768 + 2913), line 14). The name has been completed by this writer and the ephebe is identified as a grandson of Diokles I (No. 16).

20. Διοκλῆς V) III (No. 18) Φαλ (ηρεύς), ephebe of the tribe Aiantis in A.D. 154/5 (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 161). Diokles V was ephebe during the same year as Alexandros IV (No. 4) and Gelos IV (No. 10), but five ephebes separate Diokles V from Alexandros IV and Gelos IV in their listing under the tribe Aiantis. For the possible position of Diokles V in the family's genealogical table, see Stemma I (1) above.

21. Διονυσία (ἐκ Δελφῶν), Γελλία, daughter of Xenagoras III (No. 30) and Hermippis (No. 25) and sister of Polyzelos II; wife of Hegias II (No. 27) and mother of Xenagoras IV (No. 31) (*BCH* XCII (1968) II, p. 510, No. 79; family's stemma on page 518, Stemma C). See *I.G.* II², 4824 (*med. s.* III *p.*): [Δ] ἡμητρος ἰέρεια / Διονυσία / [Ἐρ] μιπιδ [ος θυγάτηρ].

22. [Ἐπίλαμψ] ις I Ἐπαγάθου Ἀγ[αφλυστίου] (No. 57), wife of Gelos I Phalereus (No. 15) and mother of Epilampsis II (No. 23) (see *Hesperia - Index* (1946), p. 160 = *ibid.* (1968), p. 195). The name's restoration and the recognition of Epilampsis I's husband are due to this writer (see above, p. 276; see also under K2). Whether Epilampsis I and Gelos I had additional children, besides Epilampsis II, is speculative. In the inscription where Epilampsis II is honored

no mention of other children, *i.e.*, brothers of Epilampsis II in this instance, is made.

23. Ἐπίλαμψις II Αἰλ. Γέλωτος I Φαληρέως (No. 15), ἱέρεια Δήμητρος καὶ Κόρης (*I.G.* II², 3687, lines 2 - 3, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). In this document Epilampsis II was honored by her grandchildren Hegias II (No. 27) and Epilampsis III (No. 24). Her mother was Epilampsis I (No. 22) and her son Hegias I (No. 26). The Greek name of her husband is not known (see No. 1). For the age of Epilampsis II when she was honored, see above, p. 277.

24. Ἐπίλαμψις III (Πο. Πομ. Ἠγίου I Φαληρέως (No. 26)), Πομ. (*I.G.* II², 3687, line 29, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). Together with her brother Hegias II (No. 27), Epilampsis III honored her grandmother Epilampsis II (No. 23) in the above document.

25. Ἑρμιππίς (ἐξ Ἀχαρνέων (?)), probably a daughter of Polyzelos II Acharneus (Polyzelos I in *BCH* XCII (1968) II, p. 508, No. 52); wife of Xenagoras III (No. 30) and mother of Gellia Dionysia (No. 21) and Polyzelos III (Polyzelos II in *BCH* *ibid.*, p. 510, No. 80). Polyzelos II Acharneus is the scion of an old Athenian family. Some of the evidence has been collected and a study is being contemplated on this family from the deme Acharnai (a preliminary stemma of the family has been drawn up; see below, K4).

26. Ἠγίας I (ὁ τῆς Αἰλ. Ἐπιλάμψεως II (No. 23)) (Φαληρέως), Πό. Πομ., ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχὴν, στρατηγήσας ἐπὶ τοὺς ὀπλείτας τὸ β', ἀγωνοθετήσας Ὀλυμπείων καὶ γυμνασιαρχήσας οἴκοθεν, πρεσβεύσας οἴκοθεν, ἱερεὺς Διὸς Ὀλυμπίου (*I.G.* II², 3687, lines 22 - 28, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* = *Hesperia* XVIII (1949), p. 55); *Hesperia* XL (1971), p. 316, No. 12, line 7: ἐπὶ ἄρχοντος Πομ. Ἠγίου Φαληρέως (*init. s.* III *p.*). J. A. Notopoulos had attributed Hegias I's archonship to A.D. 178/9 - 179/80 (= *Hesperia - Index* (1968), p. 86), but Hegias I appears to have been born about A.D. 162 (see above, p. 277 and Stemma I (277)). His archonship, therefore, has been dated anew, namely, *fin. s.* II / *init. s.* III *p.* The archon in the 1971 *Hesperia* document, which John S. Traill edited, is undoubtedly Hegias I and not Hegias II (as identified therein), because he is not called νεώτερος and because his archonship must precede that of M. Munatius Themison (I) Azenieus (see K14). Furthermore, prosopography favors the above new date. For Hegias I's hoplite generalship, see Sarikakis, *op. cit.*, pp. 32 and 59, and *Hesperia* XL (1971), p. 323 (there is a question whether the attested hoplite generalships (*I.G.* II², 1831 and *Hesperia* III (1934), p. 57, No. 44 = *ibid.* XL (1971), pp. 322 - 323) should be attributed to Hegias I alone or should be divided with Hegias II (see under No. 27)); see also *BCH* XCII (1968) II, p. 499, No. 22. The name of Hegias I's father can only be inferred (see No. 1); his children were Hegias II (No. 27) and Epilampsis III (No. 24).

I.G. II², 2481 (= *T.A.P.A.* LXXI (1940), pp. 302, line 11, and 306), line 11, mentions an Ἠγίας Φαληρέως) as παιανιστής. J. Kirchner dated *I.G.* II²,

2481 *ca.* A.D. 200, while J. H. Oliver, who re-edited it, limited it to A.D. 166 - 185 (*loc. cit.*, p. 305). The document's date is dependent upon the correct identity of Ἡγίας Φαλη (ρεύς), who must be Hegias I (*cf.* also *Hesperia* XL (1971), p. 319, note 25). The evidence indicates that this document must be dated after the year A.D. 196/7. It is planned to comment elsewhere on this document which prosopography places close to the archonship of M. Munatius Themison (I) Azenieus (see under K14).

27. Ἡγίας II (Πο. Πομ. Ἡγίου I (No. 26)) Φαληρεύς νε(ώτερος), Π. Πομ., ἐπώνυμος ἄρχων (*a.* 227/8 - 230/1 *p.*, as dated in *Hesperia* XVIII (1949), p. 55 = *I.G.* II², 3687, lines 28 - 29; see *Hesperia* XL (1971), p. 319). Hegias II's birth year, as calculated in this study (*ca.* A.D. 192), supports a date for the archonship of Hegias II in the third decade of the third century after Christ (Notopoulos had ascribed Hegias II's archonship on the basis of the archonship of M. Munatius Themison (I) Azenieus; see what is said about this under No. 26). Moreover, Hegias II's archonship cannot be dated later than that period because of the age of Epilampsis II (No. 23), who was the paternal grandmother of both Hegias II and his sister Epilampsis III (No. 24) and whom both grandchildren honored in *I.G.* II², 3687. Hegias II's wife was Gellia Dionysia (No. 21) and their son was Xenagoras IV (No. 31) (*BCH* XCII (1968) II, p. 500, No. 23). See also [Hegias III, No. 27a].

The hoplite generalship of Hegias II (Sarikakis, *op. cit.*, pp. 36 and 60, and *Hesperia - Index* (1946), pp. 68, 127 = *ibid.* (1968), pp. 86, 153) may actually be his father's, particularly since the νεώτερος designation is lacking in *I.G.* II², 1831 where the space after the demotic is preserved (see *Hesperia* XL (1971), pp. 319, 323). However, this document may date after the archonship of Arabianos Marathonios which Notopoulos ascribed to A.D. 221/2 (*Hesperia* XVIII (1949), p. 56) [*cf.* *Hesperia* XL (1971), p. 322, note 28]. Also, the hoplite general in *Hesperia* III (1934), p. 57, No. 44 = *ibid.* XL (1971), p. 323 may be Hegias II rather than Hegias I, for the almost lost name of the archon may belong to Munatius Vopiscus Azenieus or to Munatius Themison (II) Azenieus, the ephebe of about A.D. 209/10 (see under K14), or perhaps to some other relative of theirs.

[27a. Ἡγίας III Ἡγίου II (No. 27) Φαληρεύς. The hypothetical existence of an Hegias III has been discussed above, p. 278].

28. Ἱεροφάντης, son of Xenagoras IV (No. 31) and Aristophaneia (No. 8) (*BCH* XCII (1968), II, p. 510, No 84). In Stemma C (*BCH*, *loc. cit.*, opposite p. 518) the birth of Hierophantes is given as about A.D. 275/6, while in the stemma above it is attributed to about A.D. 252. The difference is due to the number of years in a generation. In the *BCH* article the generations were calculated on a thirty-three-year cycle, whereas in the present study they were based on a thirty — and twenty — year cycle. When the 33-year generation is applied after Epilampsis II (No. 23), the birth of Hierophantes falls at about A.D. 274.

29. Καλλικράτης (see No. 2) (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), ἄρξας τὴν ἐπώνυμον ἀρχήν, στρατηγήσας ἐπὶ τοὺς ὀπλείτας, κηρυκεύσας, ἀγωνοθετήσας (*I.G.* II², 3687, lines 16 - 19, *a.* 227/8 - 230/1 *p.* (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 55)). Kallikrates, as previously identified, was the brother of Ardys (No. 7) and the cousin of Epilampsis II (No. 23) who was honored in *I.G.* II², 3687. His archonship should be dated now to A.D. 156/7, because of the new dates for the archonships of Alexandros III (No. 5) and Gelos III (No. 13) (see also *Hesperia* XI (1942), p. 85 = *Hesperia - Index* (1968), pp. 9 and 103). For Kallikrates' hoplite generalship, see Sarikakis, *op. cit.*, pp. 31 and 65.

30. Ξεναγόρας III νε (ὄτερος) (Δελφὸς καὶ Ἀθηναῖος), Λούκιος Γέλλιος, son of Xenagoras II and Praxagora; husband of Hermippis (No. 25) and father of Gellia Dionysia (No. 21) and Polyzelos III (Polyzelos II in *BCH* XCII (1968) II, p. 507, No. 47). Xenagoras III was archon in A.D. 213/4 - 219/20 (*Hesperia* XVIII (1949), p. 55). The hoplite general of *I.G.* II², 1821, lines 4 - 5, has been identified by J. H. Oliver with Xenagoras III (*The Athenian Expounders...*, p. 164; see also Sarikakis, *op. cit.*, p. 88, No. 3).

31. Ξεναγόρας IV (Φαληρεύς), son of Hegias II (No. 27) and Gellia Dionysia (No. 21); husband of Aristophaneia (No. 8) and father of Hierophantes (No. 28) (*BCH* XCII (1968) II, p. 507, No. 48).

Table B: Phalerum. Potential members as suggested by name and deme (Nos. 32 - 40)

32. [- - -] Ἀλεξάνδρου (No. 35) [ἐκ Φα] ληρέων (*Hesperia - Index* (1968), p. 204 = *Hesperia* XVII (1948), p. 50, No. 54, *ca. s.* II *p.* (*tit. sep.*)). The deceased was Alexandros' daughter.

33. [- -] στρατος Ἀλεξάνδρου (No. 36) Φα [ληρεύς] (*I.G.* II², 7593 (III 2053), *med. s.* II *p.*).

34. Ἀλέξανδρος (Φαλη [ρεύς]), father of the ephebe Alexandros Phalereus (No. 38) (*P.A.*, No. 519 = *I.G.* II, 469, line 115 = *I.G.* II², 1008, col. III, line 115, *a.* 119/8 *a.*).

35. Ἀλέξανδρος ([Φα] ληρεύς), father of [- - -] (No. 32) (*Hesperia - Index* (1968), p. 12 = *Hesperia* XVII (1948), p. 50, No. 54, *ca. s.* II *p.*).

36. Ἀλέξανδρος (Φα [ληρεύς]), father of [- -] stratos Phalereus (No. 33) (*I.G.* II², 7593 (III 2053), *med. s.* II *p.*).

37. Ἀλέξανδρος Φα (ληρεύς), [Αἴλ (ιος)?], ἀγω (νοθέτης) Γερ [μανικείων] (*I.G.* II², 2058 (III 1118), line 3, *a.* 146/7 *aut paullo post*). The *nomen* Aelius may have been inscribed in line 2. See No. 5.

38. Ἀ [λ] ἐξανδρος Ἀλεξάνδρου (No. 34) Φαλη [ρεύς], ephebe of the tribe Aiantis in 119/8 B.C. (*P.A.*, No. 519 = *I.G.* II, 469, line 115 = *I.G.* II², 1008,

col. III, line 115). J. Kirchner refers to descendants of the ephebe (in the *P. A.*), but Ἀπροδείσιος Ἀλεξάνδρου Φ belongs to the deme of Phegous, and not to Phalerum (*I.G.*, II², 2086 (III 1128), line 42, and 2087 (III 1129), line 16).

39. Ἀ[λέξ]ανδρος Μάρωνος (No. 40) Φαληρεύς, καθηγητής (*I.G.* II², 3793 (III 773) = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51, *s. I p.*). J. Kirchner referred to *I.G.* II², 3819 (III 774) = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51: θεῖον Ἀλέ/ξανδρον/ τὸν ὁμώνυ/μον, κτλ. (*aetate imperat.*). In the first document Alexandros was honored by his σχολάσαντε[ς]. Cf. also *I.G.* II² 4242 = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51 = *SEG* XXI (1965), p. 274, No. 771. Alexandros may have been Diokles I's father (No. 16).

40. Μάρων (Φαληρεύς), father of Alexandros (No. 39) (*I.G.* II² 3793 (III 773) = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51, line 3, *s. I p.*). See ἄρων/[Ἀ]ντισθένου/Φαληρεύς, whose name may be completed as [Μ]ἄρων or [Χ]ἄρων (*REG* LXXI (1958), p. 242, No. 221 = *SEG* XIX (1963), p. 92, No. 269 = *Arch. Ἐφημ.* 1961, Ἀρχ. Χρον., p. 12, No. 22 = *SEG* XXI (1965), p. 303, No. 932, *s. III/II a.*).

Table C(1): Phalerum. Potential members as suggested by name and tribe (the deme of Phalerum belonged to the tribe of Aiantis) (Nos. 41 - 47)

41. Ἀλέξανδ[ρος - - - - -] (Αἰαν[τίδος]), ephebe *ex.s.* II *a.* (*Hesperia* XXX (1961), p. 225, No. 22, line 22 = *SEG* XXI (1965), p. 167, No. 482, col. III, line 22).

42. Ἀλέξανδρος (Αἰαντίδος), Αὐρ (ἥλιος), ephebe in A.D. 254/5 (*I.G.* II², (III 1202), line 377. For the date, see L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche* (1953), p. 202).

42a. Ἀλέξανδρος παράδοξος (Αἰαντίδ[ο]ς), Αἴλ(ιός), [ί]ε[ρε]ύς Μητρὸς θεῶν (*I.G.* II², 1947, line 6 = *Arch. Ἐφημ.* 1970, p. 122, No. 3, lines 9 - 10 and 11 - 12). J. Kirchner had attributed *I.G.* II², 1947 to the first/second century after Christ, but now it should be dated *ca.* A.D. 166/7, when Φίλ[ω]ν Ἡρακλείδου (line 6) was prytanis: *I.G.* II², 1773, line 15 (*a.* 166/7 *p.*): Φ[ίλω]ν? (= Φ[ίλω]ν) Ἡρακλείδου (Παιανιεύς).

The name Aelius Alexandros and the tribe Aiantis associate the παράδοξος with the family from Phalerum. However, no definite ascription can be made. For the παράδοξος, see the references cited by M. Th. Mitsos under the *Arch. Ἐφημ.* and *RE* XVIII (3), col. 1166, lines 59 ff.; see also Liddell-Scott-Jones *Greek-English Lexicon* (1966), *s.v.* παράδοξος (II).

43. Ἀλέξανδρος Ἀθηναίου (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 239/40 (*I.G.* II², 2239 (III 1197), line 290. For the date, see *Hesperia* XVIII (1949), p. 54).

44. Ἀλέξανδρος (Αἰαντίδος), ephebe at the end of the second century after Christ (*SEG* XII (1955), p. 45, No. 123, line 109) [see No. 54]. Eukarpos

AIANTIS: STEMMA II

BORN ²¹:

ca. a. 71/2 p.

BORN ²¹:

ca. a. 86/7 p.

101/2 (108/9)

Phaustos I

Phaustos II
(No. 55)

116/7

131/2

Iason I
(see No. 51a)

146/7

161/2

Phaustos III
(No. 54)

Dionysios I
(No. 49)

176/7

191/2

Iason II

Phaustos IV

Epagathos I

Iason III

206/7

221/2

Euodos
(No. 51)

Iason IV
(No. 52)

Phaustos V
(No. 55a)

Dionysios II
(No. 48)

Polyktetos
(No. 53)

Epagathos II
(No. 50)

236/7

21. The differing dates are the result of two different years of *ephebeia*, that is, A.D. 239/40 and 254/5; see below, note 22.

(No. 50) was his brother, or perhaps his cousin; see also the other Alexandros (No. 45). The three ephebes could belong to the deme of Marathon or to the deme of Phalerum, or to both (or possibly to some other deme).

45. Ἀλέξανδρος (Αἰαντίδος), ephebe at the end of the second century after Christ (*SEG XII* (1955), p. 45, No. 123, line 111) [see No. 54]. Alexandros was the brother, or cousin, of Eukarpos (No. 50). However, the possibility exists that Alexandros may not have been related with Eukarpos, that is, the ephebes may have belonged to different demes, such as Marathon or Phalerum. See No. 44.

46. Ἀλέξανδρος Μαρκιανοῦ (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 239/40 (*I.G. II²*, 2239 (III 1197), line 303. For the date, see *Hesperia XVIII* (1949), p. 54).

47. Εὐκάρπος Ἀλεξάνδρο (υ) (Αἰαντίδος), ephebe at the end of the second century after Christ (*SEG XII* (1955), p. 45, No. 123, line 110) [see No. 54]. Eukarpos' brother was Alexandros (No. 44) or Alexandros (No. 45); the other of these Ἀλεξάνδροι might have been his cousin. The name Eukarpos occurs both in the deme of Phalerum and the deme of Marathon, so that one cannot state with certainty that the three ephebes belonged to the deme of Phalerum; see *I.G. II²*, 2021 (III 1102), lines 22 - 24 (*ca. a. 109/10 p.*): Χείλων Εὐκάρπου/Λυσίμαχος Εὐκάρπου / Ἀγαθόπου Εὐκάρπου (see below and *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1968, p. 191, note 2); 2065 (III 1120), line 114 (*a. 150/1 p.*): Πο. Εὐκαρ[π]ος Μαραθώνιος; 2067 (III 1121), line 224 (*a. 154/5 p.*): Εὐκάρπος Διονυσίου Φαλ (ηρεὺς), ἐπὶ Διογενείου (see below); 2086 (III 1128), line 165 (*a. 163/4 p.*): Εὐκάρπος Θεοδοσίου Φαλ (ηρεὺς) (see above and below); *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1950 - 51, p. 38, line 18: Εὐ[κ]αρπος Χείλωνος Μαρ. (dated by the writer to A.D. 164/5 in *Cl. Phil.* LXV (1970), p. 97; see above); *I.G. II²*, 2107 (III 1142), line 61 (*paullo ante a. 180 p.*): Λυσίμαχος Ἀλεξάνδ (ρου) Μα (ραθώνιος) (see above); 1739 (III 1018a), lines 5 - 7 (*a. 182/3 p. (N)*) [= James A. Notopoulos, *Hesperia XVIII* (1949), pp. 48 - 55]: Εὐκάρπος Διονυσίου Φαληρεὺς, ἱεροφύλαξ (see above); and 2239 (III 1197), lines 296, 299 and 302 (*a. 239/40 p. (N)*): Ζώσιμος) Μαρ., Ἀττικὸς Εὐκάρπου and Εὐκάρπος Ζωσίμου (ephebes of the tribe Aiantis; see above). The above cited ephebes are interrelated and attention is called to this by cross references.

Table C(2): Phalerum. Potential relatives as suggested by name and tribe (the deme of Phalerum belonged to the tribe of Aiantis) (Nos. 48 - 55a)

48. Διονύσιος II Ἐπαγάθ (ου) I (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 254/5 (*I.G. II²*, 2245 (III 1202), line 361. For the date, see Moretti, *op. cit.*, p. 202). Dionysios II was the brother of Polyktetos (No. 53) who was ephebe during the same year. The two ephebes of the same year and tribe named Dionysios may have been related to Dionysios II (*loc. cit.*, lines 351 and 374). The name Epagathos may imply a relation with the family from Phalerum (see No. 22). See Stemma II above and Nos. 49, 50, 51, 51a, 52, 54, 55 and 55a below.

49. Διονύσιος Ι Ἰάσονος Ι (Αἰαντίδος), ephebe at the end of the second century after Christ (*SEG XII* (1955), p. 45, No. 123, line 106) [see No. 54]. Dionysios was the brother of Phaustos III (No. 54). Cf. Διονύσιος Ἀφέλου Μα(ραθώνιος) (*ibid.*, line 105). The name Dionysios may signify that the sons of Iason may belong to the deme of Marathon and not to that of Phalerum; or they may possibly belong to the deme Rhamnous (see under No. 51a). The family's stemma has been drawn up above; see No. 48.

50. Ἐπάγαθος ΙΙ Ἰάσον(ος) ΙΙΙ (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 254/5 (*I.G. II²*, 2245 (III 1202), line 373. For the date, see Moretti, *op. cit.*, p. 202). See the family's stemma above and No. 48.

51. Εὐδοδος Ἰάσονος ΙΙ (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 239/40, together with his brother Iason IV (No. 52) (*I.G. II²*, 2239 (III 1197), line 294. For the date, see *Hesperia XVIII* (1949), p. 54). See the family's stemma above and No. 48.

51 a. Ἰάσων Ι (?) (Αἰαντ[ίδος]), ephebe in A.D. 143/4 (*I.G. II²* 2050 (III 1124), line 111). According to his *ephebia*, Iason was born in A.D. 125/6 and he could perhaps be identical with the father of the ephebes Dionysios (No. 49) and Phaustos (No. 54); see above, Stemma II. The ephebe Iason may have been a descendant of Ἰάσων Ἰάσ[ο] γ[ος] (Μαραθώνιος *aut* Ῥαμνούσιος), prytanis of Aiantis *ca.* 60 B.C. (*Hesperia - Index* (1946), p. 80).

52. Ἰάσων ΙV) ΙΙ (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 239/40, with his brother Euodos (No. 51) (*I.G. II²*, 2239 (III 1197), line 295. For the date, see *Hesperia XVIII* (1949), p. 54). See above, family's Stemma and No. 48.

53. Πολύκτητος Ἐπα(γάθου) Ι (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 254/5, together with his brother Dionysios II (No. 48) (*I.G. II²*, 2245 (III 1202), line 362. For the date, see Moretti, *op. cit.*, p. 202). See above, family's Stemma II.

54. Φαῦστος ΙΙΙ Ἰάσονος Ι (Αἰαντίδος), ephebe at the end of the second century after Christ (*SEG XII* (1955), p. 45, No. 123, line 107) [the new date of this document was based on the Stemma of Phaustos' family (above, p. 70)]. Phaustos III was the brother of Dionysios I (No. 49) and both of them were ephebes during the same year. Their father may have been Iason, who was ephebe in A.D. 143/4 (No. 51a). See above, Stemma II, and No. 48.

55. Φαῦστος ΙΙ) Ι ([Αἰ] αντίδος), ephebe in A.D. 126/7 (*I.G. II²*, 2076 (E.M. 1953), line 10 = Ἀρχ. Ἐφημ. 1950/51, p. 20 (No. 3), line 38). See above, Stemma II, and No. 48.

55a. Φαῦστος V) ΙV (Αἰαντίδος), ephebe in A.D. 254/5 (*I.G. II²*, 2245 (III 1202), line 372. For the date, see Moretti, *op. cit.*, p. 202). Phaustos V was listed above Epagathos II, son of Iason III (No. 50). See above, Stemma II, and No. 48.

ANAPHLYSTOS: STEMMA III

BORN ²²:

ca. a. 36/7 p.

Korinthos I
(No. 58)

ca. 66/7

(?) Artemon
(No. 56)

Korinthos II
(No. 59)

ca. 92

Epagathos
(No. 57)

Niketes
(No. 61)

Korinthos III
(No. 60)

ca. 122

Gelos I Phalereus (No. 15) — Epilampsis I (No. 22)

ca. 142

Epilampsis II
(No. 23)

22. The approximate dates of birth were calculated on the basis of the known *epebeiai* and on a thirty-year cycle.

Table D: Anaphlystos (Nos. 56-61)

56. Ἀρτέμων Κορίνθ[ου] I (No. 58) (Ἀναφλύστιος?), (ἐγμνασ[ίαρ]χε[ι] [Πο]σει (δεῶνος) (*I.G.* II², 1996 (III 1091), line 14, *ca. a.* 84/5 *p.* (for the date, see K4)). The patronymic Korinthos probably identifies this gymnasiarch as belonging to the family from the deme Anaphlystos. If so, Korinthos II (No. 59), who was epebe during the same year, was his brother.

57. Ἐπάγαθος Κο(ρίνθου) II (No. 59) Ἀναφ(λύστιος), epebe (*I.G.* II², 2020 (III 1101), line 45, *ca. a.* 110 *p.* (for the date, see K3)). Epagathos was the father of Epilampsis I (No. 22) and the brother of Niketes (No. 61). See K2 below and *Hesperia - Index* (1968), p. 66.

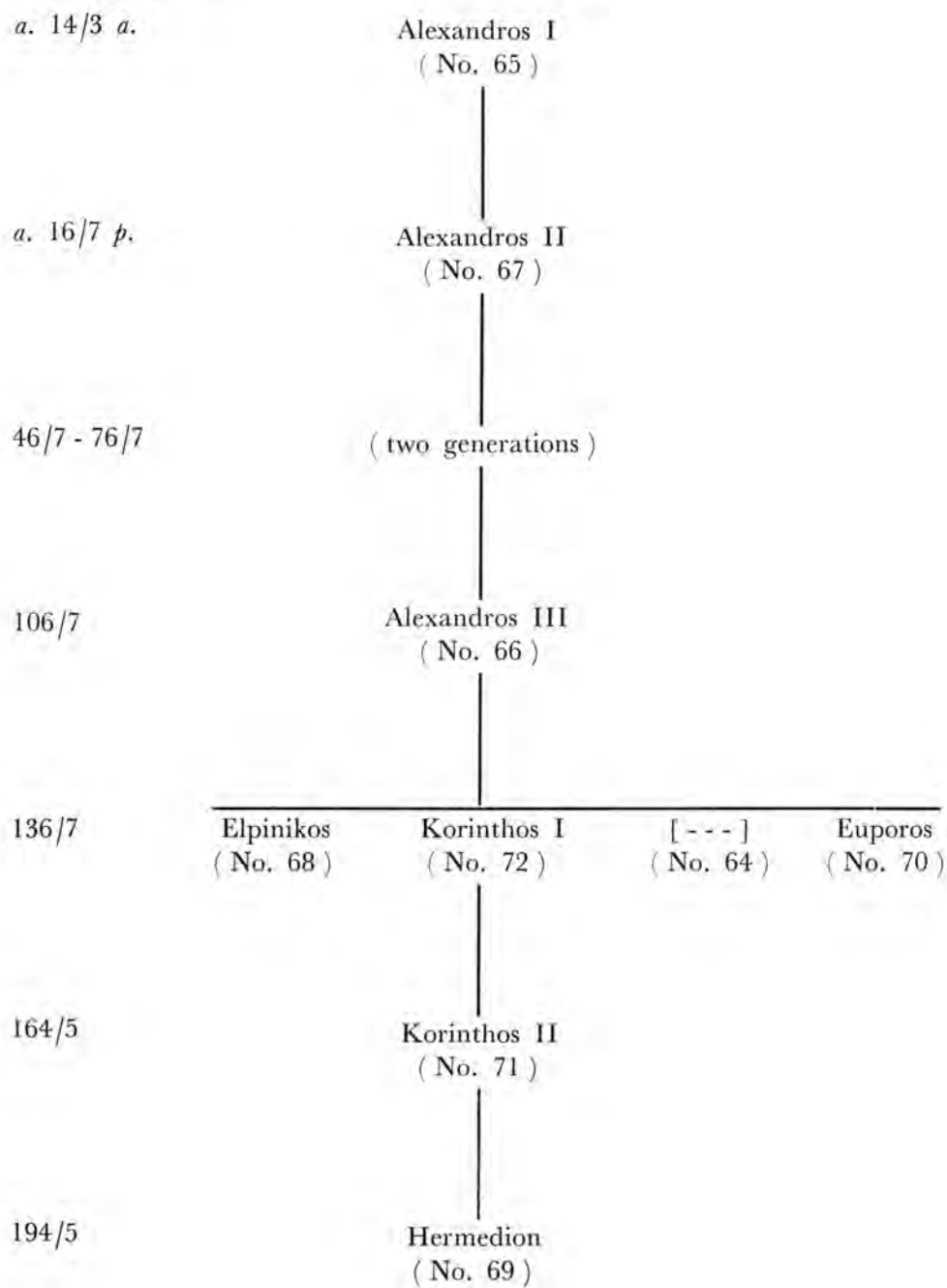
58. (Κόρινθος) I (Ἀναφλ(ύστιος)), father of the epebe Korinthos II (No. 59) and probably also of Artemon (No. 56) (*I.G.* II², 1996 (III 1091), lines 14 and 146, *ca. a.* 84/5 *p.* (for the date, see K4)). See *Hesperia - Index* (1968), p. 114; and *SEG*. XXI (1965), p. 231, No. 603, line 7, *in. s.* II *p.*

59. Κόρινθος II I (No. 58) Ἀναφλ(ύστιος), epebe (*I.G.* II², 1996 (III 1091), line 146, *ca. a.* 84/5 *p.* (for the date, see K4)). Korinthos II was the father of Epagathos (No. 57), Korinthos III (No. 60) and Niketes (No. 61). His brother may have been Artemon (No. 56). See *Hesperia - Index* (1968), p. 114.

60. Κόρινθος III II (No. 59) (Ἀναφλύστιος), πρύτανις [Ἀν]τιοχίδος in A.D. 138/9 (*I.G.* II², 1764, line 20); see J. Kirchner's comment under *I.G.* II², 1996 (III 1091), line 146 (for the date of this document, see under K4). According to this identification, his brothers would be Epagathos (No. 57) and Niketes (No. 61). Korinthos III is apparently mentioned also, as prytanis, in *Hesperia* XXX (1961), p. 253, No. 52, line 7 = *SEG* XXI (1965), p. 231, No. 603, col. I, line 7: Κόρινθος) (Ἀναφλύστιος), dated at the beginning of the second century after Christ.

Euporos, son of Memnon, Anaphlystios (*SEG loc. cit.*, line 9), who was prytanis together with Korinthos III, is also recorded in *I.G.* II², 1764, line 15: Ε[ὑπ]ορος Μέμνονος (Ἀναφλύστιος), in place of J. Kirchner's Π[υρφ]όρος Μέμνονος (Ἀναφλύστιος). Because of the new evidence, the *Hesperia - SEG* document should be dated now *ca.* A.D. 138/9. Euporos' name should probably be restored also in *Hesperia* XI (1942), p. 42, No. 11, line 12 (= *Hesperia - Index* (1968), p. 158): [Πυρφόρος] Μέμνονος ([Ἀν]αφλύστιος) = [Εὔπορος] Μέμνονος ([Ἀν]αφλύστιος), prytanis in A.D. 135/6 (this would make Euporos thrice prytanis; see Geagan, *The Athenian Constitution* (1967), pp. 75 - 76).

61. Νικήτης Κορ(ίνθου) II (No. 59) Ἀνα(φλύστιος), epebe (*I.G.* II², 2020 (III 1101), line 46, *ca. a.* 110 *p.* (for the date, see K3)). Niketes was the brother of Epagathos (No. 57) and Korinthos III (No. 60).

BORN ABOUT²³:

23. See above, note 22.

Table E: Anaphlystos. Potential members as suggested by name and tribe (the deme Anaphlystos belonged to the tribe of Antiochis) (Nos. 62-63)

62. Διονυσόδωρος Ἀρτέμω (νος) (Ἀντιοχίδος), ephebe in A.D. 207/8 (*I.G.* II², 2199 (III 1169), line 140. For the date, see *Hesperia* XVIII (1949), p. 53). See No. 56.

63. Ἐπάγαθος (Ἀντιοχίδος), ephebe in A.D. 239/40 (*I.G.* II², 2239 (III 1197), line 309. For the date, see *Hesperia* XVIII (1949), p. 54). See No. 57.

Table F: Acharnai (Nos. 64-72)

64. [- - - Ἀλ] ἐξάνδρου III (No. 66) Ἀχαρ(νεύς), ephebe in the middle of the second century after Christ (*I.G.* II², 2154 (III 1228), line 8). Previously this ephebic document was dated in the second century after Christ, but the new association favors a date in the middle of that century.

65. (Ἀλέξανδρος I Ἀχαρνεύς), father of Alexandros II (No. 67) (*I.G.* II², 1972 (III 1203), line 9).

66. Ἀλέξανδρος III (Ἀχαρνεύς), father of [- - -] (No. 64) [*I.G.* II², 2154 (III 1228), line 8], Elpinikos (No. 68) [*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 125], Euporos (No. 70) [*Ath. Mitt.* LXVII (1942), p. 63, No. 108 = *I.G.* II², 4837], and Korinthos I (No. 72) [*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 126].

67. Ἀλέ [ξανδρ] ος II) I (No. 65) Ἀχαρνεύς, ephebic official, as it seems, about A.D. 45/6 (*I.G.* II², 1972 (III 1203), line 9).

68. Ἐλπίνικος Ἀλεξάνδρου III (No. 66) Ἀχ(αρνεύς), ephebe in A.D. 154/5, together with his brother Korinthos I (No. 72) (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 125). The other brothers of Elpinikos were [- - -] (No. 64) and Euporos (No. 70), as identified in this study.

69. Ἐρμηδίων Κορίνθου II (No. 71) Ἀχα(ρνεύς), Αὐ(ρήλιος), ephebe in A.D. 212/3 (*I.G.* II², 2208 (III 1177), line 74. For the date, see *Hesperia* XVIII (1949), p. 54).

70. Εὐπορος Ἀλεξάνδρου III (No. 66) Ἀχαρνεύς λιθοξόος εὐχαριστῶ (*Ath. Mitt.* LXVII (1942), p. 63, No. 108 = *I.G.* II², 4837).

71. Κόρινθος II (Ἀχα(ρνεύς)), father of Hermedion (No. 69) (*I.G.* II², 2208 (III 1177), line 74).

72. Κόρινθος I Ἀλεξάνδρου III (No. 66) Ἀχαρ(νεύς), ephebe in A.D. 154/5, with his brother Elpinikos (No. 68) (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 126).

Table G: Acharnai. Potential members and relatives as suggested by name and deme (Nos. 73 - 81)

73. [.] [.] ΟΝ Στεφάνου Π Ἀχαρ (νεύς), ephebe of the tribe Oineis shortly before A.D. 190 (*I.G.* II², 2122 (III 1152. 1153), line 47). The squeeze at the Institute for Advanced Study at Princeton was consulted (11 August 1970), but no reading could be made about the ephebe's name. Also, the Director of the Epigraphical Museum at Athens, Κυρία Πέππα-Δελμούζου, examined the stone, but the name cannot be read and it is reproduced above as given by J. Kirchner (minus the brackets); even the patronymic and the demotic have suffered damage, it seems, since they were first read. The patronymic can be made out on the squeeze, after a previous knowledge of it, but the demotic is indiscernible (a squeeze of the part concerned was supplied by Κυρία Πέππα-Δελμούζου). The ephebe's father must be a descendant of Stephanos I Acharneus (No. 80).

STEMMA:

BORN:

ca. a. 22 *p.**ca.* 52*ca.* 82 - 112*ca.* 142*ca.* 172

Euporos

Stephanos I
(No. 80)

(two generations)

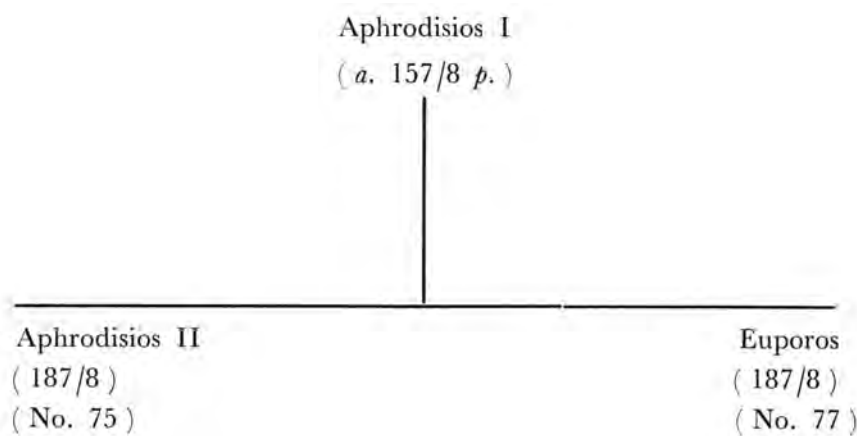
Stephanos II

[.] [.] ΟΝ
(No. 73)

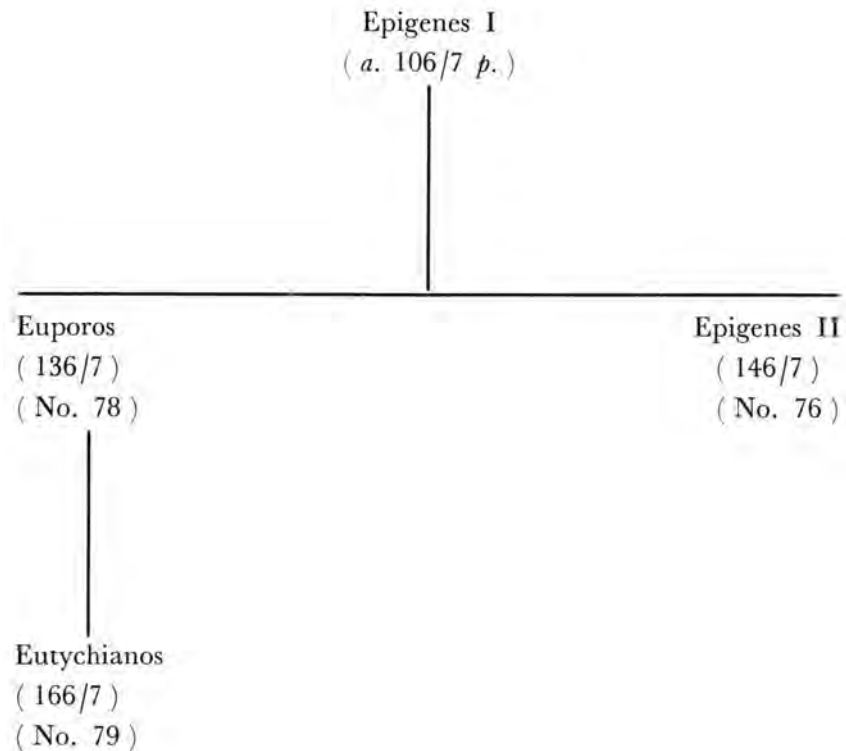
74. [Ἀλέξα] νδρος Ἀχαρνεύς, [Πομπήτιος], [ἐπόνομος] of the tribe Oineis in A.D. 186/7 (*I.G.* II², 1796 (III 1042), line 12 = *SEG* XVIII (1962), p. 30, No. 52). Alexandros is attested as eponymos of the same tribe in another document, too (*Hesperia* XI (1942), p. 65, No. 30, line 6: [Ἐπόνομος Πο]μπήτιος

Ἀλέξανδρος [- - -] which J. A. Notopoulos has ascribed to A.D. 200/1 - 201/2 or 203/4 - 204/5 (see *Hesperia* XVIII (1949), p. 56). He served also as archon (*I.G.* II², 3815, lines 5 - 7: ἐν τῷ ἐπὶ Πομπηίου Ἀλεξάνδρου ἄρχοντος ἐνιαυτῷ) and his archonship has been dated by Notopoulos to A.D. 210/1, 211/2, or 213/4 - 219/20 (*Hesperia*, *loc. cit.*, p. 55); see also *Hesperia - Index* (1968), pp. 12 and 153, under Ἀλέξανδρος and Πομπήϊος. In view of the interval between the two eponymities and the date of Alexandros' archonship, it may be possible to distinguish two persons by the name of Pompeius Alexandros Acharneus. Alexandros may have belonged to the preceding family from Acharnai (see above, page 281).

75. Ἀφροδείσιος II) I Ἀχαρν (εὐς), epebe of the tribe Oineis in A.D. 205/6 [*Hesperia* XVIII (1949), p. 53] (*I.G.* II², 2193 (III 1171), line 104; *idem* *I.G.* II², 2194 (III 1172), line 32, of the same year). Aphrodeisios II was epebe together with his brother Euporos (No. 77). The family's brief Stemma is reproduced below, with the approximate dates of birth enclosed in parentheses.

76. Ἐπιγένης II) I Ἀχαρ (νεύς), epebe of the tribe Oineis in A.D. 163/4 (*I.G.* II², 2086 (III 1128), line 148; *idem* *I.G.* II², 2087 (III 1129), line 14, of the same year). Epigenes II must be identified as the brother of the διδάσκαλος Euporos Acharneus (No. 78). The family's Stemma is given below, with the approximate birth years in parentheses.

77. Εὔπορος Ἀφροδεισί(ου) Ἰ Ἀχα(ρνεύς), ephebe of the tribe Oineis in A.D. 205/6 [*Hesperia* XVIII (1949), p. 53] (*I.G.* II², 2193 (III 1171), line 105; *idem* *I.G.* II², 2194 (III 1172), line 33, of the same year). Euporos was ephebe together with his brother Aphrodeisios II (No. 75), under whom the family's brief Stemma is given. Because of the name Euporos and the demotic Acharneus, the two brothers must have been related with the διδάσκαλος Euporos Acharneus (No. 78); perhaps they were the grand-children of a brother of the διδάσκαλος.

78. Εὔπορος Ἐπιγένους Ἰ (see No. 76) Ἀχαρ(νεύς), (Ἀὐρ(ήλιος)), ephebe in A.D. 154/5 (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 129 (see Kirchner's comment); σωφρονιστής (or (ὑπο) σωφρονιστής?) in A.D. 176/7-178/9 (N) [see under No. 47] = *I.G.* II², 2105 (= *Πολέμων* IV (1949), p. 20, No. 2), line 10: Εὔπορος Ἐπιγένους Ἀχ[αρνεύς] (Kirchner's comment); διδάσκαλος διὰ βίου in A.D. 205/6 (N) (*I.G.* II², 2193 (III 1171), lines 89 - 91 (διδάσκα. διὰ βίου/Εὔπορος Ἐπιγένους Ἀχαρνεύς) and 147 (διδάσκαλος Εὔπορος Ἐπιγέ. Ἀχαρ.); Kirchner's comment under line 90); *I.G.* II², 2203, lines 25 - 26 (διδάσκαλος διὰ βίου/Εὔπορος Ἐπιγένους Ἀχαρ.), *ca.* A.D. 209/10 (N); *I.G.* II², 2207 (III 1176), line 69 (διδάσ. διὰ β. Εὔπορος Ἐπιγ.), *init. s.* III (*ante a.* 212 p.); *I.G.* II², 2208 (III 1177), lines 35 - 36 ([δι] δάσκαλος / Ἀὐρ. Εὔπορος Ἐπιγένους Ἀχαρ.), in A.D. 212/3 (N); and *I.G.* II², 2221 (III 1184), lines 74 - 75 = *Αρχ. Ἐφημ.* 1971, p. 57, lines 105 - 106 (διδάσ. / Εὔπορος), in A.D. 219/20 (N). By A.D. 219/20

Euporos would have been about eighty-three years old. Euporos was succeeded to the office of διδάσκαλος by his son Eutyichianos (No. 79); this may imply διαδοχή. See Nos. 77, 80 and 81, for a relation; the name Euporos and the demotic Acharneus suggest that the διδάσκαλος may have been related also with the family of Alexandros I Acharneus (No. 65) [above, Stemma IV].

79. Εὐτυχιανὸς [Εὐ]πόρου (No. 78) Ἀχ[αρνεύς], [Αὐρ(ήλιος)], [δ]ιδάσκ[α]λος διὰ βίου (*I.G.* II², 2223 (III 1186), lines 36 - 37, *a.* 220/1 *p.* = *Hesperia* XVIII (1949), p. 54; *I.G.* II², 2225 (III 1187), lines 6 - 7: δι[δ]άσκαλος] / Εὐτυχιαν[ὸς Εὐπόρου Ἀχαρνεύς], *a.* 222/3 *p.* = *Hesperia* XVIII, p. 54; and *I.G.* II², 2228, lines 9 - 10 = Ἀρχ. Ἐφημ. 1950/51, p. 26, lines 11 - 12: διδάσκαλος/Εὐτυχιανὸς Ἀχαρ., *ca.* *a.* 231/2 *p.* [see Ἀρχ. Ἐφημ. 1968, pp. 181, note 1, 198, note 6, and 211, No. 19]; and 2236 (E.M. 3732), lines 7 - 8: [δ]ιδάσκαλο[ς] / [Αὐρ Ε]ὐτυχιανὸς (*ca.* *a.* 230 *p.*). J. Kirchner identified Eutyichianos as a son of Εὐπόρος Ἐπιγένους Ἀχαρνεύς under *I.G.* II², 2223, line 37. Eutyichianos succeeded his father in the office of διδάσκαλος.

80. Στέφανος I Εὐπόρου (Ἀχαρνεύς), (ἀγωνισάμενος) χορῶ Διονυσιακῶ (*I.G.* II², 3112 (III 78), line 35, *ca.* *a.* 87/8 *p.*). The new date of *I.G.* II², 3112 is based on a preliminary stemma of the family of Boulon Phylasios; Boulon and Moiragenes, his brother, appear to have been about twenty-five years old when Moiragenes ἐδίδαξεν and Boulon ἐχορήγησεν in the Dionysiac chorus of about A.D. 87/8 (*I.G.* II², 3112, lines 6 - 7). In this year C. Julius Antiochos Epiphanes Philopappos Besaieus was archon (= E. Kapetanopoulos, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica...*, p. 362, No. 634) and P. Graindor commented about the date of Philopappos' archonship: entre 75 et 87/8 environ et plus près de 87/8 que de 75 (*Chronologie...*, p. 95, No. 66); see also under K3, about the date of *I.G.* II², 2020, line 5, where Boulon's son is attested as epebe.

Note: C. P. Jones, by an erroneous association with *I.G.* II², 1759 = *Hesperia* XVIII (1949), p. 12, ascribed *I.G.* II², 3112 to A.D. 96/7 (*Plutarch and Rome* (1971), p. 27, note 52).

Because of Stephanos I's patronymic, J. Kirchner referred to Euporos, son of Epigenes I, Acharneus (No. 78). See No. 73, son of Stephanos II (Acharneus), and family's Stemma therein; see also under No. 81 below.

81. Φιλουμενὸς Εὐ[πόρου?] Ἀχαρ(νεύς), undated fragment of a *catalogus ephedorum* (*I.G.* II², 2275 (III 1241), line 4). The name of Philoumenos' father is being restored on the basis of Euporos, son of Alexandros, Acharneus (No. 70); Pittakes, however, has: ΦΙΛΟΥΜΕΝΟΣ ΕΥΧΕΡΟΥ ΑΧΑΡ (Ἀρχ. Ἐφημ. 2604). See also Nos. 77, 78, 79 and 80. For the name Philoumenos, J. Kirchner referred to Αὐρ. Ἀπολλώνιος Φιλουμενοῦ Ἀχαρ(νεύς), gymnasiarch in the month of Pyanopsion and agonothete of the Germanikeia in A.D. 212/3 (*I.G.* II², 2208 (III 1177), lines 83 - 84. For the date, see *Hesperia* XVIII (1949), p. 54).

Philoumenos, the father of the gymnasiarch, was probably also the father of the ephebes Στέφανος Φιλουμενοῦ (Οἰνεῖδος) and Εὐπραξίδης Φιλουμενοῦ (Οἰνεῖδος)

of A.D. 207/8 (*I.G.* II², 2199 (III 1169), lines 111 - 112; date: *Hesperia* XVIII, p. 53). The names Stephanos and Eupraxides would suggest a relation with Stephanos I (No. 80) and Εὐπραξίδης Ζωσίμου II Ἀχα(ρνεύς), ephebe, together with his brother Ἡρακλέων Ζωσίμου II Ἀχαρ(νεύς), in A.D. 163/4 (*I.G.* II², 2086 (III 1128), lines 146 - 147). Zosimos II was σωφρονιστής in A.D. 154/5 (*I.G.* II², 2067 (III 1121), line 12: Ζώσιμος II) I Ἀχαρ); in the same year another son of Zosimos II was ephebe, namely, Ζώσιμος III) II Ἀχαρ. (*loc. cit.*, line 124). The Stemma of Zosimos II's family follows:

BORN:

ca. a. 76/7 p.

106/7

136/7 - 145/6

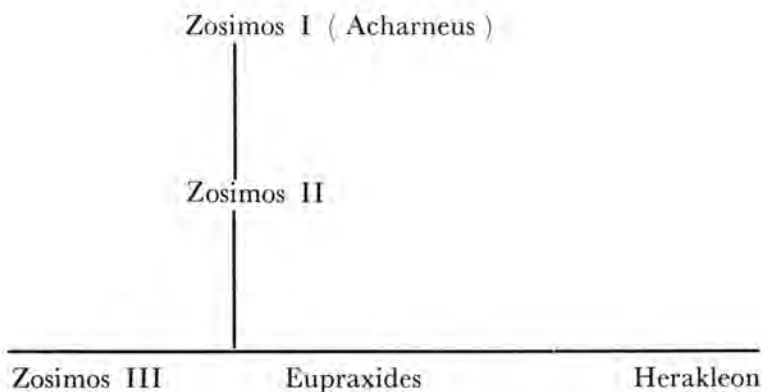

Table H: Acharnai. Potential members as suggested by the name Alexandros (see No. 65 above) and tribe (the deme Acharnai belonged to the tribe Oineis) (Nos. 82 - 83)

82. Ἀλέξανδ[ρος-----], ephebe of the tribe Oineis in A.D. 150/1 (*I.G.* II², 2065 (III 1120), line 92).

83. Ἀλέξανδρος Εὐτ(), ephebe of the tribe Oineis about A.D. 200 (*I.G.* II², 2191 (III 1165), line 54).

APPENDIX

K1. See stemmata by P. Graindor, *Chronologie...*, p. 155, W. Kolbe, *Ath. Mitt.* XLVI (1921), p. 154, and M. Woloch, *Historia* XVIII (1969), p. 510 = *Roman Citizenship and the Athenian Elite: A Prosopographical Survey, A.D. 96 - 161* (Dissertation 1966, The Johns Hopkins University: University Microfilms, Ann Arbor, Michigan), p. 253 [the prosopographical references in this dissertation are Nos. 2, 8, 7, 14, 31, 30, 62 and 22; see above Nos. 1, 5, 6, 7, 13, 15, 23 and 29 respectively]. See also the author's article in *Historia* XIX (1970), p. 564, and J. H. Oliver, *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (1950), p. 83 (= Aelius Ardy, No. 7).

K2. The inscription where the name [Ἐπίλαμψ]ις (see No. 22) is being restored was edited a number of times:

- 1) by K. S. Pittakes in *Ἀρχ. Ἐφημ.* No. 1466: ΙΣ ΕΠΑΓΑΘΟΥ Α.../ΛΩΤΟΣ ΦΑΛΗΡΕΩΣ.
ΡΕΩΣ = Ἴς Ἐπαγάθου Ἄ.../λωτος Φαληρέως.
- 2) Koumanoudes, *Ἀπτ. ἐπιγρ. ἐπιτόμ.*, No 1214: ...Ις Ἐπαγάθου Α.../... Γέ]λωτος Φαληρέως...
- 3) Rangabé, *Ant. Hell.*, No 1646: ...ἰς Ἐπαγάθου Ἄ (... γυνή) / ... λωτος Φαληρέως (θυγάτηρ).
- 4) *I.G.* III, 2055: ...ις Ἐπαγάθου, Αἰ [λίου/ Γέ]λωτος Φαληρέως [γυνή].
- 5) B. D. Meritt, *Hesperia* III (1934), p. 78, No. 80: [-----]ις Ἐπαγάθου Ἄ[-----]/ [-----]λωτος Φαληρέως [-----].
- 6) *I.G.* II², 4055a: ---ις Ἐπαγάθου Α[--- θυγάτηρ],
--λωτος Φαληρέως [γυνή], *s.* I/II *p.*
7630: --ις Ἐπαγάθου Α[--- θυγάτηρ, / --]ωτος
Φαληρέως [γυνή], *aetat. imperat.*
(V. 2 in. \ΩΤΟΣ Prem.)
- 7) W. Peek, *Ath. Mitt.*, LXVII (1942), p. 178, No. 374: [Χρυσ?]ις Ἐπαγάθου Ἄτ[η-
νέως] / [Γέ]λωτος Φαληρέως [γυνή].
- 8) A. E. Raubitschek, *Hesperia* XI (1942), p. 306:
⁵⁻⁶
[---]ις Ἐπαγάθου Ἄν[αφλυστίου θυγάτηρ] / [Αἰλ. Γ]έλωτος Φαληρέως [γυ-
^{ca. 14}
νή[-----].
= *Hesperia - Index* (1946), p. 160 = *Hesperia - Index* (1968), p. 195.
= 9) Kapetanopoulos (see Pl. 76 a - b):
[Ἐπίλαμψ]ις Ἐπαγάθου Ἄν[αφλυστίου θυγάτηρ,]
^{ca. 12 1/2}
[Αἰλίου Γέ]λωτος Φαληρέως [γυνή-----].

K3. James A. Notopoulos has dated *I.G.* II², 2020 [*ca.* 110 *p. aut paullo post*] where Epagathos (No. 57) is attested as ephebe as *ca.* A.D. 116/7 [in the *I.G.* II², copy of Trinity College, Hartford], after a revision of J. Kirchner's dates pertaining to the *floruit* of the members of Moiragenes' family from the deme of Phyle (see stemma therein). The new chronological changes were based on *I.G.* II², 1759 which Notopoulos dated to A.D. 96/7 (*Hesperia* XVIII (1949), p. 52). However, when a preliminary stemma was drawn up of the family from Phyle whose existence can be traced from the first century to the third century after Christ, it was found that the date of *I.G.* II², 2020 as about A.D. 110 has greater validity. This date is supported also by a preliminary stemma of the family of Polyzelos II Acharneus (see K4). As mentioned elsewhere in this study (see under No. 25), the family from the deme Acharnai is a very old one; its roots go back to the fifth century before Christ.

K4. This new date of *I.G.* II², 1996 [previous date: *a.* 84/5 - 92/3 *p.*] is up-

held also by the preliminary stemma of the family of Polyzelos II Acharneus (see K3) and by the partial stemma of the family of Parrhasios from the deme Phyle (members of this family are attested from the first century to the third century after Christ). P. Graindor who dated the archonship of Domitian (*I.G.* III, 1091 = *I.G.* II², 1996) commented: « entre 84/5 et 92/3 et plus près de 84/5 que de 92/3... » (*Chronologie...*, p. 95, No. 65).

K5. Th. Chr. Sarikakis dated the hoplite generalship of Gelos I (No. 15) about A.D. 112 (*The Hoplite General in Athens* (1951), p. 30; see also p. 58). Woloch attributed Gelos I's priesthood of Zeus Olympios to A.D. 132 (*Historia* (1969), p. 507); however, see under K11. According to Sarikakis' date of Gelos I's hoplite generalship, Gelos I was xystarch before A.D. 112, as the offices are recorded in *I.G.* II², 3687.

K6. Cf. Demonstratos II and Praxagoras II from the deme Melite under *I.G.* II², 3609 = *BCH* XCII (1968) II, pp. 498 and 511, Nos. 8 and 96. However, it should be pointed out here that the possibility probably exists that Praxagoras II and Demonstratos II may not have been of the same age. This observation is based on the date of their archonships. Praxagoras II was archon in A.D. 154/5, while Demonstratos II's archonship has been dated to A.D. 170/1 (or A.D. 172/3) (see *Classical Philology* LXV (1970), p. 98). This difference in time of holding the archonship may imply a difference in age, unless Demonstratos II served as archon some sixteen years later for some other reason. On the other hand, perhaps Demonstratos II's archonship should be also ascribed to the same decade as Praxagoras II's, but prosopography in the *Hesperia* document (XI, 1942, pp. 43 - 44, No. 12) where Demonstratos II is attested as archon favors rather a date in the 160's/170's, since a number of the prytaneis in this document reappear in *I.G.* II², 1775 (A.D. 168/9) [J. H. Oliver dated the *Hesperia* prytany catalogue to A.D. 146 - 165].

Moreover, *I.G.* II², 1777 which has been dated by Kirchner *ca.* A.D. 168/9 and then by Raubitschek *ca.* A.D. 170 (see above, *Clas. Phil.*) did not, by any chance, contain Demonstratos II's name; the archon's name is fragmentary: Lines 2 - 3: ἐπὶ Κλαυδ[ίου- - -] / ἐω[ς] ἄ[ρ]χο[ντος]. By restoring Demonstratos II's name, line 2 would have twenty-seven letters, that is, six more letters than line 3, or four and a half more letters, if the *iota* is counted as a half letter. The inscription's size can be determined from lines 3, 5, 8 and 9 and the archon's name should not have had more than seven letters, nor less than five. Also, the possible abbreviation of the demotic [Μελιτ] / ἐω[ς] argues against a restoration of Demonstratos II's name (for other names proposed in the past, see R. Neubauer, *Hermes* XI (1876), p. 376, and P. Graindor, *Chronologie...*, pp. 278 - 279, No. 197). The other abbreviations in the document are regular (lines 4, 5, 8) and one would assume that regularity would have been observed in line 3, too. There was no need for an uneven abbreviation and *I.G.* II², 1777 is emended accordingly below, after the sketch in the *Ἀρχ. Ἐφημ.* 428 was consulted:

ἀγα[θῆ τύχη]
 ἐπι Κλαυδ[ίου^{ca. 12}]-
 έω[ς ἄ]ρχο[ντος, στρατηγοῦν]-
 [τ]ος ἐπι τ[ἄ ὄπλα^{ca. 5}, ὁ γραμ]-
 5 [μ]ατεὺς τ[ὧν βουλευτῶν τῆς]
 [Π]ανδειον[ίδος φυλῆς^{ca. 6}]
 [Ἐ]λευσεινι[ο.^{ca. 10}... τι]-
 [μ]ήσας τοῦ[ς συνάρχοντασ καὶ]
 [το]ῦς ἀἴσ[είτους ἀνέγραψεν].
 10 [ἐπ]ώνυμο [ς^{ca. 9}... γράμμα]-
 [τε]ῦς βου[λευτῶν^{ca. 10}].

As it has been stated above, the archon's name contained between five and seven letters, thus eliminating Demonstratos II's name. From my dissertation, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica During the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70* (Yale University, 1964), the following Claudii become candidates for the archonship of I.G. II², 1777: Κλαύδιος Μάρων (Ἄζηγιεύς), prytanis in A.D. 152/3 or 153/4 (p. 411, No. 887); Κλ(αύδιος) Λέων Βησαι(εύς), ephebe in A.D. 163/4 (p. 431, No. 970); Κλ(αύδιος) Ἄρης (Στε[ριεύς]), prytanis in A.D. 162/3 (p. 437, No. 1005); Κλ(αύδιος) Φίλητος Φλυ(εύς), hoplomachos in A.D. 173/4 (p. 444, No. 1048); and perhaps Κλ(αύδιος) ῥουφείνος Λουσι(εύς), ephebe in A.D. 145/6 (p. 407, No. 865).

The space for the hoplite general's name (line 4) is too brief, but perhaps we should restore the name Hegias (Ἡγίου). However, the hoplite general could not be identified with Hegias I Phalereus (No. 26), because of age considerations, unless I.G. II², 1777 really dates from a later period than about A.D. 168/9; see P. Graindor, *Chronologie...*, p. 278, No. 197. In that case, there is no problem in identifying the hoplite general with Hegias I Phalereus and supplying his name accordingly. Moreover, the best candidate for the archonship would be Claudius Leon Besaieus, from the point of view of age and space. The name [Ἐ]λευσεινι[ο.] (the personal name is involved here) in line 7 may be a patronymic or a *cognomen*, that is, in line 6 there may have been inscribed in whole or in an abbreviated form a Roman *nomen*. The number of letters in line 11, where the name of the tribal secretary was repeated, seems to indicate that the name Eleusinius should be taken as a *cognomen*, wherefore the secretary's full name may have been [Σουλπ(ίκιος) / Ἐ]λευσεινι[ος Ἄχαρνεύς] (see family's stemma under I.G. II², 1801; a revised version of this stemma has been appended to B. D. Meritt's I.G. II², copy at Princeton by the writer). In view of the above considerations, we may now attribute I.G. II², 1777 to the end of the second century/beginning of the third century after Christ (= E. Kapetanopoulos, *ibid.*, p. 439, No. 1017).

Note: Th. Chr. Sarikakis had proposed to supply the hoplite general's name

in *I.G. II²*, 1777 with either that of Hegias (I) (No. 26) or Ardys (No. 7) (*op. cit.*, p. 59; see *Hesperia* XL (1971), p. 323, note 31). Space, however, favors the shorter name Hegias (Ἡγίου to Ἀρδύου).

K7 - 8. The archonships of this family may be found in P. Graindor's *Chronologie* . . . :

Diokles I, p. 115, No. 77 = <i>I.G. II/III.2.2</i> , p. 793 = <i>Hesp.</i> XI (1942), p. 86 = above, No. 16 (<i>ante a.</i> 112 <i>p.</i>)	
Alexandros II, p. 152, No. 96 = <i>ibid.</i> , p. » = <i>ibid.</i> , p. 85 = » , No. 6 (<i>a.</i> 142/3 <i>p.</i>)	
Ardys, p. 153, No. 112 = <i>ibid.</i> , p. » = <i>ibid.</i> , p. » = » , No. 7 (<i>a.</i> 1/150 <i>p.</i>)	
Kallikrates, p. 154, No. 113 = <i>ibid.</i> , p. » = <i>ibid.</i> , p. » = » , No. 29 (<i>a.</i> 156/7 <i>p.</i>)*	
Alexandros III, p. 156, No. 116 = <i>ibid.</i> , p. » = <i>ibid.</i> , p. 86 = » , No. 5 (<i>a.</i> 157/8 <i>p.</i>)*	
[Gelos III	= » , No. 13 (and No. 12)] (<i>a.</i> 159/60 <i>p.</i>)*
Gelos II, p. 161, No. 122 = <i>ibid.</i> , p. » = <i>ibid.</i> , p. » = » , No. 12 (and No. 13) (<i>a.</i> 162/3 <i>p.</i>)	
Hegias I, p. 184, No. 137 = <i>ibid.</i> , p. 794 = <i>ibid.</i> , p. 87 = » , No. 26 (<i>fin.</i> s. II/init. s. III <i>p.</i>)*	
Hegias II, p. 225, No. 166 = <i>ibid.</i> , p. 795 = <i>ibid.</i> , p. 88 = » , No. 27 (<i>a.</i> 227/8 - 230/1 <i>p.</i>)	

Gelos III is a new identification. The family played a leading role in occupying the office of the archon during the middle of the second century after Christ. It gave Athens at that time some six archons. The asterisk denotes newly dated archonships in this study (see at the end of the Index below).

K9. J. A. Notopoulos mentioned nine archons in *A. J. Ph.* LXV (1944), p. 158, when only eight were known from the stemma under *I.G. II²*, 3687. It may be possible that Notopoulos had distinguished the Aelius Gelos of *I.G. II²*, 3687 (No. 13) from the Aelius Gelos of *I.G. II²*, 2086 (No. 12), but there is no such notation in the *I.G. II²*, copies of Trinity College, Hartford.

K10. It is possible, however, that Diokles I's (No. 16) Roman name may have been omitted in *I.G. II²*, 3687, as was not unusual among the Greeks, although

this is probably highly unlikely in this case, since the Roman names are recorded for all the other members of the family in the same document. Another example of an omission of a Roman name may be Diokles V (No. 20) who was ephebe during the same year as Aelius Alexandros IV (No. 4) and Aelius Gelos IV (No. 10).

K11. For the date of the dedication of the Olympieum, see *Hesperia*, Supplement XIII (1970), p. 120, under No. 38. Wolock has stated that Hadrian chose Gelos I (No. 15) to be his first priest (*Historia* (1969), p. 509) [see also K5], but *I.G.* II², 3687 makes no mention that Gelos I was the first priest of Zeus Olympios, as it does of his first *xystarchia*. One would conclude, therefore, that Gelos I was not the first priest of Zeus Olympios. Moreover, such an honor would not have been omitted from such an important document as *I.G.* II², 3687 about the family's prominence. Again, Woloch referred to the Phalerian family as « the most recently arrived » (*Historia* (1969), p. 504). By this he probably means that the family under discussion was the latest of the four, examined by him in *Historia*, to have achieved prominence in Athens, since the family's roots were Athenian. Moreover, he has suggested that Epilampsis I (No. 22) may have been a peregrine with *conubium* (*Historia* XX (1971), p. 746). However, since Epilampsis I and her husband Gelos I (No. 15) were Athenians, their marriage would have been performed according to Athenian law and not Roman law, even though Gelos I was also a Roman citizen (there is no evidence that Epilampsis I was a *civis*, too). Besides, Athens was a *civitas libera* (see P. Graindor, *Athènes sous Hadrien* (1934), pp. 111 ff., and *Hesperia* V (1936), pp. 285 - 332).

K12. It could be that the restored demotic Ἄν[αφλύστιος] might not be the correct one and Epagathos (No. 57) might belong to some other deme instead. Dr. Jochen R. A. Twele of the Institute for Advanced Study (Princeton) very kindly examined the squeeze of the document concerned [the writer consulted the squeeze in August 1970] and sent me a detailed description of the preserved stroke; he also supplied me with negatives of the squeeze. Moreover, Benjamin D. Meritt, after examining the stone, informed me (*per litt.*) that « the full stroke, as of iota, is preserved with protrusions at top and bottom ». The stroke then could belong to an *iota* or *nu* (John Traill and Daniel Geagan concurred with this [*apud* Meritt]). Since the letter after the *alpha* can be either an *iota* or *nu* (see Pl. 76 a - b [see also K2]), the demotic could be restored as Αἰγλιεύς, Αἰθαλίδης, Αἰξωνεύς, Ἀνακαεύς, Ἀναγυράσιος, Ἀναφλύστιος, Ἀνγεληθεν, or Ἀνκυλεύς (as Meritt listed the demotics in his letter). Prosopography, however, favors the demotic Ἀναφλύστιος and it is so retained in this study, as previously restored by Raubitschek. No other Epagathos has been found whose demotic belonged to one of those mentioned above (*I.G.* III, Index and *Hesperia - Indices* (1946, 1968)). Also, Dr. Jochen R. A. Twele reported (*per litt.*) that the name-file at the Institute had only Epagathos Anaphlystios [the writer checked the name-file, too].

K13. For Aurelii in Attica, see E. Kapetanopoulos, « The Romanization of the Greek East: The Evidence of Athens » *B.A.S.P.* II (2) (1965), p. 55, note 31

(the figure 257 has been augmented to 548 in a subsequent *addendum* attached to the offprints). Moreover, a prosopography of the Aurelii attested in Attic inscriptions has been prepared (see 'Αρχ. Έφημ. 1968 (1969), p. 177).

K14. The inscription where Hegias I Phalereus (No. 26) is attested as archon was inscribed on the obverse of a herm shaft and on the left and right sides were inscribed two additional prytany catalogues dated in the archonship of M. Μουν(ά-τιος) Θεμισών (I) Ἀζηγιεύς (*Hesperia* XL (1971), pp. 321, No. 13, lines 2 - 3, and 326, No. 14, lines 2 - 3). This would imply that the archonships of Munatius Themison (I) Azenieus and Hegias I Phalereus are to be placed chronologically in close succession. John S. Traill, the editor, had doubts about the date of M. Munatius Themison's archonship, but he nevertheless dated it *ca.* A.D. 226, as previously assigned by Notopoulos (*Hesperia* XVIII (1949), pp. 55 and 56, and *ibid.* (1971), p. 323). Prosopography, however, although chronologically mixed, greatly tips the balance toward an earlier date (the earlier date reduces the number of homonymous persons). Moreover, prosopography in *T.A.P.A.* LXXI (1940), p. 308, where Munatius Themison is again attested as archon, favors a date before A.D. 226. Previously the archon Munatius Themison had been equated with the ephēbe Μουνάτιος Θεμισών of about A.D. 209/10 (*I.G.* II², 2203, lines 32, 34, 71, 77 = *Hesperia* XVIII (1949), p. 39). It is clear now that the archon Munatius Themison is Munatius Themison I, the father of the ephēbe Munatius Themison II. However, the question may still be asked whether Munatius Themison II had served also as archon at about A.D. 226, as attributed by Notopoulos, but this is contingent on the evidence (see under No. 27). Munatius Themison I's archonship is to be ascribed now to the first decade of the third century after Christ (these views have been communicated (*per litt.*) to John S. Traill and he concurred; the *Hesperia* documents will be published in *Agora* XV).

EPIGRAPHICAL INDEX

The *Index Nominum* is simple, but the *Index Inscriptionum* is more elaborate (cross references are provided). An asterisk before a document or name indicates some epigraphical treatment.

A: Nomina

(- - - - Φαληρεύς), (Πο. Πομ.), p. 282, No. 1.

[- - - Ἀλ]εξάνδρου III Ἀχαρ (νέυς), p. 297, No. 64.

[- - - -] Ἀλεξάνδρου [ἐκ Φα]ληρέων, p. 291, No. 32.

*[.....^{ca. 12}.....]εύ [ς], Κλαύδ [ιος], ἄρχων, p. 305, under K6.

[.] [. .] ὈΝ Στεφάνου II Ἀχαρ (νέυς), p. 298, No. 73.

[- -] στρατος Ἀλεξάνδρου Φα [ληρεύς], p. 291, No. 33.

ἡ *aut* ὁ δεῖνα Διοκλέους I ἐκ Φαληρέων *aut* Φαληρεύς, p. 282, No. 2.

- Ἄγαθόπουλος Εὐκάρπου, p. 293, No. 47.
 Ἀλέξανδρος [ρος - - - - -] (Αἴαν [τίδος]), p. 292, No. 41.
 Ἀλέξανδρος [ρος - - - - -] (Οἰνεΐδος), p. 302, No. 82.
 (Ἀλέξανδρος I Ἀχαρνεύς), p. 297, No. 65.
 Ἀλέξανδρος III (Ἀχαρνεύς), p. 297, No. 66.
 [Ἀλέξα] νδρος Ἀχαρνεύς, [Πομπήϊος], p. 298, No. 74.
 Ἀλέξανδρος (Φαλη [ρεύς]), p. 291, No. 34.
 Ἀλέξανδρος ([Φα] ληρεύς), p. 291, No. 35.
 Ἀλέξανδρος (Φα [ληρεύς]), p. 291, No. 36.
 Ἀλέξανδρος (Αἰαντίδος), Αὐρ (ἥλιος), p. 292, No. 42.
 Ἀλέξανδρος παράδοξος (Αἰαντίδ[ο]ς), Αἴλ (ιος), p. 292, under No. 42a.
 Ἀλέξανδρος Φα (ληρεύς), [Αἴλ (ιος)?], p. 291, No. 37.
 [Ἀλέξανδρος I] ([Φα] ληρεύς), [Αἴλιος], father of Αἴλ (ιος) Γέλως II (Φαλη-
 ρεύς) (No. 2), pp. 284, No. 3, and 286, under 12.
 Ἀλέξανδρος IV Φαλ (ηρεύς), Αἴλ (ιος), p. 284, No. 4.
 Ἀλέξανδρος Ἀθηναίου (Αἰαντίδος), p. 292, No. 43.
 Ἀλέξανδρος (Ἀλεξάνδρου) (Αἰαντίδος), p. 292, No. 44.
 Ἀλέξανδρος (Ἀλεξάνδρου) (Αἰαντίδος), p. 293, No. 45.
 Ἀλέ [ξανδρ] ος II (Ἀλεξάνδρου) I Ἀχαρνεύς, p. 297, No. 67.
 Ἀ [λ] ξανδρος Ἀλεξάνδρου Φαλη [ρεύς], p. 291, No. 38.
 Ἀλέξανδρος III (Ἀλεξάνδρου) II (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), p. 285, No. 5.
 Ἀλέξανδρος II (Διοκλέους) I (Φαληρεύς), Πό (πλιος) Αἴλ (ιος), p. 285, No. 6.
 Ἀλέξανδρος Εὐτ () (Οἰνεΐδος), p. 302, No. 83.
 Ἀλέξανδρος Μαρκιανῶ (Αἰαντίδος), p. 293, No. 46.
 Ἀ [λέξ] ανδρος Μάρωνος Φαληρεύς, p. 292, No. 39.
 Ἀπολλώνιος Φιλουμένου Ἀχαρ (νεύς), Αὐρ (ἥλιος), p. 301, No. 81.
 Ἄρδης (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), p. 285, No. 7.
 Ἄρης (Στε [ιριεύς]), Κλ (αύδιος), p. 305, under K6.
 Ἀριστοφάνεια Βικτωρείνου, p. 285, No. 8.
 Ἀρτέμων Κορίνθ [ου] I (Ἀναφλύστιος?), p. 295, No. 56.
 Ἀττικὸς Εὐκάρπου (Αἰαντίδος), p. 293, under No. 47.
 Ἀφροδείσιος II (Ἀφροδείσιου) I Ἀχαρν (εὐς), p. 299, No. 75.
 Βικτωρεῖνος, father of Ἀριστοφάνεια (No. 8), p. 285, No. 9.
 Γέλως IV Φαλ (ηρεύς), Αἴλ (ιος), p. 285, No. 10.
 Γέλως (Φαληρεύς), [Αἴ] λ (ιος), p. 286, No. 11.
 Γέλως II (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), p. 286, No. 12.
 Γέλως III (Αἴλ. Ἀλεξάνδρου) II (Φαληρεύς), Αἴλ (ιος), p. 286, No. 13.
 Γέλως V Φαλ (ηρεύς) Αἴλ. Γέλωτος II υἱός, Αἴλ (ιος), p. 287, No. 14.
 Γέλως I (Διοκλέους) I Φαληρεύς, Αἴλ (ιος), p. 287, No. 15.
 Διοκλῆς I (Φαληρεύς), p. 287, No. 16.
 (Διοκλῆς) II (Φαλη (ρεύς)), p. 288, No. 17.
 (Διοκλῆς) III (Φαλ (ηρεύς)), p. 288, No. 18.
 [Δι] οκλῆς IV (Διοκλέους) II Φαλη (ρεύς), p. 288, No. 19.

- Διοκλῆς V (Διοκλέους) III Φαλ (ηρεύς), p. 288, No. 20.
 Διονυσία (ἐκ Δελφῶν), Γελλία, p. 288, No. 21.
 Διονυσόδωρος Ἀρτέμω (νος) (Ἀντιοχίδος), p. 297, No. 62.
 Διονύσιος Ἀφέλους Μα (ραθώνιος), p. 294, under No. 49.
 Διονύσιος II Ἐπαγάθ (ου) I (Αἰαντίδος), p. 293, No. 48.
 Διονύσιος I Ἰάσονος I (Αἰαντίδος), p. 294, No. 49.
 * [Ἐ] λευσεῖνι [ο.] (see [Σουλπ (ίκιος) Ἐ] λευσεῖνι [ος Ἀχαρνεύς]), pp. 350, under K6 (= Ἀρχ. Ἐφημ. No. 428).
 * [Ἐ] λευσεῖνι [ος Ἀχαρνεύς], [Σουλπ (ίκιος)] (see [Ἐ] λευσεῖνι [ο.]), p. 305, under K6 (= Ἀρχ. Ἐφημ. No. 428).
 Ἐλπίνικος Ἀλεξάνδρου III Ἀχ (αρνεύς), p. 297, No. 68.
 Ἐπάγαθος (Ἐπαγάθου) (Ἀντιοχίδος), p. 297, No. 63.
 Ἐπάγαθος II Ἰάσον (ος) II (Αἰαντίδος), p. 294, No. 50.
 Ἐπάγαθος Κο (ρίνθου) II Ἀναφ (λύστιος), p. 295, No. 57.
 Ἐπιγένης II (Ἐπιγένους) I Ἀχαρ (νεύς), p. 299, No. 76.
 * [Ἐπίλαμψ] ις I Ἐπαγάθου Ἀν [αφλυστίου], p. 288, No. 22.
 Ἐπίλαμψις II Αἰλ. Γέλωτος I Φαληρέως, p. 289, No. 23.
 Ἐπίλαμψις III (Πο. Πομ. Ἡγίου I Φαληρέως), p. 289, No. 24.
 Ἐρμηδίων Κορίνθου II Ἀχα (ρνεύς), p. 297, No. 69.
 Ἐρμιππίς (ἐξ Ἀχαρνέων?), p. 289, No. 25.
 * Εὔκαρ [π] ος Μαραθώνιος, Πό (πλιος?), p. 293, under No. 47.
 Εὔκαρπος Ἀλεξάνδρου (υ) (Αἰαντίδος), p. 293, No. 47.
 Εὔκαρπος Διονυσίου Φαλ (ηρεύς), p. 293, under No. 47.
 Εὔκαρπος Διονυσίου Φαληρέως, p. 293, under No. 47.
 Εὔκαρπος Ζωσίμου (Αἰαντίδος), p. 293, under No. 47.
 Εὔκαρπος Θεοδοσίου Φαλ (ηρεύς), p. 293, under No. 47.
 Εὔ [κ] αρπος Χείλωνος Μαρ (αθώνιος), p. 293, under No. 47.
 Εὔοδος Ἰάσονος II (Αἰαντίδος), p. 294, No. 51.
 Εὔπορος Ἀλεξάνδρου III Ἀχαρνεύς, p. 297, No. 70.
 Εὔπορος Ἀφροδεισί (ου) I Ἀχα (ρνεύς), p. 300, No. 77.
 Εὔπορος Ἐπιγένους I Ἀχαρ (νεύς), p. 300, No. 78.
 * Ε [ὕπ] ορος Μέμνονος (Ἀναφλύστιος), corrected from Π [υρφ] ὄρος Μέμνονος (Ἀναφλύστιος), p. 295, under No. 60.
 * [Εὔπορος] Μέμνονος ([Ἀν] αφλύστιος) = [Πυρφόρος] Μέμνονος ([Ἀν] αφλύστιος) (see Ε [ὕπ] ορος Μέμνονος (Ἀναφλύστιος)).
 Εὐπραξίδης Ζωσίμου II Ἀχα (ρνεύς), p. 302, under No. 81.
 Εὐπραξίδης Φιλουμενοῦ (Οἰνεΐδος), p. 301, under No. 81.
 Εὐτυχιανός [Εὐ] πόρου Ἀχ [αρνεύς], [Αὐρ (ήλιος)], [δ] ιδάσκ [α] λος διά βίου, p. 301, No. 79.
 Ζώσιμος II (Ζωσίμου) I Ἀχαρ (νεύς), p. 302, under No. 81.
 Ζώσιμος III (Ζωσίμου) II Ἀχαρ (νεύς), p. 302, under No. 81.
 Ζώσιμος (Ζωσίμου) Μαρ [αθώνιος], p. 293, under No. 47a.
 * Ἡγίας (?), στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὄπλα (see Ἀρχ. Ἐφημ., No. 428), p. 305, under K6.

- Ἑγίας Φαλη (ρεύς), παλαιστής, p. 289, under No. 26 (Ἑγίας I (Φαληρεύς)).
- Ἑγίας I (Φαληρεύς) (ὁ τῆς Αἰλ. Ἐπιλάμψεως II), Πό. Πομ., p. 289, No. 26.
- Ἑγίας II (Πο. Πομ. Ἑγίου I) Φαληρεύς νε (ώτερος), Π. Πομ., p. 290, No. 27.
- [Ἑγίας III Ἑγίου II Φαληρεύς], p. 290, [No. 27a]. A technical creation to illustrate a point.
- Ἡρακλέων Ζωσίμου II Ἄχαρ (νεύς), p. 302, under No. 81.
- Θεμίτων I Ἄζηγιεύς, Μ. Μουν (άτιος), p. 308, K14.
- Θεμίτων II (Ἄζηγιεύς), Μουνάτιος, p. 308, K14.
- Ἰάσων I (?) (Αἶαντ [ίδος]), p. 294, No. 51a.
- Ἰάσων IV (Ἰάσονος) II (Αἶαντίδος), p. 294, No. 52.
- Ἰάσων Ἰάσ[ο]γ[ος] (Μαραθώνιος *aut* Ῥαμνούσιος), p. 294, under No. 51a.
- Ἰεροφάντης, p. 290, No. 28.
- Καλλικράτης (Φαληρεύς), Αἶλ (ιος), p. 291, No. 29.
- (Κόρινθος) I (Ἄναφλ (ύστιος)), p. 295, No. 58.
- Κόρινθος II (Ἄχαρνεύς), p. 297, No. 71.
- Κόρινθος I Ἀλεξάνδρου III Ἄχαρ (νεύς), p. 297, No. 72.
- *Κόρινθος (Ἄναφλύστιος) = Κόρινθος III (Κορίνθου) II (Ἄναφλύστιος).
- Κόρινθος II (Κορίνθου) I Ἄναφλ (ύστιος), p. 295, No. 59.
- Κόρινθος III (Κορίνθου) II (Ἄναφλύστιος), p. 295, No. 60.
- Λέων Βησαι (εύς), Κλ (αύδιος), p. 305, under K6.
- Λυσίμαχος Ἀλεξάνδ (ρου) Μα (ραθώνιος), p. 293, under No. 47.
- Λυσίμαχος Εὐκάρπου, p. 293, under No. 47.
- Μάρων (Φαληρεύς), p. 292, No. 40.
- Μάρων (Ἄζηγιεύς), Κλαύδιος, p. 305, under K6.
- Νικήτης Κορ (ίνθου) II Ἄνα (φλύστιος), p. 295, No. 61.
- Ξεναγόρας IV (Φαληρεύς), p. 291, No. 31.
- Ξεναγόρας III νε (ώτερος) (Δελφός καὶ Ἀθηναῖος), Λούκιος Γέλλιος, p. 291, No. 30.
- Πολύκτητος Ἐπα (γάθου) I (Αἶαντίδος), p. 294, No. 53.
- *Π[υρρ]όρος Μέμνονος (Ἄναφλύστιος) = Ε[ὑπ]όρος Μέμνονος (Ἄναφλύστιος), p. 295, under No. 60.
- *[Πυρρ]όρος Μέμνονος ([Ἄν]αφλύστιος) = [Εὑπο]ρος Μέμνονος ([Ἄν]αφλύστιος) (see Ε[ὑπ]όρος Μέμνονος (Ἄναφλύστιος)).
- Ῥουφεῖνος Λουσι (εύς), Κλ (αύδιος), p. 305, under K6.
- Στέφανος I Εὐπόρου (Ἄχαρνεύς), p. 301, No. 80.
- Στέφανος Φιλουμενοῦ (Οἶνεῖδος), p. 301, under No. 81.
- Φαῦστος III Ἰάσονος I (Αἶαντίδος), p. 294, No. 54.
- Φαῦστος II (Φαῦστου) I ([Αἶ]αντίδος), p. 294, No. 55.
- Φαῦστος V (Φαῦστου) IV (Αἶαντίδος), p. 294, No. 55a.
- Φίλητος Φλυ (εύς), Κλ (αύδιος), p. 305, under K6.
- Φιλουμενός Εὐ[πόρου?] Ἄχαρ (νεύς), p. 301, No. 81.

ΦΙΛΟΥΜΕΝΟΣ ΕΥΧΕΡΟΥ ΑΧΑΡ, see p. 301, under No. 81.

*Φίλ[ω]ν Ἡρακλείδου = Φ[ίλω]ν? (= Φ[ίλω]ν) Ἡρακλείδου (Παιανιεύς), p. 292, under No. 42a.

Φ[ίλω]ν? (= Φ[ίλω]ν) Ἡρακλείδου (Παιανιεύς) = Φίλ[ω]ν Ἡρακλείδου. Χείλων Εὐκάρπου, p. 293, under No. 47.

B: Inscriptiones

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ,

No. 428 = *Hermes* XI (1876), 376 = Graindor, *Chronologie*, 278 - 279, No. 197 = *I.G.* II², 1777 = p. 304, K6.

No. 1466 = Koumanoudes, *Ἀττ. ἐπιγρ. ἐπιτύμ.*, No. 1214 = Rangabé, *Ant. Hell.*, No. 1646 = *I.G.* III, 2055 = *Hesperia* III (1934), 78, No. 80 = *I.G.* II², 4055a = *ibid.*, 7630 = *Ath. Mitt.* LXVII (1942), 178, No. 374 = *Hesperia* XI (1942), 306 = *Hesperia - Index* (1946), 160 = *ibid.* (1968), 195 = pp. 303, K2, and Pl. 76a - b.

No. 2604 = p. 301, No. 81.

1950 - 1951, 20, No. 3 = E.M. 1953.

1950 - 1951, 26 = *I.G.* II², 2228.

1950 - 1951, 38, line 18 = *Clas. Phil.* LXV (1970), 96, note 3 = p. 293, under No. 47.

1961, *Ἀρχ. Χρον.*, 12, No. 22 = *REG* LXXI (1958), 242, No. 221.

1968 (1969), 181, 198, 211 = *I.G.* II², 2228.

*1970, p. 122, No. 3 = *I.G.* II², 1947.

1971, p. 57 = *I.G.* II², 2221.

ATH. MITT. (= Mitteilungen des kais. deutschen archäolog. Instituts zu Athen), LXVII (1942).

63, No. 108 = *I.G.*, II², 4837.

178, No. 374 = *Ἀρχ. Ἐφημ.*, No. 1466.

BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLÉNIQUE {XCII (1968), 498, 511, Nos. 8, 96 = *I.G.* II², 3609.

CLASSICAL PHILOLOGY LXV (1970),

96, note 3 = *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1950 - 1951, 38, line 18.

E (ΘΝΙΚΟΝ) Μ (ΟΥΣΕΙΟΝ)

1953 = *I.G.* II², 2076.

2768 = see 2913.

2913 + 2768 = *I.G.* II², 2035.

3732 = *I.G.* II², 2236.

GRAINDOR, P., *Chronologie des Archontes Athéniens sous l'Empire* (1922),

95, No. 65 = *I.G.* III, 1091 = *I.G.* II², 1996.

278 - 279, No. 197 = *Ἀρχ. Ἐφημ.*, No. 428.

HERMES XII (1876),

376 = Ἀρχ. Ἐφημ., No. 428.

HESPERIA,

III (1934), 57, No. 44 = *ibid.*, XL (1971), 323.

III (1934), 78, No. 80 = Ἀρχ. Ἐφημ., No. 1466.

V (1936), 106 = *T.A.P.A.* LXXI (1940), 308.

*XI (1942), 42, No. 11 (= *Hesperia - Index* (1968), 158) = p. 295, No. 60.

XI (1942), 43 - 44, No. 12 = p. 304, K6.

XI (1942), 65, No. 30 = *ibid.*, XVIII (1949), 56 = p. 298, No. 74.

XI (1942), 306 = Ἀρχ. Ἐφημ., No. 1466.

XVII (1948), 50, No. 54 = *Hesperia - Index* (1968), 12, 204 = pp. 291, Nos. 32, 35.

XVIII (1949), 12 = *I.G.* II², 1759 = C. P. Jones, *Plutarch and Rome* (1971), 27, note 52.

Ibid., 52 = *I.G.* II², 2105.

Ibid., 53 = *I.G.* II², 2193.

Ibid., 53 = *I.G.* II², 2199.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2203.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2208.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2221.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2223.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2225.

Ibid., 54 = *I.G.* II², 2239.

Ibid., 55 = *I.G.* II², 3687.

Ibid., 55 = *I.G.* II², 3815.

Ibid., 56 = *Hesperia* XI (1942), 65, No. 30.

XXX (1961), 225, No. 22 = *SEG XXI* (1965), 167, No. 482 = p. 292, No. 41.

*XXX (1961), 253, No. 52 = *SEG XXI* (1965), 231, No. 603 = p. 295, under No. 60.

*XL (1971), 316, No. 12 = p. 289, under No. 26.

**Ibid.*, 321, No. 13, 326, No. 14 = p. 308, K14.

Ibid., 323 = *ibid.* III (1934), 57, No. 44 = pp. 289, under No. 26, 290, under No. 27.

HESPERIA - INDEX,

Volumes I - X, Supplements I - VI (1946),

51, 160 = *Hesperia*, XI (1942), 306 = *Hesperia - Index* (1968), 44, 66, 195 = Ἀρχ. Ἐφημ., No. 1466.

80 = p. 294, under No. 51a.

Volumes XI - XX, Supplements VII - IX (1968),

44, 66, 195 = *Hesperia - Index* (1946), 51, 160 = *Hesperia* XI (1942), 306 = Ἀρχ. Ἐφημ., No. 1466 = pp. 276, note 4, and 303, K2.

*158 = *Hesperia* XI (1942), 42, No. 11 = p. 295, No. 60.

INSCRIPTIONES GRAECAE,

- II, 469 = *Prosopographia Attica*, 519 = *I.G.* II², 1008.
- III, listed under the *I.G.*, II², references, except 2055 = *Ἀρχ. Ἐφημ.*, No. 1466.
- II², 1008 = *I.G.* II, 469 = *Prosopographia Attica*, 519 = pp. 291, Nos. 34, 38.
 1739 = *I.G.* III, 1018a = pp. 293, under No. 47.
 1759 = *Hesperia* XVIII (1949), 12, 52 = pp. 301, under No. 80, 003, K3.
 *1764 = p. 295, No. 60 (*bis*).
 1767 = *I.G.* III, 1028 = p. 286, No. 11.
 1772 = *I.G.* III, 1024 = pp. 284, 3, and 286, No. 12.
 1773 = p. 292, under No. 42a.
 1775 = p. 304, K6.
 *1777 = *Ἀρχ. Ἐφημ.*, No. 428 = pp. 304 - 6, 124, K6 (*quinquies*).
 *1796 = *I.G.* III, 1042 = *SEG* XVIII (1962), 30, No. 52 = p. 298, No. 74.
 1801 = p. 305, K6.
 1821 = Oliver, *Athenian Expounders* (1950), 164 = p. 291, No. 30.
 1831 = pp. 289, under No. 26, 290, under No. 27.
 *1947 = *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1970, 122, No. 3 = p. 292, No. 42a (*bis*).
 1972 = *I.G.* III, 1203 = pp. 297, No. 65, 67.
 *1996 = *I.G.* III, 1091 = Graindor, *Chronologie*, 95, No. 65 = pp. 295, No. 56,
 295, No. 58, 295, No. 59, 295, under No. 60, 303 - 4, K4 (*bis*).
 *2020 = *I.G.* III, 1101 = pp. 295, No. 57, 295, No. 61, 301, No. 80, 303, K3 (*bis*).
 2021 = *I.G.* III, 1102 = p. 293, under No. 47.
 2035 = E.M. 2913 + 2768 = p. 288, No. 19.
 2047 = p. 287, No. 14.
 2050 = *I.G.* III, 1124 = p. 294, No. 51a.
 2058 = *I.G.* III, 1118 = p. 291, No. 37.
 2065 = *I.G.* III, 1120 = pp. 285, No. 7, 293, under No. 47, 302, No. 82.
 2067 = *I.G.* III, 1121 = *passim*.
 2076 = E.M. 1953 = *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1950 - 1951, 20, No. 3 = p. 294, No. 55.
 2086 = *I.G.* III, 1128 = *passim*.
 2087 = *I.G.* III, 1129 = pp. 292, No. 38, 299, No. 76.
 2105 = *Πολέμων* IV (1949), 20, No. 2 = *Hesperia* XVIII (1949), 53 =
 p. 300, No. 78.
 2107 = *I.G.* III, 1142 = p. 293, under No. 47.
 2122 = *I.G.* III, 1152. 1153 = p. 298, No. 73.
 *2154 = *I.G.* III, 1228 = pp. *297, No. 64, 297, No. 66.
 2191 = *I.G.* III, 1165 = p. 302, No. 83.
 2193 = *I.G.* III, 1171 = *Hesperia* XVIII (1949), 53 = pp. 299, No. 75, 300,
 No. 77, 300, No. 78.
 *2194 = *I.G.* III, 1172 = pp. 299, No. 75, 300, No. 77.
 2199 = *I.G.* III, 1169 = *Hesperia* XVIII (1949), 53 = pp. 297, No. 62, 302,
 No. 81.
 2203 = *Hesperia*, XVIII (1949), 39, 54 = pp. 300, No. 78, 308, K14.
 2207 = *I.G.* III, 1176 = p. 300, No. 78.

- 2208 = *I.G.* III, 1177 = *Hesperia* XVIII (1949), 54 = *passim*.
 2221 = *I.G.* III, 1184 = *Hesperia* XVIII (1949), 54 = 'Αρχ. 'Εφημ. 1971, p. 57 = p. 300, No. 78.
 2223 = *I.G.* III, 1186 = *Hesperia* XVIII (1949), 54 = p. 301, No. 79 (*bis*).
 2225 = *I.G.* III, 1187 = *Hesperia* XVIII (1949), 54 = p. 301, No. 79.
 2228 = 'Αρχ. 'Εφημ. 1950 - 1951, 26 = *ibid.*, 1968 (1969), 181 (No. 5), 198 (note 6), 211 (No. 19) = p. 301, No. 79.
 2236 = E.M. 3732 = p. 301, No. 79.
 2239 = *I.G.* III, 1197 = *Hesperia* XVIII (1949), 54 = *passim*.
 2245 = *I.G.* III, 1202 = Moretti, *Iscrizioni agonistiche* (1953), 202 = *passim*.
 *2275 = *I.G.* III, 1241 = p. 301, No. 81.
 *2481 = *T.A.P.A.* LXXI (1940), 302, 306 = p. 289 - 90, under No. 26 (*bis*).
 3609 = *BCH* XCII (1968), 498, 511, Nos. 8, 96 = p. 304, K6.
 *3112 = *I.G.* III, 78 = C. P. Jones, *Plutarch and Rome* (1971), 27, note 52 = p. 301, No. 80 (*quater*).
 3687 = *Hesperia* XVIII (1949), 55 = *passim*.
 3733 = Kapetanopoulos, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica*, 391, No. 786 = p. 286, No. 10.
 3742 = p. 285, No. 7.
 3793 = *I.G.* III, 773 = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51 = pp. 292, No. 39, 292, No. 40.
 3815 = *Hesperia* XVIII (1949), 55 = p. 299, No. 74.
 3819 = *I.G.* III, 774 = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51 = p. 292, No. 39.
 *4055a = *I.G.* II², 7630 = 'Αρχ. 'Εφημ., No. 1466.
 4262 = *JHS* LXXVII (1957), 135, note 51 = *SEG* XXI (1965), 274, No. 771 = p. 292, No. 39.
 4824 = p. 288, No. 21.
 4837 = *Ath. Mitt.* LXVII (1942), 63, No. 108 = pp. 297, under No. 66, 297, No. 70.
 7593 = *I.G.* III, 2053 = pp. 291, No. 33, 291, No. 36.
 *7630 = *I.G.* II², 4055a.

INSCRIPTIONS DE DÉLOS,

No. 2538 = p. 285, No. 6.

JONES, C. P., *Plutarch and Rome* (1971),

27, note 52 = *Hesperia* XVIII (1949), 12 = *I.G.* II², 1759 = p. 301, under No. 80.

27, note 52 = *I.G.* II², 3112 = p. 301, under No. 80.

JOURNAL OF HELLENIC STUDIES LXXVII (1957),

135, note 51 = *I.G.* II², 3793, 3819, 4262.

KAPETANOPOULOS, ELIAS, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70* (Yale University, 1964), 391, No. 786 = *I.G.* II², 3733.

- KOUMANOUDES, St. Ath., *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι* (1871), No 1214 = *Ἀρχ. Ἐφημ.* No. 1466.
- MORETTI, L., *Iscrizioni agonistiche greche* (1953), 202 = *I.G.*, II², 2245.
- OLIVER, J. H., *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (1950), 164 = *I.G.* II², 1821.
- ΠΟΛΙΕΜΩΝ* IV (1949),
20, No. 2 = *I.G.*, II², 2105.
- PROSOPOGRAPHIA ATTICA* (J. Kirchner),
No. 519 = *I.G.*, II, 469 = *I.G.*, II², 1008.
- RANGABÉ (= A. I. Rizos Rankabes), *Antiquités helléniques, etc.* (1842-55), No. 1646 = *Ἀρχ. Ἐφημ.*, No. 1466.
- REVUE DES ÉTUDES GRECQUES* LXXI (1958),
242, No. 221 = *SEG XIX* (1963), 92, No. 269 = *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1961, Ἀρχ. Χρον., 12, No. 22 = *SEG XXI* (1965), 303, No. 932 = p. 292, No. 40.
- SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM*,
*XII (1955), 45, No. 123 = pp. 292, No. 44, 293, No. 45, 293, No. 47, 294, No. 49, 294, No. 54.
XIX (1963), 92, No. 269 = *ibid.*, XXI (1965), 303, No. 932 = *REG LXXI* (1958), 242, No. 221.
XXI (1965), 167, No. 482 = *Hesperia XXX* (1961), 225, No. 22 = p. 292, No. 41.
*XXI (1965), 231, No. 603 = *Hesperia XXX* (1961), 253, No. 52 = pp. 295, under No. 58, *295, under No. 60 (*bis*).
XXI (1965), 274, No. 771 = *I.G.* II², 4262.
XXI (1965), 303, No. 932 = *ibid.*, XIX (1963), 92, No. 269 = *REG LXXI* (1958), 242, No. 221.
- TRANSACTIONS OF THE AMERICAN PHILOLOGICAL ASSOCIATION*,
LXXI (1940),
*302, 306 = *I.G.* II², 2481.
*308 = *Hesperia V* (1936), 106 = pp. 289, under No. 26, 308, K14.

C: Archonships Dated Anew

- ca. a.* 84/5 *p.*, αὐτοκράτωρ Δομιτιανός, pp. 303-4, K4.
- ca. a.* 87/8 *p.*, Γ. Ἰούλιος Ἀντίοχος Ἐπιφάνης Φιλόπαππος Βησατεύς, p. 301, under No. 80.
- a.* 156/7 *p.*, Αἴλ. Καλλικράτης (Φαληρεύς), p. 291, No. 29.
- a.* 157/8 *p.*, Αἴλ. Ἀλέξανδρος III (Φαληρεύς), p. 285, No. 5.
- a.* 159/60 *p.*, Αἴλ. Γέλως III (Φαληρεύς), p. 286, No. 13.
- fin. s.* II/*init. s.* III *p.*, Κλαύδι[ος^α. . . .¹². . . .] εὐ[ς], pp. 304 and 305, under K6.
- fin. s.* II/*init. s.* III *p.*, Πό. Πομ. Ἡγίας I (Φαληρεύς), pp. 277 and 289, No. 26.
- ca. a.* 200-210 *p.*, Μ. Μουν. Θεμίσιων I Ἀζηνιεύς, p. 308, under K14.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ

EIKONISTIKA B'

(Planches 1-8)

Les statues qui font l'objet de cet article furent trouvées avant quelques années dans deux terrains avoisinants de la partie ouest de la ville, la statue (A) par feu J. Threpsiadis, les autres par Mlle O. Alexandri. De grandeur naturelle, elles datent de l'époque impériale avancée (IIème siècle ap. J.-C.) et représentent des personnages assis qui sont sûrement des penseurs, malheureusement tous privés de leur têtes. Deux d'entre elles, la (Γ) (Pl. 5) et la (Δ) (Pl. 6) sont des copies du type d'Épicure, les autres sont des copies de types inconnus, qui peuvent cependant être datés, l'un, (A) (Pl. 2-3), à la première moitié du IVème siècle av. J.-C. (370 - 350), l'autre, (B) (Pl. 4) à la deuxième moitié de ce même siècle, peut-être 330 - 320. Parmi les fragments qui furent récupérés avec les statues, quelques uns appartiennent à une cinquième statue, (E) (Pl. 7-8), d'un type avoisinant celui d'Épicure et où l'auteur reconnaît Colotès, un de ses disciples.

Toutes les statues proviennent d'une villa située en dehors des murs à l'ouest de la ville d'Athènes. En combinant les données: 1. Que deux de ces statues représentent Épicure et une troisième un de ses disciples, 2. Que cette région n'était pratiquement occupée pendant l'antiquité que par des cimetières et 3. Que le seul édifice qui fût mentionné par les textes comme existant ici était le «Jardin» d'Épicure, l'auteur conclut que ces sculptures faisaient part de la décoration du «Jardin», remanié sans doute au IIème siècle de notre ère grâce à la faveur impériale, au plus tard lors de l'institution de l'Université philosophique d'Athènes par l'empereur Marc Aurèle. En fait un large édifice romain partiellement exploré par la Société Archéologique d'Athènes en 1871 tout près d'une rue qui correspondait au «Jardin», est selon son avis le «Jardin» tel qu'il se présentait à l'époque romaine, ainsi que le lieu d'origine de ces sculptures actuellement trouvées à une distance de 200 mètres de là emmurées dans une construction du Bas-Empire.

G. DONTAS

LISTE AGONISTIQUE DE LÉVADÉE

(Planche 9)

Une inscription inédite du Musée de Thèbes, faisant partie d'une liste de vainqueurs aux concours de Basileia, a permis à l'auteur de modifier certains points de vue de M. Fegel, *Contribution à l'épigraphie béotienne*, pp. 58 - 63, et de recomposer le programme de ces concours.

S. N. KOUMANOUDIS

A MYCENAEAN WALL - PAINTING FROM THEBES

(Pls. 21 - 25)

In the present article some fragments of wall-paintings of Mycenaean date from Thebes are discussed and analysed. The technique, the colours used, the style of the representations and the date of the fragments are the main points of the article. Among the fragments published there is one with the figure of a bird (a duck?) (Pl. 23 b) and another with the head of a helmeted warrior (Pl. 25 a). These represent the first figurative representations to be found in Thebes, after the well-known frieze of the Ladies, discovered by the late A. Keramopoullos in a complex of the Mycenaean palace of Thebes (see *AE* 1909, p. 90 ff., *A Delt* 3 (1917), pp. 339-340. H. Reusch, *Die Zeichnerische Rekonstruktion*, passim).

At the end of the article some geographical notes about the Mycenaean palace complexes are also discussed on the evidence of the recent discoveries in Thebes.

THEODORE G. SPYROPOULOS

AN AGONISTIC INSCRIPTION FROM AMPHIPOLIS

(Figs. 1-2; Pls. 26-27)

After the arduous capture of Tyros (432 B.C.) Alexander the Great celebrated his victory by organising festivals and games at the famous sanctuary of Tyrian Herakles. These games are mentioned in an agonistic inscription found recently at Amphipolis. The inscription belongs to the pedestal of a monument erected in honour of an otherwise unknown hetairos Antigonos Kalla, who won a double victory as stadiodrome and hoplitodrome in the Tyrian games.

According to the lettering the inscription is dated to the 1st quarter of the 3rd century B.C.

CH. KOUKOULI - CHRYSANTHAKI

NOUVELLE LISTE D'ÉPHÈBES AU MUSÉE DE VEROIA

(Planches 28-29)

Une nouvelle liste d'éphèbes datant du 2ème quart du 3ème s. ap. J.-C., vient s'ajouter au nombre de dix à peu près autres listes connues, de provenance de Veroia.

La stèle qui contient l'inscription faisait part de l'autel de l'église de Sainte Anne avant d'être transportée au Musée local.

Le texte en question est inscrit sur une inscription antérieure érasée, datant probablement du 2ème s. ap. J.-C., dont les traces seulement se distinguent sur la surface inscrite du marbre.

La plupart des noms des éphèbes sont des noms communs dans la prosopographie grecque et surtout macédonienne; parmi eux un certain Statius Antigonos semble être le petit fils de l'homonyme éphébarque de l'an 177/8 ap. J.-C. (cf. V. Kallipolitis, *Γέρας Ἀ. Κεραμοπούλλου*, Salonique 1953, p. 305).

J. TOURATSOGLU

PRIVATE COLLECTION OF BASIL PAPAVALASSOPOULOS

(Pls. 30-34)

The author describes a small but very important private collection, presented by the owner Basil Papavlassopoulos to the Numismatic Collection of Athens, in 1967.

This collection contains 250 coins and 20 gems (cf. *ADelt* 23, Chronika B1, pp. 13-14). Most of the coins are ancient Greek (131) and Roman (111).

We mention a few examples of the most important types: trihemiobol of the Metropolis; the bronze of the Thessalian Confederacy, which has as reverse type a horseman instead of a horse: the coin of the Peloponnesian city Bura, of the time of Geta, and the bronze Cretan piece with the inscription ΑΙΝ ΑΩΝ.

This small collection contains at least two hoards: a) 17 bronze coins of Abdera, cf. pp. 137-138 nos. 20-36 and b) 37 Antoniniani of Gallienus, cf. pp. 164-169 nos. 182-218 of the catalogue.

EOS TSOURTI-KOULI

AUSGRABUNG EINER RÖMISCHEN VILLA AN DER KÜSTE VON DISTOMON

(Pläne 1-2; Taf. 35-40)

Im Sommer 1964 kam bei Ausschachtungsarbeiten für Hausfundamente im Ort Aspra Spitia an der Küste von Distomon (Plan 1) ein Gebäude von grossen Ausmassen und monumentaler Bauweise ans Licht. Es handelte sich in den spätesten Benutzungsphasen um eine Villa römischer Zeit, die die Anlagen einer Ölmühle aufweist. Wie aus den Funden und der verschiedenartigen Mauertechnik

hervorgeht, haben wir jedoch in dem Gebäude verschiedene aufeinanderfolgende Bauphasen zu unterscheiden, die zeitlich weit auseinanderliegen.

Der in dieser römischen Villa wiederverwendete griechische Bau besteht aus zwei mächtigen, turmartigen Kammern (Plan 2 A, B), die an der Front durch eine etwas vorspringende Mauer verbunden sind (Plan 2 Γ). Dieser griechische Bau gehört nach der Technik seines bis zu 2.20 m. hoch erhaltenen Mauersockels in die hellenistische Zeit.

Die ältesten auf dem Platz gefundenen Scherben gehen ins 5. Jahrhundert v. Chr. zurück; die spätesten Funde gehören ins letzte Viertel des 4. Jahrhunderts n. Chr. Sie geben uns den Zeitpunkt an dem das Gebäude entweder durch eine natürliche Katastrophe zerstört worden ist oder von seinen Bewohnern verlassen wurde.

ANG. ANDRIOMENOU

EHRENMAL DER CHAEROPOLEIA IN THERA

(Pläne 1-3; Taf. 42-43)

In der zerstörten Kirche Agia Triada des Dorfes Pyrgos auf der Insel Thera, befindet sich eine als Altar benutzte rechteckige Platte aus einheimischen Kalkstein, auf der sich der bisher fehlende Teil der Inschrift IG XII 3, 522 und eine dritte Ehreninschrift für den Bruder der Chaeropoleia, der Stifterin des Ehrenmals, Tiberius Claudius Quireina Medon, befindet.

Der neue Fund erlaubt uns die Ergänzung der bisher bekannten Inschriften und die Annahme, daß die Statuenbasis zur mittleren Exedra in der Nordagora der antiken Stadt Thera gehört.

CHARAL. SIGALAS

THE THEOTOKOS - ZODOCHOS PIGHI

ICONOGRAPHICAL ANALYSIS AND HISTORY OF THE SUBJECT

(Figs. 1-3; Pls. 44-55)

The iconographical subject of the Theotokos - Zoodochos Pighi (Spring Bearer of the Life) is associated with the homonymous pilgrimage (popularly known as Baloukli) outside the walls of Constantinople. It is the theme of this devotional icon. The pilgrimage has been performed from the early 14th century until shortly before the fall of Constantinople (1453) and again from 1727 onwards. This feast is celebrated on Friday of the Easter Week and has become wide-spread after its

service had been introduced in the printed Pentêcostaria, in the early 16th century at the latest.

It is deduced from relevant sources [Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (± 1320)] that the hagiaσμα itself consisted of a fountain in the shape of a quadrilateral pond resting on a crepis, with a small column in the middle supporting a basin in the type of the phiale of churches and monasteries. The whole structure lay in an underground crypt, open above and enclosed within a domed building erected on ground level. The dome was decorated with a mosaic representation of the Theotokos.

The iconographical subject of the Theotokos - Zoodochos Pighi represents the Virgin with the child in a basin rising from a pond, and several subsidiary figures around the pond. The subject of the Zoodochos Pighi illustrates the theological dialectic relation between the Virgin and the child, as expressed poetically by Nikephoros Kallistos Xanthopoulos. There are two distinct iconographical types:

Type A. 1. Synoptical variation: The Virgin is represented with extended arms and the child in front of her breast. It was first presented synoptically without the pond, in the church of Hagioi Theodoroi at Mistra (F i g. 1). In the church of the Aphen-tiko of the monastery of Brontochion at Mistra, the representation includes a natural spring instead of a basin, depicted as wavy water under the child, in front of the Virgin's body (P l s. 44 - 45). In the monastery of Chora (Kariye), the Virgin is portrayed in a basin, but without the child (P l. 46 α). The differences between these examples denote that the devotional icon of the hagiaσμα presented no particular iconographical features in earlier times, but merely belonged to the known type of the Theotokos Blachernitissa. The iconographical type of the Theotokos - Zoodochos Pighi was modelled on the basis of the poetic impression of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos from the hagiaσμα: i.e., as the water of the phiale was reflecting the image of the Theotokos from the mosaic representation on the dome, the Virgin appeared to be floating on the water. Perhaps the composition of this painting was executed following directions by Nikephoros himself. In the Serbian Psalter of Munich, which is a copy of a richly adorned Constantinopolitan prototype, the main subject is represented within a cave (P l. 46 β). This is perhaps a topographical misinterpretation of the fact that the hagiaσμα was in an underground crypt.

2. Developed variation: The phiale is characteristically depicted as rising from the quadrilateral pond. The presence of this variation in the Byzantine period is deduced from an epigram of Manuel Philes. It is first encountered in a wall-painting in the church of Hagios Ioannes at Mistra (P l. 47 α - β), where the healing qualities of the hagiaσμα are also implied for the first time (subsidiary figures).

Type B. First Phase: A distinctive feature of Type B is the representation of the Virgin holding the child in her arms in front of her breast (P l. 49). The presence of Type B coincides with the spreading of the Constantinopolitan feast of the Zoodochos Pighi over the whole Orthodox world in the early 16th century at the latest. In this initial phase, the quadrilateral shape of the pond has been preserved, but the crepis is absent.

Note : Another feature of Type B is the addition of lionhead spouts to the basin, originating from an icon apparently produced in Constantinople not later than the early 16th century. From the early 18th century the pond is depicted in the shape of a cross or quaternion adorned with motifs of the Western baroque (P l s. 49 and 50 α).

Second Phase: The composition is once more enriched with secondary figures (P l s. 50 β and 51). The literary source of this phase is the Synaxarion and Hymns of Friday of the Easter Week, and its preponderance dates from the 17th century.

Third Phase: It begins with the latest period of the Baloukli pilgrimage (1727), and is characterized by an increase in the number of the secondary figures, and a richer presentation of the pond and phiale. Among the earlier examples of the third phase are the icon of Dionysios of Phourna (1737) as described by himself in his *Hermêneia*, as well as two copper engravings by Christopher Zefar executed in Vienna (1744 and 1756). These examples were produced independently of each other, but they apparently followed a common prototype. Zefar's copper engravings give for the first time a topographical element: the representation of Constantinople as a setting for the composition. This feature appears also in a series of icons of later date (P l s. 52 - 55), which seem to be frequently encountered in Constantinople. These were commemorative icons purchased in Constantinople by the pilgrims of the hagiaσμα.

D. I. PALLAS

THE THEOTOKOS - RHODON TO AMARANTON

ICONOGRAPHICAL ANALYSIS AND ORIGIN OF THE TYPE

(P l s. 56 - 59)

The iconographical type of the Theotokos - Rhodon to Amaranton (the Unwithering Rose) presents as a rule the bust of the Virgin on a rose; the Virgin wears a maphorion (mantle) fastened in front of her breast and a crown on her head, and holds with her left hand Christ who stands dressed in royal robes (P l. 56: Icon from Thessaloniki, now in the Byzantine Museum of Athens). This type of the Theotokos illustrates the Troparion «Rhodon to Amaranton» of the Canon of Joseph the hymnographer, sung during the Service of the Akathistos. The Virgin is often portrayed holding a flower and usually accompanied by the symbols of her earlier Biblical attributes: the lamp, ear of corn, mountain, bridge, stairway, city, ark, etc. These are poetical and theological figures of speech, encountered both in the Akathistos Hymn and the Canon of Joseph.

The iconographical type of the Theotokos - Rhodon to Amaranton is exclusively seen in icons or triptychs and constitutes the devotional - festive icon of the Service of the Akathistos. It is of the latest products of Post-Byzantine religious art.

Icons of that type are frequently encountered in Constantinople, whereas on Mt. Athos they only occur as exceptions (Monastery of St. Paul). Until the end of the 17th century there had been no special devotional - festive icon of the Service of the Akathistos. As a rule, the Hymn was sung in front of an icon of the Theotokos Hodegetria or, in later years, of the Theotokos Glykophilousa or Galaktotrophousa.

The type of the Theotokos - Rhodon to Amaranton owes its existence to a misinterpretation; for, in Joseph's Canon, the attribute «Rhodon to Amaranton» refers in fact to Christ and not to the Virgin. The representation of Christ as «Rhodon to Amaranton» appeared first in Post-Byzantine East, on an engraving of Western style contained in the book «Neos Thesaurus», printed in Venice in 1612. The Theotokos is portrayed standing with the child stepping on a crescent; roses are growing from the child's head. The crescent is a schematized rendering of clouds (heaven) and occurs particularly in works of Italian art, where the Virgin is often represented on a crescent holding the child and carrying a rose, or holding the child who carries the rose. This representation is known as the Virgin of the Rosary (Vierge du Rosaire, Rosenkranzmadonna).

However, the iconographical type of the Greek subject of the Theotokos - Rhodon to Amaranton did not originate from the direct reproduction of a definite Western prototype, but is the indirect product of a processing of Western iconographical elements with as starting point concepts from the Akathistos Hymn.

In Post-Byzantine art the representation of the Theotokos in iconographical association with roses and other flowers is first encountered in an icon now in the Museum of the History of Art at Vienna, a gift to the emperor Leopold I and his wife Eleanor (Pl. 56), dated to about 1700. In this particular instance, the crescent has been replaced by a basin with lionhead spouts; thus, we have a fusion of the theme of the Theotokos - Rhodon to Amaranton and that of the Theotokos - Zoodochos Pighi (cf. *Akathistos Hymn*, oec. 17, «Hail receptacle of the Wisdom of God»; Joseph, *Canon*, od. 1, 3. «Hail, our Lady, everflowing source of the living water»).

The roses around the central theme recall a painting by Domenico Veneziano. In the icon of the Theotokos - Rhodon to Amaranton from Selymbria in Propon-tis, a work of the painter Demetrios (1703), now exhibited in the Sofia Museum (Pl. 57), Christ is represented as stepping on roses spread on a lectern, his figure rising like a flower among the roses. The lectern has remained in later works as an iconographical remnant, in the form of a simple quadrilateral podium made of planks. In an icon of the Byzantine Museum, a work of the painter Balasios (Pl. 58), dated to 1738, the Theotokos is for the first time represented above a garland of roses and other flowers, perhaps due to the influence of a Western prototype. In the complete form of this iconographical type representing the Theotokos on a large rose, the Virgin, who is portrayed wearing a maphorion fastened in front, derives from the Venetian Madre della Consolazione, an iconographical type already introduced in Post-Byzantine art.

All indications lead to the conclusion that the type of the Theotokos - Rhodon to Amaranton has evolved in Constantinople. The rich iconographical content and

confessional character of the icon of Vienna (P l. 57), as well as a certain undertone of diplomatic compliment (portraits of Leopold and Eleanor, their coat of arms), designate a place of origin characterized by theological activity and political contacts with foreigners, such as were to be found only in Constantinople at that age. This was probably a gift of Alexander Mavrogordato to his friend Leopold, or of Dositheos, Patriarch of Jerusalem, a friend of Alexander Mavrogordato, to Leopold at the time of the Peace of Carlowitz (1698). The icon dated to 1703 (P l. 58) is also to be ascribed to the Constantinopolitan art. It appears that the subject of the Theotokos - Rhodon to Amaranton spread from Constantinople to other cities, particularly Thessaloniki, which is the provenance of a great number of icons of this type included in the collection of the Byzantine Museum of Athens. With respect to the late appearance of this type of icon of the Theotokos, it is interesting to note that the Service of the Akathistos is also of relatively late date, having been consecrated in about the mid-15th century.

D. I. PALLAS

PAINTING IN CONSTANTINOPLE AFTER THE FALL

QUESTIONS OF METHOD

(P l s. 60 - 68)

1. As suggested in a study of mine, the icon representing Hagios Eustathios with stucco relief decorations in the background, dated to about 1600, now at Salamis, shows an influence of the Constantinopolitan art both before and after the fall of the capital. My opinion had been based on the common features also present in a double-sided icon (Hagios Georgios - Pantokrator) at the Sacristy of the Patriarchate in Constantinople, and an icon of the Crucifixion at Pringiponnesos in Propontis. Of the two sides of the former icon, the one portraying Hagios Georgios is of earlier date and bears the name of the patron saint of the Patriarchate church; moreover, being double-sided, this icon is associated with an earlier devotional tradition in Constantinople before the Fall. The other icon is, I believe, associated with the same artistic traditions as the reliquary of Bessarion, which belongs to the Constantinopolitan Art of the period before the Fall. Thus, I laid the problem with respect to the existence of religious painting in Constantinople after the Fall (see *Charisterion to A. K. Orlandos III*, 328 - 369).

2. In a critical essay of his [*Delt. Christ. Arch. Hetair.* 5 (1966 - 1969), 186], Mr. M. Chatzidakis suggested that there had been no religious painting in Constantinople after the Fall, since we know nothing of it. He writes: « Not a single . . . icon has been so far known from Constantinople », his main argument being that we do not know any names of painters who had been of Constantinopolitan ori-

gin or who had worked in Constantinople after the Fall. He states further, that this is a more general phenomenon observed also in Thessaloniki, Smyrna and Ioannina. Mr. Chatzidakis' thesis is that there had been no religious painting in the cities after the fall of the capital.

3. According to an earlier thesis advanced by Mr. Chatzidakis, following the Fall of Constantinople icon - painting had become mostly an urban art. It should be noted at this point that from the late 16th and well into the 17th century, approximately 200.000 Christians lived in Constantinople, where there existed 32 to 47 parish churches as well as 9 monasteries¹, whose religious life, as one would reasonably expect, was made more vigorous by the presence of the Patriarchate. A characteristic fact is the absence of evidence recording the import of icons of Cretan, Ionian or Venetian origin; nor are icons from these or other centres known in Constantinople. So far, at least, only one instance is known of an icon of the Zoodochos Pighi that had been imported from Russia.

However, we do know that in 1575 the Patriarchate church was supplied with «very fine», new icons; and that the old icons were then renovated — in Constantinople, of course — probably by the painter of the new icons of the church. In like manner we should accept that the icon of the Theotokos Glykophilousa (Byzantine Museum Inv. No. 1136/T. 137), which has come from Thessaloniki (Pl. 60), had been locally renovated, i.e. its subject precisely repeated on a new layer above the old one. We also know that an icon was presented to Gerlach in 1578, by the Protonotarios of the Patriarchate, Theodosios Zygomalas. In this particular instance, the representation of the Theotokos and Hagios Theodosios the Koinobiarch, the patron saint of Zygomalas, leads to the assumption that the icon was a new one, specially commissioned for the occasion and most probably painted in Constantinople. The existence in Constantinople of a painter connected to the circles of the Patriarchate is deduced from the fact that in 1581 were prepared at the Pammakaristos copies of the portraits of Andronicus Palaeologus and his wife Anna, to be sent by Zygomalas to Martin Crusius at Tübingen. Thus, within a lapse of six years we know of four instances in which religious paintings were executed in Constantinople in the 16th century. By the middle of the 17th century, we hear of the painter Neilos, probably a hieromonk, who was appointed by the Patriarchal Synod as Bishop of Tzia and Thermia, i.e. Kea and Kythnos (1646). Apparently Neilos left for his province, but it is most probable that he had worked as a painter in Constantinople too. Again, in 1672, a painter illuminated with miniatures a Patriarchal document to the Ambassador of France at Constantinople. Finally, we learn from a note of the year 1702, that works of painting were executed in the church of the Kaphatiani at Galata in Constantinople.

Unfortunately — with the exception of Neilos — the names of these painters of the 16th, 17th and early 18th centuries have not been recorded. However, we have the name of Constantine Byzantios, painter of the icon of the Theotokos at the monastery of Chalki, cited by Caisarios Dapontes in about 1768 (the date

1. There exists evidence of such numerous Christian populations in Thessaloniki and Smyrna.

1768 constitutes a *terminus ante quem* for the painter). It is probable that the artists, Demetrios, painter of the icons of Selymbria (in 1703), exhibited in the Sofia Museum, and Constantine of Adrianople (between 1727 and 1739), were trained in Constantinople. In the early 19th century, Nicholas of Chios (between 1812 and 1818) worked in Constantinople, whilst Anagnostes Byzantios (1820) was most certainly of Constantinopolitan origin. Also known are the painters Constantine (18th century) from Smyrna, Demetrios (Dimitar, 1614) and Michael (1786) from Thessaloniki, and other painters from Ioannina. On the other hand, the information that during the Turkish occupation Christians enjoyed greater freedom in the performance of their devotional rites both in Constantinople and Thessaloniki, i.e. in large cities, than in villages, is of particular interest in our attempt to reach the right conclusions with respect to our problem.

Andreas Xyngopoulos attributes the scarcity of old icons in the above-mentioned cities to the fact that it had become customary to collect old icons and send them to Constantinople, where they were used as combustible material for the preparation of the holy ointment (myron) in the Patriarchate. This notwithstanding, the existence of 135 old icons, mostly unknown to us, has been noted in Constantinople. Since, however, the icons of cities such as Constantinople and Thessaloniki have not been studied yet, it would be premature and unwise to speak a priori of the still unknown stylistic features of this painting material.

4. With respect to the icon material of Constantinople, it should be considered as certain that in the afore-mentioned double-sided icon of the Patriarchate (sec p.), the side representing the Pantokrator, which is of later date than the reverse representing Hagios Georgios, had been painted locally, i.e. in Constantinople. From the same artistic tradition of the icon of Hagios Georgios (Pl. 61) has sprung another icon of Hagios Georgios in Constantinople (Pl. 62). It is thus easy to distinguish among the known Constantinopolitan material, a number of icons with distinct stylistic features and suggest Constantinople as their place of origin. This hypothesis could be refuted only if the icons in question were to be justifiably ascribed to other artistic traditions.

5. Certain subjects, such as that of the Theotokos - Zoodochos Pighi and the Theotokos - Rodon to Amaranton, point to Constantinople, and so do, stylistically speaking, the icon Epi soi chairei (Over thee enjoys) displayed in the Byzantine Museum of Athens (Pl. 63) as well as two icons of St. John the Baptist, the one at the Proti island (Pl. 64) and the other, which is of Constantinopolitan provenance, in a private collection in Athens (Pls. 65 - 66). The latter is stylistically related to icons of the Zoodochos Pighi of Constantinopolitan origin. We may also attribute to Constantinople icons found in various places, showing stylistic features relative to those of the icons in the Sacristy of the Patriarchate (Pls. 61 - 62).

6. Our knowledge of Post-Byzantine painting is still incomplete, and the distinction of local artistic traditions — not «schools» — is often empirical. Before any attempt is made to ascribe certain icons to a definite artistic tradition, the local material of each site should be studied. Notably, a study must be made of the ma-

terial existing in or originating from Constantinople or Thessaloniki, so that special stylistic features would be revealed, if at all present. Miniatures of Athonite manuscripts of the 16th century have already been attributed to the art of Thessaloniki (K. Weitzmann). The usual method of the history of art, by which certain works have been ascribed to Constantinople before the Fall, may well be applied to works dating after the Fall, irrespective of the existing or non-existing evidence on painters. Icons bearing the signature of painters are only exceptionally encountered among the material of Constantinople and Thessaloniki. Presumably, the absence of signatures is in this instance in keeping with an earlier tradition. Generally speaking, however, the presence of a signature on the portable icons is probably associated with the production and distribution of icons outside their place of origin. In like manner, the presence of the painter's signature in wall-paintings constitutes rather an attempt of the wandering artist to find work abroad by making himself known, than an influence of the Italian spirit of the Renaissance.

APPENDIX

Icons with relief decoration in the background: From a number of approximately thirty icons whose background is filled with stucco reliefs, we may deduce with certainty the existence of two centres where this technique was applied — one in Cyprus and the other in Constantinople. It is to Constantinople that we should most probably ascribe the icon of the Apostles St. Peter and St. Paul — now in the Byzantine Museum of Athens — (P l. 67), which shows several resemblances to the similar icon of Hagios Eustathios at Salamis (P l. 68).

D. I. PALLAS

TÊTE PROVENANT DE L'ATELIER DE L'HÉRAION ARGIEN

(Planches 69 - 75)

Le fragment d'une tête de femme publié ici se trouve (sans no d'inventaire) parmi les nombreuses sculptures déposées aux réserves du Musée National d'Athènes. Malgré le mauvais état de conservation de la pièce, on remarque d'une part une haute qualité de travail, et de l'autre des analogies avec des sculptures de provenance connue. La tête (P l. 69, 70 a - β) (qui a pris le no 4817), en marbre parien (grains assez gros; h. max. 0,12m.) conserve le visage à partir des yeux environ, jusqu'à la ligne du début du cou, ainsi qu'une petite partie, informe, du crâne. Le nez est arraché, les globes des yeux, qui manquent aujourd'hui, étaient rapportés. Sur la joue droite un reste arraché de relief curviligne est interprété comme trace d'une mèche de cheveux collant sur la joue ou comme bord d'un couvre-cheb (casque ou bonnet phrygien). L'oval large du visage, sa construction massive

et ses traits conservés, le travail fin des détails et du modelé ainsi que l'expression, permettent un rapprochement de cette tête à des sculptures péloponnésiennes et plus spécialement à celles provenant de l'Héraion d'Argos. En faveur de ce rapprochement témoignent également la similitude du marbre et son état (usure et teinte de la surface), ainsi que la technique des yeux rapportés.

Parmi les sculptures de l'Héraion (cf. G. Lippold, *Hdb. d. Arch.* III 1, p. 201 sqq. Pl. 74, 3; Ch. Picard, *Man. d'Arch.* II² 1939, p. 816 sqq.; R.C. Wood, *Argive Heraion Sculpture, Papers of the American School of Classical Studies* 1952) ce sont les têtes fragmentaires nos 1566 et 1565 du Musée National qui présentent les éléments les plus étroitement apparentés à notre fragment. La description détaillée et l'analyse de leurs formes font ressortir nettement l'étroite relation avec le fragment no 4817, les analogies par rapport aux têtes de l'Héraion (par exemple têtes no 1571, no 1564 et no 1562 du Mus. Nat. (cf. Waldstein, *The Argive Heraeum* I, p. 189 sqq. Pl. XXXVI, XXXIII, 1 - 2, XXXII, 4) ainsi que les caractères qui les classent avant la fin du Ve s. av. J. - C. (malgré les avis contraires; cf. F. Eichler, *ÖJh.* XIX - XX (1919) p. 43 no 53; W.H. Schuchhard, *AM* LII (1927) p. 149 sq. n. 1).

Plus spécialement, en ce qui concerne la tête no 1566 du Mus. Nat. (Pl. 71 - 72 α - β), bien que son état soit fragmentaire, on relève des traits polyclétéens et la parenté de ce visage de jeune homme avec celui de l'Ephèbe dit de Westmacott (A. H. Smith, *Catalogue of the British Museum* III, 1904 p. 106 sqq. no 754), tandis que les détails techniques et le conservatisme des formes de la tête virile no 1565 Mus. Nat. (Pl. 73 - 74 α - β, 75 α - β) sont mis en valeur (certaines analogies avec la Niobide du Musée des Thermes; cf. R. Lullies - M. Hirmer, *Griech. Plastik*, 1956, Pl. 174 - 175; rapprochement à l'Apollon du Mus. des Conservateurs cf. E. Langlotz - M. Hirmer, *Die Kunst der Westgriechen*, no 115 - 117).

Des références à des exemples provenant de la Grande Grèce et leur rapport aux sculptures étudiées ici, s'accordent avec nos connaissances concernant les influences entre la sculpture des centres péloponnésiens, comme Argos et Phigalie et celle des villes de l'Italie du Sud et de la Sicile, production qui comporte des éléments doriens et attico-ioniens (A. Rumpf, *RM* 38 - 39 (1923 - 24) p. 444 sqq.). D'autre part, des influences réciproques sont connues depuis longtemps entre l'art de l'Argolide et la sculpture attique (Ern. Pfuhl, *JdI* XLI (1926) p. 162 sqq.), vers la fin du Ve et le début du IVe s. av. J.-C. Des traces de cette influence du style attique sur la sculpture de l'Héraion pourraient être reconnues sur notre fragment, mais leur caractère reste limité. On constate donc sur les têtes du Musée National étudiées plus haut, une unité de formes et de travail qui attestent de leur contemporanéité, ainsi qu'une simplicité et un conservatisme, caractère par excellence de la sculpture péloponnésienne. Leur attribution à des sculptures tympanales reste douteuse, tout en s'agissant de pièces en ronde-bosse dont les variations de dimensions respectives sont minimales. En conclusion, on pourrait aboutir ainsi à la conception d'un groupe de combat auquel appartiendrait la tête no 1565, celle d'un guerrier casqué luttant et angoissé, ainsi que la tête no 4817 d'une figure féminine, à expression calme, mais en mouvement vers la gauche (peut-être une figure

d'Amazone). La tête du jeune homme no 1566 se rattacherait à un groupe analogue en ronde-bosse ou à une statue isolée. Ces sculptures sont, par rapport aux têtes des métopes, d'un travail plus détaillé, destinées probablement à être vues de près.

L'attribution possible du fragment no 4817 au groupe des sculptures de l'Héraion argien, son addition à cet ensemble et l'étude de la tête pourraient présenter quelque importance relativement aux problèmes concernant la sculpture de l'Héraion en général (cf. P. Amandry, *Charites* 1957, p. 79 sqq.).

ELIANE RAFTOPOULOU

Παροράματα

σ. 121, στ. 15: ἀντι Inscrizioni ἀνάγνωθι Inscrizioni

σ. 147, στ. 32: ἀντι ϙ ἀνάγνωθι ϙ

σ. 216, στ. 16: ἀντι παρακειμένης ἀνάγνωθι παρακινημένης

σ. 255, στ. 29: ἀντι ἔμπρεσσιονιστικὸ ἀνάγνωθι ἱμπρεσσιονιστικὸ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Οι άνδριάντες Γ, Β και Δ

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

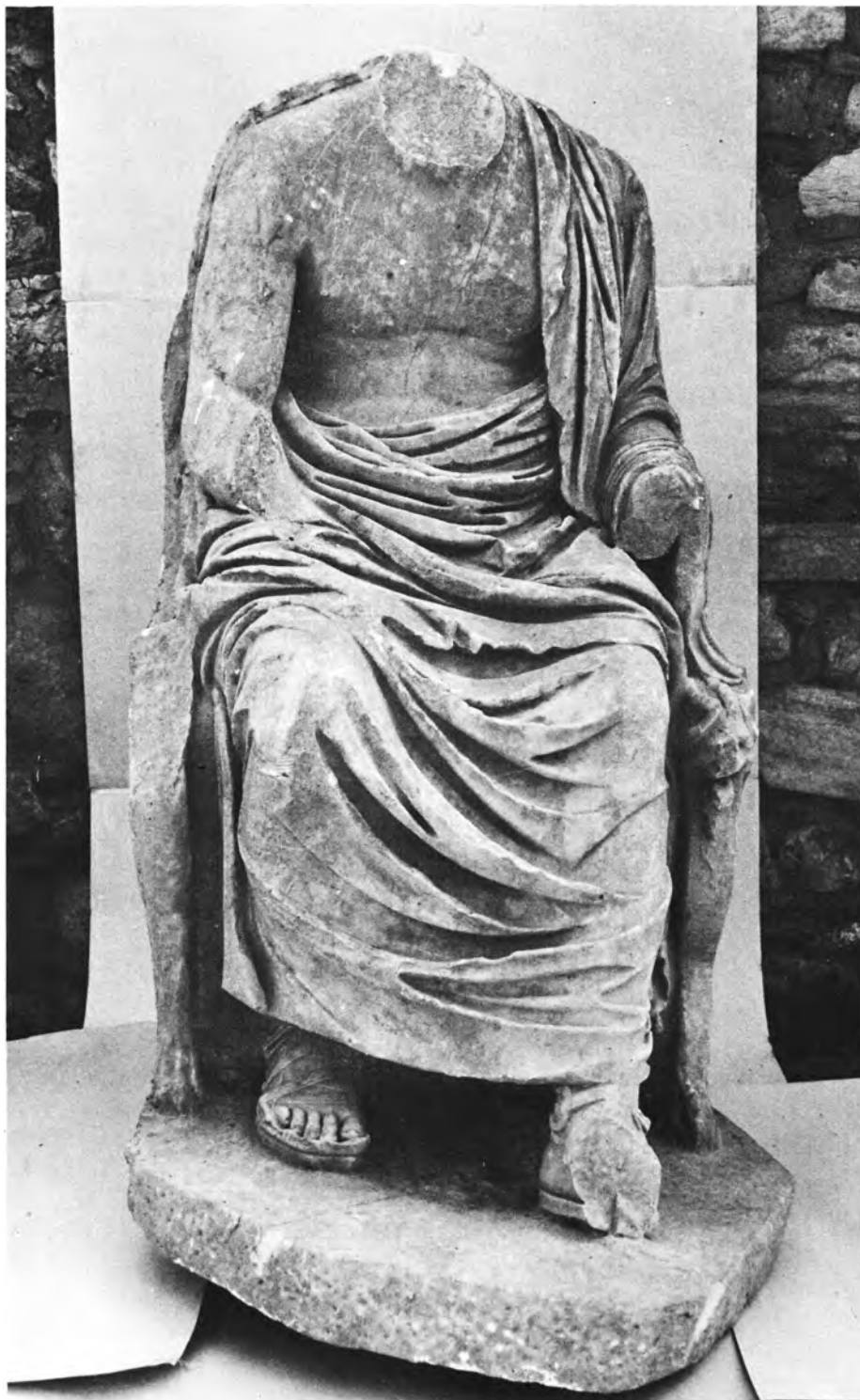

Ὁ άνδριās Α (Μ 481). Προσθία ὄψις

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

Ὁ ἀνδριὰς Α (Μ 481). Πλαγία ὄψις

Ὁ άνδριάς Β (Μ 886)

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

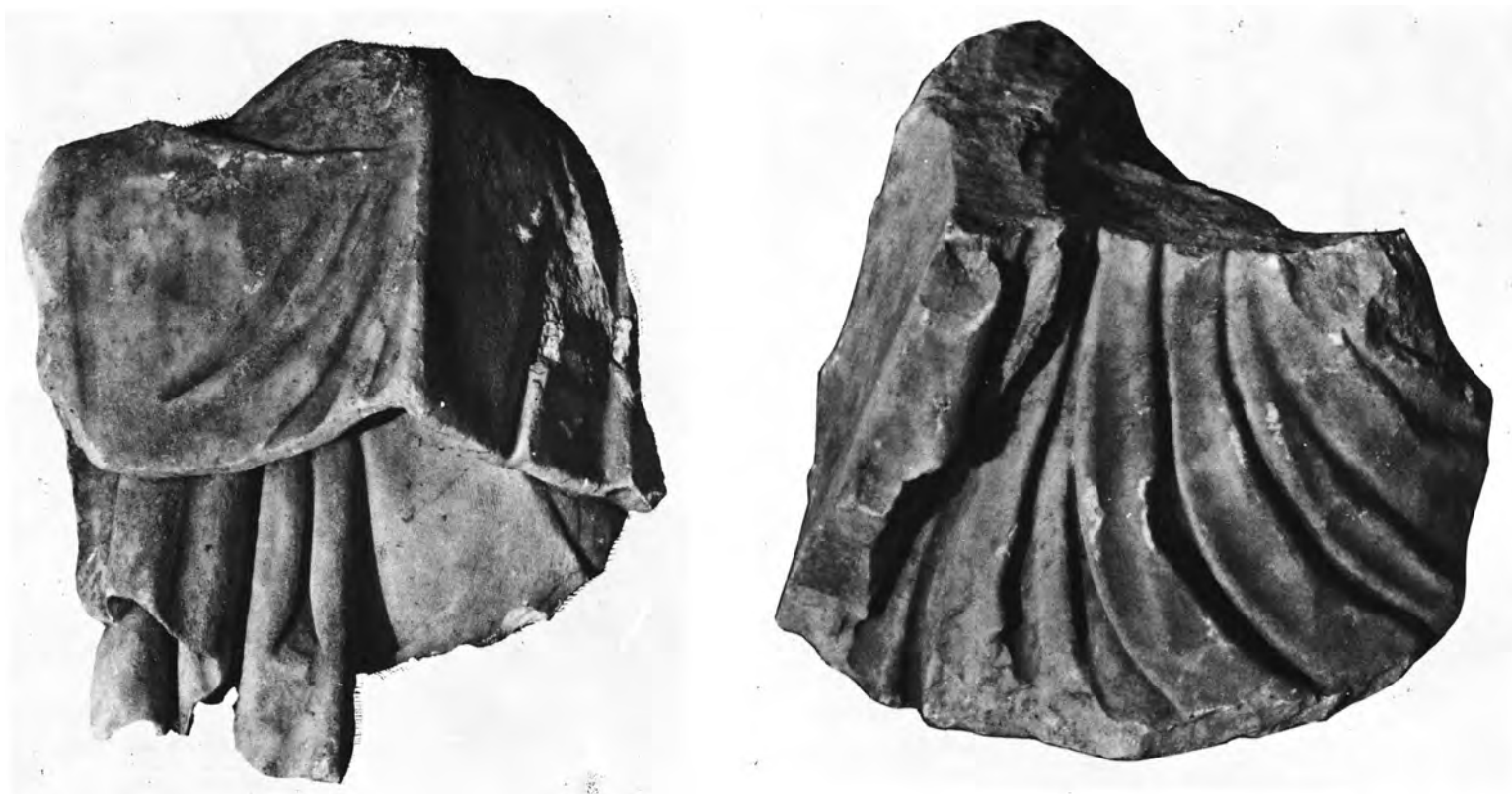
Ο άνδριάς Γ (M 887)

Ὁ ἀνδριὰς Δ (Μ 888)

Κορμός ανδριάντος Ε

α. Ἄριστερό γόνατο (ἀνδριάντος Ε); β. Πτυχές ἀπό τὸ δεξι ἰσχίο τοῦ ἀνδριάντος Ε

Στήλη μετ' αγωνιστικοῦ καταλόγου ἐκ Λεβαδείας

10

44a

43

44

48

42

38

40

56

68

69

70

55

61

63

73

Piraeus - Zisterne. Schwarzfirnisware

79

80

85

86

82

83

84

87

88

89

Piraeus - Zisterne. Schwarzfirnis- und Westabhangware

90

91

92

94

95

93

96

97

99

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher

100

101

98

102

103

104

105

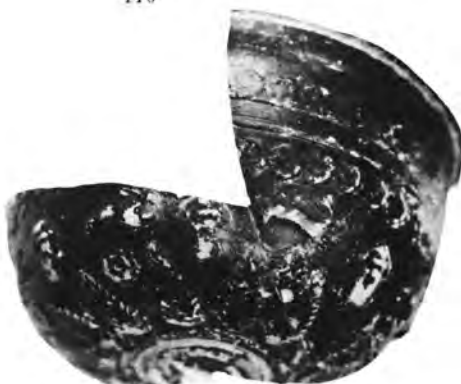

106

107

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher

INGRID METZGER

120

120

121

121

122

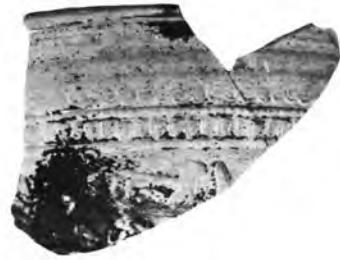

122

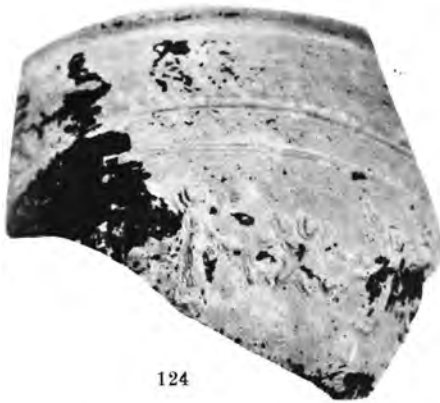
Piraeus - Zisterne. Megarische Becher

123

123

124

108

110

126

126

125

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher

INGRID METZGER

1

2

3

4

5

6

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher Nr. 129

127

128

165

166

167

168

170

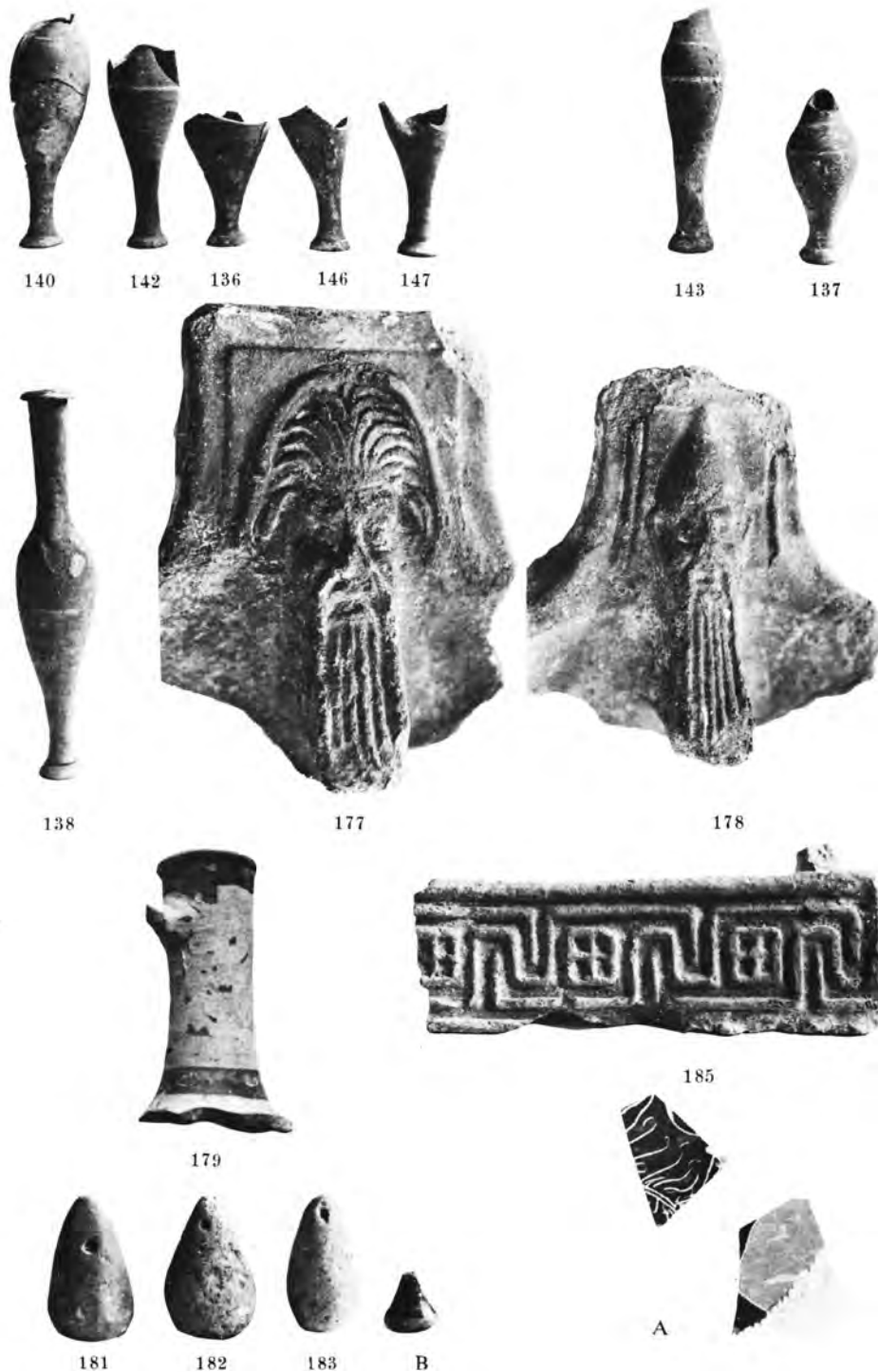

174

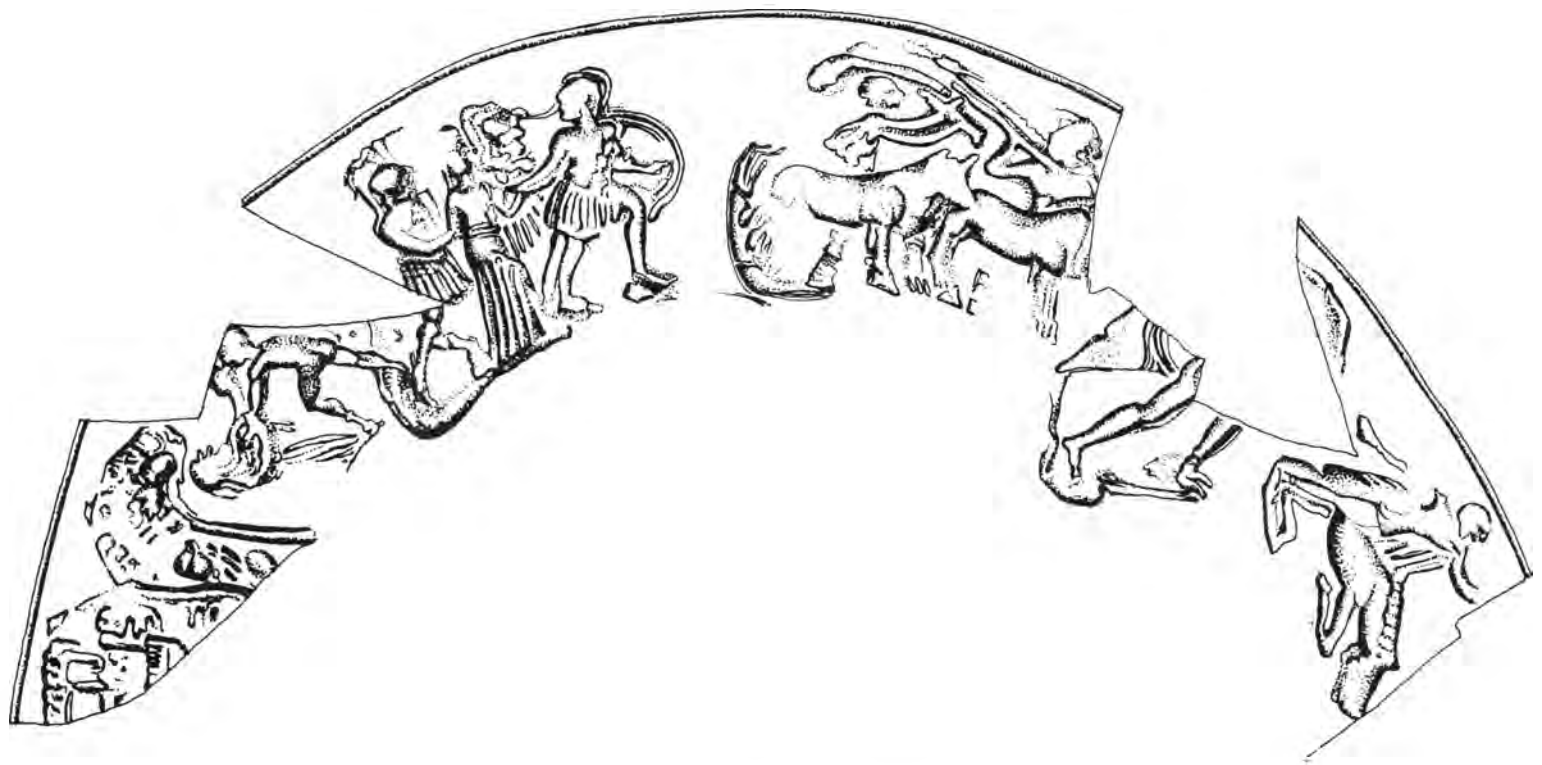
175

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher und Lampen

Piraeus - Zisterne. Unguentaria, Küchenkeramik, Lagynoshals, Webgewichte, Architekturfragment usw.

INGRID METZGER

Piraeus - Zisterne. Megarische Becher Nr. 129 (vgl. T a f. 17)

INGRID METZGER

α - β. Θήβαι. Θραύσματα τοιχογραφιών ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Δαγδελῆνη

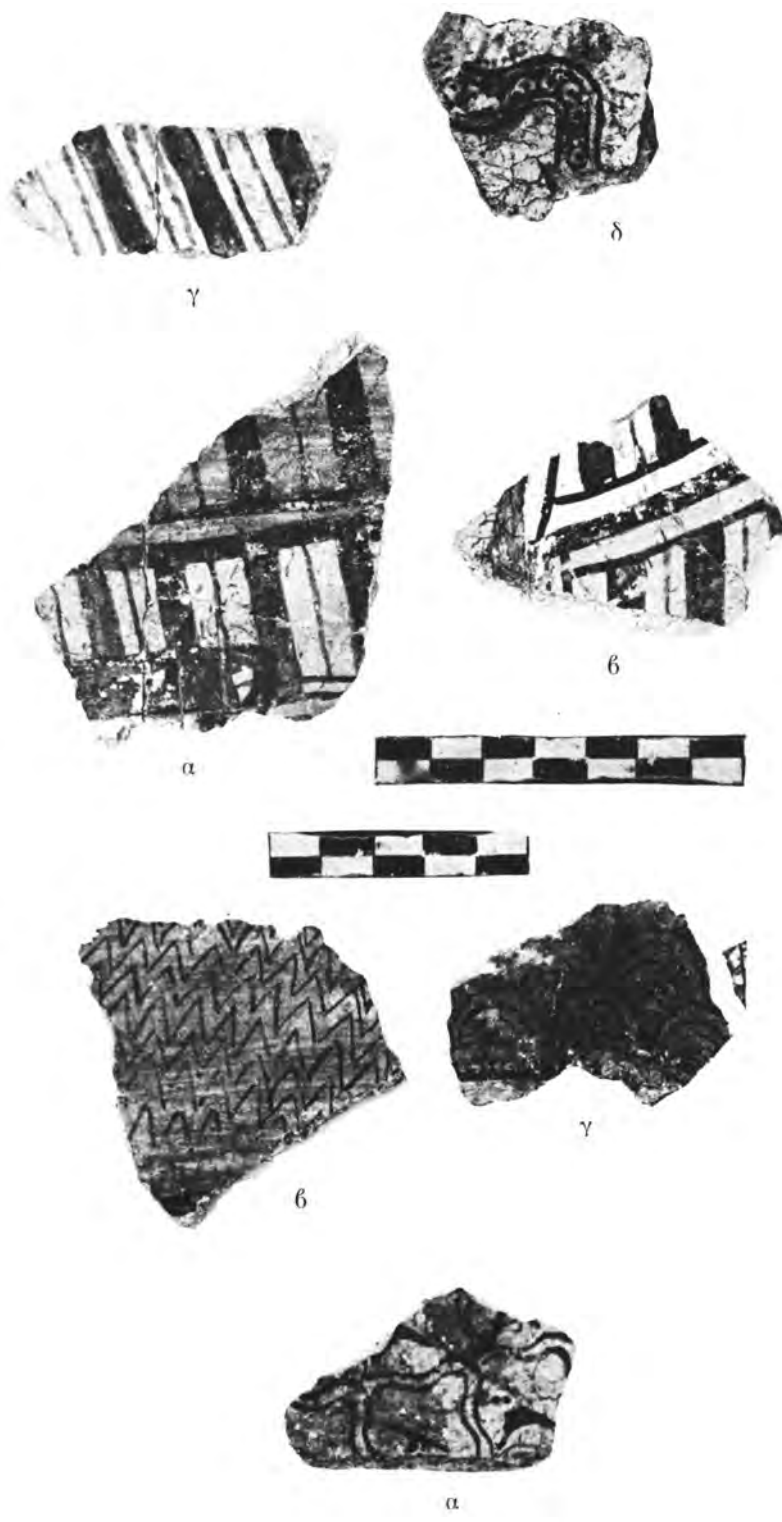

α - β. Θήβαι. Θραύσματα τοιχογραφιών ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Λαγδελένη

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Θήβαι. Θραύσματα τοιχογραφιών ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Δαγδελένη

α - β. Θήβαι. Θραύσματα τοιχογραφιών ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Φίλου

α - β. Θήβαι. Θραύσματα τοιχογραφιών ἐκ τοῦ οἰκοπέδου Φίλου

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Μαρμαρίνη πλίνθος μετ' ἀγωνιστικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ Ἀμφιπόλεως

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

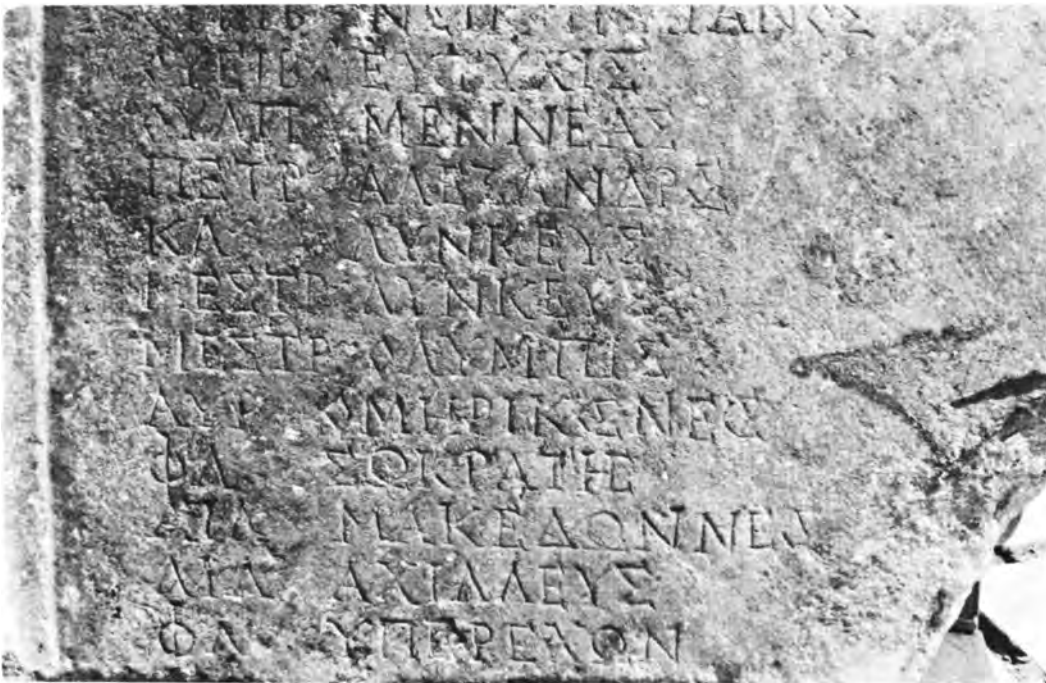

α. Μαρμαρινή πλίνθος μετ' ἀγωνιστικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ Ἀμφιπόλεως, β. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου μετὰ τῶν τόμων

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Μουσείον Βερούας : α - β. Μαρμαρίνη στήλη μετὰ καταλόγου ἐφήβων

Μουσείον Βεροίας : α - β. Μαρμαρίνη στήλη μετά καταλόγου εφήβων

Συλλογή Βασ. Παπαβλασοπούλου

57

63

63

71

58

69

69

66

77

77

75

78

86

98

91

105

107

107

92

Συλλογή Βασ. Παπαβλασοπούλου

108

110

108

112

113

111

109

114

117

120

Σύλλογή Βασ. Παπαβλασοπούλου

Συλλογή Βασ. Παπαβλασοπούλου

166

172

175

199

187

199

215

201

245

Συλλογή Βασ. Παπαβλασοπούλου

Παραλία Διστόμου : α. Γενική άποψις τῶν ἀνασκαφέντων τμημάτων πλὴν τῶν θεμελίων Δ, Ε, Θ,
β. Τὰ διαμερίσματα Β, Γ, Α

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

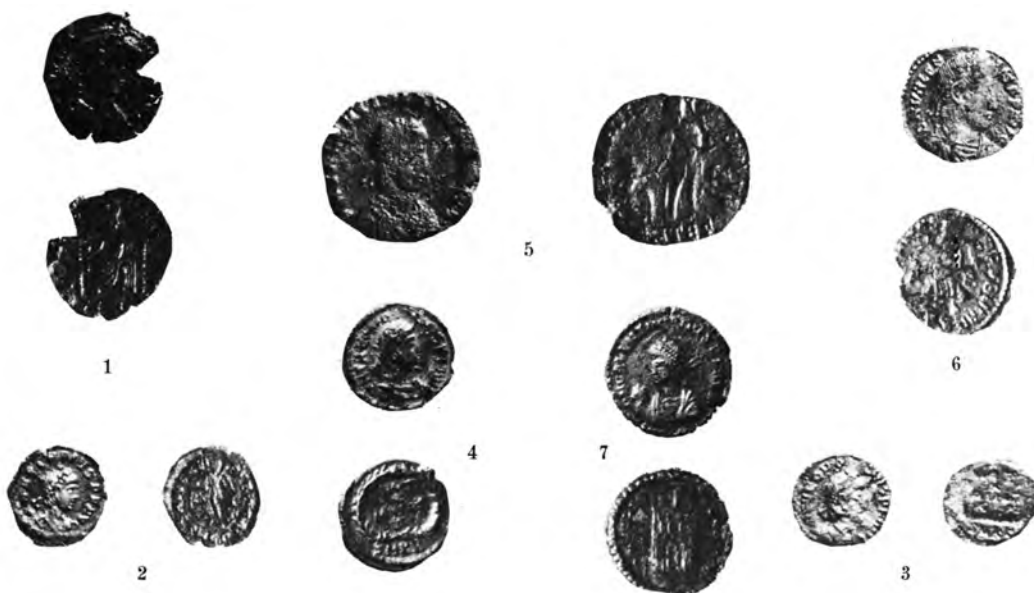
Παραλία Διστόμου : α. Αί θεμελιώσεις Δ, Θ, Ε, β. Γενική άποψις του βορείου συγκροτήματος

Παραλία Διστόμου : α. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Γ μετὰ τμήματος τοῦ ἐγκαρσίου τοῖχου, β. Ὑπολείμματα μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος Α

Παραλία Διστόμου : α. Σύστημα έλαιοπιεστηρίου, β. Ό λίθινος τριπήρ, γ. Ό παρά τὸ θεμέλιον Η χῶρος μετὰ τοῦ τμήματος κίονος

Παραλία Διστόμου : α. Νομίσματα ἐκ τοῦ οικοδομήματος, β. Ἀπότμημα εἰδωλίου βοός, γ. Χριστιανικός λύχνος, δ. Τὸ ἕμισυ οἰνοχόης, ε. Ἄγγεια ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς δεξαμενῆς, ζ. Οἰνοχόη ἐκ τοῦ διαμερίσματος Δ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

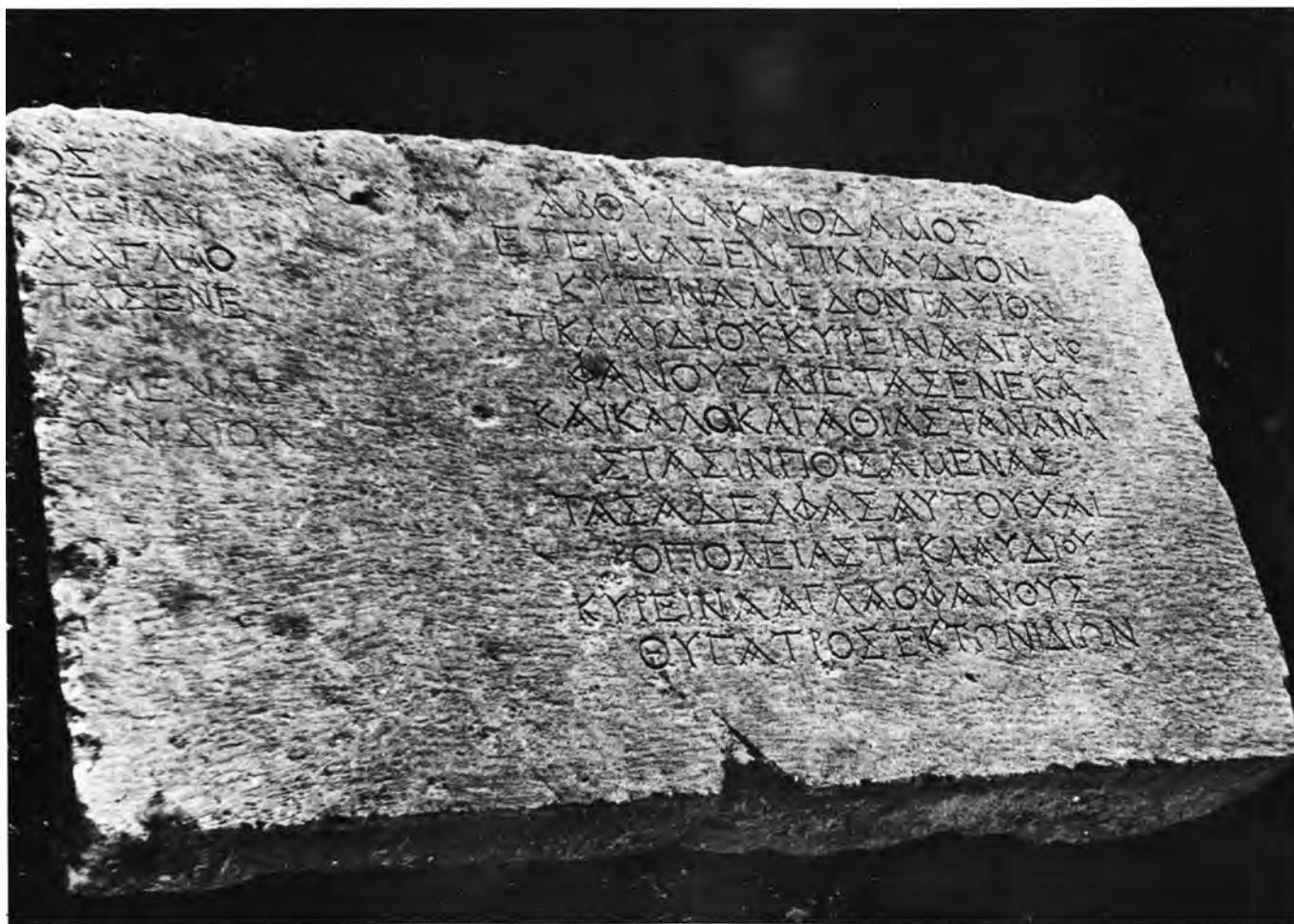

a - b. Mint of Thessaloniki. Billon trachy of Michael VIII Palaeologus (Museum of Thessaloniki),
c. Lily-relief on a marble impost from the northern colonnade in the church
of the Perivleptos at Mistra

J. TOURATSOGLOU

Ἡ πλάξ III εἰς Ἄγιον Τριάδα Πύργου Θήρας

Ἡ πλάξ III εἰς Ἁγίαν Τριάδα Πύργου Θήρας

Βόρειος Ἀγορά Θήρας : α. Τὰ ναόσχημα οἰκοδομήματα ἀπὸ ΝΑ., β. Τὸ κεντρικὸν ναόσχημον οἰκοδομημα ἀπὸ Α.

Τοιχογραφία στο Ἄφεντικό Μυστρά (φωτ. Φ. Ζαχαρίου)

Τοιχογραφία στό Ἄφεντικό Μυστρᾶ (πρβλ. Πί ν. 44) (φωτ. Φ. Ζαχαρίου)

α. Ψηφιδωτό στη μονή τῆς Χώρας (Underwood, *Kariye*, πιν. 550), β. Σερβικό Ψαλτήριο, μικρο-
 γραφία (Strzygovski, *Serb. Psalter*, πιν. XLVII, 144)

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

α - β. Τοιχογραφία Ἁγίου Ἰωάννου Μυστρᾶ (λεπτομέρειες)

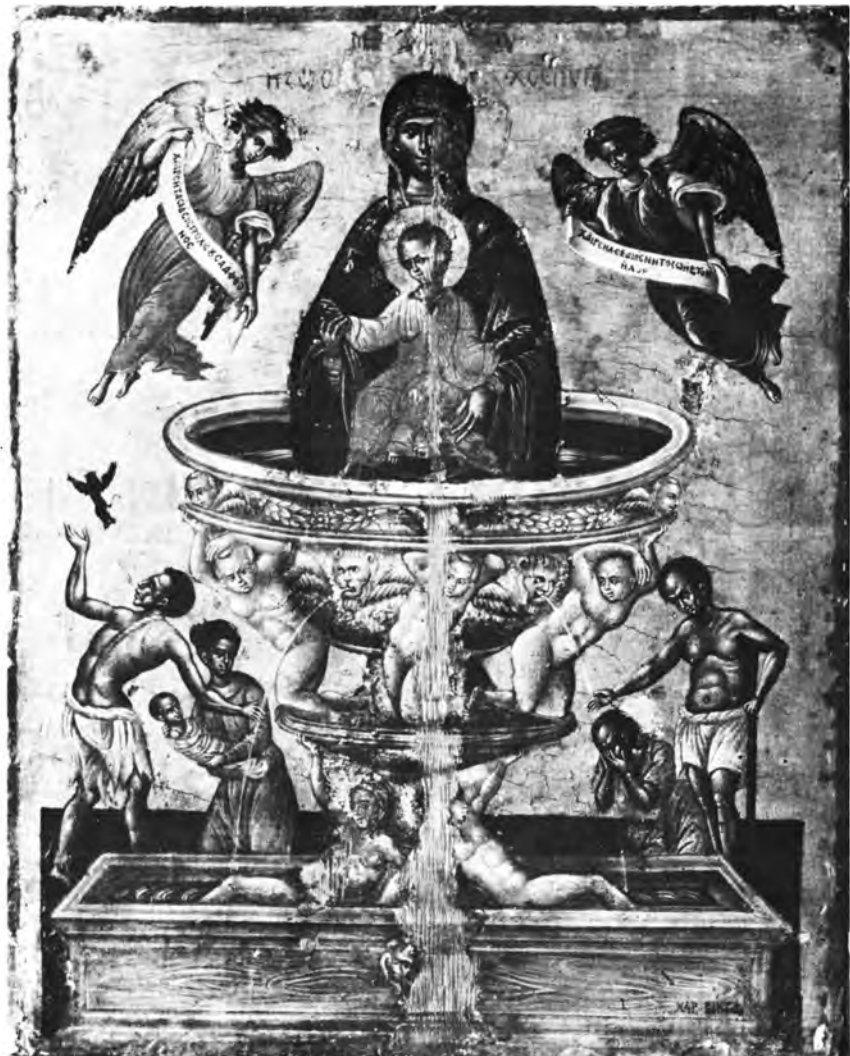

Εικόνα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης ἀριθ. 284

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

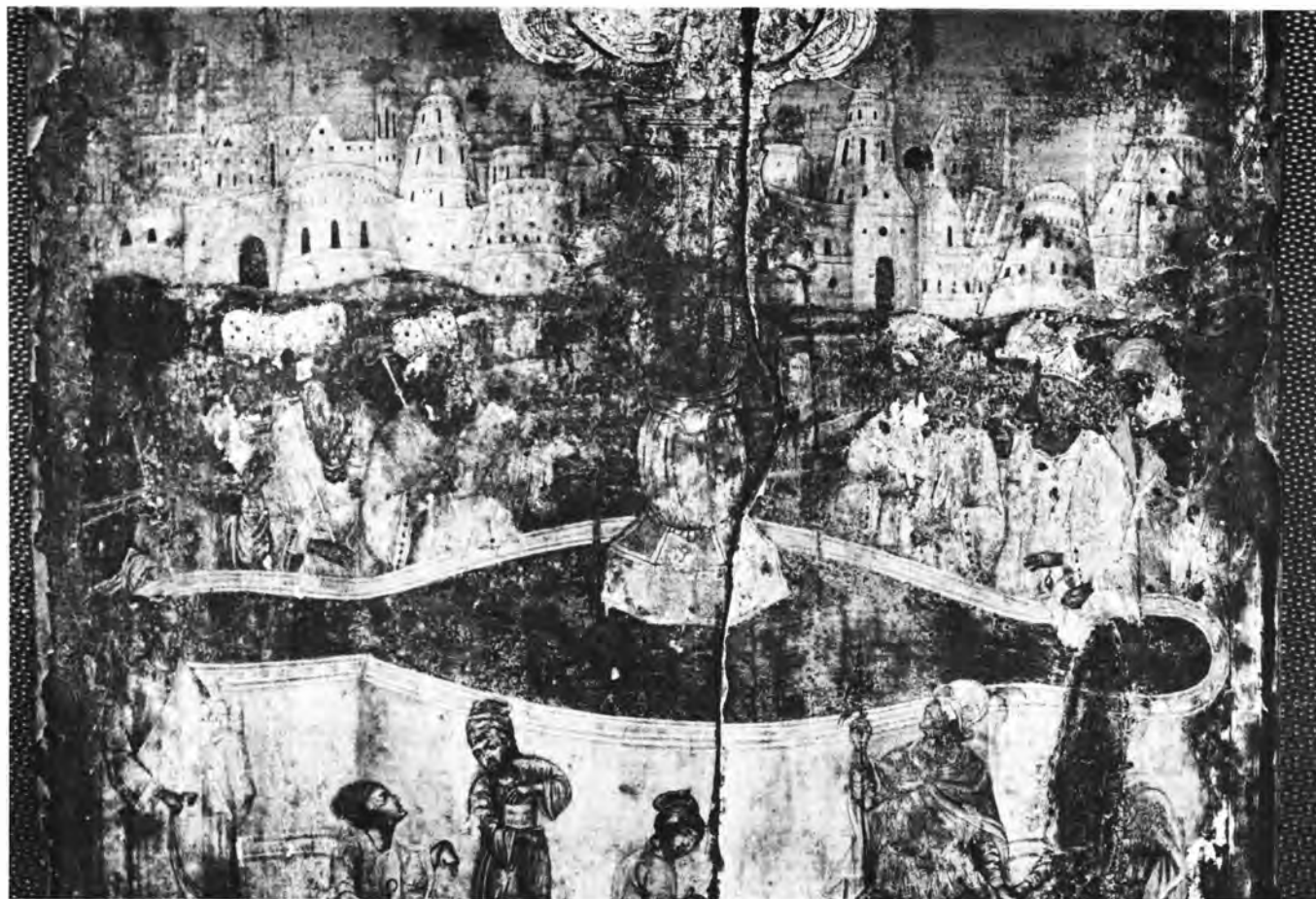
Τοιχογραφία μονής Ἁγίου Παύλου Ἁγίου Ὄρους (Millet, *Monum. de l'Athos*, πίν. 190, 3 ὄ)

α. Εικόνα μονής 'Οδηγητρίας Κρήτης υπό 'Αγγέλου, β. Εικόνα Μουσείου Κερκύρας υπό Βίκτωρος
(φωτ. Π. Βοκοποπούλου)

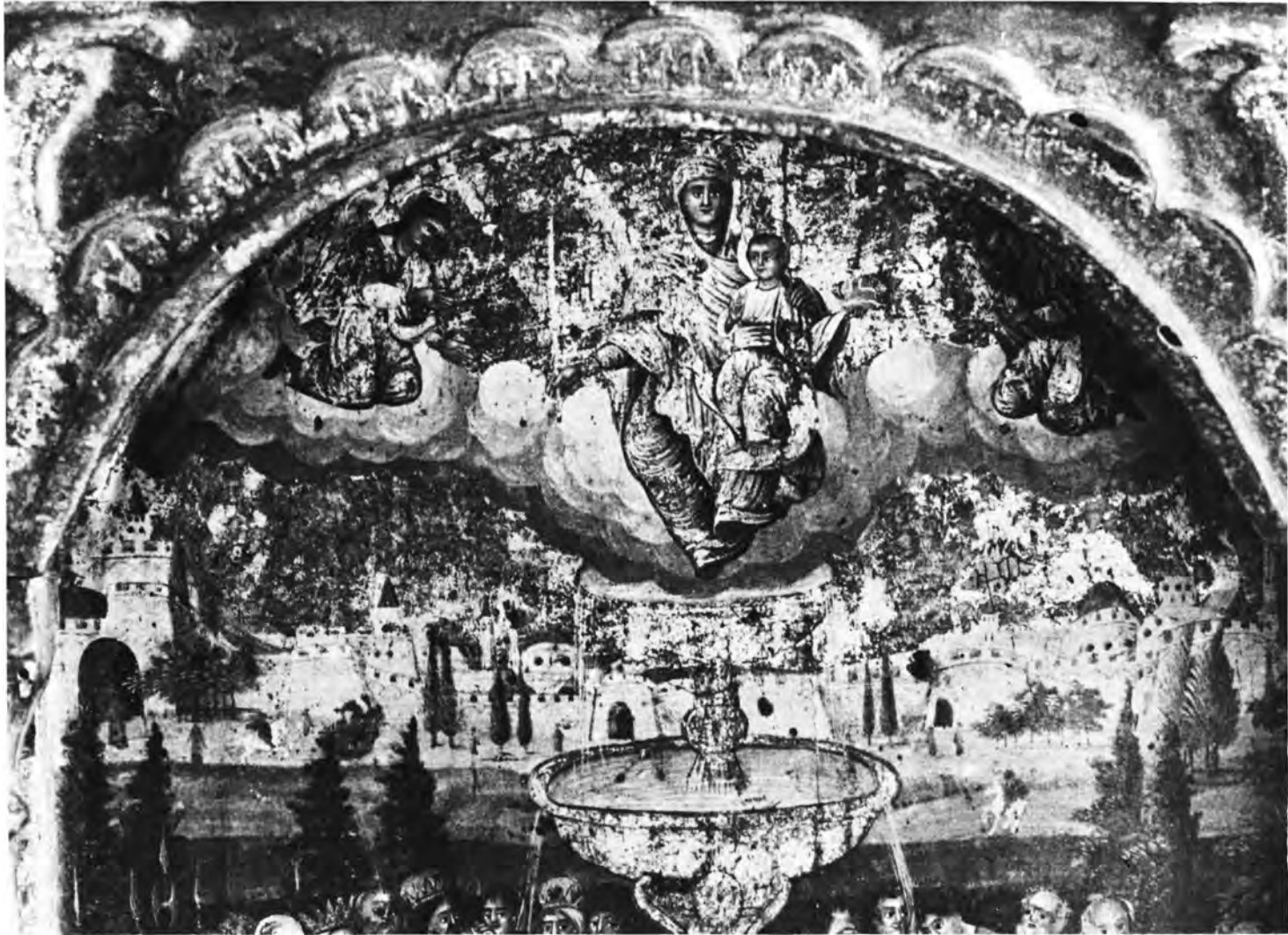
Εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1147/Τ.657 (φωτ. Βυζ. Μουσείου)

Εικόνα στον Άγιο Χαράλαμπο Λεωνιδίου (λεπτομέρεια)

Εικόνα Βυζαντινού Μουσείου αριθ. Β.Μ. 1776/Τ.1323 (φωτ. Βυζ. Μουσείου)

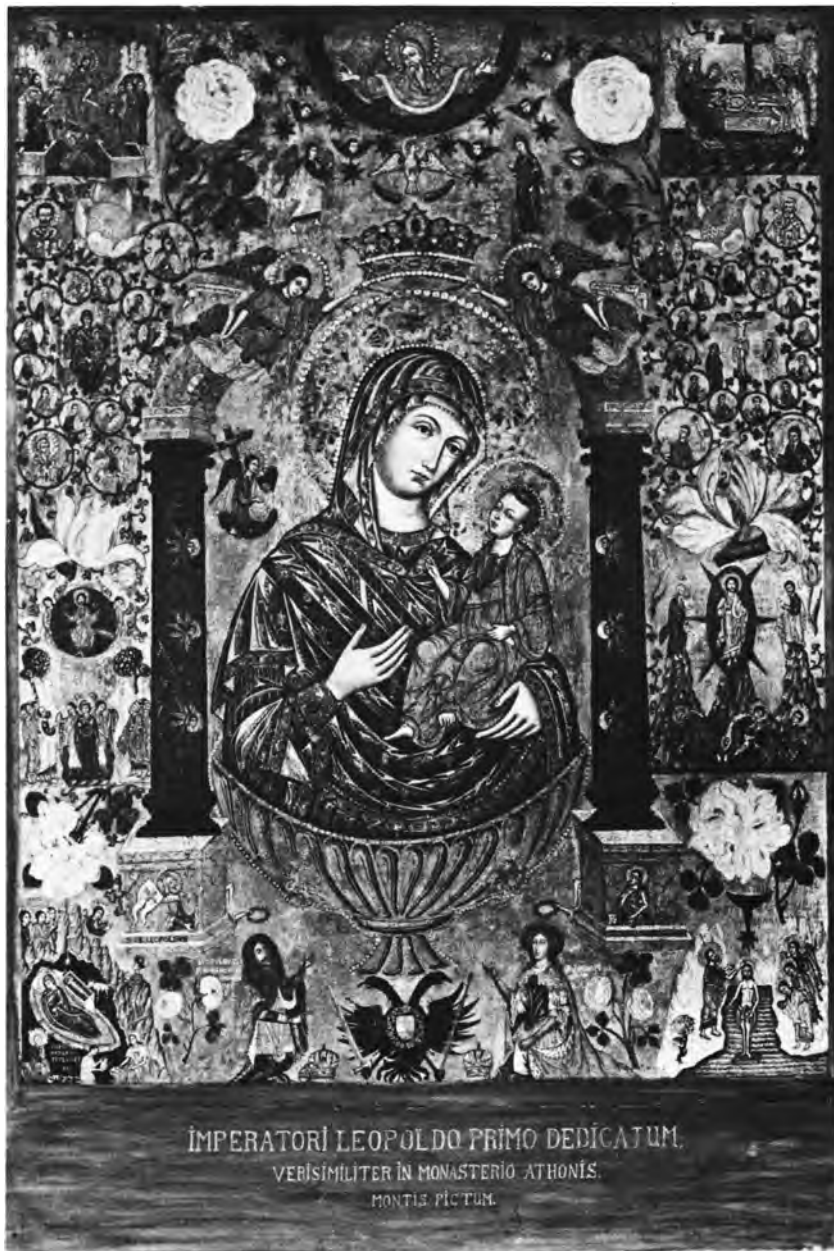
Εικόνα Βυζαντινού Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1776/Τ.1323 (λεπτομέρεια) (φωτ. Βυζ. Μουσείου)

α. Τρίπτυχο σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Ἀθήνα, β. Χαλκογραφία Νικολάου τοῦ Χίου

Εικόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 1193/Τ.725 (φωτ. Βυζ. Μουσείου)

Εικόνα τοῦ Μουσείου Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὴ Βιέννη (φωτ. Μουσείου Ἱστορ. Τέχνης Βιέννης)

Εικόνα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σόφιας (Ακραβона - Zandona, *Ikonī v. Sof. Muz.*,
εἰκ. στή σ. 103)

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 4076/Τ. 2244

Εικόνα τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη. Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἀριθ. 1136/Τ.137

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Παράσταση του Ἁγίου Γεωργίου. Πρώτη ὄψη ἀμφίγραπτης εἰκόνας στὸ Σκευοφυλάκιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Σκευοφυλάκιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα τοῦ « Ἐπί σοι Χαίρει » (λεπτομέρεια). Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἀριθ. Κ.Πρ. 67/Τ.134

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Μονὴ τοῦ Σωτήρος στὴν Πρώτῃ τῆς Προποντίδας
(Σωτηρίου, *Κειμήλια*, πίν. 18)

Εικόνα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Συλλογὴ Ἰ. Παρασκευοπούλου, Ἀθήνα

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 65)

Εικόνα τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἀριθ. Β.Μ. 15/Τ.673

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Εικόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου στή Σαλαμίνα (λεπτομέρεια)

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Γυναικεία κεφαλή ἀριθ. 4817 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου

ΕΛΗΑΝΑ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

α - β. Ἡ κεφαλὴ ἀριθ. 4817 κατὰ δεξιῶν καὶ ἀριστερὸν κρόταρον

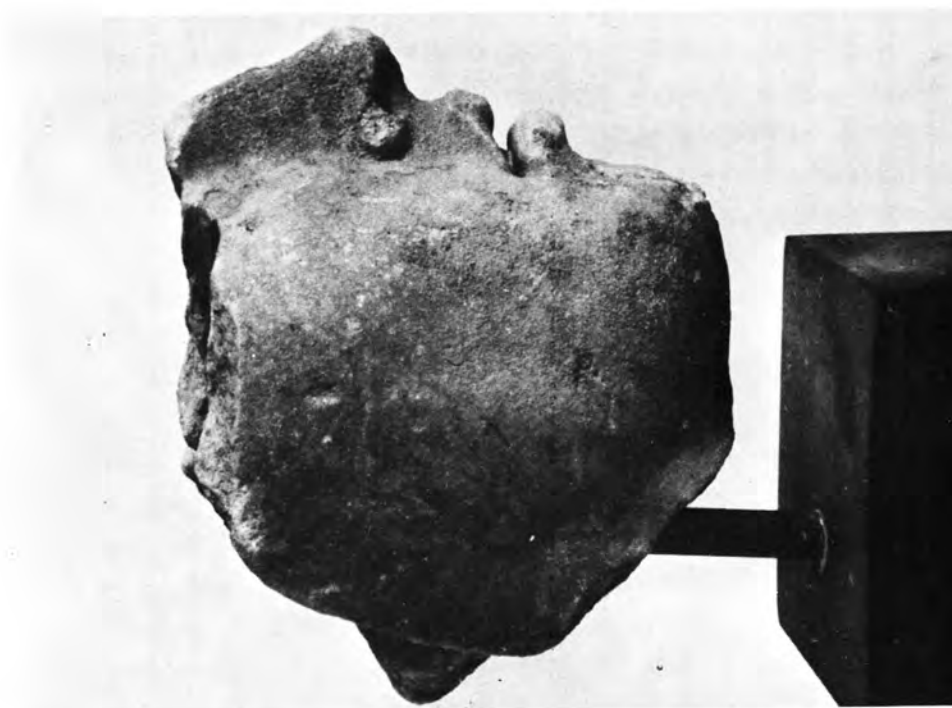
Κεφαλή νέου ἀριθ. 1566 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους

α - β. Ἡ κεφαλή 1566 κατὰ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν κρόταφον

Κεφαλή ἀριθ. 1565 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους

α - β. Ἡ κεφαλὴ ἀριθ. 1565 κατὰ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν κρόταφον

α. Ἐτέρα ὄψις τῆς κεφαλῆς ἀριθ. 1565, β. Λεπτομέρεια κοιάνσεως ὀφθαλμῶν τῆς κεφαλῆς 1565

a. *IG II², 4055a=7630* (squeeze), b. Detail : *IG II², 4055a=7630, 1.1 (ad. fin.)* (squeeze)

ELIAS KAPETANOPOULOS

Ο ΤΟΜΟΣ 26 (1971) : ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΑΙ
ΤΟΤ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΤ ΔΕΛΤΙΟΤ
ΕΞΕΤΤΠΩΘΗ
ΑΠΟ ΤΟΤ ΙΟΥΑΙΟΤ ΜΕΧΡΙ ΤΟΤ ΝΟΕΜΒΡΙΟΤ 1972
ΕΙΣ ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ - Κ. ΜΙΧΑΛΑ (ΚΕΙΜΕΝΟΝ)
ΚΑΙ
« ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΤ » Α.Ε. (ΠΙΝΑΚΕΣ)
ΕΠΙ ΧΑΡΤΟΤ ΙLLUSTRATION ΕΤΡΩΠΗΣ
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ : ΘΕΜ. ΧΑΤΖΗ-ΙΩΑΝΝΟΤ
ΕΚΤΤΠΩΣΙΣ ΠΙΝΑΚΩΝ : OFFSET

